

ŞEVKET
SÜREYYA
AYDEMİR

makedonya'dan ortaasya'ya
ENVER PAŞA

CİLT III
1914-1922

ŞEVKET
SÜREYYA
AYDEMİR

ENVER PAŞA

ENVER PAŞA

REMZİ KİTABEVİ A.Ş. Yayınları
Dizgi, Baskı ve Cilt: EVRİM MATBAACILIK LTD.
Cağaloğlu, S. Mescit S. 3 - İstanbul, 1985

Şevket Süreyya Aydemir

**MAKEDONYA'DAN ORTAASYA'YA
ENVER PAŞA**

**Üçüncü Cilt
(SON)
(1914 — 1922)**

**REMZİ KİTABEVİ
ANKARA CADDESİ, 93 İSTANBUL**

ÖNSÖZ

Eserimizin üçüncü ve son cildini de veriyoruz. 1880'de İstanbul'da, sıradan bir memurun oğlu olarak hayata gözlerini açan İsmail Enver'in kökleri 1860'lara varan Genç Türkler hareketine katılıp çıktığı Makedonya dağlarından, 11 temmuz 1908'de ve bu ihtilâlin muzaffer bayrağını omuzlarında taşıyarak dönüşüne kadar geçen olaylar, bu eserin birinci cildini teşkil ediyordu. I. ciltte Osmanlı İmparatorluğunun, 1860'larla 1908 arasında içinde yaşadığı şartlarla, 1880'de doğan İsmail Enver'in, onu 1908 ihtilâlinin yıldızı yapan serüveni işlenmişti. Bu serüven, hakikaten ilginçti. .

Eserimizin ikinci cildi, 1908 Genç Türkler ihtilâliyle, Osmanlı İmparatorluğunun 1914'te Cihan Harbine girişi arasında, imparatorluğun içine yuvarlandığı şartları, olayları ve atmosferi verir. Ve Enver bu devrede, şanın zirvesine ulaşır. .

Bu cildimizde ise Enver Paşanın hikâyesi, onun, Himalaya'nın Pamir dağları eteğinde, Balçivan'ın Çeğen mevkiinde, kılıcı elinde atımdan toprağa düşüp, son nefesini vermesiyle biter. O günlerde gerçi bazı Özbek, Tacik, Türkmen Beyleri ona:

— *Hakanların Hakanı, Padişahların en büyüğü*

diye, övgüler, mektuplarla şanına destan düzerlerdi. Ama, 1908'in Hürriyet Kahramanı Binbaşı Enver Bey ve Birinci Dünya Harbinde İmparatorluğun fiilen Başkumandanı Enver Paşa artık, son ümitlerini de yitirmişti. Hayal ile gerçeğin, artık aşılması mümkün olmayan sınırına varmıştı. Bir yalnız adamdı. Ve ben öyle sanıyorum ki, o gün ve son defa atına atlayıp, son defa kılıcını çekerek kendisine ateş açan mitralyözlerin üzerine saldırırken, artık dönüşü olmayan bir yolun sonuna geldiğini biliyordu. Onun gözgöre ölümün bu kucağına atılışında, ölüme meydan okuyuşunu sezerim. Geriye dönmek istiyordu ama, dönemedi. Yollar, dört tarafından kapalıydı. Ve kaderinin bu son kara düğümü içinde, cesaretle öldü. Ölümü, bilerek kabul etti. Henüz 42 yaşındaydı.

Gerçi Ortaasya'ya koşarken ona da «tahtlardan, saltanatlardan» mäsallar okunmuştu. Vereceğimiz belgelerle biz bunu, kendisinden de dinle-

yeceğiz. Gerçi bu ülkede onun da zaman zaman, aynı topraklarda türeyen Sevüktekinlerin, Gazneli Mahmutların, Babür Şahların, Aksak Timurların rüyalarını yaşamış olması mümkündür. Ama ne var ki artık karşısında, jeopolitik kanunlarla çağın akımları, karşılaşacağı silahlı düşmanlardan daha güçlüydü.

**

Bu cildin son bahislerini yazarken, Enver Paşanın da teneffüs ettiği Ortaasya havasını teneffüs etmek, onun ayak izlerini ve son kalıntılarını saklayan topraklarda, onu düşünerek, ondan bir yankı işitmek için dolaşmak fırsatını bulabildim. Ama gökkubbe sağırdı. Buhara, Semerkant, Taşkent ufuklarında, artık başka rüzgârlar esiyordu. Onun mihnetli günler yaşadığı Düşenbe çevresiyle, Kurgan-Tube, Baysun ve nihayet toprağa düştüğü Balcıvan illeri, geçmişe karşı hafızasızdı. Pamir dağları ise, haşmetli olmaktan ziyade, soğuk ve cesaret kırıcıydı..

Evet, gerçi onu silahlı hasımlarının saçtığı mitralyöz kurşunları öldürdü. Ama Enver'i asıl yenen, hiç de doğru değerlendiremediği jeopolitik kanunlarla, bir türlü kavrayamadığı çağ akımları oldu. Bunun için ve öyle sanıyorum ki Enver Paşa, hem Birinci Dünya Harbinde Osmanlı İmparatorluğunda, hem bu harpten sonra kendini verdiği Anadolu'ya giriş hesaplarında, hem Ortaasya'da, biraz da kendi kendinin mağlubudur.

İşte bu ciltte biz, hepsi de 1914-1922 yılları arasına sığışan bu üç devreyi vereceğiz. Bu arada, hem Osmanlı İmparatorluğunun sonunu, hem Enver'in Anadolu sınırlarındaki hayal kırıklığını, hem de onun son nefesiyle kapanan şartların, sahnelerin hikâyesini, belgeleriyle izleyeceğiz. Bu hikâye elbette ki bazen kanlı, bazen ümitli, bazen zaferler, bazen yenilgiler içinde geçecektir. Fakat S o n, öyle görülüyor ki, daha baştan bellidir..

Hemen şunu da belirtelim: Bu büyük serüven, hele bizler için, baştan sona düşündürücüdür. Baştan sona izlenmeye değer. Çünkü bu hikâye aslında, bizim tarihimizin bir parçasıdır. Hatta Enver Paşanın Ortaasya'daki ümitsiz mücadelesi bile. Çünkü biz Ortaasya'ya, kanımız ve tarihimizle bağlıyız. Biz Ortaasyadan geldik. Ve bir gün bizden birinin, hatta şartların ve çağın zıddına da olsa Ortaasya'da kendisine bir talih arayışı, bizim ırkımızın tarihinde benzeri çok olan arayışların bir sonuncusu

olsa bile manalıdır. Bunun içindir ki bu serüven, ruhumuzla çelişmemesi gereken bir çıkış, bir atılıştır. Bu atılış gerçeklerle ne kadar çelişse de...

Bu ciltte biz, gerek İmparatorluğun Birinci Dünya Harbini, gerek bu harp sonunda yurt dışına çıkan ve içlerinde Enver Paşanın da bulunduğu İttihat ve Terakki önderlerinin Avrupa ve Asya'daki hayatlarını, binlerce orijinal belgenin içinde yoğrulmak olanağı ile izledik. Bir zamanlar, İttihat ve Terakki önderlerinin bir kısım önemlilerini yurt dışında, Enver Paşanın kendisini ise Asya'da görmek, dinlemek olanağına da ulaştık. Hatta bazı safhalar bu gök kubbe altında, aynı topraklarda, beraber yaşamış gibidir. Eldeki ve bugün önemli kısmı Tarih Kurumu arşivine maledilen belgelerin hepsi, elbetteki bu ciltte yer almayacaktır. Ama kimisi harbe ve Başkumandanlık Karargâhına, kimisi harpten sonra yurt dışında, meselâ Enver Paşa, Cemal Paşa gibi aktif mücadele adamlarına ait olan ve onların, gerek dünya görüşü ve karakterleri, gerek ümit veya ümitsizlikleri bahsinde çok şeyler ifade eden bütün vesikalar, dikkatle incelenmiştir. Bunlardan en manalı olanlarını buraya bütünüyle veya parçalar halinde aktarmak vazifemizdi. Biz de öyle yaptık. Ama vakit bulabilirsek bir gün belki de, bu üç cildi, ayrıca bir Belgeler cildi takip edebilir.

Bu arada gördük ki, Enver Paşa yurt dışında yazdığı bu yazıların bir gün, tarih sahnesine çıkacağını, tarihçinin, yahut tarihten bir şeyler nakledecek olanların ellerine geçeceğini düşünmüştür. Aynı cins kâğıtların ancak birer yüzüne yazdığı bu yazıların, mektupların saklanması, birtakım albümlere birer köşesinden yapıştırılarak derlenmesini istemiştir. Enver Paşa gerçi içine dönük, konuşmayan, duygularını açığa vurmeyen bir insandı. Ama yazılarında, içli ve duyguludur. Hayatının şu veya bu safhasını hatıra ve mektuplarında aksettirirken, sahneyi, olayları ve şartları süslemez. Oluşları ve olumsuzlukları, hatta kendisinde kalması daha doğru sayılabilecek dekoru ve atmosferiyle de, olduğu gibi nakleder. Kaldı ki bu şartlar hele son zamanlarda öylesine kötü gelişir ki, bazen günlerini yazacak kâğıt bile bulamaz. Derme çatma kâğıt parçalarına, çay paketi kâğıtlarına yazılmış, ama hepsinin de saklanması istediği yazıları elimizdedir. Hele ölümünden önceki günlerde, artık hiç kâğıt bulamaz olur. Çünkü, «Din kardeşlerimi kurtaracağım» diye koştuğu o yerlerde insan-

lar, akıl almaz derecede korkunç bir cehalet deryası içindedirler. Ne milliyetlerini, hatta ne de dinlerini bilirler...

Meselâ bir defasında bir Afganlı subay Enver Paşaya, kendi hayatı gibi korumaya çalıştığı bir armağan verir. Bu armağan, dar, incecik, küçük bir cep defteridir. Ancak 17 yapraklı! Enver Paşa, bu ele geçen paha biçilmez nesneyi, âdeta kıskanarak kullanır. Satırlar gayet sıktır. Yazılar okunamayacak kadar küçük, ama inci gibidir. Bellidir ki, Paşa bu satırları yazarken bir kuyumcunun, küçük, fakat çok kıymetli bir parça üzerinde işlemesi gibi, kendini bütün dikkati ile bu eserine vermiştir. Ama bir gün o da biter. Sonra gene mektuplar başlar. Eşi Naciye Sultana mektuplar... Bu mektuplar Sultanın eline ya geçecek, ya geçmeyecektir. Eğer geçecekse, Afganistan üzerinden ve Afgan Sefareti kanalından Berlin'e veya Münih'e varmak için, en az bir ay vakit isteyecektir. Ama ne önemi var. O bu mektuplara:

«Bir gün tarih-i âleme geçecek»

dediği her şeyi yazar. Her mektup, evvelâ tarihe bir rapor ve bir vesika gibi başlar. Ama Enver de insan dediğimiz yaratıktır. Hayatının tek kadınına, bütün özelemleri, bütün ihtirasları ile hitap eder. Bunlar da düşündürücü satırlardır. Bunlarda da, Pamir eteklerinin soğuk sağırlığı, etrafındakilerin hali, ümit ve ümitsizlik ve nihayet bu hava içinde eşine itiraf etmekten çekinmediği âleme küskünlük! Evet, Enverin küskünlüğü de düşünülünce, onun son günleri içimizde, bütün esefleri ve dramı ile canlanır.

Eşine son mektubu, 25 temmuz 1922 tarihini taşır. Kâğıt yokluğundan mektup yazamadığını bildirir. Ve son mektubunun içine, Pamir kayalıklarından birkaç yabancı çiçek kor. Şu satırlar onundur:

«İşte efendiciğim. Bu satırları yazarak mektubumu kapatıyorum. İçine buranın yabancı çiçeklerinden maada, birkaç gece altında yatmışım karaağaçtan kopardığım ufak bir dalı da ekliyorum... Karaağaca çakızla ismini yazdım...»

Sonra gene, henüz 42 yaşında genç bir insanın, hayatının tek kadınına «bütün maddi mevcudiyeti ile aşk ve iştihak» ihtirasları dile gelir. Ve gene dualar, gene ümitler... Ruhunun sultanını, yavruları ile beraber

«Hudânın birliğine emanet» eder. Ve işte bu mektup, onun son mektubudur...

Çünkü Enver Paşanın ölümü, bu tarihten ancak dokuz gün sonraya, 4 ağustos 1922'ye rastlar. O gün, kurban bayramının birinci günüdür (1). Namazlar kılınmış, kurbanlar kesilmiştir. Ve bu kurbanların kanını toprak iyice emmeden, namazgâha tepeden bir baskın ateşi açılır. Enver Paşa, 25 kadar fedaisi ile kendini bu ateşin üzerine atacaktır. Ve mitralyözlerin saçtığı kurşun yağmuru altında, 7 yara alıp, kılıcı elinde, atından toprağa düşecek, sağ yanına kıvrılıp, son nefesini verecektir.

Dram bitmiş, perde kapanmıştır. Biz bu ciltte, Tacikistan'ın, Pamir eteklerindeki Balcıvan bölgesinin Tecen mevkiinde, Enver Paşanın bu şehadet sahnesini anlatacağız. Onun ölüm yeri, yılı, ayı ve günü ile tutulan ölüm protokolünün de fotokopisini vereceğiz. Onun gömüldüğü Âbiderya kışlağına gelince?

Ama biz şimdi konumuza girelim. Zaten bu üç ciltlik eserimizde Enver Paşanın devri ve hikâyesi, Enver Paşanın bu ölüm protokolü ile Âbiderya'daki mezarı başında bitecektir...

Ankara-Bahçelievler

Ş. S. AYDEMİR

---

(1) Ölüm protokolü, Enver Paşanın şehadeti, bayramın ikinci günü olarak kaydedir. Ama anlaşılıyor ki Balcıvan'da bayram, bir hesap yanlışlığı ile bir gün erken başlatılmıştır. Ve aslında ölüm, kurban bayramının birinci gününe rastlar.

BİRİNCİ KISIM

Tükenmiş Bir İmparatorluk

Osmanlı İmparatorluğu yorgundu. Yeniktili, tükenmişti. Tarihi ömrünü artık tamamlamak üzereydi. Zamanın çarkları, onun kitabını dürmek için işliyordu. Ve şimdi bilinen şudur ki bu Devlet, daha Birinci Dünya Harbine girdiği gün yenilmişti. Yani Enver Paşa, daha baştan kaybedilmiş bir harbe girmişti...

Ama genç, ihtiraslı, hayallerine sınır tanımayan bir adam, bu çarkların kendisi için çalıştığına inanıyordu. Elinin altında, gene kendisi gibi genç, ihtiraslı, yenilgi kabul etmeyen bir Kumanda Kadrosu vardı.

Gerçi tarih, şahıslarla beraber şartların da eseridir. Ama bizim için Birinci Dünya Harbi, tarihin kaçınılmaz kazanımları ile, genç bir İhtiras Adamının, yani Enver Paşanın, kanlı bir pota içinde, kıyasıya boğuşmalarının hikâyesi gibidir.

I

YORGUN, YENİK VE YALNIZ BİR DEVLET

Birinci Dünya Harbinde Osmanlı savaşına, askeri edebiyatta «Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi» denilir. Evet, harbi yapan Türklerdi. Ama devlet, Türk Devleti değil, Osmanlı Devletiydi. Savaş; Osmanlı devletinin devamı, Osmanlı ülkesinin korunması, hatta biraz da, kaybedilmiş bazı Osmanlı topraklarının geri alınması için yapılıyordu. Devleti idare edenlere göre Osmanlı Devletinin sınırları içinde yaşayan ve bu eserin birinci cildinde, Antropolojik karışıklığı ile Etnolojik ayrıntılarını verdiğimiz Halklar Topluluğunun adı «Millet-i Osmaniye» idi. Ordunun adı, Osmanlı Ordusuydu. Padişah, Osmanlıların Padişahıydı. Ve Enver Paşa, artık sarayının bahçesinde dolaşacak kadar da takati kalmayan bu Padişahın, Ordunun başındaki timsali, yani Başkumandanvekili idi. Ve karışıklık bu kadarla da kalmıyordu. Padişah; hem Osmanlıların Padişahı, hem de bütün dünya yüzündeki Müslümanların Halifesi sayılıyordu. Gerçi bu Halifelik sıfatı bir gölgeden ibaretti. Ve dünya yüzündeki Müslümanların Halifeye bağlılıkları, gerçekte hiç bir değer taşımayan kof bir aldanışımızdan başka bir şey değildi. Ama Padişah, Osmanlı Devletinin Birinci Dünya Harbine katılımını ilan eder ve Osmanlı Ordusunu muharebeye çağırırken bir de, bütün dünya Müslümanlarını Osmanlı Ordusu cephesinde Cihâd-ı Mukaddes'e, yani Kutsal Savaş'a çağırın Ferman da yayınlamıştı. Yani bütün dünya Müslümanları, Osmanlı Ordusunun katıldığı cephede, din düşmanlarına karşı harbe gireceklerdi (1). Böylece bu kutsal savaşın, bütün dünya Müslümanları için bu Cihâd-ı Ekber'in farz olduğu, kaçınılmaz bir din borcu olduğu da, ayrıca ilan olunuyordu. Hatta katıldığımız harpte, dünya Müslümanlarının bu din borcu bahsinde, yalnız Osmanlı Şeyhülislamının, yani devletin en büyük din görevlisinin fetvâsı, buyruğu ile yetinilmiyordu. Ayrıca İslam alemine, İmparatorluğun en

---

(1) Bu harp ferman ve fetvaları, bu eserin ikinci cildinde «ek» olarak verilmiştir.

yetkili Din Bilginleri sayılan ve «Meclis-i âli-i ilmi» çerçevesi içinde toplanmış gösterilen 29 kişinin imzaları ile bir de uzun Beyanname yayınlanıyordu (1). Bu Beynamede Müslümanlara, «Ey Ümmet-i Muhammed!» «Ey Allah'ın itaatli kulları olan Müslümanlar!» diye hitab-ediliyordu. Kur'ân'dan alınan âyetlere uyularak, Müslümanların din yolunda hayatlarını feda etmeleri isteniyordu. Bu yolda ölenler Şehit, kalanlar Gazi ve mutlu olacaktı. Bu Beyanname Müslümanlara, din düşmanları ile Allah yolunda çarpışarak onları katletmelerini, öldürmelerini tebliğ ediyordu. Kur'ân'dan bu yolda nice âyetler naklediyordu.

İttihat ve Terakki iktidarı ve zümresi içinde, Cihâd-ı Mukaddes'c, İslamların kurtarılışına ve Hilâfetin birleştirici gücüne yürekle inanan insanların bulunduğunu doğrulayan belge ve işaretler yoktur. Enver Paşa için de bu konu, bir ülkü değil, ileride göreceğimiz gibi bir hayal oyunu idi. İttihat ve Terakki Cemiyeti ve çevresinde bu işi ciddiye alan bir idealistten nişan göremeyiz. Ama Cihâd-ı Mukaddes'i, kutsal savaşı günlük kalem ve geçim konusu yapanlar vardı. Zaten başka türlü de olamazdı. Çünkü o zamanki Osmanlı aydınları arasında, bu konuyu işleyen, İslam Alemi hakkında incelemeler, araştırmalar, çeviriler yapan, İslam aleminin o devredeki hali ve davaları üzerinde bilgiler edinen, bunları terkibeden; yayan kimseler ve eserler yoktur (2).

---

(1) Bu Beyanname, Fransız Kurmay Binbaşısı M. Larcher'in, Yarbay Bursalı Mehmet Nihat Bey tarafından dilimize çevrilip, Genelkurmayca bastırılan (1927) üç ciltlik *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi* isimli eserinin 55-57'nci sayfalarındadır.

(2) Şair Mehmet Âkif «İslam Şairi» olarak tanınırdı. Ama şiirlerinde bu konuda, ancak duygusal bir özlem veya hayıflanma hâkimdi. Sebilürreşat gibi dini dergilerde, ciddi inceleme ve eleştirmeler yoktu. Yani İslam Âlemi ni biz, aslında bilmiyor ve tanımıyoruz.

Meşrutiyet devrinin İslam Tarihi üzerinde tek değerli eseri, Suriye'de «Elhisâl» gazetesi sahip ve başyazarı Corci Zeydan Beyin, gene Suriyeli Zeki Megâmız Bey tarafından dilimize çevrilen 5 ciltlik *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi* idi. Bu eser, büyük değer taşıyan bir Arap Tarihi idi. Ve Arapların yükseliş, ihtişam devri, bu eserde işlenmiştir. Kitapta ilk Halifeler devri ile, Emevi ve Abbasi saltanatları yer alır. Mısır ve Endülüs İslam medeniyetlerine de girilir.

Beşinci Sultan Mehmet (Reşat)

Osmanlıların padişahı ve dünya Müslümanlarının da halifesi sayılan Beşinci Sultan Mehmet, Cihad-ı Mukaddes, yani Kutsal Savaş Fermanını imzalamıştı.

(22 Zilhicce 1352 - 20 Teşrinievvel 1350 - 3 Kasım 1914)

Ama, Cihâd-ı Mukaddes ve İttihad-ı İslam hakkında günlük kalemler işler durur. Bunları yazanlar ise, kendi yazdıklarına kendileri de inanmazlar. Anılardan bazı misaller verelim:

«14 ikinciteşrin 1330'da (27 kasım 1914) Cihâd-ı Mukaddes Fetvâsı, Fatih Camiinde ilân edildi. Ve her tarafta gösterişler yapıldı. Harbiye Nezareti meydanının dış büyük kapısı önünde toplantıyı gözümle gördüm. Türkçe, Arapça nutuklar, yaşasın bağrıışmaları ve alkışları. Yürekten gelen hiç bir heyecan görmedim. Ortada büyük bir kalabalık bile yoktu.»

Ama gazeteler günlerce, Cihâd-ı Mukaddes yolunda neler yazdılar. Mesela, Tasvir-i Efkâr gazetesi, Cihâd-ı Mukaddes'i, 300.000.000 İslâm âleminin kurtuluşunun beratı, fermanı olarak ilan ediyordu.

Yunus Nadi Bey de makalelerinde, Cihad ve İttihat, İslam İttihadı ve Kurtuluşu gibi başlıklar altında, şunları da yazıyordu:

«Bugün, Halife hazretlerinin ilan buyurdıkları cihad ile, ilk muazzam neticeleri görmeye başladık. Yarın inşaallah bu ittihadın, bütün Müslümanlığın kurtuluşunu ilan ettiğini de göreceğiz. Yaşasın İslam İttihadı!»

Hele İttihat ve Terakki'nin organı olan Tanin gazetesinde Hüseyin Cahit, önder ve imanlı bir İslamcı olmuştu. Din için, İslam İttihadı için neler yazmıyordu.

Meşrutiyet devrinde ve Rusya Türklerinden Abdürreşit İbrahim Efendi'nin *Âlen-i İslâm* ismi ile neşredilmiş iki ciltlik bir eseri de vardır. Ama, bu bir Seyahatnamedir. Yazarın gezdiği memleketlerde İslamları, bütün sefalet ve cehaletleriyle ortaya serer.

Şemsettin Beyin (Günaltay) de o zaman ün yapan iki eserinden *Zulmetten Nura* isimli olanı da, Arap tarihinin ihtişamlı devrindeki medeniyetine bir bakıştır.

Fakat, İslam Âleminin coğrafi, etnik, demografik, politik, ekonomik ve dolayısıyla sosyal durum ve problemlerini, bilimsel bir şekilde Osmanlı âlemine tanıtan, bu konularda sentezlere varan bir eser ortaya konulmuş değildir. Celâl Nuri'nin *İttihad-ı İslâm* eseri ise, bütün diğer eserleri gibi meselelere şöylece dokunularak geçilen, aceleye getirilmiş, bilimsel değeri olmayan günlük bir kitaptı. Hatta buna bir fanteziydi de diyebiliriz.

Ama, ne Hüseyin Cahit İslamcıydı, ne Yunus Nadi İttihad-ı İslam mücahidiydi. Hüseyin Cahit, ancak kendi için yaşayan bir insandı. Ve Yunus Nadi Bey bir gün gelip, bir heyet vasıtasıyla çıkarttığı Hayat Ansiklopedisi'nde:

«İslam İttihadı gibi gülünç olan bir fikri, muhteşem bir mefkûre (ilkii) gibi müdafaa eden İttihatçı Liderler vardı...»

diye yazacaktır. Şu satırlar da aynı Ansiklopedidendir:

«Turancılık fikri de Cemiyetin programında, cazip bir yer tutuyordu. Cemiyetin en nüfuzlu Lideri ve Harbiye Nazırı olan Enver Paşa, Almanya'nın mutlaka galip geleceğine inanıyordu. Turancılık namı verilen bu hayal karışıklığı, ordu dışında da vardı. Mesela, muhayyel bir ilkiye bağlı birtakım Liderler de, Kafkasya'yı, Kırım'ı almak için fırsat doğduğunu sanıyorlardı...»

Yunus Nadi Beyce göre, İttihat ve Terakki'nin bu ilküde önderi Yavuz Sultan Selim'di. 20 ekim 1914 tarihli makalesinde şöyle yazıyordu:

«Sultan Selim, hep Cemiyet ve İttihat adına çalışmıştır. Denenilir ki, İttihat ve Terakki Cemiyetinin kurucusu, âmiyane bir tabir ile Piri ve Üstadı, Yavuz Sultan Selim'dir...»

14 kasım 1914 tarihli (2131 numaralı) Tanin gazetesinin başyazısında Mukaddes İslam Alemine, Padişahın çıkardığı Mukaddes Cihad fetvasının doğuracağı zaferler de müjdeleniyordu:

«İslam'ların Emiri namına çıkarılmış olan mukaddes fetva. Bütün İslam merkezlerini dolaşacaktır. Bütün muvahlidin (Müslümanlar) onun davet sesi ile dolacaklardır. Her Müslümanın masum ruhu, Dariilhilafenin (Hilafetin merkezi olan İstanbul'un) duyduğu hisleri duyacaktır. Zalimlerin akıbeti ise, o zaman müthiş olacaktır: Tarihin, şimdiye kadar kaydetmediği müthiş bir intikam!»

Bu satırları daha pek çok uzatabiliriz. Ama Fatih Camiinde okunan, hatta orada bile kalabalık bir dinleyici kütlesi bulunmayan bu Cihad Mukaddes, aslında hiçbir Müslüman çevresinde duyulmaya-

cak, hiçbir Müslümanın kılı kıpırdamayacaktı. Hindistan gibi, Ceza-yir gibi İslam memleketlerinden ise dalga dalga gençler, hakim milletlerin bayrağı altında ve onların verdikleri silahlarla, Halife Ordusu üzerine yürüyeceklerdir...

İran, Turan bahsine gelince? Harbin patladığı sıralarda Enver Paşanın emrinde ve Umumi Karargâhta çalışan Binbaşı Kâzım Bey (Karabekir) «*Harbe Nasıl Girdik?*» isimli hatıralarında enteresan sahneler nakleder. Bazı parçalar verelim:

Enver Paşaya, masanın başında jortrakımı verdikten sonra, benden en büyük kutada bir İran haritası istedi. Hemen getirdim. Ortadaki masanın üstüne ve tam cihetine yaydım. Üstüne pergelimi de koydum. Bu, İran'ın yol ve telgraf haritasıydı. Enver Paşa yerinden kalktı. Haritanın başında yanıma geldi. Haritaya kısa bir göz gezdirdikten sonra, Tahran üzerine şehadet parmağını koydu. Birkaç kereler oraya parmağını tık tık vurdu. Sonra da söze başladı:

— *Kâzım! Biliyor musun ne düşünüyorum? Düşünmek değil, yapmak istiyorum. Bir Fırka (Tümen) askerle, en kısa yoldan şu Tahran'ı işgal etmeli İran'ı bu suretle Rus nüfuzundan kurtardıktan sonra, İran'da olduğu gibi, Türkistan, Afgan ve Hindistan'da Rus ve İngilizler aleyhine hareketler yaptır-malı! Diğer bir Fırka ile de Tebriz üzerinden Dağistan'a yürüyerek Kafkas İslam memleketlerini, Ruslar aleyhine harekete geçirmeli! Ve bu suretle, Şarktaki ordumuzun karşısındaki Rus ordusunu geriden vurmalı! Bu Fırkaya bizim Halil'i (Amcası Halil Bey, sonra Paşa) münasip görüyorum. Fakat, Tahran'a gidip, Hindistan'la, Afganistan'la, Türkistan'la meşgul olacak kimi tayin edeyim?..»*

Demek ki Enver Paşa, hayalinde İran, Turan, Hindistan'la meşguldü. Oralara varılacak, Kafkaslar istilâ edilecekti. Ruslarla İngilizler, kendilerine karşı ayaklanacak İslam Ümmetinin de canlarını, başlarını vermeleri ile, perişan olacaklardı...

Bu düşünceler, bu inanışlar ve bu kararlar ne ifade ediciler? Bunlar nasıl bir ruh halinin ifadesidirler? Bu hususta çok şeyler söylenebilir. Tahran İstanbul'a ve Enver Paşanın da tasavvur edebileceği

en kısa yoldan 2500 kilometredir. Tebriz üzerinden ve tabii Güney Anadolu'dan dolaşmak üzere 3000 kilometreyi aşar. Afganistan sınırına 4000 kilometre mesafe vardır. Ve Afganistan'ı geçip Hayber üzerinden Hindistan sınırına ulaşmak için, İstanbul'dan tam 5400 kilometre yol gitmelidir. Halbuki bu sayılan yerlere, ne yol, ne iz vardır. Ne de ikmal imkânları?.. O halde bütün bunlar bir hayal midir? Bir rüya içinde rüya mıdır? Yoksa, bir fonfüzyon, veya bir Büyük İskender planı mı? Çünkü, Napolyon da buna benzer şeyler düşünmüştür. Ama, İran'da, Hindistan'da değil, Paris'ten dahi pek uzak olmayan Waterloo'da kılıcını yere indirmiştir.

Biz, bu ruh halinin, oldukça kolay tahlil edilebilecek derinliklerine inmeyeceğiz. Bu, kısaca EGO'nun, kontrol edemediği bir Süper EGO ilc oynaşmasıdır. Daha doğrusu, bir hayal gıcıklanmasıdır ki, genç serdarları, çok zaman sarmıştır.

Enver Paşa ve nesli ise, gerçeklerin değil, gerçeküstü veya gerçekdışı hayal oyunlarının çok defa meclubudur. Nitekim, Enver Paşanın bir İran haritası üstünde bu hayallerini dinleyen Kâzım Bey (Karabekir), birkaç cümle ile birşeyler ifade etmek isterken, bundan vazgeçecek ve Paşanın kendisine, «Ben bu iş için bir Kumandan arıyorum» şeklindeki beyanlarına, derhal hazırol vaziyeti alarak:

«— *Emredin, ben bu işe hazırım!..»*

diyecektir. Bu satırların, bu konuşmaların, şu Sarıkamış Dramından az önce geçtiğini önemle kaydetmeliyiz. Ama, Sarıkamış'ta karşılaşılan akibet de, bu genç insanları gerçeğe davet edemeyecektir. Ondan bir süre sonra da Cemal Paşa, Mısır'ın Fethi için yollara çıkarılacaktır...

*
**

Hulasa Fetvalara, dini Buyruklara göre bizim için Birinci Dünya Harbi, demek ki hem Osmanlıların, hem bütün dünya Müslümanlarının harbiydi. Bir Cihad-ı Ekber, bir Cihad-ı Mukaddes'ti. Bu harpte Osmanlılar, Osmanlı devletinin, Müslümanlar da dinin düşmanlarını Allah yolunda katledeceklerdi. Öldüreceklerdi. Böylece de, hem Osmanlı Devleti, hem dünya Müslümanları kurtulacaklardı. Paşahın ve Halifenin buyruğu buydu.

Nitekim, bu harbin İslamiyet yolunda, hatta Doğunun esir milletlerini kurtarmak için de yapıldığı duygu ve ifadesi, kendisi de Muharebeye katılan ve kısa süre sonra cephede hastalıktan ölen Hafız İsmail Hakkı Beyin (Paşa) ileride ayrıca değineceğimiz 6 kanunuevvel 330 (19 aralık 1914) tarihli ve IX. Kolordu Kumandanı Ali İhsan Paşaya yazılmış uzun mektubunun şu satırlarında da dile gelmektedir:

«Yakında Kolordularımızla yanyana Rus Ordularına yapacağımız taarruzu bütün İslam aleminin ve Şarkın (Doğu ülkelerinin) selameti için pek mühim neticeler verecek tarihi bir vaka saydığımdan, tamamen elbirliğiyle, düşündüklerimi ve duyularımı ve bundan sonra ne yapacağımı açıkça bildirmeyi faydalı gördüm.»

Aynı duygular, daha önce IX. Kolordu Kumandanınının 19/20 teşrinievvel 1330 (3 kasım 1914) tarihli emrinde de yer alır:

«Koşmaşat'ta 17. Fırka Kumandanlığına;

Vaziyetiniz icabı Fırkanıza düşen vazife çok mühimdir. Osmanlı vatanının hayatî meselesi, bu orduya verilmiştir. Bütün İslam aleminin gözi bizde ve ordumuzun yapacağı vatan vazifesinin yarısı sizdedir.»

»

Ahmet Fevzi

*
**

Sonra, gene Padişahın ve Halifenin Fermanına göre, harbi biz istememiştik. Biz açmamıştık. Donanmamız Karadeniz'de manevra yaparken, tarihî düşmanımız olan Rusya'nın deniz kuvvetlerinin tacizlerine, saldırısına uğramıştı. Biz de bunun üzerine düşman gemilerine saldırmıştık. Düşman gemilerinden bazısını batırmıştık. Sonra da düşmanın en önemli Karadeniz şehirlerini bombardıman etmiş, uğradığımız saldırının öcünü almıştık. Osmanlı Devleti Birinci Dünya Harbine, işte bu nedenle ve bu kava içinde girmiş oluyordu...

Ama, bazı çelişmeler daha harbin bu başlayışında göze çarpıyordu. Evvela, şu meydandaydı ki, bu harp, bir Müslüman-Hıristiyan harbi değildi. Asıl, Avrupa ve Batı Devletlerinin harbi idi. Bu Devlet-

lerin hepsi de Hıristiyandı. Ve birbirleriyle çarpışıyorlardı. Sonra bizim müttefik olduğumuz Devletler de Hıristiyan Devletler idiler. Biz, onların safında, hatta onların emrinde ve onların gayeleri için çarpışacaktık. Hatta bu müttefiklerimiz arasına bir süre sonra, daha bir yıl önce Balkan Harbinde kendisi ile çarpıştığımız ve Balkanlarda Müslüman halk ve askerlerinin, ordusundan en çok zulüm gördüğü Bulgaristan Hükümeti ile de müttefik olacaktık.

Şu da vardı ki Rusya, bizim tarihî düşmanımız ve ergeç onunla harbe girmemiz muhtemel olmakla beraber, Karadeniz'de muharebeyi açan, harbi başlatan bizdik. Karadeniz'de karşı taraf donanmasını arayan, ona ateş açan ve ardından Rus şehirlerini bombardıman eden bizim donanmamızdı. Bu donanma Kumandanı gerçi bir Alman Amiraliydi. Ama Osmanlı Donanması Kumandanı olarak iş görüyordu. Elinde Alman Umumi Karargâhının ve Alman Sefirinin (1) tebliğleri vardı. Ayrıca, Osmanlı Başkumandanvekilinin de «Harp ilâhını beklemeksizin düşmanın aranması, ona saldırılması» için bir emri vardı. Bahriye Nazırımız da, onun emrine verilen Osmanlı gemilerine bu Alman Amiralinin vereceği her emir kayıtsız şartsız ve bütün şartlar altında hemen yapılması için, yazılı emirler vermişti (2). Bu emirlerden, bu tebliğlerden ve Karadeniz'de verilen bu vazifeden ise, bu Harbiye ve Bahriye Nazırları dışında, ne Padişahın, ne Kabinenin, ne Meclisin haberleri vardı (3). İstanbul'daki Alman Sefiri Wengenheim ise Alman Amirali Souchon'a, bütün bu emirlerin, her ihtimale karşı gemide bulundurulmayıp, karada bırakılmasını söylüyordu (4).

Kısacası, hem harbin mahiyeti, hem bunun sebebi üzerinde, bazı çelişmeler içinde savaş başlıyordu. Kaldı ki biz harbe girerken, müttefiklerimizle aramızda bir sınır ve deniz bağlılığı da yoktu. Ama bu harp içinde günler gelecek ve Osmanlı Devleti Orduları, gizli ve yazılı bir mukavele ile Alman Umumi Karargâhının emrine verilecektir (5). Diğer Müttefikler için şekilden ibaret kalan bu Anlaşma, Os-

(1) Ş. S. Aydemir: *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*. Cilt: 11. Avrupa Ateşler İçinde bahsi. s. 499-538.

(2, 3, 4) Aynı eser. Aynı bahis.

(5) Bu konudaki bilgi ve belgeler, eserimizin bu cildinin, ilgili bahsinde verilecektir.

manlı Ordusu için fiili ve mutlak bir tabiiyet halinde işleyecektir. Osmanlı Başkumandanvekâleti, Müttefik Ordulara yardım için Romanya cephesine, Avusturya cephesine, hatta Bulgarların Makedonya cephesine Tümenler gönderecektir (1). Ama, bu cephelerdeki Harp tecrübelerinde, Osmanlı Birliklerinin adı, başarı safhalarında anılmayacaktır (2). Hatta Bulgaristan Hükümeti Türk Başkumandanvekâline, Makedonya'ya gönderilen Osmanlı Kolordusunu cephede ziyaret için müsaade vermeyecektir (3). 26 Eylülde Osmanlı Donanmasının başına getirilen ve 29 ekimde Karadeniz'de harbi açan Alman Amiralisi ise, bir gün ve yazılı cevabı ile, kendisini Osmanlı Bahriye Nezaretinin emrinde saymadığını, bizzat Bahriye Nazırına bildirecektir (4). Sonra daha başka çelişmeler de olacaktır. Rus İhtilali üzerine Rusya çöküp Osmanlı Ordusu Güney Kafkasya ve Azerbaycan üzerine yürüyünce, bu sefer de karşısında Almanları bulacaktır (5). Yıkılan Rusya'nın Karadeniz donanmasından bize de bir hisse ayrılması istendiği zaman ise, Alman Mareşali Hindenburg Osmanlı Başkumandanvekâli Enver Paşayı azarlayacak ve Enver Paşa, bu şartlar altında görevinden istifa etmeye karar verdiğini Alman Mareşaline arzedecektir (6).

Ama, bütün bu çelişmelere, zikzaklara ve çatışmalara rağmen gerçek şuydu ki, Osmanlı İmparatorluğu, artık harbe girmişti. Harbin içindeydi. Hem de İmparatorluğun Almanya safında yer alışı, Almanya'nın Avrupa'da Dünya Harbine katılımının hemen ardından olmuştu. Almanya, 1 ağustos 1914'te Rusya'ya saldırarak Doğu Avrupa'da harbi başlatmış ve Osmanlı Devleti de, 2 ağustos 1914'te Almanya ile gizli bir İttifak Andlaşmasını imzalayarak, kaderini artık Almanya'nın kaderine bağlamıştı. İmparatorluğun fiilen harbe katılımı da, 11 ağustos 1914'te Çanakkale'den girip İstanbul kıyıları karşısında demirleyen iki Alman Harp gemisinin ve onların Amiralinin emrine verilen Osmanlı gemileri ile beraber, Karadeniz'e çıkıp, 29 ekim 1914'te yaptığı saldırı ile başlayacaktı. Ve bu olaydan üç gün sonra, 2 kasım 1914'te Rus Ordusu Kafkas sınırından Türk toprak-

---

(1,2) Bu konular daha ileride işlenecektir.

(3,4,5,6) Belgesi ileride verilecektir.

larına girecek, İmparatorluk için Birinci Dünya Harbi böyle başlayacaktır. Evet, dönüşü olmayan yola artık girilmişti...

*
**

BU NİÇİN BÖYLE OLDU?

Evet, ilk açılan kucağa niçin atıldık? Almanlarla İttifak doğru muydu? Yoksa, emniyetimizi karşı cephece arayabilir miydik? Sığıntı Alman gemilerini Karadeniz'e bırakmalı mıydık? Rus şhirlerini topa tutmalı mıydık? Hemen harbe girmeli miydik? Yoksa, Almanlarla anlaşmış olsak bile, ateşe atılmak için daha elverişli bir zaman mı beklemeliydik? Hele Doğu Anadolu'nun kuş uçmaz, kervan geçmez dağlarında bir Sarıkamış faciasına koşmanın ve burada 8-10 gün içinde, bir daha yerine konulamayacak bir Orduyu kar ve ateş içinde eritmek, acaba askerî bir mantık dayanağı var mıydı? Ve bütün bunlar nasıl cevaplandırılabilirdi?

Bunlar öyle sorulardır ki, 1914 harbinin daha başından ve Osmanlı İmparatorluğu Parlamentosunda başlamak üzere, ordunun en alt kademelerine ve memleketin en uzak köşelerine kadar, az çok düşünebilen bütün insanlar arasında ve o günlerden günümüze dek sürer, gider. Bu konuda yerli ve yabancı nice eserler, nice anılar yayınlanmıştır.

Bu konuda şahısların, çevrelerin hükümlerindeki çeşitlilik, bu yayınlarda da aynen göze çarpar. Hem gene göze çarpan diğer bir hal şudur ki, şahısların görüş ve kanaatlerine damgasını vuran subjektif ölçüler, çok dafa, ciddi yayınlarda veya askeri değerlendirmelerde de kendini gösterir.

Böylece de denebilir ki, Türkiye'nin niçin Birinci Dünya Harbine girdiği, hele nasıl olup da bu kadar erken girdiği bahsinde, az çok belirlenmiş ve üstünde mutabık kalınmış bir hâkim görüş de yoktur.

Halbuki bir Devletin, bütün ağırlığını ve kaderini teraziye koyarak bir dünya harbine katılması için, tarihi, siyasi, askeri, iktisadi ve daha nice zaruri şartların, her de objektif açıdan araştırılması, işlenmesi, değerlendirilmesi elbette ki şarttır. İttihat ve Terakki Hükümeti bu harbe katılırken, bütün bunları ele almış, işlemiş, değerlendirmiş midir? sorusuna verilecek cevap, elbette ki:

— Hayır!

olacaktır. Nitekim bu gerçek, bu eserin birinci cildinde ve harbe katılmamızla sonuçlanan olayların akışı içinde belirtilmiştir.

O bahiste ve açıkladığımız gelişmeler içinde de görülmüştür ki, biz Birinci Dünya Harbine, âdeta gözü kapalı sürüklendik.

Burada ve sadece:

— *Bütün bunlar niçin böyle oldu ve niçin biz, ilk açılan kucağa devletimizin kaderini teslim ettik,*

sorusunu ortaya atarsak, buna verilecek cevap, gene kısaca şu olacaktır:

— *Çünkü, Birinci Dünya Harbi başlarken Osmanlı İmparatorluğu, yorgun, yenik, yalnız ve müttefiksiz bir devletti!*

Evet, Cihan Harbi başlarken Osmanlı İmparatorluğu, yorgun, yenik ve yalnız bir devletti. 1912-1913 Balkan Harbinde (1) tarihinin en acı, en haysiyet kırıcı yenilgisine uğramıştı. Bulgar Ordusu İstanbul kapılarındaydı. Ve belki İstanbul'a da girecekti. Ordularımız Rumeli'de, adeta silah atmadan bozulmuş, dağılmıştı. Son cephanemizi bile sarfedemeden, toplarımızı, tüfeklerimizi ve mermilerimizi de Rumeli topraklarında yerlere sererek, birkaç günde dağılan orduların kurtulabilen kılıç artıkları ile, batıda Adriyatik kıyısına, doğuda İstanbul kapılarına sığınmıştık. İstanbul önünde tutunmaya çalışan cephe, yalnız koleradan 40.000 kişi kaybetmiştik. Adriyatik sahillerine sığınan kılıç artıklarının toparlanıp memlekete getirilebilmesi ise, Adriyatik ve Ege denizlerine hakim olan Yunanlıların müsaadesine kalmıştı. Bütün askeri şöretler yıkılmıştı. Hükümet, içeriye ve dışarıya doğru bütün itibarını kaybetmişti. Nitekim son saltanat devrinin güçlü vezirlerinden biri sayılan Kâmil Paşa ve iktidarı, Kabinede tam Edirne'yi de Bulgarlara bırakan Anlaşmanın Fransızca metninin müzakerelerini yaparken, Kaymakam (Yarbay) Enver Beyin bir Hükümet darbesiyle ortadan silinmişti. Ama, bu sefer İktidarı mutlak olarak ele alan İttihat ve Terakki Hükümeti de az sonra, gene bu şartlar altında bir barışı kabul etmek zorunda kalmıştı. Eğer Balkan Devletleri bu sefer kendi aralarında bir dalaşmaya girmeselerdi, Edirne'yi kaybetmiş olacaktık. Edirne, bu Balkanlı dalaşmaları sırasında kurtuldu.

(1) Bu harbin safahatı, bu eserin ikinci cildinde verildi: *Büyük Yenilgi*. s. 275-350.

Fakat ne var ki, Devlet hazinesi artık boştu. Silah depoları, Cep-hanelikler tamtakırdı. Anadolu dağlarında eşkiya ve asker kaçakları dolaşıyordu. Doğuda Erimeniler, yıllardan beri teşkilatlanıyorlardı. Ordu diye bir şey kalmamıştı. Bütün Kumanda Kadrosu, baştan aşağı değişmeye, temizlenmeye muhtaçtı. Fazla olarak da müttefiksizdik. Kimse bizimle ittifaka yanaşmıyordu. Osmanlı dostu sayılan Almanya, ne 1911'de İtalyanların Trablus'a saldırışı, ne de 1908'de Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Herseği ilhakı karşısında, kılını bile kıpırdatmamıştı. Bulgaristan'ın istiklâlini ilan edişi, Doğu Rumeli Vilayetini topraklarına katması, Demiryollarına elkoyması ve Girit'teki gailer karşısında Hükümetin bütün yapabildiği, Yabancı Devletlere ellerini, yalvarışla açmaktan ibaretti. Ve bu yalvarışlar, daima cevapsız kalıyordu.

Talât Beyin, Enver Paşanın Ruslarla, Cemal Paşanın Fransızlarla ve Cavit Beyin İngilizlerle, hatta Balkanlarda Balkan devletleri ile yürütülen İttifak nabız yoklamaları, hep aynı sonucu veriyordu: Cevapsızlık ve hayal kırıklığı! Halbuki, dünyanın merkezi Avrupaydı. Dünya güçleri burada toplanmıştı. Ve işte şimdi bu güçler iki şıahlı kargâha bölünmüştü. Birbirleri ile çarpışacaklardı. Hedef, dünyanın yeniden taksimi idi. Çünkü Almanya, dünya yüzünde kendine düşen payın azlığından şikâyetçiydi. XIX. yüzyıldaki dünya yağmasına bu devlet geç katılmıştı. Şimdi yağmadan o da hakkını istiyordu. Kavga, bir miras paylaşması kavgasıydı: Bütün koloni ve yarı kolonilerden Avrupa'ya düşen mirasın yeniden taksimi! Ve biz, yani Osmanlı İmparatorluğu, ağırlığı bizim üzerimizde dönen ve adına Şark Meselesi denilen bu miras kavgasında (1) önde gelen ganimet olarak ortada yatıyorduk. Ama gene de bu yağma davasında biz, ortadaki yağmacılardan, ister istemez bir tarafa katılmak ve takılmak zaruretiñi duyuyorduk.

Nitekim öyle de oldu. Tam kavganın başladığı günde taraflardan biri, yani İngiltere, Fransa ve Rusya bizim tarafsızlığımızı, diğer taraf da, yani Almanya ve Avusturya-Macaristan, ittifakımızı isteyerek pazarlığı açtılar. Batılı müttelikler cephesinde Rusya vardı. Rusya'yı

(1) Şark meselesi, bu eserin birinci cildinde, gereği kadar işlenmiştir. s. 305-314.

oyalasak bile, ona güvenemezdik. Diğer cephede Almanya söz sahibiydi. Gerçi bize uzaktaydı ama, Almanya'ya hayranlık, başta Enver Paşa olmak üzere, bizde söz sahibi olanların içlerinde yaşıyordu. Dcrhal Almanya'nın kucağına atıldık. Cihâd-ı Ekber, Cihâd-ı Mukaddes, yani Osmanlıların, Müslümanların kutsal savaşı, işte böyle başladı.

Ama bir dünya harbi içinde bir devletin kendi savaşını yürütebilmesi için ve bu savaşın adı ne olursa olsun, o savaşta müttetikleri kimler olursa olsunlar, bir de o devletin kendi iktisadi yapısının ona birtakım kaynaklar, birtakım dayanaklar sağlaması da lâzımdı. Çünkü, çağımızda Harp demek, iktisadi yapı sağlamlığı ve teknik güç demektir. İktisadi yapısı bakımından ise Osmanlı İmparatorluğu, sözün bütün anlamı ile kof, tükenmiş bir İmparatorluktu. Şimdi harbin ve muharebelerin hikâyesine geçmeden önce, işin bu cephesine de kısaca göz atmalıyız.

*
**

TÜKENMİŞ BİR İMPARATORLUK

Bir harpte karşılaşılan tarafların, yalnız muharebe meydanına sürülen muharip güçlerin değil, cephe gerisinden bu safları besleyen yedek insan kaynaklarının; mekteplerin, talimgâhların, eğitim gören Er ve Subayların, Orduları besleyecek silah ve malzeme fabrikalarının ve nihayet harp ruhunu ve moralini zinde tutacak fikir, ideal, propaganda çarklarının da aynı önemle etkili olduğu malumdur. Ama etkenler ve güçler bunlardan ibaret değildir. Muharip ülkenin ekonomik kudreti, altyapı ve üstyapıdaki örgütleri, imkânları, bu arada mali kaynakları ve nihayet siyasi ve idari şartları da aynı surette ve büyük bir savaş için seferber, faal olmak gerekir. Hatta bunlara daha nice şartlar ve icaplar da eklenebilir. Zamanımızda «Topyek ün harp» anlamı içine giren bütün bu güçler ve faktörler, ayrı ayrı, fakat aynı derecede önemlidir. Biz bu bahiste, ekonomik şartlar üzerine kısaca eğileceğiz.

*
**

Birinci Dünya Harbine girerken Osmanlı İmparatorluğu; Anadolu, Arabistan ve Trakya gibi kısımları içine almak üzere Avrupa ve Asya'da 17.500.000 kadar tahmin olunan bir nüfus potansiyeline malikti (Ek: 3). Bazı azami tahminlere göre de, nihayet bu harbe,

20.000.000 kadar bir İmparatorluk nüfusu ile giriyorduk. Irk bakımından çok karışık olan nüfus, Asya'da 1.668.000, Avrupa yakasında da 42.000 kilometrekare olmak üzere 1.710.000 kilometrekarelik geniş bir alana yayılmıştı.

Türkler bu arazi üzerinde, ancak 650.000 kilometrekare kadar bir sahada çoğunlukta idi. Nüfusun da 12.000.000 kadarını Türkler teşkil ediyorlardı. Bunlar, İstanbul, Trakya ve Anadolu'da yaşıyorlardı. İmparatorluğun Suriye, Irak, Arabistan kısmında büyük çöller, ülkenin hemen yarı kısmını kaplıyordu. Ama biz, hem de Anadolu ve Trakya nüfusuna dayanarak, bu çöller de dahil olmak üzere ta Güney Yemen'den, Aden cephesinden, Irak, Şam Bâdiyelerine, Sinâ çölüne, Süveys'e kadar bütün ülkeyi müdafaa edecektik. Ama meselâ, kutsal topraklar sayılan Mekke ve Medine'de, hem de Peygamber'in sülalesinden sayılan Şerif ile Arap Şeyhleri, Halifenin kutsal cihat fetvasına uyararak, İslamın kurtuluşu için bizim saflarımızda değil, İngiliz para ve silahları bize karşı savaşacaklardı!

Kutsal topraklarda ve şehirlerde, Müslüman Türk askerleri üzerine toptan öldürme sahneleri tertip edildi. Doğu vilayetlerinde silahlandırdığımız ve Abdülhamit devrinde «Hamidiye Alayları» adını taşıyan, Müslüman Kürtlerden kurulu İhtiyat Süvari Aşiret Tümenleri, kendi Tümen karargâhlarını da yağmalayarak, çok defa silah atmadan dağıldılar. Araplar, asker ve deve vermiyorlardı. Suriye'de arkadan vurulduk. Şu halde biz, Birinci Dünya Harbinde Osmanlı Ordusunun harbini, sadece bir «Türk Ordusu Harbi» olarak vasıflandırır sak, mübalağa etmiş olmayız. Bu arada elbette kendilerini bu orduya veren Arap ve Kürt asıllı savaşçılar, her rütbede vazifeliler, şehit olan, yaralanan Subaylar, Erler de oldu.

Ama Umumi Harpte esas yükün, Türk Osmanlılar üstünde kaldığı da bir gerçektir. Kaldı ki, hem bu Türk asıllı Osmanlılar, hem de diğer ırklardan halkları ile İmparatorluk, bu harbe tam bir iktisadi zaf ve tükeniş içinde girmişti.

*
**

TARIM

Birinci Dünya Harbi öncesinde bütün İmparatorluğun zirai mahsul hasılatı, bugünkü Türkiye'den çok daha azdı. Anadolu'da boş top-

raklar, geniş sahaları kaplıyordu. Çalışan erkek nüfusun uzun süren askerliği, askere gidenlerden geri dönenlerin azlığı, köylerde vasıtasızlık, Aşar vergisi sisteminin istihsalî teşvik edecek yerde, çalışma ve ekim zevkini ve faydasını zedeleyişi, az istihsalin sebepleri arasında sayılabilir. Bundan başka, mesela fazla hububat üretilse bile, bunların pazarlanmasındaki imkânsızlık, yolların yetersizliği, nakil vasıtalarının kağınlara münhasır kalışı, üretimi artırma şevkini kıran sebepler olarak hatırlanmalıdır. Bundan başka, İstanbul, İzmir gibi büyük merkezlere dış ülkelerden, bilhassa Rusya'dan çok miktarda buğday ithal edilişi de, gene üretimi kısıtlatıcı faktörlerdendi. İstanbul'da, Eskişehir buğdayı, Rus buğdayından pahalıydı. Samsun'da Çinhindi pirinci, Merzifon pirincine rekabet edebiliyordu.

Yani, bir bakışta biz bir tarım ülkesiydik ama, tarım ürünlerimizi, memleketin bir tarafından, diğer tarafına taşıyamıyorduk. Çünkü yollarımız yoktu. Taşıt vasıtalarımız yoktu. Daha doğrusu tarımda, bir milli pazar teşekkül etmemişti. Kısacası biz ülkemizi, henüz tarım alanında bile fethetmiş değildik.

Bu misalleri çoğaltabiliriz. İşte bütün bu şartların da etkisiyle, meselâ 1328 (1912) de İmparatorluğun başlıca tarım maddeleri üretimi, resmî kayıtlara göre şöyle bir yekûn arz ediyordu:

Maddeler	Ekilen saha (hektar)	Alınan mahsul (ton)
Buğday	2.653.000	3.862.000
Arpa	1.236.000	2.066.000
Mısır	297.000	527.000
Çavdar	169.000	300.000
Yulaf	100.000	176.000
Kaplıca	82.000	108.000
Darı	65.000	67.700
Pirinç	23.000	30.000
Patales	28.000	60.000
Pancar	14.000	25.000
Tütün	55.000	38.500
Pamuk	40.000	20.000
Afyon	36.000	900
Keten	8.000	8.900
Kendir	7.000	5.500

Bütün bunlar, çok mütevazî rakamlardır. Kaldı ki rakamlarda doğruluk yapı da çok zayıf olmak icabeder. O zamanki takip ve sayım şartları gözönünde tutulursa, bu rakamları ancak genel işaretler olarak almak yerinde olur. Ama İmparatorluğun, fakir, üretimde çok zayıf, pazar ve nakil şartlarından yoksun bir ülke olduğu da, itiraz kabul etmez bir gerçektir. Birinci Dünya Harbi, işte bu üretim ve iyi-kötü pazarlamayı büsbütün karıştırdı. Âdeta felce uğrattı. Mesela çalışma gücünde üç milyon insanın tarladan, topraktan ayrılmasından başka, bir taraftan istilaya uğrayan Vilayetler, diğer taraftan göçmeye, boşalmaya mecbur kalan cephe gerileri, bu arada Ermeni nüfusunun topyekûn tehciri, üretimi hkikaten en alçak seviyeye düşürdü. Yer yer açlık sahneleri de cereyan etti.

Büyük ve küçük baş hayvan serveti de, bugünkü ile kıyaslanamayacak kadar azdı.

Hayvan cinsi	Savaş başında
Siğır	8.938.000
At	1.050.000
Katır	145.000
Merkep	1.375.000
Koyun	18.750.000
Keçi	18.500.000
Deve	315.000

Asar (toprak ürünleri) ve Ağnam (hayvanlar) vergilerinin gerektirdiği kayıt ve tahminler dolayısıyla, bütün bu rakamları, az çok doğru saymak mümkündür.

ULAŞTIRMA

Ulaştırma yetersizliği, yolsuzluk; en başta gelen dertti. Demiryolu Ankara ve Ulukışla'da bitiyordu. Öyleyse, Ulukışla'dan Erzurum'a yürüyerek gitmek gerekiyordu. Mesafe, kuşçuşu 1100 kilometreydi. Yol yayan yürünecekti. Irak'a, Bağdat'a, İran'a gidiş daha çetrefildi. İstanbul'dan Bağdat'a yol 2.000 kilometreydi. Araya bir de nehirde kelekler üstünde seyahat giriyordu. Ama Başkumandanlık, Musul'dan, Kerkük'ten, Bağdat'tan Erzurum cephesine bile karadan ve yaya olarak Birlikler nakletmişti. Süveyş kanalına varmak için ise, susuz, yol-

suz Siñâ çölünü geçmek lâzımdı. Anadolu'da karayolu ve şose denilen bozuk düzen tesviyeler, her türlü yol vasfından yoksun, 4-5 metre genişliğinde harap izlerdi. Eskişehir'den Konya ve Ulukışla'ya doğru trenler, yollarda askere kestirilen çalılar ve söğüt dallarıyla, düşe kalka işlerdi. Ankara yönünde, Sakarya vadisindeki ormanlar, umumi harpte lokomotif kazanlarını kaynatmak için kesiliyordu.

1914'te III. Ordunun tek motorlu vasıtası yoktu diyebiliriz. 1916'da III. Ordunun yalnız iki kamyonu vardı ki, ancak Ordu kargâhına gerilerden bir şeyler taşıyabiliyordu. Kamyonlar artırılmıyordu. Çünkü, yollar ve köprüler, kamyon nakliyatına elverişli değildi.

Hicaz ve Yemen, İstanbul'a gezenler kadar uzak görünüyordu. Harp patlar patlamaz Yemen, zaten İmparatorluktan kopmuştu. Denizyolu kesilmişti. Karayolu ulaşılmazdı. Hicaz Demiryolu da asilerin, yakıtsızlığın ve koruma güçlüğü'nün etkileri altındaydı. İşletilmesi tesadüfe kalmış bir tehlikeli tesisti. Hülâsa İmparatorluk, Birinci Dünya Harbinde, aksamı arasında bağıntı bulunmayan, aksamı birbirinden kopmuş, dağları belleri çşkiye tarafından kesilmiş ve aslında b ü t ü n l ü ğ ü olmayan bir ülkeydi. Sivas'ta olan buğdayı İstanbul'a, Zonguldak'ta çıkan kömürü Konya'ya, Ege'nin incirini, zeytinini doğu cephesine nakletmek kabil değildi. Şeker sanayii yoktu. Gıda sanayii, beş on parça değirmenden ibaretti. Ama asıl üretici insanlar topraktan Orduya çekilince ve nakil vasıtaları da olmayınca, yahut Orduya alınınca, harp içinde İstanbul bile aç kaldı.

YERALTI SERVETİ

Yeraltı servetleri de önemini kaybetmişti. Zaten, 1914'te bütün kömür üretimi 650.000 tondan ibaretti (1900'de 387.000). Bunun da İç Anadolu'ya nakli kabil değildi. Çünkü Zonguldak-Istanbul arasında denize hâkim değildik. Bakır istihsali zaten 1000-1500 ton arasındaydı. Harp içinde bu işletme de durdu. 1914'te ve yılda 13.000 tonluk simli Kurşun, 10.000 tonluk Krom, 10.000 tonluk Boraksla artık birer işletme konusu olmaktan çıkmıştı. Çünkü, nakil imkânsızdı. İmparatorlukta başka ve önemli bir maden üretimi de yoktu. Zaten bu madenlerin hepsi Yabancı işletmeler elindeydi. Harple beraber bunlar da işletmeden çekildi.

SANAYİ

Her vesile ile değindiğimiz gibi, gene tekrar edelim ki; İmparatorluk, Sanayi işletmelerinden yoksundu. İzmir, Bursa ve Çukurova ile Suriye'deki birkaç ilkel dokuma tesisini bir tarafa bırakırsak, Anadolu'da tüten tek fabrika bacası yoktu. Bütün sınai mamul maddeleri dışarıdan getirildiği ve zaten Gümrük tarifeleri ile Kapitülasyon kayıtları da milli bir endüstrinin gelişmesine engel olduğu için, İmparatorluk tümü ile sanayisiz bir ülkeydi. Zaten 1913 resmi sayımlarına dayanan ve aşağıda verilen işçi sayısı da, bunun en kesin işareti.

1913'te yapılan ve 1915'te yayınlanan kısmi Sanayi anketine göre, 5 ve daha fazla işçi çalıştırılan müesseselerin genel sayısı 284'tü. Bunun 148'i İstanbul'da, 62'si İzmir'deydi. İşletmelerin % 75,3'ünü teşkil eden 214'ü özel sektöre aitti. Toplam işçi sayısı da nihayet 14.000'di. 14 işyerinin dışında, işletmelerin hepsi İstanbul ve İzmir'de toplanmıştı. Başlıca tesisler, askerî devlet fabrikaları ile yabancı demiryollarıydı.

Şimdi şu rakamları verelim: (1)

1913-1915'te Türkiye'de sanayi müesseseleri ve işçi sayısı							
		Müessese sayısı				Usta ve işçi sayısı	
		İşler durumunda bilgi veren					
	1913	1915	1913	1915	1913	1915	
I. Gıda sanayii	71	57	68	56	3989	3651	
II. Toprak	16	5	14	5	913	306	
III. Deri	11	12	13	12	885	1223	
IV. Ağaç	19	19	19	18	672	356	
V. Dokuma	61	36	59	36	7667	6660	
VI. Kırtasiye	51	49	45	43	1796	1173	
VII. Kimya	10	4	10	4	386	116	
T o p l a m	239	182	228	174	16.309	13.485	

S. Tablo VI

(1) Sayımın yapıldığı yerler: İstanbul, İzmir, Bursa, Bandırma, Manisa, Uşak, İzmit.

Ticaret ve Ziraat Nezareti; 1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistikî. Yeni baskı İstanbul, Matbaa-i Amire.

Osmanlı Sanayii, 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistikî, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1970.

Bunların içinde de aslında, Fabrika denebilecek kuruluşlar yoktu.

PAZAR BİRLİĞİ YOK

İmparatorlukta bir Pazar Birliği de yoktu. Trakya, Anadolu'ya, Anadolu Trakya'ya bir şey veremiyordu. Doğu Anadolu ile Suriye, yahut Ege ile Karadeniz bölgesi veya Irak'la İstanbul, Hicaz yahut Yemen arasında iktisadi bağıntı mevcut değildi. Harp patlayınca, evvelce eğer mevcutsa, ufak tefek bağıntılar da kesildi. Düşünmeli ki, meselâ İstanbul, harp içinde III. Orduya, bir türlü sigara göndere-miyordu. Kibrit sanayii yoktu. Kâğıt sanayii yoktu. İğne ipliğe kadar her şeyin dışarıdan gelmesi lâzımdı. Ege'nin zeytinini veya sabununu İstanbul'a, Karadeniz'in fındığını Orta Anadolu'ya, Irak'ın hurma-sını Doğu ilerine taşıyamıyorduk. Buğdayın en fazla yetiştiği Sivas'ta bile, harp içinde kadınların açlık ayaklanması görülmüştü. Ve fena bastırıldı.

Bütün dokuma ihtiyacı dışarıdan karşılanıyordu. Meselâ, harbin başında Basra'da önemli stoklar vardı. Ama bunlar çoğunlukla İngi-lizlerin eline geçti. İthalat ve ihracatçılar ise tamamen Lövantenler, yani Şarklılaşmış Avrupalılarla, yerli azınlıklardı. Türkler, İthalat-İhracatla meşgul bulunmadıkları için, Harp patlayınca Dış Ticaret bir-den durdu. Harbin sonlarına doğru ve mesela Romanya-Almanya yolu açılınca, İttihatçıların eski silahşorlarından (Sapançalı Hakkı veya Bolu Mebusu Habip Beyler gibi) veya bu tip insanlardan türetilen yeni zenginlerin Dış ticaret oyunları veya içeride vagon ticareti, Bi-rinci Dünya Harbinin, kara ve çirkin hatıraları olarak kalakaldılar. İstanbul'un gıda sefaleti, bu harbe ait iktisadi yayınlarda yüzükızartıcı sahnelerle canlanır. Mesela, önemli bazı gıda maddelerinin, harp için-de dalgalanışlarına gözatalım:

Istanbul'da ihtiyaç maddelerinin fiyat hareketleri

(kuruş) (kilo)

1914

1918 ocak

1918 eylül

Şeker	3	140	250
Pirinç	3	95	90
Makarna	3	110	95
Patates	1	36	27

Kuru fasulye	4	65	65
Kuru soğan	0.5	16	16
Zeytinyağı	8	200	180
Süt (litre)	2	40	45
Peynir	12	250	280
Koyun eti	7	130	120
Sabun	7	140	140
Odun (çeki)	45	380	540

Bu fiyatlar tabii asıl dar ve sabit gelirli halkı vuruyordu. İstanbul ise, büyük yoğunluk teşkil eden asker, memur, emekli aileleri ile doluydu. Onların maaşlarında önemli hareketler yoktu. 1914'te 5 lira olarak hesaplanan bir kat elbise, 1918'de 100 liraya ve 1914'te 70 kuruş ortalama fiyatı olan bir çift ayakkabı 1918'de 18 liraya çıkmıştı.

MAAŞLARA GELİNCE

1915 temmuzundan itibaren tedavüle kâğıt para çıkarıldı. 8 ocak 1916'da çıkarılan kanunla, aylığı 10 kâğıt liradan az olanlara % 20, 10 liradan fazla olanlara % 15 zam yapıldı. Ve bütün harp yılları içinde, bu maaşlar ve nispetler değiştirilmedi. Yani, 10 lira aylıklı bir memur ailesi harp yılarında 12 lira ve 10 liradan fazla maaşlı, mesela 20 lira aylıklı bir memur ailesi de aynı yıllarda 25 lira aylıkla geçinmeye mecburdu. O devirde kadınların iş hayatına atılmamış olduğunu, bir evin bir adamın geliriyle geçinmesinin yaygın bulunduğunu da hesabetmelidir.

Kaldı ki, para değeri de düşüyordu. Çünkü, 1915 yılına kadar Türkiye'de tedavül eden altın ve gümüş para yerine, 1915'te kâğıt para çıkarılmıştı. Ama maaşlar kâğıt paraya göre ayaklanmadı. Kâğıt para ise, bir süre sonra fiyat aşınmaları kaydetti. 1915 temmuzunda bir altın lira, bir kâğıt lira ile başabaş ve 100 kuruş olarak hesaplanırken, 1916 sonunda 183 kuruş, 1917 sonunda 470, 1918 sonunda 438 kuruşa denkti. Ancak, Kâğıt Para çıkarılışında aşırı hadlere gidilmemişti. Bu da paranın daha fazla aşınmasını önleyebilirdi. Çünkü, 1915 temmuzunda ve evvelâ 1.500.000 lira olarak çıkarılan kâğıt para miktarı, 1915 sonunda 7.900.000, 1917 sonunda 45.800.000, 1918 sonunda 124.000.000 liraya vardı. Ama mütareke

yıllarında dahi toplamı 161.000.000 lirayı aşmamıştı. Bu paraların harp içinde ve kaybolan memleket parçalarında da dağılmış olduğu düşünülürse, Birinci Dünya Harbinde ülke, bir kâğıt para enflasyonu içine düşmedi.

Altın para ise, Trakya, İstanbul ve Anadolu'da tedavülden çekilmiş olmakla beraber, Suriye, Irak gibi memleket aksamında hâlâ kâğıt parayı kenara itiyordu. Arabistan'ın doymak bilmez, ama devlete bir zerrecik saydaları olmayan Arap Şeyhleri için, bilhassa IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa kanalı ile, büyük ölçüde altın selleri akıtılıyordu. Bunlara ait bazı rakamları ileride ve belgeleriyle vereceğiz. Aynı suretle Irak'ın Arap Şeyhleri ile, İran'ın Prens ve Derebeylerine de, gene oluklarla altın akıtıldı. İran'a bu akış, daha ziyade Almanlar eliyle yapılıyordu. Güya kendilerine İran'ı bağlamak ve Afganistan'la Hint yollarını açmak için! Bu hususta da ileride dikkate değer belgeler vereceğiz. Ama, bu arada muharip Ordu Er ve Subaylarına, mesela III. Ordu cephesinde muharip birliklere, tek kuruş madeni para yollanmadı. Zaten er maaşı 25 kuruş, mesela teğmen maaşı da 700 kuruştur. Ama maaşlar verilirken bunlar, kâğıt para olarak ödeniyordu. Bir er maaşı ancak 8-12 kuruş madeni para ediyordu. Sultan Reşat ölüp de Vahidettin tahta geçince bir defaya mahsus olmak üzere III. Orduya verilen gümüş Mecidiyelerin ise, tamamının veya çok kısmının gümüş kaplama kurşun kütleler olduğu meydana çıkmıştı. Tazyik altında birbirine yapışan bu kurşun Mecidiyeleri ayırmak isterken üzerlerindeki ince gümüş zar kalkıyor, altından kara kurşun levha çıkıyordu. Cephede bu sahnelerle karşılaştığımız günün, hem alaylı, hem iç burkucu sahnelerini hatırlarım. Herkesin ümidi, bu madeni paralarla hiç olmazsa bir defalık sigara getirtilebilmesiydi. Gerçi, ben sigara içmediğim için, uğranılan hayal kırıklığını gereği gibi değerlendiremem. Ama, buna alışık olanların kırıklığını da iyi hatırlarım. Ondan sonra, bizim cephe, bir daha madeni para görmedi. Ama Ordu Karargâhında maaşların, altın-gümüş para ile ödendiği söylenirdi. Bu, mümkündür. Çünkü, cephede bir madeni para ve kâğıt para spekülasyonu harp boyunca yürüdü gitti. Bunun beslendiği bir merkez, herhalde vardı...

Şimdi biraz da mali cepheyi görelim...

MALİ CEPHE

İmparatorluğun iktisadi hali veya halsizliği ile ilgili olarak verdiğimiz bu özetlemeleri, biraz da mali cepheye değinerek tamamlamaya çalışalım. Bu cephenin en önünde, tabii Devlet Bütçesi geliyordu...

Ama evvela şunu belirtelim:

İmparatorlukta milli bir kredi sistemi ve Milli Bankalar yoktu. Yabancı Bankalar da, yabancı sermaye ile Lövantenlerin ve ticari hareketleri ellerinde bulunduranların azınlıkların hizmetindeydi.

Temeli Mithat Paşanın Tuna Valiliği zamanında atılan Ziraat Bankası, geliştirileceği yerde, halsizleştirilmiş ve bir Maliye Veznesi haline getirilmişti. Mesela mevduat şu hazin rakamları gösteriyordu:

Ziraat Bankası vadeli mevduatı	
1907	15.227 Lira
1908	14.066 "
1910	126.012 "

Zaten elinde avucundakini yıllar boyu sürüntüp giden güya kefaletli, am tahsili meşkur alacaklara kaptırmıştı. Mesela 1908'de bu tür kefaletli ikrazat yekûnu 674.161 liraydı. Ve sürüklenip gidiyordu (1).

Osmanlı İmparatorluğunun son yıllarına ait bütçe denge veya dengesizliğine ait rakamlar eldedir. Bu tablolar hiç de içaçıcı değildir. Hatta böyle bir bütçe durumu ile bir Devletin, nasıl bir Dünya Harbine sürüklendiği, ayrıca ve bu yönden de eleştirilebilir. Burada, İkinci Meşrutiyetin başlangıcını takip eden 1909-1910 yılı ile, Birinci Dünya Harbinin sona erdiği 1918 yılları arasındaki bütçe hareketlerini vermekte fayda mütalaa ediyoruz (2):

(1) Asım Süreyya İloğlu, Türkiye Ziraat Bankası Müşaviri.

(2) Tevlik Çavdar: Milli Mücadele başlarken sayılarla vaziyet. (Mütemmim bilgiler vardır).

Yıllar(1)	Son Osmanlı İmparatorluğunda Bütçe hareketleri				Toplam
	Gelir tahmini	Harcamalar tahmini	Açık tahmini	Meclisçe İstikraz. k	
1909-1910	25.078.962	30.539.545	5.460.583	—	—
1910-1911	29.183.418	35.994.587	6.811.169	37.002.276	—
1911-1912	31.645.708	41.161.729	9.516.021	39.627.052	27.269.751
1912-1913	33.682.475	36.891.366	3.208.891	57.164.452	27.544.759
1913-1914	33.682.475	36.891.336	3.208.891	49.395.788	29.201.865
1914-1915	36.004.213	37.054.605	1.050.392	73.932.320	24.739.164
1915-1916	30.015.892	38.451.440	8.435.548	84.722.237	22.325.793
1916-1917	27.961.116	42.347.421	14.386.305	100.706.659	25.199.526
1917-1918	31.689.090	60.288.787	28.599.697	116.915.452	—
1918-1919	42.397.297	60.146.352	17.696.055	136.888.532	—

Bu rakamlar şunu gösterir ki, Osmanlı İmparatorluğu hiç de gelirlili bir devlet değildi: Ortada altın ve gümüş paranın döndüğü devrede, 20 milyon nüfus için 25 milyon gelir tahmini! Aşağı yukarı nüfus başına bir liradan biraz aşkın bir gelir. Ve tabii, daima açık bir bütçe. Böyle olunca da, istikrazlara, yani borçlanmalara başvurmak elbette ki zaruri idi. Kaldı ki Devlet, ülkenin bütün gelirlerine, hatta harp içinde bile sahip değildi. Yabancı alacaklıların elindeki «Düyun-u Umumiye» yani Genel Borçlar İdaresi, devlet kaynaklarının nicelerini kendisi tahsil ediyordu. Tütün, bir yabancı Tekel elindedir. Yabancı Borçlar İdaresi, hatta Gümrüklerden de hisse alır. Ortada yol ve sanayi olmayınca, sermaye, yatırım, ticari hareketleri ve bunların sağlayacağı millî gelir artışı, tabii imkânsızdı.

Normal yıllar bütçeleri yukarıda verilen rakamlardan anlaşılacağı gibi, geniş bir İmparatorluk için zaten yetersizdi. Ülkenin ayrı ayrı Vilayetler gelir ve giderleri de, elbette ki yetersiz, önemsiz olacaktı. Misal olarak bazı Vilayetleri verelim (T.L.):

Vilâyet adı	Geliri	Harcaması
Erzurum	588.300	730.800
Trabzon	1.250.900	370.100
Van	138.900	302.100
Diyarbakır	281.300	226.700
Ankara	607.400	284.600

Kastamonu	403.300	245.200
Bursa	1.294.600	480.300
Aydın (İzmir)	2.789.000	938.700
Konya	1.071.000	381.200

O vakitki Vilayet hudutları, şimdi olandan daha büyüktü.

Altın ve kâğıt para karşılaştırmasına gelince? 1915 temmuzundan başlayarak, kâğıt paranın tedavüle çıktığını, altınla kâğıt para arasındaki paritenin gittikçe açıldığını ve böylece, artmakta görünen Bütçe rakamlarının aslında bir gelir artışının değil, para fiyatındaki düşüşün etkisini gösterdiğini, borçlanma mekanizmasının ise durmadan işlediğini gözden uzak tutmamalıyız. Bu para fiyatı hareketleri şöyle seyretti:

Osmanlı kâğıt lirasının aşınması
(altına nazaran parite)

Yıllar	1915	1916	1917	1918
Ocak	—	105	187	460
Şubat	—	110	210	490
Mart	—	114	262	473
Nisan	—	117	268	422
Mayıs	—	122	258	431
Haziran	—	121	305	462
Temmuz	100	121	381	460
Ağustos	100	133	411	486
Eylül	102	137	447	536
Ekim	103	154	487	458
Kasım	104	178	550	440
Aralık	105	183	470	438

Savaş sırasında çıkarılan kâğıt paranın, yalnız fiyat aşınması ile kalmayıp, tam bir kıymet kaybına gitmemesi, çıkarılan kâğıt paranın, ihtiyaca göre pek fazla olmamasına (en yüksek rakam 186.000.000 lira) maşların âdeta sabit tutulup, kâğıt para ile ödenmesine dayanıldığını belirtmeliyiz.

Gelir azlığı, İmparator'uğun çeşitli Vilayetleri üzerinde izlenince, daha göze çarpıcı bir şekil alır. Balkan harbinden önce Rumeli Vilayetlerine ait rakamları, birinci cildimizde vermiştik: Selânik, Ma-

nastır, Kosova gibi en hareketli üç Vilayetin, yani Makedonya'nın yıllık gelirlerinin toplamı ancak, 1.500.000 altın kadardı. Anadolu vilayetlerinde gelir sefaleti daha da aşikârdı. Aşağıda bazı vilayetleri veriyoruz. Ama burada adı geçen vilayetlerin o zaman, şimdikine bakarak çok geniş bölgeleri kapsadıklarını, şimdiki Anadolu'nun (Hatay hariç) ancak 19 Vilayet ve Sancağa bölündüğünü belirtmeliyiz. Bunlardan bazılarının yıllık gelirleri şöyleydi (1):

Vilâyetler	Gelli	Kişi başına gelir
Trabzon	1.250.900	116 kuruş
İstanbul	3.462.700	405 "
Erzurum	588.300	78
Van	138.900	45
Diyarbakır	281.300	51
Sivas	784.200	?
Ankara	607.400	123
Konya	1.071.000	85 "
Kastamonu	403.300	55 "
Adana	607.400	123 "
Bursa	1.294.000	101 "
Aydın (İzmir)	2.789.000	165 "

Zaten sanayiın yokluğu, ulaştırma, yol ve vasıtalarının yetersizliği, İmparatorlukta çok nüfuslu şehirlerin teşekkülünü de engelliyordu. Devlet Merkezi ve milletlerarası bir liman şehri olan İstanbul'un nüfusu bile, bir milyonun altındaydı. Diğer şehirler, tabii daha küçük toplumlara barındırıyordu. Mesela bazı rakamlar verelim:

Başlıca şehirlerin nüfusu			
İzmir	198.000	Antep	43.000
Bursa	76.000	Gaziantep	43.000
Adana	64.000	Ankara	27.000
Konya	44.000	Kütahya	22.000
Kayseri	49.000	Samsun	20.000
Sivas	43.000	Eskişehir	19.000

Kaynak: 1324-1329 Vilayet Salnameleri.

(1) Tevfik Çavdar: Milli Mücadele başlarken sayılarla vaziyet.

Hulâsa, Osmanlı İmparatorluğu, iktisadi imkânlarını harekete getirememişti. Gelir kaynakları Yabancılar terk edilmiş, sakir, halsiz bir devlettir. Bu borçlanmalar ve karşılığında kat kat ödemeler kıskaçı içinde, günü gününe yaşıyordu. Harbe girerken, ne altın, ne mal, ne de ilaç vardı. Yalnız Türk tebasının, kan ve can ihtiyatına güveniyordu. Yukarıda verdiğimiz gelir kaynaklarının da % 25-30 nispetindeki kısmı, Aşar (toprak ürünleri vergisi), Ağnam (hayvanlar vergileri) gibi, doğrudan doğruya köylüden tahsil edilen ve garantili olarak asıl Türk köylülerinin ödediği gelirlerdi. Aşar Vergisi iltizam (yani, Devletin vergisi artırma suretiyle şahıslara devretmesi) usulüyle tahsil edildiği için, bu tahsilat köylerde bir Ağa ve Mültezim baskısı şeklinde ve çok defa dayakla beraber yürütülen bir vergiydi. Irak, Hicaz, hatta Suriye'nin Arap kısmı vergi vermezdi. Hulâsa Türk köyünde bir tarımsal birikim görülmezdi.

Ama bu konuyu burada keserken şunu da kaydedelim ki, İttihat ve Terakki iktidarı, titiz ve Şeflere karşı da diretebilen, Yabancılarla ilişkilerinde az çok sözünü geçirebilen, tutumlu bir Maliye Nazırı bulabilmişti. Bu, onun mali şansı oldu. Bu Nazır, Cavit Beyin müspet tutumluluk ve titizliği ile ki, İmparatorluk, hatta Harp içinde de bir enflasyona sürüklenmedi. Maaşlar daima yetersiz kaldı ve geçim sıkıntısı bilhassa İstanbul'da aldt yürüdü ama, kâğıt para fiyatlarındaki aşınmalar normaldi. Emisyonda azami titizlik gösterildi. Bu neticede Cavit Beyin tutum ve davranışı ile beraber, bütçe ve ekonomimizin bir nevi denetçisi durumunda olan ve kendilerine daima el açmak durumunda kaldığımız Düyun-u Umumiye ile Osmanlı Bankası'nın kontrol ve tavsiyelerini de hesaba katmalıyız. İttihat ve Terakki Şefleri arasında hatıralarını yazan ve Hatıraları, günü gününe denebilecek notları ile, hakikaten önemli ve faydalı olan Cavit Bey, bu Hatıratında bize harp öncesi ve harp içi günlerini, en açık, sade ve gerçek yönleri ile aksettirir (1).

Harp içinde Almanların verdiği borçları ve açtıkları altın hesabını da ayrıca hatırlatmalıyız. Bu altın ikrazatının, Maliye Nezaretine geçen yekûnu dışında ve öyle anlaşılıyor ki, bir de Harbiye Neza-

(1) 1943'te Tanin gazetesinde kısmen yayımlanan, dikkati çekmeyen bu Hatırat, şimdi, kendi el yazısı 14 defter halinde Türk Tarih Kurumundadır.

retinde, yani Enver Paşanın emrinde bir nevi «Gizli Ödenek» gibi işleyen kısmı da vardı. Daha ziyade IV. Ordu ile, açgözlü Arap Şeyhlerince, Şarklı birtakım düzenbazlara giden bu altınlar hakkında ileride, bazı rakamlar ve belgeler vereceğiz...

Şimdi artık Harbin hikâyesine girebiliriz. Daha önce de kaydettiğimiz gibi, bu eser bir Harp Tarihi değildir. Birinci Dünya Harbinin akışına ve ayrıntılı olaylarına burada, ancak karakteristik sahneleri ile ve gencl gelişmeyi özetleyecek şekilde gircceğiz. Öyle salıncıleri alacağız ki onlarda, Enver Paşanın karar ve müdahalesi, bilhassa belirli olsun. Yahut da mesela, Çanakkale muharebesi gibi, kaçınılmaz bir savunma, bir Devler Savaşı halinde harbin, hatta çağın akışına damgasını vuran bir büyük hadise teşkil etsin.

Ateş Çemberi Hazırlanıyor

Kararların ve olayların manivelaları, onlara hakim görünenlerin iradelerine her zaman bağlı olmayabilir.

Bazen en önde görünen tarihi şahsiyet bile, kendisinin de kontrol edemediği içgüdülerin bir esridir. Öyle dış kuvvetlerde bu şahsiyetin Benlik gururunu harekete getirir ki, bu şahsiyetin gerçek rolü nedir ve olayların manivelası kimin elindedir, bunu tayin edebilmek, hakikaten güçleşir.

Bizim Enver Paşa hikâyemizde, düğümleri çözülemeyen böyle problemler vardır...

İKİ GENÇ ASKER

Evvet, Osmanlı İmparatorluğu, geri, yenik, müttefiksiz ve tükenmiş bir İmparatorluktu. Balkan Harbinin hazin çöküntüsü hâlâ yaşıyor gibiydi. Şhitlerin yası hâlâ evleri sarıyordu. Yaralılar, sakatlar, hâlâ yerleşemeyen göçmenler, köyleri, kasabaları, yolları dolduruyorlardı. Düşen kalelerin, yıkılan şhirlerin, yakılan kasabaların, köylerin kanlı, karanlık rüzgârları, hâlâ havalarda esiyor gibiydi.

Ama, ne var ki, işte gene bir harp patlamıştı. Hem de dünya ölçüsünde bir harp! Ve biz, şu yenik, perişan, halsiz, tükenmiş Osmanlı Devleti, gene bir harbin içindeydik. Harpte, Almanların safında yeralmıştık. Gerçi Almanya'yla sınır birliğimiz dahi yoktu. Ama, İstanbul'da davetsiz misafir olarak gelmiş olsalar da, iki Alman harp gemisi vardı. Rusların ise, Doğu Avrupa cephesinde halleri daha ilk günlerden berbattı. Herhangi bir gün Karadeniz'den İstanbul üzerine yapacakları bir akın veya çıkartmayı, bu gemilerin de yardımı ile karşılayabileceğimize inanıyorduk. Sonra bizim Askeri teşkilatımız. Talimnamelerimiz, top ve tüfeklerimiz, zaten Alman modeline göreydi. Başta Enver Paşa olmak üzere, Almanya'da bulunmuş ve yüksek askeri okullarda Alman Hocalardan veya onların yetiştirdikleri öğretmenlerden ders almış, genç ihtirashlı bir Subay kadromuz vardı. Hele Balkan Harbindeki yenilgiden sonra Ordumuzu ıslah için davet ettiğimiz Alman Askeri Heyeti, artık İstanbul'da ve işin başındaydı. Bu Heyetten, hakikaten bir şeyler beklenebileceği, daha ilk günlerde anlaşılmıştı. Ve biz onu, Mareşal yapmıştık. Enver Paşa ise, daha Harbiye Nezaretine gelir gelmez, içinde nice eski Generaller, şöhretler ve yüksek rütbeli askerler de dahil olmak üzere, geniş ve önemli bir Kumanda Kadrosunu emekliliğe sevk etmişti. Şimdi, bunların yerini dolduracak, fakat henüz rütbeleri yetersiz, ama heves ve ihtirashlarına sınır olmayan genç subaylar, ateşli bir çeviklikle boşalan yerleri alıyorlardı. Henüz 33 yaşındaki Harbiye Nazırı ve Genelkurmay Başkanı Enver Paşanın uyandırdığı rüzgara kendilerini kaptırıyorlardı.

Sarıkaş isimli eserinde Enver Paşanın *Sarıkaş* hareketini ağır, şiddetli cünilelerle eleştiren Yarbay Şerif Bey, Orduda ele alınan bu ıslahat ve gençleştirme hareketlerinden bahsederken, şöyle bir dil kullanır:

«*Sarıkaş felaketi, Başkumandanvekili Enver Paşa ile, Erkânıharbiye-i Umumiye İkinci Reisi iken Onuncu Kolordu Kumandanlığını üzerine alan Hafız Hakkı Paşanın (Harp başlar-ken Yarbay) tedbirsizlikleri eseridir. (...)*

Vatan büyük bir felâket geçirmiş (Balkan Harbi) ve milli varlığın tek dayanağı olması lâzım gelen Ordunun, yeni baştan düzenlenmesi ve liyakatsiz kumandanların ordudan uzaklaştırılması, kaçınılmaz bir karar mahiyeti almıştı. (...)

Yüksek askeri makamlarda değişiklikler olunca (Enver Paşa başa geçince) askeri dergi, emekliye sevk edilen yüksek rütbeli ordu subaylarının uzun bir listesini yayınladı. Ordu Müfettişlikleri, Kolordu ve Tiimen Kumandanlıkları, Kurmay Başkanlıkları, kâmilten değişti.

Eski alışkanlıkla yeni tayinlere ayak sallayan her kumandan veya subay, derhal emekliye ayrıldı. İtiraz lakırdısı ağza alınmaz oldu. Herkese bir çeviklik, bir sürat, bir askerlik geldi. Ordu, yeni bir dünyaya doğdu.

Harbiye Nezaretinin kapıları kapandı. Ve içeriye, iş sahiplerinden başka kimse giremez oldu. Alman İslahat Heyeti vazife başına geçti. Bu İslahat Heyetinin yardımı ile muameleler, fazla formalitelerden kurtularak, sade bir tarzda devam etmeye başladı. Ve Ordumuz orduya, Subayımız subaya benzedi. Herkes gördü ki. akıl ve bilgi, kanun ve nizam yolunda Türkler de, pekâlâ yol arkadaşı olabilirmiş...

Enver, İslahat Heyetinin taşkınlıklarını önler ve itirazlarına rağmen, bildiği yola giderdi. O zamanki Enver, Osmanlı tarihinin, ilk defa gördüğü, yenileştirici, çalışkan, kati ve azimkâr bir Harbiye Nazırı idi.

Harbiye Nezaretinin ve Erkânıharbiye-i Umumiye (Genelkurmay) dairesinin şube müdürlüklerine en temiz ve kudretleri ile tanınmış askerleri geçirmek sayesinde, ordunun harbe hazır

Enver Paşa ve «Enveriye»

Enver Paşadan önce Osmanlı ordusunda, topçu ve süvari sınıflarından basker ve subaylarda, genel serpuş, fes'ti. Fesi, sarığın yerine orduya ve devlet görevlilerine, İkinci Sultan Mahmut getirmişti. Enver Paşa, fesin yerine yukarıdaki resimde görüldüğü gibi, Enveriye adını alan serpuşu getirdi. Enveriye, başa, dolanarak sarılan ve adına Laz başlığı denilen, uzun kuyruklu baş giysisinin, derlenmiş, dikilmiş şekliydi...

bir şekilde yetiştirilmesi işi, itiraz kabul etmez bir şekilde elde edilmişti. Enver'in, gerek Trablus'taki hizmetleri, gerek Umumi Harbin ilanına kadar olan çalışmaları, herkese, Enver'in iyi bir Teşkilatçı olduğu fikrini vermişti...»

Bu satırlar, çok şeyler ifade ederler. Enver Beyin, yahut daha sonra Enver Paşanın Teşkilatçılık vasfında, denebilir ki herkes aynı görüşteydi...

Paşalığından, Harbiye Nazırlığından, Genelkurmay Başkanlığından başka, Padişaha Damat oluşu da ona ayrıca bir ağırlık veriyordu. Başkumandanvekilli ise, Enver Paşayı Harp içinde, fiilen Tek Söz Sahibi kıldı.

Genelkurmay Başkan Yardımcısı olarak seçtiği Kurmay Yarbay İsmail Hakkı Bey, Mektep sıralarından beri arkadaşıydı. İttihat ve Terakki'nin aktif elemanlarından biriydi. O da Saraya Damat olmuştu. Onun da ihtirasına sınır yoktu. Hatta onu Enver'le biraz da rekabet halinde olarak gösteren yazılar vardır. Mesela Sarıkamış'ta Ordunun perişan oluşunda, Enver Paşa ile Hafız İsmail Hakkı Beyin (daha sonra Paşa) Sarıkamış'a kimin daha önce gideceği yarışının da etkili olduğu yazılır. Bu doğru olmayabilir. Ama, neticede hiç bir şey değiştirmez. Bu yeni, genç kadronun, zaferler, fetihler heyecanının, ihtirasını da anlamalıyız. Çünkü 200 yıldan beri buna susamıştık.

Şimdi III. Ordunun Sarıkamış hareketi bahsine girerken biz bu iki şahsiyeti, bu vesileyle biraz daha yakından tanımakta fayda görüyoruz. Bunun için de burada, her ikisinin de mektep arkadaşı Şerif Beyden, bir bakışta basit gibi görülse de, onların şahsiyet ve karakterleri hakkında bazı parçalar vereceğiz:

«Enver Paşa ve arkadaşları 330 (1914) senesinde, milletin büyük çoğunluğunun ilahlaştıracak derecede takdir ve tazim ettikleri şahsiyetlerdi. Onlardan Üçüncü Orduda bizlere gelen her emir, bu mübecessel (Ulu, yüce) zümrenin, fikirlerinin bir hasılası olmak haysiyeti ile, takdirle karşılamrdı.

Şahsiyetleri itibariyle ne Enver'e, ne Hafız Hakkı'ya şahsı garaz besleyecek durumdayım. Yüksek mevkileri işgal ettikten sonra da bana, her ikisinin bir de hüürmetçikleri vardı. Bunda,

hemşehrilik ve benim onlardan yaşça büyük oluşum belki de müessirdi.

Hafız Hakkı ile ilk mektep sınıflarından beri birlikte okuduk. Hatta Hafızlığı Köprülü'de tamamlamıştı. İsmi de Hafız İsmail Nuri iken, sonradan İsmail Hakkı oldu (1). Enver'le de Manastır'dan, gene mektepten başlayan münasebetimiz var. Hiç bir hadise aramıza münaferet sokmadı. Emekliliğimi ben istedim. Tanrı bir kuluna ne kadar nasip etti ise, burada o kadar tarafsız konuşacağım.

Enver, çocukluğundan beri azimli ve inatçı bir tabiatı idi. Yaradılışında hakperestlik (hakkı teslim etmek) ve insaf fazileti pek azdır. Fikir terbiyesi için okuduğu eserleri, ilmi, askeri, felsefi ne olursa olsun, kendi düşüncesine göre anlardı. Çünkü nefesine itimadı çoktu. Hiç bir gün, "Acaba benim fikrime aykırı olan bu fikir, doğru olamaz mı?" diyemezdi. Bu sebeple, fikir ve ilim terbiyesi, dar bir daireden dışarı çıkamamıştır.

Enver, İdefiks (sabit fikir) ile örülmüş sert bir ceviz gibi, daima çetin, fakat küçük bir dimağ sahibi olarak kaldı. Gözü bir şeyden yılmaz, emsalsiz şahsi cesarete malikti. Ama, mühim meselelerde, kendi nefisinden başka, kimseye itimat edemeyen, müstesna ruhlu bir ucube (garip bir yaratık) idi. O garip meziyetleri ile bu âlemden, ancak ve ancak, bir Diktatör olabilirdi. Askerlik kıymeti ise, arkadaşlarından geriydi...»

Şerif Bey, Enver ve Hafız İsmail Hakkı'yı daha da tanıtmaya çalışır, «Sarıkamış faciasının iki sorumlusu ve tertipçisi» diye suçladığı bu iki eski mektep arkadaşı hakkında tahlillerine biz de, biraz daha gireceğiz. Bu vesileyle burada ve konuyu biraz daha açıklığa kavuşturmak için. Enver Paşanın, daha Hürriyet Kahramanı Enver Bey iken Kuzey Afrika cephesinden gönderdiği ve kendi iç âlemini kendi kaleminden aksettiren bir mektubunu naklederek, onun kendi

---

(1) Bu eserin birinci cildinde fotokopisi verilen nüfus kâğıdında görüldüğü gibi, Enver Paşanın da asıl adı İsmail Enver'di. Sonradan sadece Enver olarak anıldı.

موعنه صباغی اوریلک مقلده کی مضمون
 → درود تجراء صاواث جعنی بہ وطنہ
 ولندک درودہ ایوبہ ہوتوہ توتیبہ
 ایوبہ جالب حد برمالک اقلد انبیاء
 اولاد بذبہ منہ۔ رادفہ وطنہ لوستیدہ ندرکدہ
 نیا نیا کر اورٹا ایدیا صاواحد قاجعنی
 یاج سعولک وہی زبان سوزیرہ حکم
 تاوشم آییو۔ دات انقلدینہ
 جیلو ملک نیا بیو۔
 نیا کلم جیلو
 نیا صیغہ قہ جیلو
 ۵۰ اجماع
 لکن

سلاہ پکارہ قلم کلمتہ نیا۔

۱
۲

تمام افسا
 مدہ مک مکتوبہ۔ خوب جو نفع حمدہ با سربہ
 اقلد۔ حالہ قلمتہ اور توتیبہ اور ل
 لعلہ۔ قیوہ۔ قیوہ ہوتی اور ل
 سوزکرہ یا۔ انہ۔ زکرہ معلوم اور
 سوزکرہ ہوتی ہرگز نہ اکر لکریہ
 مدو صیغہ کلمو۔ بہ نیا اور ہا نیا
 صدہ ویدہ کلمتہ اقلدینہ اقلدینہ۔ ہوتی
 اور ہا۔ اور ہا۔ ہوتی
 لکن اور قلمتہ نیا۔ ہوتی

ruh tahlilini, kendi kaleminden vereceğiz. Bu nakledilenler bize, onu biraz daha yakından tanımak imkânını verecektir (1):

«Hanımefendi,

Münire'nin mektubu şu bulunduğum halde, bir müddetçik olsun can sıkıntısını unutturdu. Ve lüzumundan fazla söyletti. Bütün bunları, o güzel sözleri yazan sizlere medyunum.

Öyle bir vaziyete giriyoruz ki, bu gidişle, eski nazariyeme hak vereceğim geliyor. Ben, benim için yaşamak üzere yaratılmanuş olduğumu anlıyorum. Bunun için bana, ulu bir kalp lâzım. Bu olmazsa ben bütün kuvvetimi, hissiyatımı öldürmeye, müfekeremi manevi hislerden tecerrüde savaşaacağım.

Ben, vatan için, vatanın her zerresi için bütün kuvvetiyle, ölünceye kadar çalışacak bir makine olmak istiyorum. Ne yapayım, bir defa vatanı her şeyden, herkesten daha fazla sevdim. Ona edebiyen satlık kalacağım. Teessürüm artıyor. Daha ziyade söyleyemeyeceğim.

Bilmem Cemil Bey ne yapıyor? İnşaallah ailenin temin-i saadetine çalışır.

25 ağustos 328 (8 Eylül 1912)

Enver»

Bu mektuptan da görülüyor ki Enver Paşa, daha Paşa olmadan da kendisinde tarihi bir m i s y o n , yaradılıştan gelen bir vazife seziyor. Bir ulu kalp çarpıntısı içinde. Vatanı herkesten daha fazla sevdiğine inanıyor. Ölünceye kadar da ona sadık kalacak. Bütün bu yaşantısında, bir m a k i n e o l m a k istiyor. Yani, diğer her türlü duygulardan, kendi yolunu engeleyecek kalp oyunlarından uzak kalacak. Hulâsa bu satırlarda, kendinde üstün güçler ve vasıflar sezen, geleceğin kendisine çok şeyler vaadettiğine inanan bir misyon adamı-

(1) Buracla fotokopisini de verdiğimiz mektubun aslı, Bayan Samiye N. Bilhan'dan alınmıştır. Samiye N. Bilhan, son Osmanlılığın tipik aile çevresindedir. Sefirlerimizden, Viyana Sefiri Mahmut Nedim Paşanın kızı. Ataşemiliterlerden Cemil Münir'le bir ara, mutsuz bir izdivaç yaptı. Üstün duygululuğu ve kültür ilgileri ile, dikkate değer hayatiyetini, bugün de muhafaza eder.

nın, kendi hakkındaki yargıları açığa vurmaktır. Bu yazılarda elbette ki, tam bir nefesine güveniş ve aşırı bir benlik gururu da var. Bu da, kendinde tarihi bir misyon sezen her insanın veya her ihtiraslı emel yolcusunun tabii ruh ve karakter vasfıdır. Hakikaten de o zaman, Hürriyet Kahramanı Enver Bey, Kuzey Afrika'da gerçek bir Önderlik ve Teşkilatçılık vasfı gösteren genç bir Osmanlı Kurmayıdır. Ve henüz 32 yaşındadır.

Şimdi de, Sarıkamış Dramının ikinci kahramanı Hafız İsmail Hakkı Paşa hakkında, genç çocukluk, sınıf ve silah arkadaşı Şerif Beyin değerlendirmelerini okuyalım. Hafız İsmail Hakkı'ya artık Paşa diyoruz. Çünkü, Hafız İsmail Hakkı Bey, Sarıkamış hareketinde ve Kolordusunu da tamamen kaybettikten sonra, Enver Paşa tarafından kendi yerine Üçüncü Ordu Kumandanlığına getirilecek ve rütbesi, 20 aralık 1914'te, Mirlivalığa (Tuğgeneral) yükseltilecektir. Şimdi şu satırları görelim:

«Hafız Hakkı merhum, gayet temiz ve saf yaratılıştadır. zeki ve hafızası kuvvetli bir subaydır. Hafız Hakkı bu toprağı, bir köylü aşkı ile severdi. Tabiat itibariyle Enver'in büsbütün zıddıydı. Kalenler meşrep (her şeye kolaylıkla uyan. hoşgörür mi-zaçlı) geniş yürekli idi.

Enver'e göre bir iş, ancak bir şekilde halledilebilir: O şekilde, Enver'in aklına esen şeklidir. Hafız Hakkı'ya göre ise, bir iş, bin şekilde halledilebilir: Dünyada her şey mümkündür. İşlerin mutlaka belirli bir mecrâsı, bir belirli kanunu yoktur. Öyle de olur, böyle de... Ve öyle Jazla düşünmek zahmetine de değmez...

Enver, idraki (kavrayışı) kısır, sınırlardı. Hafız Hakkı'nın görüşünde anlayış ve kavrayış, gökyüzü kadar sonsuz, sınırsızdır. Biri, işi sınırsız bir yularla bağlayıp kendi kafasına hapsedirdi. Diğeri, kendi anlayış ve kavrayışına sınır tanımadığı için, işi bütün hüviyeti (niteliği) ile kendine maletmezdi.

Velhasıl Enver, dar kavrayışlı (dar idrakli) ve inatçıydı. Hafız Hakkı, geniş haysalalı ve lakayttı. Bu hassaların ikisi de devlet işlerinde birer kusur değil midir. İşte 1350'ü (1914) Os-

manlı Ordularının mukadderatı, ilahî bir takdirle bu iki hastanın cinde kalmıştı...

Yetiştikleri aile kucağı ve baba ocağı itibariyle ikisi de çocukluğundan beri, aydın bir terbiyeciden (miinevver bir mürebbiden) İcыз almış değildiler. Dimağlarının bütün bilgi ve diğer edinişleri —yüzde doksanımız gibi— mektep sıralarından başlamıştır. Erkânıharbiye (Kurmay Okulu) dershanelerinde, varabileceği seviyeye varmıştı. Erkânıharbiye sınıflarının dersleri arasında, ne mali ve iktisadi siyasete, ne de hükümet idaresine ilişkin, bir satır yazı bile görülmezdi.

Enver ve Hafız Hakkı merhunun (1) yaradılışları, birinin inatçı, diğerinin lakayt ve her ikisinin birden kibirli ve azametli olmaları tesiri ile, Ataşemiliterliklerde geçirdikleri hayat sırasında da (2) pek fazla bir şey öğrenmelerine elverişli değildi.»

Demek ki her ikisi de, kendi sınıf arkadaşlarından, bilgi ve kavrayış, anlayış bakımından, farklı değildiler. İşte bu sebeple, hem birbirlerini çekemediler. Hem de çevrelerinde, nam ve şan ihtiraslı olan subaylar ve zabıt arkadaşları tarafından, haklı olarak kıskanıldılar. Böylece, çevrelerinde iki muhalif parti teşekkül ediverdi: Hayranlar ve tenkitçiler!..

Yazarın fikrinde bu iki parti, Umumi Karargâhta şu görüşleri temsil ediyorlardı: Bir Parti, yahut Karargâh elemanlarından bir kısmı, Enver Paşanın gözü kapalı takipçileriydiler. Bunlar Almanların, kayıtsız şartsız taraflısı görünüyordular. Almanların ve Alman Genelkurmayı ile Alman İmparatorunun vaadlerine mutlak olarak bağlıydılar. III. Ordunun Doğuda Ruslara taarruz ederek, Almanların Rus cephesindeki yükünü azaltmak görüşüne bağlıydı. Diğer birtakım Subay ve Amirler ise, Ordunun kayıtsız şartsız Alman emellerine esir edilmemesi görüşünü taşıyorlardı. Ama, netice malum. Tam kış içinde, III. Ordunun Sarıkamış dramına sürüklenmesi, mutlak bir ger-

---

(1) Hafız İsmail Hakkı Paşa, Sarıkamış muharebelerinden ve üzerine aldığı III. Ordu Kumandanlığı görevinden az sonra cephede tifüsten öldü.

(2) 1902'da Enver Bey Berlin ve İsmail Hakkı Bey Viyana askeri atâşeliklerine atanmışlardı.

çek olarak ortada olduğuna göre, bu hareket üstünde Umumi Karar-gâhta şu veya bu fikirlerin çatışmış olması, zaten önem taşımıyordu.

Şimdi burada biz, bu konuya daha aşağıda genc avdet etmek üzere biraz geriye döneceğiz. İttihat ve Terakki ile Enver Paşaya mutlak iktidarın yolunu açan ve bu eserin birinci cildinde işlenen Babîâli baskınına, yeni bulunan bir Belgenin ışığı altında biraz daha gözetmiş olacağız. Çünkü, bu baskındır ki İttihat ve Terakki, İmparatorluğu Alman İttifakına ve harbe sokan mutlak iktidarı sağlamıştır. Hem, gene bu baskından sonradır ki Enver Paşa, kendini zirveye ulaştıran basamakları kendi elleriyle döşeyerek, İmparatorluğun fiilen, tek söz sahibi olmuştur...

*
**

ZİRVEYE ÇIKAN YOL

Biliyoruz ki Balkan Harbinin son günlerinde İktidarda bulunan Kâmil Paşa Kabinesi, büyük devletlerin aracılığı ile yürütülecek son barış protokolü tasarısını görüşürken, 23 ocak 1913 günü, başlarında Enver Beyin bulunduğu bir İttihatçı kafilesi Babîâli'yi basmıştı. Kabine, bu hükümet darbesiyle devrilmişti. Aynı gün yeni Kabinenin başına Mahmut Şevket Paşa getirilmişti. İşte bu darbe ve bu Kabine iledir ki İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı İmparatorluğunda iktidara fiilen ve kayıtsız şartsız elkoydu. Muhalefet süratle silinmeye başladı.

Enver Beye gelince, o tarihte rütbesi yarbaydı. Aynı senenin sonunda (18 ocak 1913) Miralaylığa (Albaylığa) 19 gün sonra da (1 ocak 1914) Miralivalığa (Paşalığa) yükseldi. Kabineye Harbiye Nazırı olarak girdi. Genelkurmay Başkanlığı ve bir süre sonra Başkumandanvekiliği yetkilerini de elinde topladı. Naciye Sultanla evlenip Saraya, Pağışaha Damat oluşu da bu safhaya rastlar. Hulâsa Enver Paşa, artık zirveye ulaşmıştı.

Onu bu zirveye çıkaran sıçramaların içinde Babîâli baskını, önemli bir hareket noktası halinde görünür. Gerek yukarıdaki aşamaları, gerekse bu baskının hikayesini, eserimizin birinci cildinde vermiştik. Ama birinci cildimizi hazırlar ve bu baskın olayını yazarken elimizde mevcut olmayan ve son zamanlarda aslı elde edilen bir Belge var

ki, bu Belgeyi burada açıklamayı tamamlayıcı bir zaruret sayıyoruz. Böylece, yakın tarihimizin önemli bir hadisesinin havasını, o hadiseyi tertibedenin kaleminden bu sayfalara nakletmeyi faydalı buluyoruz. Bu Belge, İttihat ve Terakki'nin Lideri Talât Beyin (Paşa, Dahiliye Nazırı ve daha sonra Sadrazam) dikkati çekici bir mektubudur. Mektubun metni şudur. Ve fotokopisi, ayrıca bu sayfalarda verilmiştir:

«Hakkı, Cavit, Cahit Bey kardaşlarıma,

Her ikinizin mektuplarına bugüne kadar cevap yazamadım. Yazmak için ne vakit, ne de hasıl olmuş bir netice vardı. İşte bugün, oldukça vazılı ve muayyen bir vaziyet hasıl olduğundan, size hesap vermeyi muvafık gördüm.

Nâzım Paşaya biz değil, o bize temayül etmiş idi. Hem de öyle bir zamanda ki, onu hüsn-i telakki etmek ve ondan memleket ve vatan hesabına istifade mümkün göründü. Çünkü, başka bir şey yapmak, bizim için kabil değildi. O muhavereleri aynen değilse de, kısmen size yazdım.

Biz, Nâzım Paşayı harbe teşvik etmek ve harpte Erkânıharp Reisi İzzet Paşayı, bizim Enver, Cemal ve Hakkı'ları ve hatta kabilse Mahmut Şevket Paşayı kullanarak, bir taraftan da bütün milleti galeyana getirerek, milli namusu kurtarmak gayesini takibediyorduk. Nâzım Paşa ise, harbi tahrik etmemek ve zaruret hasıl olursa, o zaman Kabinayı yıkarak, tasavvur dairesinde hareket etmek ve aksi halde, sullü Kâmil Paşaya terketmek jikrinde devam ediyordu. Biz, kendisini ve ruşekûsmı (arkadaşlarını) harbe teşçi etmek için elden geleni yaptık. Ondan ümidimizi kesince de, Mahmut Şevket Paşaya, İzzet Paşaya ve hatta bizim Enver'lere, Fethi'lere müracaat ettik. Her şeyi göze aldık. Ve yıkmak tertibatını yüzde yüz emniyet altına aldık. Neticede, ne Mahmut Şevket Paşada, ne de İzzet Paşada ciiret gördük. O halde, öteden beri tasavvur ettiğimiz Jedai Kabinayı düşündük. Merkezi umuminin burada bulunan azalarıyla, Enver, Fethi, Cemal, Hakkı, Halil ve Abdülkadir Beyleri, hatta bunlardan bazılarını telgrafla celbederek topladık. Bu içtimada ariz amik (genişliğine, derinliğine) düşünüldü. Bir gece sabaha kadar miına-kaşa devam etti. Şebnâmemiz (o geceki programımız): 1 — Tek-

rar harbetmek ve kazanmak kabil mi? 2 — Kabil olduğuna göre, nasıl bir Kabine teşkil etmek lâzımdır? —Tekrar ediyorum, yıkmak için, her türlü tedbir alınmıştır—.

Netice: Mevcut kuvvete göre harbetmek, yani harbin avdetini müteakip taarruza geçerek Çatalca müdafaa hattını yarmak ve yahut başka türlü manevralar yapmak kabil olmadığı anlaşıldı. Binaenaleyh, yıkmak için tertibedilen bütün hazırlıklar durduruldu. Bu da, efrad üzerinde pek fena tesir etti.

Kabinenin o sırada vaziyetine gelince? Nâzım Paşaun anlattığına göre, Evkaş Nazırı Ziya Paşa, "Mademki Edirne'yi veremiyoruz, mademki para bulmak kabil olmuyor, o halde bu vaziyetten memleketi kurtarmak için, istifa etmeliğimiz lazımdır, biz pek ileriye gittik, avdet kabil olmaz, belki gelecek diğer bir Kabine Edirne'yi verir ve memleketi bu müşkiil vaziyetten kurtarır!" suretinde bir teklifte bulunur. Buna Arif Hikmet Paşa. Noradonkyan Efendi, Şerif Paşa ve Reşit (Paşa) iştirak ederler. Kâmil Paşa bir Meşveret Meclisi toplamayı teklif eder. Diğerleri bundan da bir istifade olamayacağını, sözü daha ziyade ayağa düşürerek, memleketi daha büyük felaket açılacağını beyan ederler. Bu malumat üzerine cereyan eden münakaşa neticesinde de, mademki tekrar harp yapmak imkânsızdır. O halde bu Kabineyi düşürmek ve neticede aynı müsalahayı (barışı) yapmak, ölmek üzere olan bu eşhası tekrar diriltmek olacağından, müteşşikan aşağıdaki hususlara karar verildi:

1 — Musabaha neticesine kadar Kabine meselesi ile meşgul olmamak, şayet Kabine istifa ederse, menşî teşebbüsatla, Arnavut Ferit ve Reşit gibi muzır eşhasın gelmesine mani olmak, Nâzım Paşa, Kabineyi teşkile memur olursa, hiç bir taahhüt altına ve hatta Kabinesine girmemek.

2 — Sullı neticesinde, Ordu bu ahvalin müsebbiplerinin cezasını talep edecek ki (bu da hazırlanmıştır) o da Kabine demektir, o hareketle bizim tertibatı birleştirerek Kabineyi düşürmek ve Cavid'in, Cahil'in arzu ettikleri şekilde gelip, memleketi mukadderse yaşatmaya çalışmak ve bunun için şimdiden hazır bulunmak.

İşte şu neticeye göre, sizin artık orada kalmanız pek mana-

sız ve sırf nefsinizi ve şahsınızı düşünmek olur ki, buna da sizin hamiyetiniz, hatta inatlarınız manidir. Ben buraya gelmenizde, nefsiniz için de bir tehlike görmüyorum. Olsa da, ehemmiyet vermem ya?.. Fakat yok, işte bu kadar...

Gözlerinizden öperim, selam ederim.

14/7 kanunusâni 1328 (27 ocak 1913)

Talât»

Talât Beyin mektubu budur. Ve mektubun en gözc çarpan yerine (Gayet, gayet mahremdir) kaydı konmuştur. Ama tarihte bir çelişme var. Talât Bey mektubuna 14/7 kanunusâni 328 tarihini koymuştur. Bu, 14/7 işareti bir yanıltıcı tarih veya bir şifre de olabilir. Çünkü, mektupta Kabinenin düşürülme işlerinden ve hazırlıklarından bahsedilmektedir. Ama Kabine, zaten 10 kanunusâni 1328 (23 ocak 1913) de düşürülmüştü. Mektubun bir ucunda da şu kayıt var:

«Cahit'e,

Cavit belki Brüksel'e gitmiştir. Bu mektubumu okuduktan ve mütalaaların ilave ettikten sonra, Cavit'e, Hakkı'ya gönder ve bittabi artık burada görüşürüz.»

Hulâsa mektup, karakteristik bir Komiteci mektubudur. Ama işte bu Komitecilik tertibi sonunda ve evvelce kendisiyle temaslar yapılan Nâzım Paşanın da cesedi üzerinden atlanarak, 23 ocak 1913'te Enver Bey Hükümeti Darbesini tamamlamış ve kendisine, mutlak iktidarın yolu böylece açılmıştı...

***
***

ENVER PAŞA'NIN İKTİDARI MUTLAK MIYDI?

Enver Paşa, Babıâli baskınından bir yıl kadar sonra, artık iktidarın zirvesindeydi. Harbiye Nazırlığı, Genelkurmay Başkanlığı ve Başkumandanvekilliği yetkilerini elinde toplayan Enver Paşanın, İttihat ve Terakki'nin en nüfuzlu siması da olduğu düşünülürse, Birinci Dünya Harbi başlarken ve sonra bütün harp boyunca onun, İmparatorluğun en güçlü söz sahibi, hatta Tek Söz Sahibi olduğunu ifade etmekte mübalağa yoktur sanırım.

Ama acaba, bütün görüntülere rağmen, Enver Paşanın iktidarı hakikaten mutlak mıydı? Acaba Enver Paşa, İmparatorluğun, hakikaten Tek Söz Sahibi, tek karar sahibi şahsiyeti miydi? Yoksa, o da kararlarını alırken, bazı üst veya yan kuvvetler, onun iradesine müdahale mevkiinde miydiler?

Bu sorunun cevabı, kesin ve kayıtsız şartsız mutlak olarak elbette ki verilemez. Çünkü onun karar ve iradesine müdahale edebilecek bazı üst ve yan kuvvetler varsa, bu kuvvetlerin varlığının, öyle bir şartlar örgüsü'ne dayanması gerekir ki, bu şartlar, bizzat Enver Paşanın da iradesini etkileyebilsin. Hatta bu şartlar, Enver Paşanın da Karar ve İrade gücünü aşsın?..

Böyle şartlar var mıydı? Elbette! Bu şartlar, Enver Paşanın karar ve müdahalelerinden daha güçlü bir örgüye dayanıyor muydu? Elbette!

O halde şimdi işin, biraz da bu cephesini özetleyelim. Çünkü değineceğimiz bu üst ve yan kuvvetler, Birinci Dünya Harbinde hem Enver Paşanın karar ve icraatını sonuna kadar etkileyecektir. Hem de öyle günler gelecek ki, bizzat Enver Paşa, bunların karşısında acizini, yetersizliğini açığa vurmak zorunda kalacaktır. Hatta hemen Padişahın katına varıp görevden istifasını düşünmekten ve bunu el yazısı ile de açıklamaktan kendini alamayacaktır (1). O halde, şimdi kısaca, onu saran bu üst ve yan kuvvetler örgüsünü birleştirmeye çalışalım:

Hem Enver Paşanın Karar ve İrade yetkisini, hem de İmparatorluğun Birinci Dünya Harbindeki durumunu ve teşebbis gücünü etkileyen en önemli örgü, elbette ki en başta, Alman-Türk İttifak Andlaşmasıydı. Bu İttifakın metin ve mahiyeti, bu eserin birinci cildinde verilmiştir. Ama, içinde Enver Paşanın da bulunduğu dört kişilik ve Gizli Kabine diyebileceğimiz bir İttihat ve Terakki zirvesinin kabul ettiği bu İttifak Andlaşmasının üzerinden daha yirmi dört saat geçmeden, bu İttifakın getirdiği teminata karşı güven sarsılmıştı. Hatta

---

(1) Başkumandanlığın, Alman Umumi Karargâhı ve Alman İmparatoru nazdindeki temsilcisi Korgeneral Zeki Paşaya Enver Paşanın yazdığı bu mektubun fotokopisi ve bu karargâha yöneltilen yazışmaların önemli belgeleri, bu ciltte ve ilgili bahiste verilecektir.

bu İttifakı düzenleyen dört kişinin de, imza muamelesinin üstünden daha beş on saat geçmeden, nasıl tereddütlere düştüklerini, Alman Sefirinden munzam teminat peşine koştuklarını, bu eserin birinci cildinde açıklamıştık. Nitekim bunun üzerinedir ki Sadrazam Sait Halim Paşa, Alman Sefirine başvurmuştu. Wengenheim'den gerçi bir tavzih mektubu da alınmıştı. Ama bu mektubun hiç bir bağlayıcı değeri yoktu. Kısa bir süre sonra Osmanlı Hükümeti Kapitülasyonların kaldırıldığını ilan edince, hiddetinden köpüren aynı Sefir, verdiği mektup ve imzanın «Ancak bir avukatlık istişaresi niteliğinde olduğunu» bağırarak açığa vurmaktan çekinmemişti. O zamanın Maliye Nazırı ve İttihat ve Terakki ile Kabinenin güçlü bir adamı olan Cavit Bey hatıralarında bu sahnede hiddetinden tepinen Alman Sefiri için, «Köpek gibi uluyan seslerle haykırıyordu...» diye yazar.

Halbuki olan neydi? Olan şuydu ki, Osmanlı Hükümeti, asırlardır bağlı olduğu Kapitülasyon kayıtlarını kaldırıyor. Devlet, bu İttifaka ve dolayısıyla harbe, hiç olmazsa şu Kapitülasyonları kaldırabilmek ümit ve hevesiyle giriyordu...

Hulâsa Osmanlı Devleti ve dolayısıyla onun tek söz sahibi Enver Paşa, ister istemez varılan Alman İttifakı ile, artık kaderlerini Almanya'ya bağladılar. Almanya bir üst kuvvet ve onun Osmanlı ülkesindeki siyasî ve askerî görevlileri de Almanya adına, hem Devletin, hem Başkumandanvekili Enver Paşanın karar ve teşebbüs güçlerini etkilediler. Bu konularda yerli belge ve kaynaklarla yabancı yayınlar (1), büyük yekûnlar tutarlar. Bunların burada sayılması bile güçtür. Ama biz, daha ileride bu durumu açığa vuran önemli bazı belgeleri vermekle beraber, burada da ve Birinci Dünya Harbi sırasında İstanbul'da bulunan Karl Mühlmann'dan parçalar nakledeceğiz:

1 ağustos 1914 tarihinde Alman Başvekili, İstanbul'daki Büyükelçisine şu telgrafı yolladı:

---

(1) Carl Mühlmann: *Birinci Dünya Savaşında Türkiye*. Bu eser, Türkçeye, Arif Gelen tarafından özetlenerek çevrilmiş ve Ulus gazetesinde tefrika edilmiştir. Ekim-kasım, 1968.

«Rusya ile savaşa tutulmamız halinde, Türkiye'nin aktif ve etkili bir müdahalede bulunacağına General Liman von Sanders inanyorsa, Ekselanslarınız İttifakı imzalamaya yetkilisiniz.»

Bununla beraber Başvekil, Anlaşmaya konacak askeri konular arasında, Türk Ordularının Alman Kumandası altında bulunmasının garanti edilmesini de istiyordu. Bunun üzerine, Büyükelçinin Enver Paşa ile yaptığı ve Liman Paşanın da katıldığı görüşmede, İttifak Andlaşmasına şu hükmün konulması kararlaştırıldı:

«Savaş halinde Almanya, Alman Askeri Islahat Heyetini Türkiye'nin emrine verecek. Türkiye Harbiye Nazırı ile Askeri Heyet Başkanı arasında varılan anlaşmalara uygun olarak, adı geçen Askeri Heyetin, Ordunun Genel Kumandasında, tam anlamı ile etkili olmasını garanti eder.» (1).

İşte bu şartların kabul edilmesi iledir ki 2 ağustos 1918'de, Alman-Türk İttifakı imzalanır. O sırada Alman Askeri Heyeti, Marsal rütbesine çıkarılan Liman von Sanders'in Başkanlığında olarak, çeşitli rütbelerde 42 kişiydi. Daha sonra bu sayı harp içinde artacaktır. Heyetin getirtilmesine, daha Balkan Harbi sonunda teşebbüs edildi. Mahmut Şevket Paşanın zamanında mukaveleler hazırlandı. Bunlar, 27 ekim 1913'te imzalandı. Enver Paşa bu faaliyeti daha da genişleterek sürdürdü. Harp içinde Türkiye'de 600 kadar Alman Kumandan, Subay veya Uzmanın vazife aldığı bilinir.

Böylece Almanya, Enver Paşanın şahsında Osmanlı İmparatorluğunda, çok yakın ve sadık bir eleman buldu. Alman Askeri Liderleri, onu bu yönü ile değerlendirirler. Aynı eserden bu parçaları okuyalım:

«Savaştan sonra yazılan hatıralarda, Enver'le temas etmiş olan hemen bütün Alman Subayları, onun büyüklüğünü belirtmişlerdir. General Ludendorf, 12 haziran 1937'de:

(1) Daha sonra yapılacak bir gizli askeri anlaşma ile, Ordular, fiilen Alman Genel Karargâhı emrine girecektir. Bu anlaşma metni ve fotokopisi verilecektir.

"Alman Başkumandanlığı için Enver Paşa, Türkiye'nin Almanya yanında kalacağı konusunda, bir garantiydi." diye yazar.

Enver Paşa, 20 ekim 1914 tarihinde, Türk Ordularının yapmaya niyetlendiği ve hazırlandığı harekâtın özetini, Alman Başkumandanlığına şöyle bildirir:

1 — Donanma, savaş ilan etmeksizin, baskın halinde, Rus donanmasına saldıracak. Bu hareketin zamanının tayini, Amiral Souchon'a bırakılmıştır.

2 — Ermenistan'da bulunan Türk Ordusu (yani, merkezi Erzurum'da bulunan III. Ordu) Kafkasya'daki Rus kuvvetlerini oyalayacak (daha ileride etrafla verileceği gibi, bu oyalama, Rus Ordusunun çevrilmesi ve imhası şeklinde uygulanmış ve kısa günler içinde III. Ordu, Sarıkamış harekâtında, hemen tamamen erimiştir).

3 — XII. ve VIII. Kolordular, Mısır'a doğru yürüyecek, ancak sınırın aşılması, altı haftadan önce mümkün olmayacaktır. (Görülebileceği gibi, bu teşebbüs, tam bir başarısızlıkla neticelendi).

4 — Bulgaristan'la anlaşma yapıldığı takdirde, büyük Türk kuvvetleri, Bulgarlarla birlikte Sırbistan'a doğru harekete geçecek, gerekli hallerde bu harekât, Yunanistan'a ve Romanya'ya karşı da desteklenecektir. Türk kuvvetlerinin ana kısmı, Romanya ile birlikte, Rusya'ya doğru da harekâta geçecektir.

5 — Odesa yönünde ve denizden yapılacak harekât için, önce 3-4 Kolordu hazır bulundurulacak. Bu hareket için Romanya ve Bulgaristan'ın dostane tarafsızlığı sağlanacak ve hareketin tarihi, Alman ve Avusturya ordularının Rusya'da saldırıya geçecekleri tarihe bağlanacaktır.

Ancak bu görevlerin yerine getirilmesi, Almanya'dan gelecek yardımlara bağlıydı.»

Alman yazarının verdiği bu belge doğruysa, bu belgede dile gelen, Enver Paşanın aşırı bir hizmet arzıdır. Kaldı ki ve anlaşıldığına göre ondan, bu ölçüde hizmetler de istenilmiş değildir. Onun, yapacağı işlerini Alman yardımı ile kayıtlaması da ciddi olamazdı. Çün-

kü, Almanya ile henüz direkt ulaşım imkânı yoktu. Bulgaristan ve Romanya henüz tarafsızdılar. Türkiye'ye henüz önemli bir malzeme-silah yardımı da yapılmamıştı. Halbuki, bu raporun Alman Genel Karargâhına sunulmasının üstünden daha bir ay geçmeden Enver Paşa, Doğudaki hareketi, hem de Rus kuvvetlerini oyalamak değil de, Rus Ordusunu imha etmek hedefi ile başlatmış bulunuyordu. Süveyş kanalı-Mısır seferi de bir süre sonra, şubat 1915'te, bunun ardından gelecekti. Ama, her ikisi de, tam bir başarısızlıkla neticlenecekti. Odesa'ya saldırmak, Sırbistan'a, Romanya'ya yürümek, Rus ovalarına büyük Türk kuvvetleri yollamak teklif ve tasavvurları ise, hayalüstü düşüncelerdi. Harp içinde ve daha sonra bu istikametlere askeri birlikler gönderilmiş olmanın misalleri olmasa, insan sağduyusunun bunlara inanmaması ve böyle bir hizmet arzını hiç olmamış sayması, daha makul görünür.

Çünkü Türkiye'nin mutlaka ve hiç vakit geçirmeden harbe girişi, Alman yetkililerince de isteniyordu. Mesela, gene Mühlmann'ın escrinden şu parçayı okuyalım:

«General von Moltke, Andlaşmanın imzalandığı duyar duymaz, Alman Dışişleri Bakanlığına gönderdiği raporda şöyle yazıyordu:

“Türkiye, mümkün olduğu kadar kısa zamanda, Rusya'ya savaş ilan etmelidir.”

Alman Başbakanı da, İstanbul'daki Alman Büyükelçisine, 4 ağustosta, şu telgrafı çekmişti: İngiltere, muhtemelen bugün yarın bize savaş ilan edebilir. İngiltere'nin göstereceği davranışın etkisi altında kapıların yüzümüze kapanmaması için. Türkiye'nin, mümkünse hemen bugün Rusya'ya savaş ilan etmesi, son derece önemlidir.»

Zaten savaşa girişin senaryosu da, İstanbul'da değil, Almanya'da tertipleniyordu. Evet, aslında bizi Karadeniz'de çıkarılan olayla savaşa sokan, Alman Umumi Karargâhı, hatta Üzât Alman İmparatoruydu. 9 ağustosta, Alman İmparatoru adına Viyana'ya gönderilen bir yazıda, enteresan şeyler yazılıdır. Şu satırları da okuyalım:

«Gemilerimiz, savaşa hazır olsun olmasın, derhal İstanbul'a gitmelidir. İstanbul Boğazı'ndan Karadeniz'e çıkmalı, orada Rus

donanmasını bulup imha etmelidir. Alman savaş gemileriyle birlikte, Odesa işgal edilmeli, Güney Rusya'da bir panik yaratılmalı ve ardından buraya Türk askeri birlikleri çıkarılmalıdır.»

Alman yazarının verdiği belgeler doğruysa, İmparatorun bu yazısında düşündüğü Odesa hareketi ile, Enver Paşanın 20 ekim 1914 tarihli ve daha önce verdiğimiz karar veya tasavvurları arasında, tam bir bağıntı vardır. Ama o zaman da, Enver Paşanın, kendi iradesiyle hareket eden bir icra adamı mı, yoksa başkalarının mutlak etkisi altında bir piyon, bir robot mu olduğu sorusu, bazı zihinlere gelebilir. Ama biz, gene şu vesikalara bakalım:

«Türkiye'nin derhal harbe girmesi için, durmadan istekler ileri sürülüyordu. Doğrudan doğruya ileri sürülen bu istekler fayda etmeyince, General Falkenheim, İstanbul'da Alman Islahat Heyeti Başkanı Liman von Sanders'e şu telgrafti çekti:

“Başka hiç kimsenin çıkarını hesaba katmadan, Türkiye'nin derhal harekete geçmesi için, ellerinden gelen her şeyi yapmaları hususunda, Amiral Souchon ve Amiral Özedum üzerinde etkide bulunmalarını, Ekselanslarınızdan rica ediyorum.”»

Almanya'nın bu isteğinin nasıl gerçekleştirilebileceği hakkında, 16 eylülde, İstanbul'daki Alman Askeri Ataşesine gönderilen şu telgraf, çok dikkati çekicidir:

«Rusya ile bir anlaşmazlık çıkmasını sağlamak için, Türkiye'yi bu işe zorlamak gerekiyorsa, Donanmanın bir gösteri gezisinden yararlanılması gereklidir.»

Bu vesikaları daha da sıralamak mümkün görünüyor. Ama, zaten netice şu oldu ki; Başkumandanvekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa, Amiral Souchon'a Karadeniz'e çıkmak için kendisine yetki tanıdığını bildirdi. Bunun oluş ve neticelerini, bu eserin birinci cildinin son kısmında vermiş bulunuyoruz.

İstanbul'da, Osmanlı Başkumandanvekilliği ile Alman Genel Karargâhı arasında böyle bir görüş ve hareket birliği sağlanınca ve bu Karargâh, kendi planlarına sadık kaldığı müddetçe, Enver Paşanın Alman büyüklerince nasıl bir sevgiye ve takdire mazhar olduğunu ta-

savvur etmek mümkündür. Hatta harp içinde bir aralık Türkiye adı, Enverland, (yani Enver Memleketi) şekline dönmüştü. Almanya'dan sevkcdilen vagonlara, Türkiye yerine, Enverland yazılması, çok görülen bir manzara olmuştu. Alman şahsiyetlerinin takdirleri, çok hararettiydi. Mühlmann'a göre, 1915'te Alman Dışişleri Bakanlığının bir Temsilcisi, verdiği raporda, Enver'i şöyle anlatıyordu:

«Enver, büyük savaşın yönetimini yalnız Alman Genelkurmayının yapabileceğini, kendisinin, Alman Genelkurmayının bütün emirlerine uyacağını ve uymak istediğini söyledi.»

Mareşal von Hindenburg da, Enver Paşanın, Türk ordularının başında kalmasını kaçınılmaz bir gereklilik olarak kabul ediyordu. Hindenburg, kasım 1916'da Başbakana, Enver hakkında şöyle yazıyordu:

«Enver taraından temsil edilen hükümetin işbaşında kalmasına, büyük önem vermek zorunda olduğumuzu bildiririm.»

General von Falkenhein da 1915'te Alman Dışişleri Bakanı ile yaptığı konuşmada, (Mühlmann'a göre):

«Enver Paşanın askeri bakımdan, takdir edilemeyecek kadar değerli olduğunu»

söylüyordu.

Birinci Dünya Harbi içinde, hem Almanya ile irtibatlı, hem de Türkiye'de bulunmuş olan, Alman Yazarı Mühlmann'dan naklettığımız şu parçaları ilc, Yazarın da Enver Paşa hakkındaki değerlendirmelerini vermek istiyoruz:

«Bir bakıma Enver, kendini tutma, inatçılık, doğruluk, sabır, çekingenlik, incelik gibi kişisel nitelikleri kendinde toplamış bir doğuluydu. Doğulularda seyrek rastlanan bir çalışma isteği ve demir gibi bir iradeye sahipti. Ondaki irade gücü, aşırı bir sertliğe ve vurdumduymazlığa kadar gidiyordu. Böylece de, üstün bir karar gücü ve sorumluluk yüklenme isteği gösteriyordu. Savaş yöneticiliğindeki birçok özellikler, onun iyimserliğe eğilimli yanını ortaya koyar. Onun da buna ihtiyacı vardı. Onun bu iyimser yanı olmasaydı, kendisi ve Türkiye'nin ileri gelenleri, üç büyük devlete karşı harekete geçemezlerdi.

Biribiri üstüne yığılan güçlükler, sıkıntılar ve bir sırâ yenilgiler içinde, savaşı sonuna kadar sürdüremezlerdi. Ancak gene bu iyimserlik Enver'i, gerçek durumun endişelerini gözden kaçırmaya, uyarmaları umursamamaya, uzun vadeli hedeflerde durumun gerçeklerini ihmal ederek, kendini hayallere kaptırmaya kadar götürdü.

Enver'in iyimserliği, akla uygun bir davranıştan, düşünceden ziyade, hissi kökten geldiği için, daha da tehlikeli oluyordu.

Savaşın başlangıcında Enver, Ruslara karşı kırılgan bir hareketin yönetimini kendi üzerine almıştı. Ancak, hareketin sonu, tam bir başarısızlık oldu. Çünkü kendisinde, doğuştan gelen askeri yetenekler bulunmakla beraber, köklü bir askeri eğitimden geçmiş sayılamazdı. Çünkü, yükselmeye başladığı günden beri yaptığı siyasi çalışmalar ona, bu askeri eğitim için vakit bırakmamıştı...»

Enver Paşanın, çabuk ve kesin kararlar vermek kabiliyeti ile cesareti, fakat askerî Eğitim ve Kumanda kudretindeki yetersizlik, diğer birçok eleştirilerde olduğu gibi, bu eserde de belirtilmiş bulunmaktadır.

İsmet İnönü, hatıralarının birinci kısmında, Enver Paşanın hayal gücü ile aşırı cesaretini anlatır (1):

«Enver Paşa, şahsi meziyetleri ile iyi bir asker, iyi bir subay, iyi bir insan olarak, toplumun kusur olarak bildiği unsurlardan, insanın tasavvur edemeyeceği kadar nasibi olmayan bir tiptir. Asker vasıfları bakımından vazifesever, çalışkan ve korku nedir bilmez müstesna kahraman olarak, askerliğin aradığı ölçülerin en yukarı seviyesinde yer almıştır.

Şimdi de Enver Paşanın Kumandan olarak ve siyaset adamı olarak vasıflarının tasvir edilmesi lâzımgelir.

Kumandan olarak Enver Paşanın görüşü, kavrayışı, sevk ve idaresi, muayyen bir hududa eriştikten sonra, kendi hayal

(1) İnönü'nün hatıraları: *Genç Subaylık Yıllarım. 1884-1918.* Burçak Yayınları. 1969.

güçlerinin seviyesinde kalmıştır. Başkumandan olduğu halde, kendisinin doğrudan doğruya vazife hududu dahilinde değilken, Sarıkamış muharebesi gibi büyük bir hareketi bizzat idare etmeye heves etmiş, büyük başarılar kazanacağını sanmıştır. Sonunda, kendi adını da, memleketin ordusunu da, bu seferin akıbetini de, büyük felakatlere uğratmıştır. Daha sonraki seferlerde de, sevk ve idare bakımından, yüksek seviye göstermez...»

İnönü'nün bu beyanlarında da, Enver Paşanın çok cepheli bir tasvirini görüyoruz.

*
**

OSMANLI ORDUSUNDA ALMANLAR

Fakat şartlar, şahsiyetler, sorumluluk veya sorumsuzluklar ne olursa olsun, asıl gerçek şuydu ki, Osmanlı İmparatorluğu, 4 ağustos 1914'te Almanlarla İttifak akdetmiş ve hem Alman Umumi Karargâhının arzusuna, hem Enver Paşanın emrine uygun olarak Karadeniz'de çıkarılan olayla, artık harbe girmişti.

Katıldığımız bu harpte müttefikimiz Almanlarla İttifak Andlaşmasının, elbette ki çeşitli uygulamaları olacaktı. İlk tatbikat, «Askeri İslahat Heyeti» olarak davet edilen ve ilk mukavelede 42 kişi olarak tespit edilen Alman subay ve komutanlarının, harbin ilanı üzerine Genel Karargâhta ve Orduda idare ve kumanda yerlerini ellerine almaları oldu. İslahat Heyeti Reisi Liman von Sanders, I. Ordu Kumandanlığına geçti. Enver Paşa, kendi üzerindeki Genelkurmay Başkanlığı, yani ordunun sevk ve idaresi vazifesini, Alman Generali Bronzar von Şellendorf'a bıraktı. Bronfeld, Genelkurmayda Harekât Şubesinin başına geçti. Daha önce bu şubenin yönetiminde olan Binbaşı İsmet Bey (İnönü) bir süre Bronfeld'in yardımcısı oldu. General Bronzar'la Feldman, Enver Paşa ile beraber III. Ordu cephesine de gidecekler ve orada Sarıkamış hareketini yöneteceklerdir. III. Ordunun Kurmay Başkanı Guze Bey de bir Alman Kurmayı idi. Ardahan üzerine Ştange Bey yürüyecekti. Böylece de, Enver Paşanın Sarıkamış muharebesinde, tek söz sahibi bir icracı mı, yoksa, daha önce ve üst kuvvetlerin arzusuna göre başlatılmış bir işin, sadece

tatbikatçısı mı olduğu yolundaki düşünceler, daima fikirleri işgal eder. Kaldı ki bir gün gelecek ve Osmanlı Ordusu yazılı protokolle, Alman Başkumandanlığının emrine girecektir. Bu şahsiyetlere. Sarıkamış muharebesinin hikâyesi sırasında ayrıca değineceğiz.

Diğer Alman Subay ve Komutanlarının işgal ettikleri mevkilere de ileride ayrıca değinilecektir. Mesela, bu arada Mareşal Liman von Sanders, Çanakkale'de kara harekâtına hâkim olacaktır. Mareşal Golç Paşa, gene Çanakkale'de teşkil edilen bir Ordu Kumandanlığına atanacaktır. Alman Amirali Özedum, Çanakkale'de Deniz harekâtına ve Donanmaya kumanda edecektir. General Falkenheim, Suriye'de Yıldırım Orduları Kumandanlığını alacak, Cephe ve Karargâhında Alman Kurmay ve Kumandanlar bulunacaktır. General von Kress, bu arada ve Gazze cephesinde, bir Kolorduya kumanda edecektir.

Bağdat'a yerleşen Doyçe Misyon, yani Alman Heyeti, İran'da, para gücü ile siyasi maceralar düzenlemeye girişecektir. O sırada Bağdat'ta vazife alan Golç Paşa, bu maceraları şiddetle eleştirecek, ama bu aradaki yanlış kararlar, Bağdat'ın ve Irak'ın elden çıkmasına da yol açacaktır.

Almanların, bu ve benzeri kilit noktalarındaki Kumanda görevlerinde yer almakla, Enver Paşanın irade ve müdahalesini etkileyen tesirleri, elbette olacaktır. Çünkü onlar, kendilerini aslında, Alman Genel Karargâhının emrinde sayar durumda idiler. Mesela, Karadeniz'de Harbi başlatan Souchon, tayin edildiği Osmanlı Donanması Kumandanlığında kendini, Osmanlı Bahriye Nezareti emrinde saymadığını, açık ve yazılı olarak ifade edebilecektir (1). Osmanlı Bahriye Nezaretine başeğmeyen bir Alman Amiraline, Enver Paşanın hangi yol ve şekillerle emir verebileceği düşünülecek bir şeydir.

Sonra, bütün bu şartlar örgüsüne bir de, Osmanlı Hükümetinin Almanlara mutlak bir para, silah, cephane ve her türlü teçhizat ihtiyacı ile bağlı bulunduğunu eklemelidir. Yani, Almanlar, para verirse paramız olacaktır. Hele Irak, Suriye, Arabistan gibi cephelerde, bu para altın olmalıydı. Osmanlı hazinesini oburca sömüren Arabistan Şeyhleri altın paradan başkasını kabul etmezlerdi. Sonra Türki-

(1) Bu Belgeler verilecektir.

ye'de ilaç sanayii yoktu. Motorlu vasıtalar yoktu. Hatta askeri elbise yoktu. O halde Enver Paşa, bunlar için de Mütteliklerine elaçacaktır. Böyle olunca da onun karar, irade ve teşebbüs gücü, elbette ki, tam anlamıyla serbest olamayacaktır.

Kaldı ki birgün Osmanlı Ordusu fiilen ve yazılı anlaşma ile, Alman Genel Karargâhının, yani Alman İmparatorunun ve Genelkurmayının emrine girildiği zaman, garip emirler işleyecek, garip sahneler cereyan edecektir. Bu munzam Anlaşmanın, Enver Paşanın el yazısı tashihli nüshası eldedir. Gerçi Avusturya, Macaristan ve Bulgaristan orduları da bu şekilde kayıt altına girmişti. Ama Anlaşmaya kayıtsız şartsız, yalnız biz tabi olduk. Bunun ileride ve Güney Kafkas ileri hareketleri sırasında misal ve belgelerini göreceğiz. Osmanlı Devleti ve dolayısıyla Osmanlı Başkumandanlığı, Birinci Dünya Harbinde, bağımsızlığını, müstakil teşebbüs gücünü engelleyen birtakım şartların baskısı altında bulunuyordu.

*
**

BİR TEŞKİLATÇI

Ama derhal şunu da işaret edelim ki, Almanların Ormanlı Genel Karargâhı ve Ordu üzerindeki bu kontrol ve yetkilerini hoş karşılamayanlar da vardı. Gerçi bunların hepsi de, Enver Paşanın otoritesine saygılı insanlardı. Meselâ Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir bunlardandılar.

Zaten şunu açık olarak belirtmeliyiz: Birinci Dünya Harbi boyunca, hatta Sarıkamış felâketine rağmen, Enver Paşanın Orduda prestiji hiçbir zaman sarsılmadı. Harp boyunca Orduda, ona karşı aktif bir çıkış ve kıpırdanışm misali yoktur (1). Mesela, daha önce

---

(1) Bu arada Mustafa Kemal'in, evvelâ Çanakkale'den Enver Paşaya yazdığı ve Almanlara karşı onun dikkatini çeken, kendisinin Çanakkale'ye gelip, kumandayı bizzat ele almasını isteyen bir yazısı ileride verilecektir. Gene Mustafa Kemal Paşanın, Güneydoğuda II. Ordu Kumandanı iken, gidişatın tenkidî şeklinde bazı ordu kumandanlarını uyarısı, çektiği bir telgraf, III. Ordu Kumandanı Vehip Paşa tarafından Enver Paşaya intikal ettirilmiştir. Bu hareket, Enver Paşanın bazı tepkilerini davet etmiştir. Birinci Dünya Harbinde ve en mühim olarak da, o zaman VII. Ordu Kumandanı iken Mustafa Ke-

eserinden bazı parçalar verdiğimiz Kurmay Şerif Beyin Sarıkamış harekâtı üzerinde toplanan yergilerini bir tarafa bırakırsak, hatta harpten sonra da Enver Paşa, Ordu mensuplarının eser ve hatıralarında büyük tenkitlere uğramamıştır. Bu neticede onun, evvela 1908 ihtilalinden gelen efsanevi şöhretinin, kazandığı insanüstü saygının, sonra da Harbiye Nazırlığını ele aldıktan sonra, çok kısa bir zamanda başardığı Orduyu gençleştirme ve yeniden düzenleme başarısının etkili olduğunu kabul edebiliriz. Bu gençleştirme ve düzenleme başarısı, Enver Paşa 1 ocak 1914'te Harbiye Nazırı olduğunda, Osmanlı Devleti de 2 ağustos 1914'te Almanlarla İttifak bağlayıp, 29 ekim 1914'te Harbiye başlattığına göre, bir yıldan daha az bir zamanda elde edilebilmiştir. Başarının, yalnız bir Kadro ve Eğitim güçlendirilmesi değil, Ordu mensuplarının ruhunda yeni bir emniyet ve heyecan uyanışı ile beraber yürüdüğünü önemle belirtmek yerinde olur. Bu gerçeğin ifadesi olacaktır ki Şerif Beyin Sarıkamış eserinde ve daha önce de kaydettiğimiz gibi, bu başarı şöyle dile getirilir:

«Ordu, yeni bir dünyaya doğdu. Herkese bir çeviklik, bir siirat, bir askerlik geldi. Zabit Zabite, Asker Askere benzedi. Enver, Osmanlı tarihinin ilk defa gördüğü, yenileştirici, çalışkan, kati ve azimkâr bir Harbiye Nazırı idi...»

---

mal Paşanın Halep'ten, hem Başkumandan Enver Paşaya, hem Sadrazam Talât Paşaya gönderdiği 20 eylül 1917 tarihli uzun ve çok önemli bir rapor vardır ki, bunda, hanedanın birden yıkılması ihtimali de dahil olmak üzere, yakınlaşan çöküntülerle, iktisadi ve idari çürümeyi açıkça sıralayan ve ileride verilecek raporu, bu konuda en önemli belgelerden biridir. Kaldı ki, gene Mustafa Kemal Paşanın, gene Suriye'de, Yıldırım Orduları Kumandanı Alman Generali Falkenhein'in tertiplemediği Irak planına karşı çıkan ve görüşünü Şam'daki toplantıda Enver Paşaya da kabul ettiren çıkışları şayanı dikkattir. Ama, asıl yazışmalı ihtilaf, Mustafa Kemal tarafından ve Başkumandan Vekilliğine açık şikâyetleri de içine almak üzere Suriye'de gene Falkenhein'e karşı olmuştur. Bunların bu ciltte metin ve fotokopileri verilecektir. Mustafa Kemal'in bu çıkışlarına rağmen Enver Paşanın kendisine karşı, için daha kesin karar ve tedbirlere varmamış olması, «Tek Adam» isimli eserimizde (Cilt: II) işlenmiştir. Bu cildimizde ve Enver Paşanın 1921'de Batum'dan Ankara'da Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşaya yazdığı bir mektubu ise, ayrıca vereceğiz. Bu mektup, Enver Paşanın Mustafa Kemal'e karşı, hem takdir, hem derin kırılganlığını dile getirecektir.

Biz de bu değerlendirmeye, Birinci Dünya Harbinin küçük rütbeli bir savaşçısı olarak katılırız. Gerçi İstanbul'un Anadolu yakasındaki yedeksubay talimgâhının, yersiz, vasıtasız, giyeceksiz ve işe-siz yaşantısını hatırlarım. Ama buna rağmen, talim ve eğitimdeki sade, çevik, dinamik ve âdetâ makineleştirilmiş yetiştirme düzeni, Ordudaki kısa zamanda formlaştırma usulünün bir örneğiydi. Buradan altı ayda, beş ayda, bazen de üç ayda takım kumandanları yetiştirildi. Talimgâhta da Kumandan Rabe Beydi, Rabe, sıırım gibi, Prusya tipi bir Almandı. Çeviklik, caḫuk ve keskin intikal sürati, yokluklara, zahmetlere kayıtsız şartsız tahammül, uyanıklık ve dinçlik; Talimgâhın müsamahasız prensipleriydi. Ama bu hızlı işleyen kısa devreli mekanizmanın içinden geçen ve çoğunun yaşları ancak 18-22'lerde oynayan delikanlılar ordusu, gönderildikleri cephelerin hiçbirinde, korkaklık ve yetersizlik göstermediler. Eridiler ama, şikâyet etmediler.

*
**

KAHRAMANLAR VE ALINYAZILARI

Evet, harbe vakitsiz girdiğimiz doğrudu. Ordularda teçhizat, sıhhi malzeme, silah, gıda yetersizlikleri, bazen korkunç derecelere varıyordu. 1917 kışında ve Doğuda Çardaklı Boğazı'nın şarkına düşen 2506 rakımlı tepe karşısındaki bölüklerimizi bazen, kar altındaki çamlıkların ağaç diplerinden, buz tutmuş dere kenarlarından, kazana atmak için ot toplamaya, daha açığı, otlamaya çıkardığımızı bilirim (1).

Sarıkamış, Süveyş Kanalı, İran seferleri, hatta Makedonya'ya, Avrupa cephelerine Osmanlı birlikleri gönderilişi, şimdi sükunetle mütalaa edildiği zaman, görünüyor ki yanlıştı. Cihad-ı Ekber, Cihad-ı Mukaddes masalları; İran, Turan davaları, elbette ki yersizdi. Ordunun lüzumsuz eritiliş hareketleri inkâr edilemez. Harpte kalmamız-kabil olmasa bile, Almanlar safına katıldıktan sonra dahi, Boğazlarda silahlı bir bekçilik, Mütteliklerimiz için de belki daha hayırlı olurdu.

---

(1) Bu sahneler ve bu şartların yarattığı Ordu psikolojisi *Suyu Arayan Adam* isimli eserimin V. bahsinde verilmiştir.

Ama bu hükümler ve tahminler, olayların üstünden yarım asırdan fazla geçtikten sonra, bugünün ölçüleri içinde varılabilen görüşlerdir. Fakat ne var ki, tarihi kahramanlar da, ancak verebileceklerini verirler. Onların da, ancak sınırlı bir görüş ufukları vardır. Onların da alinyazıları sınırlıdır. Ama ne var ki onların bu sınırlı ufuklarla, bu sınırlı anlayışa göre çizilen alinyazıları, ne çare ki, başlarına geçtikleri Devletin, Önder oldukları toplumun da kaderini etkiler. Bu kanun da, tarihin, galiba kaçınılmaz bir kanunudur. Evet, kahramanların da ufukları sonsuz değildir. Eğer kahramanlar, kendi kaderlerine kendileri hâkim olup, bütün neticeleri önceden görebilseydiler mesela Büyük İskender Hindistan'da, Afganistan'da dolaşacağına, zaferlerini daha dar sahada değerlendirir ve Devletini derli toplu kurabilirdi. Mesela Sezar, Brütüs'ü daha iyi tanır, daha doğrusu bir Brütüs yetiştirmezdi. Neron, intiharda acele etmezdi. İsa, daha realist olurdu. Ve Muhammet Peygamber, Medine sokaklarında ilk rastladığı kapıdan ikram edilen mikroplu hurma suyunu içmez, tifoya tutulmazdı. Yıldırım Timurlenk'i daha iyi değerlendirir, Kanunî Süleyman Hürrem Sultan'a kanarak oğlunu kurban etmezdi. Hulâsa Napolyon. Rus ovalarına girmez, İkinci Wilhelm kendisini ilâhi bir misyonla müjdelemiş sayarak, doğuda harbi açmaz ve bu suretle Enver Paşa da. Karadeniz'de bir oyun için, Amiral Souchon'un oyununa gelmezdi...

Ama ne çare ki, Kahramanlar da insanlardır. Hem zaafıları, hem üstünlükleri vardır. Belki alınlarının yazıları ezelden yazılmıştır. Belki öyle değil de, kaderlerini kendileri arar, kendileri yaratırlardı. Yahut da gerçek büsbütün başkadır: Belki onlar da bir avcının tuzağına, yani kendi ruh yapılarının çarklarına, kendi ayakları ile kapılan zavallı serçe kuşlarıdır? Evet, onların da kaderinde bir muamma, bir tılsım var. Ve bu muammanın tılsımı, belki de hiç bir zaman çözülemeyecektir...

O halde şimdi biz, kendi konumuza devam edelim. Ama Enver Paşa hikayesinin en dramatik sahnesi olan Sarıkamış günlerine girmeden önce, biraz da, katıldığımız harbin dev kuvvetlerine göz atalım...

Devler Savaşında Vuruşanlar ve Osmanlı İmparatorluğu

Dünya harbi, çağdaş kapitalizmin eseridir. Çağdaş Kapitalizm, XIX. yüzyılda gelişti. Sanayi öllerinde toplayan Sanayici ölkeler, yahut Metropoller arasında dünyanın taksimi, XIX. yüzyılda kuruldu. Ama dünyanın bu yeni hakimleri arasında ilk dünya harbini hazırlayan gelişmelerle, ilk dünya harbinin tohumları da gene XIX. yüzyılda atıldı. Başka çaremiz olmasa bile, biz bu Dünya Harbine, Peyk ve Tabl bir öлке olarak katıldık...

III

DEVLER ÇARPIŞIYORLAR

1914-1918 harbi, tarihin ilk Dünya Savaşıydı. Tarihi, siyasi edebiyatta bu savaşa, Birinci Dünya Harbi denilir. Bunu takibedecek İkinci Dünya Harbi, 1939-1945 arasında cereyan edecek ve dünyanın siyasi haritası ile, iktisadi-siyasi nizamında derin değişiklikler yapacaktır. Bu değişikliklerin en başta geleni elbette ki, dünya yüzünde ve klasik anlamda sömürgeciliğin sona ermesiyle, Süper Sosyalist ve Süper Kapitalist iki nizamın, bütün dünya ölçüsünde kıyasıya, ama uzun vadeli bir hesaplasmaya girişmeleri olacaktır.

Halbuki Birinci Dünya Harbinde sömürgeciliğe dayanan Emperyalizm, henüz sarsılmamıştı. Zaten harp, aslında sömürgeler ve buna dayanan dünya hâkimiyeti için cereyan ediyordu. Nitekim harbin sonu, galiplerin dünyayı yeniden paylaşmalarına varan anlaşmalarla bitti. Ve dünya, bu taksimi kabul etti. Ama bir tek direnişle. Osmanlı İmparatorluğunun bütünüyle parçalanmasını düzenleyen Versay Anlaşmasına karşı, son Türk topraklarında son Türklerin, 1919-1922 arasında sürdürüp zaferle sonuçlandırdığı Türk İstiklâl Harbi oldu. Ve bu kurtuluş hareketi, bütün sömürge ve yarı sömürge milletler için bir örnek teşkil etti.

Birinci Dünya Harbine, iki büyük Devletler Gurubu ile, onların cephelerinde yer alan, ikinci planda Peyk devletler katıldılar. Bunların arasında Osmanlı İmparatorluğu, ayrı bir yer işgal eder. Hatta kati neticeye tesir bakımından Osmanlı Devletine, büyük devletler sırasında bir yer ayırmakta isabet vardır. Çünkü, bilhassa Çanakkale savunması ve Boğazları Batı blokuna kapayıp Rusya'yı tecrit etmekle Osmanlı Ordusu, harbin neticesine önemle müessir oldu. Gerçi harbin ağırlık merkezi Avrupa kıtasındaydı. Ama harp, bir kontinan harbi, yani kara ve kıta harbi olarak kalmadı. Çünkü, dünya denizlerine hâkim donanmalar, İngiltere ve Fransa'nın elindeydi. Ama, genç ve dinamik bir Alman denizciliği de, bilhassa denizaltı gemileriyle bu dünya hâkimlerine, çok büyük kayıplar verdirdi.

Avrupa'da siyasi kuvvetler iki guruba ayrılmıştı. Bu eserin birinci cildinde ve Birinci Dünya Harbi öncesindeki gelişmeler özetlenirken kaydedildiği gibi, ilk göze çarpan kuvvet, Merkez Avrupa Devletleri gurubuydu. Bu gurubu üç devlet vücuda getiriyordu: Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya. Bu üçlü kuvvete İttifak-ı Müselles, yani Üçlü Andlaşma adı veriliyordu. Bu Andlaşmanın hazırlık çabaları, tâ 1871 Alman-Fransız harbini izleyen günlere kadar uzanır. Teşebbüsün öncüsü Almanya'dır. İlk hedef, Fransa'yı devamlı olarak müttefiksiz bırakmaktır. Evvela 1872'de Berlin'de ve Üç İmparatorlar arasında, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya Andlaşması imzalanmıştı. Bu Andlaşma pek ömürlü olmadı. 1873'te Almanya-Rusya Askeri Andlaşmasına geçildi. Sonra bir sıra gelişmeler cereyan etti. Nihayet, 1888'de Almanya-Avusturya-Macaristan ve İtalya arasında Üçlü İttifak'a varıldı. İşte ta o tarihten beri sürüp gelen bu İttifak, 1914'te Birinci Dünya Harbi patlayınca çabuk bozuldu. İtalya, eski Müttefiklerini terketti. Nitekim 1914 ağustosunda Osmanlı İmparatorluğu Almanya ve sonra Avusturya-Macaristan'la ittifak bağlayınca, bir gün İtalya'dan zaten boşalacak yeri, önceden işgal etmiş oluyordu.

Batı Avrupa devletlerine gelince, İngiltere XIX. yüzyıl boyunca hep kendi karar serbestliğini muhafaza etti. Devamlı ittifaklara girmedi. Fakat 1904'te, Fransa ile arasında imzalanan «Entente Cordiale» ile, ittifaka doğru esaslı bir adım atıldı. Nihayet 1914 buhranı patlayınca, eski Müttefiklerini bırakan İtalya'nın da bu cepheye katılmasıyla, harbin ateşleri içinde İngiltere, Fransa ve İtalya'nın vücudla getirdikleri İtilaf-ı Müselles, yani Üçlü Anlaşma Devletleri cephesi teşekkül etti. Çok daha sonra Amerika'nın da bu Üçlü İtilaf Cephesine katıldığı Birinci Dünya Harbi, esas olarak bu iki Blok arasında geçti. Ve bu cephelere, diğer ikinci derecede devletler de katıldı. Hulâsa 4 ağustos 1914'te, Fransa, Rusya, İngiltere, Belçika, Sırbistan devletleri, Almanya ve Avusturya-Macaristan'la artık fiilen harp halindeydiler. İki Orta Avrupa devletinin nüfusu 120.000.000 insana ancak varıyordu. Kasım 1914'te Osmanlı İmparatorluğunun da bu cepheye katılmasıyla bu toplam 144.000.000'a çıkacak ve uzun bir süre sonra Bulgaristan da harbe girince, bu yekûna 4-5 milyon daha katılacaktı. Bulgaristan'ın bu cephede önemi, Merkezi Avrupa ile Türkiye arasındaki yolun açılmasını sağlamak oluyordu.

Üçlü Anlaşma Devletleri ve gurubunun yalnız Avrupa'da yaşayan nüfusları yekûnu 288.000.000'du. Kaldı ki bu nüfus kütlesi, İngiltere ve Fransa'nın Asya ve Afrika'daki sömürgelerinden, bilhassa Hindistan, Cezayir, Senegal gibi ülkelere denince hadsiz hesapsız insan güçleri ile beslenecekti. Almanya'nın ise, daha harp patladığı gün, sömürgeleriyle olan bağlantısı kesilmişti. Rusya, 150.000.000'a varan zengin insan hazinesiyle, kendi cephesinde büyük bir ağırlık teşkil ediyordu. Bu noktada biraz ayrıntılı bilgi vermekte fayda olsa gerektir:

İKİ TARAFIN KUVVETLERİ (1914 TEMMUZUNDA)	
Memleketler	Nüfuslar
Fransa	39.600.000
Rusya	169.334.000
İngiltere	46.490.000
Belçika	7.490.000
Toplam	262.914.000
Almanya	66.853.000
Avusturya-Macaristan	51.390.000
İtalya	35.845.000
Toplam	154.088.000
Sömürgeler :	
Fransa sömürgeleri	53.909.000
İngiltere	376.684.000
Belçika	15.000.000
Toplam	445.593.000
	Nüfus
Almanya Sömürgeleri	12.000.000
İtalya	1.586.000
Toplam	13.586.000

(Rusya'nın sömürgeleri bütün Sibiryaya ve Orta Asya ile Kafkasya'ydı. Nüfusları umum Rus nüfusuna dahildir.)

Şu hesaba göre ve henüz İtalya, eski müttefiklerinden ayrılmadan önce, Üçlü İtilâf denilen Fransa-Rusya-İngiltere tarafının dünyada nüfus toplamı 708 milyondur. Üçlü İttifak denilen Almanya-Avusturya-İtalya tarafının nüfus toplamı 167 milyon tutuyordu.

Fakat harbin açılmasından sonra İtalya'nın eski müttefiklerini, «Siz müdafâ harbi yapmıyorsunuz, taarruz harbi yapıyorsunuz» gibi bir vesileyle yüzçevirmesinden, İngiltere-Rusya-Fransa cephesine katılmasından sonra, bu nüfus durumu tabii değişti. Bundan başka ve daha sonra Türkiye'nin 22 milyon, Bulgaristan'ın 5 milyon kadar nüfusu da Almanlar cephesine eklendi. Sırbistan'ın daha baştan İtilâf Devletleri cephesine katıldığını hatırlatmalıyız. Nihayet Romanya ve Yunanistan da aynı cephede yer aldılar.

Fakat, Birinci Dünya Harbinin neticeye müessir olan en etkili olayı hiç şüphe yok ki, Birleşik Amerika'nın, Üçlü İtilaf Devletleri safında harbe katılması oldu. O zaman Amerika'nın nüfusu 120 milyon olarak hesaplanıyordu. Fakat nüfusundan ziyade, mali ve teknik ağırlığıyla harbe karışan Amerika, hatta Rusya'nın bir ihtilal sonunda saf dışı kalmasına rağmen, nihai neticenin alınışında, harbin en güçlü etkenlerinden biri oldu.

*
**

Zaten nüfus, elbette ki başlıbaşına her şey demek değildir. Harp gerçek güç. bu nüfusun savaşa sürebileceği ve hiç durmadan besleyeceği silahlı ve talimli birliklerle, deniz muharebe ve ulaştırma kuvvetlerine (zamanımızda hava gücüne, elektronik örgütlenmeye ve atomik rezervlere) bağlıdır. Bu konuda harbin askeri cereyanı hakkında, müthassis bir Alman Heyetinin, Alman belgeler hazinesine dayanarak hazırladıkları (*Büyük Harp: 1914-1918*) ciltleri, bir askeri eleştiri için, başlı başına bir tükenmez kaynaktır. Bu tür neşriyat, o zamanki muharip ülkelerin hepsinde, aynı açıklıkla verilmiştir. Biz Türkler bile, Birinci Dünya Harbinde Türk harbi için bugün, önemli yayınlara malikiz.

Ama, bu eserle amacımız bir Harp Tarihi yazmak olmadığına göre, bunların derinliğine ve genişliğine işlenmesini ilgili yazarlara bırakarak, şimdi bu bahiste konumuza devam edelim. Ve bu arada, yani sırası gelmişken, yukarıda nüfuslarını verdiğimiz karşılıklı ha-

sımların, biraz da sillahlı kuvvetlerine göz atalım. 1914'te askerce en güçlü ülke Almanya'ydı. Sonra Rusya, üstün insan kaynaklarıyla sahnedeydi. Fakat, 1905'te Rus-Japon harbinde yenilerek büyük sarsıntılar geçirmişti. Fransa da henüz bir İmparatorluk halindedi. Ordusu ve donanması güçlüydü. İngiltere Kara Ordusu, harp içinde şekillenecekti. Ama, sömürge insan kaynakları zengindi. Almanya, 25 Kolordusuna 14 ihtiyat Kolordusu ile Ersatz-Rezerv tümenlerini sokacaktı. Ateş hattına 87 piyade tümeni ile 11 süvari tümeni sürebilirdi. Bundan başka, 44 yedek tugayı da vardı.

Avusturya 55 milyon nüfusa malikti ama, halkı karışık ırklara mensuptu. Bu ırk karışımını bu eserin birinci cildinde vermiştik. Hatta Cermen ırkından olanlar, nüfusun tümü içinde azınlıkta kalıyorlardı. Onun için Avusturya ordusunda bir vatan, millet heyecanından pek bahsedilemezdi. Nitekim, Avusturya bu yüzden yüz yıldan beri, şanlı askeri zafer misalleri veremiyordu. Ama, bir ordusu vardı. 48 piyade, 11 süvari tümenine malikti. 25 kadar da karma tugaylık ihtiyatları görünüyordu. Buna bir 20 tümen de eklenmelidir.

Fransa ve İngiltere'nin askeri güçleri, sömürgelerine dağılmış ve oradan getirebilecekleri tümenleri de kapsadığı için, hareketli bir manzara gösteriyordu. Ama, 47 piyade tümeni ile 10 süvari tümenini derhal cepheye sürebilirdi. İhtiyatta ayrıca 25 tümen kalıyordu. Yaşlılardan toplayabileceği 12 tümeni daha silahlandırabilirdi.

Rus ordusunun 55 piyade tümeni vardı. Bunlardan başka 35 piyade ihtiyat tümeni, 20 süvari ihtiyat tümeni kurabilirdi. Türkistan'da 20 tümen bulunduruyordu. Bunları cepheye çekebilirdi. Hülâsa Rusya, bütün güçlerini seferber ederse, 120 piyade tümeni ile 40 süvari tümenini harekete geçirmek gücündeydi. Gerçi askerlik çağında 25.000.000 erkek vardı. Ama bunları tamamen silah altına almak mümkün olmuyordu.

Belçika, Sırbistan ve İngiltere'yi de katınca, Üçlü Anlaşma da ilk harekette, 152 piyade tümeni toplayabiliyordu. Fakat bu tabloda Almanya, gerçek silahlarının evsafı, gerek askerlik ruhu ve milli disipliniyle, tam bir sert çekirdek olarak görünüyordu. Alman ordusunun dinçliği, disiplini, hiçbir orduda yoktu. Donanma ve denizlere hâkimiyet bakımından, İngiltere'nin bulunduğu taraf elbette ve kıyaslanamayacak kadar güçlüydü. Buna karşı Almanya'nın güveni, sadece

ve bir tahrip-engeleme kuvveti olan denizaltı filosundaydı. Ama denizaltı filoları, tahrip ve batırma güçleri ne kadar ileri olursa olsun, kati neticeyi almak için elbette ki yetersizdi. Hava kuvvetlerine gelince? Hava kuvvetlerinin geniş muharebe sahalarında kullanıldığı ve karşılıklı hava güçlerinin havada savaşlar verdiği ilk harp, Birinci Dünya Harbidir. Bu harpte havacılık, biraz da kahramanlık demekti. Ancak Birinci Dünya Harbinde hava kuvvetlerinin müdahaleleri, İkinci Dünya Harbine bakarak, kıyaslanamayacak kadar zayıftı. Şimdi Birinci Dünya Harbi başlarken, biraz da Osmanlı ordusunun durumuna kısaca gözatalım:

*
**

OSMANLI ORDUSU

Osmanlı Devletinin Harp haline girişi, 21 temmuz 1330'da (4 ağustos 1914' seferberliğin ilanı ile başlar. Seferberliğin ilanı, Balkan harbinin resmen sona erişinden, mesela Bulgarlarla barışın bağlanışından (29 eylül 1913) ancak on ay sonraya rastlar. Hatta Balkan harbinin tam tasfiyesini, yani en son Sırbistan'la da barış bağlanmak suretiyle, hukuken harbin bitiş tarihini ele alırsak, Balkan harbinin nihayeti ile, seferberliğin ilanı arasında geçen zaman, ancak dört aydan ibarettir (1). Balkan harbi gibi yalnız orduyu çökertici değil, aynı zamanda milli gurur ve haysiyeti de yıkıcı bir yenilgiden böylece ve hemen sonra Osmanlı halkına ve tabii aslında bütün ağırlığı ile Türk halkına:

— *Haydi silahlı başına!*

diyebilmek, elbette ki çetin bir karar meselesiydi. Ama, işte Enver Paşa, 21 temmuz 1330 (4 ağustos 1914) günü, bu daveti yapıyordu. Seferberlik, evvela dağıtılıp, o gün açılan zarflardan çıkan afişlerle ilan edildi.

Başta al, yeşil iki Osmanlı bayrağı çaprazlanmıştı. İki çatılmış tüfek de vardı. Ortada galiba Osmanlı tuğrası veya arması görünüyordu. Alttaki yazıların şekli ve metni şöyleydi:

(1) Yunanistan'la andlaşma tarihi 14 ekim 1913 ve Sırbistan'la 14 mart 1914'tür.

«Seferberlik var!

Asker olanlar silah başına! Seferberliğin birinci günü, temmuzun yirmi birinci günü olan pazartesi günüdür...»

Harbiye Nazırı

Enver

Tarihimizin belki en büyük, en tüketici seferberliği. Hem de, o güne kadar en büyük ve yıkıcı yenilgimizin üzerinden, ancak beş altı ay sonra başlıyordu...

Fakat Balkan Harbinden sonra ordunun başına geçen Enver Paşanın kısa zamanda estirdiği orduyu gençleştirmek havası ve birliklerin başlarına veya sorumlu mevkilerine yerleşen yeni ve genç kadro, Balkan Harbinin ruh düşüklüğünü hızla değiştiriyordu. Plan sahalarında olmasa bile, teşkilat ve moral sahasında etkisini gösteriyordu. Mesela şu satırları okuyalım:

«Balkan harbinden sonra, karışmış ve dağılmış, noksan ve perişan ordunun başına geçen Enver Paşa ve genç Erkânıharbiyesi, bir taraftan yeni ordunun temellerini hazırlamak, diğer taraftan ve her ihtimale karşı yeni bir harbe hazır bulunmak mecburiyeti gibi, halli zor ve iki cepheli bir mesele karşısındaydılar. Yeni Erkânıharbiye, bu vaziyet karşısında, en ameli (pratik) yolu tuttu.

Padişahın vereceği seferberlik iradesi ile bütünü ikmal askerlerini silahbaşına çağırmak ve şayet bunlar fazla gelirse, en ihtiyar ve talimsiz olanlarından başlayarak fâzları, izinli olarak köylerine göndermek veya terhis etmek ve toplama zamanı ile toplama muntıklarının intihabı ve ahvale göre taarruz veya müdafaa kalınması gibi ağır ve mesuliyetli kararları, daha sonra ve ordu kumandanlarının kendi mütalaaları, dışmanın gelişecek hareket tarzına göre almak.»

Kara harbinin ilk başladığı III. Orduda bir Kolordunun Kurmaybaşkanı olarak bu satırları yazan, şartların elbette ki içindeydi. Ve bu satırlardan açığa vuran mana şuydu ki: Seferberlik ilan olunurken Ordular henüz yerleşmiş, oturmuş değildi. Kimin nerede olduğu da belirsizdi. Dağınıklık, karışıklık henüz hüküm sürüyordu. Bu hal

karşısında Enver Paşanın ve Kurmay Heyetinin benimsedikleri ameli görüş yerindedir.

Evet, yukarıda belirtilen dağınıklık, karışıklık içinde bile, ordunun yeni kadrosunda ve kurmay bürolarında vazife alan genç kurmaylar, başdöndürücü bir çalışma içinde kendilerini yeni hizmetlere vermişlerdi. Eğer araya bir Sarıkamış Dramı karışmasaydı, kış sonunda ordu, noksanlarını ve talim yetersizliğini tamamlayabilirdi. Yeni kadronun bu hummalı çalışma gücü ve temposu hakkında da Sarıkamış eserinin Yazarı, dikkati çekici sahneler verir:

IX. Kolordu erkânıharbiyesinin, karışık, dayanılması, içinden çıkılması imkânsız vazifelerin, şaşılacak ve fevkalâde bir çalışma ve bilgi ile başa çıkaran, emsalsiz bir zeka unsuru vardı ki, o da, Kolordu Kurmayı Birinci Şube Müdürü Binbaşı Ömer Lütü Beydi. Ömer Lütü Bey, Trablusgarp harbi sırasında, Harbiye Nezaretinde bir şubede idi. Altı ay muntazaman ve birkaç çalışma arkadaşı ile, hatıra gelmez yollar, kanallar, vasıtalar olarak Trablusgarba para pul, tüfek, fişek, top, topçu, vellehasıl her şey göndermişti. Sonra, Erzurum'a, 29. Tümen erkânıharbiyesine tayin edildi.

Bugün, IX. Kolordu erkânıharbiyesinin 1330 (1914) dosyaları tetkik edilse, o kadar büyük ve geniş çalışmalar seferberlikten önceki iki üç aya nasıl sığdırıldığına hayret etmemek elden gelmez. Bir de bütün bu çalışmaları, Enver'in o sırada icadettiği ayrı harflerle yazıldığı düşünülürse (1) o ne acı bir başağrısıydı? Okunması şifre çözmekten daha zordu. Yazmak, okumaktan daha çetindi. Bu cılız, cinnet mahsulü, üç

(1) Enver Paşa Harbiye Nazırı olduktan sonra, askerlere daha kolay okuma-yazma öğretilebileceğini düşünerek, kullanılan Arap harfleri ile yeni bir yazı usul ve sistemi bulmuştu. Bu sistemde yazı, sesli ve sessiz harfler kullanılmak suretiyle bütün harfler yan yana ve ayrı ayrı yazılıyordu. Bu suretle eski yazının, çok defa sesli harfleri atan bitişik ve hem öğrenilmesi, hem yazılması güç şekllinden çıkılıyordu. Her söz, yan yana ve ayrı ayrı dizilen sesli ve sessiz harflerle yazılıyordu. Eğer bu usul birden ve resmi yazışmalara da uygulanmayıp, askerlerin köyleri ile mektuplaşmalarında kullanılmak için kalınsaydı, belki bir fayda sağlardı. Fakat, iş bütün yazışmalarda mecburi kılınıncı, işler hakikaten aksadı ve neticede, kullanılıştan kaldırıldı.

dört aylık istibdadı ile hepimizi, belki iç dört sene ihtiyarlatmıştır...

Paşa, tetkiklerini tamamlayınca, Erzurum kalesinin Müstahkem Mevki sıfatını alabilmesi için, birçok top ve silahlardan başka, 40.000 kişilik bir piyade kuvvetine ihtiyaç olduğunu, bu Kale olmak sevdasından artık vazgeçilmesini rapor etti ve Erzurum'un seyyar muhafızları da, orduya katıldı...

Enver Paşa, Padişahın iradesini dahi almadan, bir müstahkem mevkiî lağvedememek icabederdi...»

Bu tereddütlerin, kararsızlıkların, doğruluğu veya yanlışlığı kesin olarak anlaşılabilen davranışların, eylül-ekim 1914'te cereyan ettiği anlaşılıyor. Halbuki, memleket 29 ekim 1914'te harbe girmiştir. Vilayetin Rusya ile sınırlarında muharebeler başlamıştır. Ve gene işte bu şartlar içindedir ki, 6 ekim 1914'te İstanbul'dan hareket eden Enver Paşa ve maiyeti, 21 ekimde Erzurum'a varacak, ordunun kumandanı Ahmet Fevzi Paşayı işinden ayırıp, ordunun kumandasını ele alacaktır. Adına Sarıkamış Dramı diyebileceğimiz hareket, artık başlayacaktır. Şimdi de, o sıradaki Ülke, Bölge ve Ordu durumuna kısaca gözatalım...

*
**

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Harbine girerken, yani Balkan Harbindeki toprak ve nüfus kaybından sonra, daha önce de verdiğimiz gibi, şöyle bir durum gösteriyordu:

Yüzölçümü	1.710.000 kilometre murabba
Nüfus	22.000.000 (Azami tahmin)

Bu rakamların, çeşitli kaynaklarda, az çok farklar gösterdiğini işaret etmeliyiz. Birinci Dünya Harbinden önce devlet, evvela Afrika topraklarında, sonra da Balkan'da kayıplar vermişti. 1908'de İmparatorluğun toprak ve nüfus durumu, bu eserin birinci cildinde, ayrıntıları ile verilmişti. Birinci Dünya Harbine girerken de Osmanlı Devleti, gene milli bir birlik arz etmiyordu. Bir Halklar Topluluğuydu. Bu halklar topluluğunun 1908'deki durumunu da eserimizin birinci cildinde vermiştik. Şimdi de, 1914'teki vaziyet üzerinde kısa rakamlar vermek, mukayeseleri kolaylaştırmak için faydalı olacaktır. Çünkü

Harbin sonunda bu İmparatorluk parçalanacak ve İstiklal Harbinin neticesinde 770.000 (1) kilometrekare arazi üzerinde, fakat milli birliğini çok daha iyi sağlamış bir Milli Misak ülkesi olarak, dünya haritasında yerini alacaktır:

1914'teki nüfusa ve onun terkibine gelince? Bu konuda verilen ve verilecek bütün rakamların ancak tahmine dayandığını, çünkü Osmanlı İmparatorluğunda, Vilayetler nüfusu, Vilayet veya Devlet yıllıklarında yer almakla beraber, bu rakamların metodik bir sayıma dayanmadığını burada da belirtmeliyiz. Bu sebeple, daha yukarıda kaydettiğimiz ve hemen bütün eserlerde geçen 22.000.000 nüfusun gerek miktar, gerek Etnolojik terkiibini bulmak mümkün olmamaktadır. Biz, eserimizin birinci cildinde, Osmanlı Asya'sının nüfusunu şöyle vermiştik:

Türk	8.500 000
Surliyeli ve Arap	5.000 000
Kürt	1.240.000
Ermeni	1.115 000
Rum	1.000 000
Muhtelif	845.000
	<hr/>
Toplam	17.500 000

Bu rakamları biraz daha fazla tahmin etmek mümkündür. Ve o zaman bulunacak yekûna, İstanbul ve Doğu Trakya halkını da katarsak 20.000.000'un üstünde bir yekûn varırız. Ve muhtemelen, daha yukarıda verilen ve 1914'te İmparatorluğun nüfusu olarak kabul edilen 22.000.000'un, gerçeğe az çok uygunluğuna inanmak yerinde olur.

Bu kayıtlardan sonra, Sarıkamış savaşları ve Doğu hareketlerinin geçtiği bölgenin, bu harekâtın akışına ve neticelerine çok tesir eden Topoğrafik durumuna gözetmeden, Bölgenin vilâyetler itibariyle nüfus vaziyetini de vermek yerinde olacaktır. Çünkü, bu bölgede Harp hareketleri ile Nüfus durum ve problemleri, bütün harp boyunca, stratejik bir rol oynamıştır. Göçler, kanunla göçürmeler, bölge boşaltma-

(1) Bu yüzölçümüne, daha sonra anavatana katılan Hatay dahil edilmiştir.

ları vesaire, bütün 1914-1918 devresinde, doğu bölgesinin en önemli konularından biri olmuştur.

Göçler, ya istilaların neticesi, ya cephe gerisinde boşaltmaların icaplarıydı. Kanunla göçürme veya tehcirler, harp içinde ve resmî bir kararname ile yapılan Ermeni tehcirini kapsar. Ermenilerin Anadolu'da, bölgeler itibariyle nüfus taksimatı, ilgili bahiste verilecektir.

**Birinci Dünya Harbi başlarken (1914) Doğu bölgemizde
Demografik durum**

Vilayet	İslam (1)	Ermeni	Rum	Sair (2)	Toplam
Van	179.330	67.792	—	53.000	300.122
Erzurum	673.291	136.618	4.846	18.000	832.755
Bitlis	309.999	119.112	—	12.176	441.287
Diyarbakır	492.101	73.226	1.935	70.012	637.274
Elaziz	446.379	87.846	971	14.751	549.947
Sivas	939.732	151.674	75.324	10.978	1.177.708
Trabzon	921.384	40.237	161.574	2.716	1.125.911
Urfa sancağı	149.384	18.370	—	1.441	169.195
Toplam	4.111.600	694.875	244.650	183.074	5.234.199

Demek ki Doğu harpleri, Müslümanlar çoğunlukta görünmekle beraber, ırkların karışık ve Türklerin ancak yarı nüfusunu teşkil ettiği bir bölgede cereyan edecekti. Bu durum, bilhassa iki topluluk bakımından etkili olacaktı. Çünkü bu Etnolojik, ctnoğrafik durum, harbin akışına çeşitli yönlerden etkiler yapacaktır. 2 haziran 1915'te çıkarılacak bir Hükümet Kararı ile Ermenilerin tamamen göçürülmesi hareketine gidilecek, Kürtler ise, hatta ortada birkaç Kürt Süvari Tümeni de bulunmasına rağmen, hemen daima savaşıdışı bir vaziyet muhafaza edeceklerdi.

Karşı tarafa gelince?.. Kuzey ve Güney Kafkasyalarda da halklar çeşitli ırklara bölünmüşlerdi. Kuzey ve güneyde toplamı 12.000.000'a

(1) 4.111.600 İslam nüfusundan 2.5 milyon Türk ve 1.3 milyon Kürt, 210.000 Laz ve Kafkas asıllılar.

(2) Sair: Nasturi, Süryani, Yezidi, Yahudi, Geldani.

Bu cctvel, General Fahri Belen'in 1964'te Genelkurmay Basımcvinde basılan *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi* isimli eserinin, birinci cildinin, 232. sayfadaki 12 numaralı Ek Tablo'dan alınmıştır.

varan nüfus; çeşitli ırk, din ve dillere mensuptu. Hele Dağıstan ve Dağlık bölgelerde, 70 kadar dil ve lehçenin konuşulduğu görülüyordu. Bu ırk ve dil karışıklığı, tarih öncesinden beri süregelen göçlerin ve ırk karışımlarının neticesiydi. Harp başlarken şöyle bir manzara göze çarpyordu:

1914 Kafkas Salnamesine göre Kafkasya'nın nüfusu

İslam	4.332.734
Rus (çoğunluk kuzeyde)	3.788.000
Gürcü	1.610.000
Ermeni	1.845.000
Diğer milletler	395.634
T o p l a m	11.751.368 (1)

Yerli nüfustan Ermeniler, açık olarak Rus ordusunu destekliyorlardı. Diğer ırklarda, ne lehte, ne de aleyhte bir hareket görül-

(1) Bu arada 3.500.030 olarak hesaplanan ve İslam grubuna dahil olan Türk nüfusunun en büyük kısmını Azerbaycanlılar teşkil ediyorlardı. Kars-Ardahan bölgelerinde de Türkler vardı. 76.000 Karaçay ve Balkar, 130.000 Tad, 120.000 Kalmuk ve Dağıstan'da, gene Kalmuklarla soydaş olan bir kısım halk, Türk grubunun diğer kısmına giriyorlardı.

300.000 Avar, 182.000 Lezgi, 60.000 kadar Andı da dahil olmak üzere, Dağıstan'ın nüfusu 840.000 olarak hesaplanıyordu. Kuzey Kafkasya'nın orta ve batı kısımlarında, Çerkez ve Abaza kolları çoğunlukta idi. Bunların toplamı 1.577.000 olarak gösterilmekteydi. Güreüler, Güney Kafkasya'nın batı kısmında topluydular. Ve sayıları o zaman, 1.812.000 olarak hesap ediliyordu. Bu yekfına, 300.000 Mingrel, 270.000 Asetin, 76.000 Acaçalı ve diğerleri giriyorlardı.

4 milyon Rus'un 3.5 milyonu Kuzey Kafkasya'dan kuzeye doğru yayılan sahalarla şehirlerde ve 500.000'i Güney Kafkasya'da ve gene tercihan şehirlerde yaşıyorlardı.

Din: 11.750.000 olan nüfustan 5.5 milyon İslam, 100.000 Yahudi, 130.000 Budist, 15.000 Yezidi, 5.5-6 milyonu Hıristiyandı. Almanlar hariç, Hıristiyanlar Ortodoks. Azerilerin de bir kısmı Şiiydi. En çok dil ayrılığı Kafkas dağları ve Dağıstan'daydı.

NOT: Bu malumat, Fahri Belen'den ve Baki Vandemir'in *Kafkas Cephesi* eseri ile, 1914 yılı Rus Salnamesi ve Rusçadan tercüme edilen *Kafkas Klavuzu* eserlerinden alınmıştır.

medi. Türklerin, Ruslar askere almadıkları ve bunlara silah vermedikleri için, bir nevi hayatlarından memnun halleri vardı. Ama, buna rağmen Türkiye'ye ruhen sempati, elbette ki güçlüydü. Şimdi Savaş bölgesinin biraz da topoğrafik durumunu görelim.

*
**

ŞAHLANMIŞ DAĞLAR, ASİ BİR İKLİM

Doğu muharebeleri ve Sarıkamış Dramı, Kuzeydoğu Anadolu'da cereyan etti. Bu bölge, suları üç denize doğru akan bir yaylalar ve dağlar manzumesinin düğüm noktasıdır. Araş nehrinin kaynakları bu düğüm noktasındadır ve nehir, Hazar denizine akar. Fırat nehri ilk sularını gene buradan toplar ve Irak'ta Dicle'yle birleşerek Basra Körfezi'ne dökülür. Gene bu düğüm noktasından doğan Çoruh Nehrinin ise, döküldüğü yer Karadeniz'dir.

Bu bölgede dağlar, şahlanmış gibidir. İklim sert ve tabiat asidir. Meskûn yerler azdır. Geçim kaynakları kısırdır. Yollar yok gibidir. Dağ geçitleri çok defa yol vermezler. Ve daha eylülün başında, dağların doruklarına kar düşer. Dağların dorukları, çok yerde 3000 metreyi aşar. Doruklar sivri, yamaçlar sarp ve Osmanlı toprağına düşen kısımlarda ormanlar —Karadeniz kıyı bölgesi hariç— hemen tamamen yok edilmiştir. Bölgenin en doğu kısmındaki Van gölünün yüksekliği de 1720 metredir: Ama gölün suları acı, buruk, tuzlu, hayat-sızdır. Rus-Türk sınırı Ağrı Dağından başlar. 450 kilometre uzayarak Karadeniz'e ulaşır. Ama buna gene düşman sınırı olarak 400 kilometrelik İran hududunu da eklemelidir. Çünkü 1914'te ve Birinci Dünya Harbi boyunca tâ Rus İhtilaline kadar Kuzey İran'a ve bu sınıra İranlılar değil, Ruslar hâkimdiler. Yani bölge, Rus askeri işgali altındaydı. Demek ki başlayacak harpte, yalnız Türk-Rus sınırında değil, İran sınır ve topraklarında da Ruslarla çarpışılacaktır.

Hulâsa, bu bölgede asıl dağlar konuşur. Kar ve tipi, bu dağların en asi gücüdür. Dağları kar örttüğü zaman, karın kalınlığı bazen 1,5 metreye varır. Tipiler ise, gündüğü gece gibi karartır. Bu tipilerde beş adım ötesini görmek mümkün olmaz. Ve tipi bazen günlerce sürer. Böyle havalarda soğuşun şiddeti, çok defa sıfırın altında 30 de-

receyi gösterir. Zaten tipi olmadan da dağlarda ve bölgede soğuk, ortalama —20 derecedir...

Doğuda, Van Gölü havalisinde Süphan Dağı, Aladağ, Tendürük Dağları gölün kuzeyini kaplar. Van Gölü ile Karadeniz arası, harpte asıl operasyon sahası olacaktı. Çakmak, Bingöl, Munzur Dağları bu geniş bölgeyi ikiye ayırır. Genel harp boyunca bu bölgenin, doğu kısmında II. Ordu, batı kısmında III. Ordu savaşıacaktır. Sarıkamış, III. Ordu cephesine düşer. Karadeniz kıyısında Karyal, Karçıçal Dağları, Karadeniz Alpleri, çok yerde tırmanılmayacak kadar sarp ve ormanlık dağlardır. İşte bu Karadeniz Dağları ile Çakmak, Munzur, Bingöl Dağları arasındaki saha, en önemli harekât alanı olacaktı. Erzurum-Hasankale üzerinden Sarıkamış sınırına varan doğrultu bu bölgeye düşer. Sarıkamış, dağlık bir bölgedir. Sınırdaki Soğanlı Dağları yükselir. Bu dağlar arasından bir geçit, Sarıkamış kasabacığına ulaşır. Ve yol, gene bir geçit halinde devam eder, Yeniselim (savaş zamanındaki ismi: Novoselim) köyünde Kars yaylasına çıkar. Kars yaylası ortalama 2000 metre yükseklikte Subalpik, çıplak bir sahradır. Kars Kalesi, bu yaylanın doğuya kaçan ortasında yükselir. Birinci Dünya Harbinde Enver Paşa tarafından yönetilen ve yalnız III. Ordunun değil, bütün Birinci Dünya Harbi tarihimizin, en karanlık dramı olan Sarıkamış muharebesi, işte bu dağların arasına gizlenen Sarıkamış garnizonu çevresinde oldu. Şimdi bu dramı, perde perde izlemeye başlayabiliriz...

Allahuekber Dağları Ateşler İçinde

Bu bir muharebe miydi? Yoksa bir büyük ordunun, yenilmez tabiat güçleri ile savaşı ve yenilgisi mi? Hem de bu tarruz niçindi? Hedefi neydi? Bu hedef, daha güçlü, daha teçhizatlı bir düşman ordusunu çevirmek ve mahvetmek için ise, o mevsimde ve o platformda bu hareketin, küçük bir ihtimalle de olsa başarı şansı var mıydı?

Bugüne kadar bu soruların cevaplarını araştıranlardan, Sarıkamış Dramı'nı yöneten Enver Paşa ile, orada ertilen orduya, en küçük bir şans tanıyana, henüz rastlanmamıştır...

IV

SARI SESSİZLİK

Çok genç bir yedeksubay olarak III. Ordu saflarına katıldığım zaman, Sarıkamış muharebeleri artık geride kalmıştı. Erzurum da kaybedilmişti. Ordunun adı, gene III. Orduydum ama, eski Kolordular, eski Tümenler artık yoktu. Sarıkamış muharebesinde, ordunun taarruz merkezinde hareket eden ünlü IX. Kolorduya katılmıştım. Ama bu Kolordu, artık IX. Kafkas Fırkası (Tümeni) olmuştu. Sağ kanatta harbeden XI. Kolordu ile, sol kanatta eriyen X. Kolordular da, XI. ve X. Fırkalar adlarını almışlardı. Eski Alay ve Alaylar Tabur haline indirilmişlerdi. Eski Kolorduların da, Fırkaların da kadroları erimişti. Bunlar artık, iskelet haline gelmiş, güçlkle ayakta duran birliklerdi. Sanki vücutlarından sarkan eski elbiselerin deliklerinden kemikleri görünen hayaletlerdi. Ölü ve hatırlanmasından korkulan bir mazinin gölgeleri gibiydiler.

Hatırlanmasından korkulan diyoruz. Bu deyim, yerindedir. Mecela ben, eski ve güçlü IX. Kolordunun, artık XI. Fırka adı verilen gölgesinin, evvelce 28. Alay iken, sonra 28. Tabur sayılan kalıntısına, Fırat vadisi doğusunda katılmıştım. Yerimiz, 3000 metre varan yalçın sıradağların yüksek hatları üzerindeydi. Ama bu Tabura katıldığım zaman mevcudu, bir Yüzbaşı ve bir Başçavuşla 36 Erden ibaretti (1). Bu 36 kişinin de hepsi, eski Alaydan kalanlar değildi. Bir kısmı yeni gelmiş, yeni asker derlemeleriydiler. Fakat bu garip Taburun, daha sonra her ikisi de şehit düşen Kumandanı Yüzbaşı Osman Efendi ile Başçavuş Talip, Sarıkamış muharebesini baştan sona yaşamışlardı. Gene aynı trajediden artakalan iki sakallı nefes de vardı. Daha sonraları cephede, bu Dramı yaşamış başka Subay, Astsubay ve Erlere de rastladım.

Gördüğüm şeydu: Cephenin uzun kış gecelerinde ve karaltı zeminliklerinde, söz her nasılsa Sarıkamış muharebelerine ve hele Al-

---

(1) Bu sahneler, *Suyu Arayan Adam* isimli eserimin ilgili bahislerinde anlatılmıştır.

lahuekber Dağlarındaki gecelere dönüştü mü, ortalığa birden, bir sesizlik çökerdi. Diller birden tutulur, yüzler sararırdı. Ve bu hal, hiç kimse tarafından, hiçbir sahne yaratılmadan, sessizce kendi kendine olurdu. Ama duraklama o kadar ani olur ve konuşmalar öylesine birden kesilirdi ki, bu hava yalnız o muharebelere katılanları değil, hepimizi de, aynı korkunç sessizlik içine gömerdi. Bu, sarı bir sessizlikti. İrademiz haricinde hepimiz, bu sessizliğe gömülüydük.

Böyle anlarda öyle sanırdık ki biz, bu yüksek dağlarda, bu kış gecelerinde, bu karaltı zeminliğinde, yalnız değiliz. Kapıların, mazgalların aralıklarından, bulunduğumuz bu yere, birtakım ruhlar sızmaktadır. Bu ruhlar, sessiz kanatlarını dalgalandırarak, havamızda uçmaktadırlar. Biz bu kanat dalgalanmalarının ses vermeyen çarpışını, ölü rüzgârlarını, sanki başlarımızın üzerinde, hatta yüzlerimizde hissederek gibi olurduk. Evet, ölü rüzgârlar, ölü ruhlar. Ama hayata doymamış, buruk ve şikâyetçi ruhlar...

Kaldı ki bu Sarıkamış muharebeleri ve hele Allahuekber Dağlarındaki geceler bahsi, hiç bir zaman istemeyerek açılmazdı. Sözün gelişi bu bahse, daima farkına varıncadan girilirdi. Arada, daha Sarıkamış ve Allahuekber geceleri sözleri geçer geçmez herkes birden susardı. Hepimiz, bu sarı sesizliğe gömülüydük. Bu muharebe bahsini isteyerek açanlara, ya da bu Sarıkamış dramı hakkında soru sorup cevap verenlere ise, hiç rastlamadım. Sarıkamış muharebelerinin hatıra veya hikayeleri, Sarıkamış muharebelerine katılan bu III. Ordu cephesinde, ruhların, duyguların, vicdanların derinliklerinden gelen gizli bir anlaşma ilc, sanki yasaklanmıştı.

Bu sessizliğin, bu gizli yasaklanmanın benim için ayrıca ve burgulayıcı bir tarafı da vardı. X. Kolorduya mensup genç bir Subay olan Ağabeyim, Allahuekber Dağlarında ve Allahuekber gecelerinin en korkuncunda şehit olmuştu. Balkan Harbinde Edirne kalesinde uzun bir muhasara geçirmişti. Sonra, Birliği ilc evvela Samsun'a, daha sonra da Sarıkamış cephesine sevkedildi. Öldüğü gece yanında olan bir Subay hemşchrimize cepheye rastlamıştım. Her şey, tahmin ettiğim gibi geçmişti: Karanlık bir Ormanda, bir metreyi aşan kar. Gece-gündüz devam eden deli bir kar tipişi, gözgözü görmeyen bir kar fırtınası içinde herkesin birbirinden kopuşu. Çaresizlik, açlık, ümitsizlik... Soğuk ise, 2800 metreye varan bu irtifada, sıfırın altında 30 derece-

dir. Allahuekber dramının en korkunç gecesidir. Erler, silahlarını kullanacak düşmanı da göremedikleri için, dinmek bilmez tipinin altında çamların dibine kıvrılarak kendilerini, ölümlerin en tatlısı bildikleri donma'ya teslim ederler. Subayların sağa sola atılışı, bir intihar arayışı gibidir. Ama, kar ve tipi içinde gece baskınları yapmak, Ruslar için milli bir ihtisas, ya da askeri bir bayram sayılır. Fırtınanın karanlığında, kayaların ardından, çam ağaçlarının aralarından ve çok defa birkaç adım öteden, birden belirirler. Keçe kalçanlı, uzun palto-lu, başlarında kocaman papaklarla birer kardan adam haline gelmişlerdir. Saçları, sakalları buz salkımları ile bezelidir. Rus askerleri, bu halleriyle tipili karanlığın içinden, sanki kardan biter gibi biterler. Ya silahlar, ya süngüler iş görür (1). Tipi altında bulunanları, kara gömülüp donanları, ne kurşunlama, ne süngüleme zahmetine girmeden çiğner geçerler. İşte o son gece, X. Kolordunun eridiği gecedir. Cephede işin nereye varacağı ise, galiba Enver Paşadan başka herkesin görebileceği kadar bellidir. Gerçi Enver Paşa da kapalı, rahat yerlerde, kardan, tipiden, soğuktan korunmuş çatı altlarında değildir. Şerif Bey şöyle yazar:

«Biz, daha Sarıkamış'ta, kar altında, buz üstünde titrediğimiz gecelerde, facialı gerçeği görmüştük. Hatta bu gerçeği, bizden beş on metre ileride, bir çukura kıvrılmış bulunan Enver Paşaya da resmen arzettik...»

Evet, Enver Paşa da facianın ortasındadır. Neticeyi belki o da sezer. Ama biraz da, çevresinin gerçeklerinde değil de, uzak ve belirsiz ufuklarda hayaller, ümitlerle yaşayan ve gücünü bu hayal ya da ümitlerden alan bir yolcu gibidir. Ayağının altındaki acı hakikati görmek, onu olduğu gibi değerlendirmek için, gözlerini yere indiremez. Hele böyle bir yolcu, onun gibi ve onun kadar cesur olursa?..

Artık Sarıkamış harekâtının özetlemesine geçebiliriz. Bu eserde, Sarıkamış muharebeleri üzerinde biraz ayrıntılı duracağız.

*
**

---

(1) Kaldı ki Sarıkamış günleri hepsi de kar çocukları sayılan bu Rus askerlerini de eritebildiği kadar eritmiş ve yayınlanan rakamlara göre Rus ordusu, bu muharebede 7.000 kadar donuk vermişti.

SARIKAMIŞ DRAMINA DOĞRU

29 ekim 1914 günü, bir bayram arefesidir. III. Ordunun merkezi Erzurum şehri hareketlidir. Bayrama hazırlanır. Sabah erken camiler cemaatle taşacaktır. Sokaklar donanacak, bayram kabileleriyle kaynaşacaktır. Kışlalarda törenler düzenlenecek, bayramlaşılacaktır. İşte bu arefe günü akşam yaklaşp, artık bayramın havasına girildiği sıradadır ki, Erzurum telgrafhanesinden verilen Ajans haberi, Karadeniz Boğazı açıklarında Rus donanması ile yapılan «çarpışmayı» haber veriyordu. Bu çarpışma bildiğimiz gibi, Amiral Souchon'un kumandasında bırakılan Goben ve Breslav gemileri ile, aynı Amiralin emrine verilen bir kısım Osmanlı gemilerinin, Karadeniz'de bazı Rus gemilerine saldırışı ve Rusya sahillerinde bazı şehirlerin bombardıman edilişi hadisesiydi. Bizim için harp, bu hadiseyle başlatılmıştı.

Ertesi sabah ve tam bayramlaşma töreni yapılırken de, Başkumandanlıkvckâletinin telgrafı yetişti. Tören kısa kesildi. III. Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa, 10 numaralı ordu emriyle Kolordu ve Müstakil Birliklere «hazır ol!» emrini veriyordu:

17 teşrinievvel 1330

Erzurum

(30 ekim 1914)

«1 — Karadeniz'de bulunan filomuza Ruslar 16 teşrinievvel 330'da (29 ekim 1914) taarruz ettiler. Ruslardan bir gambot ile bir torpil gemisi batmış, 3 zabıt ile 73 nefer esir alınmıştır. Bizden hiç zayıat yoktur.

2 — Rusların her an karadan dahi tarruzları beklenebilir.

3 — Birlikler harekete hazır bulunacaktır.»

Üçüncü Ordu Kumandanı

Hasan İzzet

Şimdi bu vesileyle, Osmanlı Devletinin 1914 harbi başındaki askeri gücünü ayrıntılı olarak buraya aktarmak, gelecekteki araştırmaları kolaylaştırmak bakımından da faydalı olacaktır:

Harp öncesinde, seferber ordu mevcudu (25 Eylül 1914)					
Kolordular	İnsan sayısı	Hayvan	Tüfek	Mltralyöz	Top
I	86.500	17.897	50.547	28	84
II	75.000	14.726	46.611	24	80
III	53.200	14.543	37.306	19	48
IV	52.450	15.356	35.194	20	64
V	72.883	16.137	35.777	24	65
VI	50.335	15.611	36.690	8	60
VIII	49.855	17.905	36.894	12	64
IX	71.474	17.865	42.456	24	72
X	63.700	16.197	35.326	20	56
XI	49.017	12.147	24.251	16	60
XII	17.077	5.992	10.364	4	48
XIII	9.590	3.546	7.075	4	20
Irak	23.334	1.099	15.963	3	36
Süvarl tüm.	23.998	26.072	18.500	16	16
T o p l a m	698.613	195.093	432.954	222	773

Yukarıda mevcutları ve silahları verilen seyyar ordu haricinde, Kale ve Müstahkem mevkilerde de bir kısım kuvvetler bulunuyordu. Tabloyu tamamlamak için onları da burada göstermek faydalı olacaktır:

Kale ve Müstahkem mevkiler			
	İnsan	Tüfek	Top
Karadeniz Boğazı	6.394	4.634	147
Çanakkale	33.636	21.949	264
Edirne	9.070	2.224	159
Erzurum	32.769	2.947	323
T o p l a m	81.869	31.754	893

Bu enteresan rakamlar, General Ali İhsan Sabis'in *Harp Hatıralarım* isimli eserinin birinci cildinden alınmıştır. Birinci Dünya Harbinden önce ve seferberlik devresinde İstanbul'da, Erkânıharbiye-i Umumiye'de Şube Müdürü bulunan Ali İhsan'ın, Genelkurmaydaki

mevki ve vazifesinden faydalanarak derlediği bu bilgilerin bu sayfalara aktarılması, şüphe yok ki faydalı olacaktır.

Kaldı ki bu ilk rakamlar tabii hızla değişecektir. Harp boyunca askere çağırılmalar hızla artacaktır. Çünkü harbin sonuna kadar Devlet, 2.850.000 kişiyi silah altına çağırmış ve mütareke imzalanırken silah altında, ancak 560.000 kişi kalmıştı. Hem bu rakamlara ait resmi-mahrem belgeyi, hem bu askerlerin nasıl eridiği, kaybolduğu, yahut esaret, firar vesaire yollarıyla safdışı kaldığını ileride ve harbin genel bilançosunu verirken, açıklayacağız.

Şimdi konumuza devam edelim.

*
**

III. ORDU

Sarıkamış dramının kahramanı veya kurbanı olan III. Ordu harpten önce, IX. ve X. ve XI. Kolordulardan kurulmuştu. Kolordular dağınıktı. Sarıkamış hareketinde adları geçecek olan bu Ordu Birliklerini şöylece tanıtmalıyız. Harbe girişimiz sabahı Birliklerin konusu şöyleydi:

Merkezi Erzurum'da olan IX. Kolordunun üç Tümeni ile IX. Süvari Nizamiye Tugayından 28. Tümen Erzurum, 29. Tümen Erzin-can, 17. Tümen Bayburt ve bölgelerinde üslenmişlerdi. Nizamiye Süvari Tugayı da Erzurum'daydı. Eskiden Hamidiye Alayları adını alan Kürt İhtiyat Aşiret Süvari Tümenlerinden I. Tümen Hınıs'ta, II. Tümen Karaköse'de bulunuyordu. Erzurum kalesi ve istihkamı, XI. Kolordu emrindeydi. Kolordu Kumandanı İhsan Paşaydı.

X. Kolordunun merkezi Sivas'tı. Bunun 30. Tümeni Sivas, 31. Tümeni Amasya, 32. Tümeni Samsun'daydı. Bu Kolorduya bağlı 19. Süvari Alayı da bu bölgedeydi. X. Kolordunun merkezi Mamurtüla-ziz (Harput) tu. 18. Tümen merkezdeydi. 33. Tümen Van, 34. Tümen Muş'ta üslenmişti. II. Süvari Tugayı Erciş'te bulunuyordu. 3. İhtiyat Aşiret Kürt Süvari Tümeninin merkezi de oradaydı. 4. Kürt Aşiret İhtiyat Tümeni ise Viranşehir'deydi.

Demek ki harbe girdiğimiz gün, Rus cephesine en yakın ve bu cephede savaşı yürütecek olan III. Ordunun birlikleri, Elazığ-Muş-Van-Samsun arasında, kuşçuşu 1250-1500 kilometre mesafe içinde

dağılmıştı. Arada, az çok gerçek anlamı ile Yol denebilecek bir şey de yoktu. Hele kışın, mevcut yol izleri de kapanırdı. Bölge, baştanbaşa dağlık, yaylalıktı. Muş'tan, Van'dan, Erzincan'dan, Sivas'tan, Amasya'dan, Samsun'dan Erzurum cephesine asker çekmek, bütün bu Birlikleri kar, tipi, yağmur, çamur altında yaya yürüyüş temposuna tabi kılmak demektir. Ama bu muharebede değil Elazığ'dan, Muş'tan, hatta Kerkük, Musul gibi kızgın güneş bölgesinden bile muharebe sahasına, gene yaya yürüyüşü ile tümenler aktarılmıştı. Yırtık çarıkları, üstlerinden dökülen yazlık asker elbiseleri ve başlarında uçuşan solgun kefiyelere bakarak, onları görenlerin «Hacı Babalar» diye takıldıkları bu askerlerin kalıntıları ile, cepheye haşır neşir olmuştuk. Demek ki Enver Paşanın elinde, her türlü meşakkate, yokluğa katlanan değerli bir insan malzemesi vardı. Bu malzeme korunduğu ve yerinde kullanıldığı takdirde Osmanlı Ordusu, Birinci Dünya Harbinde neticeye etkili olacak daha önemli bir ağırlık teşkil edebilirdi.

Ruslara gelince?

Sulh zamanında Kafkasya'da Rusların, I., II., III. Kolorduları vardı. Bunlar ikişer piyade tümeni ile birer süvari Kazak tugayından kurulmuşlardı. Tümenler obüs topçu ve istihkam taburları ile donatılmıştı. I. Kolorduda ayrıca bir avcı ve bir Kuban Plaston Tugayı vardı. Tiflis'te bir Kafkas Süvari Tümeni üslenmişti. Piyade Tümenlerinde ikişer piyade ve birer topçu tugayı bulunuyordu. Topçu taburları, 18 toplu, 3 bataryadan müteşekkildi. Böylece, Tümenlerde 16 piyade taburu ve 48 top bulunuyor demektir. Kolordular emrinde ayrıca Obüs Topçu ve İstihkam Taburları da vardı. Alaylardaki birer makineli tüfek bölüğünü bunlara eklemelidir. Süvari tümenleri ikişer Tugaylı 4 Alaydan teşekkül ediyordu. Bunlara 16 topluk üçer batarya da verilmişti. Topların menzilleri (atış mesafeleri) 5.000-6.000 metreydi ki, bizim topçu birliklerimizin mesafelerini aşıyordu. Rus Kafkas Ordusu, ayrıca Türkistan Birliklerinden takviye edilmek imkânına malikti. Nitekim Sarıkamış harbine bu takviyeler yetiştirilmişti.

O günlerde İstanbul hükümeti, Rus sınırında savaşa bizim tarafımızdan sebebiyet verilmemesi kaygusunda görünüyordu. Mesela, Dahiliye Nazırı Talât Beyden Erzurum Valisi Reşit Paşaya gönderilen ve şimdi aslı elde bulunan bir telgrafta şöyle yazılmıştı:

«Ordumuzun Rusya ile harbe tutuşması, Rusya devletinin mütteliki olan Fransa ve İngiltere'nin de harp ilan etmesini ve neticede payıtalatın tehlikeye düşmesini icabettirebilir. Buna göre, Kafkasya hududu üzerinde pek ziyade ihtiyatlı davranılarak, harbe vesile verecek birtakım hudut kavgası ve müsademelerinden kati surette çekinilmesi...»

Harekâtın başında III. Ordunun bütün sahasında mevcut, jandarma kuvvetleri ile geri hizmetliler ve gayri muharip teşkilât dâhil, 190.000 insan, 60.000 hayvandı (1). Ama silah, cephane, malzeme ve iaşe çok noksandı. Mesela, mevcudun altı aylık iaşesi için 88.000 ton buğday, çavdar ve arpaya ihtiyaç olmasına karşılık, ordu ambarında ancak 1250 ton hububat vardı. Ve bu, düşünülecek bir şeydi. Kışa girilmiş olduğu için, hatta bu erzağın bile gereği gibi taşınması, dağıtılması bir meseleydi. İstanbul'dan gelen telkinlere de uyararak Ordu, Sınırdaki kendisi savaşa sebebiyet vermemek için dikkatliydi. Ama ne var ki, Karadeniz olayının hemen ardından Rus sınırında silahlar patladı. Kara harbi artık başlamıştı.

*
**

PLANLAR VE HAYALLER

Her şey onu gösteriyordu ki, Savaşın önce Kafkasya'da, bir taarruz harbi planlanmış değildi. Aslında ortada, henüz ordu da yoktu. Ama Enver Paşanın orduyu islah işine kendisini nasıl verdiğini biliyoruz. Onun mesela ve daha Seferberlik ilanının hemen ertesi günü, 22 Temmuz 1333'te (4 Ağustos 1914) Ordulara yayınladığı İslahat Beyannamesi, bu konudaki kesin ve kararlı görüşlerini açıklar.

---

(1) Az yukarıda Birliklerini ve bunların konusunu verdiğimiz III. Orduda mevcutlar şöyle dağılmaktaydı:

Nizamiye Birlikleri 83.000 kişi, İhtiyat Birlikleri 13.177 kişi, Erzurum kalesi 13.383 kişi, Nakliye kolları 11.168 kişi, Menzil teşkilatı 5.531 kişi, Depolar 10.081 kişi, Jandarma hudut birlikleri 28.583 kişi, Ordu karargâhı 295 kişi. Toplam 165.218 kişi. Ve ayrıca, 53.794 hayvan. Kasım ayına kadar ise ordunun mevcudu 189.562 insan ve 60.877 hayvana varmıştı. Bu mevcut içinde Seyyar, yani harekete hazır ordu kuvveti 129.000 insandı.

Ana hedef, Balkan harbinde orduya sürülen kara lekeyi temizlemektir. Evet, bu bir kara lekedir. Beyannameden bazı parçalar verelim:

«Ordumuzun vâzifesini hakkıyla yapamaması yüziinden, vatanımızın en manîur parçaları elimizden gitti. Osmanlı milleti büyük felaketler geçirdi.»

«Allah göstermesin, bir daha böyle kara günler gelmemek ve Osmanlı Hilafet namusunu tarihi kahramanlığıyla müdafaa edebilmek için Orduyu hazırlamaya Padişahımız bu kullarını memur etti.»

«Ordudan iki şey istiyorum: Mutlak bir itaat ve vazifeyi ifaya gece gündüz gayret.

Her subay bilmelidir ki, ilerlemesi ve felaketi, yalnız âmirinin elindedir. Orduda ancak âmirlerine bütün ruhu ile itaat edenler, astlarını evlat kadar, kışlasını evi kadar sevenler ve vazifesine geceli gündüzlü çalışanlar kalabili.»

«Son felaketler yüziinden orduya sürülen kara lekeyi temizlemek için her subayın vazifesi, icabında daha büyük bir gayretle çalışacağını ümit ederim... Cenabı Hak, herkesi muvaffakiyete ulaştırsın...» (1).

*Harbiye Nazırı ve
Erkânıharbiye-i Umumiye Reisi
Enver*

Fakat gene öyle görünüyor ki, daha Avrupa'da harp başlar başlamaz Enver Paşanın çevresinde, Almanlardan gelen bir baskı başlamıştır. Enver Paşa çevresinin, yani Harbiye Nezareti ve Erkânıharbiye Riyaseti'nin o günlerdeki havası ve bu çevrede esen rüzgârlar hakkında, bugün oldukça ayrıntılı bilgilere malik bulunuyoruz. Bu bilgileri, o devrede Enver Paşanın maiyetinde Şube Müdürleri olarak çalışan ve sonra hatıralarını yazan bazı Kurmaylara borçluyuz. Mesela Kâzım Karabekir, Ali İhsan ve İsmet (İnönü) gibi... Mustafa Kemal'in de bazı hatıra parçaları eldedir. Bu Kurmaylar arasında bilhassa Kâzım Karabekir ve Ali İhsan, verdikleri çeşitli ayrıntılarla, umumi karargâhın o günlerdeki durumunu ve atmosferini aksettir-

(1) Harp Tarihi Başkanlığı. Seri 3. Cilt I. s. 271.

mek bakımından bize, değerli bilgiler nakletmişlerdir. Bu Subayların hemen hepsi, Harbiye Nezareti ve Erkânıharbiye'de Almanların pek fazla hâkim olmalarına ve Enver Paşa üstündeki aşırı Alman tesirine karşı oldukları için, nakillerinde bazı hissi etkenlerin yer almış olması mümkündür. Mesela Kazım Karabekir'in «*Harbe Nasıl Girdik, Harbi Nasıl İdare Ettik?*» isimli eserinden şu satırları nakledeyim (s. 491):

«*Akşam İsmet Bey (İnönü) eve geldi. Enver kendisini çağır-
mış. Bir teklifte bulunmuş. İsmet Bey:*

— *Bu vaziyete ne dersin? dedi. Cevap verdim:*

— *Hâfız Hakkı'dan sonra Enver Paşa, beni de, Ali İhsan Beyi de, Almanların tesiri ile, Umumi Karargâhtan çıkarmaya karar vermiştir. Erkânıharbiyesini yeniliyor...*

— *O halde Erkânıharbiye yıkılıyor demek! Bu nasıl şey?..»*

Ama nakledilen satırlardan hissi unsurları ayırırsak, ortada olayların örgüsüne dayanan ciddi sahneler, bugün de kıymetlidir. Mesela, o sırada Umumi Karargâhta çalışan Binbaşı Ali İhsan Beyden (Paşa) şu satırları nakledeyim. Bu satırlar, Karargâhta ve İmpartorluğun mukadderatına etkili olacak kararlar alan bir toplantıyı ve bu kararları alanları açıklar (1):

«*16 ağustos 1914 pazar günü, Alman Seferi von Wenkenheim, Miişir Liman von Sanders Paşa, Umumi Karargâh Erkânıharbiye İkinci Reisi Bronzar Paşa, Donanma Kumandanı Amiral Souchon, Albay von Kress, Alman Ataşemiliteri ve Alman Ataşenavali, Enver Paşanın yanında toplandılar. Biz Türklerden bu toplantıya yalnız Bronzar Paşanın yardımcısı Hâfız Hakkı Beyin katılmasına izin verilmişti. Von Kress o sırada, Harekât Şubemizin Şefiydi.*

Almanlar, Bulgarların artık bizimle beraber olmalarına (2), Donanmamızın da Karadeniz'de hâkim vaziyette bulunduğuna göre, artık Seferberliğin tamamlanmasını da beklemeye lüzum

(1) Ali İhsan: *Harp Hatıralarım*. Cilt I. s. 171.

(2) Halbuki Bulgarlar harbe bizden bir yıl sonra katıldı.

olmadığını, hemen harekete geçilmek lâzımgeldiğini ileri sürerler...»

«Türk Kolorduları ile, Almanlara yardım için mühim bir hareket yapmak lâzımmış. Esasen Alman orduları Şark ve Garp cephesinde ilerlediklerinden, kati netice yakında alınacaktı. Şark cephesinde Avusturya-Macaristan da Rusya içerisine girmiş. Rusların bozgunluğu yakındır demişler. Türkler acele etmezlerse, fırsat kaçırmış olacaklar. Ve Rusya'nın taksiminde hisse alamayacaklar. Bunun için acele harbe girmelidirler, deniliyor.

Almanların bu mütalaaları üzerine Enver Paşa, Türklerin nasıl hareket etmesi icabettiğini sorar. Liman Paşa, kendi kumandasındaki I. Ordunun üç Kolordusu ile, Karadeniz'de Odesa civarında Rus sahillerine çıkarma yapmayı ve bu suretle Rus ordusunun sol cenahında ve gerilerinde tesir ederek, Avusturya-Macaristan ordularının yükünü hafifletmeyi ve onların ilerlemelerine tesir etmeyi ileri sürer. Müzakerede bulunan diğer Almanların bazıları da, Süveyş Kanalına taarruz ederek, İngilizlerin Hindistan'dan kuvvet getirmelerine mani olmayı telkif ederler. Mısır'da muvaffakiyet halinde, Mısır tamamen Türkiye'ye ilhak olunacak!»

Ali İhsan Bey hatıralarına devam ederek, Odesa teşebbüsü ve Kanal taarruzu konusunda uzun açıklamalarda bulunur. Türk Umumi Karargâhında, bu bir nevi Alman toplantısına katılan Enver'le Hafız Hakkı'dan birinin, kendilerine mahsus ve belirli bir fikir ve teklif ileri sürdükleri hakkında, hatıradaki bir kayıt yoktur. Tarih ise, ancak 15 ağustostur. Cihan Harbinin patlayışı üzerinden, henüz 13 gün geçmiştir! Seferberliğimizin ilanı üzerinden geçen zaman da, gene bu kadar azdır. Kolordularımızın çoğu bu Seferberliği, ancak 4 ayda az çok başaracaklardır. Almanların Odesa ve Süveyş teklifleri, işte bu hava içinde ortaya atılır...

Şimdi aradan 64 yıllık bir zaman geçtikten, tarihin hazinesinde bu kadar gerçekler ve tecrübeler biriktikten sonra, vaktiyle İstanbul'da ve Enver Paşa gibi bir Başbuğun ve İmparatorluğun Tek Söz Sahibi'nin Başkanlığında, birtakım sorumlu insanların, bu konu-

ları ciddi ciddi konuşmaları bize akılalmaz gibi görünür. Hayal gibi görünür. Ama ne var ki, o zaman bu konular üstünde, planlar dahi yapılmıştı. Nitekim bir süre sonra ve gururu akıl ve mantığından daha taşkın, fakat çocuksu ruhlu bir Ordu Kumandanı, Bahriye Nazırı Cemal Paşa, önüne 20.000 askeri katıp Sinâ Çöllerini aşacaktır. Mısır'ı fethedip orada saltanatlar kurmak için hayallere dalaacaktır. İstanbul'dan ayrılırken:

«— *Düşman, ancak benim kanala gömülecek cesedimi çiğneyip geçebilir!..»*

diye haykıracaktır. Ama Paşa, Kanal suları ile Mısır topraklarına karşıdan şöylece bir baktıktan ve bu sulara biraz kurban bıraktıktan sonra, tersyüz edip geri dönecektir.

Odesa-Akgerman arasında Rusya sahillerine çıkılsaydı ne olacaktı? Bunun cevabını içlerinden, belki o tertibi düşünenler de duyuyorlardı:

«— *Hiç! Yalnız şu farkla ki, Süveyş Kanalına gidenler oradan geri dönebilmişlerdi ama, arkasını Rus ovalarına vermiş ve Rusya'nın insan hazineleri ile beslenen bir direnişi karşısında Odesa'dan, belki pek dönen de olmayacaktı...»*

Donanmanın hâkimiyeti ise kesin değildi. Çünkü İstanbul'daki Almanların o zaman ve o günlerde boyuna:

«— *Donanmamız Karadeniz'e hâkimdir!..»*

demelerine rağmen, bu hâkimiyet, güvenilir değildi. Nitekim yukarıda değinilen toplantıya ait nakledilen hatıradaki Ali İhsan'ın, muhtemelen Hâfız İsmail Hakkı Beyden edindiği havaya göre, Donanma bahsi şöyle geçer:

«*Ekseriyet, Kanal seferini tercih ediyordu. Amiral Souchon dahi, Liman Paşanın bu mecliste alenen sorduğu ve tasdik cevabı beklediği Karadeniz hâkimiyeti hakkında, Mareşali kızdırmamak maksadıyla verdiği zayıf müspet cevabın yükünden kurtulmak için, Süveyş Kanalına tarruzu tavsiye ediyordu!*» (1).

(1) Amiral Souchon'un Karadeniz Rus kıyılarına ihraç hareketine ait bir raporu, Kâzım Karabekir'in «*Umumi Harbe Nasıl Girdik? Nasıl İdare Ettik?*» isimli eserinin 357-360 sayfalarında verilmiştir. Tarihi: 10 Eylül 1914.

Zaten Donanma Karadeniz'de varlığını pek muhafaza edemeyecektir. Karadeniz'de hâkimiyetin gayelerinden biri olan Doğu Karadeniz'e ve dolayısıyla Kafkas cephesine sevkiyatı kontrol, tez zamanda elden çıkacaktır. Bu sevkiyat, Güney Anadolu'da. Ulukışla üzerinden birtakım yol izlerine bağlanılarak, at, deve, eşek kervanları ile yapılmaya çalışılacaktı (1). O kadar ki, kısa bir süre sonra Sarıkamış muharebesinden geriye dönmek için yola çıkan Enver Paşa bile, Doğuya giderken Karadeniz yolunu tercih ettiği halde, dönüşte bütün Orta Anadolu'yu geçerek Ulukışla'ya inecek ve oradan trenle İstanbul'a dönecektir...

*
**

Ama gene de hayaller çalışacak ve planlar işleyip duracaktır. Bu planlar için, Seferberlik öncesinde esaslı hazırlıklara vakit kalmadığını kaydetmiştik. O günlerde, III. Ordu da bir kış taarruzu beklemiyordu.

Nitekim Genelkurmay Başkan Yardımcısı Hâfız Hakkı Beyin eylül 1914'te ve Bulgaristan'a bir nabız yoklaması seyahatinden dönüşünde Başkumandanlığa verdiği, 18 eylül 1914 tarihli Rapor, bu bakımdan ilgi çekicidir. Hâfız Hakkı Bey de bu raporunda, Rus kıyılarına çıkartma, Süveyş'e taarruz ihtimallerine değinir. Ama, görüşleri kesin ve tasvip edici değildir.

O sıralarda Bulgaristan'ın Merkezi Avrupa Devletleri cephesine katılması, bilhassa bizim için hayati önem taşıyordu. Çünkü, ancak bu suretle, ya Sırbistan, ya Romanya üzerinden Almanya ile aramızda ulaştırma imkânı sağlanabilecekti. Gerçi, Bulgarlarla çok kısa bir zaman önceki Balkan Harbinde kanlı savaşlarımız olmuştu. Ama şimdi, Bulgarlara muhtaçtık. Ve Almanya ile aramızda bir bağlantı olmadığı halde, Almanlarla bir İttifak Andlaşması imzalamıştık.

İşte bu durum dolayısıyla ki, hem bir nabız yoklaması yapmak, hem de Bulgarlar tarafından müsait davranılırsa bazı askeri bahisiere de girişebilmek için Hâfız İsmail Hakkı Bey (o zaman Yar-

---

(1) Ulukışla ve Kafkas cephesi arasındaki kara yolculuğunun şartları ve düşündürdükleri *Sıvı Arayan Adam* isimli eserimizde, ayrıntıları ile verilmiştir.

bay ve üç ay sonra General olacak) yanında Genelkurmay IV. Şube Müdürü Kurmay Binbaşı Refik Bey olduğu halde 1914 eylülünde Sofya'ya gitti. Genel Yarbay rütbesinde olan Mustafa Kemal Bey (Atatürk) o sırada Sofya'da Ataşemiliter ve Fethi Bey de (Okyar) Sefir bulunuyordu. Durum evvelâ ve tabii, bu dört arkadaş arasında tartışıldı. Çünkü Garp cephesinde ve 9-12 eylül 1914 tarihleri arasında cereyan eden Marn Meydan Muharebesini Almanlar kaybetmişlerdi. Muharebe artık, siper muharebeleri haline dönüşüyordu. Siper muharebeleri ise, ancak yıllar sonra ve iki taraftan birinin yorulması, imkânlarının zaafa uğraması ile netice verebilirdi.

Bu vaziyet karşısında, Bulgarların Almanlar ve dolayısıyla bizim safımızda harbe katılmak için hiç bir istek göstermeyecekleri tabiiydi. Nitekim öyle oldu. Sofya'da temaslardan hiç bir ciddi netice alınmadı. Bulgarlar harbe girmek heves ve hazırlığında değildiler. Onların bu durumu, hem İsmail Hakkı Beyin raporlarında, hem Mustafa Kemal'in mektup ve hatıralarında görülür. İşte bu seyahatten dönüşünden sonra İsmail Hakkı Beyin kafası, Bulgarların, Yunanlıların, Romenlerin alacakları vaziyet ihtimalleriyle meşguldür:

«Bulgarlar bugün, katiyen harbe karar vermiş değildir. Dada, ne sefer planları, ne de seferberlik için esaslı bir hazırlıkları vardır.»

Sonra ilave eder:

«Balkanlarda bugün, tarafsız duran 1.000.000 siingüniün, Almanlar aleyhine dönmesi ihtimalini, Siiveyş'teki bir başarısızlığımızla artırmış oluruz.»

Raporun sonunda şunları okuyoruz:

«Hiç olmazsa ilkbahara kadar olan zamanı harpsiz geçirmeliyiz. Ancak Kafkas dağları açılınca, o istikamette taarruza geçmeliyiz. Böyle edersek, evvela bu kışın askerinin miihim bir kısmını terhis ederiz. Ordu ve millet ezilmez. Sonra bu kış, Ruslar epeyce ezilir. Biz, Ruslar ezildiği zaman çarpışırız. Ordumuzun henüz bir felaketten (Balkan Harbinden) kurtulduğunu düşünerek, bu, çok miihimdir.»

Bu görüşlerin hepsi doğrudur. Mantıklıdır. Ama görüş ve mantık, tecrübeler içinde pekişmiş bir karakter, bir şahsiyete dayan-

mazsa, bir aralık bağlanmış göründüğümüz kanaatlerimizden, birden kopabiliriz. Gerek Hâfız Hakkı Beyde, gerek Enver Paşada, böyle bir tecrübe temeli yoktu. İç âlemlerindeki ihtirasların yarattığı genç ve dumanlı hayaller, ruhlarına hâkimdi.

Onun için, yukarıdaki raporu yazan Hâfız İsmail Hakkı Bey, anlaşıldığına göre, Enver Paşanın arzusuyla, bu raporun mürekkebi kurumadan İstanbul'daki Genelkurmay İkinci Başkanlığı vazifesini bırakıp, hem de en şiddetli kış ayı içinde Kafkasya'nın fethi için III. Orduya koşmuştur. Başına geçtiği X. Kolorduyu, denebilir ki, son neferine kadar kar ve ateş içinde eritmiştir. Bu neticeden pek az sonra da, ilaçsız, hastahanesiz bir orduyu kırıp geçiren tifüs, o sırada yüklendiği Ordu Kumandanlığında onu da bulmuş, ölçüsüz ve dengesiz bir atılışın bedelini, hayatıyla ödemiştir. Enver Paşaya gelince o, bu dramın başındadır.

*
**

DOĞUDA MUHAREBE BAŞLIYOR

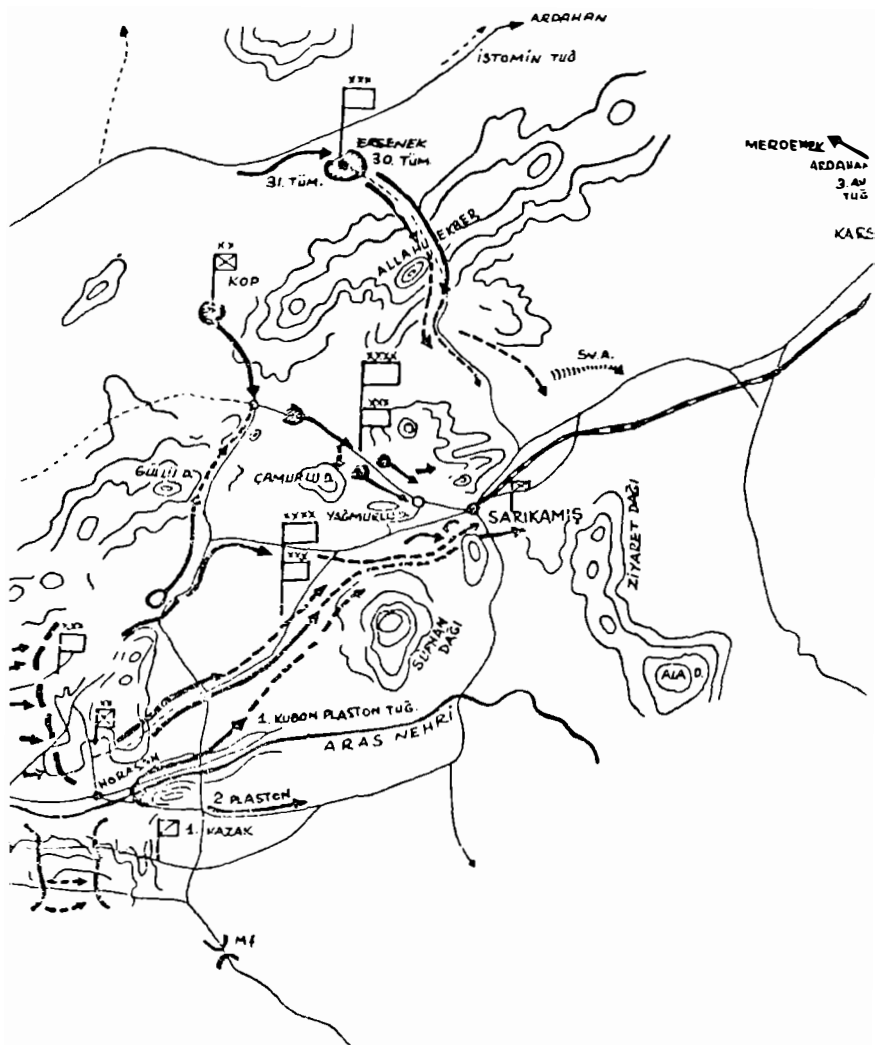
Karadeniz olayından sonra Rus ordusu, 1 kasım 1914 sabahından itibaren Türk hududunu geçti. I. Rus Kolordusu, Sarıkamış'tan ilerleyerek, Köprüköy istikametinde Horasan-Yüzveren hattını tutacaktı. IV. Rus Kolordusu, şimdi Ermenistan'ın merkezi olan Erivan'dan, Karaköse güncyinde, Muratsuyu geçitlerini işgal edecekti. I. Kolordunun karargâhı, Türk sınırına yakın Karaorgan köyünde bulunacak. 10 pıvade taburu ile 6 süvari bölüğü ve 24 topluk Oltu Müfrezesini: Oltu-Kaleboğazı, Oltu-Narman üzerinden, Erzurum umumi istikametinde ileri sürecekti. Muratsuyu geçitlerini tutan Rus Kolordusu da Eleşkirt-Karaköse üzerinden Pasinler Ovasına doğru akacaktı. Demek ki muharebe, daha ilk günden, Türk topraklarına yayılmış bulunuyordu.

Nitekim bu ilk Rus saldırısı üzerine III. Kolordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa, Erzurum bölgesinde müdafaaya karar verdi. Rusların 1 kasımda taarruz haberini sabah saat 9'da aldı. Saat 11'de 11 ve 15 numaralı Ordu emri ile kuvvetlerine gerilerde bir müdafaa tertibi veriyordu: Hasankale etrafındaki XI. Kolordu derhal geri çekilecekti. Hasankale-Höyükler arasındaki köyler yakılacaktı. Erzu-

rum'un doğusunda tabii müdafaaya elverişli Höyükler ve Uzun Ahmet mevzilerin işgal edecekti. IX. Kolordu, Erzurum'daki müstahkem mevki birliklerini de ele alarak, Erzurum şehrinin hemen kuzeybatısındaki Güreli Boğazını kapatacaktı. İspir bölgesindeki 17. Tümen, daha geriye, Başovacık mevkiine çekilecekti. Görünüyor ki, muharebenin daha ilk günü muharebe sahalarında teşebbüs, fiilen Rus ordularına bırakılıyordu. Bundaki zarureti de görmemek kabîl değildir. Çünkü, harbin, doğuda kış mevsiminin en şiddetli ayında başladığını, ordunun, seferberliğini dahi gereğince tamamlayamamış olduğunu, gerisinde ne demiryolu, ne de tam anlamıyla şoseler bulunmadığını, cephane, giyecek, yiyecek bakımından büyük açıklar içinde olduğunu, Karadeniz'de hâkimiyetin ve Trabzon-Istanbul bağlantısının emniyet verici olmadığını düşünmelidir. Doğuda, yani Karaköse-Eleşkirt-Aras bölgesindeki Kürt Süvari Kolordusu veya Tümenlerinin ise, tek kurşun atmadan dağılan, hatta kendi ordusunu talana veren kof birlikler olduğunu ayrıca göreceğiz.

İulâsa, iş bu şekli alınca Başkumandanlık, merkezi Samsun'da bulunan X. Kolorduyu da III. Ordunun emrine verdi. Bu Kolordunun 30. Tümeni Trabzon'daydı. Samsun ve Amasya'daki diğer Kolordu Tümenlerinin cepheye getirilmeleri bir meseleydi. Enver Paşa bu Tümenlerin denizden, III. Ordu Kumandanı ise karadan hareket ettirilmelerini istiyordu. Çünkü, Enver Paşa, kendini Karadeniz'e hâkim görüyordu. Daha sonra kendisi de ve deniz yolu ile Trabzon'a gelip Kafkas cephesine koşacaktır. Ama az sonra denizyolu artık emniyetli bir yol olmaktan çıkacak, kapanacaktır. Samsun'daki Tümenin de ve ancak 90. Alayı denizden Trabzon'a aktarılabilirdi. Diğer Tümenler, Samsun-Amasya-Sivas-Erzincan üzerinden Erzurum'a ve kasım ayının kış ve yolsuzluğu içinde, serüvenli bir yolculuğa başladılar. Firarlar tabii daha bu yolculukta başladı. Çünkü babaları, dedeleri yıllar yılı, Arnavutluk'ta, Balkanlar'da, Yemen'de, Havran'da. Doğu isyanları sahalarında israf edilmiş bu köy çocuklarına bu harbin manası, nedeni, gayesi hiç bir zaman anlatılmamıştı. Kabul etmek lâzımdır ki, Birinci Dünya Harbinde Osmanlı Ordusu Erlerde, açık, belirli bir Vatan fikri, bir Millet fikri, hatta bir Din şuuru, gereğince geliştirilmiş değildi. Köylerde hemen hiç mektep yoktu. Erler arasında okur-yazar, yok denilecek haldeydi. Cehalet, korkunç

Allaluckber Dağları ateşler içinde

bir derinlikle ruhları sarıyordu. Bu hale bir de, Orta ve hele Doğu Anadolu köylerini pençesinde tutan Mezhepçilik, Tarikatçılık, Taassup, daha doğrusu, mutlak cehaleti de katarsak, Birinci Dünya Harbindeki Erler malzememizin ruhi halini biraz kavramış oluruz. O harpte, sonuna kadar ve bu cephenin ileri hatlarında yoğurulmuş bir yedeksubay olarak görüş, düşünce ve anılarımı nakleden yazılarımda bu ruh halini, etraflıca canlandırmışım (1). Erler arasında firarlar, yani ordu saflarını terkederek kaçaklık, Birinci Dünya Harbinde ordumuzun, maalesef önlenemeyen yaygın bir hastalığı halindedeydi (2). Bronzar Paşa 13 aralık 1917 tarihli raporunda, «*Haliha-zırda Türk ordusunda 300.000 asker kaçağı vardır*» diye yazar. Soğuktan donma vakaları ise, gene ve daha ilk savaş gününden ordu birliklerini sarmaya başlamıştı.

Böylece, ilk Rus taarruzundan sonra ve bu şartlar altında Ordumuz gerilere çekilerek, Erzurum cephesinde Köprüköy-Badicvan hat-tını tuttu. Rus Oltu Müfrezesi ise, Erzurum'un kapısı demek olan Kaleboğazı'na kadar ilerledi. Karaköse-Muratsuyu bölgesinde işler hiç de içaçıcı değildi. Bu bölgede Ordunun galesi, düşman ordusundan ziyade kendi içindendi. Kendi İhtiyat Süvari Tümenleri denilen Kürt aşiret alaylarındandı. Vaktiyle Abdülhamit'in, Rus Kazak alaylarına benzetmek için bu bölgede kurdurduğu bu Kürt Aşiret Süvari Birlikleri, zaten hazar zamanında da hem ordunun, hem halkın başına belaydı. Bunlar hiç bir disipline tâbi değildiler. Derebeyi mevkiindeki Kürt Beyleri, başlarında kendilerinin bulunduğu bu silahlı birliklerle, daha da güçlenmişlerdi. Hele Ermeni köyleri, bu birliklerin kuruluşundan sonra, tamamen bu beylerin haracı altına girmişlerdi.

Aşirat alayı süvari erleri, gündüz birliklerinde, gece cvlerindeydiler. Talim-disiplin tanımıyorlardı. Daha doğrusu, birliklerine, yalnız karavana yemek ve maaş almak için geliyorlardı. Birlikten giderken de, ne götürebilirlerse alıp götürüyorlardı. Bu hali ile bunlara birlik ve asker gücü demek mümkün değildi. Hele muharebe başlayınca, daha ilk topçu ve hatta piyade ateşinde, derhal dağılı-

(1) Ş. S. Aydemir: *Suyu Arayan Adam*. Baskı IV. s. 109-117.

(2) Birinci Dünya Harbinde Türkiye'de bulunan Alman Generalinin raporları. Derleyen: Prof. Akdes Nimet Korat. Sayfa 21, 1966.

yorlardı. Harp tehlikesi belirince bu birliklere tayin edilen Tümen Kumandanları, gittikleri toplantı yerlerinde, ne alayları, ne bölükleri bulabiliyorlardı. Çok yerlerde Türk köylüleri, bu aşiret erlerinden kendilerini korumak için silaha sarılıyorlardı. Hatta bizzat Aşiret Kolordusu Kumandanı Ordu emrindeki Süvari Nizamiye Kolordusundan, kendi karargâhını kendi aşiret askerlerinden korumak için, hiç olmazsa 50 kişilik bir süvari muhafız kuvveti gönderilmesini istemek zorunda kalacaktır. *Sarıkamış* eserinde Şerif Bey, bu hazin gerçeği, içten bir buruklukla anlatır.

Halbuki az ileride göreceğiz ki, İstanbul'da Başkumandanvekili Enver Paşa, başka hayaller içindedir. Erzurum'da III. Ordu Kumandanına, işte bu aşiret alayları ile hem de o zaman Rus askerlerin elinde olan Kuzey İran ile, Rus toprakları olan Güncy Kafkasya'ya saldırarak, oralarda ihtilaller çıkarılmasını, oralarda istilalar yapılmasını isteyecektir...

*
**

GERÇEKLER ÇARKLARINI İŞLETİYOR

1 kasım 1914'te sınırı geçen Ruslar, 4 kasım 1914'te Köprüköy önlerine gelmiş bulunuyorlardı. Karaköse-Muratsuyu cephesinde de aynı suretle ilerlediler. Kader tayin edici çarpışma, Köprüköy hattında olacaktı. 5 kasımda iki taraf da yerleşmek, mevzilerini tahkim etmekle meşgul oldular. 5 kasım gecesi ise Ruslar, Türk hatlarına taarruz için emir aldılar. Kuvvetleri 25 tabur piyade, 37 süvari bölüğü ve 120 top kadardı. Fakat cephedeki çekilişimiz, evvelce bir müdafaa harbine yatkın görünen Türk Başkumandanlığında, sonradan telâş uyandırmıştı. 3/4 kasım gecesi orduya gelen bir emirde Enver Paşa, şu noktaları belirtiyordu:

«Düşman, geniş cephede size üstün görünmüyor.

X. Kolordunun cepheye varması 2-3 hafta sürecek...

Zaman kazanmak ve bir muvaffakiyetle ordunun moralini kuvvetlendirmek kabil olursa, düşmanın kuvvetlerini ayrı ayrı ezmeyi kabil görüyorum.

İran Azerbaycanındaki Rus kuvvetlerine, Aşiretlerle, piyade kuvvetlerinin sevki muvafık olur.»

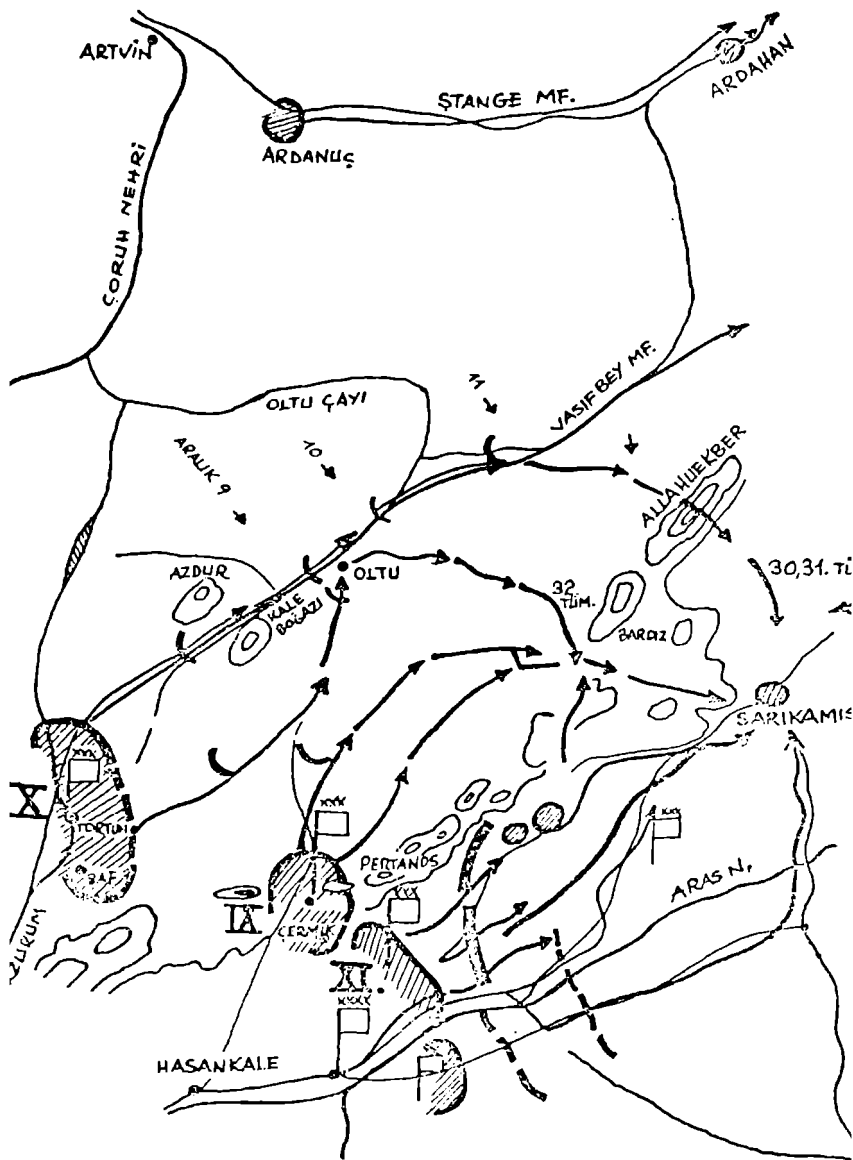
Başkumandanvekili Enver Paşa, 4 kasım tarihli emrinde de, bu taarruz görüşünü tekrarlıyordu:

«*Rusların gerilerine taarruz edilmesi,
Kürt Aşiret Tümenlerinin, Rusların gerilerine akmaları,
Van'daki kuvvetlerin, İran Azerbaycanına saldırmaları.*»

Burada bahis konusu olan Kürt Aşiret Tümenlerinin ne olduğunu artık biliyoruz. Bu bilgilere, bu emrin verildiği sırada, Doğu Anadolu'da kışın en sert günleri demek olan kasım ayında bulunulduğunu da eklemeliyiz. Nitekim Rus Ordusu da taarruz emri almışken, harekete geçmiyordu. III. Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşanın da fikri, buralarda ve bu mevsimde taarruzdan kaçınmaktı. Fikri, düşman ilerlerse bile, onun Erzurum kalesine çarptıktan sonra, bir karşı taarruzla ezilmesini sağlamaktı. Enver Paşa, şu taarruz emrini vermeseydi o kış, öyle görünüyordu ki iki ordu da karşılıklı yerlerinde kalacaklardı. Arada bir Sarkamış Dramı da yaşanmayacaktı. Zaten bu arada, şu Aşiret kuvvetleri dediğimiz Kürt süvari tümenleri de kendiliğinden dağılmışlardı. Mevcutları nihayet birer Alaya kadar düşmüştü (1).

Fakat ne var ki, Başkumandanlığın taarruz emri artık alınmıştı. Ordu buna taarruz gününü bildirmekle cevap verdi. Taarruz 25 kasım günü başladı. Harekete yalnız XI. Kolordu ile bütün süvari kuvvetleri katıldı. Fakat ilk başarısızlık Diyadin sırtlarında başladı. 18. Tümen çekildi. 30. Tümen de ona uydu. Süvari kuvveti beklenen kuşatmayı yapamadı. Ruslar Köprüköy hattından daha ileri bir noktaya yürüdüler. Doğudaki Kürt süvari ihtiyat tümenleri ise perişandı. Meselâ, Tümen Kumandanı Anık'te, kendi tümeninden ancak 200 er toplayabilmişti! Keşif hareketlerimiz zayıftı. Hareketler gelişigüzel cereyan ediyordu. Bunun neticesinde Ruslar, daha geniş arazi kazanmış oldular. Ordu Kumandanlığına, fazla zayıat vermeden geriye çekilmek ve düşmanı Erzurum'da karşılamak fikri hâlâ hâkim görünüyordu. Bu hareketten bahseden askeri kaynaklara göre, «Ne de olsa bir taarruz ve muvaffakiyetten sonra çekilmenin en müsait

(1) General Fahri Belen: *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*. Cilt I. 108.

III. Ordunun hareket istikametleri ve alınamayan Sarikamis.

vaziyet olduğunu» III. Ordu Kumandanına, Ordu Kurmay Başkanı Alman Guze Bey telkin etmişti (1). General Belen kitabında, Guze Beyin harpten sonra hatıralarını yazdığını, İsviçre'de neşrettiğini, fakat bu kitapta çekilme fikrini benimsemeyip, Ordu Kumandanına mal ettiğini kaydeder. Ne ise, gerek diğer Kurmayların, gerek XI. Kolordu Kumandanı Galip Paşanın direnmeleri ile Ordu Kumandanı çekilmekten vazgeçer. Ordu Köprüküy cephesinde tutunur. Birinci Dünyaya Harbindeki Doğu harekâtında bu muharebeye «Birinci Köprüküy Muharebesi» denilir... Bu muharebede taarruz iyi netice vermemiştir.

Sonra iş şöyle geliyor: Cephede yeni bir taarruza karar verilir. İkinci Köprüküy muharebesi de böyle patlar. Şimdi harekete çok daha geniş kuvvetler katılmaktadır. Ordu karargâhı Hasankale'dedir. Verilen emir, düşmanı Köprüküy doğusunda çevirmek, kuşatmaktır. İşte Doğuda ve Sarıkamış Dramının son perdesi kapanıncaya kadar bu çevirme ve kuşatma imkânına inanışı, Enver Paşadan III. Ordu Kurmaylarına kadar herkese hâkim olmuştur. Ama bu mümkün müydü? Elbette ki hayır!.. 2500-3000 metre yükseklikteki dağlar arasında, birbirinden keskin yarlar, sarp kapalıklar, yolvermez geçitler, ıssız ve dar vadiler, nihayet donmuş derelerle ayrılan karmakarışık arazide ve tipiler içinde çevirme hareketi? Şimdi herkes mutabıktır ki, bu bir hayal oyunuydu...

İkinci Köprüküy muharebesine girilirken Ordu, karşıda ancak, 7 piyade ve 4 süvari alayı tahmin ediyordu. Taarruz sahaları gene dağlıktı. Yarlar, kayalıklar, buzlu dereler, sel yatakları ile kaplıydı. Hava dumanlı, karlı, puslu veya tipiliydi. Taarruz başladı. Asker, sarp kayalıklardan, donmuş derelerden geçmek zorundaydı. 3. Alay erleri bu kar ve buz içinde bir dereyi, bellerine kadar sulara gömülerek geçmek zorunda kaldılar. Köprüküy işgal edildi. Alay Kumandanı Etem Bey, düşmanı 1905 rakımlı tepeye kadar attı. Ama tepe işgal edilemedi. 29. Tümen bir geceyi, tamamen kar üzerinde ve açıkta, rüzgâr, tipi altında geçirdi. Ama buna rağmen, ertesi gün 83. Alay 1905 rakımlı tepayı süngü hücumu ile zaptetti. Düşman, gerçi biraz geriye atıldı. Ama kazançlar öncemsizdi. Stratejik bir zafer elde edilemedi. Fazla olarak kuvvetlerimiz de oldukça dağılmış

(1) Aynı eser, s. 115.

bulunuyordu. Bazı birlikler hiç işe yaramadı. Mesela sıcak memleket askerleri olan 37. Tümen, yarı çıplak durumu ilc acınacak haldeydi. İhtiyat Süvari denilen Aşiret Tümenleri kalıntıları da sadece işe yükü oldu. 33. Tümeninde çoğunluk olan Kürtler, çarpışmadan yerlerini bırakıyor, kaçıyorlardı.

Enver Paşaya gelince? Onun kendine göre planları vardı. Bu neticeyi başarı gibi aldı. Tebrikler, madalyalarla orduya taltif haberleri yayıyordu. Ve, daha tesirli bir çevirme, kuşatma hareketinden bahsediyordu. Hatta 29 kasımda ve bu cepheden gönderilecek askerlerle Batum'un zaptedilmesinden bile dem vuruyordu. Batum'un aslında hiç bir askeri ve stratejik değeri yoktu. Ama maksat, böyle bir fetih müjdesiyle memlekette heyecan yaratmaktı. Gerçi biz, asker gönderip Batum'u zaptemedik ama, aynı gün Ruslar, Trabzon'u bombardıman ettiler. Halbuki Başkumandanlık, Karadeniz'de Rus donanmasının ezildiğinden bahsediyordu.

Ne var ki Rus donanması ezilmemişti. Karadeniz'de Türk hâkimiyeti zaafa uğruyordu. Bu arada Ruslar, Hopa'yı da bombardıman ettiler. Fakat Başkumandanlık; Batum, Ardahan ile gene de meşguldü. Halbuki III. Ordu Kumandanlığı 3 aralıkta Başkumandanlığa yazdığı önemli bir şifrede, elde ancak 3 günlük muharebeye yetecek kadar topçu cephanelisi kaldığını bildiriyordu.

Ancak, İkinci Köprüköy savaşında Ruslar da çok zayıflamışlardı. Tuttukları cephe hattını elverişli görmüyorlardı. Bunun için ve başka bir cephe tutmak üzere geri çekilmeye başladılar. Ama takip güç ve zayıftı. Birliklerimiz yorgundu. Birbirlerine karışmışlardı. Mevsim ise, artık tam karaktı... .

Rusların çekilişi Başkumandanlığa cesaret verdi. Şiddetli takip emirleri geldi. Başkumandanlık, düşmanın tamamen imha edilmesini istiyordu. Hatta hemen Kars Kalesi istikametine yürünülmesinden, Kafkas Azerbaycanının Karabağ bölgesine saldırılmasından bahsediliyordu. Halbuki Ruslar, bu sırada Horasan, Horumdüzü taraflarında ve henüz Türk topraklarındaydılar. III. Ordu emrine verilen X. Kolordunun son kolları ise henüz Tokat'a varmış bulunuyordu. Fakat Başkumandanvekilinin kafasında canlandığı ufuklara da sınır yoktu...

AKIL ALMAZ BİR PLAN

Enver Paşanın amcası Kaymakam (Yarbay) Halil Bey o sırada İstanbul'da Merkez Kumandanı olarak çalışıyordu. Bu eserin birinci cildinde de gördüğümüz gibi, Halil Bey İttihat ve Terakki'nin, biraz da Silahşorlar kadrosundan sayılırdı. Makedonya'daki Çete savaşında ün yapmıştı. 1908 Genç Türkler ihtilalinden sonra İttihat ve Terakki'nin Silahlı koruyucularından oldu. Türkiye'de ihtilal başarılınca; İttihat ve Terakki'nin Yakup Cemil, Sapançalı Hakkı, Abdülkadir gibi gözüpck silahşorları ile beraber İran'a gönderildi. Orada da Şah'ı devirerek Meşrutiyet'in kurulması savaşına girişmişti. Ama netice parlak olmadı. İran'da Hürriyeti ilan edelim derken, İstanbul'da 31 mart karşı ihtilali patladı. Tabii onlar da hemen İstanbul'a döndüler. Trablusgarp Harbinde o da Kuzey Afrika'ya koştu. Enver Bey, kardeşi Nuri Bey ve diğer arkadaşları gibi. Babiâli baskını sırasında o da baskıncılarla beraberdi. Birinci Dünya Harbi patladığı zaman da, genç, enerjik, gözüpck bir subaydı. Ve yeğeni Enver Paşaya mutlak surette bağlıydı.

Doğu cephesinde savaşlar başlamak üzereyken Enver Paşa, akıl almaz bir plan tertiplekti. Bu planı Amcası Halil Bey yerine getirecekti:

Halil Bey İstanbul'da seçkin bir Tümen teşkil edecekti. Başına geçecekti. Bu tümenin hazırlığı tamam olunca, İstanbul'dan hareket edilecekti. Tren o zaman Ulukışla'ya kadar giderdi. Tümen de Ulukışla'ya trenle gidecekti. Sonra karayolu başlayacaktı. Tümenin ilk hedefi İran'dır. Karayollarından yürünecekti. Halep, Urfa, Mardin ve daha ilerileri ve nihayet İran'a varılmış olacaktı. Ondan sonra yürüyüş istikameti Kuzeye çevrilecekti. Gerçi Kuzey İran, Rus Kazaklarının, Rus askerlerinin işgali altındaydı. Ama, Enver Paşa, bunu düşünmüyordu. Çünkü, Halil Beyin Tümeni bu Rusları mağlup edecek, yoluna devam edip Rus-İran sınırına erişecekti. Oradan Kafkas Azerbaycanına girilecekti. Kafkasya'nın büyük Rus kuvvetlerinin elinde ve muhafazasında olduğu da malumdu. Ama Halil Bey, Tümeni ile bunları da yenecek ve Azerbaycan Müslümanlarını ihtilale verecekti. Bu suretle, Türkiye sınırlarındaki Rus ordusunun arkası karışmış olacaktı. Fakat Halil Beyle Tümenin vazifesi bitmiş

olmayacaktı. Onlar, Kafkas Azerbaycanından bu sefer de daha kuzeye, Kafkas Dağlarına, Dağıstan illerine doğru yürüyecek ve Kaf Dağları geçitlerini keseceklerdi. Rusların ardını Kuzey Kafkasya ile bağıntıdan yoksun bırakacaklardı. Gene bu hesaba göre, Kaf Dağlarının halkları da Ruslar aleyhine ayaklanmış olacaktı. Ortaya yeni Şeyh Şamiller çıkacaktı. Muzaffer Türk Tümeni ile Halil Bey de varlıkları yerlerde, belki de yeni devletler kuracaklar, Kafkasya'da Rus hâkimiyetine son vereceklerdi...

Şimdi bu satırları okurken her şey, bize bir hayal, bir masal gibi görünür. Çünkü, evvela bir Tümenin İstanbul'dan ve güney yollarını aşarak İran'a girmesi bile bir meseledir. Sonra İran'a giriş, Rusları mağlup ediş, oradan Tahran'ı, Tebriz'i alarak Kafkasya'ya giriş, Rus ordusunu yeniş ve nihayet Kaf Dağlarına ulaşış, akıl almaz bir hayal oyunu gibi görünür. Kaldı ki, bu iş için silah, insan ikmali lâzımdır. Çünkü Rus tüfekleri Türk mavezlerine ve Rus mermileri Türk tüfeklerine uymaz. Sonra da Kars Kalesi ve Türkler karşısındaki Kafkas Ordusu asıl ikmallerini Dağıstan ve Azerbaycan yolundan değil, Kuzey Kafkasya ile Tiflis arasındaki 150 kilometrelik Askeri yoldan yapar. Türkistan'da gelecek yardım birlikleri ise, Türkmenistan'ın Hazer Denizi sahilindeki Kızılsu (Krasnovodks) iskelesi ile Bâkû arasında ve Hazer denizyolu ile taşınır. Enver Paşa bu planı hazırlarken, daha doğrusu hayal ederken ve Halil Bey uygulamayı kabul ederken, bütün bunlar düşünülmemiş midir? Yoksa bu plan, aslında bir rüya mıdır?

Bu sorulara verilecek cevabın «evet» olması lâzımgelir. Ama ne var ki Halil Bey (Paşa) hatıratında, bunun bir hayal, bir masal olmayıp, gerçekte düşünüldüğünü, hatta uygulamaya bile geçildiğini etraflı ile anlatır (1). Nitekim, aralık 1914'te Enver Paşa cepheye gelip Kumandayı ele aldıktan ve Sarıkamış Dramının perdesi hem açılıp, hem de kapandıktan sonra, Enver Paşanın Halil Beye geri dönmesi için Erzurum'dan çektiği telgraf onu ve Tümenini henüz Urfa'da bulur. Halil Beye emredilen, Tümenini orada bir başkasına bırakıp geriye dönmesi ve Enver Paşayı Ulukışla İstasyonunda beklemesidir. Çün-

(1) *Halil Paşanın Hatıratı*. Derleyen: Ş. S. Aydemir. Akşam Gazetesi. Ekim-kasım 1967.

kü, perde kapandıktan sonra Enver Paşa İstanbul'a dönmektedir. Ama bu sefer denizyolu da kapandığı için, İstanbul'a karadan dönecektir. Hulâsa Halil Bey, Ulukışla'ya yetişir. Erzurum'dan, Erzincan, Sivas yolu ile Ulukışla'ya gelen Enver Paşayı orada karşılar. Yeğen ve Amcanın karşılaşmaları sessiz, merasimsizdir. Enver Paşanın söylediği ilk cümle şu olur:

«— *Kuvve-i külliye mahvoldu!*»

Evet, Kuvve-i külliye, yani III. Ordunun tümü mahvolmuştu...

Ama Halil Paşanın serüveni, Harp içinde bu tür teşebbüslerin sonuncusu olmayacak ve hele Enver Paşanın kurduğu «Teşkilât-ı Mahsusa» vasıtası ile en gözüpek silahşorlar, Asya ve Afrika'da, bu tür nice hareketlere girişeceklerdir...

*
**

ALLAHUEKBER DAĞLARINDA

İkinci Köprüköy savaşlarını takibeden Rus çekilmesinin ve bu arada, bir çevirme ve kuşatma hedefi elde edilmeksizin cereyan eden ve üç gün süren Azap taarruzunun üzerinde durmayacağız. Şu kadarını söyleyeceğiz ki, neticeler için «Hiçten ibaret» sözünde mübalağa olmasa gerektir. Çünkü bu neticeler bize, hiç bir hareket üstünlüğü sağlamamıştır. Bütün savaşlar, öyle denilebilir ki, hep Başkumandanlığın Taarruz ve Kuşatma emir ve arzularına uymuş olmak için yapılmış gibidir.

Halbuki, bilhassa Azap taarruzundan Rusların da çok tedirgin oldukları, hatta bir aralık «Muharebeyi kaybettik, muharebeyi Türkler kazandı!» fikrine düştükleri, bu yolda Tiflis'te Kafkas Ordusu Başkumandanlığına telgraflar çekildiği, daha sonra yapılan Rus neşriyatından anlaşılmaktadır. Ama biz, bu durumun farkında olmadık. Çünkü, Kumanda zinciri ve disiplini, o hava ve o topoğrafya ve iklim şartları içinde kaybolmuş gibiydi. Mesela şu satırları verelim:

«21 kasım (3 aralık) sabahtan başlayan yağmur, fırtına akşama kadar devam etti. Kar ve tipiye çevirdi. Kar ve tipi müt-hiş. Birlikler mevzilerde karmakarışık. Kumandan memnun değil. III. Ordu, harbin başından beri böyle bir vaziyete düş-

medi. Bu gece ve ertesi günkü kadar hiç bir zaman karışmadı.

Saat 11'de geri çekilme emri, böyle bir hava içinde verildi. Cephane ise çok azalmıştı. 3-4 kilometre geride bir hatta, işte bu şartlar içinde çekildi.»

*
**

Rusların Muharebeyi Türkler kazandı sandıkları zaman ordu, işte bu şartlar içindeydi. En garibi, hem Ruslar, hem biz geri çekilme durumundaydık. Birkaç gün sonra cepheye gelecek olan Enver Paşa, III. Orduyu işte bu durum içinde bulacaktı. Ve ona, Sarıkamış - Allahuekber Dağlarında, işte bu şartlar içinde, gene bir «Çevirme-Kuşatma ve düşmanı imha etme manevrasına» emredecektir. Halbuki, daha Sarıkamış hareketi başlamadan da zayıyatımız önemliydi: 9.000 ölü ve yaralı, 3.000 esir, 2.800 firar. Adına İhtiyat Süvari Tümenleri denilen Aşiret kuvvetleri ise dağılmıştı... Ordu Kumandanının sinirleri, görgü şahitlerine göre, çok bozuktu. Öyle anlaşılıyor ki kendisini ve ordusunu, hareket caiz olmayan bir mevsimde ve harekete katıyen elverişli olmayan dağlarda, derelerde, maksatsız, hedefsiz ve netice vaatmeyen boğuşmalar içinde, gene kendi eritiyor gibi görüyordu. Fakat, ne var ki, Başkumandanlığın emri buydu.

*
**

27 kasımda Albaylığa yükseltilen Genelkurmay İkinci Reisi Hacı İsmail Hakkı Bey ,bu sıralarda İstanbul'dan hareket ettirildi. Mecidiye kruvazörü ile Trabzon'a geldi. Oradan cepheye yöneldi. Kendisini cepheye, vaziyeti yerinde görmek için Enver Paşanın gönderdiği bilinmektedir. Hakkı Beyin ardından Enver Paşa da cepheye koşacak ve oynanacak dramda ikisi de aynı kaderbirliği içinde buluncaklardı. Fakat Ordu, son savaşların ardından 8 kilometre kadar geri çekilmişti. Kendine göre bir hat tutmuştu. Ordu Kumandanının fikri, kışı böyle bir hatta geçirmek, ilkbaharda taarruz etmektir. Ama ne çare ki, şimdi sahnede, biri böyle düşünen, yani pasif, diğeri ise ultraaktif iki irade karşılaşacaktı. Pasif olan Ordu Kumandanı, kendi kuvvet ve imkânlarından şüphe eder görünüyordu. Mevsim şartlarına ve topoğrafyaya güveni yok gibiydi. Nihayet belki de artık yorgundu.

Ve kendisinden istenilenleri kendi takati dışında bulan bir ruh hali içinde olduğu anlaşılmaktadır.

Ültraaktif olan ise, İstanbul'daki Gençkurmay Reis Muavini Yarbay İlaflz İsmail Hakkı Beydi. Genç Başkumandanvekkili Enver Paşanın izinden yürümek, hatta belki onu da gölgele bırakmak istiyordu. Ama Enver ve Hakkı, hayatlarında fiilen bir Alay Kumandanlığı dahi yapmamışlardı. Fakat her ikisi de, tecrübelerinden değil de, gençliklerinden gelen ruhi coşkunkluklar içindeydiler. Her ikisi de o mevsimde ve o arazide, geniş ölçüde bir kuşatma ve çevirme hareketiyle Rus ordusunun imha edileceğine inanıyorlardı. Sarıkamış'a gilecek, Kars yolu kesilecekti. Sonra da Kars üzerine yürünecekti. Şanlı bir zafer kazanılarak, 1878 Berlin Andlaşmasında kaybettiğimiz topraklar geri alınacaktı...

Enver Paşa İstanbul'dan, yanında Gençkurmay Başkanı ve artık General olan Bronzar von Şellendorf, Harekât Şubesi Başkanı Yarbay veya Albay Feldman, Kurmay Başyaveri Kâzım Bey (Orbay) ve diğer nâiyeti ile 6 aralık 1914 tarihinde hareket etti. Evvelâ Trabzon'a ve 21 aralık 1914'te Erzurum'a varıldı. Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa, Köprüköy'de bulunuyordu. Enver Paşaya çektiği 18 aralık 1914 tarihli telgrafta vaziyeti özetle şöyle bildiriyordu:

«Cephede geniş bir kuşatma için 8-9 gün hesabedilmelidir. Ama bu esnada cephede yalnız kalacak olan XI. Kolordu ezilebilir. Kuşatmaya iki Kolordu da katılrsa, bunlar kendilerinden daha az olmayan düşman karşısında güç duruma düşeceklerdir.»

Ordu Kumandanı bu esastan hareket ederek, mevcut hazırlığa göre muharebenin neticesini meşkûk «şüpheli» gördüğünü, muvaffakiyetsizlik halinde ise, uzun sürecek bu muharebenin aleyhimize döneceğini, bu sebeple ve düşmanla bir meydan muharebesine girişilmeyerek yalnız, düşmanın Narman'daki müfrezesini taretmekle yetinilmesinin muvafık olacağını arz ediyordu. Bu maruzatın tabii hedefi elbette, düşünülen meydan muharebesinin veya çevirme manevrasının daha ileri bir zamana, yani karların eriyip yolların açılmasına ertelenmesiydi.

Bu konuda, hatta III. Ordu Kurmay Başkanı Guze Bey de hatıratında, o günlerde ordunun taarruz kudretinin yetersiz, kuruluş,

konuş imkânlarının dar olduğunu, teçhizat ve ikmal vasıtalarının noksanlığını, dağ yollarının karlarla kaplı bulunduğunu ve dolayısıyla kış taarruzunun doğru olmayacağını kaydeder. Bu kanaatini bildirdiğini yazar. Ama artık Enver Paşa, cepheye gelmiştir. Onda sabitfikir, bu kış taarruzunu ve bir çevirme hareketiyle düşmanı mahvetmek işini ertelemek değil, icra etmektir. Cepheye onun için gelmiştir.

Nitekim, Ordu Kumandanının şifre telgrafı onda ve belki daha bu telgrafın ilk satırlarına göz atarken, zaten içinde olan bir kararı, yani Ordu Kumandanını işbaşından atarak, Ordunun kumandasını ele almak kararını kuvvetlendirmiş olacaktır. Çünkü netice öyle olur.

Enver Paşa Erzurum'dan Köprüköy'e gelir. Ordu Kumandanı ve Kurmayı ile karşılaşınca, bu karar derhal uygulanır. Bu konuda dinlediğim bir hatıra nakli, bu sahneyi canlandırmaktadır. Hatıra, sağlam bir görgü şahidinden, Enver Paşanın Kurmay Başyaveri ve Eniştesi Kâzım Beyden (Orbay) nakledilmiştir. Kâzım Orbay 1963-1964'teki «Orbay Tatbikatı» sırasında, Erzurum'daki Ordu Merkezini ziyaret eder. Ordu Kumandanı General Refik Tulga'dır. Erzurum ziyareti Kâzım Paşada, vaktiyle bu bölgede Enver Paşanın emrinde ve maiyetinde yaşadığı günlerin hatıralarını canlandırır. Enver Paşanın, Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşaya hitabeden şu sözlerini nakleder:

«— *Hatalı hareket ettiniz. Muvaflak olamadınız. Rus ordusu burada imha edilmeliydi. Şimdi derhal harekete geçeceksiniz. Ve Rus ordusunu, Sarıkamış cephesinde imha edeceksiniz...*»

Enver Paşa, bu sözlerini, Ordu Kumandanını haşlayan sert bir hava içinde söyler. Ordu Kumandanının cevabı da serttir:

«— *Olmaz! Etrafı görüyorsunuz. Kış, kar başlamıştır. Bu şartlar, bu mevsim içinde bir Ordu hareketi iyi netice vermez. Kış şiddetini kaybetsin, yollar harekete müsait olsun, düşmanı imha edeceğim...*»

Fakat Enver Paşa dinlemez. Hiddetlidir. Hasan İzzet Paşayı Ordu Kumandanlığından çıkar. Kumandayı kendi üstüne alır.

Enver Paşanın bu kumandayı fiilen üstüne alma kararı, onun, en büyük hatalarından biri olarak sayılır...

Kâzım Orbay'ın Refik Tulga Paşaya naklettiği ve görgü şahidi olduğu bu hatıranın, daha bazı tamamlayıcı tarafları da vardır: Hasan İzzet Paşa, Enver Paşanın Kurmay Okulundan Hocasıdır. Bir Strateg olarak bilinir. III. Orduda daha kıdemli Generaller olduğu halde, Enver Paşa Ordunun başına getirmişti. Söylendiğine göre orada, şu sahne de geçmiştir:

«— Eğer Hocam olmasaydınız, sizi idam ettirirdim!..»

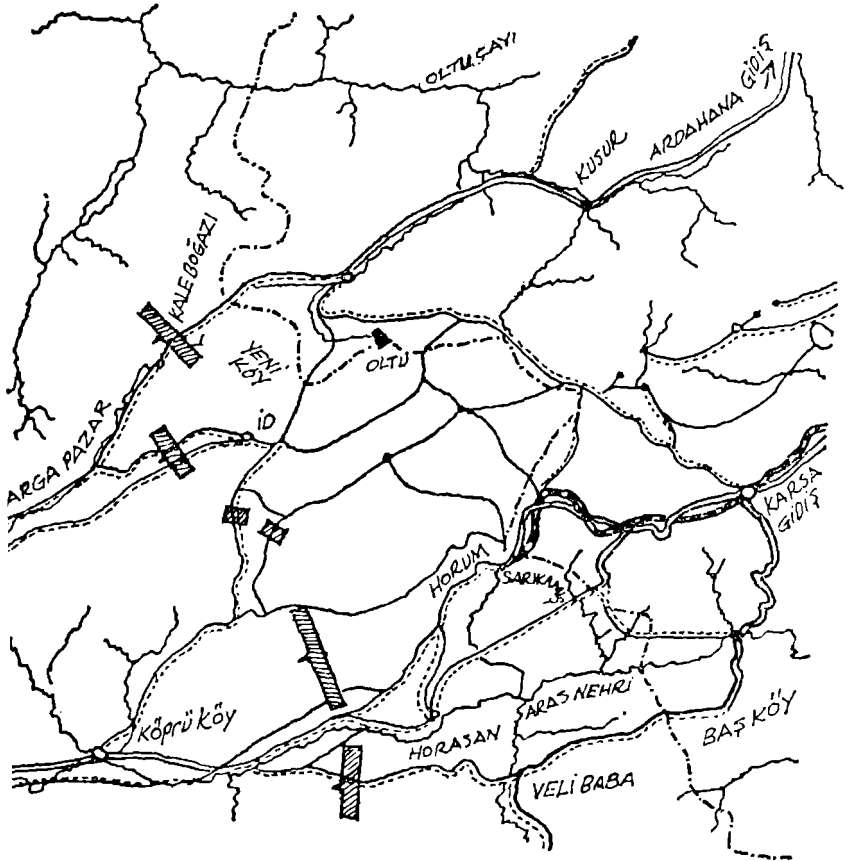
Bu sözler söylenmiş veya söylenmemiş olabilir. Nitekim Hasan İzzet Paşa idam edilmemiştir. Emekliye sevkolunmuştur. Ama Hasan İzzet Paşanın sözlerinin dinlenilmeyip şu Sarıkamış hareketi dediğimiz dramın perdesi açılırken, III. Ordu fiilen, ölüme mahkûm edilmiş bulunuyordu. Şu satırları okuyalım:

«Sarıkamış muharebesi namını alan bu çevirme manevrası, General Moltke'nin, iyi ve talimli Prusya orduları ile ve birçok ulaştırma imkânlarına malik bir hareket sahasında ve harekâta müsait bir mevsimde teşebbüs ettiği manevraların bir tekrarıydı. Ama, saha o saha ve mevsim o mevsim değildi. Kış ortasında bu hareketi yapmaya kalkışan Türk ordusunu, şu şartlar, büyük zorluklar içinde bırakacaktı:

1 — Bir kere, Türk birliklerinin bu kadar geniş bir sahada, bu kadar geniş ölçüde bir taarruz manevrası yapabilmesi için gerekli, ne Kumanda heyeti, ne teşkilâtı, ne de talim ve terbiyesi vardı. Gerçi Birliklerin yürüyüş kabiliyeti büyükse de, kendilerini sıcak tutacak elbiseleri, malzemeleri ve nakil vasıtaları yoktu. Zabıtlar (Subaylar) kendi teşebbüsleri ile hareket için yetiştirilmemişti. Çeşitli ordu hizmetleri, intizamsız işliyordu.

2 — Harekât sahası son derece arızalıydı. Sırtlar, dağlar, hemen hemen geçilmez haldeydi. Yollar yoktu. Harekât, araba geçmez ve III. Ordunun 90.000 insanını, ancak küçük dağ topları ve yük hayvanları ile takibi kabil olan geçit yollarında yapılacaktı (1).

(1) Bu dağ topları, eski Osmanlı ordusunda Cebel topu denilen ve sökülerek parçaları katırlar sırtında taşınan toplardı.

RUS CEPHESİ

9 Kanunnevel 1330 (22 Aralık 1914)

Sarıkamış harekât sahasında vaziyet...

3 — *Karın kalınlığı 1,5 metreydi. Soğuk sıyrın altında 20 dereceyi bulmuştu. Bu sebeple hareket elbette ki ağır olacak ve Birlikler, büyük zorluklara maruz bulunacaklardı. Bunlara rağmen Almanlar, Enver Paşayı, bu cüretli planda ısrara teşvik ediyorlardı. Almanlar için önemli olan şey, Rusları, Polonya cephesinin zararına olarak Kafkas cephesini kuvvetlendirmeye mecbur etmekte.*» (1).

Larcher'in görüş ve bilgileri de, harekâta girişildiği takdirde karşılaşılabilecek sonuçları belirtmekte, Hasan İzzet Paşanın görüşlerini aksettirmektedir.

Harbiye Nazırı, Başkumandanvekili ve şimdi de III. Ordu Kumandanı Enver Paşa, taarruz emrini işte bu şartlar içinde verir. Emri, Başkumandanvekili olarak imzalar. Enver Paşayı her şeye rağmen bu tehlikeleri açık ve sonucu önceden belli karar sevkeden ruh hali hakkında, inanılması güç şeyler nakledilmiştir. Mesela, ordumuzda Mareşallığa kadar yükseltilen Liman von Sanders, hatıratında şöyle yazar:

«Enver, Kafkasya hareketinden evvel planını tasvir ederken, görüşmemizin sonunda bana, çok parlak (şışaalı) ve jakat garip olan fikirlerini izah etti. Kafkas'tan sonra Hindistan ve Afganistan üzerine yürümek niyetindeydi.»

M. Larcher de buna benzer şeyler nakleder

«Enver Paşa, Sarıkamış'a doğru bir manevra ile Rus ordusunu çevirmeyi ve yok etmeyi ümit ediyordu. Bu sayede, 1878'de Türklerden alınmış olan Kars, Ardahan ve Batum'u geri alacaktı. Tekmil Güney Kafkasya'yı fethedecekti. Rusya Müslümanlarını isyan ettirecek, bütün Türk-Tatarları, yani Hazar, Volga, Batı Sibiryâ, Türkistan ve İran'ı, Helişenin nişuzu altında toplayacaktı.» (2).

Bu tasvirde, belki mübalağa vardır. Ama İran'ın, Hindistan'ın, Afganistan'ın, Enver Paşanın hayalinde daima yaşadığını gösteren deliller de çoktur. Zaten Büyük Harp kaybedilip de Enver Paşa Os-

(1) Binbaşı M. Larcher: *Büyük Harpte Türk Harbi*. Cilt II. s. 557-558.

(2) M. Larcher: *Büyük Harpte Türk Harbi*. s. 359.

manlı ülkesini terkedince, giriştiği bütün teşebbüsler, İran'da, Afganistan'da, Hindistan'da İhtilâl hesaplarına dayanıyordu. Nitekim son nefesini de bu yolda, Tacikistan'da, Afganistan sınırından 80 kilometre kadar berideki Balccvan topraklarında ve bu hayal içinde verdi...

*
**

HAREKÂT BAŞLIYOR

Harekât, 18 aralıkta başladı. Bu harekâtın taktik, stratejik oluşumları ile askerî teferruatına tabii girinceyeceğiz. Fakat biz gene de bu eserimizde, Birinci Dünya Harbindeki Osmanlı harekâtı arasında Sarıkamış muharebesini ve şartlarını, biraz daha etraflı vermeyi gerekli bulduk. Ve bahsin başından beri de öyle hareket ettik. Kaldı ki bu muharebe ve şartlar, gerek Türk, gerek Rus kaynak ve vesikalarına göre tasvir olunduğu gibi, harekâta katılan Almanlar ve meselâ General Bronzar ve Guze Bey tarafından da nakledilmiştir. Fakat bizim için en güvenilir kaynak, elbette ki Genelkurmay Harp Tarihi Teşkilâtının neşriyatıdır (1).

Şimdi konumuza devam edelim...

Sarıkamış muharebesi başlıca üç safhaya ayrılır:

«1 — Osmanlı Ordusu taarruza geçer. Ruslar baskına uğramış vaziyettedir.

2 — Fakat pek çabuk takatlerini kaybeden Osmanlı Birlikleri, kuvvetten düşerler. Hareketi sona erdiremezler. Ruslar, kendilerini toplar.

3 — Bu durum ve sonuç karşısında hareketi durdurmak ve geri çekilmek kararını alamayan, tersine olarak ve Enver Paşanın ardı kesilmeyen taarruz emirleriyle eriyen Osmanlı Ordusu, soğuk ve açlığın da tesiriyle, hemen kâmilen mahvolur. III. Or-

---

(1) Bu satırların yazıldığı sırada, Genelkurmayın «Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi» adlı kitabının yalnız I. cildi yayınlanmıştır ve bu cilt, Sarıkamış muharebesini ihtiva etmez. Ama General Fahri Belen, Genelkurmay Arşivlerine dayanarak, şu anda çşiz olan «Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi» isimli 5 ciltlik eserini vermiş bulunmaktadır.

dunun kaybı, çeşitli tahminlere göre, en az 60.000, en çok 90.000 arasındadır. Şehit, yaralı, kayıp, esir ve saire olarak...»

Şimdi bu safhaları; kısa sahneleri ve kronolojisiyle vermeden önce, Sarıkamış faciasında ilişkileri daima araştırılan Alınanların, bu hareketteki etkileri üzerinde de durmalıyız. Çünkü Mareşal Liman von Sanders, hatıratında, kış mevsiminde ve bu harekete karşı olduğunu kaydeder. Guze Bey de hareketin bu mevsimdeki elverişsizliğine dikkati çektiğini yazar. Diğer hatıralarda da bunlara benzer kayıtlara rastlamak mümkündür.

Ama, gerçek olan şudur ki. Sarıkamış muharebesine, Liman Paşanın hatıratında yazdığı gibi, «Enver'in şan ve şeref hırsı» etkili olsa da, asıl maksadın «Almanların Doğu Avrupa cephesindeki yükünü azaltmak» olduğu aşikârdır. Muharebenin ana hatları ile planı, daha İstanbul'da hazırlanmıştır. Gerçi bu plan, ayrıntılı işlenmiş olmasa da, gene de bir şeyler vardı. Çünkü Enver Paşa gelmeden Hafız İsmail Hakkı Beyin Erzurum'da açıkladığı harekât hatları ile, Enver Paşanın taarruz emri arasında yakın bir beraberlik görünür (1). İstanbul'da hazırlanan bir plan da, elbette ki Hafız Hakkı Bey kadar ve hatta ondan da ziyade, Başkumandanlık Genelkurmay Başkanı General Bronzar von Şellendorf'un, Harekât Şubesi Müdürü Alman Feldman'ın iştiraki olmaları gerekir. Kaldı ki bu iki Alman, zaten Enver Paşa ile beraber cepheye gelmişlerdi. Hareketin sonunda, yani III. Ordunun mahvoluşuna kadar da, Başkumandanvekili ile beraber kaldılar. Bronzar Harekât sırasında, aynı zamanda III. Ordu Kumandanlığını üstüne alan Enver Paşanın, fiilen Kurmay Başkanıydı. Alman Guze Bey de Kurmaylık görevine devam ediyordu. Bu arada Bronzar Paşaya, Erzurum'daki bir Kumandan ve Subaylar karşısında atfedilen şu sözler dikkati çekicidir:

«— Büyük bir zaferle aramızda, şu elimdeki kırbaç kadar mesafe var!...»

Bu sözleri konuşurken Bronzar, atının üstündedir. Elindeki kırbacı havaya kaldırır. Sağa sola sallarken, altındaki at ürker. Bronzar dikkatsiz bulunur. Attan sırtüstü düşer. Çirkin bir durum olarak da

(1) Şerif Bey: *Sarıkamış*. s. 117.

sırtı yere vururken, bacakları havaya kalkar. Şaşırmış, aptallaşmıştır. Onu dinleyenler, hem de tam bir zafer müjdesi verilirken meydana gelen bu manzara karşısında, pek de ciddiyetlerini muhafaza edemezler. Bu sahne çeşitli kaynaklarda nakledilir.

Hulâsa Sarıkamış işinden Almanları habersiz veya bu harekete karşı saymak mümkün olmasa gerektir.

*
**

GARİP HESAPLAR

Taarruzun 18 aralıkta başladığını kaydetmiştik. Harekete Sağ kanatta XI. Ordu katılıyordu. Vazifesi daha ziyade düşmanı meşgul etmektir. Merkezde IX. Kolordu Sarıkamış Geçidi istikametinde çarpışacaktı. Asıl çevirmeyi Hafız İsmail Hakkı Beyin Kumandasını ele aldığı X. Kolordu, Sarıkamış Dağları ile Bardız Yaylası ve Oltu üzerinden, Allahuekber Dağlarına çıkarak ve bu dağları aşarak yapacaktı. Kars yolu kesilecek, düşman Sarıkamış'tan Araş Vadisine sürülecekti. Sonra bütün Kolorduların iştiraki ile o bölgede imha edilmek suretiyle hareket tamamlanacaktı. Artvin istikametinde hareket edecek Ştanke Bey ile, Ardahan'a yürüyecek Yakup Cemil çeteleri bu gruplardan ayrıydı. Van ve Aras bölgelerinde tali hareketler olaeaktı. X. Kolordu Kumandanı İsmail Hakkı Bey, neticeden emin ve aşırı iyimserdi. Zaten hareketten önce veya hareket sırasında, işi şüpheli gören, kötümser olan Kumandanlar, başta Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa ile, Kolordu Kumandanı Ahmet Fevzi Paşa ve bazı Tümen Kumandanları olmak üzere, işlerinden alınmışlardı.

Hafız Hakkı Bey sabırsızdı. Hemen işe başlamak istiyordu. Hatta Enver Paşanın, Taarruz başlamadan evvel düşmana işaret vermiş olmamak yolunda verdiği emre rağmen, Kolordusunu bir gün önce harekete geçirdi. İşte tam bu sırada ve üç yıllık kıdem zammı ile 27 kasım 1914'te Albaylığa da yükseltilmiş oldu. Hafız Hakkı Beyin IX. Kolordu Kumandanı İhsan Paşaya yazdığı 6 kanunuevvel 1330 (19 aralık 1914) tarihli bir mektup, onun ruh hali hakkında enteresan işaretler verir:

*«Kolordularımızla yanyana Rus ordusuna karşı yapacağı-
mız umumi taarruzu İslam âleminin ve Şarkın selmeti için pek*

mühim neticeler verecek tarihi bir vaka saydığımızdan tamamen elbirliği ile iş görebilmek için, duygu ve düşüncelerimi açıkça bildirmeyi faydalı buldum. Bütün hareketler ve muharebeleriniz arasında, sizin de Kolordunuzun harekâtından acizlerini (beni) haberdar etmek üzere Mülâzım (Teğmen) Tahsin Efendiye haber zabiti sıfatıyla nezdinize gönderdim.»

Sonra, Albay Hakkı Bey, taarruz planını, Enver Paşanın da emrinde görüleceği gibi açıkladıktan sonra devam eder:

«Acizime fikrimce en büyük felâket, Rusların acele ricat edip, elimizden kurtulmalarıdır. Böylece kurtulan bir Rus Ordusu, Kars tahkimli kalesine dayanarak, bizim için daha kuvvetli bir düşman haline geçer. Bu sebeple her ne yapıp, Ruslar Kars'a varmadan evvel, Ordumuzun IX. ve X. Kolorduları Sarıkamış ve Kars hattına, bütün kuvvetleriyle varmalıdır.»

Bu gayeyi temin için iki şart vardır: Birincisi, ilk taarruzu baskın tarzında yapmak, ikincisi, birkaç saat içinde (!) neticelendirecek olan bu taarruzun ardından, her iki Kolordunun, tam bir cüret ve süratle ilerlemesidir.

Bunun için ben, askerlerimle şiddetli ve seri bir taarruz yaparak düşmanı birkaç saat içinde (!) ezeceğim. Ondan sonra da hızlı bir takip yaparak Oltu'ya varacağımı ümit ediyorum.»

Daha sonra mektupta, gene bu çeşit fikirler beyan edilir. Hesaplar açıklanır. Hatta mektubunun bir yerinde şöyle yazılır:

«İd cephesindeki taarruzun 9 kanunuevvel (22 aralık) öğleye kadar biteceğini çok ümit ederim. Ondan sonraki günler için günde 30 kilometre yol yaparak, kanunuevvelin on ikisinde (25 aralık) öğle vakti, Kars-Sarıkamış hattına varacağımı ümit ederim. Bu hareketime mani olmak isteyen her düşmana, tereddütsüz taarruz edeceğim...»

Bu mektubu nakleden eser ve yazar, onu, X. Kolordunun ve dolayısıyla bütün III. Ordunun mukadderatına hâkim olan genç Kumandanın dimağının, bir nevi suihamz geçirmesi şeklinde yorumlar. Evet, sıfır altında 25 derece soğukta, 1-1,5 metre kalınlığında karda, fırtınalı, tipili ve yolvermez dağlarda, üç saatte, beş saatte mahv-

Hafız İsmail Hakkı Bey

Balkan Harbinden sonra henüz binbaşı rütbesindeyken «Bozgun» ismi ile çok enteresan bir eser yayınlamıştı (1914 - İ. Hilmi Kitabevi). Bunda askeri bozgunlar, tarihi misalleri ve sebepleri ile anlatılıyordu. Ama bu eser ve bu bilgiler, onun Sarıkamış'ta bütün kolordusunu, birkaç gün için le, hem bozguna vermesini, hem tamamen critmesini öyleymi di...

dilecek düşman kuvvetleri, günde 30 kilometre yol alınarak varılacak Kars Yaylası hesapları, elbette ki akılalmaz şeylerdi Halbuki elde, doğru bir harita da yoktu. Şu satırları okuyalım:

«Haşız Hakkı Bey, bu araziyi, bu iklimi zerre kadar bilmiyordu. Elinde sınırimız dışında kalan (yani, harekât icra edeceğimiz) Kafkasya'nın, pek noksan, pek yanlış, pek aldatıcı ve bir Rus paftasından çıkartılmış 1/400.000 mikyasında bir haritadan başka haritası da yoktu. Ve bu harita, keşke hiç olmasaydı. Çünkü, bir keçi izi bile olmayan dağlarda bu harita, şoseler gösteriyordu. Hakkı Bey, mürettep bir Rus Tugayını, kafasında birkaç saat içinde eziyor, henüz dün gördüğü Birliklere gece yürüyüşleri yaptırıyor, cüret ve cesaretle (yani, sanki bir manevra yürüyüşü yapar gibi) dağları aşarak Kars'a ilerliyordu. Asıl bahtsızlık da şuydu ki: ne kimse ona, ne de o kendi kendine, «Ya bu hesaplar yanlış çıkarsa?» diye sormuyordu. Maiyetindeki tecrübeli kimselele ise, hiç istişare etmiyordu...» (1).

O günlerin bir görgü şahidinin, hem de bir Kolordu Kurmay Başkanının yazdıkları bunlardı. Yazara göre, yukarıdaki şartlar içinde kolay zafer hayal eden İsmail Hakkı Beyde noksan olan iki şeydi: Allah korkusu ve kanun korkusu!.. Yazar, ilk taarruz gününün havasını da anlatır:

«Taarruz hareketi başlarken, Rusların bütün kuvveti 60.000, bizim kuvvetimiz 90.000'dir. Taarruz sabahı, dehşetli bir tipi ve kar fırtınası ile açıldı. Bu tipi zaten, bir gece evvelinden başlamıştı. Emir zabitleri, Karargâh heyetleri hep yollarını şaşırdılar. Fırkadan alaylarına emir yetiştirmeye memur olan ve gece sabaha kadar kar fırtınası ve tipi altında dolaşan Mülâzim (Teğmen) Rifat Efendi, bütün bu dolaşmalardan sonra da bir de bakmıştı ki, gene, hareket ettiği noktaya gelmiştir...»

Enver Paşa ile Erkânıharbiyesi de sisler ve tipiler içinde yollarını şaşırtıp epeyce dolaştıktan sonra ancak, Köprüköy'den Koşa'ya gelebilmişlerdi...»

(1) Şerif Bey: Sarıkamış. s. 133-134.

Taarruz hareketine işte bu şartlar içinde girilir.

Gerçi taarruzun ilk günlerinde, Rus cephesinde telâş ve karışıklık sezilir. 23 aralıkta ise X. Kolordu düşmanı Oltu'nun doğusuna atar. Kasaba işgal edilir. 1000 esir, 4 top, 4 makinelitüfek ele geçmiştir. Fakat aynı gün, feci bir şey olur. Bir yanlışlık sonunda 31 ve 32. Tümenler Narman ilerisinde birbirleriyle muharebeye tutuşurlar. Bu muharebe, tam 4 saat sürer, Muharebeye iki tümenen en az 24 bölük katılır. Resmi vesikalara geçirilmeyen bu çarpışmada 2000 kişinin yaralı ve ölü olarak kaybedildiği söylenir. Bunda da harita hatası ileri sürülmüştür. Bu harekâta garip bir kararın neticeleri de göze çarpar. Tümen Kumandanı, yürüyüşte kolaylık olsun diye Erlerin çanta ve kaputlarını geride bıraktırmıştır. Kar, tipi içinde geçen günlerde bu hata da ayrıca kurbanlarını alır.

İşte bu sırada, 24 aralıkta X. Kolordu Kumandanı İsmail Hakkı Bey, emrindeki birliklere, bu dağlık ve aşılmaz arazide, kar, tipi altında 30 kilometre ötede yürüyüş hedefleri gösterir. Oralara varmalarını emreder. Bu, imkânsız bir şeydir. Donmalar gittikçe artar. Zaten Tümenler hedefe varamadıkları gibi, bu harekette düşmana esir düşen Kolordu Kurmay Başkanı Nasuhî Beyin üstündeki evrak ve vesikalar da, vaziyet ve maksatlarımızı düşmana açıklamış olur. Bu büyük bir talihsizliktir. Çünkü, Başkumandanlığın emri, bu suretle düşman eline geçer.

25 aralıkta Başkumandanlık, X. Kolordunun Sarıkamış-Kars yolunu kesmesini ve IX. Kolordunun da iki tümeni ile, Sarıkamış'a girerek, müdafaa tertipleri almasını emrediyordu. Bu emirlerin yerine getirilmesi mümkün olmadı. Artık hedef kaybolmuş demektir. Muharebenin dördüncü günüydü. Birlikler yorulmuştu. Dağılmıştı. Bronzar, bir gün istirahat teklif eder. Fakat Enver Paşa kabul etmez. Asker, artık döküntü manzarası göstermeye başlar. Ama Enver Paşa buna rağmen, bir de gece yürüyüşü ve gece muharebesi emreder. Halbuki, mesela 29. Tümenin taburları, ikişer yüz ere kadar inmişti. Soğuk sıfırın altında 26 dereceydi. İşte bu şartlar altında İsmail Hakkı Bey, kendi Kolordusuna, Sarıkamış-Kars şosesini kesmeleri için Allahuekber Dağlarına vurmalarını emretti. Yüksekliği 2500-3000 metreye varan bu dağlar, Sarıkamış'ın kuzey ve kuzeydoğusu doğrultusunda bir kavis çizerler. Allahuekber'in uzunluğu 50 ve genişliği

25 kilometreye varır. Kışın buralarda insan izi görülmez. Allahuekber Dağları; zirveleri, uçurumları ile bir kar kuyusudur. Ve tipili halalarda buradan kimse geçemez. Ama işte şimdi bu kuyuda, bir Osmanlı Kolordusu can verecekti... Hulâsa bu dağların, ne yol, ne geçitleri vardır. İşte Sarıkamış dramında Allahuekber geceleri böyle başlar. O, hikayelerinde hatırlanılmasından bile çekinilen, korkulan, o Allahuekber geceleri ki, Sarıkamış muharebesi anılarında, bir ölüm sessizliğidir. Sarı ve kara bir sessizlik!.. Kar, insan boyudur. Karın karanlık beyazlığında orman, fırtınaları, tipileri ile bir kâbus gibi ulur. Yer don, hava nefesleri dondurucudur. Halbuki Allahuekber Dağları hem de ateşler içindedir...

Bir taraftan açlık da başlamıştı. Enver Paşa Karargâhı Ormanlık Bardız'daydı. Soğuk orada da elbette hükmünü sürüyordu. Ama, Bardız köy veya kasabası, ne de olsa Karargâha bir barınak vazifesi görüyordu. Ve orada iklim, biraz daha elverişliydi. Ardahan'da ise soğuk, sıfırın altında 26'ya düşmüştü. Bir aralık çetesiyle buraya giren Yakup Cemil'in, bu yan hareketinin, hiç bir olum'u etkisi olmaz...

O günlerde Enver Paşanın cephedeki davranışları hakkında çeşitli nakiller vardır. Bunların arasında birtakım idam sahneleri de anlatılır. Fakat, daha ziyade onun tutum ve davranışından nişan veren şu hatıra, gene Kâzım Orbay'a aittir. Ve Refik Tulga Paşadan dinlenilmiştir:

«Enver Paşa, Başkumandanvekili ve Ordu Kumandanı olarak, arkada ve harekâtın bütününe hâkim olması gereken bir noktada kalamıyordu. Bir defasında gene atlara bindik. İlerle-dik. Kolordu Karargâhını geride bıraktık. Sonra cephe istika-metinde Tümen Karargâhını da geçtik. Bir süre sonra Alay cephesine vardık. Ama orada da durmadık. Hep ilerliyorduk. Taburlar ve ateş sahası içindeydik. Bronzar Paşa beni boyuna tazyik ederek, Enver Paşayı ikaz etmemi, ateş sahasına girme-memizi istiyordu. Ben bunu yapamazdım. Ben Yaverdim ve o kadar. Ama Enver Paşa daha da ilerledi. Tehlikenin tam için-deydik. Bronzar Paşa her adımda ısrarlı ikazlarını tekrarlıyor-du. Ben de ona, bu ikazı kendisinin yapmasını söylüyordum .Fakat o da Paşaya bir şey söylemekten çekiniyordu. Bu gibi sahneler daima tekrarlanıyordu...»

Evet, ileri hatlarda bir Ordu Kumandanı ve Başkumandanvekili. Ama Enver Paşa, belki Osmanlı tarihinin istilâ devirlerinde görülen böyle sahneleri, içinden gelen coşkunluklarla yeniden yaratmak istiyordu. Belki de ileri hatlarda bulunup Sarıkamış'a, kılıcı elinde, en önde girmek istiyordu? Zaten o günlerde Alay ve Tümen Kumandanlarının da en önde yürümeleri usul haline gelmişti. Bu da Enver Paşanın bir emriydi. Ama ne var ki, artık bir Ortaçağ savaşı yaşamıyorduk. Bir istila devri harbi içinde de değildik. Çağdaş harp, Cepheyi bütünü ile görüş, Kumanda, manevra, ikmal ve bilhassa dengeli bir düşünce harbiydi. Ne var ki, Sarıkamış muharebesinde görülemeyen de bunlardır.

Artık her şey intizamını kaybetmişti. Kolordu Kumandanı İsmail Hakkı Bey, Kolordusunun kalıntılarına günle 30 kilometrelik yürüyüş emirleri veriyordu ama, Allahuekber Dağlarında ve toplara yardım vazifesini alan bir Alay, 8 kilometre yolu, ancak 21 saatte alabilmişti. Birlikler, hem de o kadar aç oldukları halde, mesela Arsenik köylülerinin çıkardıkları yemekleri yiyemeyecek kadar yorgunlardı. Osmanlı ordusunun kuvveti hızla çöküyor, Ruslar ise toparlanıyorlardı...

26 aralık, artık kesin dönüm aşamasıydı. Ya o gün bu çöküş duracaktı. Muharebenin gidişi değişecekti. Yahut da her şey bitecekti. Ama ümit yoktur. 26-27 aralık gecesi, Allahuekber Dağlarının en yüksek yayla ve tepelerinde geçirilen, en korkunç gece oldu. Taburların mevcudu artık 100-150'ye düşmüştü. Subaylar, eriyip gidiyorlardı. Gerçi X. Kolordunun bazı öncü Birlikleri bir aralık Sarıkamış'a ve Sarıkamış-Kars demiryoluna yaklaştılar. Hatta bir aralık demiryolunu da bir noktada geçtiler. Ama asıl darbe IX. ve XI. Kolordulardan beklenir. Onlar ise Sarıkamış'tan hâlâ 40-50 kilometre uzaktadırlar. Kar deryası ve üstün düşman gücü, karşılarında engeldir. Fakat Enver Paşa, sabah saat altı için, gene taarruz emri vermiştir. 29. Tümen Sarıkamış yolundan, 17. Tümen yolun kuzeyinden taarruza geçerler. Fakat erler ormanda dağılmıştır. Mevcut azdır. Enver Paşanın emriyle Alay Kumandanlarının da Alaylarının önüne düştüğü bu taarruz da netice vermez. Fakat ertesi gün, Allahuekber Dağlarındaki X. Kolordu ile beraber bir talih denemesi daha yapı-

lacaktı. Halbuki o gün X. Kolordudan hiç bir haber alınamaz. Birlikler kara gömülmüştür. Donmalar artar. Hele döküntüler, oldukları yerde donar, erirler. Öğleden sonra ise, şiddetli bir fırtına ve kar tipişi başlar. Dağılıp ve çöküntü tamdır. Orduyu, düşmanın ateşinden, süngüsünden ziyade, tabiatın merhametsiz kanunları eritip birtirmektedir. «Şiddetli fırtına ve soğuktan, delirenler de oluyordu.» Sarıkamış'a ise, durmadan taze Rus kuvvetleri gelmektedir. Oyun kaybedilmişti. Fakat, 29 aralıkta Enver Paşa, gene de muzafferiyetlerden bahseden bir ordu emri yayınlar. Artık erimiş olan X. Kolorduyu över. Hatta ona göre şimdi mesele, IX. ve X. Kolorduların da, X. Kolordu ile birleşip zaferi tamamlamalarıdır. Enver Paşa, düşmanın tam İnhilâlinden «Dağılışımdan» bahsetmektedir. Halbuki o sırada X. Kolordu, bütün kalıntısı ile, ancak bir Alaylık bir mevcuda düşmüştü. 17. Tümenin insan sayısı 300 kişiye inmişti. Nihayet IX. Kolordu da 1500 kişiye kadar düştü. Ruslar ise, artık tam taarruz ve çevirmec hareketlerine geçmişlerdir. Yani, roller değişmiştir. X. Kolordudan ve mistik bir zat olan Tümen Kumandanı Abdülkerim Paşa, raporunda, ağdalı bir Osmanlıca ile bugünkü dilimizce çevirirsek şunları yazıyordu:

«Üç günden beri devam eden tipi, fırtına ve şiddetle esen rüzgâr, yüksek dağlarda askeri, geceli gündüzlü halsiz bırakmış, birçok erler donmuştur. Cenabı Hak İslam ordusunu, bütün tabii afetlerden korusun. Hava böyle giderse, bu donmalar ile, Birlikler tamamen eriyecektir.»

Ne var ki, tabiat kanunlarının, kendilerine karşı çıkanlara karşı merhameti yoktur. Ordu, yalnız erlerin eriyişiyle kalmamıştı. Bölük ve tabur kumandanlarının yarısından fazlası, Takım subaylarının üçte ikisi şehit veya yaralıydılar. Ordunun artık taarruz kudreti kalmadığı resmen de bildiriliyordu (1). Fakat ne olursa olsun, taarruz durdurulmuyordu (2). Hatta kanlı bir orman savaşından sonra 31. Tümen saat 20'de, Sarıkamış'a 200 metreye kadar yaklaştı. 88. Alay son kalan gücü ile, hem de süngü hücumu yaparak, düşman mevzi-

(1) General Fahri Belen: *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi.* s. 169.

(2) Aynı eser. Aynı sayfa.

lerine girdi. Ama bu gayretler artık, hem ordunun, hem insan taktiklerinin sonuydu. Bu muharebede Osmanlı askerinin sebat, direniş, tahammül ve cesareti hakkında, düşman kaynaklarında dahi övgüler çoktur.

İşin sonu görünmüştü. Yaralanıp yere düşen 88. Alay Kumandanı Bahaettin Beyin, gözyaşları içinde Tanrıya yalvarışı şuydu:

«— Allahım, bu günü bana gösterme!..»

Ruslar artık ilerliyordu. Hatta Ordu Karargâhı da artık ateş altında idi. Enver Paşanın maiyetinden iki subay, düşman ateşi ile yaralandı. Karargâhtan dört subayın da ayakları donmuştu.

Enver Paşa pek bitkinleştiği zaman, karlı bir çukura kıvrılarak yatıyor, biraz dinlenmeye çalışıyordu. Birliklerde Subay zayiatı, üçte ikiden fazlaya çıkmıştı (1). 3 ocak 1915'te Ruslar, tam karşı taarruz halindeydiler. Osmanlı muharebe hattı geri çekiliyordu. Eski Rus sınırındaki Karaorgan'da şiddetli muharebeler oluyordu. Ama IX. Kolordu Kumandanının bir raporuna göre, elinde ancak 500-600 kişi kalmıştı (2). Ricat hızlanıyordu. Demek ki 10 gün kadar süren bir karlı ve kanlı serüven, adına «Düşmanın bir çevirme manevrası ile imhası» planı denilen teşebbüs, artık acıklı neticelerini vermişti. Ama bu ricatta Allahuekber Dağları ile diğer dağlar, aldıklarından çok küçük bir artığı geriye veriyorlardı. Hafız Hakkı Bey 6 ocak tarihli raporunda:

«İki kanadı da bozulan X. Kolordunun artık ne dayanacak, ne de ricat edecek hali kalmadığını, elde ne kalmışsa, 5-6 ocak gecesinde geriye doğru, bunları kurtarmaya karar verdiğini...»

bildiriyordu. 8 ocak günü de Enver Paşa, artık her şeyin bittiğini kabul etti. İstanbul'a dönmeye karar verdi. Artık Karadeniz yolu ile de dönemezdi. «Yavuz» bir torpile çarpmış, yaralanmıştı.

Karadeniz'e Ruslar hâkimdi. Enver Paşanın geriye dönmeye karar verdiği gün, Sinop bombardıman edildi, Trabzon sahilleri göz altına alındı. Enver Paşa, 10 ocak 1915'te İsmail Hakkı Beye şunu bildiriyordu:

(1) Aynı eser. s. 170.

(2) Aynı eser. s. 173.

«Sol Kanat ve X. Kolordu Komutanı

Hafız Hakkı Paşaya;

III. Ordu Komutanlığına tayin olundunuz. XI. Kolordu, durumu hakkında size yazdı. Ben yarın İstanbul'a hareket ediyorum. X. Kolordu Komutanlığına Süvari Tümeni Komutanı Yusuf İzzet Bey tayin olundu. Buna göre ne düşünüyorsunuz, hemen bildiriniz. İstanbul'dan İran'a müteveccihen sevk olunan dokuz tabur, iki dağ bataryalı bir tümene Bitlis'e doğru hareket ederek III. Ordu emrine girmesini emrettim. Bundan başka İstanbul'da bulunan V. Kolordu, Ulukışla tarikiyle Sivas üzerinden Erzurum'a hareket emri aldı. XI. Kolordu şimdiye kadar 5000 ikmal eradı aldı. Genel kuvvesi 10000 tüfektir.

Beni görmek ister misiniz? Yoksa gideyim mi?

Başkomutan Vekili

Enver

Bu görüşme olmadı. Ama Hafız İsmail Hakkı Beyi, Mirlivâliğe (Tuğgeneral) yükseltti. Onu III. Ordu Kumandanı tayin etti. Enver Paşanın verdiği rakamlar ise, eldeki belgelerle doğrulanmaktadır. Onun bu beyanlarında, cesaret ve ümit verici bir duygunun, kalemine hâkim olmuş olması mümkündür. Çünkü, o esnada III. Ordunun bütün seyyar kuvvet kalıntısı, ancak 10.000 kişi kadardı. 15 gün önceki 90.000 kişilik seyyar ordu bu rakama inmişti...

*
**

ENVER PAŞANIN VASIYETİ

Enver Paşanın cepheden ayrılıp Erzurum'a vardığı zaman, İstanbul'daki sarayında eşi Naciye Sultana telgraflar yazdırırken gösterdiği heyecanlı sevgi tezahürlerini ve bu arada, pek sevdiği köpeğinin hali, sıhhati hakkında gösterdiği canlı ilgileri, Kurmay Başyaveri Kâzım Bey (Orbay) ayrıntıları ile anlatmıştır. Bu heyecan ve ilgileri, elbette ki şahsî duyguları, şahsî yaşantısı ve ilişkileriyle bağlantılıdır. Bu vesile ile hemen şunu da kaydetmeliyiz ki, Naciye Sultan, Enver Paşanın evlilik hayatında T e k K a d ı n 'dı. Enver Paşa için,

Naciye Sultan Enver Paşanın evlilik hayatında tek kadını. Ona bağlılığı ve hayranlığı, kendi çevresinde daima dikkati çekerdi. Enver Paşa bunu açığa vurmaktan hiç bir zaman çekinmedi. (Bu fotoğrafı 1917-1918 sıralarında çek-tirmiş olsa gerektir).

daima öyle kaldı. Zaten Sarıkamış vasiyetinde de Eşi ve Eşi için kaygusu, ayrı bir yer işgal eder.

Bu arada, artık evinin hayatına karışan ve müşterek bir sevgi ile sevilen köpeğine karşı, şimdi bize aşırı gibi görünen özel ilgi ve bağlılığını da, elbette ki bu açıdan değerlendirmeliyiz. Gene cephe- de ve muharebenin artık aleyhte netiecleri belli olduğu safhada el- yazısı ile yazdığı ve şimdi elde bulunan bir Belge vardır ki, dikkati çekicidir. Bu Belge, Enver Paşanın Sarıkamış'ta ve bir harita def- terine karaladığı Vasiyetnamesidir. Vasiyetname «Hükümete» başlı- ğını taşır. Bu yazı, Hükümete gönderilmiş midir? Telgrafla mı çekil- miştir? Bunları bilmiyoruz. Eğer bir kopyası gönderilmiş ise, elde kalan, müsvedde demektir. Eğer gönderilmemiş ve ancak son daki- kada, yahut Enver Paşanın ölümü halinde gönderilecek idiyse, o za- man bu, Vasiyetnamenin aslı demek olur. Bu da mümkündür.

Hiç bir yerde yayınlanmamış olan bu Vasiyetname, şimdi Türk Tarih Kurumu'na intikal ettirilmiştir. Vasiyetname, kareli harita def- teri üzerine, çok acele ve biraz da sinirli bir hava içinde yazılmış görünmektedir. Zaman içinde eskiyen yazı, oldukça kararmış olduğu için, Fotokopisi de gölgelidir. Ama yazılar okunaklı ve imzalar açıktır. Hem metni, hem Fotokopileri bu sayfalarda veriyoruz:

H ü k ü m e t e

«Planım, Ruslara, hemen iki misli faik iki Kolordu ile ar- kalarına düşerek ricata mecbur etmek ve bu suretle XI. Kolor- du ve Süvari Fırkasıyla takibolunan düşmanı karşılayıp, tama- myle mahvetmekti. IX. ve X. Kolordu muvaffakiyetle hareketi yaptı. Düşmana taarruz edildi. Fakat, mağlûp edilemedi. Şimdi, XI. Kolordu ve Süvari Fırkasını bekliyorum. Gelir de yetişir- se, düşmanı bozacağım. Fakat gelmeden düşman zayıflamış kıta- tımıza taarruz eder ve taarruzda muvaffak olursa o vakit Ordu mahvolmuş demektir.

Şimdiye kadar asker ve zabıtlar hiç kusursuz harbettiler. Her manevrayı yaptılar. Eğer Allah da yardım ederse, muvaffa- kıyet katidir. Eğer muvaffak olamazsam, son neferimle ber- ber öleceğim. Bu halde vasiyetim: Ben vazifemi yaptığımı sa-

Handwritten text on a grid background, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is mirrored and illegible due to the low resolution and bleed-through effect.

Handwritten text in Ottoman Turkish script on a grid background. The text is written in a cursive style and appears to be a document or a letter. The characters are dark and somewhat faded, making it difficult to read precisely. The text is arranged in several lines across the page.

Enver Paşanın Sarıkamış'ta vasiyeti.

Handwritten text in Urdu script on a grid background. The text is arranged in several lines and includes some large, stylized characters that appear to be section markers or decorative elements. The handwriting is cursive and somewhat faded.

دعا ہے کہ یہ ساری باتیں
— اللہ کے ہاتھ میں ہیں
جسے ملے گا اسے ہی
—

—

—

—

—

nıyorum ve öyle ölüyorum. Düşmana sonuna kadar karşı koyunuz. Her halde sonunda muvaffak olacağız. Ben hareketime nedamet etmeden kalben müsterih olarak ölüyorum. Yaşasın dinim, vatanım, Padişahım.

Eğer geride kalanlarıma yardım etmek isterseniz, refikam Sultan Efendi hazretlerinin muhassısatı kâfi değildir. Kendisinin müreffehen yaşaması için hiç olmazsa, Başkumandanlık muhassısatımın kendi muhassısatına zammı ve ebeveynimin temini refahı ile, rahmeti ilâliyyeye mazhariyetim için birkaç hayır yapılmasını rica eder ve teâlisine çalışmaktan başka bir maksat beslemediğim din ve milletimin teâlisine dua eder, tanıyanlara selam ederim. Yaşasın Müslümanlık ve Osmanlılık ve Osmanlıların Padişahu Sultan Mehmet Han!»

E n v e r

Servet namına bir şeyim yoktur. Mamaşih ne varsa, Refikam Sultan Efendi hazretlerine bırakıyorum.»

E n v e r

Görülüyor ki, Sarıkamış muharebesi günlerinde Enver Paşa, bir aralık ölüm kararı değilse bile, ölüm ihtimali içinde yaşamıştır. Orada geçirdiği yaşantı hakkındaki çeşitli nakil ve hatıralar da bunu doğrulamaktadır. Sarıkamış günlerinde Enver Paşa çok gençti. 34 yaşında bulunuyordu. Ve tabii her an şehit olabilirdi. Vasiyetnamenin tarihi yoktur. Ama taşıdığı ifadeye göre, 26-28 aralık günlerinde yazılmış olmalıdır.

Enver Paşa cepheden ayrılmaya karar verip, Hafız Hakkı Beyi, Paşalığa terfi ettirdiği ve III. Ordu Kumandanlığına atadığı zaman, artık ortada III. Ordu fiilen yoktu. Karın ve ateşin bitiremediğini de şimdi tifüs eritiyordu. Enver Paşa ayrılırken, Sadarete şu telgrafı çekti:

«Ruslara karşı başlamış olan harekât, Rus ordusunun kati surette mağlûbiyeti ile neticelenmedi ise de, düşmanı hudut haricine çıkarmaya ve düşman arazisinin bir kısmını istilâyâ ve hasım ordusunun iyiden iyiye sarsılmasına meydan verdi.

15 gün devam eden mütemadi taarruzi muharebat netice-

sinde yorulmuş olan orduyu, dinlendirmek ve ileri harekât için hazırlanmakla iştigal edilecektir. Ben de Ordunun kumandasını Hafız Hakkı Paşaya tevdiân İstanbul'a hareket ediyorum.»

Istanbul'daki Kabine arkadaşlarının arasından, Kafkasya'da fetihler, İran'da, Azerbaycan'da ihtilaller, Ermenistan ve Karaboğ'a'da istilalar için ayrılan, hatta Halil Beye Güney Anadolu'dan İran'a, Kafkas Azerbaycanı'na, hatta Kaf Dağı geçidine varıp, bu geçici de kesmek emirleri veren, ve bir aralık İran'ın taht şehri Tahran'ı da işgal için harita üzerinde hesaplar yapan, Afganistan, Hindistan rüyaları gören Enver Paşa için bu telgrafı yazarken duyulan ruh burkuntularını, hayal kırıklıklarını tasavvur etmek mümkündür.

Paşa cepheden ayrılırken, geride kalanlara da bir veda tebliği yayınladı:

«Arkadaşlar,

Hemen bir ay oluyor ki içinizde bulunarak, günlerce devam eden muharebelerde düşmana nasıl saldırdığınızı gördüm. Havanın sertliğine rağmen, düşmanın gösterdiği mukavemetleri her türlü yoksulluğa bakmayarak kırdınız. Ve düşmanı ana topraktan sürüp götürdünüz. Düşmandan yerler aldınız. Bu uğurda sarfettiğiniz emekler, hiç bir vakit kaybolmayacaktır. Bundan dolayı sizi Padişahımız başta olduğu halde bütün millet tebrik ediyor. Ben gene İstanbul'a dönüyorum. İnşallah bundan böyle de büyük muvaffakiyetler kazanarak, düşmanı bir daha başkaldırmayacak derecede kahr eder ve şehitlerimizin ruhunu şâd edersiniz. Sizi Allahın birliğine emanet ederim. Unutmayınız ki, Allah her an yardımcımızdır...»

(Harp Tarihi Arşivi, dolap 20, göz 16-17, dosya 5)

*11 ocak 1914
(28 aralık 1330)*

Enver Paşa. Erzurum'dan maiyeti ile beraber ve bu sefer kara yolundan İstanbul'a hareket etti. Ama, galiba bazı kuşklar içindeydi. Çünkü, Sivas'tan geçerken bütün ordulara ve müstakil birliklere, ancak kendisinden alınacak emirlere itaat etmelerini, kendisinden baş-

ka makamlardan, her neresi ve her kimden olursa olsun verilecek emirleri yerine getirmemelerini bildirdi. Ulukışla'da, daha evvelce kaydettiğimiz gibi, Kaf Dağına giderken, daha İran'a varmadan Urfa'dan geri çağrılan Amcası Halil Bey (Paşa) ile karşılaştı. Ona ilk sözü, gene evvelce verdiğimiz gibi, şu oldu:

«—*Kuvve-i külliye mahvoldu!..*»

Bu söz, III. Muharip Ordu, bütünü ile eridi demektir. Evet, kuvve-i külliye mahvolmuştu. İstanbul'da ise ondan, Sarıkamış muharebesi hakkında nakledilen sözler, yalnız Yarbay Mustafa Kemal'in (Atatürk) bir hatırasıdır. Bu Muharebe başlarken Sofya'da Ataşemiliter olan, fakat oradan ısrarlı müracaatları ile orduya katılmak için İstanbul'a dönen Yarbay Mustafa Kemal şunları nakleder:

«*Sofya'dan İstanbul'a geldiğimiz zaman, Enver Paşa da Sarıkamış harekâtından İstanbul'a dönmüş bulunuyordu. Önce, kendisini ziyaret etmek için makamına gittim. Haber gönderdim. Gelecek cevabı bekliyordum. Biraz sonra Enver Paşa ile karşı karşıya bulunuyorduk. Enver, biraz zayıf düşmüştü. Rengi solgundu. Söze ben başladım:*

— *Biraz yoruldunuz...*

— *Yok, o kadar değil...*

— *Ne oldu?*

— *Çarpıştık. O kadar...*

— *Şimdilik vaziyet nedir?*

— *Çok iyidir...*

Enver'i fazla üzmemek istedim...

Konuşma bitmişti...

*
**

GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Sarıkamış hareketi bahsine, burada son veriyoruz. Bu hareket, artık tarihe karışmıştır. Ama Sarıkamış muharebesi üzerinde eleştiriler, elbette ki devam edecektir. Genelkurmay Harp Tarihi Teş-

kilatı, bu hareketi anlatan ve tabii harp Cerideleri temeline dayanacak olan resmi yayını, bu satırların yazıldığı sırada henüz vermemiştir. Bu yayın verilecek ve tabii, değerli bir temel kaynak teşkil edecektir. Bizde ve dışarıda, ona dayanan yeni yayınlar elbette ki yapılacaktır.

Sarıkamış hareketi, buraya kadar verebildiğimiz özetlerden de anlaşılacağı gibi, Enver Paşanın adına ve hatırasına sıkı sıkıya bağlıdır. Bütün hata ve sevabıyla bu bağlantı, tarih boyunca sürüp gidecektir. Bu bahsi kaparken burada bize de acaba bazı değerlendirmeler düşüyor mu? Sanıyorum ki evet! Gerçi, bir eski muharip, ama Birinci Dünya Harbinin çok genç bir yedeksubayı olarak, eleştirileri hâlâ yapılan ve yarın da yapılacak olan çok kanlı ve kayıplı bir hareket harbi üzerinde ne kadar basit de olsa, hükümler vermeye kalkışmak garip gibi görünür. Ama, bu konuda biraz cesaretli olmakta, galiba biraz hakkım vardır; Birinci Dünya Harbinin, Doğu cephe-mizde, Doğu coğrafyası ile yoğurulmuş bir eski muharip olarak...

Askeri tarihimiz ve Ordu neşriyatımızda bu hareket, Rus Ordu-sunu imha etmek için geniş bir *çevirme manevrası* muharebesi olarak anılır. Bu tarifin doğru olabileceğine, hiç bir zaman inanmadım. Çünkü, büyük bir çevirme ve imha manevrası, ancak bir meydan muharebesidir. Ama Sarıkamış harekât sahası, ne meydan muharebesine, ne de çevirme manevrasına katiyen elverişli değildir. Bu bölge, böyle bir imkânın hatta hiç düşünülemez, 2500-3000 metre yükseklikte ormanlı, sarp dağlardan, derin geçitlerden teşekkül eden, çok engebeli bir sahadır. Sarıkamış kasabası veya o zamanki Garnizon köyü de, hiç bir stratejik değer taşımaz. Sadece bir geçidin içinde ve çukurunda, bir yol güzergâhıdır. Mevsim ise, karakıştır.

Sarıkamış'ın; Kars istikametinde ve bir yol geçidi içinde bir köy olmaktan başka hiçbir stratejik önemi olmadığını tekrar belirt-meliyiz. Sarıkamış-Kars yolu kesilse bile, düşman çevrilmiş olmayacaktı. Çünkü Doğu ve Güneye doğru Soğanlıdağ arkaları ve Aras vadisi, Ruslara tamamen açıktı. Kaldı ki Aras'ın Türkiye'den geçen sahasına, önemli bölgelerde Ruslar girmişler, yerleşmişlerdi.

Kars doğrultusunda ve 2000 metre kadar yükseklikte Kars yay-lasına çıkmış olsak da, Rus süvarisi ile karşılaşacaktık. Halbuki bizim İhtiyat Süvari tümenlerimiz, silah atmadan dağılmışlardı. Muvazzaf

Süvari kudreti de, harp kabiliyetini kaybetmiş bulunuyordu. Kars kalesinin önüne varsak bile, bu ağır toplarla donatılmış hâkim kaleye, piyade tüfekleriyle hücum edemezdik. Çünkü sahra topraklarımızı dahi kaybetmiştik. Hatta bir hayal ihtimaline yer versek de, Kars kalesini de almış olsak, hangi stratejik imkânlar elde edilecekti? Çünkü ordumuz zaten erimiş bulunuyordu. Hayvanlar zaten safdışı kalmıştı. Yem ve yiyecek yoktu. Enver Paşa bir emrinde, Kafkasya'ya ilerlersek, her türlü zengin nimetlere kavuşacağımızı bildiriyordu. Ama Kars ovası köyleri o zaman, ikinci olmaktan ziyade, hayvancı ve sütçüydü. Rus ordusu ise çekilirken, bir kısmı da Rus-Malakan olan bu köylüleri ve hayvanlarını, elbette bize bırakmayacaktı. Arkamızda ise Anadolu içlerine doğru, ne şose, ne demiryolu vardı.

Hulâsa öyle sanıyorum ki, bir büyük orduyu biz, adına çevirme manevrası denilen ve daha isminde ve niteliğinde isabet olmayan garip bir hareketle, kışın aşılmaz dağlara gömdük. Ve bu dağlar arasında Sarıkamış denilen bir garnizon köyünü ,stratejik bir düğüm noktasıymış gibi hedef göstererek, belirsiz işlenmemiş bir planla, plan-sız, haritasız, dağlara tosladık. Ama, düşmanı imha edelim derken, kendimizi imha ettik, erittik...

Bu basit görüşler hatalı olabilir. Fakat, Sarıkamış hareketinin gelişme safhaları ile, iklim ve arazi şartları incelenip, neticeler de te-raziye konulunca, bu hata payı galiba, pek de yadırganacak kadar fazla olmayacaktır.

*
**

BİR GERÇEK

Lakin bir de gerçek var. Hatta buna, bütün kanlı kayıpları bir tarafa yazmakla beraber, Enver Paşa başarısı da diyebiliriz. Bu başarı, daha 1912-1913'te, daha doğrusu şu Birinci Dünya Harbinden bir süre önce cereyan eden Balkan harbinde, Devletin en güçlü ordularının, hatta denebilir ki pek silah dahi patlamadan Balkan orduları önünde birkaç gün içinde dağılıp perişan olmalarına karşılık, şu Sarıkamış muharebelerinde görülen tahammül, itaat, direniş ve sonuna kadar mücadele gücüdür. Halbuki Rus Ordusu, Balkanlı ordu-

larından çok daha güçlüydü. Hele aradaki silah farkı, çok daha lehlerineydi.

Kaldı ki aynı dayanış ve direniş, daha sonraki bütün savaşlarda, mesela Irak'ta, mesela Suriye'deki Gazze muharebelerinde, hele Çanakkale savaşında ve Avrupa cephelerine gönderilen Türk kolordularının muharebe kabiliyetlerinde, kendini, en çetin sahnelerle gösterecektir. Ve Birinci Dünya Harbinde Osmanlı Ordusu, bütün yokluklara rağmen, bu harbin sonuna kadar tam dört yıl, tam 10 cephede, aynı güçle harbi sürdürecektir. İlk önce silah bırakan da, Osmanlı Ordusu olmayacaktır.

Bu tabloda, Enver Paşanın, Orduya getirdiği yeni ruhun, genç kumanda kadrosunun ve en başta kendisinin temsil ettiği müsamahasız disiplinin rolü vardır. Paşanın; ıslah ve teşkilat gücünün, kesin, dikkate alınması gereken müdahalesi vardır.

Zaten bunun içindir ki Enver Paşayı, Büyük Kumandan olarak değil, ama güçlü bir Ordu teşkilatçısı olarak değerlendirenlerin bu görüşlerinde, elbette ki büyük gerçek payı var. Bu noktayı böylece kaydederek, şimdi hikayemize devam edebiliriz...

Geriye Dönüş Kabil Değildir!

İmparatorluklar, harplerle kurulurlar.
Ama gene harplerle sona ererler.

Kuruluşun başı; zaferler, yayılışlar ve yerleşmelerdir. Sonra, çözülüş ve ters-yüz çekiliş başlar.

Eğer ulaşılan yerlere kültür ve İnşa uygarlığının yapıtları götürülmemişse, bu son, İmparatorluğun bütün hatıraları ile orafardan siliniş olur.

Halbuki, Birinci Dünya Harbini genç Kumandanları bizde, hayallerini daha ilk günden, kaybolmuş topraklara çevirdiler. Meselâ, Mısır'ın fethi gibi! Halbuki bu harple teraziye atılan, yeni fetihler değil, İmparatorluğun, daha doğrusu Anadolu'nun kaderi idi...

V

DÜŞÜNDÜRÜCÜ RAKAMLAR

Savaş Tanrısı Mars, aralık 1914 başından beri Osmanlı İmparatorluğu üstünde kanlı tırpanını işletmektedir. Mars, Balkan Harbi durunca bir kenara koyduğu tırpanını, aradan ancak 7 ay geçmişti ki, yeniden eline aldı. Ve bu tırpan, dört yıl boyunca işledi durdu...

15 gün kadar süren Sarıkamış dramında, ölü, yaralı, esir, kayıp, firar olarak, 90.000'e varan veyâ hemen hemen bu rakama yaklaşan zayıyatımız, Harp Tanrısına ilk sungumuz olmuştu. Ama, dönmeye başlayan çarkların nasıl işleyeceği de artık belliydi. Burada Başkumandanlığın o zaman çok gizli iki Belgesinin, hem metnini, hem fotokopilerini veriyoruz. İleriki bahislere de koyabileceğimiz bu Belgelere burada yer vermemizin sebebi, girdiğimiz savaşın, memleketin insan serveti ve dolayısıyla ekonomi ve üretim gücü üstünde de sebep olduğu ve olacağı tahribat hakkında bir fikir vermek içindir...

Bu Belgelerden birincisinde, daha önce Sarıkamış harekâtını özetlediğimiz III. Ordu Bölgesi, yani Doğu Ordumuz ele alınmıştır. İlk Belgede canlanan, bu Orduya Seferberliğin başından itibaren 16 ay zarfında, yani 8/9 mart 1916 tarihine kadar verilen er miktarı, yahut insan gücüdür. Bu insan gücü, rakamlarla (A) işaretli tabloda gösterilmektedir. (B) işaretli belgede, III. Orduya giren bu insan gücünün, 16 ay sonraki fiili durum, yani eldeki kalıntı görülür. Bu kalıntı içinde muharip kuvvet sayısı ayrıca gösterilmiştir.

Verdiğimiz rakamlar, III. Ordunun 5/6 mart 332 (18/19 mart 1914) tarihli mahrem malumata dayanmakta ve Ordu Dairesi Reisliğinin mührünü de taşımaktadır:

Gayet gizlidir

III. ORDUNUN, HARBİN 18'nci AYINDAKİ DEVCUDU

(A)

III. Ordunun efrad (Er) mevcut ve zayıflı

5/6 Mart 1332 (18/18 Mart 1916) (1)

IX. Kolordu	8.908
X. Kolordu	9.512
XI. Kolordu	4.094
Lazistan ve havallı	6.637
Çapakçur ve Oğnut müfrezeleri	3.218
İkinci Nizamıye Süvarî fırkası	1.731
Çoruh müfrezesi	5.466
Beşinci Fırka (tümen)	10.786
Onuncu Fırka	16.362
Menzil, nakliye kolları, İmalathane, hastahane, amele taburları	15.998
Sivas Vilayeti menzill hattı	2.871
Trabzon Vilayeti menzil hattı	6.719
Talimgahlar	4.028
Toplam — Muharip kuvvet (25.000)	96.330

Şimdi de tablonun şu ikinci kısmını görelim :

(B)

III. Orduya harbin başından 16 ay zarfında verilen

Kanunuevvel 330 (Ekim 1914) nihayetine kadar celbolunan erler	340.000
O tarihte mezun görülüp, celbedilmiş olması lazımgelen erler	340.000
310, 311, 312, 313 doğumlu erlerin asgari miktarı (1)	120.000
331 (1915) eylül, ekim ve şubat aylarında gönderilen İkmal efradı	21.196
Onuncu Fırka	17.000
Beşinci Fırka	15.000
Beşinci Fırka için IV. Ordudan gönderilen İkmal efradı	2.500
Toplam	855.696
Ordunun bu tarihteki mevcudu	96.330
(Bu mevcuda, III. Ordunun ölenler, estr, firar, nazari kuvveti ve XIII. Kolordunun III. Orduya verilen fırkası dahil değildir.)	

Ordu Dalresi Başkanlığı

Resmî mühür:

تعمیراتی اوزار موجود و ضایعات ۱۹۰۰

تعمیراتی اوزار	۸۹۰۸
اگر	۲۰۱۷
اوچ کچن	۳۰۹۲
موتور کونسلر	۲۶۲۷
چاکر داجت مگن	۴۷۸۸
ایلیکتریک جولا	۱۷۴۸
بوسون	۵۱۲۲
توربین	۱۰۷۸۲
اورچ	۱۷۴۲۷
تولید و تعمیراتی اوزار	۱۵۹۹۸
ایلیکتریک اوزار	۷۸۷۱
اوزار	۲۷۱۹
تعمیراتی اوزار	۲۰۷۸
یکم ۱۹۰۰ [۱۹۰۰]	

تعمیراتی اوزار	۴۱
تعمیراتی اوزار	۳۱۰۰۰
تعمیراتی اوزار	۱۰۰۰۰
تعمیراتی اوزار	۷۰۰۰۰
تعمیراتی اوزار	۵۰۰
تعمیراتی اوزار	۱۷۰۰۰
تعمیراتی اوزار	۱۵۰۰۰
تعمیراتی اوزار	۷۰۰۰
۱۹۰۰	
۸۵۰۶۹۶	
۱۹۰۰	
۷۵۹۶۶۶	

تعمیراتی اوزار و ضایعات ۱۹۰۰

III. Ordunun er mevcut ve zayiatı

Bu tablo çok şey ifade eder. Kendisine 16 ay zarfında 855.696 er verilen ve hazeri mevcudu da zaten hesaba katılmayan III. Ordunun emrinde, 16 ay sonra ancak 96.330 er vardır. Bunun da ancak 25.000'i muhariptir. Geriye kalanlar, şu veya bu şekilde elden çıkmıştır. Ama arada, 855.696 genç ve çalışıcı, üretici de, milli ekonomiden ayrılmıştır. Üretici değil, tüketici saflara katılmıştır. Devletin bu savaşta bütün seferber ettiği kişilere ait gene o zamanki mahrem rakamları da ileride ayrıca vereceğiz. Şu halde Birinci Dünya Harbi, Osmanlı Devleti için, yalnız genç, dinç, üretici insan gücünü savaşa sürmekle kalmamıştır. Hemen hepsi de asıl Türk nüfusundan olmak üzere, üretici gücün denebilir ki bütününü, istihalden ordu sahasına çekmiştir. Yahut firarlar safında dağlarda eşkiyalığa kaptırmak suretiyle, bir iktisadi halsizliğe yol açmıştır. İşin bu iktisadi cephesi ise, bütün Birinci Dünya Harbi boyunca, ciddi ve koruyucu usuller aranmadan, fakat hayati bir dava olarak sürüp gidecektir.

**

STRATEJİK HEDEFTEN, SALTANAT HAYALİNE: CEMAL PAŞA

Birinci Dünya Harbi başladıktan sonra, fakat devlet henüz harbe girmeden, 15 ağustos 1914'te İstanbul'da yapılan bir konferanstan, bu cildin birinci bahsinde söz etmiştik. Bu konferansa; Alman Sefiri ile Alman Kumandan ve Kurmayları, bizden de, yalnız Enver Paşa ile, Erkânıharbiye İkinci Reisi Hafız İsmail Hakkı Bey katılmışlardı. Osmanlı ordusunun bu harpte yapabileceği hizmet ve hareketlerin neler olabileceği, ilk defa bu konferansta ve Enver Paşa tarafından ortaya atılmıştı.

Almanlar bu hizmet işini, daha ilk adımda ve Osmanlı ordusunun Süveyş Kanalına yöneltecekleri bir hareketle, bu Kanalda bir kontrol tesisi üzerinde toplamışlardı. Çünkü, bu kanal, açık kaldıkça İngilizler, Hindistan'la diğer Asya ve Avusturalya sömürgelerinden Harp cephesine, takviye güçleri sevk edebileceklerdi. Demek ki bu toplantıda düşünülen ve konuşulan askeri hareketin mahiyeti, stratejik bir nitelik taşıyordu. Kanalı aşarak Mısır'ın fethi, bu stratejik tasarı içinde yoktu.

Ama ne var ki, Osmanlı Devleti Karadeniz'de harbi başlatıp, Sarıkamış saldırısında da, ordularının en güçlüsünü beş on gün için erittikten sonra bu Alman projesine, bir de Mısır'ın fethi ve Mısır'da saltanat hayali karıştı. Bu hayali kafasında taşıyan, süsleyen ve canlandıran, Bahriye Nazırı Cemal Paşa oldu. Evet, Süveyş geçilecekti. Mısır fethedilecekti. Mısır tahtında, «zaten haksız bir tasarrufla» yerleştiğine inandığı Hıdiv Hanedanı bu tahttan atılacaktı. Yerine de, Cemal Paşa Hanedanı yerleşecekti. Evet, niçin olmasın?..

Ama evvelâ, biraz Cemal Paşayı tanıyalım:

Bizim Cemal Paşa hakkında, gerek kendi hatıratından, gerek onunla ilgili nakil ve hatıralardan, gerekse onun tarafından yazılmış olup, daha sonra ve Avrupa ile Orta Asya'daki serüvenlerle ilgili mektuplarından anlayabildiğimiz şudur:

Aslında iyi bir Büro kurmayı, hatta belki de iyi bir teşkilâtçı ve Nafia amiri, mesela gayretli bir Vali olabilecek olan Cemal Paşa, daima mağrur tavır ve davranışlar içindedir. Gösterişli ve heybetli pozları ile, hiç kimseden ve bilhassa Enver Paşadan geri kalmak, gcri görünmek istemez. Azametli görünüşlerine rağmen, aslında, saf ama iddialı bir adamdı. Nazırlık, Serdarlık ve mesela Suriye, Arabistan gibi geniş sahalarda üstünde bir nevi Genel Kurmaylık görev ve ünvanları yerine, daha makul ve sınırlı idare ve inşa işlerinde, muhakkak ki çok faydalı olabilirdi. Atatürk'ün Rumeli hatıralarına göre, Selânik'te, Ordu karargâhı çevresindeki kurmay ve subayların kendisi gibi olmak istedikleri, kendisini örnek olarak aldıkları Cemal Bey, elbette ki bazı üstün vasıflara malikti. Ama Enver Paşa gibi, Hafız İsmail Hakkı Paşa gibi, onun da kıta stajı yoktu. Çeşitli kademelerde Birliklere kumanda etmeden Ordu Kumandanlığına yükselmişti. Bu yetersizlik, o kuşağın seçkin kumandanlarının çoğunda, daima ve bedeli kanlı kayıplarla ödenerek kendini göstermiştir. Hal tercümesi ve Askeri Sicil, bu cildin sonuna eklenmiştir.

Cemal Paşa, 1909'da Çukurova'daki karışıklıklar üzerine Adana Valisi, 1911'de Bağdat Valisi, 1912'de Konya Redif Fırkası Kumandanı, nihayet aralık 1913'te Nafia Nazırı olarak Kabineye girdi. Kabinede Bahriye Nazırı olarak yerleşti 1914 şubatındadır. Bu hayat kademelerinde ona ilk ve asıl şöhretini sağlayan, 23 ocak 1912'de yapılan Babıâli baskını üzerine ele aldığı İstanbul Muhafızlığıdır. Ke-

sin, kararlı ve icracı başarılarını bu vazifede gösterdi. Aralarında Pa-dışahın damadı Salih Paşa da olduğu halde, Mahmut Şevket Paşaya suikastte bulduklarına karar verilen muhalifleri, sehpaya gönder-mekte tederrüt etmedi. O sıralarda şöhreti, Enver Paşanın şöhretini de gölgeler gibiydi.

2 ağustos 1914'te, yani Dünya Harbi patlayınca, Bahriye Nazır-lığına ilaveten, Suriye'deki IV. O. O. Kumandanlığına atandı. Bu vazi-fede; aynı zamanda Kilikya ve Anadolu Genel Valiliği hizmetlerini de görecekti. Böyle geniş bir vazife, bilhassa harp esnasında, âdeta bir nevi Hidivlik (Hükümdarlık) yetkilerine eşitti. Ama, yüksek karar mevkiinde gene Enver Paşa bulunuyordu. Yani, iplerin ucu, İstan-bul'un elindeydi. Olaylar dikkatle izlenirse öyle sezilir ki Enver Paşa, Cemal Paşanın, daima İstanbul'dan uzak bulunmasına çok dikkat et-ti. Onu, rütbeler, nişanlar, ünvanlarla oyaladı. Eldeki vesikalara ba-kılırsa, aralarındaki ilişkiler, bazen saygılı, bazen sert ve haşin oldu. Zaten Cemal Paşa, aşırı derecede taşkın bir mizaçtaydı. Ama dene-bilir ki, karşısındakinin kudretine göre, biraz da nabız okşayıcıydı. Mesela Ortaasya'ya ait bahislerde, gerek Ankara'da Mustafa Kemal'e yazdığı mektuplardan, gerek Afganistan Emirine karşı davranışların-dan, onun bu ruh halini sezmeğe mümkündür.

Şimdi şu Süveyş Kanalı ve Mısır'ın fethi hikâyesine dönelim...

*
**

PLANLARLA HAYALLER SÜVEYŞ'TE DE KARIŞIYOR!

Sarıkamış'ta düşman ordusunu çevirme planı; İran, Turan dava-ları, Karabağ'da, Dağıstan'da ihtilal hayalleriyle birbirine karışmıştı. Süveyş seferinde de, Süveyş Kanalında İngilizlerin yolunu kesmek, yahut bu kanalda baskınlar tertipleyerek Hindistan'dan veya diğer sömürgelerden Avrupa cephesine asker geçirmeyi önlemek hesapları, Mısır'da saltanatlar kurmak, Nil vadisinde veya İç Afrika'nın Sünûsî vahalarında ihtilaller çıkarmak hayalleri ile öylece birbirine karıştı. Bu neticede, İmparatorluğun idaresini ele alan genç Kumandanların ve bu arada bilhassa, daima birbirini gözleyen, daima biri diğerinden ileride olmak, diğerinden daha üstün şan, şeref kazanmak peşinde

koşan Enver Paşa, Cemal Paşa gibi genç şöhretlerin ruhi eğilimlerini gözönüne almakta isabet vardır.

Enver Paşanın kararını Cemal Paşa, hatıratında şöyle anlatır:

«Harp haline girişimizden beş on gün sonra Enver Paşa, bir gün beni konağına davet ederek dedi ki:

— Azizim Cemal Paşa! Süveyş Kanalı üzerine bir taarruz hareketi tertibi sureti ile, İngilizleri Mısır'da işgal etmek ve bu sayede, Garp cephesine sevketmekte oldukları birçok Hint Fırkasını (Tümenini) Mısır'da alıkoymaya mecbur etmekle beraber, Çarakkale'ye bir çıkarma kuvveti sevketmelerine mani olmak istiyorum... Bunun için birkaç aydan beri Suriye'de bazı hazırlıklarda bulunuyorum. Miralay (Albay) Cemal Bey (Mersinli Cemal Bey, daha sonra Suriye'de VIII. Ordu Kumandanı Mersinli Cemal Paşa) kumandasındaki VIII. Kolorduyu bu vazifeye tahsis ettim. Almanlar, böyle bir hareketin yapılmasına son derece ehemmiyet verdiklerinden, Alman askeri ıslahat heyetine memur Erkânıharbiye Kaymakamı von Kres Beyi de, yalnız Kanal seferi hazırlığı ile meşgul olmak üzere, VIII. Kolordu Erkânıharbiye Heyeti Reisliğine tayin ederek, Şam'a gönderdim. Bir taraftan da Bedevilerden (çöldeki gezginci Arap aşiretlerinden) yardımcı kuvvetler vücuda getirmek maksadı ile, Yaverim Mümtaz Beyi, Ayândan (Senatodan) filanı ve sair Arap büyüklerini Suriye'ye gönderdim... Suriye'den aldığımız haberler, orada ahvalin pek karışık olduğunu ve Arap İhtilalcilerinin faaliyete başladıklarını gösteriyor. Düşünüyorum ki, zatîlileri bir fedakârlık gösterseniz de, IV. Ordu Kumandanlığını üstünüze alsanız, hem Kanal seferini icra, hem de Suriye'de dahili asayiş ve dahili emniyeti temin buyursanız... Bilmem teklife cesaret edeyim mi?..»

İşte Cemal Paşa Suriye'deki vazifeyi ve Kanal seferi işini bunun üzerine kabul eder. Şöyle anlatır:

«Hemen cevap verdim:

— Benim icra kabiliyetimin nerede vatan için daha faydalı ve lüzumlu olduğuna kanaat ederseniz, oraya gidip vazife

ifa etmek, benim için en mukaddes vazifedir. Bu sebeple, teklif ettiğiniz IV. Ordu Kumandanlığını, tam bir şükran ve istekle kabul eder ve bir iki gün zarfında, memuriyet yerime hareket ederim.

Cevabımdan son derece memnun kalan Enver Paşa ile konuşuktan ve Ordu Kumandanlarının haiz oldukları serbestiye tamamen sahip olmak ve Bahriye Nazırlığı da eskisi gibi üstümde kalarak, gıyabımda Vekâleti kendisi üstüne almak ve Nezaret işlerinin ıslahında, düzenlenmesinde benim reyim ve muvafakatım alınmadıkça bir şey yapılmamak esaslarını kararlaştırdıktan sonra, ayrıldım.»

Ondan sonra Cemal Paşa, hemen Harbiye mektebindeki II. Ordu karargâhına gider. Ordudan, birinci, ikinci, üçüncü şube müdürlerini ve daha bazı subayları seçerek acele hareket edilmesi için, Alman Albayı Frankenberg'e emirler verir. Maliye Nazırı Cavit Beyi ziyareti de bu araya rastlar. Cavit Beyin, kendi Hatıra notlarına yazdığı konuşmaları hem şaşırtıcı, hem düşündürücüdür: Cemal Bey, kendini, daha o günlerde bile, âdeta Mısır'ın Fatihi sayar. İstanbul'da yaşayan ve İngilizlerle anlaşamadığı için mevkiini kaybederek Mısır'ı terkeden eski Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşayı yanına almayaacaktır. Hem bu Hanedanın artık Mısır tahtında ne işi var? Bu Hanedan bir gasıptır, Mısır Hidivliğini zorla gassetmişlerdir. Ama şimdi Mısır fethedilince, artık yeni bir karar alınacaktır. Bu Hanedan tahttan atılacaktır. Cemal Paşa bu tahtı gözüne kestirmiştir. Bunu Cavit Beye açıkça söyler. Mısır fethedilip dönünce, arkadaşları toplayacak ve bu meseleyi konuşacaktır... Haydarpaşa istasyonunda heyecanlı uğurlama sahneleri düzenlenir. Milletın kendisinden büyük hizmetler ve zafer haberleri beklediği yolunda verilen nutka cevabı, hem heyecanlı, hem azametlidir:

«— Vazifemin ulviyetini ve fakat fevkalade müşkülâtım bilerek hareket ettiğime ve bana verilen vazifenin icaplarından olarak, ben ve maiyetime verilen kahramanlar, Kanala yapacağımız hücumda muvaffak olamayarak cesetlerimiz Kanala dökülecek olursak, arkada kalan vatanperverlerin Kanalı cesetleri-

miz üzerinden geçerek, İslamın sarîh malı olan Mısır'ı İngiliz müstevlilerinin elinden kurtarmaları icabedeceğine dair...»

teminat verir. Cemal Paşa hatıralarında (1) bunları naklederken bu beyanlarına rağmen Kanalda niçin ölmedikleri, cesetlerinin niçin Kanalı doldurmadığını ve arkadan gelen vatanperverlerin, niçin onların cesetleri üzerinden geçerek Mısır'ı fethetmedikleri yolunda yapılan tarizlere de cevaplar verir. Ama şimdi burada, Kanal yolculuğunun anlatılması ve harekâtın özetlenmesi, bu cevapların naklinden, sanıyorum ki daha yerinde olacaktır.

*
**

GARİP BİR YOLCULUK

Cemal Paşa ve heyeti, Haydarpaşa'dan hareketlerinden 36 saat sonra Konya'ya varırlar. Konya'da Vali, önde gelen İttihatçılardan Azmi Beydir. Kendilerine büyük karşılamalar tertiplenir. Konya'da, Mevlevî ailesinden Velet Çelebi Efendiye, bir de Mevlevî taburu tertip ettirilir. Cemal Paşanın karargâhında, Mısırlı Fuat Selim Beyle, diğer bir Mısırlı da vardır. Bunlar, İttihat ve Terakki'nin yakınları sayılırlar. Cemal Paşa, ünlü bir gazeteci olan Ahmet Rasim Beyi de yanına almıştır. Daha sonra ona, Suriye'deki çalışmalarında Halide Edip Hanım da katılacaktır. Çünkü Paşa, etrafında, bir fikir ve siyaset ekibi bulunmasından hoşlanır. Konya'dan Pozantı'ya varılır. Tren orada sona erer. Otomobillerle Tarsus'a inilir. Tarsus'tan gene trenle Adana'ya gidilir. Törenlerle karşılanılır. Adana'dan sonra tren, Adana ile Halep arasında ancak Toprakkale'ye kadardır. Toprakkale'den yola çıkılınca, otomobiller çamura saplanırlar. Bu sefer de atlarla yolculuk başlar. Ama, o da pek sökmez. Otomobilleri kurtarmak işi, mandalara bırakılır. Dörtöyl-İskenderun arasında ise kafiye

---

(1) Cemal Paşanın hatıraları 1922'de İstanbul'da yayınlandı. Hatırat, 1913-1922 devresini içine alır. Fransızca metni de Türk Tarih Kurumu'na, diğer evrakı ile beraber intikal ettirilmiştir. Cemal Paşanın torunu ve bu bağışta bulunan Mehmet Cemal Beyi, bu anlayış ve hizmeti için övmeyi vazife bilirim.

parçalanır. Cemal Paşa ile Kurmay Başkanı bir direzine binerek İskenderun'a varırlar. Bozuk bir hat üzerinde, birkaç defa ölüm tehlikesi geçirilir. Açık direzinin üzerine, bardaktan boşanırcasına yağmur yağmaktadır. Fırtına da gittikçe şiddetlenir. Bu sahneler, Cemal Paşanın hatıratında naklettiğine göre ona, üzerine aldığı işin ne demek olduğunu her an daha acı olarak düşündürür. Ama yola çıkılmıştır. Dönülmeyecektir. Gene anlattığına göre, direzinin geçmeye çalıştığı demiryolu hattı, suların, çamurların ortasında bazen havada gibidir. Yağmur yağar, fırtına eser, Mısır'ın fethi için yola çıkan Cemal Paşa ile Kurmay Başkanı Frankenberg için, bazen öyle anlar olur ki, şu ileride varmak istedikleri İskenderun'a bile ulaşıp ulaşamayacakları, bir karanlık ihtimal halini alır. Maiyetlerinden ise zaten haber yoktur. Halbuki aynı yollardan ve kalabalık ordusu ile Büyük İskender 1300 yıl önce Mısır'ın fethine, daha rahat geçmişti. Hulâsa bu fetih yolculuğu, garip bir yolculuktur.

Nihayet güç bela İskenderun'a varılır. Ama buradan Halep'e de zorlukla gidilecektir. Çünkü bin yıldan beri Selçuk ve Osmanlı Türklerinin hâkim olduğu şu Kuzey Suriye ile Urfa, Diyarbakır, Musul, Bağdat anayolu demek olan bu karayolunun, otomobillerin hareketine dahi müsait olmadığı anlaşılır. Cemal Paşa bu vaziyeti «kan ağlanacak bir hal» diye nakleder. Yağan yağmurlardan, sökülen taşlardan anayol, sanki derin bir hendek haline gelmiştir. Ama ne var ki, şu bin yıldır Türklerin olan Suriye ve fetih yoluna çıkılan Mısır'a, işte bu yoldan ulaşılabilecektir. Cemal Paşa, adına yol denilen bu bataklık arkını düşe kalka geçmeye çalışırken, hayalinde daha dün denebilecek olan Balkan Harbinin benzeri sahneleri canlanır. O sahneler ki, değil Kilikya, Suriye yollarında, hatta İstanbul'un kapıları denebilecek Doğu Trakya kırılarında bile Orduyu, silah atmadan yere vermişti. Şöyle yazar:

«O anda, Balkan Harbi esnasındaki Kırıkkilise-Edirne ve Kırıkkilise-Pınarhisar-Vize-Saray şosesi gözümün önüne geldi. O şoselerin de iki tarafına böyle şerit gibi kırma taşlar yığılmıştı. Ve ortasına dolan yağmur sularından dolayı, şose bir ark haline gelmişti.

Yarabbi! O şose üzerinde yürüyemedikleri için tarlalara

sapmaya mecbur olan bataryalarımızla, mühimmat ve erzakımızın çamurlara saplanıp kaldığı o sefil ve sinir yıpratıcı manzarası iki seneden beri hâlâ gözlerimin önünden gitmezken, şimdi benim kumandasına memur olduğum Ordunun methallerinde aynı hali görmek, ne kadar esef vericiydi?...»

Cemal Paşa, daha cesaret kırıcı sahneler de yaşar:

«İşte 1914 senesi ikinci teşrin ayında, üzerinden otomobil ile geçmeye muvaffak olamadığım İskenderun-Halep şosesi bu haldeydi.

Halep-İskenderun şosesinin Halep hattına ulaştığı Katma İstasyonunun elli metre yakınına geldiğimiz halde, istasyona ulaşmamız kabil değildi. Gece ve zifir gibi bir karanlıkta, neferlerin sırtına binerek istasyona gitmek mecburiyetinde kaldığımızı söyleyecek olursam, karşılaştığımız hali anlatmış olurum.»

Evet, sahne hem esef verici, hem düşündürücüdür. Katma İstasyonu önünde saygı duruşuna dizilen karşılayıcılar, bir neferin sırtında, bacakları çamurlara bata çıka gecenin karanlığında beliren bu Bahriye Nazırı, IV. Ordu Kumandanı ve Kilikya ile Suriye, Arabistan Genel Valisi olan Osmanlı Paşasını, arkasından gene neferler sırtında batağı sökmeye çalışan maiyetini, garip duygular içinde selamlarlar. Paşanın bu saygı gösterilerine ve övgülerine cevabı, birtakım hiddet, şiddet sahneleridir. Ama suçlu kim? Bu istasyon önünde biriken zavallı memurlar mı? Hem kendisi daha dün, Kabinede Nafia Nazır Vekili değil miydi?

Kaldı ki Cemal Paşa, henüz Suriye'nin kapısındadır. Suriye'den sonra Filistin, sonra Sinâ Çölü geçilecek, ve nihayet Kanala varılacaktır. Hani şu İngilizlerin 35.000 askerle, Kanalda yüzen harp gemileri ve batı kıyısında zırhlı trenlerle savundukları Kanal? Düşmanın Mısır'da tüm askerlerinin sayısı ise 150.000'dir. Mısır fethine çıkan ve orada saltanat hayalleri kuran Cemal Paşa, yalnız Suriye kapılarındaki yolsuzluk, vasıtasızlık ve bataklıklarla değil, bütün bu engellerle de çarpışacaktır. Kahire'de kutlanacak saltanat merasimince ise, çamurları, çölleri nefer sırtında aşarak ulaşmak, elbette ki kabil

değildi. Görünüyordu ki, İmparatorluğun idaresini elinde tutan bu genç Paşalarla, İmparatorluğun gerçekleri arasında, ölçülemeyecek kadar çelişkiler vardı...

*
**

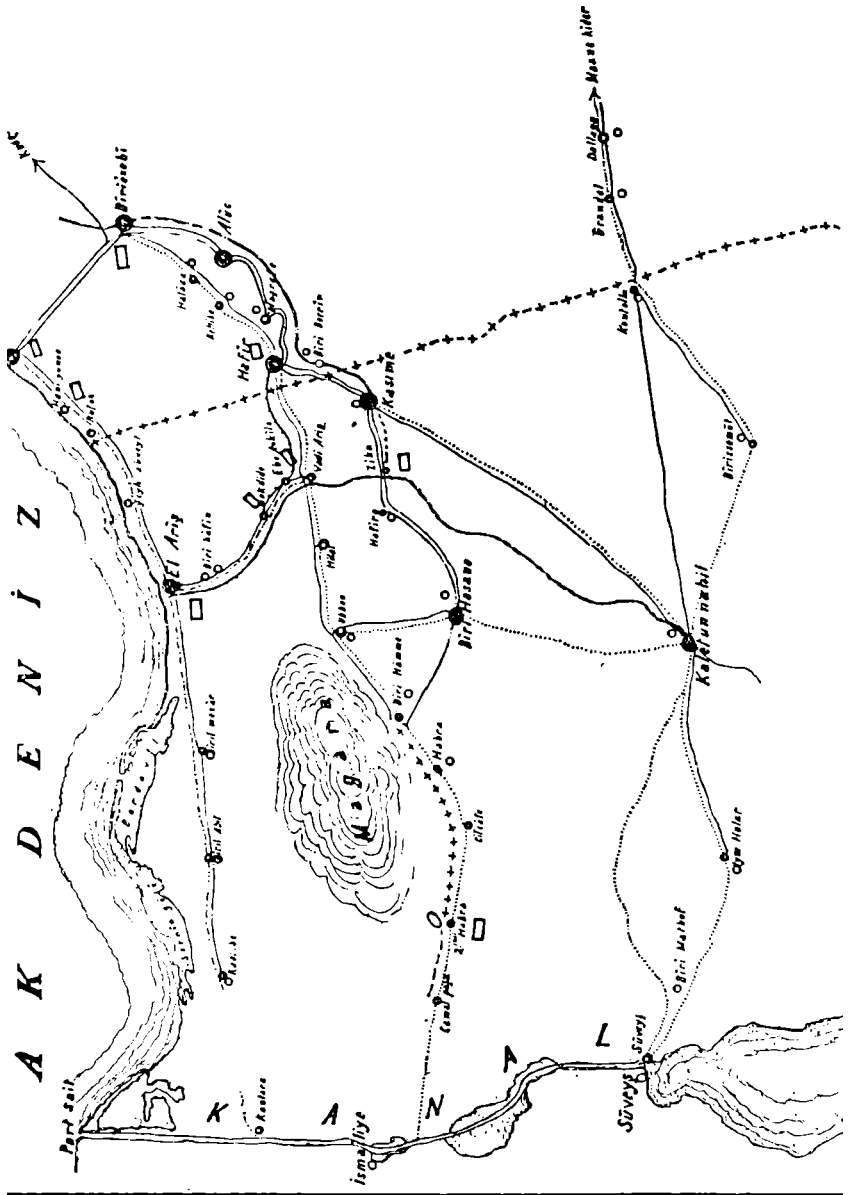
Pekiye ama, bütün bunlar böyle olunca, şu Mısır nasıl fethedilecekti? Cemal Paşanın hatıratında, işte bu sorunun cevabı yoktur. Yahut da bu cevap, Mısır çöllerindeki seraplar kadar boş ve dumanlıdır. Şu satırları okuyalım:

«Bütün ümidim, İngilizleri gafil avlamaktı. İlk hamlede, hiç olmazsa 5-6 bin neferlik bir kuvvetle İsmâiliye'nin cunbunda Kanalı elde etmekte. Sonra, X. Fırkayı da geçirerek 12.000 neferle, Kanalı'nın garp sahilinde yerleşmekte. Mümkün olursa, İsmâiliye'yi de elde ederek, şehri 4-5 gün müdafaa ve bu müddet zarfında VIII. Fırkanın da hareketini hızlandırarak, İsmâiliye'deki kuvveti 10 gün içinde 20.000'e çıkarmaktı. O sırada Mısır vatanperverleri, İsmâiliye'yi zaptetmiş olmamızdan cesaret alarak unumen ihtilal ederlerse, işte böylece ve hiç ümit edilmeyen bir zamanda, pek cüzi bir kuvvetle Mısır'ı kurtarmaktı!»

Ve şu satırlar da Cemal Paşanıdır:

«Herkes gibi ben de, Kanalı'nın mutlaka geçileceğine, ve karşı sahilde yerleşileceğine, bu sırada Mısır vatanperverlerinin ihtilal ederek İngilizlerin Kanaldaki müdafaa vasıtalarının mükemmeliliyetine rağmen, bu seferin zaferle nihayet bulacağına ihtimal vermemekle beraber, herkese bunu telkin ediyordum...

Ben bu hareketi, yalnız bir nümayiş fikri ile yürütüyordum, Kanalda kendilerini rahat bırakmayacağımızı İngilizlere anlatmak ve binaenaleyh Mısır'da büyük bir İngiliz kuvvetini tespit etmek fikri ile yapıyordum. Yoksa, en büyük harp gemilerinden tutunuz da, zırhlı trenlere, her türlü müdafaa vasıtalarına malik olan İngiliz ordusu gibi faal ve cesur bir ordu tarafından müdafaa edilen, en az 100 metre genişliğindeki derin bir Kanalı'nın, bizimki gibi bütün imkânları Kanal önünde ancak 3-4 gün kalabilmeye müsait olan, 14.000 tüfekli ve yalnız 5-10 tombaza

Süveyş harekâtı planı

malik bir ordu tarafından zorla geçilip zaptedilebileceğini, ciddi olarak düşünmeyi, hiç bir zaman hatırıma getirmedim.

Hakikati söylemek lâzımgelirse, bu birinci Kanal seferini yaptığımız zaman hiç kimse, bu Kanalin nasıl geçileceğini bilmiyordu...»

Bunları yazan Cemal Paşadır. Yani Kanalı geçmek, Mısır'ı kurtarmak, Mısır'da saltanat kurmak için kafasında hayaller yaşatan, Bahriye Nazırı, IV. Ordu Kumandanı, Kilikya ile Suriye ve Arabistan Genel Valisi Cemal Paşa?.. Pekiyi, ya o Haydarpaşa istasyonundan ayrılırken yapılan gösteri jestleri. Verilen vaatler? O hayaller, o ümitler?..

Bütün bu anlatılanlardan sonra acaba, Birinci Kanal seferi diye bir hareketin, ciddi olarak hikâyesine girişmekte mana var mıdır? Bir hareket ki ona, onu idare eden kumandan da, daha baştan inanmaz. Yahut da inanı, serap gibi bir hayaldir. Enver Paşanın konağında daha kendisine bu vazife verilirken, içinde, askeri şartlar ve icaplar değil, fütihat ve saltanat hayalleri canlanmıştı. Enver Paşanın, Sarıkamış dramında kafasını saran İran, Turan, Afganistan hayalleri, Azerbaycan, Kafkas, Dağıstan ihtilalleri gibi, Cemal Paşa da derhal ayaklanacak Mısır vatanperverleri tasavvur etmişti. Bu tasavvurların ardında, Mısır Hidiv ailesini tahtından atmak ve Nil kenarındaki saraylarda bir Cemal Paşa Hanedanı kurmak vardı.

Şimdi biz, şu birinci Kanal seferi denilen serüvenin ana olaylarını kısaca sıralayalım:

Cemal Paşa, 1914 aralık başlarında Şam'a varır. Ordu Karargâhı o sırada Şam'dadır. Bir taraftan Kanal hareketine memur VIII. Kolordu Kumandanı Mersinli Cemal Beyin, fakat asıl, bu Kolorduya Kurmay Başkanı olarak gönderilen Von Kres'in hazırladığı harekât dosyaları, Cemal Paşaya, Damaskus otelinde sunulur. Paşanın Kurmay Başkanı da, Alman Kurmayı Von Frankenberg'tir. Bu dosyalara göre, Kanal seferine tahsis olunan VIII. Kolordudan yalnız 25. Fırka ile, diğer Fırkalarından seçilecek bazı kısımlar hareket geçirebilecektir. İstanbul'dan, Mısır'ı istilâ için gönderilecek 8. ve 10. Fırkalar, kısmen Kanal seferine, kısmen geri mevkilere verilecektir. Çünkü Sinâ Çölü, pek de misafir kabul edecek gibi değildir.

Cemal Paşa Suriye'ye geldiği zaman, İngilizler Kanalin doğu sahili ve bölgesiyle ilgili değildiler. Sinâ Çölü ve Tih sahrası boştu. Nitekim İstanbul'dan gönderilen Mümtaz Bey, Eşref Kuşçubaşı gibi silahşorlar, adlarına «Teşkilât-ı Mahsusa» denilen müstakil ve özel müfrezeleri ile, kuzey kıyıda Elariş ve çölün ortasında Kalet-ün Nahl'e yerleşmişlerdi.

Bu çölde, belki de tarihöncesinden beri doğudan batıya ve batıdan doğuya yapılan göçler ve istilalar, hep sahil boyunca izlemişlerdi. Ama şimdi denize İngiliz donanması hâkimdir. Onun için bu sefer izlenecek istikamet, sahilten mümkün olduğu kadar uzakta seçilir. VIII. Kolordunun aslî kuvveti, dahildeki Bir-üs Sebi'de toplanacaktır. Oradan Vâd-ül Ariş üzerinden Kanal doğu kıyısına, yani Batı kıyısındaki İsmâîliye karşısına hareket edecekti. Ama bu kuvvetlerin hepbirden Kanal üzerine yürümesi imkânsızdır. Çünkü çöl susuzdur. Her subay ve ere günde yiyecek ve içecek olarak ancak bir kilo ağırlık düşünülmüştü. Bunun da taşınması için en az 11.000, daha doğrusu 15.000 deve lâzımdı. Halbuki ilk günlerde ancak 5.000 deve bulunabilmiştir. Sarıkamış'ta büyük dert, soğuk ve kardı. Sinâ Çölünde ise, sıcak ve susuzluk en büyük sıkıntıdır. Gündüzleri sıcaklık 50 dereceyi aşar, geceleri ısı, sıfırın altında 10 dereceye kadar düşer. 24 saatte bu 60 derecelik ısı değişimi, dayanılmaz bir faktördür. Çöl, normal olarak 6-7 günde aşılabilir. Ama şimdi harekete geçen, binlerce hayvanla, 16.000 kişilik bir insan kuvvetidir. Yürüyüş çok ağır olacaktır. Kanala varılabildiği zaman ise, elde, su ve yiyecek olarak ancak, dört günlük bir şey kalıyordu. Bu dört günde ya Batı yakasına geçilip orada tutunulacaktır, ya da geri dönelecektir. Yoksa zaman kaybedilirse, geri dönülse bile bu sefer, Tevrat'ta İsrailoğullarının Mısır'dan kovuldukları zaman başlarına gelen felâket, yani açlık ve susuzluk başlayacaktır. Bu felâket ise bütün orduyu, birkaç gün içinde kırır geçirebilirdi.

Zaten su ve erzak rasyonu, aslında parlak değildi: Bir çöl azığı listesi tertiplenmişti. Buna göre subay ve erlere günde adam başına 600 gram peksimet, 150 gram hurma, 9 gram çay, 4 kilo su tahsis olunuyordu. Beygir başına 5 kilo arpa, 18 kilo su, deve başına 3 kilo arpa, 5 kilo su hesab olunuyordu. Seçilen orta yolda köy ve kasabaya benzer yerler yoktu. Ve oralarda su, elmastan daha kıymetliydi.

Düşmana gelince, İngilizlerin bütün bu hazırlıklardan habersiz olmaları tabii mümkün değildi. Ama onlar, sakin ve telaşsızdılar. Öyle görünüyordular ki İngilizler, Osmanlıların imkânlarını iyi hesapmışlardı. Onların Kanala yaklaşmalarına müsaade edeceklerdi. Saldırıyı, Kanalin batı kıyısında karşılayacaklardı. Hesaplarına göre de bu kıyıya, karşı tarafın geçmesi, hele orada yerleşmesi fiilen mümkün değildi. Nitekim öyle de oldu.

Kanal üzerine IV. Ordunun sevkettiği 16.000 askerin hep birden hareketi kabil olmadığını kaydetmiştik. Hele Kanala ağır toplar getirilmesi, zaten imkân haricindeydi. Buna karşılık İngiliz harp gemileri ile Kanal boyu tahkimatındaki toplar, taarruza geçenleri kolayca biçebileceklerdi.

Ordunun birinci kademesi, 14 ocak 1915'te Kanal istikametinde yürüyüşe geçti. Yani, Sarıkamış dramında perdenin kapanışının hemen ardından. Ordu Karargâhı da 15 ocak 1915'te Bir-es Sebi merkezini terkederek birlikleri takibe başladı. Bu hareketten takriben ve ancak 20 gün sonra birinci kadememin merkez kolu, Süveyş Kanalına 11 kilometre mesafede bir noktaya toplanmış bulunuyordu. Bunu diğer kademeler takibettiler. Yürüyüşler umumiyetle gece oluyor ve mehtaba rastlamış bulunuyordu. Cemal Paşaya göre, kendisinden son nefere kadar, ancak 650 gram peksimet ve bir miktar hurma ile zeytinden başka bir şey yemeyen ve mümkün olduğu kadar az su içen bu sefer heyetinde, moral yüksekti:

«— Albayrak Kahire üstünde yükselsin!»

sesleri, birlikler arasında haykırılıyordu. Cemal Paşa şöyle yazar:

«Herkeste Kanalin mutlak geçileceği ve karşı sahilde yerleşileceği, karşı sahilde birleşileceği, Mısır vatanperverlerinin de ihtimal edecek kanaati vardı. İngilizlerin Kanaldaki müdafaa vasıtalarının mükemmelliği sebebiyle ben bunlara ihtimal vermemekle beraber, bütün sefer kuvvetine bir iman ve muvaffakiyet bahşetmek için, her gece yol boyunca tesadüf ettiğim birliklere, ben de, pek yakın olan zaferden, bu zaferin ulviyetinden bahsediyordum...»

Ordu Kumandanının taa baştan beri birbirleri ile çelişen bu gariplik ifadelerini değerlendirmek, hakikaten müşküldür.

Nihayet Seferi kuvvetin asli kısmı ile sağ ve sol kanadı, Kanal doğusunda toplandılar. Cemal Paşa, 2/3 şubat gecesi merkez kolu ile İsmâiliye'ye bir baskın taarruzuna karar verdi. Sağ kanat Kuneitre'ye, sol kanat da Süveys'e bir nümayiş baskını yapacaklardı. Gün doğmadan az evvel Kanalı geçiş hareketine girildi. Daha önce de naklettiğimiz gibi, Cemal Paşa bu harekette İngilizleri gafil avlamak, Mısır vatanperverleri de ihtilal edince, kuvvetlerini ardarda batıya geçirerek orada tutunmak amacını güdüyordu. Ama yazdıkları, şaşılacak kadar çelişkilidir. Mesela şu satırları okuyalım:

«Kanal önünde ancak dört gün kalabilmesi mümkün olan bu 14.000 tüfekli, birkaç dağ bataryalı ve yalnız bir obüs bataryalı bu kuvvetin, Kanalı geçmek için de beş on köprücü punlonundan başka bir şeyi olmayan bir ordu tarafından zorla geçilip zaptedilebileceğini, ciddi bir düşünce olarak hiçbir zaman hatıra ve hayale getirmedi. Hakikat bu merkezde olmakla beraber, gerek Karargâha, gerek kıtalarımaya öyle kanaatler verdim ki, hiç bir fert, bu birinci Kanal seferinin yalnız bir gösterişten ibaret olduğuna dair, hiç bir şey hissetmedi...»

Aklı başında, yaşını başını almış bir Ordu Kumandanının bunları nasıl yazabildiğine, hele bu yazılanlara başkalarının inanacağını nasıl düşündüğüne şaşmamak kabil değildir. Bütün bu satırlarda dile gelen sanıyoruz ki, mutlak bir aczin, mutlak bir yetersizliğin ve mutlak bir ruh düşkünlüğü ile, yıkıcı bir hayal kırıklığının ifadesi olsa gerektir. Ama ne var ki bu yetersizlik ve şaşkınlık, nice Türk çocuklarının, göz göre göre ölüme sürülmesine mani olmadı. Ve Kanala, Cemal Paşa ile «kahraman arkadaşlarının» değil, bu genç insanların cesetleri döküldü.

Çünkü, Kanala saldırı başlarken artık güneş doğmuştu. Herşey İngilizlerin gözü önünde cereyan ediyordu. Ve onlar için hiçbir tehlike yoktu. Onlara düşen, tam bir soğukkanlılıkla, bu Kanala saldırılarını ya su üzerinde, yani Kanalı geçerken biçmek, ya karaya ulaşmaları, oracıkta temizlemektir. Öyle de oldu. Zaten beş on taneden ibaret olan dubalar, tombazlar, sadece makineli tüfek ateşiyle de delinerek batıyorlardı. Az zamanda bunlardan, elde yalnız bir tane kal-

dı. O da artık kullanılamazdı. Bu arada karşı kıyıya geçebilenler ise, orada ya esir oldular, ya ruhlarını Tanrıya teslim ettiler.

Larcher, eserinin 2. cildinde (s. 150) şöyle yazar:

«2/3 şubat gecesi altı Türk istilâkâm bölüğü 20 tombaz ve Gazze'de alınmış petrol bidonlarından üç salı, Serapeom cephesi karşısında Kanala indirmişler ve İngilizler silahbaşı edinceye kadar 60 askeri karşıya geçirmişlerdi. Fakat, İngiliz ileri karakolları ile topçuları ateş açarak tekmil Türk vasıtaları batırılmış ve garp cephesine geçen 600 asker ya esir edilmiş, ya muharebeden hariç bırakılmıştı. Türkler, ölü, yaralı ve kayıp olarak 1300 insan yitirdiler.»

Cemal Paşa da bu rakamı doğrular. İngilizlerin, bizim zayıyatımız hakkında verdikleri rakamlar şöyledir: 1000 ölü, 2000 yaralı, 150 esir.

Neticede Cemal Paşanın kararı hemen geriye dönmek olur. Fakat Alman von Kress, daha kanlı sahneler görmek ister:

«— Paşa Hazretleri, ben zannediyorum ki, bu sefer kuvvetinin bugünkü vazifesi, kâmilen Kanal önünde ölmektir!»

Halbuki elde bir tek tombaz kalmıştır. Kanalı yüzerek geçmek ise kabil değildir. Cemal Paşa ilk defa kendini toplamış görünür:

«— Bu sefer kuvveti, Osmanlı hükümetinin icabında Suriye ve Filistin'i müdafaa için tahsis edebileceği kuvvetlerin azami miktarını teşkil eder. Bugün akşama kadar topçu diiclosuna devam ederek karanlık basar basmaz geri çekilerek, yavaş yavaş hareket ettiğimiz noktalara dönmeyi tercih ederim. Frangenberg Bey, şimdi bu esas dahilinde ordu emrini yazınız!»

Ordu emri böylece yazılır. Genelkurmay Başkanlığının 1 mart 1934 tarih ve 33 sayılı askeri mecmuasında (s. 29) Von Kress'le Cemal Paşanın bu sözleri şu şekilde verilir:

Von Kress:

«— Taarruzda muvaffak olmayabiliriz. Fakat, bütün kuvve-i seferiyenin mahvolması, bir şeref meselesidir.»

Aynı mecmuada Cemal Paşanın cevabı şudur:

«— Madem ki muvaffak olmak ümidi yoktur. Yalnız şeref için kuvve-i seferiyeyi mahvetmem!»

Çekilişin hikâyesini anlatmasak da olur: Bir rüya görülmüştür. Bir hayale inanılmıştır. Bir serap, hakikat sanılmıştır. Ama gerçeklerin ağır darbesi, bu rüyayı bozmuştur; bu serabı dağıtmıştır. Ve bir hayale kendini vercenleri, ne çare ki nice kanlar pahasına daldıkları hayalden uyandırmıştır. Birinci Kanal seferinin kısa hikâyesi budur. Gerçi aynı yolda gene rüyalara dalınacaktır, gene hayaller işleyecektir. Yeni seferler düşünülecektir. Ama daha sonraki bu Kanal seferleri de aynı acı gerçeklerle sona erecektir. Fakat Cemal Paşa denilen yaşlı çocuk, nice yıllar sonra hatıratında, bunların hepsini ve şaşılacak çelişkiler içinde, savunmaya gayret edecektir. Yani gerçek sandığı rüyalarından bir türlü uyanamayacaktır...

Cepheler Açılıyor! Yemen'den Kafkasya'ya Irak'tan Galiçya'ya Kadar!..

Birinci Dünya Harbinde hiç bir muharip devletin cepheleri, Osmanlı İmparatorluğununkiler kadar yaygın ve onunkiler kadar çok sayıda değildi. Balkan harbinde neredeyse kurşun atmadan dağılan Osmanlı ordularının, Cihan harbinde bu kadar yaygın cephelerde dört yıl dayanabilmeleri, bu harbin ,şaşırtıcı yönlerinden biridir. Bu neticede, Enver Paşa disiplininin, önde gelen etkisini, tekrar hatırlatmalıyız. Bu cephelerden bir kısmı —mesela Avrupa, Makedonya cepheleri gibi— hakikaten lüzumsuz ol-
sa da.

VI

CEPHELER VE İNSAN HAZİNESİ

Birinci Dünya Harbinde Osmanlı Ordularının, bütün muharip devletler arasında, çok yaygın ve birbirinden çok uzak cephelerde çarpıştığını ve bu çarpışmaları da, harbin sonuna kadar sürdürdüğünü, daha önce de belirtmiştik. Bunlardan Doğu Anadolu ile (iki cephe) Irak, Sinâ-Suriye ve Çanakkale cephelerini, aslî cepheler olarak almak yerinde olur. Bunların dışında kalan ,mesela Yemen ve Hicaz' daki harekât sahalarıyla İran'daki harekâtı Yan Cepheler olarak kabul etmek mümkündür. Gene aynı suretle, Osmanlı İmparatorluğu toprakları dışındaki müttelik ordular cephelerinde katıldığımız ve işgal ettiğimiz Savaş alanlarını da, gene birer Yan Cephe olarak adlandırabiliriz. Bu alanların en mühimleri, Makedonya, Romanya ve Galıçya cepheleridir.

Doğu cephemizi, iki cephe olarak almakta isabet vardır. Çünkü 1916'da bu cephe, birinci kısmı Karadeniz'den Dersim-Munzur Dağlarına kadar uzanmak üzere III. Ordu cephesi şeklinde belirmişti. Diğer kısmı, Dersim'in doğusunda ve İran sınırı ile Dersim arasında, II. Ordu cephesi olarak, ayrı bir savaş alanı halinde harekât sahasıydı. Bu iki alan arasında askeri bağıntı yoktu. Dersim, bazı hareket tecrübelerine sahne olmakla beraber bütün harp boyunca, girilmez ve dokunulmaz bir mıntıka olarak kaldı. Bu iki Ordu cephesini de, sonuna kadar birbirinden ayırdı. Gerçi bir aralık bu iki ayrı saha, Ahmet İzzet Paşanın kumandasında ve bir Ordular Gurubu cephesi olarak kumanda birliğine bağlandı idiyse de, III. ve II. Ordular arasında bağıntı, tcmas ve kuvvet kaydırılmaları, mümkün olmadı...

Biz bu cephelerden. Doğuda Sarıkamış muharebesi ile, Suriye-Sinâ cephesindeki Kanal seferini, ana çizgileri ve safhalarıyla özetlemiş bulunuyoruz. Bu eser, bir harp tarihi olmayıp, Birinci Dünya Harbinde devletin tek söz sahibi ve Osmanlı ordularının da fiilen

Başkumandanı olan Enver Paşanın hayat hikâyesiyle, devri hazırlayan veya devrin içinde yaşadığı şartları belirtmeye çalışan bir eser olmak itibarıyla, bu harbe başlıca sahneleriyle gözetmek gayreti içindedir. Buna göre ve Sarıkamış muharebesiyle Süveyş Kanalı seferinden sonra şimdi ve diğer asli cephelerdeki harekâtı da başlıca safhalarıyla özetlemeye çalışacağız. Yan cephelere gelince, bunlara ancak, kısa açıklamalarla göz atacağız.

Fakat burada önemli bir noktaya işaret edelim:

Harbi insan yapar. Silah onun savaş vasıtasıdır. İnsan ise halkın bağrından, yani milletin insan hazinesinden çekip alınacaktır.

İşe bu açıdan bakıldığı zaman, Birinci Dünya Harbinde Osmanlı İmparatorluğunun muharebe sahalarına insangücü akıtışının, rasyonel bir çerçeve içinde cereyan ettiğini ifade etmek mümkün değildir. Öyle görünüyor ki, milletin hemen bütün aktif insan gücü, en kısa zaman içinde milletin bağrından koparılmıştır. Çeşitli sebeplerle Cepheler en kısa zamanda ve kendi coğrafi açılarına göre, rasyonel ölçülerle kıyaslanamayacak kadar çok sayıda insanı kendi alanlarına çekerek, çeşitli şekillerde öğütmüşlerdir.

Bunun ilk açık tablosu, daha önce, ilgili bahsinde verilmişti. O tabloda, yalnız III. Ordu cephesine, Seferberliği takibeden ilk 16 ay içinde, sevk edilen insangücünü gösteren rakamlar çok şey ifade ediyorlardı. O verdiğimiz tabloda ayrıntıları ile canlandırıldığı gibi, 16 ay içinde ve yalnız III. Ordu cephesine 855.696 cr sevk edilmişti. 16 ay sonra; şehit, kayıp, yaralı, esir, firar gibi eriyişlerle bu yekûndan elde, yalnız 96.330 cr kalmıştı. Bunun da ancak 25.000'i muharip kuvveti teşkil ediyordu. Doğu cephesinde II. Orduya verilen er kuvveti ise bundan hariçti.

Şimdi de burada Başkumandanlığın, gene Seferberlik ilanından başlayarak, 1915 yılı sonuna kadar, yani 17 ay içinde silah altına çağırıldığı, seferber ettiği bütün asker yekûnunu gösteren bir tablo veriyoruz:

İki ay İşaretl
(Çok gizli)

Seferberlik ilanından (21 Temmuz 1330 — 2 Ağustos 1914) 1915 senesi sonuna kadar silah altına alınan askerler miktarı

1.478.000	1-13. Kolordular bölgesinden	9/1/1914'e kadar.
615.000	1- 8. Kolordular bölgesinden	13/8/1914'e kadar.
280.000	9-13. Kolordular bölgesinden	9/1/1914'e kadar.
150.000	1- 8. Kolordular bölgesinden	1311 (1896) 1312 1897) doğumlularla, Müstahfız (yaşlı geri hizmetliler).
2.523.000	Toplam (III. Ordu mıntkasında silâh altına alınan gayri mükellefler (hizmet dışı olanlar) hariç olmak üzere.	

1-8. Kolordular bölgelerinde henüz silah altına alınmamış askerler

140.000	1897 ve 1898 doğumlular.
100.000	Müstahfız (yaşlı geri hizmetliler) askerleri.
10.000	Bekayadan (arda kalanlardan) ele geçecekler.
250.000	Toplam.

900.000	Seferberlik başlarken muallim (talim gör- müş) askerlerle ihtiyat (yedekte) ve müs- tahfız (yaşlı geri hizmetliler) efradı.
1.290.000	Seferberlik ilanından beri askere alınanlar- dan talim ve terbiye edilen efrat miktarı.

Ordu dairesi mührü

Türk Tarih Kurumu, Kâzım Orbay Arşivi.

Not: Seferberliğin ilanından 1915 yılı sonuna kadar askere çağrılan cratı gösteren yukarıdaki tablo, çok ilgi çekicidir. Balkan Harbinden, hemen hemen son ihtiyatlarını da silah altına alarak çıkan Osmanlı İmparatorluğunun, Birinci Dünya Harbinde el atabildiği gerçek insan hazinesi hakkında, bu rakamlar açık bir fikir verirler. Kaldı ki Orduya asker celbi, tabii 1916-1917-1918 yıllarında da devam edecektir. Yemen'in, Hicaz'ın hiç asker vermediği, Suriye'nin, Irak'ın da pek orduya katılmadıkları düşünülürse, yüktin asıl büyük ağırlığının, Trakya (İstanbul dahil) ve Anadolu'ya düştüğü, kolayca anlaşılır.

...مردم و اموال ... شورش ...

تاریخ ...	۹۹ / ۱۲ / ۲۸	فردا در منطقه	۸۱۱	۶۶۷۸۰
	۹۹ / ۷ / ۲۰		۸۱۱	۶۶۰
	۹۹ / ۱۲ / ۲۸		۸۱۹	۶۸۰۰
دریور مستحق آزادی			۸۱۱	۶۰۰
				<hr/>
				۶۰۰۰۰

این در منطقه ...

۸۱۱ فردا در منطقه ...

...	۹۹	۹۹	۱۴۰
...			۶۰۰
...			۶۰۰۰۰
			<hr/>
			۶۰۰۰۰

... ۹۰۰
 ... ۶۶۹۰۰

Verdiğimiz tablo şunu açıklar ki, Osmanlı İmparatorluğu, Seferberliğin ilanından sonra ve ancak 17 ay içinde, ülkenin emek ve üretim alanından 2.523.000 genci silah altına almış, yani iş ve üretim alanından ayırmıştır. Acaba İmparatorluğun gücü, evvela bu kadar insanı, az çok normal ölçüler içinde silahlandırmaya, donatmaya, bakmaya yeterli miydi? Sonra da, eğer makul, gerekli, kaçınılmaz savunma savaşları ve savunma cepheleriyle yetinilip, Sarıkamış harekâtında, ancak hayal hesaplarına dayanan Süveyş seferlerinde veya mesela, az sonra özetleyeceğimiz, İran sahralarında serüvenler peşinde koşmak gibi maksatsız, hedefsiz ve neticesiz dağılmasaydı, acaba bu kadar insanı birden iş, üreme ve üretim alanlarından ayırmaya gerçekten lüzum kalır mıydı?

Bunlar öyle sorulardır ki, biz bunların üzerinde ve burada durmayacağız. Çünkü bu konular, bu eserin çerçevesi dışındadır. Yani bu soruların araştırılma, soruşturma ve çözümleme yeri, bu eser değildir. Zaten bu konuların derinliğine cleştirilmesine de, bizim gücümüz kifayet etmez.

Ama bu konuda mutlaka bir şey söylemek gerekirse şunu da ifade etmekten çekinmeyeceğiz: Birinci Dünya Harbinde ve gene bu silah altına alınan, sonra da Anadolu denilen ülkeyi, bir uçtan diğer uca yayan geçen ve Doğu cephesinde harbin sonuna kadar kalan bir genç yedek subay olarak şunu söyleyebilirim ki; ne menzil, ne ikmal, ne alınan erlerin eğitimi, ne de donatım ve iaşe alanlarında Osmanlı Başkumandanlığı, bu kadar acele ve bu kadar geniş bir silah altına çağırarak ve ülkenin genç kadrosunu, bu kadar acele iş hayatından ve üretimden koparmak için, katiyen hazır değildi. Ve böylece, iş ve toprak hayatından bu kadar insanın, bu kadar kısa zamanda koparılışı, sanıyorum ki, insan hazinesinin biraz da israfı olarak vasıflandırılabilir...

Hatta bu geniş ölçüde asker toplanışını, eğitimsiz erlerin bir an önce eğitimi lüzum ile yorumlamak da, sanıyorum ki zayıf düşecektir. Çünkü o zamanki Talimgâh ve Er Eğitim Alaylarının, yer, kadro ve donatım gibi imkânları düşünülürse, bu konuda bile daha kademeli bir askere çağırmanın zarureti, kendini hissettirdi kanısındayım...

Savaşların neticesi olan Harpsonu zayıat rakamları ileride verilecektir.

Şimdi, Harp Cepheleri üzerindeki tahlil ve özetlemelerimize devam edebiliriz...

*
**

IRAK TOPRAKLARI

Birinci Dünya Harbi başlarken, Osmanlı Genel Karargâhının Irak üzerindeki görüşü şuydu:

«Irak:

Hindistan yolu çok mühim ise de, denize hâkim olmadığımızdan, bizler bu taraftan bir tazyik yapamayız. Fakat Hindistan'ın kendisini müdafaa için ve tehlikeyi uzakta yakalamak maksadı ile, bu tarafa bir teşebbüs mümkündür. Böyle bir halde ilk silahı XIII. Kolordu atacaktır. Bu Kolordunun ise esasen kemiyet ve keyfiyeti (niceliği ve niteliği) zayıftır. Diğer istikametlere mesafesi ise çok uzaktır. Kuvvet sevki ve nakli uzun zaman ister. Bu da pek müşkiil ve zayıflatıcı olacaktır. Bu sebeple bu kuvvetin Irak'ta terki iyi ve faydalı olur...» (1).

Bu görüşe göre Enver Paşa, demek ki Irak'ta müstakil bir hareket veya oradaki zayıf ve teçhizatsız XIII. Kolorduyu birtakım uzak istikametlere sevkederek, lüzumsuz hareketlere girişmek işini, harbin ilk başlarında düşünmüyordu. Hatta Irak'a da pek kuvvetli bir saldırı beklemiyordu. Ama daha sonra hem olayların akışı, hem Enver Paşanın görüşü değişecektir. Çünkü bir taraftan İngilizler, hatta daha Harp başlamadan Irak üzerine sefer hazırlıklarına girişeceklerdir. Diğer taraftan bir gün gelecek, Osmanlı Ordusu Irak'ta İngilizleri çevirdiği Kut-ül-Amara'da, beklenmedik bir zafer kazanacaktır. Orada, İngilizlerin bütün tarihlerinde uğramadıkları kadar açık bir yenilgiyi onlara yaşatacaktır. İngiliz Ordusundan, gene tarihlerinde kaydedilmediği kadar çok sayıda esir alacaktır. Felâhiye cephelerindeki muharebelerde Osmanlılar, gene beklenmeyen bir savunma gücü göstererek, İngilizleri Irak'a, geniş ölçüde yönelmeye zorlayacaklardır.

Ama bu sefer de, bu başarıları iyi değerlendiremeyen Başkumandanvekâleti karargâhında, gene istilâ rüzgârları esecektir. Zayıf ve

(1) Genel Karargâhta Ali İhsan Beyin (Paşa) Hatıratından.

fazla olarak da artık yıpranmış olan XIII. Kolorduyu, şimdi de İran üzerinden uzak illere doğru çıkararak, asıl cephe boş bırakılacaktır. Böylece İngilizler, Bağdat'ı da kolayca işgal edeceklerdir. Böylece Irak ülkesi, Osmanlıların elinden, artık nihai olarak çıkacaktır.

Bu olayları özetlemeden önce şunları kaydetmeyi yerinde buluyoruz: Irak ülkesi Osmanlılar için, İmparatorluk haritasında yer alan bir coğrafya parçasıydı. Irak ilkçağda, orijinal bir uygarlığın vatanı halinde gelişti. Babil saltanatı devrinde büyük bir Doğu uygarlığını yaşattı. Geniş sulama tesislerine dayanan çok verimli bir Tarım üreticisi ve Hint'le Ortadoğu arasında güçlü bir ticaret bölgesi oldu. Fakat Babil, Asur, daha sonra İran kavgaları başladı. Ve İran feodalizmi, İskender savaşları sona erdikten sonra İran'da, nispeten istikrarlı, ama tarımı ve ticareti eski haline getiremeyen kaba bir idare olarak yerleşti. VII. yüzyılın ilk yarısında Araplar, İslamiyet mücadelesini ve yayılışını geliştirmeye başlayınca, İran saltanatını da evvela Irak topraklarında ve 636'da Kadsiyeh muharebesiyle yıktılar. Nihayet Abbasi Devleti de Irak'ta kuruldu.

Abbasi saltanatını Büyük Selçuklular devri, onu da İran, Irak (Kirman), Suriye ve Anadolu (Rum) Selçuklu devletleri takibetti. Bu devrede Irak, tedricen İranlılaşıyordu. Nitekim Osmanlı Padişahlarından Yavuz Sultan Selim'le başlayan Doğu istilaları neticesinde biz Irak'ı, İranlılardan aldık. Bir sıra savaşlar ve eldegiştirmeler sonunda da Irak'ın rakipsiz hâkimi olduk. Ama Osmanlı Devletinin Irak'a, siyasi ve idari hâkimiyet kaygusundan başka bir şey, yani bir iktisat ve kültür kalkınması götürdüğünü iddia etmek mümkün değildir. Bütün eski uygarlık eserleri, eski sulama kanalları, eski ticaret merkezleri, ne çare ki bir gerçek olarak asıl bu son Osmanlı hâkimiyeti devrinde varlıklarını kaybettiler. İran'ın bağlı olduğu Şii mezhebi ise Irak'ta yerleşmişti. Bu mezhebin kutsal şehirleri ve ziyaret yerleri, İran-İrak manevi bağıntısını güçlendirdi. Halkın üçte ikisi Şii idi. Ülkenin bağıntıları, İstanbul ve Anadolu ile değil, İran'laydı. Osmanlılığı bu topraklarda sadece Osmanlı idari ve askeri varlığı temsil ediyordu. Bu da çok zayıf ve şekilden ibaretti. Irak; Basra, Bağdat ve Musul vilayetleri ile Süleymaniye müstakil Sancığından teşekkül ediyordu. Bugünkü Irak Cumhuriyeti de, bu vilayetlerle Sancığın arazisini kapsar. Saha genişti, ama bütün bu Vilayetlerle Sancığın Os-

manlı Devletine ödediği yıllık vergi toplamı, ancak 710.000 liradan ibaretti. Ve bu gelir, oraların idare ve asker masraflarını dahi karşılamıyordu...

**

IRAK MUHAREBELERİ

Barış zamanında Irak'ta iki Kolordu bulunduruluyordu. Bunlardan 35. ve 36. Tümenlerden kurulu olan XII. Kolordunun karargâhı Musul, 37. ve 38. Tümenlerden kurulu olan XIII. Kolordunun karargâhı Bağdat'tı. 38. Tümen Basra'da üslenmiş bulunurdu. Basra'nın İstanbul'a mesafesi 3470 kilometreydi. Kervanlar devrinde bu mesafe, 4 aylık yol sayılırdı.

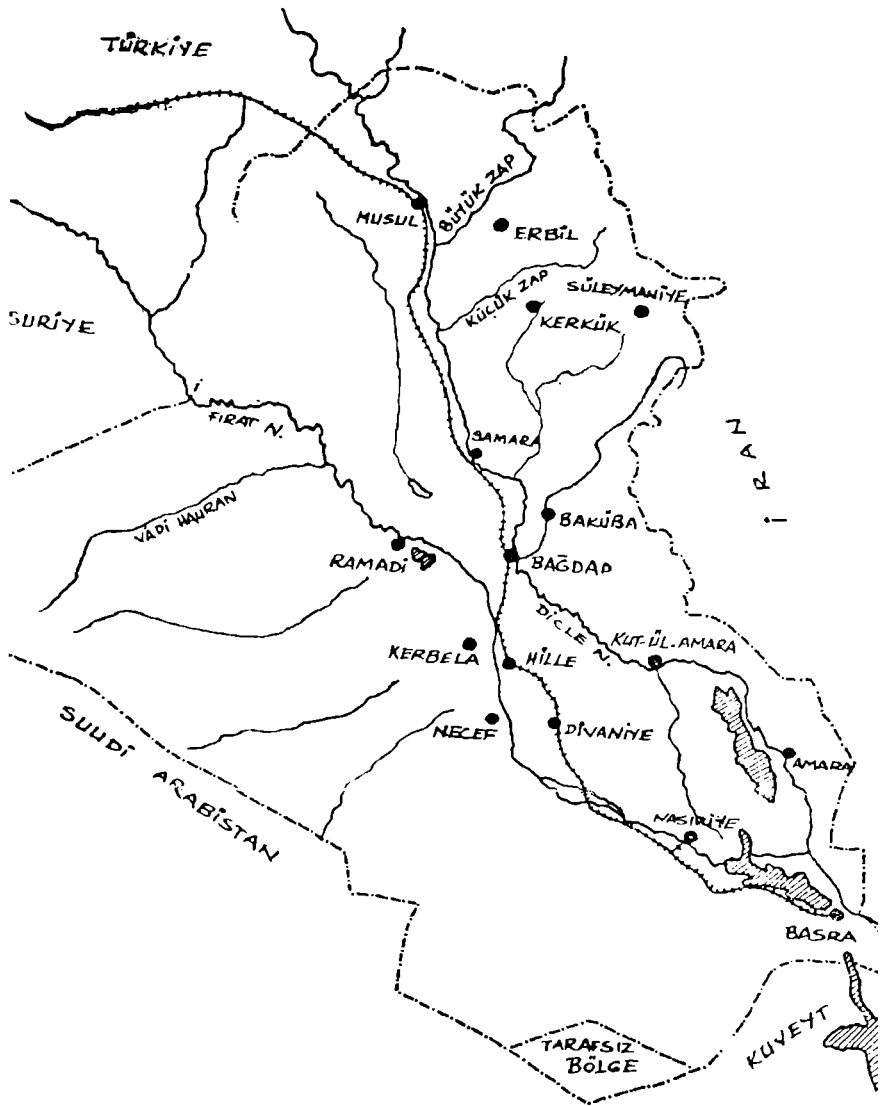
Enver Paşa, daha ağustosta verdiği emirle, Irak'taki bu iki Koldudan XII. Kolorduyu Suriye'ye, XIII. Kolorduyu da Kafkas cephesine yola çıkardı. Geride derme çatma birtakım birlikler bırakılıyordu. Fakat İngilizler, daha harp başlamadan Irak'a saldırı tertipleri içindeydiler, 23 veya 24 ekim 1914'te, Basra Körfezinin doğu sahilinde Osmanlı İmparatorluğunun en ileri uc kasabacığı olan Fav'ı işgal ettiler. Oradaki garnizonu esir aldılar. Ondan sonra Vilayet merkezi olan Basra'nın işgali hazırlığına geçildi. Basra'da bütün savunma kuvvetimiz, Vali Vekili de olan Suphi Paşa kumandasında ve bir kısmı yerli Araplardan olan 2900 askerdi. 6 topçekerle deniz ve nehirden ilerleyen İngiliz tugayı, evvela geri atıldı. Fakat Filo asıl nehirden kuşatmaya girince, 22 kasımda Basra, müdafaasız teslim oldu. Suphi Paşa da esirler arasındaydı. İngilizlerin eline 1200 esir ve 3 top geçti. Geriye çekilebilenler, Korna'da üslemler. Oraya bazı takviyeler yetiştirilmişti. Fakat 9 aralıkta Korna da teslim oldu. 1200 esir ve 9 top verdik. Bir Fransız askeri yazarının dediği gibi:

«— İngiliz Generali Baret, teşkilatsız, kıtasız ve kumandasız bir Irak'a baskın yapmıştı.»

Enver Paşa, Irak'ı boş bırakmanın hatasını anlamıştı. Suriye ve Kafkasya'ya gönderilen XII. ve XIII. Kolordulardan ne getirilebilirse geriye çağırıldı ve Irak'ta birtakım askeri teşkilata girildi.

İşte bu sırada, hararetle bir İttihatçı, taşkın, heyecanlı bir mücadele adamı olan Kurmay Binbaşı Süleyman Askeri Bey, Bağdat Va-

Irak cephesinde harekât sahaları

liliğine ve Irak Kumandanlığına tayin olundu. Bütün bu görevler için askeri rütbesi çok yetersiz olduğundan, kendisi «Süleyman Askeri Paşa» olarak anılmaya başlandı. Süleyman Askeri, Balkanlardaki İttihat ve Terakki teşkilatının gözde adamlarından biri ve Enver Paşanın yakından tanıdığı bir Komiteciydi. Mücadele azmi ve cesareti güçlü olmakla beraber, çağ anlayışı ve çağdaş harpler, meseleler üzerindeki görüşleri çok dar ve bazen çocukçaydı. Kutsal cihada ve İslam ittihadı davasına kuvvetle inanıyordu. Şöyle konuşuyordu:

«— Irak'a asker göndermek cinayettir. Mevcut aşiretlerle düşmanı denize dökmek ve fazla olarak, Bülucistan ve Hindistan'a da akınlar yapmak kabildir...»

İşte bunun içindir ki, 3 ocak 1915'te Irak'a tayin olunup (1) vazife yerine de varınca, birtakım Arap Şeyhlerine, heyecanlı mektuplar yazdı. Veya yazdırttı. Bu Arap Şeyhlerinin din yolunda, hemen aşiretlerini peşlerine takıp, kılıçlarını da çekerek, düşmanları önlerine katacaklarına, denize dökceklerine inanıyordu.

Kendisine Enver Paşanın verdiği emir, ne yapılacaksa yapılması ve İngilizlerin işgal ettikleri Deltayı, yani Fırat ve Dicle'nin birleşerek meydana getirdikleri Şattularap bölgesini kurtarmasıydı.

Süleyman Askeri'nin cüret ve cesaretine sınır yoktu. Nitekim hemen toplayabildiği kadarıyla, derhal İngilizlere saldırdı. Bu kuvveti iki kola ayırdı:

«1 — Fırat kolu: Nasıriye'ye ve Basra'ya yürüyecekti. Kendisi bu kolda olacaktı.

2 — Dicle kolu: Bağdat'ta yaşayan, Feodal karakterde ve fakat gösterişli bir Çerkes beyi olan, bilhassa-atlı birliklerde şöhreti yaygın bulunan Mehmet Fazıl Paşanın kumandasında hareket edecekti. Arap aşiret siivarilerinden derlenebilenlerle, 35. Tümenin henüz silah altına alınmış ve talimsiz askerleri bu kolda bulunacaktı.»

Her iki kumandan cesur insanlardılar. Henüz moral de yıkılmamıştı. Mehmet Fazıl Paşa, Ortaçağ akınlarını andıran saldırılarla

(1) M. Larcher, onun 21 aralıkta vazifeyi devraldığını yazar.

Güneye yürüdü .İran topraklarına da girdi. Ahvaz'daki İngiliz Petrol hattı, kilometreler boyunca tahrip edildi. Süleyman Askeri Beye, ilk hedef saydığı Nasıriye'yi geri alarak, Korna istikametine çöle daldı. Bu hareketleri gören 20.000 kadar Arap, onun etrafında toplandı. 11 martta İngiliz-Hint süvarisine 300 zayıat verdirdi. Fakat hareketleri gelişigüzel. Muharebeden ziyade, akıncılığa benziyordu. Bu arada kendisi Şuaybiye'de yaralandı. Tedavi için Bağdat'a götürüldü. Fakat Süleyman Askeri, hastahanedeki kapanıp taburcu edilmeyi bekleyecek adam değildi. İngilizler ise, hem siyasi cepheden, hem askeri alanda, hazırlık ve takviyelerini en sistematik şekilde yapıyorlardı. Evvela kuvvetlerini bir Kolorduya çıkardılar. Arkalarında Hindistan Ordusu Başkumandanlığı ve onun kaynakları vardı.

Hastahanedeki tam tedavi görmeden çıkan, ata da binemeyen, harekâtı bir arabadan idare eden Süleyman Askeri, yeni bir taarruza girişti. Basra kenarına kadar vardı. Ama bu taarruz da gelişigüzel akınlar ve saldırılar sonunda, tam bir yenilgi ile bitti. Süleyman Askeri, bu netice karşısında, 1 nisan 1915'te intihar etti. Tabii ricat da başladı. Cephe, Korna karşısına döndü. Orada tahkimata girişti. Osmanlılar 3800, İngilizler 1300 insan kaybetmişlerdi.

*
**

HARİTASI OLMAYAN ÜLKE

Bu gelişmeler İngilizleri daha geniş kararlara sevketti ve cesaretlendirdi. Irak'taki kuvvetlerini durmadan takviye ediyorlardı. İstanbul'da ise Umumi Karargâhın, Irak harekâtını layıkıyla takibedecek bir haritası bile yoktu. Nihayet 1/1.500.000 mikyasında, Almanca iki Kipert haritası bulunup satın alındı. Hatta vaktiyle Irak'ta çalışmış kişiler toplanarak, bir harita düzenlenmesine bile çalışıldı (1). Irak'a Nurettin Bey (Paşa) Kumandan tayin olundu .6 mayısta kumandayı ele aldı. Irak'ta İngilizlerin artık sıçrama hareketleri başlamıştı. Nurettin Beye Enver Paşanın verdiği emir ise şuydu:

(1) Bursalı M. Nihat: *Larcher'e Tenkidi Zeyiller*. Larcher'in ikinci cildi. s. 261.

«— *Irak'ı karış karış müdafaa etmek,*
— *Vaziyet istikrarlı bir hale gelince taarruza geçmek.»*

İngilizler bu safhada ilk hedef olarak Ammâre'yi seçtiler. Ama havanın sıcaklığı, arazi ve bataklıklar, harekâtı zorlaştırıyordu. 24 temmuzda Nâsiriye'ye varılarak buradaki Osmanlı kuvvetleri püs-kürtüldü. Bunu takibeden General Tavns hend müfrezesi de, bir nehir filosu ile takviyeli olarak 28 mayısta Ammâre'ye girdi. Burayı müdafaa eden Halim Beyi ve kuvvetlerini esir aldı. Bu hareketlerde verdiği esirlerin sayısı 1800'e varıyordu. Bu İngiliz zaferleri, Şattularap deltasındaki yerli halkın davranışlarını da değiştirdi. Şimdi İngiliz dostluğu ve Türk düşmanlığı başlıyordu. Araplar, Ammâre hastahanesini yağma ettiler ve ele geçirdikleri Türkleri toptan öldürdüler. Tavns hend hatıra eserinde şunları yazar (1):

«*Irak'taki tek mil harekâtım esnasında Arapları hain ve alçak insanlar olarak gördüm. Türkler de bunlara, lâyük oldukları şekilde muamele ediyorlardı.»*

İngiliz istihbaratına nazaran, Irak'ta Osmanlı ordusu çok zayıflamıştı. Şu halde Bağdat üzerine yürünebilirdi.

General Tavns hend, 27 eylül 1915'te Kut-el Ammâre üzerine yürüdü. Savaş iki taraf için de çetin oldu. Türkler 17 top, 1.300 esir ve 1.700 ölü-yaralı verdiler. İngilizler de 1.200 insan kaybetmişler, fakat Osmanlıların muhasaradan sıyrılmasına mani olamamışlardı. Ama Kut-el Ammâre, İngilizlerin eline geçti.

Kut-el Ammâre, Dicle'nin bir dirseğinde ve Şat-ül Hay suyunun Dicle'yle birleştiği yerdedir. Tavns hend'in ve İngiliz Kurmayının fikri, burasını Bağdat üzerine bir sıçrama merkezi yapmaktı. Ama İngilizler de dinlenmeye muhtaçtı. Mesela Kolordu Kumandanı General Nikson, harekete geçmekle beraber, Hindistan'daki Kral Nâibine şöyle yazıyordu:

«*Birliklerim yorgundur. Müslümanlar, Selman-ı pâk mukaddes mahalli üzerine yürümek istemiyorlar. Erlerin güveni*

(1) General Tavns hend'in eseri, dilimize çevrilerek, Erkânı Harbiye-i Umumiye Reisliğince, büyük bir cilt halinde bastırılmıştır.

sarsılmıştır. İngiliz askerleri, eski Roma zamanında ve Yelizer'in askerleri gibi, omuzlarının üstünden bakıyorlar. Kendilerini denizden ayıran mesafeden ürküyorlar.»

Nitekim Tavnshend'in bu harekâtı anlatan kitabında, kaçakların pek çoğaldığı için bir Müslüman taburunun geriye, sahile gönderildiği de nakledilir. Buna karşılık, Nurettin Paşanın kuvvetleri artmıştı. Selmân-ı pâk, Orta Irak'ın, Bağdat istikametinde ve kutsal Kerbelâ şehri yakınındadır. Ve burası, eski İran'ın ünlü Ktezifon şehridir. Bağdat'tan gelen 45. Tümen orada Nurettin Paşanın emrine girer. 51. Tümeden 7 taburla, bir Şnayder topçu taburu da, toplam 5.000 kilometre kara yürüyüşü yaptıktan ve bir sıra muharebeler verdikten sonra 17 kasımda cepheye varır. Selman-ı pâk, bir müstâhkem mevki haline getirilmiştir. Muharebe gününde Nurettin Beyin emrinde 20.000 tüfekte 19 makinalı tüfek, 52 top ve bir miktar atlı bulunuyordu. Müstahkem mevki, Dicle'nin sol sahilinde, 10 kilometrelik bir cephe işgal etmekteydi.

22 kasımda İngiliz-Hint tümeni saldırıya geçti. Bazı başarılar elde etti. Fakat saldıranlar, bilhassa çok subay kaybetmişlerdi. Nurettin Bey bir karşı taarruzla, kaybedilen yerlerin tamamına yakın kısmını kurtardı. Hintliler karmakarışık kaçmışlardı. Ve Tavnshend, 643'ü ölü, 3.300'ü yaralı, 594'ü kayıp olmak üzere 4.500 insan kaybetmişti. Ama Nurettin Beyin zayıfatı korkunçtu. 35.000 insandan 9.500'ünü elden çıkarmıştı. 45. Tümenin, % 60'ı zayı olmuştu. Tavnshend, Türk askerleri hakkında şöyle yazar:

«Bunlar, Avrupa ve Asya'nın en sebatlı askerleridirler. İtaatlî ve birliktirler. Almanlardan da daha metanetli ve inatçıdır- lar. İslamın kurtuluşu yolunda çalışıyorlar ve Balkan Harbindekinden çok iyi dövüşüyorlar.» (1).

Halbuki Nurettin Bey de, yaşlı bir Alman Mareşalinin, Golç Paşanın emrine verilmişti. Golç Paşa artık faal hayatı tükenmişti. Nitekim bir süre sonra Irak'ta hastalanarak ölecektir. Ama Nurettin Bey bu çelişmeye, yani İslamın kurtuluşu için yapıldığını savunduğumuz ve kutsal olarak ilan ettiğimiz bir savaşı, hem de Irak gibi

(1) MM. Bert Gaulis: *Nurettin Beyle Mülâkat.*

Müslüman topraklarında cereyan eden harekâtına bir Almanın yüksek Kumandan tayin edilmiş olmasındaki garipliği, Başkumandanlığa bildirmekten çekinmez:

«Irak Ordusu, Golç Paşanın askeri bilgisine muhtaç olmadığını ispat etmişse...» «ahalisi Müslüman olan ve Mukaddes cihat yaptığımızı ilan eylemiş olduğumuz Irak'a, Müslüman olmayan bir General göndermekteki zıddiyet, dikkati çekicidir.»

Selman-ı Pâk'tan sonra İngilizler geri çekildiler. Tavns hend, 130 kilometre gerideki Kut-el Amınâre'ye yerleşti. Burası 7.000 nüfuslu ve askeri bakımdan kendilerince iyi donatılmış bir kasabaydı. Sivil ahali kasabadan çıkarıldı. Böylece İngilizler burada uzunca bir istirahati, hatta muhasarayı göze aldılar. Nitekim muhasara, 7 aralıkta başladı. Golç Paşa da cepheyi ziyaret etti. XIII. ve XVIII. Tümenler Irak Kumandanlığı emrine verildi. Irak'taki kuvvetler, VI. Ordu olarak birleştirildiler.

*
**

İNGİLİZLER TESLİM OLUYORLAR

Kut muhasarasının hikâyesi uzun, ama neticesi kısadır. 7 aralık 1915'te başlayan sarma, çeşitli safhalar göstererek, 28 nisan 1915'te, buradaki bütün İngiliz-Hint kuvvetlerinin, kayıtsız şartsız teslimi ile sona erer. İngiltere ile İngiliz ordusunun tarihinde, bu sayıda bir askerinin böyle toptan teslim oluşunun bir başka misali yoktur. Muhasara 147 gün sürdü. Kendilerine göre İngilizler bu sürede, 1.000 ölü, 7.000 yaralı ile 731 hastalıktan (tifüs, skorpion, açlık) ölü verdiler. 5.000 İngiliz, 7.000 Hintli ve 3.300 gayri muharip insanla teslim oldular. Tavns hend'in eserinde okuduğumuz sayılar, bunlardan biraz farklıdır.

Bu zaferi kazanan Halil Paşanın, hatıratında verdiği rakamlar şöyledir:

«Ordum, gerek Kut karşısında, gerekse Kut'u kurtarmak isteyenler karşısında, 300'den fazla Subay ile, 10.000 Erini şehit veya yaralı verdi. Fakat buna karşılık İngiliz ordusundan burada, 5 General, 481 Subay, 13.300 Er esir aldı. Bunları kurtarmaya gelen İngiliz ordusunun ise, zayıfatı 30.000 kişidir...»

Bu arada Nurettin Bey Irak'ta Kumandadan ayrılmış ve yerine Kumandayı 52. Tümen Kumandanı Albay Halil Bey (Enver Paşanın Yeğeni) ele almıştı. Teslim müzakere ve muamelelerini o tamamladı. Bu muamele ve temaslarda Halil Beyin hareketleri gayet centilmen-neydi. Nitekim Harpten sonra İngiltere'de kurulan «Eski Irak Muharıpleri» Cemiyetine, Halil Bey fahri üye olarak kabul edildi ve İngiltere'yi ziyaretinde çok saygı gördü. Kut teslim olduktan sonra, Halil Beyin rütbesi Mirliyalığa (Paşalığa) yükseltildi. Henüz 33 yaşındaydı.

İngiltere bu yenilgiyi tabi hazmedemezdi. Nitekim ondan sonra Irak'a büyük kuvvetler nakline başlandı. Türklere düşen, bu zaferin etkilerini yaşatabilmek, ondan faydalanmak, kuvvetlerini zaafa uğratmamak ve hele cepheyi, katiyen zayıflatmamaktı. Ama öyle olmadı. Bu arada olanları ve bu vadide Başkumandanlığın davranışlarını izah etmek, bugün bile güçtür. Ama evvela şu duruma dikkati çekelim...

*
**

ANARŞİK BİR MONARŞİ: İ R A N

Irak ve Irak'taki Osmanlı ordusu, iki cepheli bir baskı altındaydı. Bunun birincisi, İngilizlerin saldırılarıydı.

Ama baştan akla gelmeyen ve Başkumandanlıkça da durmadan desteklenen ikinci bir baskı dalgası da vardı. O da Almanların, daha doğrusu, neydiği belirsiz bir sürü Alman Misyon ve Heyetlerinin Irak'taki, hedefleri belirsiz türeyişleri ve yerleşmeleri idi. İran toprakları, bunların faaliyet ve yayılış sahaları içine giriyordu. Ve bunlardan en çok şikâyetçi olan da, Bağdat'ta yerleşen ve bir nevi Irak Umumi Askeri Kumandanı durumunda görünen Alman Generali Golç Paşaydı.

Golç Paşa, hatıratında şöyle yazar:

«Enver Paşa, gene İran, Hindistan, âlem-i İslam hayallerine kendini vermişti.»

Birinci Dünya Harbi yıllarında İran, tam bir anarşi içindeydi. Hatta buna, Monarşik Anarşi demek daha doğrudur. Çünkü İran'da bir Monarşi, bir Hükümdarlık idaresi sürüp gidiyordu. Ve Anarşi ona rağmen vardı. Çünkü evvela Şah'lık nizamı ve otoritesi

çürümüştü. Hanedanın hakimiyeti, aslında şekilden ibaretti. İran aşiret Beyleriyle, İranlı Prenslerin üzerinde Şahlığın, hemen hiç bir nüfuzu yoktu. Valilikler her yıl, müzayede ile şuna buna veriliyordu. 1908 Türk İhtilali sırasında İran'da da sürüp giden meşrutiyet ile irtica kavgalarında ise İran, Meşrutiyet nizamında pek de fütuhât yapamamıştı.

Sonra Anarşi, şuradan da geliyordu ki, İran toprağında İran devleti hiç de hâkim değildi. Sırasıyla ve başlıca dört devletin askeriyle yerli çete veya müfrezeler, bu toprakta birbirleriyle çarpışıp duruyorlardı. Başta Rusya, Kuzey İran'da 70.000 kişiye varan asker besliyor ve buraları, kendi işgali altında bulunduruyordu. Güneyde İngilizlerin de askerleri, aşiret müttelikleri, üsleri, ordugâhları vardı. Hatta 4 mart 1916'da Ruslarla İngilizler anlaşarak, aradaki tarafsız bölgeyi de kaldırmak suretiyle İran'ı kendi aralarında iki nüfuz ve himaye bölgesine ayırmışlardı. Artık Güney İran İngilizlere, Kuzey İran Ruslara aitti. Özel örgüt mensupları ile, muntazam Osmanlı Birlikleri de İran'da hareket halindeydiler. Almanlar ise, hem siyasi-askeri misyonerleri, hem bunların besledikleri çeteler ve birliklerle, faal olarak İran'da çalışıyorlardı.

İran'da bu güçler arasında durmadan çarpışmalar oluyordu. Zaten Sefaretler, Konsolosluklar da birer kale gibiydi. Herbirinin piyade veya süvari, ama hepsi silahlı muhafız kuvvetleri vardı. Şehirler durmadan el değiştiriyordu. İran Devlet idaresi ise, bütün bu olayların dışındaydı. Şahlık, açılmaz bir afyon uykusu içinde uyuyup gidiyordu. İran Prensleri ile Derebeyleri, Aşiret Beyleri ve insan pazarında dolaşan binlerce İranlı, düpedüz satılık ve kiralıktılar. Kim isterse, daha doğrusu kim parayı çok verirse, onun emrine giriyorlardı. Ama bu kiralama ve satılma da, ancak silah patlayıncaya kadar sürüyordu. Silah patlayıp da iş çatışmaya gelince, kimse tatlı canını tehlikeye atmıyordu. İşler mayna olunca da, şu veya bu tarafın hizmetinde, gene boy gösteriyorlardı. Bu arada mesela Golç Paşaya göre, Alman Misyonu, ayda 2.000.000 altın Alman Markı harcıyordu.

Birinci Dünya Harbinde İran'ın bu iç karışıklığı hakkında yazılanlar çoktur. Fakat bizde, kendi devrinin en güçlü ve doğru Askeri Yazarı ve Eleştiricisi olan Bursalı Yarbay Mehmet Nihat Beyin o devrede İran harekâtı içinde bulunmuş ve olayları da yazmış ol-

Hallı Paşa

ması, bizim için en değerli kaynağı teşkil eder (1). Bu kaynağa bakarak ve bizimle ilgili olarak şunları görüyoruz ki, Osmanlı Hükümeti de İran sahnesindeki oyunlara, hem muntazam asker kuvvetleri, hem Enver Paşa tarafından kurulan ve kendi başına buyruk «Teşkilât-ı Mahsusa» ajan ve müfrezeleri, hem de birtakım Alman Misyoner ve Heyetleri ile onların kurdukları çeşitli çeteleri koruma gayreti ile katılmış bulunmaktadır. Mesela Meşrutiyet ihtilalinin «Hatip Ömer Naci» olarak tanınan ele avuca sığmaz propagandacısı, bu teşkilata bağlı olarak, gene İran Azerbaycanı taraflarındadır. Ve orada hastalanıp ölecektir. Gene Meşrutiyet devrinin, Balkan Harbinde «Hamidiye Kruvazörü Kahramanı» olarak ün salan Rauf Beyi (Mütarekede Bahriye Nazırı, Cumhuriyette Mebus - Başvekil Rauf Orbay) maiyetinde Çerkes Etem ve grubu ile İran'lıdır. Gaye, Afganistan'a geçmek, Hindistan yollarına sarkarak ihtilaller çıkarmaktır. İran ve Afganistan, Almanlar cephesine kazanılacaktır. Sonra da Hindistan'da neler olmayacaktır. Öyle çocukça hayaller ki, herbiri cepherine birkaç avuç veya heybelerine birkaç torba altın koyunca, bütün bunların oluverceklerini sanırlar. Halbuki Başkumandanlıkta, Irak'ın bir haritası bile yoktur. İran, Afganistan, Hint ise bizim için, eski Kafdağı masalları kadar dumanlıdır. Ama şimdi biz, bu Afganistan, Hindistan hikâyelerini bir tarafa bırakarak, Irak'a dönelim...

*
**

ENVER PAŞA VE BÜYÜK PLANLARI

Irak'ta Selmân-ı Pâk muharebesinden ve Kut-el Ammâre'den, büyük yenilgiden sonra, İngilizlerin Irak'a büyük kuvvetler getirerek karşı harekete geçmeleri tabii idi. Osmanlılara düşen, Irak'ta tutunmak ve bunun için de cepheyi hem daha kuvvetlendirmek, hem daima kuvvetli tutmaktı. Öyle görünüyordu ki bu takdirde, Irak'ın elde tutulması belki de mümkün olacaktı.

---

(1) Askeri Mecmua. No. 15-16. XIII. Osmanlı Kolordusunun İran harekâtı.

Hulâsa, Irak'ta Kut zaferinden sonra Irak cephesi icaplarının değerlendirilememesi, cephenin boş bırakılması ve İran sahralarında gereksiz bir sefere çıkılarak kuvvetin dağıtılması, Enver Paşanın büyük hatası olarak görünür. Bu hata, gününde ve vaktinde, o zaman Irak'ın baş şöhreti haline gelen Halil Paşa tarafından Yeğeni Enver Paşaya ısrarla belirtilmiştir. Halil Paşanın, tarafımızdan derlenen Hatıralarından şunları okuyalım:

«Bağdat daha elimizdeyken ve Golç Paşanın bu cepheye geldiği sıralarda Bağdat'a gelip yerleşen kalabalık bir Alman heyetinin faaliyetlerinden daima zarar gördük. Mevcudu 40 kişiyi aşan ve adına Alman Misyonu denilen bu heyetin ne olduğunu, ne yaptığını, ne yapmak istediğini, nelerle uğraştığını, bir türlü anlayamadık. Hepsi de neidüğü belirsiz insanlar hissi veriyordu. Ama yanlarında sayısız altın getirmişlerdi. Ve bunu diledikleri gibi sarfediyorlardı. Güya İran'da, güya Kürdistan'da birtakım planlar üzerinde çalışıyorlardı. İran'ın her önüne gelen satılmış ve yalnız para düşünen ahlaksız önderlerini altına boğuyorlardı. Gözleri: İran, Afganistan, Hindistan üzerlerindeydi. Bizim, İran ortalarına kadar sürülip, sonunda Irak'ı kaybetmemize sebep olan maceraların altında da, bunların telkinleri ve Umumi Karargâhu yanlış kararlara sevkedişleri vardı. Görünüşe göre onlar hep, harbiu birgün biteceğini, bizim cephemizin muzaffer olacağını ve İran ile Türkiye'nin, olduğu gibi ellerine düşüp, Ortadoğuda diledikleri gibi oynayacaklarını zannediyorlardı. Bu maceralı görüşlerden biz, daima zarar gördük...»

Evet, ortada bir oyun dönüyordu. Bir oyun hazırlanıyordu. Çünkü Halil Paşaya göre, uyarılar da Enver Paşada olumlu tepki yapmamıştır. Neticede, Irak cephesinden çekilen 2 Piyade Tümeni ile bir Süvari Tugayından (11.500'ü muharip olarak, 21.000 insan ve 8.500 hayvan) mürekkep XIII. Kolordu, ilk hedef olarak İran'daki Rusları dağıtmak nedeni ile İran'a sokulmuştur.

BOŞLUKTA DALGALANAN BAYRAK

Kut-el Amrânâre zaferinden sonra Halil Bey, rütbesi Mirlivalığa (Paşalığa) yükseltilerek, VI. Ordu Kumandanı da olmuştur. Durumu, Hatıralarında şöyle değerlendirir:

«Irak'ta o zaman, dünyayı da çalkalandıran bir zafer kazanmıştık. Ama kazanılan bir muharebeydi. Harp ise devam ediyordu. Harbi henüz kazanmamıştık. O halde yapılacak iş, artık bu zaferi arkada bırakarak, geleceği düşünmektir. Çünkü İngilizler bize bu kazancı bırakmazdı. Bunun elbette bir intikamı, bir yeni ve daha büyük hesaplaşması olacaktır.»

«Fakat ne var ki, mantık değil, hayaller çalışmaya başladı. Bağdat'taki birtakım garip Alman Subayları, garip oyunlar içindeydiler. Birşeyler döndürülüyordu: Hlep İran üzerine!..»

«Bir gün İstanbul'da Başkumandanlık Karargâhından, son derece gayri askeri (askerliğe uymayan) bir emir aldım. Bu emirde, Dicle cephesinde münasip kuvvetlerle müdafaa kala- rak, İran cephesinin takviyesi ve ilk adımda Kirmanşah şehrinin işgali bildiriliyordu. Evet, hayaller çalışıyordu!..»

«Halbuki bu, bir sergüzeşt (macera) olurdu. Başkumandanlık Karargâhına derhal cevap verdim. Bir sene önceki Kut yenilgisini unutmayan İngilizlerin, şimdi Bağdat'ın 110 kilometre güneyinde 100.000 süngünlü bir kuvvet topladıklarını ve onlar bunu yaparken, bizim, eldeki kuvvetlerin mühim bir kısmını Dicle cephesinden çekip İran'ın ortalarına sevkedecek bir Kumandanın böyle bir hareketinin, ancak cahilane ve caniyane bir sergüzeşt teşkil edeceğini açıkça yazdım. Fakat Başkumandanvekili, İran hareketinde ısrar ediyordu. Orası ısrar ettikçe de, ben reddediyordum. Başkumandanın bu ısrarlarına, sert cevaplar veriyordum...»

Evet, genç Başkumandanvekili Enver Paşa ile, onun genç yeğeni Halil Paşa, garip bir sinir ve irade yarışı içine düşmüşlerdi. Halbuki Irak'ta, 110 kilometre güneyde, 150.000'den fazla düşman süngüsü yığılmıştı. Ama ne çare ki söz, İstanbul'daki yeğenindir. Halil Paşa Hatıratına şöyle yazar:

«Eğer İran harekâtı, VI. Ordunun ve Irak'ın hayatından daha mühimse, bu kolun kumandasını bizzat üstüme alarak, Kirmanşah, Hemedan, Tahran, Hindistan ve Afganistan içlerine kadar, müstakil olarak gitmeye razı isem de, VI. Ordu Kumandanı sıfatıyla bu fikre ve harekete iştirak edemem. Hatta bu kol eğer müstakil değilse, VI. Orduya mensup olacaksa, bu Ordunun kumandanlığından istifamı isterim. Fakat Başkumandanvekili Enver imzası ile gelen son ve kati emir şuydu: "VI. Ordu Kumandanı olarak kalacaksınız ve Kirmanşah'ı mutlaka işgal edeceksiniz..."»

Halil Paşa şöyle devam eder:

«İtaatsizliği kendime yakıştıramazdım. İran'da hayalperestâne siyasi ve iktisadi menfaatler peşinde koşan Almanlar, Başkumandanlık Karargâhını herhalde tazyik etmişlerdi. Bunlar cephemizde de iyi hareket etmiyorlardı. Albay Bop isminde bir Alman, İran'ı kapayan Paytak Geçidi ilerisinde bir macera teşebbüsü sırasında bozulunca, birlikleri de ortada bırakarak, tâ Bağdat'a kadar kaçmıştı. Ve İran'da Rusların bu geçidi almalarına vesile vermişti...»

Ama ne var ki hayaller işler. Ve kumanda zinciri, Birinci Dünya Harbinde çok disiplinlidir. Enver Paşanın dediği olur. Irak cephesinin seçkin bir kuvveti olan XIII. Kolordu, cepheden çekilerek İran'a sokulur. Hedef nedir, niçin ve nereye gidiliyordu? Bunu Ordu ve Kolordu Kumandanları da bilmezler. Halil Paşanın İran'a dalan XIII. Kolordu hakkındaki görüşleri şunlardır:

«XIII. Kolordü bu sıralarda İran sahralarında, başıboş bir bayrak gibi dalgalanıyordu...»

Gerçi bu sıralarda, İran'daki Rus kuvvetlerinden Baratof Kolordusu Irak sınırına yaklaşmıştı. İngilizlerle Ruslar arasında askeri işbirliği tahakkuk etmek üzereydi. Ama XIII. Kolordu, sadece Irak sınırına yaklaşan Rus kuvvetlerine karşı çıkmakla kalmamış ve harekâtını taa Hemedan'a, Kirmanşah'a kadar uzatarak, neticede asli kuvvetten çok uzaklaşmıştı.

Zaten 25 ocak 1917'de İngiliz ordusu taarruza geçecek ve 11 mart 1917'de Bağdat düşecektir...

*
**

Larcher bu harekâtı, kendi açısından şöyle anlatır:

«İranlı yardımcılarının güvenilmezliği, boyuna kaçırları Almanlara, İran'da kendi başlarına gayretin faydasız olduğunu ispat etmişti. Ölümünden evvel Golç Paşa ile Alman maiyeti de, İttihat İslam (Cihâd-ı Mukaddes) hülyasının boşluğunu, açıkça anlamışlardı. Buralarda ancak altın pahasına ve fakat sadakâtlere şiihpeli adamlar toplayabilmişlerdi. Altın Almanya'dan artık gelmemeye başlamıştı. Kâğıt parayı ise ahali tanımak istemiyor, almıyorlardı.

Bu sebeple Alman Generalleri, boş bir hayalin peşinde böyle emek ve vesait sarfını tenkide başlamışlardı. Artık, bazen o tarafa, bazen bu tarafa hizmet eden kaçakları toplamak, talim etmek istemiyorlardı. Ve buralarda böyle bir harekât sahâsı meydana getirmekten çekinmeye başlamışlardı.

Fakat Berlin Hariciye Nezareti, hâlâ Hindistan tasavvurlarında direniyordu. Askerlerden de bu yolda gayretler istiyordu. Bunun için de tek çare, İran'a ve hayal edilen istikamette bir taarruza girişilmesiydi. Enver Paşa Almanya'dan, büyük tavizler koparmak ve Türkiye'nin de İran üzerindeki emellerini tatmin etmek için bu fikre yatkındı. Enver Paşa ve Alman Ataşemiliteri General von Lussov, mayıs 1916'da Bağdat'a geldiler. 23 mayısta ve Halil Paşa ile birlikte bu yolda bir hareket planı tertip ettiler. Türkiye, Irak ordusunun yarısını, Almanya da bu iş için gereken malzemeyi verecekti. Hedefler, Azerbaycan'ı işgal, Tahran'ı zaptederek, Müslüman Hindistan'a ve Türkistan'a yürümektir. Nihayet Ali İhsan Paşa kumandasında XIII. Kolordu İran'a ve 2 temmuz 1916'da Kirmanşah'a girdi. Ama Enver Paşa, daha ilerilere gidilmesini istiyordu. Ve onun tesiri ile bir sıçrama daha yaparak, 10 ağustos 1916'da Hanedan işgal edildi. Ama hareket üssünden tam 400 kilometre ileriye varan XIII. Kolordu, daha fazla ilerleyemezdi. O sırada Alman Maslahatgüzarı Kardof da, İsfahan'ı almıştı.

Fakat gerçek ne olursa olsun sonuç şudur ki; Irak cephesi zayıf düşürülünce, İngiliz Generali Mod, ordusunu harekete geçirdi. Felâhiye mevzilerinde güçlü direnişler göstermişizdir. Ama yıpranan ve yorulan Osmanlı askeri, nihayet çözümlenerek Bağdat üzerine çekilecek, 1917 ocak ayında başlayan İngiliz taarruzu, 11 mart 1917'de Bağdat'ın düşmesiyle hedefine ulaşacaktır.

Ancak bu taarruz darbesiyedir ki kendine gelen Osmanlı Başkumandanlığı, İran bozkırlarında beyhude bocalayan XIII. Kolorduyu geriye ve Irak cephesinin imdadına çağırıldı. Ama yürüyüş güçlü. XIII. Kolordu ancak üç haftada ve dağlar içinde 400 kilometre yol alarak 14 martta, Öncü 6. Tümeni ile Irak-İran sınırında Hane-kin'e vardı. Fakat o sırada artık Bağdat düşmüştü. Ondan sonraki hareketlerde aktif bir müdahalede bulunamadı. Bağdat'ın düşmesi ise, gerçek memleket, gerek ordu içinde, büyük moral düşüklüğü yaratan bir olay oldu. Bağdat, asırlardan beri efsanevi bağlarla da bağlı olduğumuz bir masal şehrimizdi. Onu bırakmak, her türlü çaresizlikler içinde çarpışan Türk Subay ve Komutanları için çok ıstıraplı oldu. Bu harekette XVIII. Kolorduya kumanda eden Albay Kâzım Bey (Karabekir) Bağdat'ın düşmesi ve hele bu düşüş sırasında kendi Kolordusunun çarpışmaları ile, Bağdat düşerken duyduğu ruh ıstıraplarını Hatıratında, çok elemli cümlelerle anlatır...

Bağdat'ın sükutundan sonra ise Irak, artık kaybedilmiş demektir. Nitekim cephe daha gerilere çekildi. Mütareke bizi, Musul önlerinde buldu. Bizim tarihimizde Irak ve Bağdat faslı, artık kapanmış oluyordu...

Enver Paşa İran için acaba neler düşünüyordu? Elde bir Belge vardır ki, Enver Paşanın İran üzerinde ve geleceğe ait tasavvurlarına ışık tutar. Bahsi tamamlarken bunu da verelim:

*
**

GELECEĞE AİT TASAVVURLAR

Aşağıdaki Belgede, gelecek zamanlar için İran'da, Alman-Osmanlı işbirliği fikri, açıkça göze çarpar. Bu Belge, Enver Paşanın, VI. Ordu Kumandanı ve Yeğeni Halil Paşaya yazdığı 13.V.332 (28.V.

آئینی امروز ققنای پادشاهی است
عزیز

ایرانی مردم آنجا ...
قدرت ما با خدا ...
ملکیت تحت صحنه آینه ...
منقذ مردم آری اول ...
دولت و انقلاب ایران ...
و با وانه ...
ارو دره ...
ترک ...
هر ...
...
...
...
...

1916) tarihli bir mektuptur. Bu mektup, XIII. Kolordunun, İran'ın çok içlerine gönderilmesi işine de ışık tutmaktadır:

*Altıncı Ordu Kumandanı
Halil Paşa Hazretlerine,*

«İran'ı harp esnasında Ruslardan ve İngilizlerden kurtarmak kâfi değildir. İran'ın gelecekte de mülki tamamiyetini teminat altına almak lâzımdır. Bu mesuliyeti, müttefiklerimizden ayrı olarak üstümüze almak, Rusların ve İngilizlerin ileride vuku bulacak müdahale ve tecavüzlerine karşı İran'ın müdahasını, yalnız ordumuza yüklemek demektir ki, bu, devletin istikbalini tehlikeye atmak olur. Bunun için, İran dahilindeki harbimize, Almanları da beraber sürüklemek ve birlikte hareket etmek, gelecekteki menfaatlerimiz itibariyle zaruridir. Binaenaleyh, Avusturyalılar gibi, İran harekâtından el çekmek arzusunun gösteren Almanları teşvik ve tergipl ile, bizimle birlikte sürüklemek hususunda mesai sarfetme gayretinde bulunmanızı rica ederim.»

Bu mektup veya şifre müsveddesinin arka sayfasında şu kayıtlar vardır (1).

Yazıldı: 13.V.1333

— Saffet —

Bir sureti de Ataşemiliter Fevzi Beye yazıldı.

13.V.1333

Tekrar edildi.

5.VI.1333 (18.VI.1916)

Mahmut Celâlettin.

Irak muharebeleri ve neticeler üzerinde, sanıyorum ki, daha fazla durmaya mahal yoktur. Görülüyor ki Irak'ın hikâyesi, beklenmeyen zaferlerle, mantık dışı hareketlerin doğurduğu yenilgilerin hikâyesidir. Ama bütün bunların arkasında bir gerçek yatar ki, o da, Osmanlı İmparatorluğunun Irak'a, ne idare, ne askerlik, ne ekonomi

(1) Mektubun metni, yeni dile göre sadeleştirilmiştir.

bakımından zaten yerleşmemiş olduğudur. Bizim yakın tarimizde bu durumu kavrayan ve orada kısa zamanda, idari, askeri ve iktisadi, çok cepheli ve başarılı tedbirlere el atan yalnız bir Devlet Adamı gelmiştir. O da, Mithat Paşadır. Mithat Paşanın bu faaliyetlerine, bu cserin I. cildinde değinilmişti...

Devler Ülkesinde Devler Savaşı

Birinci Dünya Harbi İçinde Çanakkale muharebelerini, ayrı bir bahiste değerlendirmek ve özetlemek, bu muharebelerin gerek Osmanlı İmparatorluğu için önemli, gerekse çağımızın akışına yaptığı etkiler bakımından gerektir. Çanakkale savaşları, Birinci Dünya Harbinde bizim, gerçek savunma savaşımızdır. Ve bu savaşların neticeleri, Boğazlar üzerinden Rusya'ya yardım yolunu kapamak ve Rusya'da ihtilâlin patlamasına etkili olmak bakımından da, çağdaş tarih açısından, ayrıca önemli manalar taşır...

VII

DEVLER ÜLKESİNDE, DEVLER SAVAŞI

Yukarıdaki sözler benim değildir. Bu sözler, ünlü İngiliz gazetecisi Aşmet Bartlet'tindir. Çanakkale Savaşı için söylenmiştir. Bu Devler ülkesinde Devler savaşının bir cephesinde çarpışanlar, kendi ülke ve topraklarına saldıran müstevlilere karşı çıkan ve onlardan kendi topraklarını korumak için kanlarını döken, canlarını veren insanlardır. Ve bunlar için Çanakkale muharebeleri, kelimenin bütün anlamı ile, tam bir savunma savaşıdır. Savunulan, ülkenin öz topraklarıdır. Ve bu toprakları, ülkenin öz çocukları olan Dev'ler savunmuşlardır...

Karşı cephede ise; dünyanın en büyük iki Sömürge İmparatorluğu vardır: Büyük Britanya ve Fransa. Bunlar, gerçi Dev Devletlerdir. Ama bu Dev cüsseler, dünyanın dört bucağına yayılmış ve nice milletlerin esareti üzerine kurulan en güçlü Sömürgeci, kudretleri temsil ederler. Çanakkale topraklarına da, yeni fütuhat için gelmişlerdir. O halde karşı saflardaki Devler, Kahramanlar değil, istilacı saldırganlardır. Bu böyle olunca da, kendi topraklarını savunanlarla, bu topraklara göz dikenler, nasıl olur da alınlarında, aynı şeref halelerini taşıyan kahramanlar olabilirler. Ama bu saldırganlar ve hele bütün kumandan ve askerleriyle İngiliz ordusu, Gelibolu Yarımadası topraklarında, Devler gibi çarpıştılar mı, diye sorulacaksa, verilecek cevap:

«— *Evet,*»

tir. İşi, bu çarpışmalarda insanüstü cesaret ve kudretler göstermiş olmak bakımından alırsak:

«— *Devler ülkesinde, Devler savaşı,*»

sözleri, Çanakkale'de her iki taraf için de doğrudur. Birinci Dünya Harbinde Gelibolu Yarımadası ve Çanakkale toprakları, hakikaten bir Devler ülkesiydi. Ve bu topraklarda hakikaten bir Devler savaşı

cereyan etti. Bu savaşın benzerini Birinci Dünya Harbinde, başka herhangi bir cephede göremeyiz. Hem yaşanan sahneleri, hem Çanakkale muharebesinin taşıdığı manalar bakımından...

*
**

ÇANAKKALE MUHAREBELERİ BAŞLIYOR

Yaşanılan sahneler diyoruz. Bunlara gereği kadar değineceğiz. Çanakkale muharebelerinin taşıdığı manaya gelince?.. Bunun üzerinde ne kadar durulsa azdır. Fakat biz hâdisenin taşıdığı bu manaya burada kısaca temas ederek şu kadarını belirtelim: Çanakkale muharebeleri, Birinci Dünya Harbinde, kader tayin edici boğuşmalardan biridir. Ve bunların önde gelenlerinden biri olmuştur. Hatta diyebiliriz ki, Çanakkale muharebelerinin ve neticelerinin ve neticede Türk zaferinin, yalnız harbin akışına değil, çağımızın kaderine de damgasını vuran bir tarafı vardır. Bu muharebelerin bu bakımdan önemi Birinci Dünya Harbinde, müttefikleri ile Rusya'nın birleşmelerini, yani cephe birliğini önlemesidir. Bu suretle de Rusya'da yoğurulan ihtilal hamurunu daha hızlı olgunlaştırmıştır. Rusya'yı, pek ziyade muhtaç olduğu her türlü müttefik yardımlarından mahrum bırakarak, bu ülkenin çöküşünü kaçınılmaz kılmıştır. Rusya'nın bir ihtilal ile çöküşü ise bilindiği gibi, Rusya'nın bir dahili meselesi değildi. Ve yalnız Rusya'da bir rejim değişikliği olarak kalmadı. Bu ihtilal cihana, cihan ölçüsünde etkileri olacak birtakım akımlar getiriyordu. Bu akımların lehinde veya aleyhinde bulunabiliriz. Ama onların cihan ölçüsünde etkiler yaratan önemini, inkâr edemeyiz.

Bu neticenin böyle tecelli edişine ve cihanın yeni bir çağ dönemine girişine, Osmanlı Hükümeti ve dolayısıyla Osmanlı Ordusu, Çanakkale'yi kapatarak, Rusya'nın yolunu keserek, bilerek, isteyerek mi müessir olmuştur? Elbette ki hayır! Ama bu keyfiyet, gerek harbin sonucu, gerek Rusya'daki değişikliğin getirdiği dünya ölçüsünde etkili akımların önemi bakımından neyi değiştirir ki?..

*
**

BİR MUCİZE

Hadiscye bu yönü ile sadccc değincrcck, şimdi bu savaş veya muharebelerin, ana hatları ile hikâyesini özetleyelim. Çanakkale'de kara muharebeleri, Gelibolu Yarımadasında geçmiştir. Bu yarımada, Balkanların bir parçasıdır. Balkanlar ise, 1912-1913 devresinde, yani Osmanlı Devletinin Birinci Dünya Harbine katıldığı 1914 öncesinde, şu kötü Balkan Muharebesine, yani tarihimizin en kanlı hesaplaşmasına sahne olmuştu. Bu hesaplaşmada İmparatorluk, uğradığı yüzkı-zartıcı yenilgisi ile tarihin en başarısız serüvenini yaşamıştı. Balkan harbinde, dünya tarihinin en son kale muharebeleri olan üç kalemin, Edirne, Yanya ve İşkodra'nın ümitsiz, fakat şerefli savunmalarını ayırırsak, bu harp, İmparatorluk için bir aralık, ordunun tam çürüyüşü ve çöküşü manzarasını yaratmıştı. Halbuki 1915'te Gelibolu savaşlarında, bir mucize cereyan edecekti. Ordu, aynı orduydu. Astsubaylar, üstsubaylar kadrosu aynıydı. Erler, aynı erlerdi. Yalnız Kumandanlar kadrosunda değişiklikler olmuştu. Bir yıl önceki Yarbay Enver Bey, şimdi Harbiye Nazırı ve Başkumandanvekili Enver Paşaydı. O zaman Gelibolu'nun kapısındaki Bolayır karargâhının Binbaşı Mustafa Kemal'i, şimdi Yarbay Mustafa Kemal olarak Çanakkale savaşlarındadır. Bu savaşlarda bir gün gelecek, 100.000 kişiye kumanda edecektir. Eski ve yenik kumanda kadrosu gençleştirilmiştir. Yanya kalesinin kahraman müdafii Esat Paşa ise Kolordu Kumandanı olarak, gene burada da vazife başındadır.

*
**

ÇANAKKALE MUHAREBELERİNE ÇIKAN YOL

Çanakkale muharebeleri, adını Çanakkale Boğazından alır. Antik devirlerde Hellespont, Dardanos gibi isimlerle adlandırılan bu Boğaz, ilkçağlardan beri Asya'dan Avrupa'ya, Akdeniz'den Karadeniz'e veya aksi istikametlere olan bütün göç ve istila hareketlerinin yoludur. Osmanlılar devrinde ise, hele top ve topla donatılmış kaleler askerî teknikte yer alınca, Çanakkale tam bir kilit noktası oldu. İstanbul Boğazı ile beraber Çanakkale Akdeniz'le Karadeniz arasında bütün geçit hareketlerini kontrol altına aldı.

Harp tekniğindeki bu yeni gelişmeyi ilk değerlendiren ve Çanakkale Boğazına ilk kaleyi inşa edip onun, burçlarına, kazamatlarına toplar yerleştiren Fatih Sultan Mehmet'tir. Ondan sonra bu kale, Kale-i Sultaniye ve bu boğaz, Kale-i Sultaniye Boğazı olarak anıldı. Fatih'in bu kalesi, hâlâ ayaktadır.

Çanakkale Boğazı, Çardak-Gelibolu'dan başlayarak Ege Denizi ağzında Kumkale (Anadolu yakası) Seddülbahir'e (Rumeli yakası) kadar 63 kilometre (34 deniz mili) uzanır. Genişliği 1400-7800 metre arasında değişir. Kara muharebeleri asıl, Gelibolu yarımadası üzerinde merkezleşti. Bu yarımadanın uzunluğu 90 kilometredir. En dar yeri, Bolayır berzahıdır ki, burada Boğaz suları ile Ege Denizi arasındaki mesafe, meselâ Saros Körfezinde, ancak 5.500 metre kadardır. Sonra güneye doğru yarımada genişler. Bu genişlik, Akbaş-Kemikli arasında 20 kilometreye kadar çıkar. Daha sonra daralmaya başlar. İlyas Burnunda nihayet bulur. Çanakkale savaşları esnasında, saldırgan yabancı kuvvetlerin daima ulaşmak istedikleri hedef, eğer ulaşılabilse hem boğazı, hem Ege sularını gördüğü için, yarımadayı ortasından kontrol altına almayı mümkün kılacak olan Kocaçemen Tepesiydi. Burası yarımadanın ortalarına düşer.

Yarımada arazisi düz değildir. Arızalar, çeşitli kollara ayrılmakla beraber, kuzeyden güneye doğru ve bilhassa Ege Denizine karşı sarp, dik sırtlar ve yarlar halinde uzanırlar. Bu sırtlar çıplaktır ve bir sıra susuz derelerle kesintilidirler. Bu arızalar, savunmayı bir taraftan kolaylaştırmış, bir taraftan da güçleştirmiştir. Çünkü savaşları daha ziyade göğüs göğüse boğuşmalar halinde yürütmeyi zaruri kılarak, bu boğuşmaları her iki taraf için de, çok kanlı, çok zayıflatıcı kılımtırlar.

Eldeki kaynaklardan evvela şu görünüyor ki, Osmanlı Hükümeti savaşa girerken ve savaşın daha ilk safhasında Sarıkamış muharebeleri, Kanal seferi gibi uzak mesafe hareketlerine büyük kuvvetler ayırır ve bu kuvvetlerden en güçlü kısmını Sarıkamış'ta eritirken Çanakkale Boğazında, karşı tarafın bir saldırıya geçebileceği ihtimalini pek hesaba katmamıştır. Hatta az ileride göreceğimiz gibi, Boğazın Ege Denizine bakan kıyıları, hiç de tahkimli ve müdafaaya hazır değildi. Ama karşı tarafta, Çanakkale'ye bir saldırı arzusu, hatta hazırlığını, daha harp başlamadan düşünenler vardı.

Çanakkale muharebeleri üzerinde yayınlar ve hatıralar pek çoktur (1). Bunların, bizim görebildiğimiz, inceleyebildiğimiz kısımları dahi, bu bahiste, İtilaf Devletleri hükümet ve karargâhlarında bu konuda cercyan eden tartışmaları ortaya koymak bakımından yeterli ve ilgi çekicidir. Evvela anlaşılan şudur ki, Çanakkale Boğazında bir

(1) Çanakkale Savaşının askeri açıdan en doğru materyalini verecek olan resmi tarihi, Harp Tarihi Teşkilatı tarafından henüz yayınlanmış değildir.

Fakat değerli bir asker yazarımızın General Fahri Belen'in elinden çıkan «Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi» isimli çok önemli eserinin II. cildinde Çanakkale muharebeleri de verilir.

Bizim Birinci Dünya Harbimiz için, hem resmi, hem özel yayınlarda önemli bir kaynak olarak kullanılan ve Fransız binbaşılardan Larcher'in eseri olan üç büyük ciltte de, bu muharebeler işlenir (cilt: II).

Çanakkale muharebeleri sırasında o cephede V. Ordu Kumandanı olarak vazife alan Alman Generali Mareşal Liman von Sanders'in, «Türkiye'de 5 Sene» isimli hatıra eserinde Çanakkale muharebeleri, bu görgü şahidinin kalemile tasvir edilmiştir.

Atatürk'ün «Anafartalar Muharebatına Ait Tarihçe»sini, burada tekrar kaydetmeliyiz. Harp Tarihi Teşkilatının «1955'te Çanakkale'de Türk» isimli resimli küçük derlemesini de sayalım.

Emekli General Cemil Conk'un «Çanakkale Conkbayırı Savaşları» ciddi bir çalışma mahsulüdür. «Çanakkale Boğazı» ismini taşıyan ve kapak sayfası kopuk olduğu için maalesef yazarını tespit edemediğimiz eser, bu bölgenin tarihi için de duygulu bir eserdir.

Erkânıharbiye-i Umumiye Harp Tarihi Külliyyatı serisinde çıkan «Cihan Harbinde Osmanlı Harekâtı» başlıklı küçük cüzlerden birincisi Çanakkale'ye ait faydalı bir özettir. Deniz Kurmayı ve harp içinde Genelkurmay'da çalışan Hüsamettin Beyin «Çanakkale Tahliyesi» isimli küçük eseri, büyük bilgiler verir. «Çanakkale Destanının 50. Yılı» ismi altında Naşit Hakkı Uluğ'un derlemelerini ihtiva eden kitabı da hatırlatmalıyız.

Fakat değerli bir tarihçi ve araştırmacı olan Prof. Hikmet Bayur'un «Türk İnkılabı Tarihi» isimli kıymetli ciltleri arasında, I., II., III. (Kısım 2) ciltlerini önemle belirtmeliyiz. Bu bir temel eserdir.

Hulasa bu eserler silsilesini daha sayabiliriz.

Bu arada ve yabancı kaynaklar olarak, evvela Çörçil'in hatıraları, sonra mesela İngiltere Hükümeti tarafından Çanakkale harekâtı hakkında tahkikatta bulunmak üzere kurulan Komisyonun «Çanakkale Raporu» ki, Türkçeye tercüme edilmiştir. Amerikan Yüzbaşılardan Granvil Fortskiv'in harp sahasındaki görgülerine ait eseri, Ellis Aşmit Bartlet'in Çanakkale ifşaatı ve benzeri eserlerini de bu arada saymalıyız.

harekete girişilmesi bahsinde ilk planda sözsahibi olanlar, tabii İngilizler ve Fransızlardır. Rusya, gerek Kafkasya'da, gerek Avrupa cephesinde karşılaştığı baskıyı, bu cephelere yığmak zorunda kaldığı kuvvetlerin yükünü azaltmak bakımından, Çanakkale'de bir teşebbüse girişmelerini müttefiklerinden istemiştir. Bu hareket kabil olursa ve durum imkân verirse, kendisinin de Karadeniz'den İstanbul Boğazına karşı bir saldırıya geçerek, Müttefikleri ile İstanbul'da buluşmak imkânını ileriye sürmüştür.

Fakat gene anlaşılan şudur ki, Rusya'nın müttefikleri, Çanakkale'de bir saldırı hareketine girişmek bahsinde, hiç de kolayca görüş ve karar birliğine varamamışlardır. Bu görüş ayrılıkları, hem İngiltere ve Fransa'nın kendi hükümetleri ile Genel Karargâhları, hem de bu iki devletin ilgili makamları arasında uzun süre devam etmiştir. Önemli olarak iki düşünce ve cereyan göze çarpmaktadır. Bu iki ayrı görüş ve cereyan, hem iki müttefiğin kendi içlerinde, hem müttefikler aralarında sarahatle belirlemektedir.

Eldeki kaynaklara göre bu görüşleri şöyle özetlemek mümkündür:

- a) En güçlü düşman üzerinde bütün kuvvetleri toplamak ve sonucu Batı cephesinde almak,
- b) Sonucu Batı cephesinden başka yerlerde aramak, yahut Cepheleleri dağıtmak...

İngiltere ve Müttefiklerinin (İtilaf devletlerinin) imkân ve vasıtaları, bu devletlerin denizlere hâkimiyeti, gerek Avrupa'da, gerek çeşitli kıtalardaki tükenmez insan kaynakları, harbi istedikleri kadar sürdürmek güçleri, bu ilk görüş ve strateji için bu devletlere hesapsız kolaylıklar sağlıyordu. Hele Fransa cephesinde Marn meydan muharebesinin Almanlar tarafından kaybedilişi, bu cephede muharebenin artık bir siper savaşı halinde geçeceğinin anlaşılması, kısaca harbin bir nefes ve mukavemet yarışı haline gelişi, bu görüş sahiplerinin tezlerini kuvvetlendiriyordu.

Bu düşünceleri ileri sürenlerin başında, Fransız Orduları Başkumandanı Jofr ile, İngiltere İmparatorluğu Genelkurmay Başkanı General (sonra Marşal) Robertson'un bulunduğu anlaşılmaktadır.

İkinci görüşü savunanlara göre, Batı cephesindeki siper savaşı-

nı, harekât savaşına çevirmek lâzımdır. Bu da Almanların iyice yıpratılması ile olur. Bu neticenin alınması için ise, çok zaman ister. Bu da harbi uzatır gider. O halde Almanların kuvvet ve dikkatini dağıtmak için, Batı cephesinden başka yerlerde de cepheler açmak, yani Almanya'nın müttefiklerine saldırarak, onu kalbinden değilse de, vücudunun nazik yerlerinden vurmak icabeder. Almanya'nın müttefikleri de, Avusturya ile Osmanlı İmparatorluğudur. Avusturya'ya saldırarak için, Balkanlarda müttefikler aramak ve Balkanlar üzerinde Avusturya-Macaristan İmparatorluğuna saldırarak, zaten Alman yardımını ile ayakta tutunabilen bu İmparatorluğu güney cephesinden de hırpalamak ve Alman kuvvetlerini buralara da çekmek gerektir.

Osmanlı İmparatorluğuna gelince? Ona saldırı için cepheler açmak daha kolaydır. Bunun için ilk akla gelen yer, tabii Çanakkale Boğazı olacaktır. Çünkü burada kazanılacak zafer, harbi onun kalbine, yani devlet merkezi olan İstanbul'a götürür. Bu arada Karadeniz'den Ruslar da inerse, Osmanlı cephesi çöker. Anadolu'da devam edecek bir mukavemet, Almanya ile artık her türlü ulaşım imkânları ortadan kalkacağı için, bu devleti büsbütün çökertir. Böylece de, Boğazlar üzerinden bağlanacak İngiliz ve Fransız orduları ile Rusya'nın, yıkılmaz birliği meydana gelir. Alman-Avusturya orduları, aşılmaz bir çember içine alınır.

Burada kısaca özetlemeye çalıştığımız bu ayrı görüş veya stratejilerin, çeşitli yönlerden ve çeşitli ayrıntıları ile işlenmiş, tartışılmış olacağı tabiidir. Fakat biz sadece, ana hatları ile bu görüşleri vermeye çalışıyoruz. Bu son görüşte Almanya'nın Batı kıyılarına asker çıkararak, orada da yeni cepheler açmak ve hele Balkanlarda Yunanistan, Romanya, hatta kabil olursa Bulgaristan'ı kazanarak, bu bölgede yeni ve Yardımcı kuvvetler bulmak da hesaba dahildi (1). Ama bu son görüşte de en büyük hedef, daha doğrusu mihver hedef, elbette ki Çanakkale'di.

Bu ikinci görüşü savunanların başında, İngiliz Kabinesinden Loyd Core (Lloyd George) ile Vinston Çörçil (Churchill) Fransız Ka-

(1) Prof. Hikmet Bayur *Türk İnkılap Tarihi* eserinin I., II., III. (Kısım 2) ciltlerinde ve bu harpte etkisi olanların hatıralarından da faydalanarak verdiği bahislerde, sırası geldikçe bu görüş farklarını da inceler.

binesinden Brian (Briand) gibi devlet adamları vardı. Fransız ordusundan Gallieni, biraz isteksiz olarak, İngiliz ordusundan Kiçner (Kitchener), İngiliz Amiralî Fişer (Ficher) gibi askerleri destekliyorlardı. Bu konuda ayrıntılı bilgi veren Hatıralar ile, daha başka eserler de var. Meselâ Çanakkale harplerinin görgü şahidi olan ve İngiltere'deki en büyük gazete sendikası reisinin kendisine:

«— Çanakkale'ye ait bütün gerçekleri tek bilen insan, ancak sizsiniz...»

diye hitap ettiği Amerikalı Yüzbaşı Granvil Fortskiv'in yayınlanmadan önce İngiliz sansüründen de geçerek ekim 1915 tarihli önsözünü ile ve Londra'da basılan «Çanakkale» isimli eseri, heyecan vericidir (1). Hulâsa, bu muharebeyi açan Batı devletleri, ondan kendi lehine büyük menfaatler bekleyen Rusya'nın da yararı için, Çanakkale'ye saldırıyı nihayet başlattılar. Aşağıda göreceğimiz gibi, ilk saldırılar denizden yapıldı ve İtilaf Devletleri için, ağır kayıplara mal oldu. Başarısızlıklarla sonuçlandı. Bunu, kara harekâtı izledi. Çünkü İngiltere, girişilen işin azametini anlamıştı. İmparatorluğun haysiyeti de bahis konusuydu. 1915 haziranındaki büyük nutkunda Çörçil:

«— Gelibolu yarımadasında, âlemi hayrete düşürecek büyük bir muzafferiyetin arefesinde bulunduğunu...»

ilan ediyordu. Ama netice hiç de öyle olmadı. En güçlü Askerî Yazarımız Bursalı M. Nihat Bey'e göre Çörçil, Çanakkal seferine, daha 23 kasım 1914'te karar vermiş. Bu tarih, bizim Sarıkamış muharebeleri öncesi, Doğu hareketleri içinde çarpıştığımız günlerdir. Çörçil'in veya İngiltere hükümetinin Çanakkale'ye saldırıları ve ilk başarısızlıklar ise, şubat 1915 iptidalarında başladı. Bu gelişmeleri göreceğiz.

*
**

---

(1) Bu eser, Harp içinde Başkumandanlık Umumi Karargâhı İstihbarat Şubesinde görevli Deniz Kurmaylarından Kıdemli Yüzbaşı Rahmi Bey tarafından dilimize de özetle çevrilecek, daha 1331 (1915) yılında bastırılmıştır.

İYİ DONATILMIŞ BİR BOĞAZ: ÇANAKKALE

Önce derhal şunu belirtmeliyiz ki, Çanakkale Boğazı, harbin başında, hiç de iyi donatılmış bir halde değildi, yarımadanın Ege Denizine ve Saros körfezine bakan kıyıları, tamamen açık ve tahkimsizdi. Bu kıyılara bir gün denizden bir çıkartma olabileceği ihtimali, öyle görünüyordu ki, hiç bir zaman düşünülmemişti. Bu kıyılarda ne tahkimat, ne boğaz kıyısı ile Saros sahilleri arasında ulaştırma ve muharebe şebekesi vardı.

Şimdi burada ve bu muharebelere Boğazda hangi silah gücü ile girdiğimizi canlandırabilmek için, bu sahil tahkimatı ve donatımı hakkında, bazı resmi rakamları vermeliyiz. Çünkü bugün artık, eski tabya ve istihkamlar terkedilmiştir. Ama şimdi her türlü silahtan tecrit edilmiş, son kalıntıları çürüten bu toprak tabyalarında, en mütevazı silahlarla 1915'te, dünyanın en güçlü donanmalarına karşı konulmuştur. Saldırganlar püskürtülmüşlerdir. Bugün, hiç olmazsa kapılarına basit birer kilit takılıp, içlerinin hiç olmazsa, ıssız ama temiz kalması dahi düşünülmemen bu tabyalar dolaşılırken insan, ondarın bir zaman, dünyanın o en güçlü donanmalarına karşı nasıl konuştuklarını, nasıl ateş püskürttüklerini ve bütün bu işlerin de, nasıl eski, yetersiz ve kapalı kazamatları dahi olmayan toprak şivler içinde yapıldığını düşündükçe, tarifi güç, ama ruhu saran duygular içinde kalır.

Şimdi şunları okuyalım:

«Seferberlik başladığı zaman, Çanakkale Boğazının tahkimatı ve teslihatı pek noksandı. Tabyalar umumiyetle toprak ve kâgir olup, toprakların çoğu da, eski sistem. adi ateşli ve kısa menzilli idi. Cephaneleri de pek mahduttu.

Boğaza giriş tabyalarında 15-35 santimetre çapında ancak 20 top vardı. Bunların da iş görebilecek olanları yalnız, 24-35 santimetre çapında dört tanesiydi. Fakat bunların da menzilleri (atış mesafeleri) azamî 14.800 metre, diğer toprakların ise, ancak 7.500 metreydi.

Boğaz dahili tabyalarında 15-35.5 çapında 78 top varsa da, bunların uzaktan iş görebilecek olanları ancak 5 adet uzun 35-35.5 top ile, üç adet uzun 34-35.5 santimetrelik toptu. Bun-

lardan da birincisinin azami atış mesafesi ancak 16.900, ikincisinin ise, 14.800 metreydi (1916 senesinden sonra ve sivri külahlı mermilerin tatbiki ile bu mesafeler 18.000 ve 16.000 metreye çıkarıldı. Fakat harp içinde bunların kullanılması için artık vesile çıkmadı). Diğer geride kalan 15-40 santimetrelik topların azami atış mesafeleri, ancak 7.500 metreden ibaretti.

Boğazın giriş yerinden Dardanos hizalarına kadar olan kısmı, boş ve müdafasızdı. Yalnız Dardanos ve Kepez civarında 7 tane 7.15-15 çapında bahriye topları vardı. İngiliz donanmasının Boğaza geldiği tarih ile (12 ağustos 1914) Boğazı zorlamaya başladığı 19 şubat 1915 arasında, altı ay geçti. İşte bu zaman fasılasındadır ki ve düşmanı Boğazın en dar sahasında karşılamak esası dahilinde, silâlı gücü mümkün olduğu kadar takviye edildi.» (1).

Düşmanın verdiği bu fırsat mühimdir. Çünkü bu suretledir ki, düşmanın bize bıraktığı 6 aylık zamandan, iyi faydalanıldı. Eldeki top ve torpillerin azlığına rağmen, alınan netice, çok başarılıydı. Şimdi ve muharebeleri başlatmadan önce, bu ilâve tahkim ve takviyeler hakkında da özet bilgi vermeliyiz:

«Düşman donanması, Boğazın giriş yerlerindeki tabyaları tahrip edip Boğaza girince, o zaman faaliyete geçmek üzere, Karanlık Limanın iki tarafına, 15-10.8 santimetrelik ve adi ateşli sekiz obüs bataryası yerleştirildi.

Elde mevcut bütün malzemeden istifade edilerek, Boğazın en dar sahasında, 9 torpil hattı meydana getirildi. Ve Namazgâh kıyılarına da bir tane torpido atış kovanı konuldu.

Torpil hatlarını, tarama gemilerine karşı korumak için de, harp gemilerinden çıkarılan küçük çaplı, fakat seri ateşli toplarla, Çanakkale'de mevcut eski adi mantelli Krupp topları ve Nordanfeldlerden bir takım sed bataryaları teşkil olundu. Bun-

---

(1) Erkânıharbiye-i Umumiye Harp Tarihi Külliyyatı: *Cihan Harbinde Osmanlı Harekâtı Tarihçesi*. Cüz: I, *Çanakkale Muhareratı*. Askeri Matbaa. 1338 (1922).

ların da çoğu, Kepez, Soğanlı ve Havuzlar Deresi civarlarına yerleştirildi.

Bütün Boğazda iki projektör vardı. Bu arada bunlara da yeniden 8 projektör ilâve edildi.

Tepelere birtakım sahte bataryalar da kondu. Bunlar uzak-tan hakiki toplar gibi görülecek ve değişik yerlerde arasına atış-lenecek küçük, fakat hakiki toplarla maskelenerek, düşmanın ateşi bunlar üzerine çekilecekti. Nitekim bu tertipten çok isti-fade edildi.

Nihayet gene bu arada, boş ve tahkimsiz bırakılan ve Ege Denizine bakan Saros Körfezi kıyılarına da bazı birlikler dağı-tıldı. 7. ve 9. Tümenlerle 6 seyyar jandarma taburu, bu vazife ile görevlendirildi.» (1).

İşte Çanakkale Boğazı ile Gelibolu sahillerinin, büyük hadiselere hazırlık safhasında durumları böyleydi...

*
**

BÜYÜK SALDIRI NASIL OLACAKTI?

Yukarıdaki parçaları aldığımız ve dipyazılarda kaynak olarak belirttiğimiz Genelkurmay yayını, verdiği bilgilerin yabancı kaynak-lara da dayandığını kaydeder (2).

İngiliz ve Fransız filoları, Boğaz medhalindeki tabyaları ilk defa 21 ekim 1330 (2 kasım 1914) sabahı bombardıman etmekle ilk ateşi açtılar. Ondan sonra ve şubat ayına kadar, bir harekette bulunmadı-lar. Kurmay Başkanlığı yayınının ifadesine, yahut onun dayandığı yabancı kaynaklara göre, Boğazları zorlamak meselesi 1 kasım 1914' te Rusya'nın İngiltere'ye müracaatı üzerine meydana çıkmıştı. O ta-

(1) Erkânıharbiye-i Umumiye Harp Tarihi Külliyyatı: *Cihan Harbinde Osmanlı Harekâtı Tarihçesi*. Cüz: I. Askeri Matbaa. 1338 (1922).

(2) Genelkurmay Başkanlığı yayınındaki kayıt şöyledir:

«Gerek bu, gerekse bundan sonra düşmanın harekâtı hakkında verilecek diğer malumat, İngiliz Çanakkale Komisyonunun son raporu ile, zeyli olan General Hamilton'un ve General Sör Çarls Monro'nun «Çanakkale Tahliyesi» raporundan ve Fransız Yüzbaşı Charl Ru'nun eserinden alınmıştır.

rihte Ruslar, Kafkas sınırında, fazla baskı altındaydılar. Bunun için ve Türklerin dikkatini başka sahalara çekmek maksadıyla böyle bir saldırıyı istemişler ve anlaşıldığına göre İngiltere bu müracaatı, 2 kısım saldırısı ile cevaplandırmıştır.

Fakat ondan sonra nisan ayına kadar Filoların hareketsiz ka-
lışı, bir taraftan Osmanlı Başkumandanlığının dikkatini uyararak Bo-
ğazda mümkün olan hazırlıklara imkân verdi. Diğer taraftan bu Rus
isteğine, Boğazda ancak bir nümayiş denebilecek ölçüde cevap ve-
rildiğini açığa vurdu. Gerçi bu arada Batı devletleri ile Rusya ara-
sında ve harekâta koordinasyon bahsinde çeşitli temasların olduğu
da bilinmektedir.

Ama bahis konusu olacak hareket, eğer Boğazın zaptı ve açıl-
ması ve bu suretle de İstanbul üzerine varılarak oranın işgali ise,
İngilizler bunun için 150.000 askere ihtiyaç olduğu, o sıralarda ise
bu miktar askerin elde hazır bulunmadığı noktası üzerinde duruyor-
lardı. İşte bu sebeptendir ki, İngiliz Bahriye Nazırı Çörçil'in devamlı
telkin ve ısrarları ile, Boğaz'ın karadan değil, denizden zorlanması
esasında İngiliz Kabinesi pek geç görüşbirliğine varabildi. Kabinede
Çanakkale hareketine karşı çıkan en güçlü şahsiyet, Harbiye Nazırı
Lord Kiçner'di. Nihayet o da bu harekâtın mihverinin deniz hare-
kâtı olması kaydı ile, genel görüşe katıldı. Kiçner'in bu konudaki
hesaplarını aşağıda vereceğiz. Varılan karara göre Boğaz, şubat 1915
ortalarında zorlanacaktı. Bu iş için İngilizler 14 ve Fransızlar 4 zırhlı
tahsis edeceklerdi. İlâveten birçok torpido ile, torpil arama ve tarama,
uçak ve hastahane gemileri ve denizaltılar da harekete katılacak-
lardı. Demek ki Boğaz teşebbüsüne iki devletin, önemli deniz güç-
leri iştirak edecekti. Ancak bu arada ve Boğaz medhalinde susturu-
lacak tabyaları da işgal etmek gerekecekti. Bu işgalin, taarruzu geliştirmek
bakımından değil ancak Boğaz sularında teşebbüsü elde bulundurmak
ve bilhassa Boğaz sularını mayınlardan emniyetle temizlemek bakımından
önemi vardı. Bu iş için bir miktar kara kuvvetine de ihtiyaç olacaktı. Bu
maksatla da bir İngiliz Bahriye Tümeni ile bir Fransız Kara Tümeni ayrıldı.
Bu tümenler (30.000 kişi kadar) 9 mart 1915'te, Ege adalarında Mondros
limanına gönderildiler. Çanakkale Boğazı geçildikten sonra, İstanbul'un
işgali için üç İngiliz

tümeni ile bir Rus Kolordusundan meydana gelecek 100.000 kişilik bir kuvvetin ayrıca hazırlığına geçildi. Odesa'da toplanacak olan bu Rus Kolordusu, İtilâf Devletleri donanması Çanakkale'yi geçip de İstanbul'a geldikten sonra, harekâta iştirak edecekti. Bütün bu hazırlık planları arkasında, kolay ve tatlı hayaller de vardı.

*
**

KIÇNER'İN HESAPLARI VE TATLI HAYALLER

Aşağıdaki hikâye bize, Çörçil'in hatıratına göre, Kiçner'in kafasındakileri, yeteri kadar ve ana ayrıntıları ile açıklar:

«Lord Kiçner'in söylediklerinin hepsini hatırlamak zor. Belli başlı bazı noktaları hatıramda tutabilmişim. Onlar da şunlar:

1 — *Hiç bir zaman unutmayacağız ki, biz askerler bu işte, ikinci kademeyi teşkil ediyoruz. Birinci kademe daima, donanma ve deniz kuvvetleri olacak. Bahriyelilerimiz, Çanakkale'yi kolayca geçeceklerine emindirler. Planımız, bu esas üzerine kurulmuştur. Şunu aklımızdan çıkarmayacağız ki, Kabine, donanma Boğazı geçmeden, ordunun işe karışmasını istemiyor. Lâkin, şayet Amiral vazifesini işa edemezse, ancak o zaman biz askerler (yani ordu) işe müdahale edeceğiz.*

2 — *İster Çanakkale'de olsun, ister İstanbul Boğazında olsun, eğer kara kuvvetleri kullanılması icabederse, bütün kuvvetlerim tamam olmadan, iyice hazırlanmadan, müessir bir plan tasarlaman, ciddi harekâta teşebbüs etmeyeceğim (1).*

(1) İngiltere Harbiye Nazırı Lord Kiçner'in karar ve düşüncelerine hâkim olan bu doğru ve esas prensiplerle, Osmanlı Devleti Harbiye Nazırı ve Başkumandanvekili Enver Paşanın ve Alman Müşavirleri de dahil olduğu halde, Hafız Hakkı Paşa, Cemal Paşa gibi genç arkadaşlarının, mesela Sarıkamış, Kanal seferi gibi hareketlerde göze çarpan hazırlıksızlık, plansız ve yetersiz atılganlıkları karşılaştırılırsa, zaten sonuçları önceden belli olan bu karar ve teşebbüslerde hâkim olan hava ve farklılık, açık bir şekilde göze çarpar. Lord Kiçner de elbette fütihat peşindeydi. Lord Kiçner de elbette birtakım hayaller içindeydi. Fakat o, bu fütihat ve hayal teşebbüslerini her şeyden önce, birtakım asli prensiplere, yani hazırlık, plan ve şartların tamamlığı kayıtlarına bağlıyordu

3 — *İcabedip de, karada döğüşmeye başladığımız takdirde, artık geri çekilmeyi katiyen düşünmeyeceğiz. Karaya asker çıkartmaya teşebbüs edildiği andan itibaren Hükümet, bu harekâtın mutlaka ve muvaffaktyetle sona erdirilmesi haberini bekleyecek.*

4 — *Çanakkale Boğazının Anadolu yakası, çıkarma harekâtımızın tamamıyla haricinde kalacak. Anadolu yakasına çıkarma yaptığımız takdirde, içerilere doğru yürümemiz, yürüdükçe de, arkadan ve kuvvetli miktarda takviyeler almamız gerekecek. Bu takviyeleri sağlamak, büyük güçlükler doğurabilir. Onun için, o taraf bizlere T a b u ! Hatta Çanakkale Boğazını zorlayıp içeri girdikten sonra da, Bolayır hattından başka hiç bir yeri tahkim etmeyeceğiz. Çünkü bu hat, bir Deniz Tümeni tarafından, daima elde tutulması mümkün olan bir hattır.*

Çanakkale'yi zorlayıp, Marmara'ya girsek ne olacak? Böyle bir hal olursa, ben birçok ciddi meselelerle karşı karşıya kalacağım. Mesela İstanbul'a hangi istikametten taarruz edeceğim? Taarruzda muvaffak olup şehri işgal ettikten sonra, İstanbul'u nasıl elimde tutacağım?»

Kiçner'e göre, İstanbul'u zaptetmek kolay olacaktı. Çünkü Donanma Çanakkale'yi geçince, İstanbul şehri hem karadan, hem denizden abluka altına alınmış oluyordu. Ve en fazla bir hafta dayanabilecekti. Kiçner bunun böyle olacağına kesinlikle emindi. İcabedirse Donanma, gözle görülemeyecek kadar uzakta demirleyecek, şehrin sanayi merkezlerini, demiryolu şebekesini bombardıman edecekti. Daha olmazsa, bütün şehri yakıp yıkacaktı. Kiçner'e göre, zaten nüfusun çoğunluğu Türk ve Müslüman bile değildi. Onun için, İngiliz harp gemilerinin bacalarından çıkan dumanlar uzaktan görülür görülmez, İstanbul'da Hıristiyanların büyük bir isyan hareketi başlayacaktı. Böyle olunca da bütün İstanbul, birkaç gün içinde Kiçner'in eline geçecekti.

Kiçner şöyle devam eder:

«Mamañih, muhtemel olarak ve halen bizce malum olmayan sebeplerle şehirde, muntazam Türk kuvvetleri ile karşıla-

şırsak, Karadeniz'den gelecek Rus kuvvetleri ile birleşmek üzere, Anadolu yakasına da çıkarma yapabileceğiz. Bunun haricinde hiç bir harekette bulunmayacağız.

Biz İstanbul'u böylece zaptedince, Fransızlar ve Ruslar, tabii olarak kıskançlık hissedecekler. Onları da memnun etmek için, işgal edilmiş olan şehrin muhafazası, Rus ve Fransız kuvvetlerine terkedilecektir. Benim emrimdeki birlikler ise, Rumeli demiryolunu ve Edirne'yi ellerinde bulundurmak için tertibat alacak, ama İstanbul, eninde sonunda, gene bize kalacaktır! İstanbul şehrinde benim kuvvetlerim kalacaktır...»

Çörçil bunları Kiçner'in, kendisine bir buçuk saatte anlattığını nakleder. Kiçner, iri yarı kaba yapılışı, palabıyıklıydı. Hiç de duygu ve hayal adamı değildi. Ama kendisini, İngiltere Krallığının ve Hindistan İmparatorluğunun yapıcılarında sayar. Yani İngilizlerin tabirince, İngiltere tahtının hizmetkârlarından biridir: Sudan'ı, Transval'ı o fethetmiştir. Böylece Mısır, Ümitburnu'na kadar fiilen İngiltere'nin olacaktı. Birinci Dünya Harbinde İngiltere Harbiye Nazırı olarak İmparatorlukta, önde gelen sözsahibidir. Ama bütün bu hesapları yapan ve hayalleri kuran Kiçner, Gelibolu'da hiç de hesaba katmadığı Türk direnişi ve saldırıları sonunda «katiyen geri çekilemeyeceğiz» dediği topraklardan yenik ve başı eğik olarak çekilecektir. Bu netice, başta Bahriye Nazırı Çörçil'i Kabine dışı bırakmak suretiyle, Kiçner'in gururunu esaslı surette sarsacak ve bu adam, müttefik Rusya'ya Baltık yolundan bir yardım geçidi aramak için çıktığı yolculukta bir Alman denizaltısının torpillediği gemisiyle sulara gömülecektir...

*
**

ÇANAKKALE BOĞAZI ATEŞLER İÇİNDE

Çanakkale'nin giriş kısmındaki tabyalara, ilk büyük saldırı, 19 şubat 1915'te yapıldı. Sabah saatlerinde Boğazın karşısına 12 harp gemisi dizildi. Methaldeki dört tabyayı evvela uzaktan bombardımana başladılar. Aradaki mesafenin uzaklığı dolayısıyla bunlara yalnız Orhaniye ve Ertuğrul tabyaları az çok karşılık verebildi. Bombardıman,

akşam saat 5.20'ye kadar sekiz saat sürdü. 22 şubatı kadar başka bir teşebbüste bulunulmadı. Fakat o gün 10 zırhlıdan kurulu büyük bir Filo, tekrar Boğaz karşısına geldi. 7 saat aynı tabyaları dövdüler. Bu iki bombardıman sonunda bu dört tabyanın tekmi topları haraboldu. Bir cephanelik havaya uçtu. Tabyalarda şehit olanlar ve yaralananlar görüldü. Bu tabyalar, artık yoktu. Bu durum üzerinedir ki Enver Paşa, Çanakkale'nin kara müdafaa kuvvetini 2 tünden 4 tümene çıkardı.

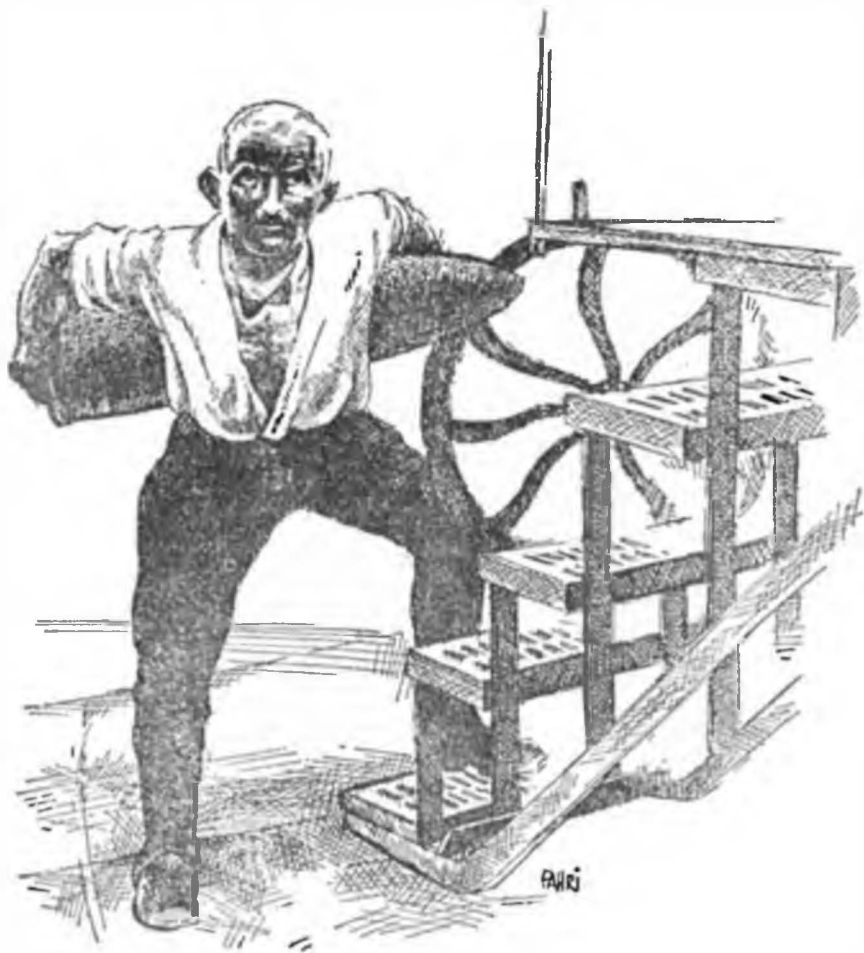
İngiliz ve Fransızlar, giriş tabyalarının tahribinden sonra 4 mar-ta kadar bütün faaliyetlerini, methali ele geçirme, Boğaz dahilindeki bataryaları tahrip, mayınları temizleme ve nihayet merkez tabyalarını susturma gayretlerinde topladılar. İlk hafta boyunca her gün. Seddülbahir ve Kumkale'yi dövdüler. Birkaç defa karaya keşif kolu çıkarmaya teşebbüs edildi. Fakat her seferinde şiddetli bir mukavemetle karşılaştılar. Mesela 19 şubatta ve şiddetli bombardımandan sonra, evvela Seddülbahir'e asker çıkardılar. Bunlar hemen püskürtüldüler. Seddülbahir, Boğazın Rumeli tarafında uc noktasıdır. Öğleden sonra aynı teşebbüs bu sefer, Anadolu yakasında bir uc noktası olan Kumkale'de denendi. Gene şiddetli ateşle karşılandı. Gece bu kuvvetleri geri çekmek zorunda kaldılar. Bir taraftan bu teşebbüsler yapılırken, diğer taraftan da, her gün birkaç zırhlı ve kruvazörle çok sayıda torpidolar Boğaza sokularak, Karanlık limanın iki tarafındaki obüs bataryalarını ve Dardanos bataryasını tahribe çalışıyorlardı. Bu gemilerin ardından gelen mayın tarama gemileri, Karanlık Limanı temizleme gayretindeydiler. Düşman faaliyeti geceleri de durmuyordu. Bu çalışmalarda ancak, birinci mayın hattını kısmen sökebildiler. Diğer hatlar sağlamdı.

22 ve 23 şubatta, ilk defa en büyük zırhlılarını da Boğaza soktular. Merkez tabyalarına saldırdı. Ama geri çekilmek zorunda kaldılar. Böylece 18 mart 1915'e ulaşıldı.

*
**

18 MART 1915'TEKİ BÜYÜK SALDIRI

İngiltere ve Fransa, yani dünyanın iki büyük kara ve deniz İmparatorluğu, Çanakkale Boğazı ve dolayısıyla İstanbul, daha doğrusu

Tarihe kalan bir gölge

18 Mart Çanakkale savunmasında Mehmet oğlu Seyit 215 okka = 276 kiloluk mermiyi sırtında taşıyor.

Çanakkale Boğazı toprak tabyalarında, toprakaltı cepaneliklerde saklanan mermileri, topraküstü şivlerin ardındaki ağır toplara çıkaracak vinç tertibatı yoktu. Bunlar, düşmanın ateş yağmuru altında, erlerin sırtında taşınırdı.

Osmanlı İmparatorluğunun candamarı üzerinde büyük kozlarını, 18 mart 1915'te oynadılar. 13 şubattan 4 marta kadar geceli gündüzlü yürüttükleri tahrip ve mayın temizleme işlerini yeterli görerek, 17 martta teknil donanmalarını Boğaza soktular. Son darbeyi vurarak Boğazı geçeceklerdi. Çorçil'in ve Kiçner'in planları, artık uygulama safhasına konuluyordu. Boğaz geçilecek, Marmara Denizi aşılacak, İstanbul'a ulaşılacaktı. Orada Ruslarla elele verilecekti. Trakya ile İstanbul'dan süprülecek Osmanlı devleti, ya dize gelerek barış isteyecekti. Yahut da sürüldüğü Orta Anadolu'da, Almanya ile her türlü temas ve yardımlaşma imkânlarını kaybederek, bu bozkırlarda, silahsız, cephanesiz bir kara savaşını sürdürmeye mecbur kalacaktı.

18 mart sabahı saat 11'de 6 İngiliz zırhlısı ile 5 torpido muhribi, safiharp nizamında Boğazdan içeri girdiler. Bir süre sonra bunları, 4 Fransız zırhlısı takibetti. Öndeki zırhlılar, Halilili sırtları hattı hizasına gelince, Merkez tabyalarına ağır bir ateş açtılar .Biraz sonra Fransız zırhlıları da bu hattın sağ ve sol kanatlarında yerlerini alarak bu ateşe katıldılar. Boğaz suları, zaten daha fazla geminin hareketine msait değildi. Kaldı ki bu sırada, gene 6 zırhlıdan kurulu bir İngiliz Filosu Yeniköy-Yenişehir önlerine doğru ilerliyordu. Saat 1.15'te bu gemiler de Boğazda yerlerini alarak ateşe katıldılar. Öğleden sonra saat 2.00'de, vaziyet en buhranlı safhasına varmıştı.

Türk tabyaları ve bataryaları, evvela düşman gemilerinin iyice ateş sahasına girmelerini beklediler. Sonra karadan da bir ateş yağmuru, denizdeki davetsiz misafirler üzerine yağmaya başladı. Çanak-kale ve Kilidülbahir kasabaları ateşler içinde yanıyordu. Tekmil telefon hatları harabolmuştu. Tabyalarla muhabere kesilmişti. Topların bir kısmı tahribedilmişti. Bir kısmının kamaları sıkışarak kullanılmaz hale gelmişlerdi. Müdafaa ateşi gittikçe zavıflıyordu. Tam bu ümit kırıcı safhadaydı ki, Erenköy önlerinde bir düşman torpido muhribi bir merminin tam isabeti ile battı. Bunu Fransız Buve zırhlısının, bir mayına çarparak batması takibetti. Bunun üzerine Fransızlar geri çekilmeye mecbur oldular. Onların yerlerini, ikinci hatta gelen 6 İngiliz zırhlısı aldı.

Fakat saat 4.30'da İngiliz Irrezistibl zırhlısı da hasara uğrayarak yana yattı. Onun yardımına koşmak isteyen Oşin zırhlısı aynı

nkıbeta uğradı. Müteaddit isabetler almış olan İngiliz İnfleksibl zırhlısı da geri çekilmeye mecbur oldu .Gene bu safhadaydı ki, İngiliz Agamemnon zırhlısı da müteaddit isabetler almış ve düşman saldırısı sarsılmıştı. Donanma, sakatlanmış olan Irrezistibl ve Oşin zırhlılarını terkederek, Boğazdan çıkmak zorunda kaldı ve bu iki zırhlı da, gece yarısına doğru battılar.

Düşmanın büyük deniz saldırısı başarısızlık ve ağır zayıatla sonuçlanmıştı. Takriben 7 saat kadar süren bu muharebeye, 16 zırhlı ile, müteaddit kruvazörler ve torpido muhripleri katılmıştı. Bunlardan 3 zırhlı ile 2 torpido batmıştı. 3 zırhlı da ağır surette hasara uğramıştı. Denize gömülen asker ve subay sayısı mühimdi. Müdafaa safhalarındaki zayıat ise ancak, 4 subay, 40 er şehit ve 70 yaralıdan ibaretti. 8 top sakatlanmıştı. Bazı cepaneliklerle kışlalar harabolmuş, Çanakkale ve Kilidülbahir kısmen yanmıştı. Tarihi Çanakkale Boğazi, en zayıf ve bakımsız vaziyetinde de, büyük bir zafer kaydetmişti.

Düşman donanması, bu ağır ve neticesiz teşebbüsten sonra, artık deniz taarruzundan vazgeçti. Bir daha Boğaza deniz saldırısına girişilmedi. Çörçil'in de, Kiçner'in de, onları destekleyenlerin de hesap ve hayalleri suya düşmüş, Çanakkale sularına gömülmüştü...

*
**

BU BİR İNGİLİZ - FRANSIZ YENİLGİSİYDİ

18 mart 1915'teki Çanakkale deniz savaşı, aslında bir İngiliz yenilgisiydi. Harekete Fransızlar da katılmak ve kayıp vermekle beraber, işin düşünülmesi, tertibi ve Kumandası İngilizlere aitti. Bu tarihten bir süre sonra da, 28 nisan 1915'te İngiliz ordusundan önemli bir birlik, Irak'ta, Kut-el Ammare'de Türklere teslim olacaktır. Böylece Osmanlı ordusu karşısında İngiliz Deniz ve Kara Orduları 1915'te, hatıraları unutulmayacak fena imtihanlar geçirmişlerdi. 19/20 aralık 1915'te ise, Gelibolu yarımadasında sürdürülen kanlı kara muharebeleri de İngiliz ve Fransızların tam başarısızlıkları ile bitecek ve böylece, 1915'te, İngilizlerin Osmanlılar karşısındaki harekât bilançosu, İngiliz tarihinin, İngiltere aleyhine kaydettiği ağır darbelerle kapanacaktır... Bu neticelerde, yeni Osmanlı ordusunun, yani Bal-

kan harbinden sonra ve bilhassa Enver Paşanın teşkilâtçılık ve disiplin ruhu ile beslenen yeni güçlenmenin etkisini hesaba katmamak kabul değildir.

Eğer bu teşkilâtçılık ve disiplin ruhu, mesela Sarıkamış dramında veya Süveyş Kanalı ile İran seferlerinde harcanmamış olsaydı, büyük harpten, sonunda yenik olsak bile, öyle tahmin olunabilir ki, hem genç, tecrübeli, değerli bir kumanda kadrosu, hem de fazla yıpranmamış bir ordu ile çıkabilirdik.

*
**

ENVER PAŞA, ÇÖRÇİL'İN SİYASİ HAYATINI, 20 YIL GERİYE ATIYOR

Evet, bu sözler Çörçil'indir. Bunları Çörçil'in ağzından nakleden, Enver Paşanın oğludur.

Olay şöyle cereyan eder:

Enver Paşanın oğlu Ali Enver, çocukluk ve ilk gençlik yıllarını, diğer Hanedan azası gibi yurt dışında geçirmek zorunda kalmıştır. Fakat sonra yurdunda askeri tahsilini yapar. Askerlik mesleğine girerek, Türk ordusunda Hava Yüzbaşılığına kadar yükselir. Merzifon, Eskişehir Hava Birliklerinde çalışma günlerini hatırlayanlar çoktur. Fakat daha sonra Ordudan ayrılır. Bazı özel teşekküllerde, daha ziyade yurt dışında vazife alır. Bu sayfaların yazıldığı sırada ve uzunca bir süreden beri Avustralya'daydı. Orada evlenmişti. Bir müessesede iş sahibiydi.

Eski Başvekillerden Rauf Orbay Londra Serifi iken, Ali Enver, İngiltere'de stajda bulunuyordu. Rauf Orbay bir gün Çörçil'e. Enver Paşanın oğlunun Londra'da olduğunu anlatır. Çörçil, ilgilenir. Kendisini tanımaktan çok memnun kalacağını söyler. Ali Enver'in şahsında, belki de onun babası Enver Paşa ile geçen harp mücadelelerini ve dolayısıyla gençlik günlerini hatırlayacaktır. Rauf Bey, Çörçil'in arzusunu Ali Enver'e nakleder. Ali Enver, biraz içine dönük, biraz çekingen bir gençtir.

Fakat ortada Rauf Orbay vardır. Londra'da Türkiye'nin Sefiri ve Çörçil'in yakınlık duyduğu bir insandır. Ali Enver'i cesaretlendi-

rir. Çörçil onu, samimi duygularla görmek istemektedir. Nihayet buluşma günü ve saati düzenlenir. Rauf Orbay'la genç Ali Enver, belirlenen saatte Çörçil'in evindedirler. Çörçil, Ali Enver'i şefkatle karşılar. Endişe bulutları dağılır. Çörçil, o büyük hatasına rağmen gençliğine dönmüş gibidir. Enver Paşadan, ancak övgüyle bahseder. Ve bu bu arada, biraz da şakaya getirerek söylediği sözler şunlardır:

«— *Senin baban Enver Paşa, benim siyasi hayatımı, tam yirmi yıl geriye attı!*»

Bu sözler doğrudur. Çünkü Kabineden dışarı itilip, Fransa cephesinde derdini unutmaya çalışan Winston Churchill'in siyasette yeneden ve ön plana çıkabilmesi için aradan uzun zaman geçecektir.

Bu ilginç hikâyeyi, değerli bir tarihçi olan Prof. Akdes Nimet Kurat'tan dinledim. 1971 yılı içinde İran, Pakistan ve Hindistan'ı da içine alan bir inceleme gezisi sırasında Avustralya'ya da gitmiş, Ali Enver'i orada bulmuştu. Hikâye hakikaten ilginçtir (1).

**

GELİBOLU YARIMADASINDA CEPHELER BELİRİYOR

Çanakkale Boğazı muharebesini kaybeden İngiltere ve Fransa, bu ağır başarısızlıktan sonra, bütün askerlerini toplayarak çekilip gidemezdi. Evvela kendi ülkelerinin kamu efkârına karşı fena vaziyete düşmüşlerdi. Sonra, Müttefikleri Rusya'ya karşı mahcuptular. Daha sonra da bu başarısızlık, dünyada ve bilhassa bu iki İmparatorluğun İslam halkları arasında heyecan uyandırmıştı. Şu halde başlanılan yolda yürünmeliydi. Gerçi artık Boğazı deniz yolu ile geçmek ümidi kaybolmuştu. O halde Gelibolu yarımadasına karadan saldırmalıydı.

Gelibolu'ya bu saldırı için İngiltere ve Fransa, Boğaz karşıındaki adalarda, mesela Limni ve İmroz'da asker yığmaya başladılar. İlk ağızda 40.000 Fransız ve 50.000 İngiliz askeri toplandı. Enver

(1) Ali Enver 1971 aralık ayı içinde, Avustralya'da, bir kaza neticesinde öldü. Prof. Akdes Nimet Kurat da, aynı yıl sonlarında Anadolu'da, bir trafik kazasına kurban gitti.

Paşa da boş durmadı. Boğaza deniz saldırısı sırasında Gelibolu Yarımadası askerce, hemen hemen boş gibiydi. Bu saldırıdan sonra Gelibolu'da ve Yanya müdafii Esat Paşanın kumandasında güçlendirilen III. Kolordu, V. Ordu nizamına sokuldu. Bu Ordunun başına, Alman Generali ve Alman Askeri Islahat Heyeti Reisi Liman von Sanders, Müşir (Mareşal) rütbesi ile getirildi. Aslında bir seyyar kuvvet halindeki III. Kolordu, yeniden 3 piyade tümeni, bir süvari tugayı ile takviye edildi. 6 tümenlik ve bir piyade tugaylık bir Ordu haline getirildi (84.000 kişi). Mareşal bu kuvveti yeni bir konuş nizamına soktu. Ancak Mareşal, 19 martta 9. tümeni teftiş ederken, asıl kuvvetlerin kıyılara dağıtılmasından ziyade, gerilerde talimle uğraşılması tavsiyesinde bulundu. Ona göre ve bir çıkarma olursa, ihtiyattaki kuvvetlerle düşmanın üstüne atılmalıydı. Ama Gelibolu savaşı geliştikçe, iki tarafın da ilk kuvvet hesapları çok arkada kalacak ve bu dar cephede iki taraflı 600.000 kadar insan, hiç durmadan boğazlaşacaklardır. Bunlardan ancak pek az kısmı, hayatlarını kaybetmeden veya arızasız, Gelibolu savaşının sonunu görebileceklerdir...

Karşı tarafta düşman kuvvetlerinin kara ve deniz harekâtını General Hamilton idare edecekti. Bu iş için, İngiliz ve Fransızlardan 5 tümenle, bir donanma tahsis olunmuştu. Saldırı planı şuydu: Asıl kuvvetler, yarımadanın güney burnuna (Seddülbahir bölgesi) çıkarılacaktı. Oradan, Alçıtepe'ye ilerleyecekti. İkinci derecede kuvvetler, daha ziyade müdafileri şaşırtmak için Kabatepe kuzeyine çıkartılıp, Kocatepe'yi işgal ettikten sonra, Maltepe istikametine yürüyeceklerdi. Bir Fransız piyade alayı da, geçici olarak Anadolu'da Boğazın dışı bakan Kumkale sahiline çıkacaktı. Saros Körfezinde ve Beşiğe limanında donanma, gösteriş ve şaşırtma hareketleri yapacaktı. Asker çıkarma işine, 25 nisan 1915'te başlanacaktı.

Nihayet 25 nisan günü geldi çattı. Daha sabah açılmadan ilk İngiliz kuvvetleri Arıburnu'na çıktılar. Bu kıyılarda yalnız bir gözcü taburumuz vardı. Esat Paşa Kolordusuna mensup 9. Tümen, Alay 27' den 2. Tabur. Bu gözcü taburu geri püskürtüldü. İngilizler, daha sonra Kemal Yeri adını alan ve o zamanki Yarbay Mustafa Kemal'in hatırasına bağlanacak olan noktaya kadar ilerlediler. Sol kanatları da Conk Bayırı'na yaklaştı. İngilizlere her şey, kolay yürüyecek gibi gö-

rünüyordu. Fakat bu noktalara ulaştıkları sırada, geriden koşup yetişen Ali Şefik Bey kumandasındaki 27. Piyade Alayı ile, Bigalı'dan hareket eden ve Mustafa Kemal Bey kumandasındaki 19. Tümen askerlerinin taarruzlarına uğradılar. Ve kıyıdaki son sırtlara kadar geri itildiler. Çarpışma geceye kadar sürdü. Düşmanı tamamiyle denize dökmek mümkün olmadı. Çünkü arazi çok arızalıydı. Fundalıktı. Asker azdı. Çok da zayıt verildi. Kalanlar da aşırı derecede yorgundular. Düşman gece, kıyıdaki kuvvetlerini takviye etti. Ertesi gün donanma Türk mevzilerine şiddetli ateş açtı. Fakat 19. Tümen artık yerini almıştı. İngilizler fazla başarı kazanamadılar. Arıburnu'nda ilk cephe böyle teşekkül etti.

O zamanki Kaymakam (Yarbay) Mustafa Kemal, hatıralarında, bu ilk çıkarma gününden bahseder. İlk çıkarmanın nasıl haber alındığı, bu yolsuz, izsiz fundalıklarda kıyı bölgesine varabilmek için karşılaşılan zorluklar, Kemal Yerine varış, geri çekilen ve cepheleleri biten ilk gözcü askerlerle karşılaşma ve onlara:

«— *Cephaneniz bittiyse, süngünüz de mi yok!*»

diye verilen şiddetli emir ve o günkü çarpışmalar, etrafıyla anlatılır.

Şimdi derin bir sessizliğe gömülen, fakat her taşının, her çalı dibinin, her siper kalıntısının binbir efsane naklettiği Kemal Yerinde ve o pek mütevazı mermer sütuna dayanıp da etrafa baktığınız zaman, kendinizi bir masal âleminde gibi hissedersiniz. Buraları, zaman zaman topların sustuğu, silahların, süngülerin de atılıp, birbirlerinin gırtlaklarına sarılan binlerce ve binlerce insanın, çok defa ve kucak kucağa canverdikleri yerlerdir. Devler Ülkesinde Devler Savaşı, buralarda geçti. Bu sahnelere geleceğiz. Karşımızda, arkasını bütün dünyanın nimet ve kudretine dayamış, güçlü, insafsız ve haksız bir düşman vardı. Ama bu kucak kucağa boğuşmalarda iki taraf, bazen birbirlerine öyle kaynaşıyordu ki, bu gibi hallerde düşmanlık, âdeta dostluğa döner gibi oluyordu. Biz, hikâyemize devam edelim...

Düşman, ikinci çıkartma sahası olarak, Yarımada'nın güney ucunu seçmişti. Gene sabah açılmadan önce ve filonun çok şiddetli bombardımanlarından sonra ve devam ettirilen bu bombardımanlar himayesinde beş noktaya birden ihraç yapıldı: Morto Limanı, Ertuğrul Ko-

yu, Tekke Koyu, Tekke Burnu kuzeyi ve Kirte'nin batısı... Bütün bu bölgeyi gözetlemeye yalnız, 26. Alayın 3. Taburu memur edilmişti.

Ama düşmanın beklediği bir şey oldu. İlk üç noktaya çıkan kuvvetler, daha sandallarda ve çıkartma noktalarındayken eridiler. Bunlardan pek az bir kısmı, çıkartma noktalarında bir yerlere sinip, sıkışıp kaldı ve düşmanın büyük kuvvetleri akşama kadar, o da büyük zayıat pahasına, ancak Beyaz Tepe, Gözcü Baba ve Ertuğrul Tabyasını işgal edebildi. Seddülbahir cephesi de böyle açılmış oldu. Morto Limanına çıkan kuvvetler de, ancak Eskihisarlığı işgal ederek orada kaldılar. Şimdi uykusuna gömülmüş eski tabyası ve eski hisarlarının önü, plaj, lokanta sahaları olarak şen ve rahat, her yaşta insanların kaynaştığı yerlerde 25 nisan 1915'le onu takibeden aylarda, tarihin en kanlı sahneleri cereyan etti. Kaymakam Kadri Bey kumandasındaki 27. Alay ve Yardımcı kuvvetleri daha ilk gün içinde Seddülbahir-Morto cephesinde, 2.000 şehit ve kayıp vermişti. Bu ilk boğuşmalar sonunda 9. Tümen, Kirte ilerisindeki Harapdam-83 rakımlı tepeyi, bir mevzi hattı olarak seçecek ve ileride o kanlı Alçitepe-Kc-revizdcre boğuşmaları bu hatlarda cereyan edecektir.

Üçüncü ve geçici bir taarruz hedefi olarak seçilen Kumkale'de (Anadolu yakası) düşmanın hareketi, Gelibolu yarımadasındaki çıkarmaları maskeleyerek, dikkati Anadolu yakasına çekmek içindi. Bu hareket iki gün sürdü. Burada 3. Tümenimize bağlı birlikler vardı. Düşmana şiddetle karşı çıkıldı. İleri geri sert çatışmalar geçti. Ama bu düşman maskeleymesi bize, 500 esirle 1.200 kayba mal oldu. Esirler, Kumkale köyünü geri aldıkları zaman, denizden birden açılan top ateşi altında köyde kapanan, sonra düşman eline düşen askerlerdi. Düşman da çekildi ve saldırı tekrarlanmadı. Anadolu yakasındaki kuvvetlerimiz de, daha sonra Yarımada'ya nakledildiler. Ve savaşlar artık, Gelibolu Yarımadasında yoğunlaştı. İki taraf da yeni kuvvetler getirdiler. Ve bu takviyelerle karşılıklı taarruzlar, düşmanın Yarımada'yı boşaltmasına kadar sürdü. Yabancı Yazarlar, İngiliz ve Fransızların 25 nisan 1915'te başlayan çıkarmaları ile, İngilizlerin, daha aşağıda değineceğimiz 24/25 temmuz 1915'teki Sovla kıyısına çıkarma arasındaki zamanı, Yarımada'daki muharebelerin birinci safhası olarak alırlar. Bu son çıkarmada ve Anafartalar cephesinin teşekkü-

lünden, Yarımada'nın tahliyesine kadar geçen savaşlar da, ikinci safha olarak sayılır. Bilindiği gibi bu ikinci safhanın sonu, düşmanın neticeden ümidi kesmesi ve nihayet tahliye ile biter. Şimdi bu olayların, ilk çıkartmadan sonraki kronolojisini izleyelim...

27 nisanda, Yarbay Mustafa Kemal'in emrindeki 19. Tümen Arıburnu cephesinde; Düztepe, Topbayırı, Fundalıklı Sırt ve Keklik Deresi hattında düşmana taarruz etti. Tümen iki alayla daha takviye edilmişti. Düşmanı birkaç yüz metre geri attı. Hatta sağ kanatta düşman kanadının bir kısmını denize kadar sürdü. Taarruz gece de devam ederek, biraz daha ilerlenmişti .Fakat kayıplar fazlaydı. Asker, arızalı, fundalık arazide çok yorgun düştü. Taarruz durduruldu. Ama düşmana da şu misal gösterildi ki, Yarımada toprakları, karış karış müdafaa edilecektir. Kaybedilen yerler, karış karış geri alınacaktır. Ve Gelibolu'daki Osmanlılar, gerçek Türklerdir. Balkan Harbindeki Kumanda buhranı ve disiplinsizlik, artık geride kalmıştır. Nitekim düşman donanması 28 nisan sabahı bütün topları ile, 19. Tümenin kazandığı toprak parçasını bütün şiddetiyle dövdüğü, karaya yeni bir Bahriye Tugayı çıkardığı halde, önemli hiç bir netice alamadı. Ama şu da anlaşıldı ki, Arıburnu cephesi, Yarımada'daki muharebelerin artık mihrak noktasıdır. Mustafa Kemal, büyük imtihanını bu cephele verecekti. Ve Mustafa Kemal'in zuhuru, yani üstün askeri vasıfları ve memleket ölçüsündeki şöhreti ile meydana çıkışı, bu cephele olacaktır.

Arıburnu cephesi ve 19. Tümen Saros Körfezi ile Anadolu yakasından ve İstanbul'dan gelen yeni kuvvetlerle takviye edildi. Kuvveti 18 tabur piyadeye, yani 18.000 muharibe yükseldi. Ama yanlardan yapılan taarruzlar, düşman donanmasının ateşi ile akim kalıyordu. Bu sefer merkezden taarruza karar verildi. Saros'tan gelen 5. Tümen merkeze yerleştirildi. 1 mayısta girişilen taarruz, akşama kadar sürdü. Saat 4'te, düşman siperlerine girildi. Ama iki taraf da istenilen neticeyi alamadı. Gece taarruzu da semeresiz oldu. Düşman donanması, 2 mayısta cephemizin gerilerini görülmemiş bir şiddetle bütün gün dövdükten sonra, akşam saat 9'da sağ kanadımıza bütün kuvveti ile saldırdı. O da bir netice alamadı. İşte ondan sonradır ki, Yarımada muharebelerinin mihverini teşkil eden Arıburnu cephesinde

muharebeler, çok kanlı siper savaşları, hatta boğuşmaları şeklini aldı. Ve öyle devam etti. 25 nisandan 4 mayısa kadar burada 199 subayla, 13.955 er kaybettik. Düşmanın kaybı da 8.000 kadardı. Ve anlaşıldı ki Gelibolu muharebeleri, iki taraf için de tam bir sinir, irade, kan ve insan savaşı olacaktır. Kim tükenmezse, o kazanacaktır. Düşmanın avantajı, deniz kuvvetlerindedir. Türkler ise, ancak süngüyle ve boğazboğaz boğuşmayla kazanacaktır.

*
**

ANZAC'LAR

Gelibolu Yarımadasında harbeden, İngiliz ve Fransız İmparatorluklarıydı. Bu şu demektir ki, onların ardında ve emrinde, anavatanlarından başka, Asya, Afrika ve Avusturalya'nın, yüz milyonları çok aşan sömürge kuvvetleri vardır. Her ırktan ve her renkten insanlar. Hatta bunlara İngiltere'nin, Amerika kıtasına düşen Kanada ülkesini de katmalıdır.

İşte Birinci Dünya Harbinde ve çeşitli renk ve ırklar içindedir ki, İngiltere, Gelibolu muharebelerinde, belki de beklediği, üstün vasıflı, sportmen, aşırı derecede savaşçı ve aynı zamanda centilmen bir insan kaynağı buldu. Bunlardan bir ordu kadrosu ortaya çıkardı. Bu kaynak, Avusturalya ve Yeni Zelandalıydı. Daha doğrusu, Avusturalya ve Yeni Zelanda'nın, aslen Avrupalı göçmenleri! Bunlara Gelibolu Yarımadasında, Kabatepe-Arıburnu-Anafartalar cephesinde vazife verildi. Bu askerler, hem kendilerinin, hem bizim harp tarihimizde, ANZAC'lar olarak anılır.

Anzac (Anzak) yapma bir sözdür. Bu kelime, «Australia New Zealand Army Corps» yani, Avusturalya-Yeni Zelanda Ordu Birliği, cümlesindeki keimelerin ilk harfleri alınarak yapılmıştır. Ve hem Gelibolu'da çarpışan bu birliğe, hem bunların işgal ettiği Kabatepe mıntakasına alem olmuştur. Öyle görünüyor ki biz, en çok Anzac'ların elinden kayıp verdik. Ve galiba onlara da en çok kayıp verdirdik. Bunlar, Kabatepe cephesine evvelâ, 60.000 kişilik bir Kolordu halinde geldiler. Ve tabii sonradan takviyeler de aldılar. Fakat gözüpek ve inatçı saldırganlar olmakla beraber Anzac'lar, Çanakkale muharebe-

lerinin ve muhriplerinin hatırasında, yiğit düşmanlar olarak yaşar. Ve onların hayatta kalanları, şimdi de her yıl, bu topraklara, bu topraklarda scriilen anıt ve mezarlara, ziyaretlerini yaparlar. Zaten bu mezar ve anıtların muhafazası, Antlaşmalarla da sağlama bağlanmıştı. Bütün İngiliz ve Fransızlar gibi onların da, bu çok sayılı anıt ve mezarlıklarda hatıra ve isimleri yaşar. Gelibolu'da savaşan Birliklerin numaraları, kumandanları, isimleri, ölenlerden her birinin isim ve soyadları, kıymetli mermerlere yazılmış ve etraf çiçeklenmiştir. Bizim ise bu Yarımada'da, o da geç yıllarda yapılan, inşasına birtakım dedikodular karışan ve üzerinde tek isim, tek satır yazı olmayan yalnız bir anıtımız vardır, Bu kadar adsızlık ve unutkanlık, birilerinin belki dikkatine çarpmış olacaktır ki, bu anıtın altına, Mehmet Âkif'in Çanakkale şiirinden dört satır alınarak bir levha halinde, bir yere konulmuştur, Başka, ne Birlik, ne Kumandan, ne ölen veya kalanların isimleri! Tabyalarda ise, bütün madeni ve ağaç kısımlar yok olmuştur, Buralarda tek top görünmez. Bugün, Gelibolu Yarımadasındaki muharebelerle, verilen on binlerce şehitten kalan son yadigârlar, ancak rüzgârlarda esen yankılarla, meraklı ve göçmen bir köy bakkalının, kendi dükkânında toplayabildiği, birkaç parça mermi silah kalıntısıdır. Bu bakkal dükkânının bulunduğu köyün sokak başına «Müze-yeye gider - Müze-cum» levhası asılmıştır. Ve hepsi bu kadar.

Anzac'ların Yarımada'yı ziyaret günleri, bazı duygulu sahneler de yaşatır. Gemilerle vatanlarından gelen ve sağ kalan Anzac'lar, oradaki Anzac örgütlerinin temsilcileri, 1915 nisanında olduğu gibi, Yarımada'ya gene küçük filikalarla çıkarlar. Karaya, gene Kabatepe kıyılarında ayak basılır. Bu sırada ve eski Çanakkale savaşçılarından hayatta kalan bir kısım eski muhriplerimiz, kıyıları gözetleyen tepelerdedirler. Tıpkı o günlerde olduğu gibi. Sonra kıyıya çıkanlar sırtlarına doğru ilerlerken, tepedeki eski Türk muhripleri de onlara doğru yürürler. Kafileler, sırtların eteğinde karşılaşır. Ama artık ellerde silah, bellerde bombalar yoktur. İki taraf birbirlerinin dillerini anlamazlar ama, bütün yüzlerde duygulu gülümsemeler vardır. Nihayet ziyaretçilerle karşılayıcılar karışır ve sarmaş dolaş olurlar...

Dünyanın başka bir yerinde, başka bir harp meydanında, böyle bir sahne cereyan eder mi bilmiyorum. Ama bu sahnede milletimizin, unutulması lâzım geleni unutmak, müsamaha, en ağır hataları bile bağışlıklık vasıflarından, derin ve duygulandırıcı bir şeyler vardır. Evet, bu unutkanlığı, gerçi Gelibolu ve Çanakkale savaş alanlarını anıtsız, işaretli, yazısız ve kötü bir ihmale terketmek, şeklinde göstermemeliydik. Son mermi parçalarına kadar her şey, haraç-mezat kaybolmamalıydı. Ama işi bu hazin cephesinden almayıp da, Anzac'lara yapılan sıcak evsahipliğince dönersen, bu sahnede, muhakkak ki yüksek ve düşündürücü birtakım değerlerin işaretini buluruz...

*
**

ATEŞ VE ÖLÜM AYINI DEVAM EDİYOR

Şimdi biz, gene şu 1915'te Gelibolu Yarımadasında dönen kurdeleye ve süregelen kanlı ayının kronolojisine gelelim...

Arıburnu cephesinde, 25 nisan 1915'te başlayan çıkartmalarla onu takibeden muharebelerin neticelerini, burada savaşın, daha mayısın ilk günlerinde bir siper muharebe ve boğuşmasına döndüğünü kaydetmiştik. Şimdi Yarımada'da ikinci kara cephesi olan ve daha çok Fransızların açtığı Seddülbahir cephesindeki hareketlere kısaca gözatalım... Fransızlar bu cepheye, daha aşağıda kesin rakamlarını vereceğimiz gibi, evvela 50.000 kadar asker sürdüler. Ve bunlar tabii parça parça karaya çıkarıldı. 27 nisan sabahı düşman, Seddülbahir ve Tekke Burnundan ilerleyerek (haritada yerleri bellidir) eski Hisarlık-Zığındere ağzına kadar geldi. Türkler, Harapdam-83 rakımlı tepe hatında bulunuyorlardı. Ancak düşmanın Seddülbahir'de ve Eski Kale mevkiinde karaya çıkışı on. cidden büyük kayıplara mal oldu. Bugün hâlâ kalıntıları sezilen ünlü Yahya Çavuş siperleri buradadır. Burada azlık, fakat kahraman bir kuvvetin, asrın bütün askeri hazırlıkları ile gelen kalabalık ve güçlü bir düşmana karşı, inanılmaz derecede sebatlı direnişinin, eşi pek görülmeyen bir misali yaşanmıştır.

25 nisan saldırısında da düşman bir şey kazanamadı. Ve gündüz ele geçirdiği yerleri, gece bırakmak zorunda kaldı. Bu muharebe askeri tarihte, Birinci Kirte Köyü Savaşı olarak geçer. Başkumandanve-

kili Enver Paşa, gündüz ve üç taraflı gemi ateşlerinin de engeli ile elde edilemeyen neticelerin, gece hücumları ile alınmasını emretti. 1 mayısa kadar da buradaki kuvvetler 17.000 kişiye çıkarıldı. Büyük gece hücumu 1/2 mayıs gecesi yapıldı. Fakat beklenen sonuç alınmadı. Zayıt çok yüksekti. Kanlıdere ismi, o günlerin hatırasını nakleder. Düşman hem denizden, hem karadan güçlüydü. Ve Türk siperlerini fasılasız dövüyordu. Uçakları da havadan bombalarını yağdırıyorlardı. Burada hücumu iştirak eden birliklerden 15. Tümen 3.000 kişi kaybetti. Ama gene bu cephede, hem de Fransızlar hariç olmak üzere, yalnız İngilizlerin zayıtı 13.979 kişiydi. Türk kuvveti de 31 tabura kadar takviye edildiği halde, elde ancak 15.000 kişi kalmıştı. Buradaki Alman kumandanı Zuden Ştern değiştirilerek, yerine gene Alman Veber Paşa getirildi. 3. Kolordu, gene Yanya müdafii Esat Paşanın kumandasında kalıyordu. Vaziyet çok kritikti. Bir aralık Alçıtepe'ye kadar çekilmek bile düşünöldü. Ama Esat Paşa da, Başkumandanvekilli Enver Paşa da, her ne pahasına olursa olsun, düşmana bir karış bile yer verilmemesinde ısrar ediyorlardı. Nitekim düşman, Yarımadanın tahliyesine kadar, Alçıtepe'yi ancak uzaktan görebildi. Evet, bu bir irade harbiydi...

İkinci Kirte köyü muharebesi bu şartlar altında ve 6 mayısta başladı .Düşman cephesi 25.000 kişiye çıkmıştı. Bizim cephemizde ve bütün takviyelere rağmen, ancak 15.000 kişi toplanmış bulunuyordu. Düşmanın hedefi, hiç olmazsa Kerevizdere'ye hâkim olan sırtlara kadar ilerlemekti. 6, 7, 8 mayıs muharebeleri korkunç derecede kanlı ve göğüs göğüse oldu. İleri-geri hareketler kaydedildi. Ama neticede düşman hiç bir kazanç sağlayamadı. Süngü ve çıplak göğüs, düşmanın bütün modern silahları ile donanma toplarına ve uçak bombalarına karşı koymuştu. Ama sırtlar, siperler, hem Türk şchitleri, hem düşman ölüleri ile doluydu...

*
**

ENVER PAŞA CEPHEDE

Harbiye Nazırı ve Başkumandanvekilli Enver Paşa, 11 mayıs 1915'te cepheye geldi. Artık iki gurup halinde ayrılmış olan Arıburnu ve Seddülbahir cephelerini gezdi. Vaziyeti yerinde gördü. Baş-

layan işin, girişilen direnişin ancak irade, insan ve kan gücü ile yürütülebileceği meydandaydı. Bu işi ancak, süngüler ve cesetler neticelendirebilirdi.

Evvela Arıburnu'nda büyük bir taarruza karar verildi. İstanbul'a dönünce V. Ordu Kumandanına 13 mayısta gereken emir verildi. Buraya yeni bir tümen (2. Fırka) da gönderildi. Taarruz 19 Mayıs sabahı saat 3.30'da başlayacaktı. Bu cephede kuvvet 42.000 kişiye çıkarılmıştı. Bütün tümenler kahramanca atıldılar. Fakat ilerlemek ve hele alınan siperde yerleşmek, dayanmak imkânı yoktu. Düşmanın ateş gücü korkunçtu. O günkü zayıyatımız 10.000 kişiydi. İki taraf siperlerinin arası ölümlerle doluydu. Bunların taşınması için kısa bir mütareke de yapıldı.

7 Haziranda ise düşman, güncyde Üçüncü Kırte muharebesini başlattı. Bizim bu cephede kuvvetimiz 9. ve 12. Tümenlerle ihtiyat iki alaydan ve bazı birliklerden müteşekkildi. Karşımızda 21.000 kişilik iki Fransız ve 31.000 kişilik üç İngiliz tümeni çarpışacaktı. Muharebe denizden çok şiddetli bir bombardımanla başladı. Çok zayıat verdik. Siperler haraboldu. Sonra düşman piyadesi hücumla geçti. Zığındere'ye kadar olan üç hat siperlerle, 82 rakımlı tepe düşman eline geçti. İlk günkü zayıyatımız 8.000 kişiydi. Sonra muharebe üç gün daha devam etti. Daha sonraki üç günde zayıat nispeten az oldu. Bazı siperler geri alındı. Ama genel olarak cephe muhafaza edildi. 21 ve 22 Haziranda ise gece ve gündüz devam eden fasilasız boğuşmalarda, siperler ve çarpışma sahaları, gene iki tarafın cesetleri ile dolmuştu. Bu iki gün içinde bizim 6.000 kişilik zayıyatımız oldu. Fransızlar da 2.500 kişi kaybetmişlerdi.

28 Haziranda da İngilizler gene Güncy cephesinde, Zığındere üzerinde taarruza geçtiler. İlk günde biz 2.000 ve İngilizler 1.750 zayıat kaydettik. Sonra muharebeler 29, 30 Haziranla 1 ve 2 Temmuzda da gece-gündüz devam etti. Birlikler tamamen yorulmuş ve çok erimişlerdi. Buraya yeniden iki tümen gönderildi. Taarruz 5 Temmuz sabahı yapılacaktı. Maalesef netice alınamadı. Çünkü topçu, artık cephanesiz kalmıştı. 3. ve 5. Tümenler o gün 4.991 kişi kaybettiler. Diğer tümenlerin de 28 Hazirandan 5 Temmuz'a kadar kayıpları 10.858 kişiyi buluyordu. Böylece Güncy (Seddülbahir) cephesi gurubumuzun

son bir haftalık zayıtı 16.000 kişiye varmıştı. Bunun 14.000'i Zığın-
dere bölgesinde verilmişti.

Cenup gurubu böylece çok erimiş, sarsılmıştı. Binlerce ceset,
hatlar arasında yatıyordu. Ağır bir teaffün havası cepheyi kaplıyor-
du. Düşman ölüleri kaldırmak için teklif edilen 4-5 saatlik mütare-
keyi de reddetti. Başkumandanlık ise yeni tertiplere girişti. Gelibolu
cephesi, doymaz bir dev gibi, önüne verilen bütün kuvvetleri, bir
hamlede yiyip bitiriyordu. Bu sefer, Vehip Paşa kumandasındaki II.
Ordu da Güney cephesine verildi. V. Kolordu ilc Edirne'deki XIV.
Kolordu da (8., 10., 13., 14. Tümenler) Güney cephesine geldiler.
Düşman ise, 12 temmuz 1915'te bu cephede yeni ve büyük bir taar-
ruza geçti. Tahminen 60.000 top mermisi ile yoğun bir bombardıman
başladı. Tepeler, sırtlar bu atış seli içinde şekillerini değiştiriyor-
lardı. İleri geri hareket, başdöndürücü hamlelerle birbirini takibedi-
yordu. 13 temmuzda da taarruzlar sürdürüldü. Tek canlının kalma-
dığı sanılan sırtlarda, siperlerde düşman saldırıya geçince, son erler
yerden bitir gibi düşmanın karşısına dikiliyorlardı. Hulâsa bu büyük
taarruz da düşmanı maksadına ulaştırmadı. İki gün devam eden bu
savaşlarda biz 9.575 kişi kaybettik. İngilizlerin zayıtı 3.000 kişiydi.
Taarruz daha ziyade İngilizler cephesinde yürüdüğü için, Fransızlar
az kayıp verdiler: 840 kişi. II. Ordu, temmuzun ilk haftasından iti-
baren cepheye yerleşiyor ve mevzileri teslim alıyordu. Değiştirilen
yorgun ve erimiş tümenler geriye ve kısmen de Anadolu yakasına
alındı. Tarafların burada ve bu devre esnasındaki kayıpları şöy-
leydi:

58.461	Osmanlı ordusu ölü ve yaralıları,
30.069	Karşı tarafın ölü ve yaralıları.

Harekât şunu gösteriyordu ki, karşı tarafın Gelibolu Yarımada-
sında kesin netice alabilmesi artık şüphelidir. Yahut da bu cephede
daha pek çok kayıpları göze almak lâzımdır. Kesin neticenin alınabi-
leceği saha ise, artık belliydi ki, Güney ya da Seddülbahir cephesi
değildir...

DÜŞMAN CEPHESİNDEKİ MANEVİ HAVA

Yukarıdan beri özetlenen karşılıklı harekâtın, temmuz ortalarına kadar olan sonucunu şöyle özetlemek kabildir:

- 1 — Düşmanın kara çıkartmalarını önlemek ve çıkan kuvvetleri denize dökmek kabil olmamıştır.
- 2 — Fakat düşman da hedeflerine ulaşamamış ve kıyılarda tevkiif olunarak, Yarımada'nın stratejik noktalarına ulaşamamıştır. Savaşlar, siper savaşı şeklinde kalmıştır. İki taraflı ve ağır zayiata rağmen Türkler, yenilmemiştir. Bu netice, düşman hatlarında ve bu arada İngiliz ve Fransız yüksek kumanda heyetinde, Gelibolu'daki muharebelerin geleceği hususunda ümitsizlik ve kötümserlik yaratmıştır.

Biz, bu gelişmelerin havasını, mesela Fransız Karargâhından Charles Ru'nun «Çanakkale» isimli eserinde günü gününe izlemekteyiz. Bu kitabın Yazarı, daha Paris'teyken bu Şark seferine tayini günlerinden başlayarak, Seddülbahir çıkartmasına ve daha sonra Yarımada'nın tahliyesi günlerine kadar yaşantısını, cephedeki hareketleri ve atmosferi, etraflı bir şekilde hatıralarına aksettirmiştir. Bu eserden de anlıyoruz ki, İngiliz ve Fransızlar, evvela bir aldanışın içindeydiler. Bu aldanış, başlıca iki noktada toplanır:

- 1 — İstanbul'da bir ihtilal çıkacaktır. Bu ihtilal, Enver Paşayı ve iktidarını devirecektir.
- 2 — Yarımada'da Türk müdafaası kolayca yıkılacaktır. İtilâfçi donanma İstanbul'a yürüyecek ve bu sefer de İstanbul'daki Rumlar ve Hıristiyanlar ihtilal ederek, yeni fatihleri bayraklarla karşılayacaklardır.

Bu iki hayale şunu da eklemelidir:

- 3 — Türkler bu suretle muharebeyi kaybedince, Odesa'dan hareket eden Rus Kolordusu da Midye'de veya diğer müsait bir yerde karaya çıkarılacak ve Türkler bir «şişede kapanmış canlılar» gibi, düşmanlarının eline düşeceklerdir...

Bu tahakkuk etmeyen hayallere, şu bekleyişler de eklenmektedir:

- 1 — Yunanistan'da bir türlü sonu gelmeyen Kral ve Venizelos mücadelesi, Kralın yenilgisi ile bitecek ve Yunanistan, İngilizlerle Fransızların cephesinde yer alacaktır.
- 2 — Aynı suretle Romanya, Alman ve müttefiklerine karşı cephe alacak, hatta bu harekete Bulgaristan da katılarak, Osmanlılar Almanlardan, tamamiyle tecrit edilecek ve böylece dize geleceklerdir.

Charles Ru eserinde, bu hayal ve ihtimallerle, her günkü gelişmeleri ayrıntıları ile işler.

Sonra ve Gelibolu Yarımadasındaki başarısızlıklar derinleştiçe, karşı cephedeki Kumandanların, Boğazın Anadolu yakasına asker çıkararak orada da bir cephe açmak, hatta İzmir'e veya Suriye sahillerine asker çıkarmak gibi hesap ve tasavvurlarını da açıklar. Ama bilindiği gibi, bunlar tahakkuk etmeyecek ve Çanakkale Boğazındaki deniz savaşları nasıl bir hayal kırıklığı ile sona ermişse, Yarımada'daki kara muharebeleri de nihayet her türlü muvaffakiyet ihtimalini kaybederek, İngiliz ve Fransızların bu toprakları boşaltmaları ile son bulacaktır. Hatta bu arada bir de, Çanakkale Boğazında başlayan Denizaltı mücadelesi sahnede yer alacaktır. Bu mücadele İngilizlere yeniden üç zırhlının kaybına ve bu arada bazı nakliye gemilerinin ve mesela bir defasında, içinde 2.000 Fransız zuhaf askeri bulunan bir büyük geminin kaybedilmesine malolacak ve Morto Limanı ile Sedülbahir önündeki bütün gemiler, Bozcaada'ya ve Limni'de Mondros limanına çekileceklerdir. Kısacası, karşı tarafta artık şaşkınlık vardır.

*
**

GELİBOLU MUHAREBELERİNİN EN KANLI GÜNLERİ

Başkumandanvekili Enver Paşa, Çanakkale savaşlarının artık en çetin problemleri ile karşı karşıyadır. En mühim mesele, Kumandanlık birliğidir. Bu pek sağlanamamıştır. Çanakkale'de V. Ordu Kumandanı Liman von Sanders Paşadan başka, Von der Golç (Golts) Paşa

I. Ordu Kumandanı sıfatıyla oraya gönderilmiştir. Çanakkale Boğazı Kuvvetleri Kumandanlığına Von Uzedom Paşa atanmıştır. Ve bu üç yüksek Alman askeri şahsiyeti, daha ilk günden aralarında bir sıra anlaşmazlıklara, çekişmelere dalmışlardır. O sırada Genel Karargâhta Kaymakam (Yarbay) İsmet Bey (İnönü), Enver Paşanın güvenilir elemanı olarak çalışır. Enver Paşa, bu yüksek Alman şahsiyetleri arasındaki çekişmeleri yatıştırmaya, daima İsmet Beyi memur etmiştir. İsmet Bey, bu nazik vazifesi hakkında, enteresan sahneler nakledecektir. Dinlediklerime ve anlayabildiklerime göre, bu nazik vazifede İsmet Beyin bütün silahı, samimi temaslar, candan yakınlıklar, şartları bütün ruhi cepheleri ile kavrayış ve sağduyu ile işleri tatlıya bağlamak başarısıdır. Halbuki bu yüksek Alman şahsiyetleri, hep birbirlerinden şikâyetçidirler. Ama bu şikâyetler, tatlılıkla dinlenir ve tatlılıkla birtakım sonuçlara bağlanır. İsmet Beyin vazifesi güç, ama neticeler yatıştırıcıdır. Zaten aslı aranırsa Çanakkale'de, ne Golç Paşaya, ne Amiral Uzedom'a pek de lüzum yoktur. Osmanlı donanmasının, Amiral Souchon idaresindeki durumu ise hâlâ devam eder. Amiral Souchon'un kaprisleri ve inatları İsmet Bey de memur edilse yatıştırılacak gibi değildir. O hâlâ kendini Alman Genel Karargâhı emrinde sayar. Hele Bahriye Nazırı Cemal Paşaya ve Osmanlı Bahriye Nezaretine hiç de bağlı hissetmez. Başkumandanvekâleti'ne bile bağlılığı şikâyetlerden ibaret görünür. Bu konuda ileride çok enteresan belgeler vereceğiz. Gerçi artık Donanmanın Karadeniz'de mutlak hâkimiyetinden bahsedilemez. Ama Rus donanması da İstanbul Boğazına sokulamaz. Şimdi biz gene, şu Gelibolu topraklarındaki en kanlı savaşlara gelelim...

Çanakkale-Gelibolu savaşlarının en kanlı sahneleri, hiç şüphe yok ki Arıburnu-Anafartalar cephesinde geçer. Bu cephenin yıldızı, gene hiç şüphe yok ki Mustafa Kemal Beydir. Mustafa Kemal, Çanakkale harplerine, 19. Tümen Kumandanı Kaymakam Mustafa Kemal olarak katılır. Bu muharebede nihayet, ancak bir rütbe yukarıya, yani Miralaylığa (Albaylığa) kadar yükselir. Ama gerçek şudur ki, Birinci Dünya Harbinde ve hiç bir cephede hiç bir Albay, Mustafa Kemal'in bu cephede karşılaştığı kadar ağır ve kanlı sahnelerle karşılaşmamıştır. Ve onun bu cephede yüklendiği kadar ağır sorumlulukları yük-

lenmemiştir. Mustafa Kemal bu muharebe safhalarını «*Anafartalar Muharebatına Ait Tarihçe*» isimli eserinde toplamıştır (1).

Mustafa Kemal, 19. Tümen Kumandanı olarak, 25 nisan 1915'te Arıburnu'na çıkan ilk İngiliz müfrezelerini ilk karşılayan kumandandı. Kolordu Kumandanı Esat Paşadır. Gerçi bu çıkarma cephesi kendi cephesi değildir. Ama artık karar zamanı gelmiştir. Emrindeki 57. Alayı derhal Kocaçimen tepesine sürer. Alayın başında kendisi de vardır. Düşman çıkartma noktasına en yakın müfreze ise dağılmıştır. Mustafa Kemal o dakikalari hatıratında ancak birkaç söz, fakat derin bir duygululukla belirtir:

«— *Düşününüz, işte bu bir andı...*»

Evet karar anı gelmiştir. Karaya çıkan düşman, 8 taburdan fazladır. Arkadan 57. Alay yetişir. Gerçi Mustafa Kemal'in kuvveti düşmana bakarak zayıftır. Ama derhal süngü taktırır. Hücum emrini verir. Sabah saat 10.00. Çanakkale'de artık süngüler konuşmaya başlamıştır. Ve bu konuşma, sonuna kadar devam edecektir. İşte Mustafa Kemal'in bu kararını verdiği ve süngü hücumunu başlattığı yere, şimdi «Kemal Yeri» denilir. Ve orada mütevazi bir mermer sütun üzerinde bu sözler yazılıdır. Sağdan soldan diğer kuvvetler de yetişir. Mustafa Kemal, Conkbayırı'ndan harekâtı idareye başlar. Bu harekâtı anlatırken onun sözleri şunlardır:

«— *Herkes öldürmek ve ölmek için düşmana atılmıştı...*»

Zaten bu, verilmiş bir emirdir:

«— *Size ben, taarruz emretmiyorum, ölmeyi emrediyorum; biz ölünceye kadar geçecek zaman içinde, yerimizi başka kuvvetler ve başka kumandanlar alabilir...*»

Öyle de oldu. 57. Alaya gelince? Ondan bu kubbede bâki kalan, bir son «Allah, Allah!» sedasıdır. Çünkü bu muharebede, 57. Alay, tamamen eridi...

*
**

---

(1) Evvela Ruşen Eşref'e bazı parçaları ile kendisinin anlattığı ve Ruşen Eşref'in (Ünaydın) bir günlük gazetede yayınladığı bu hatıralar daha sonra, Uluğ İğdemir tarafından ve tam olarak Türk Tarih Kurumu yayınları arasında ve kitap halinde basıldı. 1962.

SON VE KESİN MUHAREBELER

Çanakkale savaşlarının bütün safhalarını yazmak, bu kitabın çerçevesini aşar. Son safhada hem Güney cephesinde, hem yarımada'nın batı yüzünde boğazboğaza savaşlar durmadan sürüp gider. Ama asıl ve işin son'unu tayin edici muharebeler, ağustosun ilk günlerinde olacaktır.

*
**

Nitekim 7 ağustos sabahı düşman, gene uzun bir bombardımandan sonra Güney cephesinde, akşam karanlığında yaptığı bir taarruzda başarısızlığa uğradı. Fakat 8 ağustos sabahı aynı cephede, Kirte Deresi ile Kanlıdere arasında bulunan 13. Tümenin sağ kanadını şiddetle bombardıman ve siperlerini tahrip ettikten sonra 9.40'ta taarruza geçti. Bu siperleri zaptetti. Fakat sonra bu siperler geri alındı. Küçük bir bağlık düşman elinde kaldı. Aynı gün aynı cephede ve sol kanatta 14. Tümen cephesini de yokladı. Gene başarı kazanamadı. Fakat Güney gurubumuz 8 ağustosla 14 ağustos arasında bu cephede yeniden 7.510 kişi kaybetmişti. Ondan sonra Güneyde düşman bir netice alamayacağını anlayınca, bütün gücünü Batı hephesine, Arıburnu-Anafartalar üzerine topladı. Ve Çanakkale harbinin en kanlı, ama kesin boğazlaşmaları burada cereyan etti.

Üçüncü Kirte Muharebesi denilen o son Güney muharebelerinden sonra, İngiliz Kumandanı Lord Hamilton, İngiltere'den tekrar yardım kuvvetleri istedi. İngiliz hükümeti kendisine 10., 11., 13. Tümenlerle 53. ve 54. Teritoryal Tümenlerini gönderdi. Artık ya kesin netice alınacak, ya Çanakkale macerasının sonu belli olacaktır. Bu yardım kollarının arkası, 10 ağustos 1915'te alınacaktı. Generalin planı, bu kuvvetlerin bir kısmı ile Arıburnu cephesini takviye ederek, Türklerin Conkbayırı ve Kocaçemen Tepesi üzerine taarruz etmekti. Buraları zaptettikten sonra Kabatepe-Maydos hattına ilerleyerek, Türk ordusunun arkasını ve İstanbul'a bağlantısını kesecekti. Geride kalan kuvvetlerle de Sovla kıyılarına çıkartma yaparak, burasını bir hareket üssü haline getirecekti.

Fakat düşmanın ağustos iptidalarında böyle bir harekete geçeceği. Alman Karargâhı tarafından haber alındı. Osmanlı Umumi Ka-

rargâhına bildirildi. Düşmanın bu maksat için Limni adasında 50-60.000 kişi topladığı öğrenildi. 8 ağustostan başlayarak da bu büyük plan, Güney cephesine de paralel olarak, sahneye konulmaya başlandı. İngilizler 6-7 ağustos geceleri Arıburnu cephesine 5 tugay çıkardılar. Böylece Arıburnu cephesinde 37.000 kişilik bir İngiliz gücü birikmiş oldu. Bu kuvvetin 20.000'i Conkbayırı ile Kocaçemen Tepesine saldıracaktı. 7 ağustosta taarruz başladı. Çarpışma, daha doğrusu boğazlaşma, korkunç ve kanlıydı. Hatta bir aralık düşman. Conkbayırı'nı işgal etti. Kocaçemen tepesine tırmandı. Tepcyi işgal için az bir mesafe kaldı. Bu sırtlarda gece ve gündüz devam eden boğuşmaların hikâyesi, Çanakkale savaşlarının en kanlı sahnelerini teşkil eder. Bir aralık, neticeden ümit kesilir gibi oldu. İşte bu safhadadır ki Mustafa Kemal Bey, biraz da tartışmalı bir telefon konuşmasından sonra, bütün Arıburnu ve Anafartalar Cephesi Kumandanlığına atandı. Ve boğazlaşmalar, yalnız bu ağustos taarruzlarının değil, Çanakkale muharebelerinin de neticesini tayin edecek şekilde gelişti...

*
**

ENVER PAŞA VE MUSTAFA KEMAL

Kaymakam Mustafa Kemal Bey, Çanakkale muharebelerinin başından beri bu cephecedir. Sofya Sefaretindeki Ataşemillerlik vazifesinden kendi isteği ile ve biraz da ısrarla ayrılarak orduda aktif hizmet almıştır. 25 nisan 1915'te. düşmanın Arıburnu cephesindeki ilk çıkartmasına karşı koymuştur. Ondandır da, Çanakkale muharebelerinin milhveri ve kaynayan kazanı olan Arıburnu-Conkbayırı cephesinin içindedir.

Enver Paşanın çevresinde, yani Umumi Karargâhta vazife alan genç Kurmaylar, mesela Kâzım Karabekir, Ali İhsan, İsmet Bey (İnönü) ve daha niceleri, Ordu içinde kafası işleyenlerin çoğu gibi o da, Orduda kilit noktalarının kayıtsız şartsız Alman kurmay ve kumandanlarına verilişinden memnun değildir. Ve bu görüşünü, Çanakkale' de muharebelerin başlayışından hemen sekiz gün sonra Enver Paşaya açıkça yazmaktan çekinmez. Enver Paşayı Çanakkale harp sahasına davet eder. Harckâtın başına geçmesini ister. Bu mektup 20 nisan

و اگر خود تقاضای خود را بفرمایید چاره بولاریم و بدو دستگیر
تقطیع دستگیر می شود و اگر بفرمایید که بدار خود بیچاره بود
در دست خود می ماند (نظایر محمد) ساری ساری و دستگیر
ساری ساری ساری ساری ساری ساری ساری ساری ساری ساری
و اگر بفرمایید که بفرمایید که بفرمایید که بفرمایید
و بیچاره در دست خود می ماند و بیچاره در دست
الیا ایضا و بیچاره در دست خود می ماند و بیچاره
او را احدی نمی تواند تقطیع مقول است اولی این مقول
و بیچاره در دست خود می ماند و بیچاره در دست
شبه اولیای ساری ساری ساری ساری ساری ساری
الیا ایضا و بیچاره در دست خود می ماند و بیچاره
مطلبه را تا ساری ساری ساری ساری ساری ساری
و بیچاره در دست خود می ماند و بیچاره در دست
آید ساری ساری ساری ساری ساری ساری
م. ساری

Mustafa Kemal Beyin Enver Paşaya Canakkale'den özel mektubu

1331 (3 Mayıs 1915) tarihini taşır. Enver Paşaya, daha önceki tanışıklıktan gelen bir cesaretle ve biraz da özel bir arkadaşlık ifadesi ile hitabeder. 19. Fırka Kumandanı Mustafa Kemal imzasını taşır. Ama ne var ki Enver Paşa, artık Makedonya'daki Binbaşı Enver Bey değildir. O şimdi Harbiye Nazırı ve Başkumandanvekilidir. Fakat Kaymakam (Yarbay) Mustafa Kemal, ona gene de «kardaşım» diye yazar. Mektubun fotokopisini ve metnini veriyoruz (1).

«Muazzez huzura

Muhteremim,

Evvelce zatiâlinize bu mıntakanın, bütün mıntakalarla olan fark ve ehemmiyetini arz etmiştim. Maydos mıntakası kuvvetlerine kumanda ettiğim zaman aldığım tertibat ile, düşmanın karaya çıkmasına imkân verilmeyebilirdi. Liman von Sanders Paşa, bizim orduları, bizim memleketimizi tanımadığı, lâıyıkıyla tettebbüatta (incelemekte) bulunacak kadar da bir zamana malik olmadığından, sadece ilıraç noktalarını tamamiyle açık bırakacak tertibat almış ve düşmanın karaya çıkmasını kolaylaştırmıştır. Ben, düşmanın Arıburnu arazisine dört livâsı (tugayı) çıktığı zaman, mıntaka kumandanlığını deruhte eden Sami Bey tarafından haberdar edildim. Bu kuvvetin sol cenahına taarruz ve kaffesini denize döktüm. Fakat düşman aynı derecede kuvveti aynı noktaya tekrar çıkardı. Ve mukabil taarruz yaptı. Bunu defettim. Fırkama iltihak eden kuvvetlerle tekrar ve faik (üstün) kuvvete taarruz etmekten başka çare bulamadım. Ve yine düşman kuvveti mahvedildi. Fakat düşmana taarruz ediyorum. Kıtâatım hücum mesafesinde düşmanla karşı karşıya bulunuyor. Arazinin menâatı (arızaları) maiyet kumandanlarının sevk ve idarededeki beceriksizlikleri yüzünden katî netice henüz istihsal edilemiyor. Bu vaziyetimiz dahi düşmanın Boğazı zaptetmek üzere çıkardığı kuvvetlerin imha edilmiş ve tedafüi bir vaziyette muhafazaya çalıştığı hareket üslerine uzaktan yeni kuvvetler celbetmekle meşgul bulunduğum itikadındayım.

(1) Bu mektup, *Tek Adam* isimli eserimizin Cilt I. ve dördüncü basısında da verilmiştir.

Vatanımızın müdafaaasında kalp ve vicdanları bizim kadar çarpıncılığımıza şüphle olmayan, başta von Sanders olmak üzere bütün Almanların iktidar-ı fikrilerine de itimat buyurmamanızı sureti katiyede temin ederim. Bence, bizzat buraya teşrif ederek, umumî vaziyetimizin icabatına göre bizzat sevk ve idare etmeniz münasip olur kardışım.»

*Fırka 19 Kumandanı
M. Kemal*

Mektup dikkati çekicidir. Muhteviyatı, bu arada Enver Paşanın yakınlığını kazanarak, büyük kumanda mevkileri ve yetkiler almak arzusu ile yanan bir kalbin ifadelerini açığa vurur. Zaten Mustafa Kemal, yalnız o gün değil, Enver Paşanın emrinde ve orduda bulunduğu sürece, Enver Paşanın yakını olmak, onun itimadını kazanarak daha büyük kuvvetlere kumanda etmek fırsatını daima aramıştır. Enver Paşaya karşı, daha Rumeli'den başlayarak daima çekingен ve her zaman mesafeli kalmanın tedirginliği içinde yaşamakla beraber, Paşadan gelen her yaklaşma veya iltifattan, her zaman duygulanmıştır. Hatta böyle iltifatları bazen, denebilir ki, aşırı değerlendirerek, Enver Paşaya daha büyük hizmet etmek arzularını bildirmiştir. Bunu daha aşağıda bir Belge ile de doğrulayacağız. Fakat Enver Paşanın Mustafa Kemal'e karşı tutumu, daima sınırlı kalmış ve ihtiyatlı olmuştur.

Nitekim yukarıdaki mektuba da, beklediği karşılığı alamaz. Hatta savaşın sonuna doğru Enver Paşa, Çanakkale cephesine gelip minaları gezdiği, kumandanlarını ziyaret ettiği halde, Anafartalar Cephesi Gurup Kumandanı Mustafa Kemal'i ziyaret etmez. Bunun Mustafa Kemal'in ruhunda çok ağır tepkileri olur. Az ileride bu olayı özetleyeceğiz. Fakat biz şimdi Mustafa Kemal'i, en büyük sorumluluğu isteyerek üzerine almaya sevkeden kritik harp durumunun hikâyesini verelim:

6. 7 ve 8 ağustos 1915 günleri, Çanakkale muharebelerinin artık netice tayin edici zirve noktasıdır. O günlerde ya Türk cephesi çökecektir. Yani düşman, Kocaçemen Tepesini elde ederek Yarımada'nın mihverine hâkim olacaktır. Asli birliklerin, İstanbul'la bağıntılarını

kesecek, belki de bu kuvvetleri esir alacaktır. Yahut da bu son teşebbüsü ile şansını kesin olarak yitirecek ve neticede Yarımada'dan çekilip gidecektir.

Ama o güne kadar, yüz binlerin savaştığı ve gene de savaşaacağı cepheler çok dardır. Bazı yerlerde 1 metrelik cephe kısmına 20 kişi düşüyordu. Başlıca cepheler şunlardı:

Boğazın Rumeli yakasının Güney ucunda ve derinliği ancak 5 mil olan ve 3.5 mil uzunluğunda Fransız-İngiliz cephesi. Merkezde, Süngü Burnundan Conkbayırı'na kadar 5 ve Conkbayırı'ndan Azmakdere'ye 3.5 millik bir açı teşkil eden Arıburnu cephesi. Ve bir de Azmakdere'nin üstünde, nihayet 3.5 millik Anafartalar cephesi. İşte on binlerce insan, bu dar cepheler üstünde boğuşuyordu. Ve bu dar cepheler üstünde boğuşacaklardı. Birçok yerlerde, mesela Arıburnu cephesinde, iki tarafın hatları arasındaki mesafe ise 20-30 adımdan ibaretti. Ve bu mesafe çok yerlerde, hatta 8-10 adıma kadar iniyordu. Enver Paşanın umumi karargâhı, yaklaşan büyük imtihanı biliyordu. Mustafa Kemal ise, bu son imtihana hazırды. Ve artık ne olacaksa olmalı, ama düşman planları, muhakkak akim kalmalıydı.

Mustafa Kemal gene Arıburnu'nda ve 19. Tümen Kumandanıydı. Ama bu Tümen'e daha bazı birlikler de katılmıştı. Miralaylığa (Albaylığa) terfii Harbiye Nezareti'nin 21.3.1331 (5.4.1915) tarihli yazısı ile tebliğ edilmişti. Henüz 34 yaşındaydı. Bu münasebetle Başkumandanvekili Enver Paşadan, beklemediği kadar takdir ve iltifat taşıyan bir tebrik telgrafı aldı. Bundan cidden duygulanmıştı. Halbuki Harbiye Nazırı ve Başkumandanvekilinin, Albaylığa terfi eden her Yarbayı, böyle özel takdir ve iltifatlarla tebrik etmesi usulden değildi. Bu telgrafı burada da vermeliyiz:

«On dokuzuncu Fırka Kumandanı

Miralay Mustafa Kemal Beye,

Rütbe-i cedidenizi tebrik ederim. Bu terfi, görmekte olduğunuz büyük ve fedakârane hizmetlerinize mukabil bir mükâfat değil, ancak, memlekete daha mühim ve ordumuza daha kıymetli hizmet işe edebilecek mevakii ihraz için. geçilmesi lâzım bir kademedir.

İnşallah yakında bu gibi merâtibi de ihraz muvaffak ve muvaffakiyât-ı âliyyeye mazhar olursunuz.»

*Başkumandanvekili ve
Harbiye Nazırı
Enver*

Böyle bir telgraf, Mustafa Kemal gibi ve ilerisi için büyük kudret ve imkânlar düşünen bir insanı, elbette ki büyük heyecan ve ümitlere sürükleyecekti. Nitekim öyle oldu. Halbuki kendisinin bütiin yaklaşma ve yakınlık çabalarına, mesela daha önce aynını verdiğimiz, fakat cevapsız kalan mektuba rağmen Enver Paşanın kendisine karşı kapalı, hatta çkingen davranışlarını da biliyordu. Fakat bu telgrafta ilerisi için müjdelere taşıyan manalar ve işaretler vardı.

İşte 6, 7 ve 8 ağustos 1915 günleri devam eden ve kati netice mahiyetini taşıyan savaşlar sırasında Mustafa Kemal, artık Albay Mustafa Kemal'di. Ve bu savaşlara hem şahsi irade ve cesaretinin, hem eline verilen kuvvetlerin hütünü teraziye koyarak katıldı. Ama muharebeler bir aralık çok kritik safhalara girdi. Ordu Karargâhı da vaziyetten ümitsiz gibiydi.

Mustafa Kemal «*Anafartalar Muharebatına Ait Tarihçe*»sinde bütün safahatı ayrıntıları ile açıklar. İşte bu safhaların en kritik anıdadır ki. Ordu Karargâhı ile aralarında bir telefon konuşması geçer. Bu konuşma çok yayınlanmıştır. Ama her zaman tazeliğini muhafaza eder: 7 ağustos günündeyiz. Boğazlaşma zirve noktasındadır. Zafer kartalı göklerde kanat çırpır. Ama kimin başına konacağı belli değildir. Yalnız şu bellidir ki, Türkler cephesinde kumanda karışıklığı da zirvesine ulaşmıştır. Birlikler birbirine karışmıştır. Karar anıdır. Albay Mustafa Kemal, gördüklerini ve görüşlerini açıkça Ordu Kumandanlığına bildirmek için telefon başındadır. Bu safha, artık tam sorumluluk alınacak safhadır. Mustafa Kemal, cephenin durumunu ve tehlikeyi olduğu gibi anlatır. Ordu da bunun farkındadır. Ama çare nedir? Ya cephe çözülmürse?.. Telefonun öteki ucunda konuşan, V. Ordu Kurmay Başkanı Diyarbakırlı Kâzım Bey (sonra Paşa) dir. Kumandana her söylenen olduğu gibi nakledilir. Kumandan sorudur:

«— *Hiç çare kalmadı mı?*

— *Bütün kuvvetleri benim kumandama vermekten başka çare yok!*

— *Çok gelmez mi?*

— *Az gelir!..»*

Son söz söylenmiştir. Gerçi o anda ona:

«— *Buyur, bütün kuvvetler senin emrindedir,»*

denilmez. Ve hatta bu:

«— *Çok gelmez mi?»*

sözünde, biraz istihza karışıktır. Fakat o günün ertesi 8/9 ağustos akşamı, beklenmeyen bir şey olur. Ve Mustafa Kemal, Arıburnu-Anafartalar cephesindeki bütün kuvvetlerin Gurup Kumandanlığına tayin edilir. Ordunun emri de şudur:

«*Ertesi sabah güneş açılırken. bütün cephede taarruza geçilecektir.*»

Bu emri gece saat 9.50'de almıştır. Emrine verilen Anafartalar cephesini ancak gece dolaşabilir. Ondan sonraki hikâyeye malumdur. 9 ağustosta bu sırtlarda tarihin, en kanlı boğuşmalarından biri cereyan eder. Top, tüfek kullanılmayacaktır. Tek silah süngü, hatta boğaz boğaza gırtlaklaşmak, düşmanı tırnaklarla, dişlerle yiyip bitirmektir. Öyle de olur.

Düşman, tutunduğu yerden sökülür. Arka taraf derin yarlardır. Bu yarlara çok defa iki tarafın askerleri, elleri birbirlerinin boğazında, beraber yuvarlanırlar ve son hesaplaşma orada cereyan eder. Kocaçemen, Conkbayırı, Kayatepe boğuşmalarındaki bu son savaşlarda umum zayıyatımız 18.000 insandır. Karşımızdaki İngiliz zayıyatı da, aralarında Generaller de olmak üzere 12.000'i aşar. Fakat zafer kartalı, Türklerin başına konmuştur.

Anafartalar cephesinde savaşlar çeşitli safhalarla anılır: Birinci Anafartalar savaşı (yukarıda işaret edilen ağustos savaşları), Kireçtepe muharebesi (15-18 ağustos muharebeleri), İkinci Anafartalar savaşı (21-22 ağustos muharebeleri) ki bunda da bizim zayıyatımız 6.558 kişidir. Bunların ayrıntıları üzerinde durmayacağız. Ama neticede şu oldu ki, düşman Çanakkale cephesindeki muvaffakiyet ümidini ar-

tık tamamen yitirdi. 19/10 aralık gecesi Anafartalar ve Arıburnu, 8/9 ocak gecesi de Seddülbahir cepheleri tahliye edildi. İlk bombardımandan, 19 şubat 1915'den itibaren, tam 324 gün ve çıkarmaya göre de 259 gün devam ederek, tarihin en kanlı sahnelerini veren bu hareket böyle bitti.

Fakat Albay Mustafa Kemal, düşmanın Gelibolu topraklarını tahliyesinden 9 gün önce (10 aralık 1915) te ordu kumandanlığına istifasını vererek Yarımadadan ayrıldı. Enver Paşa ile Mustafa Kemal arasında, Mustafa Kemal'in Arıburnu-Anafartalar Cephesi Gurup Kumandanlığına rastlayan bir olay da geçti ki, her iki tarafın ruhi tepkileri bakımından dikkati çeken bu olayı da burada ve bu bahse son verirken özetlemek istiyoruz.

*
**

Ağustos muharebeleri kazanılmıştır. Mustafa Kemal'in bu neticede, birinci derecede hizmet ve mesuliyeti vardır. Bu muharebelerin zaferle bitmesini takibeden eylül ayının ilk günlerinde Başkumandanvekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa Gelibolu cephesine gelir. Cephenin bütün aksamını ve gurupları gezer. Fakat bu gurupların en büyüğü ve önemlisi; son muharebelerin sahası olan Anafartalar gurubu mıntakasını ve oranın kumandanı Albay Mustafa Kemal'i ziyaret etmez. Halbuki Mustafa Kemal, 100.000 kişiye varan kuvvetlere komanda etmiştir. Bunların üçte birini savaşlarda kaybetmiş, fakat «İstanbul'u kurtaran Kumandan» gibi takdir sözleri ile anılmıştır. Üstelik bu muharebelerle muzaffer olmuştur.

Mustafa Kemal, Başkumandanvekilinin bu ihmalinden haklı olarak kırılır. Ve Ordu Kumandanı Liman von Sanders'e istifasını sunar. Rahatsızlığından bahsederek, bu istifasının kabulünü rica eder.

Fakat Liman von Sanders, değerli bir Kumandanlık vasfı gösterir. Mustafa Kemal'in askeri kudretini, en kritik muharebelerin ateşleri içinde görmüştür. Ona göre Mustafa Kemal, sıradan bir asker değildir. Osmanlı Ordusunun Mustafa Kemal'e daima ihtiyacı vardır. Bu düşüncesini, kendi elyazısı ile yazdığı uzun bir mektupla, Enver Paşaya açıkça ifade etmekten çekinmez. İstifayı alıkor. Ve bunu alıkoymadığını, Başkumandanlığa göndermeyeceğini de Enver Paşaya ya-

zar. Mareşalin Enver Paşaya tavsiyesi, Mustafa Kemal'in gönlünü almasıdır. Bu mektubu aşağıda veriyoruz (1):

*«Ekselans Enver Paşa,
Osmanlı İmparatorluğu Ordusu ve Donanması
Başkumandanvekili, Zâti Şahanenin Yaver-i Ekremi.
Ekselansınıza, Albay Mustafa Kemal Beyin, yazılı bir dilekçe ile hizmetten ayrılmayı dilemiş olduğunu bildirmekle üzüntü duyuram.*

Bu dilekçeyi destekleyemem. Çünkü Mustafa Kemal Beyi, vatanın bu büyük savaşında, hizmetlerine muhakkak surette muhtaç olduğu, çok müstesna kabiliyetli, yetkili ve cesur bir Subay olarak tanımayı ve takdir etmeyi öğrendim.

Albay Mustafa Kemal Bey, beş ay önceki ilk karaya çıkış hareketinden beri, XIX. Tümenin başında parlak şekilde savaşmış ve İngilizlerin Anafartalar kanadına son büyük çıkarma hareketleri esnasında, müşkül bir anda kumandayı üzerine almak zorunda kalmıştır. Çünkü bu hususta görevlendirilmiş olan XVI. Kolordu Kumandanı, VII. ve XII. Tümenlerle hücumla geçmesi yolunda verilen mükerrer emirleri yerine getirmemiştir. Albay Mustafa Kemal Bey ise, burada da görevini büyük bir cesaretle, iyi ve açık tertibat alarak ifa etmiştir. Öyle ki, kendisine —vazifem icabı olarak— takdirimi ve şükranımı tekrar tekrar ifade ettim.

Albay Mustafa Kemal Bey ayrılmak istiyor. Çünkü Ekselanslarının, yani İmparatorluk Ordusunun Başkumandanvekilinin ve en yüksek meşevkinin güvenine sahip olmadığı kanısındadır. O. bunu bilhassa Ekselansınızın son defa burada buldukları sırada, o zaman ve halen hasta olduğu halde, ve öbür üç Gurubun Şeflerini ziyaretlerinizle şereflendirmiş olmanıza rağmen, kendisini aramamış olmanızdan istidlâl ediyor.

Ben, Albay Mustafa Kemal Beyin, ziyaretin sırf zaman yetersizliği yüzünden yapılmadığını ve Ekselansınızın, kendisininin

(1) Bu mektubunda aslı ve metni, *Tek Adam* isimli eserimizin birinci cildinin dördüncü kısmında verilmiştir.

hizmetlerin her halde takdir ettiklerini ifade ettim.

Şimdilik takdim etmediğim ayrılmaya dilekçesini, Ekselansınızın güvenini bildirmek suretiyle reddetmek lütûfunda bulunmalarımı rica ediyorum.

Ekselanslarının daima en derin hüürmetkârı...»

Liman Von Sanders

Ordu Kumandanının yazısı budur. Mustafa Kemal'in muvaffakiyetinin İstanbul'da büyük yankılar yaptığı da anlaşılmaktadır. Evvela bu başarı İstihbarat Bültenleri ile halka açıklanmış ve hatta o zaman yayınlanmakta olan askeri «*Harp Mecmuası*» Mustafa Kemal'in resmini renkli bir kapak halinde basarak yayına hazırlamıştır. Fakat Enver Paşanın:

«— Zafer kimsenin değil Ordununundur!»

emri üzerine bu kapak değiştirilmiş ve kapağa, Irak'ta başarı kazanan Hâlis Paşanın resmi konmuştur.

Fakat Enver Paşa, Liman von Sanders'in mektubunu ve tavsiyelerini cevapsız bırakmaz. Evvela Anafartalar Gurubu Kumandanı Miralay Mustafa Kemal Beye şu telgrafı çeker:

«Zate mahsustur.

Rahatsızlığınızı işittim. Müteessir oldum. Son defaki Çanakkale ziyaretimde muhtelif mevazî (çeşitli bölgeleri) görmek istediğimden, sizi ziyarete vakit kalmamıştı. İnşallah yakında tamamen sıhhatinize kavuşur ve bugüne kadar olduğu gibi, kumanda ettiğiniz kıtaatın başında muvaffakiyetle vazife ifa eylesiniz.»

Enver

Enver Paşa, Liman von Sanders'e de, tavsiyelerini yerine getirdiğini bildirir:

«Liman Paşa Hazretlerine,

Gizli ve zate mahsustur.

Tahriratı sâmilelerini (yüksek şahsiyetinizin yazılarını) aldım. Yüksek arzuları dahilinde Mustafa Kemal Beye yazdım.»

Enver

Mustafa Kemal, Enver Paşadan aldığı yazıdan gene çok duyulanır. Bazı çekingen ve tereddütlü tutukluklarına rağmen, onun Enver'e karşı zaafı gene harekete gelir. Enver Paşanın telgrafından gene heyecanlara kapılır. Hatta kendini bazı ümit ve hayallere verir. Bunları da açığa vurmaktan kendini alamaz. Zaten bu arada, Padişah «Yaver-i Ekrem»i de tayin edilir. Bu, yüksek bir şeref pâyesidir:

«Başkumandanvekili Enver Paşa Hazretlerine,

Rahatsızlığımdan dolayı iltifat ve teveccühât-ı sâmelerine teşekkürat-ı mahsusaya eylerim. Bendenizi, ankarip (yakında) meydana gelmesi muhtemel olaylar için hazırlanan kuvvetin başında bulundurmanızı, zât-i devletlerinize daha büyük hizmetler ifasına mazhariyetle taltif buyuracağımızdan eminim.»

21 eylül 1331 (5 ekim 1915)

Anafartalar Gurubu

Kumandanı

Miralay

M. Kemal

Evet, bu telgrafta birtakım arzular, yakın zaman içinde daha büyük kumanda ve yetki arzu ve emelleri ile, bunların Enver Paşaya arzı, açık olarak yer alır. Gerçi bu da olacaktı. Miralay Mustafa Kemal, Enver Paşanın gene biraz tereddütler geçirmesine rağmen (1), 1 nisan 1916'da Paşa (Tuğgeneral) olacaktır. Ve 27 ocak 1916'dan beri Kolordu Kumandanıdır. 3.5.1916'da II. Ordu Kumandanvekili ve 5 Mart 1917'de Ordu Kumandanıdır. 3.10.1918'de, Padişahın «Yaver-i Ekrem»i sıfatını alacaktır. Bu, büyük şeref, payesidir. Enver Paşanın tebliği burada verilmiştir.

Ama onun istediği bu kadar mıydı? «Yakında meydana gelmesi muhtemel olaylar için hazırlanan kuvvetin başında da bulunmak» sözlerini yazarken neler düşünüyor, ne ihtimalleri bekliyordu? Bunları cevaplandırmak müşküldür. Çünkü, onun yükseliş arzularına sınıır çekilemez.

Hulâsa Çanakkale muharebeleri böylece bitti. Kayıplar bilançosu, iki taraf için de ağırdı. Osmanlı cephesinin kayıpları üzerinde

(1) Bu husustaki gelişme ve Talât Paşa ile arkadaşlarının Mustafa Kemal lehine tesirleri ile Enver Paşanın cevabı *Tek Adam*, cilt I'de verilmiştir.

ميشك امضای		عثمانی اردوی ہمایونی باش	اوران اوشسک
تلویح تمیزی		قوماندانلی وکالتی	توروسی
میض الوتبلان نومرد		شعبه ۱	شعبه توروسی
مقابلہ بینک امضای		بیمبئی اردو سنانہ	میسو بینک امضای
مقابلہ تاریخ		مہاراجہ	تاریخ نویدی
			نوم او طسک توروسی

دائره محاسبہ -

دائره عالیہ لکھنؤ -

دائره عالیہ بنگالہ -

فرمانہ پورنہ -

۱۹/۴

Osmanlı Ordusu Başkumandanlığı Vekâletli

Yedinci Ordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Zate mahsustur

Padişahımız hazretlerinin yüksek şahıslarına ve vazifeye karşı yüksek şahsınız tarafından gösterilen sadakat ve fedakârlığı dolayısıyla, yüksek şahsınızın, Fahri Yaverlik mesleğine alınmanızı, Padişahımız ferman buyurmuşlardır. Keyfiyetli müjdeler ve bildirim.

Imza
Enver

Şifre 20.IX.334 te (3 Eylül 918) de yazdırıldı. Saat 8.30 — Hamdi

rakamlar, hâlâ birbirine uymaz. Ama biz aşağıdaki rakamları, bunları verenin Birinci Dünya Harbinde Enver Paşanın Umumi Karargâhında çalışmış olması dolayısıyla hakikate en yakın olarak kabul edebiliriz:

55.177	Şehit.
100.177	Yaralı.
21.498	Çanakkale'de muhtelif hastalıklardan ölen.
10.067	Kayıp.
<hr/>	
186.919	Toplam.

Harp esnasında bu cepheden geriye sevk edilen hasta ve tebdil-havalıların sayısı da 64.440 olarak alınınca, umumi yekûn 251.359 olur.

Karşı tarafın bu cephedeki zayıfına gelince, ölü, yaralı, esir ve kayıp olarak İngilizlerin 216.000 ve Fransızların 115.000 ki, umumi yekûn 331.000 kişiye varır.

Osmanlı ordusundan eylül 1915 ikinci yarısı itibarı ile Çanakkale cephesine sevkolunan kuvvet yekûnu 21 piyade tümenine ve 310.000 kişiye varmıştı. Umumi zayıfa bakarak bunun 251.000'i bu muharebelerde, birer suretle zarar görmüş veya şehit düşmüş oluyordu (1).

Buraya kadar olan bahsimizde, Sarıkamış, Kanal seferi, Irak ve İran harekâtı ile Çanakkale savaşlarını özetle vermiş bulunuyoruz. Şimdi biraz da Suriye harekâtı ile Yan cepheler (Makedonya, Romanya, Galiçya...) ve harbin sonu üzerinde (Güney Kafkas harekâtı dahil) durarak, 1914-1918 Dünya Harbinde Osmanlı harbi ve sonu hakkında bir fikir edinmiş olacağız. O dünya harbi ki, Enver Paşa bu harpte Osmanlı Ordularının Harbiye Nazırı ve Başkumandanvekili olarak ön planda ve en yüksek sorumluluk ve kumanda mevkiindedir.

---

(1) Osmanlı Ordusuna ait zayıf rakamları, Birinci Dünya Harbi sırasında Umumi Karargâh İstihbarat Şubesinde memur, Deniz Kurmayı Hüsaimettin Beyin 1917'de yayınlanan *Çanakkale Tahliyesi* isimli eserinden alınmıştır. Karşı tarafa ait zayıf rakamları da, Fransa Ordusu Binbaşlarından De Civiyeux'nün *1914-1918 Harbi* isimli eserinden alınmadır.

Büyüdükçe Zayıflayan Ordu!

Birinci Dünya Harbinde 1916 yılı, Osmanlı ordusunun kader grafiğinde bir doruk noktasıdır. 1916'da bu ordunun, hem gücü ve şanı zirveye ulaşır, hem de orduda, idare ve moral çöküntüsü bu yıl içinde başlar.

Ama, 1916'da Enver Paşa, henüz 36 yaşındadır. Ve içinde, eski Asya Fatihlerinin ruhu ve hayal gücü yaşar. 36 yaşında bir Asya Fatihinin, hayalindeki ufuklara doğru at koştururken, mantığın ve gerçeklerin kanunlarına ayak uydurduğunun tarihte misali yoktur...

VIII

EN HAREKETLİ ORDU

1915 yılı sonuna kadar Enver Paşanın silah altına aldığı asker yekûnunun 2.523.000'e vardığını, Harbiye Nezareti Harp Dairesinin o zamanki mahrem kayıtlarına dayanarak vermiştik. Bu yekûna, Yedek Subay Talimgâhlarına alınan, kısa devrede hazırlanıp orduya katılan 20.000 kadar Subay adaylarını da eklemelidir. Ordunun muvazaf denilen Subay ve Kumandan kadrosu ise, tabii ayrıca ordu hizmetindedir.

Sarıkamış harekâtında eriyen; şehit, yaralı, esir ve kayıplar, tifüs ve diğer hastalıklardan ölenlerle beraber 90.000'e varan zayıfatı biliyoruz. Çanakkale'de şehit, yaralı, kayıp, vesair şekillerle saf dışı olanlar da 250.000 kişiydi. Bunları ve Irak, İran, Kanal muharebelerindeki kayıplarımızı genel yekûndan çıkarsak bile, Osmanlı ordusu 1916 yılına, gene de dolgun bir mevcutla giriyordu. Fakat 1915'in sonlarında, her şeye rağmen zirve noktasına varmış görünen bu askeri kudretin çözülüşü ve ordu ile cephelelerde çöküntü de, 1916 ile beraber başlamış gibidir. Bu çöküntünün veya nefes yetersizliğinin başlıca aşamalarını kaydetmeden önce, bir özelliği de belirtmeliyiz...

Osmanlı Kolordu ve Tümenleri Birinci Dünya Harbi içinde, denebilir ki bütün diğer ordulara bakarak en hareketli, hatta daimi yürüyüş içinde birer seyyar insan seliydiler. Gerçi harp halinde bütün ordular hareket halindedirler. Ama, hatta Rusya da dahil olmak üzere Avrupa'da bu ordu ve birlikler, bir yerden diğer yere, kolayca aktarılabilirlerdi. Çünkü oralarda yollar vardı. Demiryolları vardı. Motorlu vasıtalar vardı. Hepsinin yanında da, menzil, konaklama teşkilatı, kışlalar, sıhhi örgütler ve tesisler vardı. Ve nihayet, Avrupa'da mesafeler kısaydı.

Halbuki Anadolu'da ana demiryolunun İstanbul'dan Toroslar'da Pozantı'ya kadar uzandığını ve onun da yakacak kömür bulunmayınca, dağlardan derelerden kestirilen söğüt, karaçalı dalları ile işletilmeye çalışılan lokomotiflerini düşünmeliyiz. Suriye'deki hatlar da yetersiz

ve yakıtsızlı. Hele Anadolu'da, mesela Ulukışla'dan ta Erzurum, yahut Diyarbakır'dan Van önlerine, yahut da güneyde Musul, Bağdat, Basra cephelerine gönderilen tümenler, yolsuz, izsiz, âdeta Ortaçağ kervan yollarında yaya yürümek zorundaydılar. Yollarda ne menzil, ne konaklama, ne sıhhat tesisleri, ne iâşe, ne silah ikmal depoları vardı...

*

**

İNSANOĞLUNUN MUCİZELİ ESERİ: Y O L

Çanakkale'den düşman çekilince, Çanakkale'nin o korkunç kayıplarına rağmen, elde gene de 200.000 kişilik kadar bir kuvvet serbest kalıyordu. Ruslar, bu kuvvetlerin; Kafkas cephesine nakledilebileceği endişesini duymaya başladılar. Ve hemen taarruz hazırlığına geçtiler.

İngilizler ise bu kuvvetlerden, hiç olmazsa mühim kısmının Mısır Seferleri için Sinâ cephesine gönderilebileceğinden kuşku daydılar. Enver Paşanın elinde şimdi, hakikaten büyük bir hazır kuvvet vardı. Bu kuvveti, ordunun cephelerde savunma gücünü artırmak için mi kullanacaktı. Yoksa, yeni hedefler mi arayacaktı. Bu, mühim bir meseleydi.

Enver Paşa yeni bir konuş Planına geçti: Eldekilerden 7 tûmenini, önceden kimsenin aklına gelmediği halde, Makedonya'da Bulgarların ve Avrupa'da Avusturyalıların yardımına yollamaya başladı. Romanya harbe katılınca, bir kısım kuvvetler de orada çarpışacaktı. Böylece birtakım Y a n c e p h e l e r meydana gelmeye başladı.

Çanakkale muharebeleri başladığı zaman Suriye cephesinden 25. Tümenle, Kanal Seferi için Suriye'ye getirilen 8. ve 10. Tümenler, bu sefer de oradan Çanakkale'ye getirilmişlerdi. Çanakkale'de muharebe sona erince, bu tümenler yeniden Suriye'ye gönderildiler. Gene Çanakkale'den 14. Tümen Kafkas cephesine yollandı. Bundan başka V. Kolordu ile 8. Tümen de, Erzurum cephesine hareket ettirildi. Ama yollar öyleydi ki, yolculuk, çetin şartlar altında ilerleyebiliyordu. Mesela Diyarbakır, Elazığ bölgesine tayin edilen 10 piyade ve bir süvari tümeni bu bölgede, ancak 4 ayda toplanabildi.

Irak cephesine ayrıca 4 tümen tahsis ediliyordu. Hulusa Os-

manlı ordusunda daha baştan beri Birlikler durmadan ve uzak mesafeler içinde hareket halindediler. Mesela Suriye'den XII. Kolor-dunun 35. Tümeni oradan alınıp Irak'a yollanmıştı. 36. Tümen ise, Irak'tan Kafkas cephesine gönderilmişti. Gene böylece, Suriye'den 45. Tümen Irak'a, 53. Tümen ise ta Kafkas cephesine yollandı. Bu hareketler ve yürüyüşler zincirini, daha da uzatabilir. Fakat burada, yalnız bir durumu belirtmek için kaydettiğimiz bu örnekler gösteriyor ki, Osmanlı ordusu Birinci Dünya Harbinde; müttefik veya düşman, hiç bir ordunun maruz kalmadığı çetin bir hareketlilik, yürüyüş içindeydi (1). Bu hareket ve yürüyüşler, bazen şu veya bu tarafa, bazen de ters istikametlere oluyordu. Ama bu arada bazen tümenlerin, hatta ateş açmadan da eridikleri oluyordu. Mesela 1917'de Avrupa'nın ortasındaki Galiçya'dan, Kafkas cephesi gerisine Suşchri önlerindeki Ezbider-Ağvanis bölgesine nakledilen ve Avrupa'da teçhizatı tamamlanan 49. Tümen, burada, hiç savaşa girmeden, İspanyol nezlesi ve diğer hastalıklardan, denebilir ki tümü ile eridi gitti. Bu tümenin artıklarından diğer birliklere dağıtılabilenler, hiç denilecek kadar azdı. Kısacası, yollarımız yoktu. Şose denilen çizgiler, Ortaçağ kervan yollarından farksızdı. Bunlar da seller, yağmurlarla her yıl bozuluyordu. Daimi bakım sistemi memlekete girmemişti. Köprüler, menfezler dayanıksızdı. Bu durum, Birinci Dünya Harbinde, karımızda cephe tutan düşmanlar kadar bizi yorucuydu.

Bu halin, bu yoksunluğun, her hareket ve yürüyüş safhasında ve tabii başta kumandanlar olmak üzere, tabii herkesi üzdüğü bir gerçektir. Yol, bir hasretti. 1918 baharında bir gün 9. Tümen, Karadağ-Çardaklı boğazının doğusundan batısına intikal ediyordu. Bu arada Refahiye-Erzincan şosesinin üzerinden ve bir taraftan diğer tarafa geçecekti. Yani arada birkaç adım, adına şose denilen bu harap uzantının üstünde yürüyecekti. Yol görünüp kenarına varılınca, bütün yürüyüş koluna bir karışıklık yayıldı. Hiç kimse, ayağının değ-

(1) Birinci Dünya Harbinde Osmanlı ordusunun harekâtı ve bu arada, Rus İhtilalini takibeden safhada Doğu ve Kafkas hareketleri ile ilgili olarak bu kısımlarda, Başkumandanlık Karargâhının bir sıra belgeleri verilmektedir. Bunlar, Türk Tarih Kurumuna intikal eden Kâzım Orbay ve Cemal Paşa arşivlerinin muhteviyatından olup, her biri için sayfa altlarında ayrıca kaynak gösterilmemiştir.

diği bu bozukdüzen yolun üstünden ayrılmak istemiyordu. Hele atlı subayların, kıtalarını da bırakarak bu yol çizgisi üstünde, bir aşağı, bir yukarı at koşturduklarını hâlâ, rüya gibi hatırlarım. Çünkü bunların hemen hepsi, o dağlık Doğu cephesinde, mesela iki yıldan beri böyle bir yol parçası dahi görmemişlerdi. Bu dar ve harap şoseye ulaşmak herkeste, dünyaya ve medeniyete kavuşmak gibi hisler uyardırmıştı. Evet, Anadolu'nun en büyük hasreti yol'a idi. Ülkeye girecek her şey, yani toprak ürünlerinin kıymetlenmesi, ticaret, sanat, mektep, fabrika, yeni bir idare ve yerleşme, eşkiyalığın kalkması ve nihayet ülkenin savunulması, ancak yol olursa başarılabilirdi. Çok genç yaşlarımızda ve cephe kıışlarının kapalı, karanlık zeminlik konuşmalarımızda hepimiz, bu gerçek üzerinde daima durur ve mutabık kalırdık. Bize o zaman öyle geliyordu ki, insanoğlunun en mucizeli eseri, YOL'dur...

**

RUSLAR TAARRUZA GEÇİYOR

1916'da başlayan büyük çözümlerin, hızlı yenilgilerin, geniş arazi kayıplarının sürüp gitmesinde de yolsuzluk büyük rol oynadı. Düşman bize göre daha teçhizatlı ve vasitalıydı. Her zaptettiği bölgede, derhal anayollar, bazen çift köprüler yapıyordu. Karaköse'den Erzurum'a doğru veya Sarıkamış'la Erzurum arasında dar demiryollar inşasına başlamıştı. Bu işler hızla başarılyordu. Terkettiğimiz bölgelerden kaçamayan Türk köylüler, biraz da yevmiye ödenmek suretiyle, onlara yeterli insan ve işgücü kaynağıydı. Nitekim bir gün Rusya'da ihtilal çıkıp da Rus ordusu işgal topraklarından çekilirken ve ileri harekete geçildiği zaman, bütün bu topraklarda anayollar, sağlam köprüler ve demiryolu hatları, istasyonları, lokomotifler, istif edilmiş malzemelerle karşılaşıldı.

Halbuki bizde, mesela Ulukışla'dan Kafkas cephesine varan 800 kilometrelik mesafede, tüfek ve mitralyözler için mermi sandıkları çok defa, merkep kolları denilen eşek kervanları ile taşınıyordu. Her eşek, ancak iki sandık mermi taşıyabilirdi. İki sandık mermi ise, mesela iki tüfekli bir Şavartsloze makineli tüfek takımının, bir buçuk dakikalık ateşini sağlayabilirdi...

Yol ve nakliyat durumu böyle olunca, giyim, kuşam, iâşe, ilaç vesaire işlerinin nasıl gittiğini tasavvur etmek mümkündür. Ordu daima ve ancak açlık çizgisi etrafında oynayan bir ibre seviyesinde beslenebiliyordu. Bu sahneleri burada tekrar ele almak istemiyorum. Ama gerçek şuydu. Gerçi sefalet umumiydi. Erler arasında cepheyi terkedip gerilere kaçmak, yani firar olayları çok fazlaydı. Ama, bu firar olaylarını bir tarafa bırakırsak, ordu dahilinde disiplin, harbin sonuna kadar, hiç bir suretle sarsılmadı. Hatta öyle sanıyorum ki Birinci Dünya Harbinde Türk ordusu, tarihimizin, belki de en disiplinli ordusuydu... Bu neticede, başta Enver Paşa olmak üzere, kumanda kadrosunun gençliğinin, büyük etkisi vardır.

İşte bu şartlar içinde, Rus cephesinde 1916'nın ilk büyük saldırısı başladı. 1915'de oldukça sakin bir devre geçirmiş olan Ruslar, bu müddet zarfında ordularını çok güçlendirdiler. İran'daki bazı birlikleri de dahil olmak üzere, karşı tarafta 200.000 kişilik Rus kuvveti ve 472 top bulunuyordu. Biz ise, Sarıkamış'ta eriyen III. Orduyu, eski halinde güçlendirememiştik. Yol olmayışı, Almanya'dan yeterli silah yardımı alınamayışı ve memlekette insan kaynaklarının da oldukça tükenmiş olması yüzünden, bizim III. Ordunun tüfek mevcudu ancak 43.000'di. 151 top ve ancak 73 makineli tüfek toplayabilmıştık (1). Tüfek yekûnu, daha sonra, 25.000'e kadar düşecektir.

Rus taarruzu 10 ocak 1916'da Tortum-Azap kısmında başladı. Doğu Anadolu'nun karakışıydı. Ama bizim Sarıkamış'taki durumumuzun aksine olarak Ruslar, giyim, iâşe, silah ve ikmal bakımından tam hazırlıklıydılar. Ve bu hazırlıklar karşısında bizim, bir kış hücumu ile daha kolay çöktürülebileceğimizi hesaba katmış olacaktı. Asker buna rağmen iyi dövüştü. Ama her şeyden önce asker sayısı yetersizdi. Böylece, ilk beş gün içinde Ruslar ilk bozgunu verdirerek, 15 ocakta Köprüköy'e inmiş oldular.

11 şubatta ikinci safha başladı. 13-14 şubat günleri, bütün cephe şiddetli muharebeler oldu. 15 şubatta, sert mukavemetine rağmen 34. Tümen cephesi yarıldı. Erzurum yolu açılmıştı. Erzurum tu-

(1) General Fahri Belen: *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*. Cilt: III, s. 14.

tunamazdı. 16 şubatta Erzurum düştü. 22-23 şubatta düşman Aşkale'deydi. III. Ordunun Erzurum'daki 3 Kolordusunun mevcudu ancak 39.000 kadardı. Bu son muharebelerde 13.000 kişi kaybetti. Ordu mevcudu 26.000 kişiye düştü. Bu 26.000 kişi, en az 300 kilometrelik bir cephe üzerinde çarpışmak zorundaydı. Halbuki düşman, gittikçe daha büyük kuvvetlerle bastırıyordu.

Kaldı ki Ruslar, hem Karadeniz kıyı bölgesinde, hem Van Gölü hizasından güneye doğru ve henüz pek yerleşmemiş olan II. Ordu cephesinde de saldırı halindeydiler. Karadeniz kıyı bölgesinde Rize'ye kadar ilerlediler ve Trabzon doğrultusunda harekete geçtiler. 18 haziranda Trabzon da işgal edildi. Van Gölü hizasından güneye doğru ilerleyişleri de hızlıydı. 20 ocak - 2 mart arasında büyük mesafeler aldılar. Bu arada Muş ve Bitlis'i işgal ettiler.

En mühim mihver hattı, Erzincan istikameti idi. III. Ordunun gittikçe azalan kalıntıları, her şeye rağmen şiddetle mukavemet ediyorlardı. Ama Rusları durdurmak kabil olmuyordu.

Buna rağmen ve burada ayrıntılarına girmeyeceğimiz bir sıra muharebeler ve karşı taarruzlarda Türk ordusu önemli direniş ve başarı örnekleri gösterdi. Ama Rus ilerleyişi, zaman zaman duraklamalara rağmen devam ediyordu. Bu taarruz yaz aylarında da sürdürüldü. Mesela 4 temmuzda Kelkit işgal edildi. 25 temmuzda Erzincan'ı arkadan vuracak şekilde Çemendağı'nı aldılar. 25-27 temmuz arasında ordu, Erzincan'ı da bırakarak, Çardaklı istikametinde çekilmiş bulunuyordu. Ağustos 1916 başında Rus cephesi, artık Karadeniz kıyısında Tirebolu önlerinden, Erzincan batısından Munzur Dağlarına varırmaktaydı. İran sınırı istikametinde de Şemdinan'a kadar uzanıyordu. Bir aralık Doğuda ve Mustafa Kemal Paşanın kumanda ettiği 16. Kolordu, Muş ve Bitlis'i kurtardı. Ve bu cephede, iki taraf için de pek büyük sayıda kayıplara mal olan şiddetli muharebeler yapıldı. Evvela 16. Kolordu, daha sonra da II. Ordu Kumandanı olarak Mustafa Kemal Paşa kendi cephesinde, büyük hareketler ve şiddetli muharebelerle devam eden bir cephe faaliyeti sürdürdü...

16-31 ağustos devresinde III. Ordu da Ruslara karşı taarruzlara girişti. Olumlu neticeler alınamadı. Daha sonra ise Rusların ileri hareketi, Rus ihtilaline ve dolayısıyla Rusların Anadolu toprakla-

rını terketmelerine kadar, nispi bir sükûnet devresine girdi. Arada Dersim, dokunulmaz bölge olarak III. ve II. Ordu cephelerini birbirinden ayırdı. Eğer Rusya'da ihtilal patlamasaydı, öyle sanılabilir ki Rus ordusu, kendi istilâ sahasını daha da genişletmek isteyecekti.

Doğu cephesinde bu gerilemeler devam ederken, Irak'ta da İngilizler, harekete geçmek hazırlığındaydılar. Ve Bağdat için tehlike, artık ufukta belirmişti. Irak cephesindeki durumu, Bağdat'ın kaybını ve Musul önlerine çekilişi ise daha önce özetlemiştik.

*
**

Bu suretle 1916'nın ilk yarısı, bilhassa Doğu Anadolu'da, bir sıra muharebelerle geçti. Seyyar kuvvet mevcudu asgari seviyeye inmişti. Hiç şüphe yok ki Rusya da, takatinin son hadlerine yaklaşıyordu. Nitekim bu arada, İran'la bir nevi himaye anlaşması imzalanarak, Kuzey İran'daki vaziyetini sabitleştirdi. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da ise büyük hareketlere son vererek 'ta Rus İhtilali' ne kadar uzanan nispi bir sükûn devresine girdi. Fakat, Musul önlerine kadar, Irak (Bağdat-Basra vilayetleri) ile, Muş ve Bitlis'in bir kısmı, Van, Erzurum, Erzincan, Trabzon vilayetleri elden çıkmıştı. Bu vilayetlerde cephe gerilerimiz ise tamamen boşalmıştı...

*
**

SURİYE CEPHESİNE GELİNCE...

Suriye cephesi üzerinde biz, adına Birinci Kanal Seferi denilen hareketi, ilgili bahsimizde özetlemiştik. Cemal Paşanın bu hareketi, Enver Paşanın Sankamış cephesinde hareketleri devresine rastlıyordu.

Birinci Dünya Harbinin ilk safhasında Suriye'de IV .Ordu Komandanı bulunan Cemal Paşanın emrinde, oldukça önemli bir kuvvet vardı. Fakat Çanakkale muharebeleri patlayıp, bu arada Doğu ve Irak cephesine de yardımlar yapmak vaziyeti hasıl olunca, IV Ordudan çekilen kuvvetler yüzünden bu ordu adeta boşaldı. Cemal Paşa Hatıratında şöyle yazar:

«Bütün ordu dahilinde, Adana, Halep, Suriye, Lübnan, Filistin muntakalarında ve bütün çöl bölgelerimizde bulunan bir-

liklerimiz, 12 tabura düştü. Elimizde ne bir tek seri ateşli batarya, ne bir tek makineli tüfek bölüğü kalmıştı. Bu birlikler içinde de iki taburumuz, Suriye ve Filistinli Araplardan kurulmuştu. Ordu Karargâhını bile, Anadolu'dan getirdiğim Mevlevî taburu ile, Suriye'deki Dobrucalı göçmenlerden kurduğum bir gönüllü bölüğü koruyordu...»

Bu satırlar dikkatle okunmaya değer. Demek ki şimdi, Suriye, Lübnan, Ürdün, İsrail devletlerinin, yani bugün dört devletin kurulduğu ve uzun sahilleri olan bütün topraklarda yalnız 12 tabur!.. Onun da ikisi, ilk müsademede dağılacak olan Araplardan kurulu... Dekoratif Mevlevî taburu ile bir gönüllü bölüğü de, Ordu Karargâhının muhafızı. Ve elde tek bir seri ateşli batarya, tek bir makineli bölüğü yok. Tarih, 1916 yılının ilk aylarıdır. Ve Doğu ile Irak'ta, çöküntü başlamıştır...

Ama şunu kaydetmeliyiz ki, Bulgaristan 23 eylül 1915'te Sırbistan'a harp açmak suretiyle, Almanya ve müttefikleri cephesinde yer almıştır. Yani artık, Almanya-Avusturya ile aramızda ve Sırbistan toprakları üstünden direkt ulaşım başlıyordu. Daha ileride göreceğimiz gibi, Bulgarların harbe girmesi için biz onlara, Almanların da baskısıyla, Batı Trakya'dan elimizde kalabilen topraklarımızı bağışlamışızdır. Kuzeyde Dobruca onlara vaat edilmiştir. Yunan-Sırp Makedonyası'ndan da hisse alacaklardır.

Hulâsa kafalar gene birtakım hesaplarla işleyecektir. Enver Paşaya göre, her ne pahasına olursa olsun Süveyş'e gene akınlar yapılmalıdır. Mısır'da Cemal Paşaya bir Kral tahtı hazırlamak için değil, Kanal'da İngilizleri hiç olmazsa tehdit ederek, oradan Avrupa cepheslerine İngiliz askeri gönderilmesini önlemek için... Cemal Paşanın iç âleminde ise, ilk Kanal Seferi'nin başarısızlığı onarılmaz bir yaradır. Kafasında Kanal'a, durmadan yeni seferler tertip eder. Böylece bir taraftan, meclâ Adana'da yeni Tümenler kurulmaya başlanır. Diğer taraftan Enver Paşa, daha doğrusu Alman Karargâhı, Suriye ile meşguldür. Alman Albay Von Kress, ilk hatta, Cephe Kumandanı gibi tayin olunur. O Von Kress ki, ilk Kanal Seferinde ve Kanal kıyısında her ümit ve imkân yitirilip de Cemal Paşa ricat emri vermek üzereyken, Cemal Paşaya:

«— Fakat, bu kuvvetin vazifesi burada, bütünü ile ölmektir...»

diye direktmişti. Bu sahneyi ilgili bahiste vermiştik. İşte şimdi bu Von Kress, gene sahnededir. İlk işi de, ne varsa, ne elde edebilecekse toplayıp, hemen bir Kanal Seferi tertip etmektir.

Avusturya-Almanya yolunun açılması dolayısıyla Türkiye'ye bir miktar askeri malzeme ve bazı küçük birlikler sevki artık imkân dahiline girer. Mesela 1916 nisanında İstanbul'dan 3. Piyade Tümeni ile bir miktar Alman makineli tüfek birliği ve iki Avusturya dağ obüs bataryası da gelmiştir. Ordudan da iki tabur piyade, bir dağ topçu bataryası, bir gönüllü hecinsüvar alayı (develi süvari alayı) Von Kress'in kumandasına verilir. Nisanın 20'sinde bu kuvvet Kanal istikametinde hareket ettirilir. Bu defa Akdeniz kıyısı üzerinden veya paralelinde yürünür.

Ama Süveyş Kanalı bölgesinde de bazı değişiklikler olmuştur. İlk Kanal Seferi sırasında İngilizlerin Kanal doğusundaki sahada tahkimat ve üsleri yoktu. Saldırıyı batı kıyısında karşılamışlar ve muvaffak olmuşlardı. Fakat bu vaziyet, artık İngiliz kamuoyunda bile hoşgörülüyordu. Mesela şu satırlar, ünlü İngiliz gazetesi «Manchester Guardian»dandır.

«Şarkî Akdeniz cephesi kumandanımız, Mısır'da büyük bir hata içindedir. Bu hata, Mısır'ı savunmak için, Süveyş Kanalı'nı bir su hendeği saymak ve İngiliz savunma kuvvetlerini Kanal'ın batısında bulundurmaktır. Halbuki bizim için savunulacak şey, Mısır değil, Süveyş Kanalı'dır. Kanal'ı doğudan gelecek saldırılara karşı savunmamız için, Sinâ Yarımadasına, hatta Filistin'e ihtiyacımız var...»

Bu görüşler artık kuvvetlenmişti. Evet, Kanal'ı geçemezsek bile, uzun menzilli toplarla, Kanal'daki deniz hareketlerini tehdit edebilirdik. Bunun içindir ki biz, İkinci Kanal Seferine çıkarken İngilizler, Kantara ve İsmailiye karşısına düşen doğu kısmında üsler tesis etmişlerdir. Katba, bunlardan biriydi. Osmanlı sefer birlikleri ihtiyatla o istikamete yürüdüler. İngilizler Katba'da gafil avlandılar. Oradaki İngiliz alayı futbol müsabakaları ile meşgulken, baskına uğradı.

Sarıldılar. Ve bu Süvari alayı, kumandanları ve tekmil subayları ile esir alındı...

Bu hareket, tabii orduya moral yükseliği verdi. Ve yeni, daha güçlü bir sefer için hazırlıklara başlandı. Ama yazın korkunç sıcağı çölü basmıştı. Güneşte hava buralarda gündüzleri, 60-65 derece sıcaklık kaydeder. Gölge ise yoktur. Ama Alman Karargâhı, her ne pahasına olursa olsun, Süveyş'e taarruz istiyordu. Yeni bir sefere karar verildi. Bu sefer heyetinin başına, gene Von Kress getirildi. Bu defa sefer heyetinin kuvveti 10.000 kişiyi buluyordu: Üç piyade alayı, bir süvari bölüğü, iki dağ bataryası, bir istihkam taburu, sekiz bölüklük bir makineli tüfek taburu, iki Avusturya obüs (10 santimlik), 15 santimlik bir Alman sahra bataryası, 2 tayyare top takımı...

Fakat İngilizler artık uyumuyorlardı. 1916 temmuzu sonunda başlayan bu hareket, Sinâ Çölü sıcağının, âdeta yanan havası içinde başarılmak istendi. Karşılaşma ,aleyhimize oldu. Üç aylık tümenin üçte birini kaybettik. Çekiliş de zor geçti. Adım adım takip edildik. 16 ekimde de, artık geri bir hatta çekilmeye karar verildi. Elarış tahliye edildi. İngilizler ise, demiryolu yapmak da dahil olmak üzere, su tesisleri vesaire ile Sinâ'ya yerleştiler. Şubat ortasında bu cepheye gelmiş olan Enver Paşa ile de yapılan görüşmeler sonunda, daha gerilerde Gazze, Telüşşeria, Berissebî hattının, Sinâ-Filistin cephe hattımız olması kararına varıldı. Ve bu cephenin Kumandanlığına, artık General olan Von Kress tayin olundu. İşte bu hattın başlayacaktır ki 1917'de Filistin-Suriye cephesinde büyük muharebeler olacak ve 1918'de bu cephe de çökecektir. Cemal Paşanın mevkiî ise Suriye'de, artık her gün biraz daha sarsılacaktır. Nitekim bir süre sonra onun Ordu ve Arabistan Kumandanlığı bir şekilden ibaret kalacak ve Cephede Ordu ve daha sonra Ordular Grubu Kumandanlığı, Almanlara verilecektir...

*
**

Ancak şu da var: Suriye cephesinin, başka cephelere bakarak karar ve hareketleri zorlaştıran ve Cemal Paşadan, insanüstü ileri görüşlülük, sükûnet ve karar isabeti isteyen önemli özellikleri vardı:

«a — Hicaz kıtasında ve bu arada Mekke, Medine gibi kutsal sayılan şehirler ve bölgelerdeki harekât da Cemal Paşaya bağlıydı. Hicaz'da, Peygamberin sülâlesinden geldikleri kabul edilen Şerif ve ailesi hâkimdi. Hac makamları Hicaz'daydı. Hicaz bize vergi vermez, asker vermezdi. Ama İstanbul'dan her yıl, önemli miktarda altın çekerdi. Bu altınların gönderilişi, Surra Alayı denilen merasimli gösterilerle yapılırdı. Kafilenin başında, Surra Emmini bulunurdu. Şerefli bir görevli sayılan Surra Emmini, emaneti Şerif'e teslim ederdi. Padişahun ayrıca hediyelerini götürürdü. Arslan payı Şerif'in cebine giren bu paralar karşılığında, Şerif'in Padişaha duasını getirirdi... Bu, asırlarca böyle sürdü. Bir de/asında da bu Surra Eminliği görevini, Enver Paşanın babası yaptı. Böylece, Ahmet Bey, Hacı Ahmet Paşa oldu (1). Kaldı ki Şerif ve ailesinden niceleri, İstanbul'da Ayân (Senato) Üyesi olarak da ve Ayân'a uğramadan maaşlarını alırlardı. Hepsinin Boğaziçi'nde ihtişamlı yalıları, köşkleri vardı. İşte bu Şerif ve ailesi, Birinci Dünya Harbinde gizlice İngilizlerle anlaşmıştı. Onlardan büyük paralar ve silah sağlamıştı. Nitekim 1916 haziranunun ikinci günü, resmen isyan ve istiklalini ilan etti. Hıristiyan müttelikleri ve Lavrens isimli İngiliz casusu ile Hicaz ve Güney Suriye'de Osmanlı askerlerine baskınlar verdi. Mekke'deki Türk askerleri Araplar tarafından, hastahanedeki yaralı ve hastalara kadar öldürüldü. Ama Medine'de, Fahri Paşa kumandasında küçük bir kuvvet, Peygamber'in kabrini korunak için, mütarekeden sonra da sürdürülmek üzere, Birinci Dünya Harbinin en baş döndürücü savunmasını verdi.

b — Arabistan çölleri ile Suriye'de Hicaz ve çevresinde yaşayan Şeyhler için, öyle söylenebilir ki, Din demek Altın demektir. Osmanlı Devleti, hem merkezden, hem Irak'ta VI. Ordu, Suriye'de IV. Ordu kanalından bunlara durmadan altın akıtma-

(1) Sait Paşa (Sadrazam) «Hatırat»ının ikinci cildinde (sayfa 111), Surra olarak her yıl gönderilen paranın, o seneye ait olarak 158.000 altın tuttuğunu ve bunun merkezden sağlanan 42.000 altından baki kalan kısmının, Beyrut ve Suriye (Şam) vilayetlerinden ne suretle tamamlanmaya çalışıldığını ve Surra'nın müfredatını bildirir.

ya çalıştı. Ama Şeyhler, altına doymuyorlardı. Tıpkı Almanların altına doyuramadıkları İran Ağaları, Beyleri, Prensleri gibi. Cemal Paşa ile Enver Paşa arasında en sıkıntılı yazışmalar, bu altın yetiştirme yüzünden olurdu. Bu yazışmalara ait yeterince belgeleri ileride bulacaksınız. Altın emicilerinin başında, tabii hem İngilizlerden, hem bizden altın çeken, fakat orası ağır basınca bize isyan eden Şerif ailesi vardı. Yani, Peygamberin torunları geçinen Mekke Emir Hanedanı... Sonra şimdiki Hicaz ve Arabistan Krallığı ailesinin o zamanki Reisi İbn-i Suud, Nccitte İbn-i Reşit hanedanı ve daha niceleri eldeki belgelerde hep sayılırlar. Halbuki bunlar, birbirlerinin kanlarına susamış hanedanlardı. Ve, İstanbul ,Arap çöllerine altın akıtırken mesela, III. Ordu birliklerine, bütün harp boyunca, bir tek altın lira gönderememişti...

c — Arabistan Yarımadasının güneybatı kıyı ve bölgesine düşen Asir-Yemen'deki birliklerle irtibat sağlanamıyordu. Bu birliklerin Aden cephesinde bile çarpışmalar yaptığı ise biliniyordu. Yemen'de, bilhassa son 60-70 yıldan beri çetin, ama verimsiz çarpışmalar içindeydik. Hele II. Abdülhamit devri ile Meşrutiyet'in ilk yıllarında Yemen, Anadolu gençliğinin mezarı olmuştu.

Fakat Balkan harbi öncesinde Yemen'de ve o zaman «Yemen Mürettep Askeri Kuvvetleri» Karargâhında çalışan Kurmay Yüzbaşı İsmet Beyin aktif aracılığı ve Kumandan Ahmet İzzet Paşanın ileri görüşlü anlayışlılığı içinde, Yemen İmamı Yahya ile yapılan Anlaşma, bu harp içinde meyvelerini verdi. İmam, her taraftan irtibatı kesilen Osmanlı askerine karşı dost ve koruyucu davrandı. Bu arada Enver Paşa, Yemen'e, hatta Zeplin balonları ile yardım yollarını da düşündü. Fakat bu teşebbüs tabii tasavvurda kaldı. Hulâsa, mütareke olduğu zaman Yemen'deki Vali ve Sivil İdare Erkânı ile Askerler ve Ordu mensupları, Mekke-Medine'deki gibi, ihanete uğramadan bölgeden alındılar.

ç — Suriye'de IV. Ordunun bir problemi de, Hicaz'da Mekke'yi, yani Kâbe'yi kurtarmak ve Suriye'yi Medine'ye bağlayan Demiryolunu elde tutmak için bir «Hicaz Seferi Kuvveti»

düzenlemektir. Bu kuvvete evvela Kaymakam İsmet Bey (İnönü) Kumandan olarak düşünüldü. Fakat Ordu Kumandanı durumunda olacak bu vazife için Enver Paşa, Cemal Paşanın gösterdiği bu adayı fazla genç buldu. İsmet Bey, o zaman 32 yaşındaydı. Sonra Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşayı bu vazifeye tayin etti. Fakat Mustafa Kemal, değil Hicaz'a asker sevk etmek, hatta oradaki askerleri de geri almak ve kuvvetleri verimsiz istikametlerde dağıtmamak gerektiğini savunuyordu. Halep'te, Enver Paşa, Cemal Paşa ve kendisinin katıldığı bir toplantıda bu görüşünü izah etti. Bu izahlar doğru görüldüncelikle, bu Sefer Hıyabının teşkilinden vazgeçildi. Mustafa Kemal, Medine'nin de tahliyesinde ısrar ediyordu. Nitekim o gece buna karar verildi (1).

Fakat mukaddes şehirlerden ve Peygamberin türbesinin bulunduğu bölgeden vazgeçmek, gerek birtakım ruhi sarsıntılar içine düşen Cemal Paşa, gerekse Hilafet Devletinin Başkumandanvekili ve İslam âlemine Halifenin imzası ile Kutsal Savaş ilan etmiş olan Enver Paşayı çok sarstı.

Tam bu karara varıldığı anda bir arıza sebebiyle elektrikler söndüncelikle, hele Cemal Paşa, birden sarsılır. Bu ışık söndüştü ile karanlığa boğuluş, ona, kutsal kuta ile Medine'yi terketmek için aldıkları karara karşı, kendilerini töhmetleyen ilahi bir işaret gibi görünür. Nitekim, biraz ötedeki masada bir şamdanı yakıp elinde bu şamdanla konuşma masasına dönerken Albay Ali Fuat (Erden) hatıratında bu salıneyi, bütün havası ile anlatır. Zaten ondan sonra da, Hicaz'ın tahliyesinden vazgeçilir. Harbin sonuna, hatta mütarekeden de bir süre sonraya kadar Medine'de Fahri Paşa, kutsal sayılan şehri, insanüstü bir imanla savunur. Medine ile Suriye arasındaki 2000 kilometrelik demiryolu da, bir avuç askerle ve bütün saldırı ve ihanetlere karşı müdafaa edilir. Cemal Paşa hatıratında, Şerif Hüseyin'in isyam ve isyan öncesinde Şerif ve oğullarının, arada gene bir yağın altın sızdırmak da dahil olduğu halde oynadıkları çirkin oyunları üzerinde geniş ve ayrıntılı bilgiler verir.

(1) Ali Fuat Erden: «İsmet İnönü» 1956.

d — Suriye cephesinin bir özelliği de, gittikçe güçlenen Arap Milliyetçiliğiydi. Arap Milliyetçiliğinin ilk gelişmeleri, daha 1908 ihtilalinden önce başladı. Ve Genç Türkler Hareketi ile daima ilişkili ve biraz da ona paralel olarak gelişti. 1902'de Paris'te Arap Milliyetçilerinin ilk kongresi toplandı. Aynı yıl gene aynı şehirde Genç Türkler Kongresi de toplanmış bulunuyordu. Daha doğrusu bu iki hareket, müşterek bağıntılar içinde geçer. O safhada Arap Nasyonalizmi, ayrılıkçı ve istiklalci olmaktan ziyade, Osmanlı İmparatorluğu topluluğu içinde ve Arapların çoğunluk oldukları yerlerde daha muhtar bir idare sisteminin kuruluşu ile sınırlıydı.

Fakat Birinci Dünya Harbi boyunca Arap Nasyonalizmi, geleceği artık zaten şüpheli görünen Osmanlı İmparatorluğu Birliği yerine, ayrılıkçı ve istiklalci akımlara yöneldi.

Hele, Mekke Şerifi Hüseyin'in, daha 15 tenımızda ve gizlice İngiliz hükümetine askerî yardım teklif edişi ve buna karşılık, kuzeyde Mersin ve Adana'yı da kapsamak üzere, 37. arz dairesinden İran sınırına kadar olan Basra Körfezine kadar uzanan bölgede Arap nüfuz ve hâkimiyetinin fiilen tanınması teklifi ile, Arap İstiklalcilik Hareketi, İtilaf Devletleri için artık günün konusu oldu. Bu konuda müzakereler uzadı, gitti. 25 ekim 1915'te Şerif Hüseyin'le İngiliz hükümeti, gizli ve müncerit bir anlaşmaya vardı. Bu temas ve anlaşmalar 1916'da da devam etti. Arada durmadan mektup veya muhtıralar alınıp veriliyordu. Hüseyin'in temasları, Suriye Nasyonalistleri ile de ayrıca devam ediyordu.

Cemal Paşa, İhtilalci faaliyetleri ve ihtilal hazırlığını 1915 haziranı nihayetinde keşfettiğini kaydeder. Ve nihayet aynı yılın temmuz ve ağustos aylarında Suriye İhtilalci Liderleri veya Önderleri olarak kabul edilen bir grup için Mahkûmeler başlar. Aliye'de kurulan bir Harp Divanı işe el koyar. (1).

Divanlıharp hızlı işledi. Bir çok sanı' idama mahkûm edil-

(1) Bu Divanlıharbin bütün çalışma safahatı ve hüküm dayanakları ile belgeler «Aliye Divanlıharbinden» isimli resmî eserde verilmiştir.

di. Hükümetler infuz olundu. Doğru veya yanlış hükümet giyenlerden hiç birinin affını, hiç kimse Cemal Paşaya kabul ettirememişti. Gerek idam edilenlerin aile fertlerinden, gerek diğer ailelerden birçoğu da Anadolu'ya sürüldü.

Arap Nasyonalizminin karakterini, Birinci Dünya Harbinde Cemal Paşa karargâhında yedek subay olarak çalışmış olan Falih Rıfkı Atay «Zeytindağı» isimli eserinde şöyle özetler: Arap meselesi denilen şey, Türk düşmanlığı hissiydi. Bu hissi ortadan kaldırırsanız, Suriye ve Arabistan meselesi Arapsaçına döner. Karmaşıklıkta içinde çıkamazsınız (Sayfa 45).

Falih'in değerlendirmesindeki doğruluğu, bugünkü Araplararası karışıklık, pek açık olark ortaya koyar.

Falih'in bu teşhisine, Arap meselesinin ve Arap Nasyonalizminin hiç bir zaman müstakil ve kendi gücüne dayanan bir akım şekli alamaması, galiba ayrıca müessir olmaktadır.

Bunun tarihi nedenleri arasında ise, Arapların müstakil Devlet olmak ve bir Devlet hayatı yaşamak gücünü, tarih içinde, en az 900 yıldan beri kaybetmiş oldukları hatıra gelebilir. Evet, o günlerde de Araplar, en az 900 yıldan beri başka millet ve devletlerin hâkimiyeti altında yaşıyorlardı. Kaldı ki, Suriye, Irak ve Arabistan'da, bilhassa Suriye ve Lübnan gibi bölgelerde Arap saflığı, artık tamamen kaybolmuştu.

Böylece, mesela Birinci Dünya Harbinde Osmanlı Devletine isyan eden ve bu mücadelesinde de bu sefer İngilizlerin altın ve silahlarına dayanıp, Lawrence isimli (1) bir casus teşkilâtçının peşinden giden, ama bu kurtuluş savaşında bir zerre kahramanlık nişanesi olmayan Hicaz Şerifi ve ailesinin kurduğu devlet, kısa bir süre sonra gene başka bir Arap ailesi tarafından devrilmiştir. Kutsal bölge ve şehirlerde Haşimî Sülâlesi Krallığı'nın yerini, Velûbî Suut ailesi aldı. Bu aile, Mekke ve Me-

(1) Lawrence'in kendi maceraları hakkında kaleme aldığı «Seven Pillars of Wisdom-Akılın Yedi Sütunu» isimli eseri dilimize, Nusret Kuruoğlu tarafından çevrilmiştir. REK-TUR kitap servisi, 1967.

dine'de, Peygamberin eşi Hatice'ninkine kadar, Kureyş büyüükleri ile halifelerinin mezarlarını tahrip etti (1).

Hulâsa dünyada bir Arap milleti değilse de, elbette ki Arap Halkları vardır. Ve bu halklar bir gün, elbette ki milletleşeceklerdir. Ama Birinci Dünya harbindeki Arap Nasyonalizminde, Milli Kahramanlık damgasını taşıyan İdealizm misallerinden bahsedilmez...

*
**

HARBİN SON'UNA DOĞRU

1917'de Irak'ta,aleyhimizde muharebeler devam edecek, ama asıl Suriye cephesinde şiddetli muharebeler olacaktır. Bunlara da kısaca değinerek, Birinci Dünya Harbinin sonuna yönelelim. Fakat 1917 gelişmelerine girmeden, 1916 sonunda Osmanlı ordusunun durumunu belirtmeliyiz. Bu suretle, harpten önce, harp başında, 1915 yılına girerken ve 1916 yılının sonunda bu ordunun, ilgili safhalarda verdiğimiz sayı durumunu, burada da ayrıca göstermiş olacağız.

1916 yıpranmalarından sonra Osmanlı Seyyar Ordu mevcudu oldukça düştü. Bir taraftan da firarlar, safları seyrekleştiriyordu. Böylece de Avrupa cephesindeki birlikler hariç olmak üzere Ordu mevcudu 700.000 insan ve 450.000 tüfekten ibaret kaldı. Kasım 1916'da bu mevcut şöyle dağılıyordu:

— 1916 yılı sonunda Osmanlı Seyyar Ordu mevcudu —

Batı Cephesi	156.000 insan,	79.795 tüfek,	47 makineli tüfek,	293 top.
Doğu Cephesi	250.000	126.263	247 "	250
Suriye Cephesi	173.000	95.455	70	250
Irak Cephesi	100.000	57.909	124	179
Karadeniz Boğazı	10.000	4.000	32	222
Çanakkale Boğazı	15.000	4.459 "	32 "	222 "

Demek ki harbin sonunu, bu kuvvetlerle alacaktık. Çünkü silah altına alınanlar, zaten vaktinden önce çağrılıyorlardı. Anadolu'da köy-

(1) Halifelerden Ebu Bekir ve Ömer'in mezarları, Peygamberle aynı çatı altındadır. Ve burası bugün ziyarete kapalı tutulmaktadır.

ler gittikçe boşalıyordu. Dağlarda ise, 300.000 kadar asker kaçağı geziyor, ya da saklanıyordu (1).

Hulâsa 1917 yılına Osmanlı ordusu, zayıf ve yorgun giriyordu. Halbuki bu yıl, çok şeylere gebeydi: Irak'ta çöküntü tamamlanacaktı. Böylece, Kafkas cephesinden sonra, Irak'ta da her türlü teşebbüs gücü yitirilecekti. VI. Ordu Musul önlerinde, sadece bir perde teşkil edecekti. Suriye'de kader tayin edici gelişmeler olacaktı.

Irak'ta Bağdat'ın sükûtu ve VI. Ordu kalıntısının Musul önlerine çekilişini daha önce kaydetmiştik. Irak'ta bu netice tayin edici gelişmeleri, burada da kısaca verelim:

Kut-el Ammare zaferinden sonra XIII. Kolordu da İran'a çekilince, cephede yalnız XVIII. Kolordunun kaldığını tekrar edelim. Bu Kolordu, 51., 52., 54. Tümenlerden kurulmuştu. Mevcudu 9.000 tüfek, 500 kılıç, 48 toptur... İngilizlerin ise Kut-el Ammare yenilgisinden sonra ve aşağı yukarı bir yıl süren hazırlıklar neticesinde, Irak'taki kuvvetleri şöyledir: Seyyar Ordu mevcudu 160.000, geri hizmetlilerle beraber 210.000, iaşe mevcudu 274.491 kişi (2). Hastaneler kurulmuştur. Ve bunlarda 16.000 yatak hazırlanmıştır. Menzillerde ayrıca, hastalar için 7.000 ve diğerleri için de 16.000 barınak (mesken) hazır. Ordugâhlarda elektrikli vantilatörler işler. Yataklar cibinlikli, bütün baraka ve binaların pencereleri tel kafeslidir. Cephe gerisinde buz fabrikaları tesis olunmuştur. Nehirde 6 gambotluk bir filotila vardır ve vapurlar işler. İleri hatlara kadar dekovil döşenmiştir. İngilizler, müttefikleri ile yaptıkları bir Anlaşma ile, Irak'ı kendilerine tahsis ettirmişlerdir. İngiltere artık, bir «arz-ı mevût»ta, yani kendilerine vaat olunmuş topraklarda harp edecektir. Bunun için de her şey hazırlanmıştır. İngilizler son taarruz hareketini şubat 1916 içinde başlatmışlardı. Karşılarında 18. Türk Kolordusu, hiç bir mevziyi muharebesiz terketmedi. Bir sıra muharebeler verildi. Çöller adım adım müdafaa olundu. Bazen, mesela en azdan bir taburun savunması gereken bir nehir dirseğine veya istinat noktasına, ancak 40 Türk

(1) Harp Tarihi Dairesi Arşivine dayanılarak. Fahri Belen: *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*. Liman Paşa da bu sayıyı verir.

(2) İngiliz neşriyatı: *Irak Seferi Resmi Tarihi*. Cilt: III. s. 140. Fahri Belen'den. Cilt: IV. s. 13.

askeri ayrılabilirdi. Mesela şimdi Irak'la ilgili Türk askeri kroki-lerinde «40 Gaziler Siperi» diye anılan böyle bir yer vardır. Ama aslında bu «40 Gaziler Siperi»ne, «40 Şhitler Siperi» diyebiliriz.

*
**

Nihayet zincirleme muharebeler Bağdat'ın önüne kadar dayan-mıştı. 10 mart 1917 akşamında Bağdat'ta Türk askerleri, son veda gecesini yaşıyorlardı. Daha doğrusu, 9 mart 1917'de Bağdat, artık fiilen boşaltılmıştı. Ondan sonra Irak'taki harekât, birtakım takip ha-rekâtıdır. Cephe, Dicle ve Fırat boylarınca, iki kola ayrılmıştır. Te-şebbüs gücü, artık İngilizlerin elindedir. Bu takip, kuzeye doğru de-vam edecek ve mütareke, VI. Orduyu Musul önlerinde bulacaktır.

Şimdi biz, Suriye cephesine, daha doğrusu Suriye'nin sonuna da özetle göz atarak, bu muharebeler hikâyesine son vereceğiz. Ama ön-ce, şu Arap meselesi üzerinde biraz daha duralım...

*
**

ARAP İSYANINA GELİNCE...

Bu isyanın, daha 1916'da başladığını biliyoruz. İsyan eden Mek-ke Şerifi Hüseyin, 1908'den beri bu mevkiye bulunuyordu. Peygam-berin, Hazretti Ali ile evlendirilen kızı Fatma soyundan geldiği kabul edilen bu ailenin Soy zinciri, oldukça karışık ve dağınıktır. 1916 ha-ziranı ortasında İsyan başlayınca, Kızıldeniz kenarındaki Cidde işgal edildi. İngiliz donanması Kızıldeniz'e hâkimdi. 14 temmuzda Mekke isyancıların eline geçti. Oradaki Türk askerleri korkunç muamelelere maruz bırakıldılar. 25 eylülde, Hicaz Vali ve Kumandanı Galip Pa-şanın, 2.000 askerle bulunduğu Tayif muhasara edildi. Galip Paşa üç aydan fazla dayandı. Fakat yokluk, vasıtasızlık sonunda Tayif düştü.

Kızıldeniz sahilinde Elveccih mevki. 24 kasım 1916'dan itibaren İngilizlerin, isyanı ve isyancıları her türlü silah ve para ile besleme-leri için bir üs haline gelir. Ondan sonra bütün gayretler, Suriye-Me-dine Demiryolunun kesilmesine yönelir. Lokomotifler havaya uçuru-lur. Vagonlara baskın yapılır. Köprüler bombalanır. Karakol posta-larına saldırılır. 1917 temmuzunda İngilizler, Akabe Körfezindeki Akabe'ye asker çıkarırlar. Ve isyan, Suriye'ye kadar uzanır.

Ama biz, Medine'yi müdafaaya devam ederiz. Peygamberin kabri buradadır. Karşımızda bize saldıranlar, Peygamberin soyundan geldiklerini söyleyenlerdir. Fakat arkalarını İngilizlere dayamışlardır. Onlara her türlü yardım İngilizlerden gelir. Medine'yi savunan Türkler ise, ateşte kavrulmuş çakirge ölülerine kadar ne bulurlarsa yemeye çalışırlar. Bir de Marş düzmüşüzdür. Orduca, mekteplerde söylenir:

*«Bırakmayız Medine'de yatam,
Can veririz, kurtarız vatani,*

»

Fakat ne var ki bize Medine'de saldıranlar, işte bu Medine'de yatanın, yani Peygamberin soyundan gelirler. Biz orayı vatan sayarız, onun için can veririz ama, bizi arkadan vuranlar, bizim canımızı alanlar onlardırlar. Mekke'de, Tayif'te askerlerimiz, onların elinde crimişlerdir...

Medine-Suriye arasındaki demiryolunu da, korumaya çalışırız. Yolculukları üç gün üç gece süren bu hattın muhafazasına ayrıca 20.000 asker serpiştirmişizdir. Bunlar da durmadan saldırıya uğrarlar. Hat durmadan kesilir. Bütün bunların teşkilâtçısı, kendi hatıratına göre de, İngiliz casusu Lawrens'tir. Çadırları altın doludur. Her gele-nin koynuna durmadan altın keseleri sıkıştırır. Ve hemen demiryolu-nun ve Türk karakollarının yerini işaret eder.

Bu kadar ihanetler, Medine'de Peygamberin mezarını savunan Fahri Paşayı bile şaşırtır. Bir gün son müdafa arkadaşlarını yanına alır. Peygamberin kabrine varır. Bir bayrağa sarınır. Namazını kılar, dualarını okur ve sonra haykırır:

«— Kalk! Kalk yâ Muhammet!.. Allâh'ın Resûlü! Kalk! Ve Sana inanan, Senin için burada çarpışanlara görün!.. Tanrı'nın yardımını bize ulaştır!..»

Ama Peygamberin mezarı sessizdir.

*
**

Hulâsa öyle bir zamandır ki, Gazze cephesinde İngilizler, devrin bütün silah ve vasıtaları ile, Türk siperlerine atılmak üzeredirlər.

Şam'da Cemal Paşa, son kuvvetlerini Sinâ Çephesine yığmak üzere çalışır. Ve kendi Karargâhının korunması da dahil olmak üzere, bütün Lübnan'da elinde, tek bir Piyade taburu kalmıştır. O da 800 kişi!..

Şimdi, Cemal Paşanın 6 temmuz 1917 tarihli ve Enver Paşaya yazdığı şifreli telgraftan şu cümleleri verelim:

«Bütün işaretler, Suriye'de Umumi İsyanın yakın olduğunu ve bunun, düşmanlarımızın Suriye ve Filistin'e yapacakları umumi taarruzla aynı zamana göre tertiplendiğini göstermektedir.»

«Arap Zabitlerinin (Subaylarının) fırtınaya tutulmuş ve batması muhakkak bir gemiye benzettikleri Osmanlılıkla beraber, felaket girdabına gitmemeleri için, Araplığı ele almak maksadı ile ordu içinde tahrikat yaptıkları hakkında raporlar alıyorum.»

«Bugün bütün Beyrut ve Lübnan'daki bütün kuvvet, bir nizamiye taburundan ibarettir! Bugün düşman kolaylıkla Beyrut ve Lübnan'ı istila edebilir.»

«İstihbarat ise, düşmanlarımızın Filistin'e karşı büyük bir taarruza hazırlandıkları merkezindedir.»

Enver Paşanın bu telgrafa cevabı başka türdür. O, Suriyelinin ve Arap Şeyhlerinin ne din, ne de milliyet duygularına inanır. Onların kendi aralarındaki ebedi düşmanlıklarını bilir. Enver Paşaya göre onlar, paraya ve altına taparlar. Tavsiyesi şudur:

«Biz, her zaman birbirleriyle anlaşmazlık halinde olan kabile ve aşiretleri, hediyeler, vaatler ile ihtilaf halinde tutarsak, bunların müttelhit (birlik) ve umumi bir teşkilat kurmalarını önleriz.»

«Bunu temin için, paraya acınamalı. Memleketin asayışı bizim için, bu yolda kaybedilecek paradan daha mühimdir.» (1)

*
**

(1) Bu mektupların, Umumi Karargâh Harp Ceridesi'nden alınan tam metinleri, General Fahri Belen'in «Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi» isimli eserinin IV cildinde (Ek. I) olarak verilmiştir.

Cemal Paşa

ALTIN! ALTIN!..

Şerif Hüseyin ve oğulları, «Hicaz'da mücahitler hazırlıyoruz, Kanal Seferine iştirak edeceğiz» diye Cemal Paşayı oyalamışlar, aldatmışlardır. Ondandır para ve silah koparmışlardır. Paşa, ister istemez ve ufak bir ümit de olsa, Hüseyin'in büsbütün kopmaması, ayaklanmaması için bu oyunlara kapılıyordu. Hüseyin'in İngilizlerle, asıl ocak 1916'da düzenlenen anlaşması ise, tamamiyle gizli tutulmuştu. Hüseyin, Cemal Paşayı boyuna sızdırıyordu. Cemal Paşa şöyle yazar:

«Şerif Hüseyin, Kanal Seferine iştirak için göndereceğini vaat ettiği 1500 gönüllünün masrafları için benden altın olarak elli altmış bin lira almıştı. Bunlara ait tüfekler de nisan nihayetine doğru Medine'ye vardı. Oradan Mekke'ye gönderileceklerdi. Fakat Şerif Hüseyin'deki dil değişikliği, beni ihtiyatlı olmaya sevketti. Bazı bahanelerle tüfekleri Medine'de bıraktırdım.»

O sıralarda Şerif Hüseyin'in üç oğlundan biri olan Faysal (Sonradan ilk Irak Kralı), Cemal Paşanın Karargâhında bulunuyordu. Orada bir nevi görevli gibi çalıştırılıyordu. Ayaklanma yaklaşıncı, o da, güya mücahitleri getirmek, sonra Sinâ cephesine katılmak için Paşadan izin istedi. Şüpheler artık belirmişti. Ama yapılacak pek bir şey de yoktu. Cemal Paşa şöyle yazar:

«Sözlerimi dinlerken Şerif Faysal'ın gözleri sevinç kıvılcımları saçmaya başladı. Hatta Erkânıharbiye Reisim Ali Fuat Beye (Erden):

— Pek yakın bir zamanda, Hicaz ihtilali karşısında kalaçağımıza emin olunuz, Şerif Faysal, benim elimden kurtulduğu için duyduğu sevinçli saklayamayacak kadar heyecanlıydı, demiştim. Fikrime Ali Fuat Bey iştirak ediyor ve çaresizlik karşısında başka türlü hareket etmenin imkânı olmadığını söylüyordu...»

«Şerif Faysal, maiyetine verdiğim birkaç kişi ile hareket ettikten sonra, her türlü ihtimale karşı bir tedbir olmak üzere, maiyetimdeki Kolordu kumandanlarından, din bağlılığı ve vatan muhabbeti ile meşhur Fahri Paşayı da Medine'ye gönderdim. Ve

Şerif Hüseyin'in yanında ayaklanacağı hakkındaki şüphelerimi Fahri Paşaya söyledim.»

«Şerif Hüseyin, gene de altın istiyordu. Onun da kendisine teslimini Medine muhafızlığına bildirdim. Hüseyin, ihtilalden önce de, 1916 mayısı nihayetlerinde, devletin daha birçok altınını almaktan ve bu paraları çekebilmek için gene yalanlar söylemekten utanmamıştı... (1).

Medine'ye varan Fahri Paşanın da yazdıkları enteresandır:

«Buraya geldim geleli, Şerif Ali ve Şerif Faysal'la (Şerif Hüseyin'in oğulları) gayet samimi müinasebatta bulunuyordum. Hatta iki gün evvel, beni, mücahidin ordugâhında tesis bulunduğu İlazreti Hanza mevkiine davet ettiler. Orada birlikte yemek yedik. Mücahitin, birçok Bedevî oyunları oynadılar. Ve Kanal boyunca İngilizlere indirecekleri kahramanca darbelerin şiddetine dair kasideler okudular. Diin gece de, Ali ve Faysal Beylerin konaklarında kaldım. İki güne kadar bu mücahitler de Derâ'ya (Suriye'de bir istasyon) sevkolunacaklardı. Ama bu sabah, gayet garip bir değişiklik karşısında kaldım. Bana; biri bana. biri size, biri de Sadrazam Paşaya birer mektup bırakmışlardı. Derhal mücahitin karargâhına bir keşif kolu gönderdim. Ordugâhta, hiç kimseler bulunmuyordu...»

İsyan, böyle başlamıştı... İhtilal tarihi 2 haziran 1916'dır.

Şerif Hüseyin, ilk beyannamesini ise, 27 haziran 1916'da yayınladı. Ona göre, isyanın sebepleri, İttihat ve Terakki iktidarının dine karşı gösterdikleri ihtimallerdi. Halbuki Kutsal Cihat'ı ilan eden İttihat ve Terakki'ydi. Kutsal şehirleri savunanlar Türklerdi. Şerif Hüseyin ise, Hıristiyan İngiliz devleti ile ittifak ediyordu...

Bu isyan aslında, paraya ve yalana dayanıyordu. Sonu iyi gelmezdi. Ama ne var ki, Arap memleketlerinde, altına tapanlarla çevrilmiştik. Cemal Paşa Karargâhında dört yıl yedek subay olarak çalışmış olan Falih Rifki (Atay), oradaki müşahedelerini toplayan «Zeytindağı» isimli ilginç kitabında şöyle bir sahne nakleder:

«Bir gün, Havrau'daki Dürzii Şeyhlerini Şam'a toplamıştık. Birinci sınıf Şeyhlere Nişan-Madalya, ikinci sınıf Şeyh-

(1) Cemal Paşanın Hatıratından.

lere Hilat (giysi), üçüneü sınıfa biraz altın verecektik. Hayvanlar vergisi de kaldırıldığı için, aralarında artık müşterek isyan sebebi kalmayan Diirzileri, göğüslerinden, sırtlarından ve keselerinden, büsbütün devlete bağlamak istiyorduk.

Ordu Kumandanının Padişah namına, üçüncü rütbeye kadar nişan verebilmek hakkı vardı. Şeyh Esat dua ederek, bir ihtiyar Yüzbaşı nişan, bir Yaver hilat, ben de altın veriyorduk.

Büyük Şeyhlerden biri, üçüncü Mecidi nişanı boynuna takılırken, gözü altın parada, kurdeleyi eliyle itti ve sarı küllçeleri göstererek:

— *Ondan isterim, dedi.*

Büyük harpte Osmanlı hazinesinin büyük bir kısmını, çöl ve Araplar yemiştir.»

Bugün elde bulunan Suriye cephesi belgelerinde, Cemal Paşa ile Enver Paşa arasındaki altın ve para yazışmaları, çok dikkati çekici sahneler verir. Bu cephe, boyuna altın çekmiş, bu altınları da Şeyhlere yedirmiştir. Ama onları hiç bir zaman doyuramamıştır. En çok para çeken Şeyhler, Hicaz Şerifi ile onun da düşmanları olan İbnerreşit, İnessuut (Şimdiki Hicaz Kralının dedesi) idi. Ve bu muamele hiç bir zaman bitmezdi. Daima alırlar, daima aldatırlardı. Şimdi bu konuda ve Enver Paşa ile Cemal Paşayı meşgul eden sonsuz para davaları hakkında bir fikir edinmek için iki Belge verelim:

«Şam Karargâhından, Başkumandanvekkâleti celilesine

No. 1930

(Zate mahsustur)

İbnerreşid'in vekili Reşit Paşa ile dün akşam görüştim. Mühim kuvvet ve para lâzım olduğunu ve harekete iştirak için İbnerreşit'e top ve makineli tüfek ile en az 50.000 lira (altın) verilmesini, zira İngilizler her tarafta İngiliz lirası serperken, yalnız nasihat ve hamiyet ile Araplara iş gördürilemeyeceğini ve İstanbul'da zatidevletinize de bu yolda maruzatta bulunduğunu ve kendisine tarafınızdan 5.000 altın ve 3.000 liralık kâğıt para verildiğini, kâğıt parayı burada bırakıp, altını götüreceğini, kendisine bu istediği şeyler verilecek olursa, buradan hareketin-

den itibaren on beş günde Hâil'e (İbnerreşit'in merkezi) varacağını, bir buçuk ay sonra da, en az 10.000 kişilik bir kuvvetle hareket edileceğini, şayet aşiretler Basra cihetine gitmemişlerse, daha fazla kuvvet hareket ettirmek de kabil olduğunu söyledi.

Ben kendisine cevaben, Maan'da dört cebel topu İbnerreşit'in emrine hazır olduğunu, kullanmasını bilmedikleri için makineli tüfek verilemeyeceğini, paralar için size derhal keyfiyeti bildireceğimi söyledim. Kanaatim aşağıdadır:

İbnerreşit'in bize iştirakini çok lüzumlu ve katılacağı zamanı da pek münasip görüyorum. Ve bu 50.000 altının derhal verilmesini zaruri görüyorum. İbnerreşit'in iştiraki hakkında Emir Hazretleri benimle tamamiyle mutabıktır. Eğer bu 50.000 liranın altın olarak gönderileceğine dair, bana derhal muvafakat cevabı verirseniz, ben Reşit Paşayı bayramın üçüncü gününe yola çıkarırım. Ve 45.000 lira İstanbul'dan gelir gelmez aldırılmak üzere, kendisinin Şam'a göndereceği bir mutemet adama parayı teslim ederim. Ancak bu paranın, iki haftaya kadar buraya vasil olması lâzımdır. Emriâlinize muntazırım.»

15 temmuz 332 (28 temmuz 1916)

IV. Ordu Kumandanı

Cemal

İbnerreşit'e 50.000 altın tabii verilir. Zaten Arap işlerinde en acele muamele altın üzerinde işler. Cemal Paşa da Enver Paşanın altın havalelerini makine başında takip eder (1).

Hatta bu işlerin nasıl acele yürütüldüğü hakkında burada bir belge de veriyoruz. Bu, bir şifre telgraftır. İşin önemi de, telgrafın başına yazılan şu iki kelimedenden anlaşılır: *Harp telgrafı!*.. Şimdi metni okuyalım:

(1) İkinci Meşrutiyet devrine ait ve Araplık Meselesi hakkında, elimizde bulunan ayrıntılı belgeler, Cemal Paşanın Bağdat Valiliğinden başlayarak yazdığı raporlardır.

عبدالله بن محمد
 صاحب الزمان
 علیه السلام

شماره ۶۰ نوسر اول شهره در
 شماره ۱۹۲
 شماره ۶۰ نوسر اول شهره در

۶۰

« نامه فصوصه »

ایده الرشید و کلی ریشه یاتا ایله دونه اقام کوروشم [سهم قوت و باره لام اولری
 و حرکت اشراک ایچره ایدر ریشه طوب و مالکی نکل ایله لاقن الیایک لیرا
 ویرلی بریا انگلیز لکورد. انگلیز لیرا سیرکه ناکذ نچی و حجت ایله عباد
 ایسه کور ویریلدی مکن استابوله دان دولنده بو صورت معروضه بولدی و کیر
 بیه بقلک آتوره و اود بیک لیرالعه اوداوه نقدی طرف علیکده ویریلدی بولورده
 آلتوق رار کونوروب اوداوه نقدی بورداره راقصی کدیب بو ایسه کیر
 ویریلدی اولری بورداره کونده اعصایا اود بیه کورده هاند واصل اولری
 رجه ای حکم لاقن اود بیک کنتیک بر قونده حرکت ایدرک ساید عشار
 دره هر کیمشد ایب دهاصد قونده حرکت اینک مکده اولری [کورد
 کدب جوانا معاده درن صطوب ایدر رشید اری عامر اولری
 حالدی ملد مکده ایچره مالک بیک ویریلدی مکن باره لک دان دولنده
 حال عرصه کیمب ایدر مکن سوبلدم قانقم بروم آید

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
عَلِيٌّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ
مُتَمِّمٌ

ع

مورد

بلش قوماه انلق وکالت جلیله

شعبه

نومر ولوشنه

نومر

ابنه الرشیدک اشتراکی الزم و زمانه اشتراک اعتباریه بیک مناسبه کور یورم و بو
الایلیک لیرانک در حال ویرینی خورده کور یورم ابه الرشیدک اشتراکی عقده امیر قزوی
بسم ایله تمامیه دفعه - اگر نو الایلیک لیرانک آتونه اولارمه کورده بیلدله دایر
طه در حال هوار موافقت اصابه جورده کورده - شیواییای میرانک اوجی لونی
نورده معیاریم و قوه بیه بیک لیرا در سعادتده کلیر کلیر الدیر لویه اورده
کد بیک شام کورده - چچی بر معقد زانه بابه بی تسلیم ایدرم آنچه نوباره ده
ایلی لکفیه قدر بودایم و اصل اولی لار مردد امر علیکده فطریم
در درخی اردو حوماه اف
جمال

Cemal Paşadan Enver Paşaya...
(İbnürreşid'e verilen 50.000 altın hakkında)

Metinde verilen belgenin fotokopisi

«Başkumandanvekili Enver Paşa Hazretlerine

Kudüs Karargâhu

2 haziran 333 (15 haziran 1917) No. 1453 (Harp telgrafı)

Bugün yola çıkarılacağı mukarrer olan 60.000 altının hareket ettirildiğine dair bir emrinizi telakki etmediğimden, bu husustaki emri devletlerini m a k i n e b a ş ı n d a sabırsızlıkla beklediğimi arz eylerim. Ferman.....»

IV. Ordu Kumandanı ve
Bahriye Nazırı
Ahmet Cemal

Bu telgraf hemen Enver Paşaya arz edilir. Telgrafın altında Enver Paşanın, kırmızı kalemle, kendi el yazısı ve imzasıyla notu şudur:

«Cemal Paşa Hazretlerine

Yarın cevap vereceğim. Gözlerinizden, ellerinizden öperim.»

Enver

Enver Paşa, evvelâ sadece «gözlerinizden öperim» diye yazmıştır. Sonra altına bir çizgi çekerek, «Ellerinizden» kaydını da eklemiştir. Eldeki pek çok belgeleri incelerken görüyoruz ki, bu iki eski arkadaş, ama birbirlerine karşı daima kuşkulu iki insan arasındaki yazışmalar, her zaman bu kadar nezaketle yürümez. Elde, bazen pek sert geçen yazışma belgeleri de vardır. Değerlendirebildiğimiz havaya göre, yukarıdaki cevabını yazarken Enver Paşa, sıkışık durumdadır. Belki çaresizlik içindedir. Cemal Paşanın gözlerinden, ellerinden öperken, yarın belki de veremeyeceği müsait cevabın, yahut hemen o gün yapamayacağı altın irsalatının Cemal Paşada uyandıracığı hiddete karşı, bir nevi yumuşatma havası hazırlar. Ama şu da var ki, 1917 haziran ayı, Suriye cephesinin hakikaten kritik günleridir.

İbnerreşit hikâyesine gelince, o gerçi bir yıl kadar önceye ait, ama ardı arası kesilmeyen para muamelelerinden biridir. İstenen 50.000 altın verilir. Bu altınlar bugünkü parayla 8.000.000 lira kadardır. Şimdi biz bir de onun, İbnerreşit hikâyesini izleyelim. Burada, Cemal Paşa Karargâhının altın hesaplarını tutan, bir nevi altın

TÉLÉGRAMME

تلفرافنامه

Section

دولت علیه تحایره تلفراف اولاره سی

ADMINISTRATION DES TÉLÉGRAPHES DE L'EMPIRE OTTOMAN

No. de l'ordre No. de l'adresse No. de l'expéditeur No. de l'expéditeur No. de l'expéditeur	كد كار كيشه یا سوك كد كار كيشه یا سوك كد كار كيشه یا سوك كد كار كيشه یا سوك كد كار كيشه یا سوك	RECEPTION تاريخ وقت مكان مكان مكان	الحظ تاريخ وقت مكان مكان مكان
---	--	---	--

بسم الله الرحمن الرحيم

No. 20
 20
 20
 20
 20

حیدر ننه ای
 لاسه حیدر ننه وکیه اولون کیم
 حیدر ننه

بولونه اولون مسفاره جعی مقدر اولان التمدیدیه انقالات حیدر ننه ای
 در مریه، تکیه بنیامینده نوبت حیدر ننه اولان اولان ماله باش
 حیدر ننه ای حیدر ننه ای حیدر ننه ای حیدر ننه ای حیدر ننه ای

حیدر ننه ای
 حیدر ننه ای
 حیدر ننه ای
 حیدر ننه ای
 حیدر ننه ای

Cemal Paşadan Enver Paşaya telgraf
 (Metinde verilmiştir)

veznedarlığı yapan Falih Rıfkı'nın (Atay) «Zeytindağı» eserinden bazı parçalar nakledeceğiz. Ve bu parayı kopartan Reşit Paşanın, İbnerreşit'e yazdığı mektuptan, Falih'in naklettiği şu satırları vereceğiz:

«Hükümet bana yeniden para verdi. Fakat bu sefer sizi mutlaka hareket ettirmekliliğimi istiyor. Ben oraya gelmeden, siz kendinize zekât vermediğini ileri sürerek, bir kabilenin üstüne yitiriyünüz. Ben sizi, seferde bulmuş olayım. Eğer hükümet bana dediği gibi, Mekke üzerine gidip de şehre girecek olursa, biz de hemen arkasından yetişelim. Eğer hareket etmezse, ne yapalım; heniiz seferdeyiz deriz...»

Reşit Paşanın ele geçen mektubundan alınan bu parçalar enteresandır. Hani Reşit Paşa, Cemal Paşa ile konuşurken, ve az evvel verdiğimiz bir belgede olduğu gibi, «Eğer aşiret Basra taraflarına gitmemişse, şu kadar silâhlı göndeririz» dememiş miydi? Tamam. Hem bir taraftan para alınacak, hem diğer taraftan İbnerreşit'e, «Ben parayı aldım, ama siz bir tarafa savuşun, sizi orada bulamamış olayım» denecek. Şimdi şu Top isteme işini de görelim:

Para alan aşiretlerin hiç biri, aldıkları altınlara rağmen, hiç bir zaman ciddi harekete geçmezlerdi. Savaşa katılmazlardı. Kaldı ki İbnerreşit aşiretinden istenen de, mesela İngilizlerle savaş değildir. Bunlar Suriye-Medine Demiryolunu biraz koruyacaklardı. Oraya saldıran Şerif çetelerini sindireceklerdi. Falih Rıfkı şöyle yazar:

«Hicaz ve Irak çöllerinde, yarı müstakil Emirlikler vardır. Şeyh ve Emirlere, denizden İngiliz altını ve karadan Osmanlı altını akar. Gelir kaynaklarından biri de, Gazve dedikleri yağmadır. Bu emirlerden İbnerreşit, Hâil'de oturur. Yukarı Neci'te hükmeder. Sultan Hamit zamanından beri İstanbul'da, Reşit Paşa isminde bir Elçisi bile vardır. Emir'in siyasi vazifesi, bir taraftan diğer bir yarı hükümdar olan İbnessuud'u gücendirmemek. Hicaz Şeriflerinden de hediyeler almak ve Osmanlı hazinesinden altın çekmektir.»

«Aşiretin bulunduğu çöllerin içine, heniiz, paradan büyük Allahı girmemiştir. Para uğruna yapılan her şey, Allah uğruna yapılmış demektir.»

Emir İbnerreşit, genç biridir. Ama bir taraftan büyük anası Fatma'nın, diğer taraftan Reşit Paşanın telkini altındadır. Fatma, «Necit Katerinası» diye şöhret bulmuştur. Sevmediği herhangi bir adamı, parça parça kestirerek köpeklere yediren bu kadındır.

Hicaz isyanı oluncaya kadar, biz bu Emir'e ve adamlarına, uslu dursunlar diye daima para veriyorduk. İsyân olduktan sonra, Hicaz demiryoluna gelsinler, hattı tutsunlar, Şerif kuvvetlerini sıkıştırsınlar diye altın yolladık. Bütün altınlarımızı, birkaç kişi aralarında paylaştılar. Kim kazanırsa, ondan hisselerini almaktan başka tasaları yoktu.

Emir ve adamları, bir defa da Suriye'de Medâyin'e uğrar gibi oldular (1). Yemeklerinizi yiyip, gene altınlarımızı aldıktan sonra, gene dağıldılar. Önümdeki vesikalardan yalnız Emir'in şahsına verilmiş 7.000 altının kavlım görüyorum.»

Şimdi de şu top hikâyesini verelim. Hani Reşit Paşa, Cemal Paşa ile konuşurken, «bize top da verin» dememiş miydi? İşte o hikâye:

«Biz Emir'e top da yollamıştık. Kumandanı, Birinci Mülâzim (Üsteğmen) Osmanlı Beydi. Aşiret, Medâyin'e doğru yürüyüş gösterdiği zaman, bir vadide ateşe uğradı. Kendileri 1.000 kişiydi. Karşılarındakiler 30 kişi kadardı. Daha birkaç kişi yaralanınca, bizimkilerin hepsi kaçmaya başladılar. Osman Bey de:

— Topunu bırak, kaç!

diyorlardı. Osman Bey:

— O benim namusumdur, ne diye kaçıyorsunuz, diye bağırdı. Boş yere bağırdı, çağırdı. Karşı taraf üstüne üşüşüp, Türk çocuğunu parçaladılar...»

«Silah, toplar, altın, erzak, hepsini hepsini verdik. Ve bütün bunlardan bize, bir Türk çocuğunun isimsiz, nişansız mezarından başka bir şey kalmadı. Bu genç, topuna sarılmış olarak parçalandı. Osman, 333 haziranının üçüncü (18 haziran 1917) günü şehit oldu.»

(1) Suriye-Hicaz demiryolu üzerinde.

(۱) حې ز مرگاتن انجمنه پاره اید و د امانت

میلوم

(۲) اسماء السورک انجمنه لرون پاره آملقه اولی

و سه استغناء ته بید لولنه من قرآن کنی

کنین لرونه طوطی بید ایچون پاره اید طوطی

میلوم

(۳) اسماء السورک افوا مضاره کله د کله آیم

نرانده فی پاره و نیاج کله کله دره

(۴) فی پاره کله کله کله پاره

اید اده لرونه میلوم و

بویله ایچین ایسه . بیللا استور

(۵) ایکنی اردو نقلیاتی تاسیه ایین اردو

ایچنه مدن یاره ایله استخدام ایله بیلور .

یاره اولور . اردو جید قی صورا . بیلده ایله

اردوی ایله یاره ایله ایله ایله ایله ایله

سکه بحیر . اوله قلم ایله بویله ایله ایله

نقشه ایله

(۶) ایچنه اردو منطقه نئی ایله

ایچنه مدن یاره قی صورا ایله ایله ایله

عقد کرده عریان از آئین صانعان
 ستون بر افتابها نه آنگه و آنچه
 پاره آید حترادلا میوه سره یکن
 ماهی ... .. لیرا التون در لسی نام

نفسه ...
 ماهیه ماهیه در ...
 بنامهای برش ریه سیور . چونکه آوده کوه
 یت میکنند ، کرک وینه امیر اید آوده لکوس
 بی لازم از لوان ارای عرب و آنچه ساره

۴

ساتم وخصه ساتی نقداً توی محورا

رجا ایدم هندیغ حذیرنه یازینه

هیل کینه اداره وادارنه ارض خلی اولان

بو قدر تقدیه ا صتیغ نه صی تا صی

سوی

Enver Paşaya ait olması gereken bu el yazısı notun karşılığı, metinde verilmiştir. «Maliyeye her ay verilmekte olan 250.000 lira nakitten, bana bir şey verilmiyor» cümlesi de, notun Harbiye Nazırına ait olduğunu gösterir.

(Aslı, T.T. Kurumu, Kâzım Orbay arşivindedir)

Bu tarih, Cemal Paşanın yukarıda verdiğimiz ve 60.000 altın isteyen telgrafının tarihinden bir gün sonradır. Zavallı Cemal Paşa, demek ki bunlara yeni altınlar yetiştirmek için çırpınıyordu. Halbuki mesela, bizim III. Kafkas Ordusu birliklerine hükümet, bütün harp boyunca bir tek altın bile gönderememişti.

Arap Şeyhlerinin, ancak altınla elde tutulabildiğini biliyoruz. Ama altın tedariki de kolay değildi. Enver Paşa, bu cihetten sıkıntıdaydı. Kâğıt paralarımızın karşılığı olan altın ihtiyatını ise, Almanlar götürmüşlerdi. Fakat çaresiz, gene onlara el açıyorduk.

28.10.332 (10.10.916) tarihinde yazıldığı bir kayıttan anlaşılan ve Enver Paşanın diğer elyazıları ile aynı olan bu imzasız müsveddede şunları okuyoruz:

«1 — Hicaz harekâtını ancak para ile devam ettirebiliyorum.

2 — İbnessuud'un İngilizlerden para almakta olduğu ve bazı hazırlıklarda bile bulunduğu haber alındı. Kendisini tarafımızdan tutabilmek için, para ile beslemeye mecburum.

3 — İbnerreşid'in, Bağdat'a gelmiş olan vekilinden aldığım telgrafta, hayli paraya ihtiyaç gösterilmektedir.

4 — Halil Paşa, cenuptaki aşiretleri ancak para ile tutabiliyor. Ve bunun için 50.000 altın istiyor.

5 — II. Ordu, nakliyatını temin eden develerini, ancak altın para ile kullanabiliyor.

6 — IV. Ordu kendi mıntakasındaki aşiretlerden, ancak altın para karşılığında erzak toplayabiliyor. Bütün bu ihtiyaçlar, ancak altın para ile yürütülebilecek. Bunun için bana ayda, 200.000 lira altın verilmesi, bilhassa lâzımdır.

Maliye'ye ayda verilmekte olan 250.000 lira altından, Maliye Nazırı bana bir şey vermiyor. Çünkü o da, gerek Mekke Şerifinin, gerek diğer Emirleri ile, elde tutulması behemehal lazun olan Arap Şeyhleri ve diğer şahısların, maaş ve tahsisatını altın para ile ödemeye mecburdur. Rica ederim, Hindenburg Cenaplarına yazınız. Harbin devam ettirilmesine bizce çok tesiri olan bu miktar nakit para (altın) ihtiyacını behemehal temin buyursunlar...»

Bu elyazısının, Enver Paşa tarafından Sadrazam'a bir not olarak yazılmış olması mümkündür. Enver Paşanın, altın tedariki ve sonu gelmeyen istekleri karşılamak yolundaki sıkıntıları, bu belgeden görülür.

Bu durumu ayrıca belgelendirmek için, yukarıdaki notun, eski harfli orijinalini, burada metne ekliyoruz:

*
**

MEDİNE'NİN DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ

Enver Paşa, harp sırasındaki bir Suriye seyahatinde, bir de Medine yolculuğu yapar. Cemal Paşa, birkaç erkânıharp, iki karargâhın zabıtları bu yolculuğa katılırlar. Falih Rıfki da yolcular arasındadır. Yolculuk üç gün üç gece sürer. Nihayet Medine'ye varılır. Yollar çöl ve kayalıktır. Enver Paşa, her istasyonda, etraflarını saran çöl Araplarına gümüş paralar serper. Medine Şeyhleri için ise, altın çıkınları hazırdır. Falih, yolları ve insanları şöyle anlatır:

«Bütün gün hep aynı çöl. Bir kafalık bile gölge yok. Kara kayadan, sarı kayadan, kırmızı kayadan dağlar üstünde gözlerimiz yana yana gidiyoruz.

Şeyhlerden başka herkes çıplak. Hepsinin şiş karnı, birer meşin kese gibi sarkıyor. Vücutları, yağlamp ağartılmış gibi. Ah bu çöl! Kumsuz çöl, taş ve diken çölü!..

Medine, Peygamber ölüsi ile tüccarlık eden bayağı ve ah-lâksız simsar yuvalarından biridir. Her Medineli, uzaklardan gelen saf halka, bu harp ve pis çöl köyünün taşını toprağını, kuyu suyunu, kırk defa öptüre öptüre satar.»

«Medine Arabının eli, cebinize girmiş gibidir. Durmaksızın paranızla oynar. Ne için alır, ne zaman alır, haberiniz olmadan haraç verip gidersiniz.»

«Asıl müslüman şehri, Din şeylerine hüriyet olunan, Dini sanatlaştıran ve asilleştiren şehrin İstanbul olduğunu, Medine'de büsbütün anladım. Medine'de Peygamberin babasının mezarı, sakaların kuliyesi olmuştur ve sandukasının üstünde, Kirbalar (su tulumları) asılıdır.»

«Toz ve ter içinde bunalarak, Ravza'nın yeşil kubbesine kavuştuk. Türbesi, yaşadığı zaman kendi eviydi.»

«Evvelâ namaza durduk. Ellerimi bağladım. Ama önümüzden geçen bir Arap, eteklerimizden çekiyordu. Su satıcısıymış. Ellerimi çözdüm. Tekrar bağladım. Fakat yapıştı:

-- Para, para!.. diyordu...»

«Sıra, Peygamberin kabrini ziyarete geldi. Türbenin kapısından, pencere aralığından, en küçük delikten, kuru bir dilenci eli uzanıyordu. Bu ellerin bütün sınırları, para sıkır gibi büzülüp açılıyordu.»

Falih Rıfki, Medine'de çok düşündürücü şeyler görmüştür. Kafasında durmadn istifhamlar canlanır. Şu satırları okuyalım:

«Yarın, öbür gün, Arap çeteleri ile sarılacaksınız. Peygamberin torunları, Ravza'nın yeşil kubbesine kurşun sıkacaklar. İstanbul elden gidiyormuş gibi telaşlanarak, size Anadolu'nun bağrından Türk çocukları göndereceğiz.

Siz Peygamber torunlarının ateş ve açlık çemberi içinde, bir hurma kurusu bulamayıp, deriniz iskeletinize yapışmış ölürsünüz. Anadolu çocukları iskorpitten çürütiyip düşen ağızlarının yaraları içinde, kavrulmuş çekirge çiğnemeye alışarak, Fatma'nın, Ebubekir'in, Ömer'in ve Muhammet'in sandukalarını müdafaa edecekler.

Tâ Şam'a kadar üç gün. üç gece süren demiryolunun iki tarafını Anadolu Türkleri ile kuşatacağız. Arap kesesine Anadolu altını ve Arap kursağına Anadolu'nun rızkını akıtacağız... Tevekkeli değil! İslam Emperyalizmi yapıyoruz!..»

*
**

BİR PEYGAMBER BEKLENİYOR

Araplara İngilizler, yalnız silah, para ve diğer yardımlarda bulunmazlar. Aynı zamanda propaganda makinesi de işler. Ve isyancılar bu propaganda malzemesini, omuzlarında bayrak gibi çöllere taşırlar. Mesela şunları verelim:

Muhittin-i Arabî, bir Arap bilgini ve mutasavvıfıdır. 1165'te

doğmuş, 1240'ta ölmüştür. Kabri Şam'dadır. Yani, altı yüzyıl evvel yaşamıştır. Ama tam Arap isyanı sırasında ortaya onun bir kehaneti yayılır. Yani, gelecekte haber veren bir müjde ilan edilir. Buna göre: bir gün bir «Ennebî» gelecektir. «Ennebî - El Nebî» Peygamber demektir. Demek ki bir Peygamber beklenmektedir. Gerçi Kur'an, Muhammet'i Peygamberlerin sonuncusu olarak sayar. Ondan sonra artık Peygamber gelmeyecektir. Ama, her ne ise, mademki Muhittini Arabi başka türlü haber vermiştir. Öyleyse neden bir başka Nebî daha gelmesin...

Bu müjde şöyle tamamlanır: Bu Peygamber Mısır'dan çıkacaktır. Nil suyunu Sinâ çölüne akıtacaktır. Ve Araplık, o zaman kurtulacaktır. Hem de, Ennebî, artık zuhur etmiştir. Yani çıkmış, görünmüştür. Bu «Ennebî», Mısır'daki İngiliz kuvvetleri Başkumandanı ve İngiliz Mareşalı Allenbi'dir. Bu isim, Arapça alfabe ile ve eski Osmanlıcada da olduğu gibi «A l n e b î» olarak yazılır. Arapçada «Ennebî» veya «El Nebî» olarak okunur. Nil suyu da Sinâ çölüne ulaşmıştır. O halde Arapların kurtuluş saati de çalmıştır. Nitekim, Mareşalın Mısır'da ve Sinâ'da kumanda ettiği kuvvetler, artık son ve kati harekete geçmek üzeredir.

*
**

UĞURSUZ BİR ZAFER

Bu Arap isyanı bahsine son verirken, kısaca şunu da belirtelim: Gerçi Hicaz Şerifi ve oğulları isyan ettiler. Gerçi baskınlar, toptan öldürmeler, demiryolunu kesmeler, İngilizlerle işbirliği, yalanlar dolanlarla Osmanlı hazinesinin soyulması sürdürüldü, gitti. Beşe karşı bir süngü ile direnen Türk Ordusu da nihayet yenildi. Cephe yarıldı ve en sonunda da Harp; Alman cephesinin yenilgisi ile bitince, Peygamber torunlarının saltanatı da başladı. Bu bir zaferdi. Ama uğursuz bir zafer...

Çünkü onları Hicaz'da koruyan ve yüzyıllardan beri de besleyen Osmanlı devleti ortadan kalkınca, Arap Şeyhleri arasındaki ebedi rekabet, hemen sahneye döküldü. Şerifler Hicaz'da kendilerini, bütün Şeyhlerden güçlü sayıyorlardı. Halbuki onların kuvvet ve itibarı, bizim Hicaz'da oluşumuzdan, onları koruyuşumuzdandı. Gerçi Şerif

Hüseyin, sonunda Hicaz Kralı oldu. Oğlu Ali, kendisine Veliiahttı. Babası da ihtiyardı. En gençleri Faysal Irak Kralı olmuştu. Ortanca oğlu Abdullah için de İngilizler, Ürdün'de bir Emirlik yaratmışlardı. Her şey iyi gidiyor gibi görünüyordu. Ama öyle olmadı.

Arabistan Şeyhlerinden Vehâbilerin Reisi İbnessuut, tez zamanda harekete geçti. İngilizler ise bu sefer, o tarafa yardıma başladılar. Nihayet vakti zamanı geldi. İbnessuut Mekke üzerine yürüdü. Hüseyin dayanamadı. Kutsal şehirler, Vehâbilerin eline geçtiler. Hicaz Krallığı yıkıldı. Peygamberin eşi Hatice'ninki de dahil olduğu halde, İslam ulularının mezarları tahrip edildi. Hüseyin ile ailesi ve Ali, Kıbrıs Adasına birer mülteci gibi sığındılar. Az sonra da Hüseyin orada öldü. Ali de onu takip etti. Irak Kralı Faysal'ı ise İngilizler zehirlediler. Yerine gelen Gazi, bir kazada can verdi. Onun oğlu II. Faysal henüz çocuktü. Yerine yeğeni Abdülillah Naiplik ediyordu. Nihayet II. Faysal da çocukluktan çıktı. Kral oldu. Ama Irak'ta patlayan bir ihtilal, genç Kral Faysal'ı da, yeğeni Abdülillah'ı da, annelerini de, kardeşlerini de ayaklar altında sürükleyerek czdi, bitirdi.

Ürdün'deki Abdullah'ı Kudüs'te, Ömer Camii kapısında öldürdüler. Yerine geçen Tallâl çıldırdı. Şimdi bu Hâşimî sülalesinden ortada yalnız Ürdün Kralı Hüseyin kaldı. Ona yapılan suikastlar da birbirini kovaladı. Ülkesinde birlik yoktur. Hüseyin'in ordusu ile Hüseyin'in tebaası her gün birbirleriyle vuruşurlar.

Halbuki bütün bu sülale, Hicaz'da ve İstanbul'daki yahılarında, saraylarında, hiç bir emek karşılığı olmaksızın, ihtişamlı bir hayat yaşıyorlardı. Nitekim eski Şerif ve hem ilk, hem son Hâşimî Hicaz Kralı Hüseyin, Kıbrıs'ta, ölüm yatağında can verirken, bütün yakınlarını etrafına toplar. Son sözleri şunlardır:

«— Bu bizim başımıza gelenler ve gelecekler, etmek kapımız (Velinimetimiz) koruyucumuz ve asırlar boyu efendimiz olan Osmanlı Devletine karşı işlediğimiz günahların, giriştiğimiz isyanların, ilâhî bir cezasıdır!» (1).

(1) Bu sözleri, Hüseyin ölüirken başının ucunda bulunan oğlu Emir Abdullah; Ürdün'de Kralken, Ürdün Krallığı nezdinde Türkiye Cumhuriyeti Se-firi olan Celil Karasapan'a, kendisi nakletmiştir.

Bütün hayatı boyunca Hüseyin, galiba ilk defa doğru ve samimiydi...

**

SURİYE MUHAREBELERİ BAŞLIYOR

İngilizler Suriye'ye ilk taarruzlarını, daha 1917 martında başlatmışlardı .Bu cümleden olarak ve daha önce de değindiğimiz Birinci Gazze Muharebesi 26 mart 1917'de, İkinci Gazze Muharebesi 19 nisan 1917'de patladı. Her ikisi de günlerce süren bu muharebelerin hepsi İngilizler aleyhine neticelendi. Her iki tarafa büyük zayıflığa mal oldu. Ama İngilizlerin zayıflığı daha fazlaydı. Gazze'de Türkler, ancak 3.000 tüfek ve 16 topla savaştılar. İngilizler, 20.000 tüfek ve 32 topla savaşıyorlardı. Üstelik bu muharebelerde İngiliz harp filosu, bazen 10 harp gemisinin bütün toplarıyla savaşa katıldı. Çünkü Gazze kıyıda, ancak 2 kilometre içeridedir. Bu bombardımanlar kara dan ve denizden, bazen günlerce sürüklükten sonra, kara kuvvetleri ile tanklar ve arada güçlü süvari birlikleri hücumla kalkıyorlardı. Çanakkale'de boğazlaştığımız Anzak (Anzac) larla burada da karşılaştık. Ve buradaki boğuşmalar da gene göğüs göğüse oldu.

Fakat asıl büyük taarruz ve Suriye'nin sonu, daha sonra gelecekti.

Enver Paşa Suriye'deki gidişat üzerinde çetin ve çapraşık düşünceler içindeydi. Bir taraftan Bağdat'ın kaybını hazmedemiyordu. Diğer taraftan Hicaz'daki işler, Mekke'nin elden çıkışı ve Medine'deki ümitsiz müdafaa cephesi onu tedirgin ediyordu. Buraları her halde kurtarılmalıydı. Halbuki Suriye sallanmaktaydı. Ordumuzun bağlı olduğu Alman Umumi Karargâhı da her nedense bu sıralarda, bir Bağdat ve Irak kurtarılması davasına tutuldu. Alman Genelkurmay Başkanlığı, paraca ve hatta kuvvetçe ne lâzımsa çekinilmeyerek, Bağdat'ın geri alınması hırsına kapıldı. Halbuki o sırada İngilizler Irak'ta, 300.000 kişiye yakın bir işe mevcudu ile yerleşmişlerdi. Irak Arapları da onlarla beraberdi. Evvelce bizi tırtıklayan, altınları çeken Arap Şevhleri, şimdi İngilizlerden daha fazla altın sızdırıyorlardı. Bağdat'taki Iraklı Subaylarla ileri gelen siviller de, İngilizlerin kendilerine istiklal getireceğinin heyecanı içindeydiler. Gerçi bunların

çoğu daha sonra, İngilizler tarafından kurşuna dizilecek, sokaklarda, köprü başlarında kovalanarak öldürüleceklerdi. Ama biz, genç Suriye'ye dönelim...

*
**

KARANLIK BİR HAYALET

Enver Paşa zaman zaman Alman Umumi Karargâhını ziyaret ediyordu. Şimdi belgeler ve bu arada kendisinin beyan ve yazışmaları göstermiştir ki Enver Paşa, Alman Umumi Karargâhı ile, Irak üzerine bir kurtuluş savaşı için anlaşmıştır. Hatta Talât Paşanın bir mektubu, bu kombinezona kendisinin de katıldığını gösterir. Almanlar bunun için çok miktarda altın, kuvvet ve bize bir de, pek değerli (!) bir Kumandan ile maiyetini hediye edeceklerdir. Bu kumandan, bizdeki rütbesi ile Mareşal Falkenhayn (Falkenheim) dır.

Falkenhayn, Harbin başında Prusya devleti Harbiye Nazırı idi. Tam bir Prusyalıydı. 1914-1916 yıllarında, Almanya Genelkurmay Başkanlığı yaptı. Fakat Fransa'nın Verdun kalesinde ve Fransız Mareşalı Peten önündeki muvaffakiyetsizlikleri dolayısıyla vazifesinden alındı. Yerini Mareşal Hindenburg'a bıraktı. Kendisini IX. Alman Ordusu Kumandanı yaptılar. Ama gözden düşmüştü. Türkiye'ye bir macera adamı göndermek lâzım gelince, bu zatı hemen Almanya sınırları dışına attılar. Bize gelirken asıl güvendiği, yanında getirdiği 5.000.000 Alman altını ile, sayıları 100 kişiye yaklaşan Alman maiyetiydi. Kafasında Arap çölleri, Arap Şeyhleri, Irak'ın Almanya'ya vaat edeceği müstakbel nimetler ve hepsinin de küçük gördüğü Osmanlı Kumanda Kadrosu vardı. Fakat bu zatın bizim Birinci Dünya Harbimizdeki yeri, kara, karanlık bir hayalettir. Bir şer ve bozgun amili olmasıdır. Yazarların hatıraların, askeri tahlillerin hiç birinde, boyuna karar değiştiren, aslında kararsız ve hemen bütün kararları zararlı, başına buyruk ve bu kaba Prusyalı için, tek övgü sözü geçmez. Bu arada kendisinden en çok şikâyetçi olan da, Mustafa Kemal Paşa olacaktır. Falkenhayn, Birinci Dünya Harbimizde bizim için Suriye'de, bağımsız ve bozguncu bir hatıranın timsalidir...

Enver Paşanın, Bağdat'a doğru bir hareket icrası, bunun için de bir Alman Kumandanının emrinde bir Yıldırım Orduları Grubu teş-

kili hakkındaki ilk haberlerini Cemal Paşaya bildirdiği zaman, Cemal Paşanın duyduğu ruh hali, hem bir şaşkınlık, hem bir tepki olmuştur. Ama anlaşılıyordu ki Enver Paşa, bu işe çoktan kararlıdır.

Anlaşması daha öncelere rastlayan, fakat Türkiye'ye 20 Mayıs 1917'de ve o zaman mahdud bir maiyetle gelen Falkenhayn, Suriye ve Irak cephelerinde kısa bir seyahatten sonra İstanbul'a avdet eder. Alacağı vazife henüz açıklanmamıştır. Enver Paşa, Haziran ayında Suriye cephesine gelir. 24 Haziran 1917'de Halep'te, Ordu Kumandanları seviyesinde bir toplantı tertipler. Cemal Paşa, hatıratında (s. 14) bu Halep toplantısına girerken şöyle yazar:

«Filistin ve Suriye sahnelerinde ortaya çıkışı, pek meşum (kötü, uğursuz) hadiselerle sebep olan General Falkenhayn'ın, Osmanlı İmparatorluğuna ne büyük fenalıklar yapmış olduğu hakkında, daha ileride izahat vereceğim.»

Biz bu izahata tabii ayrıntıları ile girmeyeceğiz. Şimdi Cemal Paşanın, Halep toplantısı hakkında şu yazdıklarını okuyalım:

«Haziran içinde Enver Paşa, Filistin cephesini gezdi. İngilizlerin sağ kanat gerisinde bir taarruz hareketi fikrinden vazgeçmemiştir. Nihayet dedi ki:

«— Ben bu sıralarda başka bir şeyle iştiğal ediyorum. Ordu Kumandanlarından bazılarını Halep'e davet ettim. Onlarla bu işi danışmak istiyorum. II. Ordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşanın kumandasında bir VII. Ordu teşkil etmek ve bu ordu ile, Halil Paşa kumandasındaki VI. Orduyu «Yıldırım Grubu» adı altında bir Ordular Grubu Kumandanlığının emrine verip, Bağdat üzerine harekete geçirmek emlindeyim. Hangi cephelerden hangi fırkaların (tümenlerin) alınacağını filan kâmilten tespit ettim. Yıldırım Kumandanlığı için de Almanya bize General Falkenhayn'ı verdi. Zannediyorum ki bu vazifeyi iyi yapacaktır.»

«Evvelâ hiç sesimi çıkarmadım. Ve pek çok düşünmeye başladım. Birkaç gün sonra Halep'e vardığımızda, Kalkas Orduları Grup Kumandanı (II. ve III. Ordular) Ahmet İzzet Paşa ile, VI. Ordu Kumandanı Halil Paşayı da orada bulduk. II.

Ordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa daha önce Şam'a gelmiş ve bizimle beraber Filistin cephesini ziyaret ederek, Halep'e dönmüştü. Bu dört Ordu Kumandanının, Başkumandanvekili riyasetinde toplanması, şimdiye kadar bizde görülmüş şeylerden değildi...»

Toplantıda görüş ayrılığı, daha ilk andan başlar. Cemal Paşa, Bağdat Seferini uygun bulmaz. Ama Başkumandanvekili Enver Paşa, kesin konuşur:

«Umumi Karargâhı, bu Bağdat hareketine karar verdi. Almanya'dan en muktedir bir General aldı. Bundan başka, altı hafif Alman taburu, birçok makineli tüfek birliği vsaireden mürekkep bir Alman Fırkası ile bazı Alman topçu bataryalarının da yardımını temin etti. Binaenaleyh, bu hareketten vazgeçmenin imkânı yoktur...»

General, ya da bizdeki rütbesiyle Mareşal Falkenhayn ve Yıldırım Orduları Grubu, Birinci Dünya Harbimizde böylece sahneye konulur. Cemal Paşa hatıratında işin bu başlangıcını naklederken, şunları yazar:

«Umumi harbe dahil olduğumuz zamandan beri askeri sevk ve idarece yapılan hataları gözümiin önünden geçiriyorum. Evvela Kars'tı zaptetmek fikri ile 1914 kanunuevvelinde (aralık) yapılan Sarıkamış taarruzu, Kafkas ordumuzun kâmilen malvına sebep olmuştu. Bir daha aynı kudret ve kuvveti haiz bir ordu teşkil edilememişti. Bu ordu teşkil edilemeyince, Erzurum da Rusların eline düşmüştü.

Düşmanın Çanakkale'den çekilmesinden sonra Erzurum'u kurtarmak için yapılan hareket, hiç bir fayda vermedikten başka, Erzincan'ın da kaybına mal olmuştu.

Irak'ta İngiliz ordusunun esaretinden sonra Irak ordusundan bir kısmının alınarak, İran'da Sütuhat ıerasına memur edilmesi, neticede Bağdat'ın elden çıkmasına sebep olmuştu. İşte şimdi de Filistin ve Kudüs tehlikedeyken, son kuvvetlerimizin Bağdat'ın kurtuluşuna memur edilişi, Kudüs ve Filistin'in ve belki de bütün Suriye'nin düşman eline geçmesine sebep olacaktı. Bu açık ve Jennî ihtimaller göz önünde dururken, bu

Bağdat'a hareket fikrinin Umumi Karargâhta nasıl olup da doğduğuna, bir türlü akıl erdiremiyordum...»

Cemal Paşa bu ruhi tereddütlerini, hatta isyanlarını, bir aralık verdiği istifa kararının Ahmet İzzet Paşa tarafından nasıl önlendiğini yazar. Hatta işi daha ileriye götürür. Alınan bu kararların ve varılan teşebbüslerin tehlikesi üzerine, Sadrazam Talât Paşanın da dikkatini çeker:

«Şimdi Bağdat'ı kurtaralım diye uğraşırken, çok yakın bir zamanda, Kudüs veya Şam'ı kurtarmakla meşgul olacağımızdan korkuyorum...» (1).

Fakat Talât Paşa da çaresizdir. İşin aslında ne Enver Paşa, ne Talât Paşa tertiplemiştir. İş hakkındaki kararı veren Alman Umumi Karargâhidir. İş orada görüşülmüştür. Ve Almanlar, gerçi hediye değil ama, borçlanmamız hesabına Falkenhayn'ın eline 5.000.000 altın lira verirler (2). Adına «Asya Grubu» dedikleri ve bizim bir Tümcenimizden, hatta bir Kolordumuzdan fazla erzak ve eşyası taşınan, dört taburluk bir imtiyazlı kuvvet, bir iki batarya gelir. Çoğu Alman üniforması ile dolaşan Alman Askeri Islahat Heyetine de bağlı olmayan kalabalık bir Askeri-Siyasi Misyon da göndermişlerdir. Falkenhayn daha İstanbul'dan başlayarak, birtakım Türk Paşalarına, altın dağıtmaya da kalkacaktır. Bunların şahsa ait olduğunu, makbuz istenmediğini, kendi yaverleriyle bildirecektir. Mesela Mustafa Kemal, kendisi şahsına gönderilen 7 küçük sandık altının, nasıl ve ancak makbuzla alındığını ve aynı anda nasıl Ordu kasasına maledildiğini, ama herşeye rağmen bunların ordusunda da kullanılmayıp, VII. Orduda vazifesi bitince aynen Alman Kumandanlığına iade olduğunu, Almanların direnişine rağmen, makbuzun nasıl geri alındığını, etrafıyla anlatır (3).

(1) «Cemal Paşanın Hatıratı», s. 147-157.

(2) Çeşitli kaynaklarda zikredilen bu 5.000.000 altın lira, Falkenheim'den sonra Yıldırım Orduları Grubu olan General Liman von Sanders'in «Türkiye'de 5 Sene» isimli hatıratında da doğrulanır. General Hüseyin Hüsnü Emir de teyit eder.

(3) Ş. S. Aydemir: «Tek Adam» Cilt: II.

Şimdi yukarıda işaret ettiğimiz ve Cemal Paşanın Sadrazama yazdığı mektuba aldığı cevaptan, birkaç satır nakledeyim:

«Bağdat'ın geri alınması için, ciddi teşebbüslerde bulunulmaya Heyet-i Viikelâda (Kabine'de) karar verilmiş ve son Almanya seyahatim esnasında, bu hareketi yapmak üzere General Falkenhayn'ı Osmanlı Hükümeti hizmetine verilmesi tarafımdan rica edilmiştir. Buna göre, şimdi bu hareketin geri bırakılması için benim müdahalede bulunmaktığıma imkân yoktur. Filistin cephesine tahsis ettiğiniz kuvvetler meselesine gelince, bu da, Ordu Kumandanlarından biri ile, Başkumandanvekili arasında sırf mesleki ve fenni bir ihtilâf olması itibariyle, benim karışıklığımdan bir fayda çıkacağını sanmıyorum...»

Bu yazılarında Talât Paşa, sadece bir perdedir. Belki kendisinin de hoş görmediği bir işi, Enver Paşanın ağzından örter gibi bir hali vardır. Çünkü ne Kabine, askeri hareketler hakkında söz sahibidir. Ne de kendisi Falkenhayn adında birini tanıyarak Alman İmparatorundan veya Genelkurmayından isteyebilir.

*
**

PROJELER SUYA DÜŞÜYOR

Fakat Enver Paşa da bütün bu işlerde, ciddi muhalefetler karşısında olduğunu yavaş yavaş anlamaya başlar. Mustafa Kemal'in Suriye'deki toplantıda, değil Hicaz'a, Bağdat'a yürümek, hatta kabilse, Anadolu'yu düşünerek ona göre bir cephe tutmak fikri, etkisiz kalmıştır. Cemal Paşa da direnir. Hatta fikrini bir kere daha anlatmak üzere ağustos 1917 ortalarında İstanbul'a gider. Yıldırım Ordusu için toplanmaya başlayan kuvvetlerin, Şam ile Halep arasında ve Filistin cephesine yetiştirilebilmesi için bırakılmasını savunacaktır.

Ne ise İstanbul'da, Enver Paşa ve Falkenhayn ile bir askeri toplantı yapılır. Herkes son kozunu oynayacaktır. Bu sefer Enver Paşa, tartışmalar sonunda, Filistin'de İngilizlerin gerilerine bir taarruz fik-

rinden vazgeçmiştir. Sonra da Falkenhayn (1), Filistin'de İngilizler böyle kuvvetli oldukça, Bağdat üzerine bir hareketin doğru olmayacağı görüşüne varır. Bu neticeler Cemal Paşanın ısrarından ziyade, son Şam toplantısından beri zaten fikirlerde beliren tereddütlerin bir eseri olsa gerektir. Kaldı ki Suriye'de İngiliz taarruzu yakındır. Ve Falkenhayn, meşum denilen müdahalelerini bu başlayacak muharebelerde gösterecek, neticede Suriye de elden çıkacaktır. Hem de orduların crimesi pahasına!..

*
**

CEMAL PAŞANIN YILDIZI SÖNÜYOR

Şimdi Suriye cephesindeki Orduların adı, Yıldırım Orduları Grubudur. Kumandanı Falkenhayn'dır Cemal Paşanın vaziyeti de artık gariptir. Çünkü Kumanda yetkisi fiilen elden çıkmıştır. Hatta Enver Paşaya, «Ben bir vesile ile İstanbul'a geleyim de, sonra orada kalayım ve Bahriye Nazırlığına döneyim» gibilerden yazılar yazdığını hatıratında saklamaz. Çünkü artık yıldızı sönmüştür. Bir aralık onu, her halde gönlinü almak için, Alman İmparatoru Almanya'ya da davet eder. Bu devleti, Avusturya İmparatorunun daveti de tamamlar.. Fakat içi kan ağlamaktadır. Mesela Hatıratından şu satırları okuyalım:

«Kruyçnah'a (Almanya'da) varmamla beraber, Enver Paşadan bir telgraf almıştım. Bu telgrafında Enver Paşa diyordu ki: Von Falkenhayn ile birkaç defa müzakereden sonra, Filistin cephesindeki İngilizler aleyhine, Yıldırım Grubunu teşkil eden kuvvetlerle bir taarruz hareketi icrasına karar verdim. Bu hareketin yapılması şartlarını temin etme üzere Von Falkenhayn'ı Filistin'e gönderdim. Bu hale göre Filistin cephesinin de onun kumandasına verilmesi zaruridir Bu sebeple, kendisi ta-

(1) Harpten sonra Falkenheim de Hatıratını yazmıştır. Eserin adı: «1914-1916 Senelerinde Alman Başkumandanlığı». Bu eserde ve vesilelerle, Osmanlı ülke, hükümet ve ordusunun durumuna da değinilir. Sedat Paşa, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Talim-Terbiye Dairesince basılan (1927) «Yıldırım'ın Akıbeti» isimli önemli eserinde, Falkenheim'den parçalar verir.

rafından verilecek emirlerin yerine getirilmesi lüzumunu, Von Kress Paşaya ulaştırmanızı rica ederim...»

Bu telgraf, Cemal Paşanın fiilen kumandadan alınışdır. Von Kress Paşa, onun emir ve kumandasında Filistin cephesi Kumandandı. Ona şimdi Cemal Paşa:

«Sen artık Falkenhayn'ın emrindesin.»

diye yazacaktır. Zaten cephe hareketini tanzim ve idare işi de Falkenhayn'a verilmiştir. Hem de Cemal Paşa bir vesile ile Suriye'den ayrılmış, Almanya'da ağırlandığı sırada. Unvana, nişana, gösterişli hal- lere düşkün olan Cemal Paşa için bu, bir ölüm darbesi gibidir. Ni- tekim şöyle yazar:

«Bu telgrafname benim için, elim (çok ağır) bir darbeydi. Alman Generali, kendi maksadına ulaşmıştı. Ve benim vatam- mın sonsuz zararlar göreceği bir planı kabul ettirmişti. Enver Paşaya aynen şu cevabı yazdım:

“Almanların başına bir Verdun felaketi getirmiş olan General Falkenhayn, bizim başımıza da, bir Filistin taar- ruzu belası getirecektir.”

«Başımıza gelecek felaketleri ne kadar doğru keşfettiğimi, şimdi anlıyorum. Düşünmemek istedikçe, daha anlaşılmas- tedbirlere başvurup, kendisiyle beraber, kendi vatandaşların ve onların mütteliklerini de uçurumlara sürükleyen bu zat, bence Kudüs'ün, bütün Filistin'in ve tekmil Suriye'nin kaybının, ye- gane sebebidir...»

Cemal Paşa, Almanya ve Avusturya'dan meyas döner. Dönünce de tabii Enver Paşa ile, biraz da eski Rumeli'deki akran emsallik ağız ve şivesiyle her halde çok sert konuşmuş olacaktır. Çünkü bunu ba- zen, Enver Paşaya mektuplarında da götürür. Ama Enver Paşa, pa- tırdıyı atlatır. Cemal Paşanın isim, unvan, sekahiyet düşkünlüğünü bi- lir. Ve aslında hiç bir Kumanda yetkisi vermeyen şöyle bir formül üzerinde mutabık kalınır: Cemal Paşanın unvanı «Suriye ve Garbi Arabistan Orduları Umum Kumandanı» olacaktır! Ama bu unvan, kof, anlamsız, yetkisiz, şeklen bile havada bir kalabalık sıfatlar for- mülüdür. Yani bir hiçtir. Daha doğrusu Cemal Paşanın, o sorumsuz,

astığı astık, kestiği kestik, her göreni titreten ve Lübnan dağlarının lüks Şato karargâhlarında fiilen bir Suriye Hıdivliği veya Hükümdarlığı yaşatan saltanatı, artık bitmiştir. Zaten bir süre sonra İstanbul'a dönecek ve tren Anadolu bozkırlarının boş, harap ıssızlığı içinden, yorgun, bitkin ve yolcusunun bütün düşleri yıkılmış bir halde geçerken, trenin pencerelerinden bu tüketilmiş topraklara bakacaktır. İstasyonlarda sürünen, içlerinde tek güçlü ve sıhhatli insan görünmeyen Anadolu bitkin Türkleri süzecektir. Yanındaki emir zabiti, Falih Rıfkı'ya:

«— Yazık oldu, yazık!.. Keşke oralara sarfettiğim emekleri, gayretleri bu topraklara verseydim!..»

diye hayıflanacaktır. Bunları söylerken düşündüğü, Suriye'de yaptığı yollar, inar hareketleri, şehir planlamaları, mektepler, arkeolojik araştırmalar vesiredir. Hatıratında bunların listelerini verir...

*
**

SURİYE CEPHESİ ÇÖKÜYOR

Suriye cephesi ve onun bağıntıları. Yıldırım Ordusu harekâtı ve nihayet Suriye'nin sonu ile ilgili neşriyat ve kaynaklar, oldukça zengindir. Bunların yalnız bizim dilimizde çıkan veya bizim dilimize çevrilen kısmı bile önemli yekûn tutar.

Aşağıda bunların bazılarını veriyoruz (1). Bu arada General

(1) Bu konuda tabii ilk kaynak, Cemal Paşanın Hatıratıdır. İstanbul, 1922.

— Mareşal Liman von Sanders: «*Türkiye'de 5 Sene*». Genelkurmay neşriyatı. 1337 (1921).

— Hüseyin Hüsnü Emir (General): «*Yıldırım*». Harp Tarihi neşriyatı. 1337 (1921). (Bu eserde tam kronoloji vardır).

— General Sedat: «*Yıldırım'ın Akibeti*». Genelkurmay Harp Tarihi neşriyatı.

— General Von Kress: «*Türklerle Kanal Seferinde 4 Sene*».

— General Fahri Belen: «*Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*». Cilt: IV Genelkurmay Basımevi. 1966.

— Binbaşı Larcher: «*Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*».

Hüseyin Hüsnü Emir'in «Yıldırım» adlı eseri, Yıldırım karargâhının havası ile kuruluş kronolojisi hakkında değerli bir kaynaktır. Hüseyin Hüsnü Emir, Yıldırım Ordusunda, Ordu Kurmay Başkanının yardımcısı olarak görevlendirilmişti. Daha birkaç Türk Subayı da vardı. Ama bunlar, göstermelik gibiydi. Yıldırım Ordusu Karargâhı, tam bir Alman Ordu Karargâhıdır. Ama Falkenhayn'ın erittiği ordular ve askerler Türktür. Hüseyin Hüsnü Emir'in bu karargâhın havasından bahseden şu satırlarını verelim:

«Falkenhayn, Birliklerimize emniyet verememişti. Bunları en başta debebi, Karargâhının sırf Alman olarak teşkil edilmesi olmuştu. Bu Karargâhı, alt Kumandanlıklarla ve Birliklerle, sıkı ve samimi münasebetler kuramadı. Falkenhayn'ın, Erkânıharbiye Reisi ile İkinci Reisini Alman olarak tayin ettirmesi, hem kendisine, hem bize zararlı oldu. Bunların hiç olmazsa biri Türk olacaktı.

Yıldırım Karargâhı, hakikatte bir Alman Karargâhı olduğundan ve Ordulardan birinin Kumandanı, diğerinin Erkânıharbiye Reisi de Alman bulunduğundan, muhaberat ekseriya Almanca olmuş, Türk makamları ve memurları bertaraf edilmişlerdi.

Filistin'de zafer geyesinin yanında Falkenhayn'ın, bir de Arap Siyaseti vardı. Filistin ve Suriye'de, daha şimdiden bir Alman nüfuzu ve himayesi tesis etmek istiyordu. Gerek ben, gerek arkadaşların Yıldırım Karargâhında, doğrudan doğruya vazifeli adamlar değildik. Ben, Erkânıharbiye Reisi Muavini, Yıldırım'da, bir Müşavir mevkisinde bile değildim. Ben, daha

-
- Ali Fuat Paşanın (Cebesoy): «Hatıraları».
  - Ali Fuat (Erden): «Paris'ten Tili Sahrasına».
  - Ali Fuat (Erden): «İnönü».
  - Ali Fuat (Erden): Mütarekede İstanbul'da yayınlanan Hatıra
  - Askeri Mecmuası'da pek çok yayımlar.
  - Falih Rifki Atay: «Zeytin Dağı».
  - Willy Bourgeois: «Lawrence». REK-TUR, 1967.
  - Ve diğer yayımlar...

Bunlara, Mustafa Kemal Paşanın bazı hatıraları ile, bilhassa 20 Eylül 1917 tarihli muhtırasını eklemelidir.

(٤)

وعري عرساں صولاندا اننى كورسون تايسه اولنه حقدور

سليدورم ارددر غردى قوماندا

سردا كتره باين

Mareşal Falkenhein, 30.IX.1917 tarihli bir emirde, Suriye'deki birliklerin kendi emrine gireceğini bildirir. IV. Ordu Kumandanlığı lağvolunmuştur IV. Ordu Kumandanı (Cemal Paşa) daha önce belirtildiği gibi, «Suriye ve Garbi Arabistan Kumandanı» olacak, fakat süren, aktif kumandanı tasfiye edilmiş bulunacaktır...

طاعت ۱۷۱۹۱۲ اقامت ساعت حضور در اعتنا
 بت امره کبره کلرد - یکی تقسیم در تزییناتک امره کبره
 طاعت مذکوره سزخی اردو مانی لهاش عقده ۱
 ۲ - در بخش اردو قول مدالنی لغو ایشده بود مرید
 وید و غیره عثمان قول اندالنی قائم اول عقده سزخی
 ردو مستسا اولمه اوزده مهالعه مذکوره ده یولغان
 طاعت ۳ مذکور قول اندالنه تا سده ۲ - سزخی اردو
 ربات رطقی سزخی قدس سزخی ۴ - بکره
 در بخش مرتبه اردو غزوی احتیالهی اول عقده ۵ -
 دن شی قول اردو قول مدالنی ۱۴ ۱۳ ۱۲ دن اعصار
 زده حاضر یول عقده ۶ - سزخی اردو در ای سزخی
 بی تزییناتک رطقی قدس سزخی ۷ - اولی سزخی

Halep'e geldiğim zaman vaziyeti görmüş ve Harbiye Nezareti Zatişleri (Kimlik işleri) Müdürlüğüne şu müracaatı yapmıştım:

“Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığında bana verilen vazifeye, daha uzun müddet tahammül edemeyeceğimi anlıyorum.

Bu devlette, yüksek Harbiye Nezareti makamınca, benim eski hizmetlerim ve şimcliki kabiliyetim hakkında bir kıymet ve ehemmiyetim varsa, şimdiki vazifemden affınla, memleketime daha faydalı olabileceğim diğer bir vazifeye tayin buyurulmağımı rica ederim.

Benim bu gibi meselelerde sabırlı, tahammüllü, karar ve harekâtında düşünceli, ihtiyatlı ve vatan hizmeti bahsinde şahsımı ikinci derecede tutan bir adam olduğum. lütfen dikkat nazarına alınarak, müracaatımın ciddiyetle telakki olunmasını istirham ederim.

Benim için, hususi maksatlarla doğmuş, teşkilâtım ona göre yapmış olan Yıldırım Karargâhında, tabii bir faaliyet sahası yoktur. Bilakis, Yıldırım Karargâhının her uzvu benden ürker. Beni karşılarında, yalnız bir engel ve bir Mubassır (Gözcü, gözetleyici) sıfatıyla gören bu Karargâh adamları ile benim, uzun müddet yanyana kalmaklığımıza, yani memleketimin aslı menfaatleri ile alay edilen bir yerde, benim sadece uysal bir seyirci sıfatı ile oturmaklığımıza imkân yoktur. Bu arizamın elinize vardığı zaman ben, sabır ve tahammülün son haddine gelmiş bulunacağım. Bu maruzatımı, ister siz nazarı dikkate alınız. İster Nazır Paşaya arzediniz. Zatialinizden...

Mustafa Kemal Paşa da Falkenhayn ve maiyeti ile çok çatışmıştır. İş Enver Paşaya da aksettirilir. Bir sıra yazışmalar başlar. Bu yazışmalar bu sayfalarda verilmiştir.

Mustafa Kemal iki defa, Suriye'de VII. Ordu olarak teşekkül edecek olan bir Ordunun Kumandanlığına tayin olunur. Birinci tayininde hem Hicaz Seferi Kuvvetleri hareketini, hem Irak harekâtını tenkit eder. İş keskinleşir. Ve Mustafa Kemal kendi tabirince, «Asi

bir asker olarak» Suriye'yi terkeder. Yani istifasını bırakıp İstanbul'a gider. Ondan sonra Veliht Vahidettin'le bir Avrupa seyahati vardır. Ama dönüşte Enver Paşa, işi bir olup bittiye getirir. VII. Orduya tayinini Mustafa Kemal'e, artık Padişah olan Vahidettin'e tebliğ ettirir. Yapacak bir şey yoktur. Ama bu sefer de Falkenhayn'la çatışır. Falkenhayn kendisine, âdeta döküntü bir Birlik vermek ister. Küçük ve dağınık bir Birlik... Mustafa Kemal bu Birliği, yani adına VII. Ordu denilen hazin varlığı, Askeri ve Siyasi hayatının en güçlü belgelerinden biri olan ve daha aşağıda vereceğimiz 20 Eylül 1333 (2 ekim 1917) tarihli büyük raporunda, Başkumandanvekili ve Sadrazam'a şöyle anlatır:

«Ordu, harbin ilk devresine bakarak çok zayıftır. Bir çok orduların mevcudu, normal miktarın beşte biri kadardır. Memleketin insan kaynakları, artık bu eksiklikleri ikmale muktedir değildir. Hatta VII. Ordu (kendi ordusu) gibi memleket içinde ikmal ve takviyesine çalışılan yegâne orduyu dahi, daha düşmana tek kurşun atmadan kuvvetli tutmaya imkân bulamıyoruz. Umumi takate misal olmak üzere şunu arz edeyim ki, cihanın en müşkiil işleri görmek üzere, biner mevcutlu taburlarla bana gönderilen 59. Fırkanın yüzde ellisi, ayakta durmaya bile mecali olmayan zualfidan (zayıf), hasta ve mecalsizlerden) ibaret olduğundan, ayrılmış ve sağlam görünen efrat (erler) 17-20 yaş arasındaki gelişmemiş çocuklarla, 45-55 yaşındaki amelmande (işe yaramaz) lerden ibaret kalmıştır. Diğer en iyi birliklerin mevcutları da, İstanbul'dan biner mevcutla hareket etmişler, ama Halep'e, ancak beşer yüz kişilik mevcutlarla gelebilmişlerdir. Bu halin sebepleri, umumi hayata ve mülki idarenin kuvvetine tabi ve binaenaleyh, bugün ıslahı orduların elinde olmayan amillere bağlıdır. Bu misal gösteriyor ki, bütün kaynakları toplayarak, ufak bir kısmı dahi kuvvetli bir halde bulundurmaya, artık imkân yoktur. Subaylar kadrosunun, kemiyet (nicelik) ve keyfiyet (nitelik) bakımından yetersizlikleri ise, izaha muhtaç değildir.»

Falkenhayn'ın Mustafa Kemal'le anlaşmazlığı çok sert olur. Çünkü Falkenhayn, Mustafa Kemal'in emrine verilen ve yukarıda hali

Mustafa Kemal Paşa

Mustafa Kemal Paşanın. 20.IX.1917 tarihiyle Halep'ten, Harbiye Nazırı Enver Paşaya ve Sadrazam Talat Paşaya gönderdiği mektup, onun askeri hayatının en tarihi belgesi, gelecekteki siyasi hayatının başlangıcıdır...

anlatılan döküntüyü de parçalar. Maiyetinden Domez isminde bir Kurmayı Mustafa Kemal'le temas ettirir. O, Mustafa Kemal'e VII. Ordunun da ikiye bölündüğünü ve bir kısmının Von Kress emrine verileceğini tebliğ eder. Geriye kalan kısım, şeklen iki Tümen kadar bir kalıntıdır. Mustafa Kemal isyan eder. İşi Başkumandanvekiline yazar. Bu muameleyi yersiz, yakışsız bulur. Bu yazışmaların önemli orijinalleri, metne eklidir. Ama zaten dar olan hacmimizi zorlamamak için, bunların yalnız fotokopileri ile, altlarında özetlerini veriyoruz. Enver Paşadan gelen cevap ise, biraz sabretmesi ve Cemal Paşanın oraya gelişini beklemesidir. Çünkü Cemal Paşa o sırada Avrupa seyahatindedir.

Ama zaten Cemal Paşa da kendi halinden şikâyetçidir. Vazifesinin ne olduğu bile belli değildir. Büyük, şatafatlı bir unvan... Ama aslında, haysiyet kırıcı bir işsizlik! Bütün Arabistan ve Suriye Unum Kumandanı Cemal Paşa aslında, Falkenhayn'ın hizmetinde, bir Levazım Reisi seviyesine düşmüştür. Hatıratında yazdığı gibi, Enver Paşaya:

«Ya Falkenhayn, ya ben!..»

diyecek hale gelmiştir. Hatta bir Alman olan General Von Kress bile Enver Paşaya, Falkenhayn'dan şikâyet telgrafları çekiyor tehlike çanlarını çalıyordu. Enver Paşa da işi anlar gibi olmuştur. Ama Falkenhayn'dan vazgeçemez:

«Bunun kabulüne imkân olmadığını ve Almanlar tarafından maddi yardım görebilmemiz için, bir Alman Generalinin Fihlistin cephesinde bulunması lâzım geldiğini»

bildirir (1).

Bu vaziyetler içindedir ki Enver Paşa acele Suriye'ye koşmuştur. Cemal Paşa şöyle anlatır:

«Enver Paşa Şam'dan geçerken ona, Falkenhayn'ın affedilmesi kabil olmayan hatalarını birer birer saydım. Bu zatın bizi ciddi bir felâkete sürükleyeceğini ve bugünkü şartlar içinde,

(1) «Cemal Paşanın Hatıratı» s. 159.

Falkenhayn'ın istemediği Von Kress bu cepheden çekilmektense, Falkenhayn'ın çekilmesini, Yıldırım Orduları Kumandanlığına Mustafa Kemal Paşanın getirilmesini söyledim.»

Ama ne var ki, Almanların maddi yardımı, bu yardım içinde Falkenhayn'ın Almanya'dan getirdiği ve dilediği gibi saçtığı, Arap Şeyhleri ile gizli münasebetlerde kullandığı 5.000.000 Alman altını, önemli rol oynuyordu. Bu arada Cemal Paşa, bu şartlar altında Suriye'de kalamayacağım da anlatır. Zaten bozgun başlamıştır. Enver Paşayla şöyle konuşur:

«— Ben gayet mahirane bir surette, ilk önce hiç kimseye sezdirmeyerek buradan göiya bir iş için çekilir, İstanbul'a gelirim ve sonra orada istifa ederim.»

Zaten Falkenhayn artık, Mülkiye ve İdare amirlerine de dilediği gibi hareketlerde bulunur. Mustafa Kemal, Velihahtla beraber çıktığı Avrupa seyahatinden işte bu hava içinde Türkiye'ye dönmüş, VII. Orduya tayin olunmuştu. İhtilaflar patlamıştı. Cephe ise artık bozulmuştu ve Kudüs de Ali Fuat (Cebesoy) un kahramanca müdafaasına rağmen sukut etmişti. Ali Fuat'a göre Falkenhayn, Kudüs'ün savunulması taraftarı değildi. Bütün ısrarlarına rağmen Kudüs'e tek bir yardım göndermez. Çünkü Kudüs, Hıristiyanlığın kutsal şehriymiş. Ve orada tahribata meydan verilemezmiş...

Biz şimdi askeri harekâtın da kronolojisini özetlemeden önce, tarihi bir Belgeyi burada vermeliyiz. Çünkü bu Belgede meydana vurulan şartlar, çok ciddi halleri aksettirir. Olaylar ve neticeler ise, her zaman işaret ettiğimiz gibi, şartların birer neticesidir. Bu şartları değerlendirirsek, işin gidişatını ve sonunu, galiba önceden görebiliriz. Bu Belge, cepheye gelen VII. Ordu Kumandanı Mustafa Kemal'in, Başkumandanvekili Enver Paşaya ve bir nüshasını da, bağlı bulunduğu Başkumandanvekilliği makamını aşarak Sadrazam Talât Paşaya yazdığı tarihi bir mektup veya rapordur. Öyle sanıyorum ki bu yazı hem askeri bakımdan önemlidir. Hem de onun, gelecekteki siyasi hayatının bir başlangıcı gibidir.

TARİHİ BİR BELGE

Mustafa Kemal'in bu mektubu, 20 Eylül 1333 (2 Ekim 1917) tarihini taşır. Mektup yazılırken, o sırada Halep'te bulunan Kolordu Kumandanı Albay İsmet Bey (İnönü) de, Mustafa Kemal'le beraber bulunmuştur. İnönü'ye göre bu mektup kendisine Mustafa Kemal tarafından dikte edilmiştir (1). Ama Mustafa Kemal tarafından imzalanmış ve muhtemelen, gönderilmeden önce üzerinde rötuşlar yapılmıştır. Bu mektup, memleketin genel durumunu, idari-siyasi cephelelerini de ele almaktadır. Buna ayrıca müstakil bir askeri rapor da eklenmiştir (2). Enver Paşa iktidarının sonuna doğru, genel vaziyeti de aksettirdiği için buraya da aldığımız bu mektubun metni şudur:

«Umumi vaziyet hakkında, acizane mütalaalarımı aşağıda arz ediyorum:

Memleketin umumi mukadderatını idarede mesul ve medhaldar olan zati devletlerinin, ifadelerini hiç bir bedbinliğe (kötümserliğe) ve telaşa hamletmeyerek, tam bir itidal ve ciddiyetle telakki edeceklerine olan itimadım, düşüncelerimi, en geniş mikyasta tavsire beni sevk etmiştir.

1 — Memleketin umumi ahvali, her şeyden önce dikkati çekmektedir. Harp, her milletten olan anasırımızı (Osmanlı halklarını) istisnasız olarak, son dereceye getirmiştir. Halk ile idare arasındaki bağlantılar sarsılmıştır. Evlerinde kalan ahali, ya kadınlardan, ya acizlerden, ya da asker kaçaklarından ibaret olup, emeklerinin mahsulleri kendi hayatlarını devam ettirmeye kâfi değilken, askeri ve mülki idare onlardan açlık ve ölüm karşılığında, mal ve mülklerini de almakta, istemekte, gittikçe ısrarlı ve inatçı olmak mecburiyetindedir. Diğer taraftan mülki hükümetin tam aczi, umumi bir anarşiye süriiklenen umumi hayatı idareye engel olup, halkın hakkı namuna ne düşünülürse, hepsini

(1) Ş. S. Aydemir: «İkinci Adam» Cilt: I.

(2) Bu mektubun ve ona bağlı askeri raporun metinleri, Türk İnkılap Enstitüsü tarafından yayınlanan «Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri» serisinin dördüncü cildinde, «Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri» cildinde verilmiştir.

hak ve adalete aykırı ve binaenaleyh, halkın devlete nefretini artıracak bir şekilde halletmek, zarurî itiyadındadır.

Mülki hükiümetin tam azci, bir zabıta kuvvetinin tam yokluğundan ve ihtiyaç derdiyle bütün memurlara sirayet eden irtikap, rüşvet ve suiistumalden ve memurların, keyfine düşkün bir hale gelmesinden ve Adliye işlerinin, mutlak surette işlememekte olmasından ileri gelmektedir. Bu sebepler (şartlar) umumi hayatı her köşede, her şehirde, esasından çürütmektedir. Umumi iâşe ve umumi ticaret ve iktisadiyat işlerinin, müthiş bir surette çökmeye başlaması, asıl alametlerdendir. Bugün bir para meselesi hasıl olmuştur ki, bu derd, ne halkta, ne memuriyetlerde gelecek için bir emniyet bırakmamakta ve namuslu insanları, bütün mukaddes bağlantılardan kopmaya sevk etmektedir.

Binaenaleyh, harp devam ettiği halde, karşısında bulunduğumuz en büyük tehlike, her taraftan çürüyen muazzam saltanat binasının, bir gün içeriden, birdenbire ve hep birden çökmesi ihtimalidir.

2 — *Umumi askeri vaziyet, harbin yakın bir gelecekte biteceğine işaret vermemektedir. Mütteliklerimiz, askeri darbelerle düşmanlarımızı sulha mecbur edecekleri artık bahis mevzuu olmayıp, Almanlar harbin idaresini (idare-i sevkiülceşiyeyi):*

— *Geliniz, bizi mağlup ediniz, esasına bağlamışlardır. Düşmanlarımızın birbirlerinden ayrılacaklarını zaman göstermekte olup, düşman ahalinin sefalet ve mahrumiyeti (bize bakarak) daha az olmak ve kendi itikattarınca, emin bir neticeye vasıl olmak ihtimali ile, bizim dayanacağımız kadar harbi uzatmaya tahammülleri tabiidir. Binaenaleyh, harp daha uzayacaktır. Bundan, harbin anahtarları bizim elimizde değildir manasını çıkarmak lâzım geliyor.»*

Mustafa Kemal Paşa burada, daha önce verdiğimiz askeri vaziyeti etrafıyla kaydeder.

Mustafa Kemal Paşa daha sonra, kendince doğru ve gerekli olan tedbirleri saymaya başlar. Bunlar arasında bilhassa, hariçte, yani Avusturya (Galiçya) cephesi ile, Romanya ve Makedonya'da bir tek

Osmanlı askeri bırakılmamasını, hepsinin memlekete çekilmesini tavsiye eder. İdare ve işe işlerini düzenlemeyi ön planda sayar. Bu konuda hatta, «düşman, Allah saklasın yeni felâketlere sebep olursa da, geride ve elimizde kalacak imtaka ve topraklardaki halkı, çürük ve dayanıksız bir halde bulmamalıyız» der. Sonra cephedeki askeri vaziyeti tahlil ile alınması gereken tedbirleri sayar. Sinâ ve Hicaz Kumandasının, bir Müslüman Osmanlıya ait olmasını, Almanların onun emrinde çalışmalarını ister. Ve âdeta direktir:

«Hayat ve memat meselesinde olsun, vatanın gerektirdiği işlerde karar hakkından mahrum bulunduğumuzu zannetmiyoruz. General Falkenhayn'm, bütün Suriye ve Hicaz'a kumanda eden zatın (yani, Cemal Paşanın veya bir Müslüman-Türk kumandanını) emrine girmesi zaruridir.»

Bu mektubun yazıldığı günler, Mustafa Kemal'in Suriye cephesinde Cemal Paşa ile tam anlaşma halinde olduğu günlerdir. O günlerde hem Cemal Paşa, Falkenhayn'a ve hatta Enver Paşaya kırgındı. İlem de Suriye cephesi artık sarsılmıştır. Sonra mektup, Mustafa Kemal'in ordudaki vaziyeti üzerinde ve daha yukarıda da işaret ettiğimiz şikâyetleri ile devam eder. Ordusu perişandır. Fazla olarak parçalanmıştır da. Kendisi Almanlar tarafından, neredeyse bir Tümen Kumandanı vaziyetine düşürülmüştür. Birlikleri parçalanmıştır. Bu durumu Enver Paşaya zaten bildirmiştir de. Şöyle devam eder:

«VII. Ordu Kumandanlığında kaldığıma göre, benim müstakil ve kanunen bütün arkadaşlarıma eşit bir Ordu Kumandanıyken, bu suretle ikinci ve üçüncü derecede bir Kumandan vaziyetine düşmekliğim teessürü davet etse de, Vatanın menfaati için haydi buna ses çıkarılmam. Ama böylece VII. Ordu birlikleri kâmilen gidip (benden alınıp) Von Kress'in birlikleriyle benim birliklerimin ayrılmasına, ayrı hareketine muharebe hali imkân bırakmazsa, yani daha biz sevkiyata başladığımız sırada düşman Sinâ cephesine taarruza başlar ve bu takdirde, gönderilen birliklerin, gereği gibi bir Kumandaya bağlanması kabil olmayıp, her gelen kıtanın parça parça hareketi başlarsa, vata-

nın mukadderatı bahis konusu demek olacağından, ben seyirci vaziyetinde kalmaya tevekkül ve tahammül edemem. Bu takdirde yapacağım iş, en ufak bir birliğimin dahi müdahale ettiği cepheyi ve muharebe hatlarını, kayıtsız şartsız, kendi emrime almaktır... Yani, kuvvetlerim, muharebe sebebi ile Sinâ cephesinde ve bir kumanda altında erimeye mecbur olursa, bu Kumandan, ancak b e n olurum...»

«İçinde bulunduğumuz bataklıktan, Almanlarla beraber bulunarak kurtulmak zaruri ise de, Almanların bu zarurettten ve harbin uzamasından istifade ederek, bizi m ü s t e m l e k e (sömürge) şekline sokmak ve memleketimizin bütün kaynaklarını ellerine almak siyasetine karşıyım...»

Görülüyor ki, İngiliz Genel Taarruzundan önce şartlar Orcluda, hiç de iyi değildir. Almanlara karşı hiddet seli, önündeki seddi yıkmak üzeredir. Ve Mustafa Kemal ilave eder:

«Memleket, bizim elimizden çıkarak, kâmilten bir Alman müstemlekesi haline girmiş olacaktır. Ve General Falkenhayn bu maksat için, bize borç olarak getirilen altınları ve Anadolu'dan getirdiğimiz son Türk evlatlarının kanlarını kullanacaktır. İşlerin artık bir memleketi müdafaa meselesi haline geldiği bu devirde, memleketin hiç bir köşesinin, herhangi bir ecnebi nüfuzu altına ve idaresine verilmesi, saltanat hayatımızı, tamamen ihlâl ve iptal eder. İşte benim mütaloatım, bundan ibarettir...»

Bu vesika, hem hali, hem geleceği, hem içinde bulunulan tehlikeleri, hem Almanların Suriye ve çölde Arap temaslarını açığa vurur. Bu mektupta, İmparatorluğun son nefesini çekişmekte olduğunu gösteren, hatta onun ruhuna bir fâtiha okuyup, asıl gerilerde, yani ana-vatanda, az çok sıhhatli bir halka dayanarak, ileride onunla ne yapılacaktır yapmanın bir karar ve işareti vardır. Nitekim Suriye elden çıkıp, Falkenhayn da, diğer Almanlar da çekip giderken Mustafa Kemal Paşaya verilen «Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığı» günlerinde o, Ali Fuat Paşaya (Cebesoy) Adana'da:

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على سيدنا محمد
الطاهر الطيب

سوره وردی

ببخش اردو قوما ندانی برابرا

مصلحتی که پیش خدمت

اداره محترم

۱۹۱۶

نام و نام خانوادگی
موسوی
محل
معدنی

~~وجه پیش خدمت~~
که نسبت در آن اردو

و خدمت صافه به ده

و خدمت و معلوم

اربع بی بی

ای و کلام

در بعضی اردو

ممنوع است

ممنوع است

زانه عیسی

ایندکم

شده است
قرارداد
طاعتی
۱۹۱۶

دوره
محل
معدنی

ایندکم

وقتی که با من در میان بودی

آنکه من با من در میان بودی
من بودم
آنکه من با من در میان بودی
من بودم
آنکه من با من در میان بودی
من بودم

آنکه من با من در میان بودی
من بودم
آنکه من با من در میان بودی
من بودم
آنکه من با من در میان بودی
من بودم

آنکه من با من در میان بودی
من بودم
آنکه من با من در میان بودی
من بودم
آنکه من با من در میان بودی
من بودم

آنکه من با من در میان بودی
من بودم
آنکه من با من در میان بودی
من بودم
آنکه من با من در میان بودی
من بودم

«— Artık iş halkın ve milletindir. Biz Ordu, ancak halka yardım edeceğiz...»

diyecektir...

*
**

AVRUPA CEPHESİNDE OSMANLI ASKERLERİ

Bu mektuba Enver Paşanın verdiği cevap 29 Eylül tarihini taşır. Ve bu cevabın orijinali burada metne eklenmiştir. Bu cevap gayet nazik ve alıttan alan bir üslupla yazılmıştır:

«VII. Ordu Kumandanı Mirliva (Tuğgeneral) Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine;

Şimdi aldığım değerli tahriratımızdaki mütelaalarımızı, Cemal Paşa ile olan muhaberatımızda okumuştum. Gerek memleket ve gerek ordunun bugünkü vaziyetini, ben ayın veçhile görüyorum ve biliyorum. Fakat düşmanlarımızın da üç senelik muharebe neticesinde buldukları hal, bizimkinden iyi değildir...»

Bu satırlarla başlayan cevap, işin idaresi temennileri ile devam eder. Şu satırlar da Enver Paşanın cevabındandır:

«Zatinalinizi eskiden beri tanıdığım ve takdir eylediğim cihetle, en müşkül zamanlarda ve en zor vazifelerde bunların vatanın menfaatlerine muvafık bulunmasını ve Sinâ cephesinde VII. Ordu Kumandanı sıfatı ile Kress Paşanın VIII. Ordusu yanında kemali muvaffakiyetle hizmet ifa buyuracağına eminim... Cenabı Hakkın, şimdiye kadar üzerimizden eksik eylediği ilâhi yardımının, ordumuza bundan böyle de feyz ve musirat bahşeylemesini ve zattalınıza de zahir ve muîn (yardımcı) olmasını tezarru (Tanrıdan niyaz) eylerim. İnşaallah yakında görüşürüz...»

-Pazar-

Enver

Şimdi Mustafa Kemal Paşanın Falkenhayn ile olan çatışmalarına ve bununla ilgili vaziyetlere ait yazışmalarının da fotokopilerini vermeliyiz.

Sonra kısaca Suriye'nin çöktüğü kronolojisine de göz atarak, bu bahse son verelim. Ama önce bir konuyu da kısaca belirtelim.

شماره ۶۰۰
 باشه خوانده الله و الهه

ذمه خودد

شما را در صلوات بر کبری آنک صورت الهه عبادت زوده غنا
 مورد صدق بر آری خود دوز بر صفت زبانی ما سینه
 کعبه در این زمانه بخاره کعبه آری بر اردو خواندنی کبریا کعبه
 و خطبه اوله سکه دلالتی افاده آیت استغاثه رهبر دین است
 جمله با عبادت بر کعبه اراده دولتی به نفع به نفع است
 بوند از زبانه شیرین آنک کبریا غنیمت نصیبی بر کعبه بی باک
 و عیب بر آید سوره ابره ما هجده آری بر کعبه در کعبه ده ده
 اینم اقدار اینم لطف الله سینه مقدسه اولور آید اصل
 هم نظام ارتقا در صفت و صلاحیت سیم الله استقامت
 اعطاء کرده و با نیت اینه ایچین حسابی بر آید الله
 و کبری خود نایب عملیه کندر صلاه بوقیل نشانه سرکاره
 خاستی دائمی اراده بر کعبه قابلیتی ده کننده کرده بیوم ما
 عبادت کعبه قرآ در کعبه سرفه اصدان استقامت ایوم
 - ۱۰/۱۰/۲۹ - مدعی از دوزخ است

صورت

ذمه خودد باشه خوانده

اردو کی قرابت دہانہ اسلوب اور لہجہ کے
 برآئی کوہ دومزورہ صہ آلام کووردی حقیقی لولہ بر صغیر
 دیکھ کر خود اورادہ ایفا ایلاحد عظیم وکل وکلہ اناسدہ بدی
 اردو کی آئینہ سونہ فلہد الشی نقیب امہ وضاہ طرختہ خانہ
 یورورہ ارادہ ایلاہ بلعکسہ خانم تندرہ لقا احوار ارادہ بلا
 ناہ بیٹھی لازورہ سیا جہ سده استعداده خورد الملکہ احوار سورب
 سورب لگا سعیدہ سربقا حوار وورسہ کہ ذہن دلتارہ یک مشک
 صبر و کلمہ ہا

صورت (حباب)
 بلیدیم فردا قرابت لفظ

سیاہی لہو و لوصلاحتہ حصفا بر اردو قرابتی اور لہجہ اسلوب
 اور لہجہ خوردی کورہ برشتی لہجہ سولہ لہجہ خوردی اور لہجہ
 خوردہ برآئی کوہ دومزورہ لفظا زبانہ آئینہ لہجہ ایلاہی حقیقی سہ
 رنجہ سولہ امت اسلوب لہجہ لہجہ متانم خوردی لہجہ
 شہ دشتونم جدا لہجہ بر لہجہ ایم سوزاہ سوزاہ خوردی لہجہ
 سولہ بدی اردو کی لہجہ ایلاہی لہجہ خوردی خوردی خوردی
 اناسدہ خجی الحقیقی سہ لہجہ خوردی اردو کی لہجہ خوردی خوردی
 لہجہ خوردی خوردی خوردی خوردی خوردی خوردی خوردی خوردی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مَجْلَدُ الْفَرَاسِغِيِّ
عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ

خردی یا سنان تو ماند الله حکم و عالم لایه سونک سار دهم طلا
 و باوی فرخ کرده عیاره ایله فرخ نالکن موضع عید اولدر. آله
 فرخندن و اردو دکل بر قول اردو اولم بلم جده نظر دخی جلد آله
 فونه دوری بوده نهدله ایستادد بر قول اردو تو ماند آله
 اولمیه خفی قضا عسده بولندیم بوی دوه یه شیر با سانه نقل آید بولیم
 سوله نارسیده طرخنده شیر با سانه بواحوال معلوم در حیات
 در لدر. اسس اعبارله محاوره لونده عیاره شمدیه
 قدر لیس اولدینم دفعه نغده و چون عمو فیده لچوردکم جانده
 ارفای دینده هوسرک کوسسه و با حوضه نالسه قرار
 و امرات آله و هم نظر دیرسه بر حاله و ختم سونه قلمی حرف
 ایچونه حقیق بر اردو به تو ماند آله عیار و لوله حقیق
 اردو کن آراهه سنکر بولدینم عهه ادرم

مدنی اردو تو ماند

سار ز لمان

سوره ورفقی

بیماری و درمانی
مکانیت حیات

شماره نویسی

قید نویسی

تاریخ صدور
موسسه
معتبری

۲۲/۱۰/۶

زاده میوه

تغذیه آدم • میرای خون در برابر اولاد محوره
 و فاکتورهای میتا اید جان این فاره ای اوقوم • موهاده
 و فاره نک • سینا چه سنده بیخی ارد در آگاهنه بر
 بولنه مایه صحنه و دوندنکر ایلک زمانده مصارف ایلک
~~صحنه~~ ~~صحنه~~ ~~صحنه~~ ~~صحنه~~ ~~صحنه~~ ~~صحنه~~
 سینا ~~صحنه~~ ~~صحنه~~ ~~صحنه~~ ~~صحنه~~ ~~صحنه~~
 نه صورته تقسم اوله صحنه و توتی تری نصل قور سندن صحنه
 میر فاکتورهای میتا دن صورتمدم بوندن حلای
 صحنه آلامدم جوابه کاتخیه قدر و صحنه
 صحنه ای نمدل اینک اینک بیوم ^{دنه} ~~صحنه~~ ~~صحنه~~
 بر موده ده ~~صحنه~~ ~~صحنه~~ ~~صحنه~~ ~~صحنه~~ ~~صحنه~~
 صحنه بیولنی رجا ادم

بازرسی شد
مهر و امضاء
معاونت

۱۳۸۸

NOT :

Buraya eklenen 4 fotokopi, VII. Ordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa ile, Yıldırım Orduları Grup Kumandanı Mareşal Falkenhein arasında iki yazışmayı, Mustafa Kemal Paşanın Başkumandanvekili Enver Paşaya bir yazısını ve Enver Paşanın kendisine cevabını teşkil ederler:

1. Mustafa Kemal Paşa, Mareşal Falkenhein'dan aldığı emrin suretini Enver Paşaya gönderiyor. Kendisine yapılan tebliğ şeklinden, istifaya davet manası çıkarıyor. Ve Başkumandanvekilinin kararını rica ediyor.
2. Falkenhein'ın Mustafa Kemal Paşaya yazısının sureti. Von Domez isimli Alman Kurmayı, Mustafa Kemal'in vazife kabul etmek istemediğini bildiriyor. Mustafa Kemal Paşa, bir nevi istifaya davet ediliyor.
3. Bu yazıda Mustafa Kemal Paşa Mareşale, vazife kabulünde tereddüt göstermediğini, ancak kendisine ayrılan kuvvetin yalnız iki tümeninden ibaret olduğunu ve kendisinin, Ordu Kumandanı sıfatıyla ancak bir Orduya kumanda edebileceğini yazıyor.
4. Enver Paşanın Mustafa Kemal Paşaya cevabıdır. O da müşkül vaziyettedir. Durumu Mareşalden sormuştur. Cevap alınca kadar, vaziyetin muhafazasını rica ediyor.

Çanakkale savaşları sona erince, o cepheden tasarruf edilen, elde kalan birliklerin, memleketin çeşitli cephelerine dağıldığını, ilgili bahiste kaydetmiştik. İşte bu safhada Enver Paşa, bu Osmanlı Birliklerinden bir kısmını, Avrupa'daki Müttefik cephelerine de göndermeyi düşündü. Onun bu düşüncesinin gerçek sebepleriyle mantık temelleri, bugün de aydınlanmış değildir. Gerçi çeşitli tahminler ve yorumlar yapılmıştır. Bugün de yapılmaktadır. Fakat Enver Paşa, 1908 öncesine ve Trablus muharebelerine ait hatıralarını yazdığı halde, Birinci Dünya Harbine ait Hatıratını yazmaya vakit bulamadığı için, bu konuda onu harekete getiren sebep ve düşüncelerin açık izahı üzerinde, kendi görüşlerini gereğince bilmiyoruz.

Ama şunu biliyoruz ki, müttefiklerimiz Enver Paşadan, Avrupa cephelerine, bilhassa Galiciya'ya (Avusturya cephesine) asker göndermek için istekte bulunmamışlardır. Hatta Enver Paşanın Avrupa cephelerine yardımcı kuvvet göndermek talbini, o zaman Alman Orduları Genelkurmay Başkanı olan Falkenhayn reddetmiştir. Bu keyfiyet, Falkenhayn'ın daha önce ve bir dipnotunda işaret edilen eserin-den anlaşılır. Falkenhayn ayrılınca, onun görevini alan Hindenburg ve keza Alman Umumi Karargâhının ünlü şahsiyeti Ludendorf, onun bu istek ve teşebbüslerini, ancak «İstisna» ile, yani istemeyerek, buna muhtaç olmadıklarını ifade ederek kabul ederler. Bu keyfiyet, Sedat Paşanın «*Yıldırım Akıbeti*» isimli eserinde de (sayfa 23) açıkça belirtilir. Bu askeri Şeflerin istemeczliği, galiba Türk askerinin eğitim vesaire bakımından, Avrupa'da ayrı bir cephe işgal etmelerini, te-reddütle değerlendirmelerinden ileri gelmektedir.

Ama ne var ki bir aralık, hem Osmanlı ülkesinde cephelerin en sıkışık zamanlarında, başta Galiciya olmak üzere Romanya ve Makedonya cephelerinde, tam 130.000 muharibe varan Osmanlı askerleri bulunuyordu. Hatta bunların, hele Suriye cephesi sıkışınca geri gönderilmeleri için Enver Paşanın yaptığı ve orijinaleri şimdi elde bulunan müracaatlara, ancak savsaklanarak karşılıklar verilmiştir. Bu arada Enver Paşanın, hele Makedonya'da, yani Bulgar ordusunun bir istilâ ve intikam savaşı yaptığı eski Rumeli'de, tam bir Kolorduya varan bir kuvvet bulundurması, cidden izahı güç bir karar ve keyfiyettir. Ama ancak şimdi ve eldeki yazışmalardan anlıyoruz ki Alman-

lar, Bulgarların harbe girmeleri için kendilerine birtakım vaatlerde bulunurken, Makedonya'ya, 6 tümenlik bir Alman kuvvetinin de gönderileceğini vaat etmişlerdir. Fakat sonradan oraya, Alman kuvveti değil, bir Türk Kolordusu yollamışlardır. Buna ait belge, ileride verilecektir.

Avrupa cephelerine çeşitli tarihlerde (1) birlikler gönderdik. Mesela 1916'nın temmuz nihayeti ile ağustos bidayetinde, XV. Türk Ordusu Galiçya'ya gönderildi. Makedonya'ya da bir Kolordu gönderdiğimizizi kaydetmiştik. Romanya cephesinde de önemli kuvvet bulundurduk. Sedat Paşaya göre bunların yekûnu 117.000 asker tutar. Ama bu yekûnu 150.000 olarak da gösterenler vardır. Şimdi biz, «Yan cepheler» diyebileceğimiz bu cephelerimizin askeri hareketlerini bir tarafa bırakarak burada sadece, oralarda bize karşı gösterilen muamelelerden nişan veren birçok vesikaların, yalnız ikisini okuyalım. Bunlardan birincisi, Galiçya cephesine aittir. Bu vesika, Galiçya'da 26. Fırka Kumandanı Hamit Fahri Beyin doğrudan doğruya Başkumandanlık Vekâletine çektiği şifre telgraftır:

«Burada müttefiklerimizin Fırkaya (Tümene) karşı muameleleri samimiyetten üri ve hodgûmanedir (yani, samimiyetsiz ve hencildir). Almanlar kendi Fırkalarından birini bir yere taarruz ettirdikleri zaman, ona gayet dar bir cephe ve diğer Fırkalardan alarak pek çok ağır topçu veriyorlar. Bütün topların şiddetli ateşi saatlerce, dar ve muayyen bir yere tevcih ettirilerek, toprağın altına üstüne getirdikten sonra, piyadelerine taarruz ettiriyorlar.

Halbuki, ancak 5.000 mevcudunda olan Fırkamıza, 10 ki-

---

(1) Birinci Dünya Harbinde Osmanlı ordusunun Avrupa cephelerine ait harekâtı, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Teşkilatının 3. serisine giren aşağıdaki eserlerde verilmiştir:

- 1 — Makedonya Cephesi: *Birinci Dünya Harbi*. VII. cilt. Avrupa cepheleri. 3. kısım.
- 2 — Galiçya Cephesi: *Birinci Dünya Harbi*. VII. cilt. Avrupa cepheleri. 1. kısım.
- 3 — Romanya Cephesi: *Birinci Dünya Harbi*. VII. cilt. Avrupa cepheleri. 2. kısım.

lometre genişliğinde, müstahkem (tahkim edilmiş) bir Rus cephesi vererek, taarruz ve zaptedilmesini emrediyorlar. Ağır topçu da veriyorlar ama, Rusların bu cephede, on altı taburu, 48 mitralyözünü ve bize üstün topçusu vardır.

Hele Bulgarlar, bunların harekâtı, umduğunun yüz mislini kazandığı için, kumar masasından mümkün merteye az zamanda ayrılmaktan başka bir şey düşünmeyen kumarbazın haline benziyorlar. Yani, istekli harbetmiyorlar. Vakit geçiriyorlar. Fakat beyhude yere kırılıyorlar. Almanlar ise bize acımıyorlar. Ve meram anlamak da istemiyorlar. Binaenaleyh Fırkaya verilecek vazifelerin, mevcudumuz ve vesaitimiz nispetinde verilmesi için, lâzım gelen makamlara emrolunması rica olunur.»

Hamit Fahri

Bu yazıda, Fırka Kumandanının içinde bulunduğu durum ve bunun kendisinde uyandırdığı asabiyet, açık bir şekilde görülür.

Ama Makedonya'daki Kolordu cephemize ait olan ve bu Kolorduyu ziyaret etmek isteyen Başkumandanvekilimizin bu ziyaretine karşı çıkan yazışmalar daha önemlidir. Makedonya'da Bulgar Ordusu Kumandanı ile Bulgar Hükümeti, Enver Paşanın bu ziyaret isteğini, açıkça red ederler.

Avrupa'ya gönderdiğimiz kuvvetlerden olsun ve Suriye'deki sıkışıklık üzerine bize yardım edilmesi, askerlerimizin geriye gönderilmesi hakkında Enver Paşanın telâşlı müracaatları ise, hakikaten savsaklanmıştır. Bu konuda Enver Paşa, hatta Bugarlara bile bir nevi yüzüsu dökecek durumda bırakılır. Aşağıdaki yazı onundur. Ve Bulgar Karargâhında Başkumandanvekkâleti Temsilcisi ve İrtibat görevlisi olan Ali Beye yazılmıştır:

«Bulgar Karargâhı. 'a Ali Beye

Bulgar Sejiri Sadrazam Paşaya ve bana, Bulgar Başkumandanlığının, Suriye vaziyeti üzerine, bana askeri kuvvetle yardım edebileceğini bildirdi. General Jukov'la görüşerek, bu yardımcı kuvvetin neden mürekkep olacağını sorulup bildirilmesini rica ederim.»

—Enver—

(Bu yazı, 10.12.1333 (23 aralık 1917) tarililidir.)

لغارت و اظلمه عمارت

~~الصلوة~~

عبدالله صانع عالم و لا اله الا الله

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين

والصلاة والسلام على سيدنا محمد وآله

الطيبين الطاهرين

الذين اصطفى الله لخلقه

صوت اوله بلده لى جباله

الله

Enver Paşa Suriye cephesine, Bulgarlardan yardım ümit ediyor!

Ali Beyin cevabı ise şudur:

Kstendil. 13.XII.1333

(28 aralık 1917)

*(Gizlidir ve mahrem bir zate
hallettirilmesi rica olunur.)*

(Şifre)

«Başkumandanvekili Enver Paşa Hazretlerine

10.12.1333 tarihli yazıya cevaptır.

Meseleyi General Jukov'tan sordum. Ben, Enver Paşaya mümkün olanı yapmak arzusunda olduğumu, İstanbul'da Koloşev'e telefonla söyledim. Ama bu sadece, bir hissin ifadesidir. Ancak bilirsiniz ki, benim öyle yardımcı askeri kuvvet sevki gibi bir meselede selahiyetim yoktur. Bu ancak, Hükümetin ve Kral hazretlerinin, vaziyeti düşünerek verebilecekleri karar ile olur. Kendisine bu meselenin (yani, Enver Paşaya yardım ederiz sözünün) daha önce kendisi ve hükümeti ile bahis konusu olup olmadığını sordum. Hayır, dedi. Ve sözlerine şöyle devam etti:

— Enver Paşa hazretleri mütteliklerine fiilen muavenet etti. Bu hususta Almanların her arzusunu yerine getirdi. Bu sebeple Enver Paşaya, Almanların yardımı taahhüt etmiş olmaları lâzımdır. General Ludendorff'tan aldığım bir telgrafta, Makedonya cephesindeki Alman ağır topçusundan kısmen ve makineli tüfeklerin dahi alınacağını ve bunları Türkiye'ye göndereceğini yazıyor. Alınabileceğini cevaben yazdım. Bu suretle Enver Paşa hazretlerine yardım etmiş oldum. Bu işle meşgul iken Alman Von Lussov (Enver Paşa Karargâhında Alman Generali) geldi. Türkiye'de vaziyetin müşkiil olduğunu ve kamu efkârının müteessir olabileceğini, bazı imalarla söyledi. Ben de kendisine buna meydan vermemenin Almanlara ait olduğunu, yardım yapmak suretiyle vaziyetin islahı ve Enver Paşanın mevkiinin madeten ve manen kuvvetlendirilmesine koşmanın, Almanlara düşüğünü söyledim.»

Ali Bey şöyle devam eder:

شبه
نور

المانده ترس استعدا و ما بعد و یاران از آنجه الامان یافتند مختلفه شدن حسارتی از آنجا
 تریکیم سوخته الهم اولیسی و عیبا بوده است اسما سول ایچون صوفیون برودانه حله حیرال
 نزهه کتبه سوله کتبی بویفتم طبعی بواجاره سی فرماه محوییه برودر دربی
 نیده کون جسم بومعادت سیدسی قولوسف حق صبه اولجه و ره جودون در
 ما ساسیه مخاص بویجه هفی سولیس اوزریم اولدی طند ز افندره سولیس اولجه
 اجهانکه بومشده بلغایستان ایچون برستله عطر در قولوسف لاکولدرن صوفیه
 شه بونله بولقدن مکه کلاشک واسه بوجوج محبت اولسه درموقط مسکوت برافندره
 زه خوف ادا قوشوریمه شنده فرلریم دن محبت اولندی . سده کره ده بوماده
 معلیاتم اولماریس درمقط کتبه کون قائله قوف ادا لاشده صوفیه صوفیه و کور
 برین رومه ساهنده یا کتبر برطالوریناره صل اوله سیدلینی برالون اردنک
 ادها ساهانه ساهرینه معبر فالده قدم درکات و اسله آر الدینی دیوه کده
 بر فرد بله ادره صلی بر ماه خرسه بر زقانه بویجه صول
 الطاف معایسا سید در کون اوله ایچون شعل چوره خاندودار صل اولدی ده
 بول سرسده ترله برعلی استاف بوقاری سونه سما لور بر اولده
 اتمیدلری برشی بریدین ایدم نقطه
 بولمدرنک سلفه - سله جودینی و برجه حواله برنامی اقطاب

باسمہ قوامی اور دینی امور میں

۷۸۸

حکم برودہ علی اسد میں برودہ

تعلیمی امور کے لئے قومی طور پر / شہزادہ کی انعامی اور...

ہرمیں ناپید اور کھلی ہوئی تعلیم کے لئے اس کا سلسلہ قومی طور پر...

جو یہ ہے...

یو ایچ حکومت کے ذریعہ تعلیمی امور کی نظر سے آئیہ

کئی برسوں سے اصلاحی امور میں توجہ سے توجہ سے توجہ سے توجہ سے

وہ سلسلہ میں قریباً اولیٰ و ثانیہ اور تیسری و چوتھی اور...

اس سلسلہ میں توجہ سے توجہ سے توجہ سے توجہ سے توجہ سے

انوریت جعفریہ متفقہ طور پر توجہ سے توجہ سے توجہ سے توجہ سے

اندری المائے عربیہ متفقہ طور پر توجہ سے توجہ سے توجہ سے توجہ سے

لاشکریہ توجہ سے توجہ سے توجہ سے توجہ سے توجہ سے توجہ سے

المنہ سلسلے میں توجہ سے توجہ سے توجہ سے توجہ سے توجہ سے توجہ سے

یا ترقی توجہ سے توجہ سے توجہ سے توجہ سے توجہ سے توجہ سے

سرگرمیوں میں توجہ سے توجہ سے توجہ سے توجہ سے توجہ سے توجہ سے

مختصر اور جامع توجہ سے توجہ سے توجہ سے توجہ سے توجہ سے توجہ سے

توجہ سے توجہ سے توجہ سے توجہ سے توجہ سے توجہ سے

«Bana kalırsa bu yardım meselesini Koloşev çıkarmış olacak, Jukov'un bu fikre karşı gelmeyeceği zannı ile, zatiâlinize bunu söylemiş bulunacak. Halbuki bu mesele Bulgarlar için, çok büyük bir meseledir.»

Şifre bu hava içinde devam eder. Hiç bir ümit vermez. Yani Enver Paşanın, evvelce kendilerine tam ve 5 tümenli bir Kolordu gönderdiği Bulgarlardan da aldığı karşılık budur. Yani onun güvendiği Bulgar dağlarına da kar yağmıştır...

Bu konuda daha fazla belgeler verebiliriz. Ama gerçek şudur ki, Avrupa'daki müttefiklerimiz, —küçük bazı Alman yardımları müstesna— Suriye'de vaziyetimiz sıkışınca bize yardım etmemişler, hatta oralara gönderdiğimiz askerleri bile iadede savsaklamışlardır...

*
**

SURİYE ÇÖKÜYOR

Son safhada Yıldırım Orduları Grubu, üç ordudan teşekkül eder: IV VII., VIII., VI. Ordular. Ama bunların hepsinin mevcudu, bir ordudan bile azdır. VI. Ordu zaten Irak cephesindedir. Onun yerine Suriye'de VII. Ordu yer alır. Mustafa Kemal'in VII. Ordusunun mevcudu şöyledir: 18.350 insan ve 7.724 hayvan, 74 top. Ama cephede tüfek sayısı, sadece 14.839. VIII. Ordunun ise, ancak 6.572 kişisi var!.. IV. Ordu, artık bir gölgedir.

İngilizlerin Gazze-Berüssebi hattına saldırıları, 31 teşrinievvel 1333 (13 kasım 1917) de başladı. Ve sekiz gün sonra, yani 21 kasım 1917'de cephenin yarılması ile bitti. Berüssebi'de III. Kolordu Kumandanı Miralay (Albay) İsmet Beydi (İnönü). Cephe Kumandanı General Von Kress, evvela bu bozguna onu töhmetli göstermek ister. Fakat İsmet Beyin verdiği karşı rapor, Grup Kumandanlığında incelenince, Von Kress suçlu çıkar. Zaten bir süre sonra Cephe Kumandanlığından da alınır. Berüssebi'de bütün kuvvet, kâğıt üzerinde 10 tabur görülmekle beraber, hakikatte 3.500 savaştıcı, 44 makineli tüfek, 4 batarya toptan ibaretti. Bunun karşısına ise İngilizler, 3-4 misli kuvvetle saldırıyorlardı.

Bu harpte İsmet Bey (İnönü) III. Kolordu Kumandanı olduğu gibi, Ali Fuat (Cebsoy) da XX. Kolordu Kumandanıydı. Ve Ali Fuat bu harekât safhasında cephenin çok aktif bir unsuru oldu. Bu muharebenin konusu ve kuvvet birçyeleri ile, harekâtın gelişmelerini, rahmetli Ali Fuat Paşadan bir akşam Şişli'deki evinde, bütün ayrıntıları ile dinlemiştim. Bir beyaz kâğıt üzerine kurşun kalemle, bütün Birlik numara ve işaretlerini de sıralamıştı. Şaşılacak bir hâfızası vardı. Tümenlerin, alayların, taburların numaralarını, yerlerini, hatta bunların kumandanlarının isimlerini, birer birer yazmıştı. Bu kâğıdı alıp muhafaza etmediğime, hâlâ üzülürüm. Ama Hüseyin Hüsnü Emir'in «Yıldırım» eserinde, bütün bunları, tablolar halinde takibetmek mümkündür. Fakat Berüssebi muharebesi askerî neşriyatta, hâlâ bir tartışma konusudur. İngilizler asıl saldırıyı, Gazze-Berüssebi hattının, Berüssebi kısmına yaptılar. Gazze'de oyalama hareketleri görüldü. Ama denizde 27 harp gemisi toplamışlardı. Her şey onu gösteriyordu ki, hedefleri Suriye'nin içerilicrine dalmaktı. Öyle de oldu. Bu muharebeler VII. Ordu katılamadı. Çünkü ona hareket emri verilemedi. Zaten bütün aksamı da parça parça dağıtılmıştı. Mesela Ordu Karargâhı emrinde ,bir tek yük (mekkâre) hayvanı bile yoktu.

Hulâsa 21 kasım, Gazze-Berüssebi meydan muharebesinin son günüdür. Ve cephe yarılmış, muharebe kaybedilmiştir. Taraflar dokuz gün, 50 kilometrelik bir cephede çarpıştı. Von Kress, bu muharebede sarsıldı. İtibarını yitirdi ve değiştirildi. Bu muharebede iki taraflı 100.000 insan çarpıştı. Biz ancak 25.000 tüfekle savaştık ve bütün cephede 206 topumuz vardı. İngilizler ise, tamamı 57.000 tüfek ve 270 topla, ayrıca çok kuvvetli süvari birlikleriyle hareket ettiler. Denizde ise 27 harp gemisi, onların gücünü artırıyordu. Gündüzleri kızgın güneşin, geceleri ilikleri donduran soğğun altında bizim kıtalarımız, doğru dürüst çadırlara bile malik değildiler. Subay ve erlerden her şey istiyor, ama onlara bir şey veremiyorduk...

Bu muharebeyi bir sıra muharebeler takibeder. Ama artık Suriye'de çözümlüş başlar. Taarruzlarımız olur. Ricatlarımız olur. Ama son neticeler aleyhimizedir. Yafa düşer, nihayet kudüs'e kadar dayanır. Ali Fuat Paşanın XX. Kolordusu burada, insanüstü bir direniş gösterir. Mustafa Kemal Paşa onu, en hararetle övgülerle tebrik eder.

Ama Falkenhayn, bütün ısrarlara rağmen buraya, tek nefes yardımcı göndermez. Ve nihayet Kudüs de düşer (9 ekim 1333 - 21 ekim 1917). Ali Fuat Paşanın Cemal Paşaya telgrafı şudur:

«Kudüs'ün müdafiasına memur olduğum günden beri, bunca ısrar ve tekitlerime rağmen, sizin tarafınızdan ve kendi teşebbüsünüze gönderilen süvari alayından başka, Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığından, hatta bir tabur bile imdat kuvveti alamadım. Bu suretle ve bir türlü değiştirme imkânı bulamayarak haftalarca birinci hat siperlerinde kalmaya mecbur olan zavallı askerlerimizin duçar oldukları fevkalâde yorgunluktan istifade eden İngilizler, bu sabah bir baskın hareketi ile o güzel Kudüs'ü işgal ettiler. Bu sukutun mesuliyeti, kâmilten Müşir Falkenhayn Paşaya aittir...»

Kudüs'ün düştüğü sıralarda Hüseyin Hüsnü Emir, artık Yıldırım Karargâhından ayrılmış ve yeni bir göreve atanmıştır. Yeni vazifesi, VIII. Ordu Karargâhı Kurmay Başkanlığıdır. Ama şimdi oradan da yeni bir hizmete atanır. Şöyle yazar:

«Kumandanımın bana hazırlattığı yük vagonu, benim için bir cennetti. Ama Alman Ludlof aynı trende, bir salonlu vagon da seyahat ediyordu. Bizim Ordu Kumandanımızın selahiyeti, ancak bir yük vagonuna varabiliyor, fakat bir Alman Binbaşısınınki, salonlu vagonlara kadar erişiyordu. Yolda mümkün olduğu kadar dışarıya bakmıyor ve önlemeye çalıştığım halde muvaffak olamadığım faciayı görmek istemiyordum. Topraklarımızda, bitilin demiryolu memur ve müstahdemleri, istasyon kumandanlıklarına kadar hep Almandı. Bu hat üzerinde, bizim henüz çalışan memurlarımız, artık bir hiçti. Kudretsiz, işsiz, ikinci derecede, hakir insanlardılar...»

Şam'a geldik. Şam ne hale dönmüştü?.. Sokaklarda Türkten fazla Alman zabıtları (subayları) ve erleri vardı. Bunlar ne yapıyorlardı. Az zamanda ortaya, bir sürü hikâyeler, menkıbeler yayılmıştı. Şam'da inzibat işlerine karışan Alman polisi bile vardı. Devlet adına zaptolunan birçok evlerin, otellerin üzerinde Alman bayrakları sallanıyordu. Şam Kumandanlık makamı

da bu aradaydı. Orası da bir Alman bayrağını taşıyordu. Şam'da Türk nüfusu ve Hükümet haysiyeti, artık kalmamıştı...»

Yetkili bir görgü tanığının, o günlere ait anlattıkları bunlardır. Ama şu da var ki, kısa bir süre sonra Şam'ın üzcrinde, zaten ne Osmanlı, ne de Alman bayrakları dalgalanacaktır. Çünkü:

«— *Elveda Suriye!*»

diyeceğimiz günler, hızla yaklaşmaktaydı...

*
**

ELVEDA SURİYE

Kudüs'ün sükûtundan sonra da Suriye adım adım müdafaa edilmiştir. Hem de her gün biraz daha güçlenen bir orduya karşı, her gün biraz daha eriyen ordularla. Bu safhada, Alman Asya Kolu ile, diğer bazı Alman Birliklerinin bu harekâta yakından ve müessir şekilde katıldıklarını, subay ve er olarak kayıplar verdiklerini, hatta bir Alman bölüğünün bir defasında, tamamen eridiğini, kaydetmek icabeder. Zaten şubat 1918'de Von Falkenhayn, işinden alınmış ve Enver Paşa, Alman Genel Karargâhı ile mutabık kalarak, Yıldırım Orduları Kumandanlığını V. Ordu Kumandanı Liman von Sanders'c vermiştir. Onun Çanakkale'deki Kurmay Başkanı Kâzım Bey, şimdi gene emrindedir.

Suriye'de şimdi üç Türk ordusu ile Alman birlikleri çarpışacaktır: IV., VII., VIII. Ordular... Bu Alman birliklerinin aksamı ve terkibi hakkında, şimdi elde bulunan tabloda, bunların insan mevcudunu göremiyorum.

Ancak burada şunu kaydedeyim ki, bilhassa Kudüs'ün kaybından sonra ve helc aşağıda zikredeceğim Şeria muharebelci ilc, onları takibeden ricatlar sırasında Türk askerlerinin durumu, hakiki bir sefalettir. Ne elbise, ne ayakkabı, ne yiyecek vardır. İngilizlerle beraber hareket eden Arapların ve hatta Arap şehir ve kasaba halkının saldırıları, mütemadi yol, köprü tahribatı, nakil vasıtalarının yetersizliği, hastalıklar ve sayılamayacak kadar yokluklar içinde bu bir muharebe değil, bir sürünüş ve eriyiştir. Ama ona rağmen elde ne

kalmışsa herkes kendine düşeni yapmaya çalışır. Yıldırım Orduları Grubu Kumandanı Liman von Sanders, bu akıl almaz yokluk ve zorlukları, «*Türkiye’de 5 Sene*» isimli eserinde anlatır. Askerin yazlık elbisesi ve çamaşırı yoktur. Çıplak vücuduna artık paçavra haline gelmiş aba elbiselerini giyer. Sıcak 55 derecedir. Ayaklarına, ayakkabı yerine çul parçaları saran askerler çoktur. Ham çarık, çok kıymetli ve nadirdir. Tabur kumandanları bile çokluk, çarık giyerler. Arazi ise çöl, bozkır ve çıplak kayalıklardır.

Kudüs’ten sonra İngilizler, martta Nablis istikametinde taarruzlarına başlarlar. İleri-geri hareketler olur. 9 mart taarruzları, iki taraf için de çok zayıftır.

26 martta, Şeria’nın şarkında, Birinci Şeria Muharebesi başlar. 31 martta İngilizler, bütün kuvvet ve vasıtalarına rağmen, geri çekilmeye mecbur olurlar. İngilizlerin her yenilişinde, geri çekilişinde, ondan önce onlarla beraber çalışan Araplar, Bedeviler bu sefer hemen bizim tarafa geçiyor ve tabii sonra gene o tarafa kaçıyorlardı. Hep yağma için...

Nisanda Yıldırım Orduları Grubu İngilizlere taarruza geçer. Bu çarpışmalar da üç gün sürer. 30 nisanda ise İkinci Şeria Muharebesi başlar. Cephe, Şeria’nın doğusundan Akdeniz kıyısına kadar sürüyordu. Bu savaşta Ali Fuat Paşanın (Cebesoy) Kolordusu, büyük faaliyet gösterir. Ama sonunda, Ürdün’deki önemli Salt kasabası, İngilizlerin eline geçer. Ve İngiliz Süvarisi, şimdi Ürdün’ün merkezi olan Amman’a doğru yürür. Araplar, Hicaz demiryolunu, köprüleri, İngilizlerin verdikleri vasıtalarla durmadan tahrip ederler.

Birliklerimiz gittikçe zayıflıyorlardı. Mayıs içinde, mesela 24. Tümenin iki Alayının mevcutları, her Alay için 150’şer kişiye düşmüştü. 15 haziranda ise Enver Paşa, Alman Genel Karargâhının, Suriye’deki Alman Birliklerini geri çekmeyi düşündüğünü Liman Paşaya bildiriyordu. Çünkü Alman Genel Karargâhı, bu askerleri Gürcistan’a göndermek istiyordu... Bu Kafkasya ve Gürcistan bahsine, ayrıca temas edeceğiz. Fakat Liman Paşa, bütün Almanların çekilmesine karşı çıktı. Hatta 22 haziran 1918’de Enver Paşaya, görevinden istifa edeceğini bildirdi. Fakat bir kısım Alman kıtaatı gene de geri alındılar.

Bu arada, evvelden beri adı geçen ve bir aralık Filistin Cephesi Kumandanı olan Von Kress ile bir kısım Alman Subayları da Kafkasya'ya (Tiflis'e) gönderildiler. Daha aşağıda göreceğiz ki biz, Kafkasya'da, yani İhtilal dolayısıyla Rus ordusu yıkıldıktan sonra da, onlarla çok uğraşacağız...

Nihayet 19 eylülde bütün cephede, İngiliz büyük taarruzu başladı. Neticeler şu oldu ki, mesela mevcutları 1200 tüfeğe inen tümenler, mevcutları nihayet 300-400'e inen alaylar ve mevcutları 130-150, hatta bazen 100 tüfeğe inen taburlar, gene de durmadan çarpışarak gerilediler. Bütün Türk süvarisinin mevcudu 120 atlıya düşmüştü. Hulâsa cephe yarıldı. Sahilden kuzeye doğru ilerleyen düşman süvari alay ve tümenleri, oradan doğuya doğru kıvrılarak Şam yolunu kesiyorlardı. Bu sefer elde kalan birlikleri, Şeria'nın doğusuna atmak gerekti. Ve bu kolay olmadı.

20 eylülde, Ordu Karargâhı olan Nâsıra baskına uğradı. Bir aralık geri alındı ise de, artık oralarda tutunulamazdı. Şehir ve kasabalarda Araplar, İngilizlerle beraber sokak muharebeleri yapıyorlardı. Şehir ve kasabalarda halk, yani kendilerini ve topraklarını savundüğümüzü sandığımız Suriyeliler, damlardan, pencerelerden, köşe başlarından, Türk askeri üzerine ateş yağıdırıyorlardı. Almanlar bu safhalarda, cidden etkili ve aktif savaşıyorlardı. Hulâsa ondan sonra görülen, artık bir bozgunudur. Kuzeyde Cenin yolu kapandığı için, Şam'a giden yol da kesilmiştir. Ne telgraf, ne telefon bağlantısı kalmış gibidir. Düşman uçakları ise, hiç bir karşılık görmeden, bütün çekilen kolları eritir dururlar.

Liman Paşa eserinde, işte tam bu hava içinde İstanbul'da Enver Paşadan, yapılacak bir askeri eğlence ve Çuval Yarışması için bir davet aldığını yazar. Tabii buna akıl erdiremez! Ama, bütün bu olup bitenlerden Enver Paşayı eserinde sorumlu tutar.

*
**

SON

16 eylülde Araplar, son büyük köprüyü de tahrip ederler. 23-24 eylülde ise Türkler, şimdi Ürdün'ün Başkenti olan Amman'dan çekilmeye başlarlar. Tabii her adımda, her geçtikleri toprağa kurbanlar

vererek. Elde artık pek ordu da yoktur. Mesela VIII. Ordu tamamen erimiştir. 1 ağustosta VII. Orduyu Fevzi Paşadan (Çakmak) devralan Mustafa Kemal, ne kurtarabilirse Şam'a doğru götürmeye çalışır. Her geçidi de ayrı ayrı savunmak lâzımdır. Mersinli Cemal Paşanın Kumanda ettiği IV. Ordu da tükenmiş gibidir. 30 eylülde Son Türklerle, Alman Birliklerinin kalıntıları Şam'a varırlar. Şam, bir mahşer günü gibi karışıktır. Doğudan Arap Bedevileri Şam'a girmiştir. Şam evlerinden de ateş yağar. Bir defasında Mustafa Kemal Paşa da sarılır. Ve hayatını, ancak soğukkanlılığı ve altına tapan Arapları okşaması ile kurtarır. Şam artık düşmüştür. 30 eylülde son tren Şam'dan ayrılır. Ve Şam şehrine, Şerif Faysal'ın bayrakları asılır. O Şerif Faysal ki, daha sonra Şam'a gelecek, ama Fransız birlikleri onu bu şchirden, tekmelerle kovacaklardır...

1 ekimde Beyrut'u İngilizler işgal ederler. 14 ekimde Humus terk edilir. 19 ekimde Hama bırakılır. Ve bu sıradadır ki, Osmanlı devletinin İtilaf Devletleri ile Mütareke haberleri yayılır. İngiliz tayyareleri ise her gün binlerce beyanname yağdırırlar. 23 ekimde Halep tahliye edilir ve 24 ekimde Halçp'in kuzeyinde muharebeler başlar. Bunlar Mustafa Kemal Paşanın kurtarabildiği kuvvetlerle başardığı son ve Liman Paşanın da ifadesine göre, hakikaten parlak muharebelerdir. Nihayet 31 ekimde Mütarekenin imzalandığı haberi gelir. Birinci Dünya Harbinin Türk cephelelerinde ve Mütareke öncesinde son fakat başarılı savaşını Mustafa Kemal vermiş olur.

Halçp'in kuzeyinde Katma cephesinde verilen, bu savaşlardır. Ama 1914'te Mısır'ın fethi için yola çıkarılan o büyük Cemal Paşa ordusunun, IV. Ordunun, şimdi elde kalan artıkları, 7-8000 kadar, bitkin, tükenmiş bir kalıntıdır. Araplar ise, yakaladıkları her Türk askerini, hemen parçalarlar...

Hulâsa, Suriye'ye artık:

«— *Elveda Suriye!..*»

diyorduk... İstanbul'da ise İttihat ve Terakki Hükümeti düşmüş, yerine, ömrü ancak bir ay sürecek olan Ahmet İzzet Paşa Hükümeti gelmiştir. Mareşal Liman von Sanders, yeni Sadrazam ve Harbiye Nazırından 30 ekimde, Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığını VII.

Ordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşaya devretmesi emrini alır. Bu devir muamelesi yapılır. Almanlar, artık Almanya'ya avdet edeceklerdir. Liman Paşanın veda mesajı, Orduya saygılıdır:

Adana — 31 ekim 1918

«Ordular Grubunun emir ve kumandasını, Mustafa Kemal Paşa hazretlerinin birçok muharebatta elhîyetini ispat eyleyen ellerine bırakmak mecburiyetinde kaldığım şu anlarda, emir ve kumandam altında, Osmanlı İmparatorluğunun menfaati uğrunda, ifa eyledikleri hizmetlerden dolayı bütün zabitan, memurlar ve efrada (erlere) kalpten teşekkürlerimi beyan eylerim.

Ordular Grubunun birçok zabitan ve efradını bana en sıkı bir surette bağlayan Gelibolu'nun şanlı günlerini, küçük Asya sahilindeki birçok cesurane teşebbüsleri, tarih ebediyen unutmayacaktır. Filistin'de bizim için bir başarı silsilesiyle devam eden, altı ay süren inatlı bir müdafaa ve bilhassa Tel-ül Azur (Tel-ül Arzu) Turmusa'ya, Elkefir ve her iki Şeria muharebeleri, Osmanlı ordusunun ve onunla beraber harbeden Alman ve Avusturya birliklerinin, inkâr kabil olmayan şecaat ve besaletinin, birkaç kat düşmana karşı, meydanda duran delilleridir. Bu vakaların hatıratı bana, Osmanlı İmparatorluğunun cesur evlatlarına dayanarak, istihbale sağlam bir inan ve güvenle bakabilecekleri kanaatini bahşediyor.

Osmanlı milleti ile müttefiklerinin ileride, sulh ve siikûna mazhar olmalarını ve senelerce süren muharebelerin açmış olduğu yaralardan şifa bulmalarını, Tanrıdan dilerim...»

Liman Von Sanders

Liman Von Sanders bizde, makul, anlayışlı bir Alman Generali olarak hatırasını sürdürür.

Istanbul'a gelince?.. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, İttihat ve Terakki tarihi devrini artık tamamlamıştı. 9 ekimde iktidardan çekilir. Önderleri ve o meyanda Enver Paşa, yurdu terkedeceklerdir. Ama biz, onun yurt dışındaki hayat hikâyesini, bu cildin son kısmında, taa son nefesine kadar izleyeceğiz.

Fakat şimdi, biraz geriye döneceğiz. Dalgalanmaları cihan ölçüsünde yankılar yaratacak bir olayın. daha doğrusu, cihan tarihinde etkiler yapacak bir katastrofa ve Birinci Dünya Harbinde Türk harbi ve dolayısıyla Enver Paşanın herakât ve icraatı ile ilgili akışına göz atacağız. Bu katastrof, Rusya'da patlayan ihtilaldir... O ihtilal ki, yalnız Birinci Dünya Harbinin son safhasında Enver Paşaya, yeni bir takım imkân ve hayal ufukları açmakla kalmamıştır. Bir gün bu harp aleyhimize bitince, yani ileride göreceğimiz gibi ve Enver Paşanın tabirince oyun kaybolunca, Enver Paşa, hatta kendi hayat ve mukadderatını da bu ihtilal dalgaları içine bırakacak ve sonunda, onun milyonlarca ve milyonlarca kurbanlarından birisi de, kendisi olacaktır.

İKİNCİ KISIM

Rusya'da İhtilal ve Ötesi

Rusya'da İhtilal, Enver Paşanın alın yazısında, hem bir ümidin, hem bir hayal kırıklığının hikâyesidir.

Bu İhtilal İledir ki, 1917'de artık bütün cephelerde yüzümüze kapanan kapılar, doğu İstikametinde bir çıkış yolu olarak açılır. Ama bu sefer de bu kapının önünde, müttefikimiz Almanya'nın karşımıza dikildiğini görürüz.

Rusya'nın Karadeniz'deki mirasından İse bize ve Enver Paşaya Almanlar, ancak bir azarlama payı ayıracaklardır...

IX

BEKLENEN İHTİLAL

Rusya'da ihtilal, beklenen ihtilaldi. Bu eserin II. Cildinde ve Rus çarlığı harbe girerken, bu kararı imza ile görevli olanlardan Dahiliye Nazırı Maklakov'un şu sözlerini vermiştik:

«Bizde harp, milletin büyük, derin kütleleri içinde, şevkle, hevesle kabul edilir şey değildir. Almanlara karşı bir muvaffakiyet kazanmaktan ziyade, ihtilal fikirleri halka yer etmiştir. Fakat ne yapalım, mukadderattan kaçınılmaz!..» (1).

Maklakov, Harp kararına imzasını her halde, geleceğini gördüğü bu ihtilalden titreyerek atmış olacaktır.

Rusya'da yalnız halk arasında değil, devleti idare edenler arasında da bir harp şevki görünmüyordu. Almanya, Rusya'ya 1 ağustos 1914'te harp ilan etmeden az önce, Çar II. Nikola, Alman İmparatoru Wilhelm'e, Kabine'ye bile danışmadan:

«Senin dirayet ve muhabbetine itmadım var»

diye yazıyordu. Harbin önlenmesini istiyordu. Rusya'da Harbiye Nazırı Sohomlinov, askeri kararların alınmasına karışmamış olmak için, kendini bir tarafa çekiyor, işi Genelkurmay Başkanlığına yüklemeye çalışıyordu. Bahriye Nazırı Grigoroviç, Rus donanmasının Alman donanması karşısında güçsüzlüğünü, bu donanmanın, Petersburg'u (Leningrad) koruyan Kronştad kalesini bile savunamayacağını söylüyordu. Almanların Petersburg'a girebileceklerini açıklamaktan çekinmiyordu. Rus tarihinin son bir yüzyıllık gelişimi ise, toplumun içinden, hatta yukarı tabakalardan gelen ihtilal teşebbüsleri, direnişler, hürriyet ve hiç değilse meşrutiyetçi demokrasi mücadeleleriyle doluydu. Gerçek aydınlar, düpedüz Çarlık aleyhindeydi.

---

(1) Askeri Mecmuanın 45. sene ve 67. sayısı. «Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa» Cilt: II. Sayfa 508.

Bu gelişmede gene Rus tarihinin, bizim aynı devirdeki tarihimizde olmayan bir özelliği, önemle etkisini gösterir. Gerçi Çarlık Rusya'sı da, Osmanlı İmparatorluğu da aynı devre içinde despotik idareler, yani İstibdat ve Hükümdarın mutlak idareleri altında yaşıyorlardı. Ama ne var ki Napolyon harplerinden sonra Rusya, artık Batı'ya açılmıştı. Batı fikriyatı, Batı tekniği, Batı ile kültür bağıntısı, artık bir olanaktı. Fransız inkılabının fikriyatı, olduğu gibi Rusya'ya aktı. Bizzat II. Aleksandr o safhada, Batılılığın, Batı fikir, edebiyat ve yaşantısının önderi gibiydi. O kadar ki, ondan sonra Fransızca, Rusya'da saray dili oldu. Halbuki aynı devrede, ya da mesela, 8-10 yıl önceki III. Selim devrinde, Reis-ül Kitap (Hariciye Nazırı) Atıf Efendi, Padişaha; Fransız İhtilali hakkında kargaların bile güleceği Lâyhalar sunuyordu (1).

Gerçi Aleksandr bile son yıllarda bu gelişmelerden korktu. Ama artık iş işten geçmişti. Nitekim asillerden, aydınlardan ve askerlerden kurulan bir gizli ihtilal cemiyeti, daha 1825'te despotizmi yıkmak ve İmparatorlukta Meşrutiyetçi bir idare kurmak için harekete geçti. Ama iş haber alındı. Önderler yakalandılar. Rus istibdadının korkunç zindanı Petropavlosk kalesinde öldürüldüler. Böylece, ihtilal ilk kurbanlarını vermiş ve geleneğini kurmuştu. Batı kültür, sanat ve edebiyatı ise önlenemiyordu. Rusya bu alanda büyük dünya şöretleri yarattı. Hulâsa Rus monarşisinin temeline, artık hürriyetin tohumları serpilmişti. Ama Rus nizamını teşkil eden ve bu alanda Osmanlı İmparatorluğundan da geri olan Toprak köleliği Rusya'da, 1860-1861'e kadar yaşadı.

Bu arada direnişler de birbirini kovalıyordu. Nitekim Anarşizmin de vatani Rusya'dır. Anarşistler gerçi, inşacı ve yeniden teşkilatlandırıcı prensipler ve sloganlar getirmiyorlardı. Ama içlerinde soyulu kadınların dahi bulunduğu bu İhtilalciler, İmparatorlar, Nazırlara, Valilere, hulâsa mutlak otoriteyi yürütenlere karşı suikastler tertip ediyorlardı. İmparator II. Aleksandr, böyle parçalandı. Fakat toprak

(1) Atıf Efendi Lâyhası'nın tamamı, *Cevdet Paşa Tarihi*'nin VIII. cildinde vardır.

köleliğinin kaldırılmasından sonra dahi toprağın, üçte biri Saray ve Soylular, üçte biri Kilise, ancak üçte biri de Halkın elindeydi...

Bu arada ve 1890'lerden başlayarak Reformcu veya İhtilalci Sosyalizm de sahnede güçlendi. Sibiryaya; sürgünler ve mahpuslarla doluydu. Ama bunlar arasında aydınlar, sürgünlüğü de bir mektep haline getirmeyi başarmışlardı. Nitekim Rus İhtilalini yapan Önderlerin hepsi oradan geçtiler.

*
**

1914'te Rusya harbe girmek zorunda kalırken, henüz pek sağalmamış bir yarası da vardı. 1904-1905 harbinde, Çarlık Rusya'sı Japonya'ya yenilmişti (ağustos 1909). Bu yenilgi, halk ve aydınlarla, Çarlık idaresindeki esir milletler arasında, bir hürriyet ve zafer bayramı havası estirdi. Çarlığın itibarı bitmiş gibiydi. Hatta Devlet merkezi Petersburg'da, İşçi-Asker Sûraları, iki yıl kadar varlıklarını korudular. Rus olmayan kavimler arasında da milliyetçi hareketler aldı yürüdü. Arada kanlar da döküldü. Hatta Çar'ın kışlık sarayının avlusunda, önde Gabon isimli bir papaz ve kilise bayraklarıyla ekmek dilenmek için yalvaran halkın üstüne, Çar'ın amcası, Çar'ın gözleri önünde «Ateş!» emrini verdi. Bir anda 1000'den fazla ceset yerlere serildi (22 ocak 1905). Günlerden pazardı. Ve Kanlı Pazar tabiri sonra, birçok ülkelerde ve bazı kanlı nümayişlere ad oldu.

Böylece 1914 harbine girerken Çarlık, henüz yaralarını sağaltmamıştı. Gerçi 1906'dan itibaren bir güçlenme başladı. 1906'da ilk Duma, 1907'de ikinci Duma, yani Parlamento açıldı. Ama ikisinin de ömürleri birer yılı dolduramadı. İş ciddiye alınıp, demokratik bir Parlamento ile, bir Meşrutiyet idaresine ve bazı Reformlara gidilemedi. Rus olmayan bölgelerde ıslahata, bilhassa Toprak Reformu ile İş Hukukuna gidilseydi. Çarlık belki bazı şeyler kurtarırdı. İhtilal gecikebilirdi. Bu sebeplerledir ki, Rusya'da İhtilalin kaçınılmaz olduğu, Rus fikir ve edebiyatında yerleşmişti.

Rus Sosyalizminin babalarından Plehanof, daha 1898'de ve Avrupa'daki bir Sosyalist kongresinde, Dünyada Sosyalist ihtilalin evvela Rusya'da başlayacağını haber veriyordu. Ünlü Rus romancılarından Turgeniev, «Bir Avcının Hatıraları» isimli eserinde, hatta bu

ihtilalin, kendi malikanesinde ve kendi köylüleri eliyle nasıl cereyan edeceğinin misalini verir. Bunlar tabii bazı öngörüşlerdi. Ama bir şeyler ifade ediyorlardı. Bu sebeple, Rus Dahiliye Nazırı Maklakov'un, 1914 Harp Beyannamesi'ne imza koyarken, geleceği sezen sözlerini yadırgamamak icabeder.

Kaldı ki Rusya'nın bu muharebeden, ne Avrupa'da, ne de Asya'da kazanacağı bir şey yoktu. Gerçi İstanbul Boğazlarını elde etmek, Rus siyasetinin geleneksel hedefiydi. Harp yılları içinden yapılan Sais-Pikon anlaşmasıyla, Rusya'ya Anadolu'da, hatta Batı Karadeniz sahillerine kadar uzanan yerler vaat ediliyordu. Ama, Rusya'nın Boğazlara yerleşmesine daima karşı çıkan da, bu anlaşmaya imza koyan İngiltere'ydi.

Şimdi de kısaca, İhtilalin hikâyesine geçelim...

*
**

ÇARLIK DEVRİLİYOR

1915 ağustosunda başlayan Rus-Alman harbi, her geçen gün Rusya'yı biraz daha yıpratıyordu. Hele Çanakkale harplerinin karşı taraf için yenilgiyle bitişi, Boğazlar yoluyla Rusya'ya yardım ulaştırılmaması, Rusya'nın askeri direniş gücünü önemle etkiledi. Rusya'ya, 1000 kilometrelik batı cephesinde her gün, en az 10.000 top mermisi lâzımdı. Rusya bunu yetiştiremiyordu. Rus donanması da hareketsiz kalmıştı. Orduda ve cephe gerisinde ihtilalci etkiler gittikçe güçleniyordu. Ülkede açlık da başlamıştı. 1916'da Türkistan'daki ayaklanmalar, ancak kanlı terörlerle bastırılabilmişti. Nihayet 12 mart 1917'de karışıklık başladı. Çar, son Duma'yı dağıtmış, ama Duma bunu kabul etmemişti. Petersburg, artık ihtilal havasına girdi. Askerler de ihtilalciler safına katıldılar. Daha iki gün geçmeden, 14 mart 1917'de Çar, tahtından devrildi. Yerine geçen Grandük Konstantin ise, ancak bir gün dayanabildi. Ve Duma, bir Geçici Hükümetle işe el koydu.

Fakat Geçici Hükümetin başında da Rusya'nın en büyük toprak sahiplerinden biri olan Prens Luvof vardı. Ve kimseye toprağından bir karış bile vermeyeceğini söyleyip duruyordu. Kabineye Adliye Nazırı olarak giren 42 yaşında Avukat Kerenski de işbaşına geçince, kendi

partisinin, yani Sosyal-Revolusyoner (S. R.) Partisinin, bütün toprak ve ıslahat vaatlerini unuttu. Hatta bir süre sonra Başvekil de olunca içinde, delice bir Napolyon kompleksi harekete geldi. «Sonuna kadar harp! Cephelerde Hücum dalgaları!» sloganları onundur. Halbuki halk, harpten kurtulmak ve ekmeğe kavuşmak için ihtilal yapmıştı.

Netice öyle oldu ki, Kerenski de hızla yıprandı. Görevi, Rusya'yı Sulha ve Reforma götürmek iken, kendini halktan kopardı. Tam tersine işçileriyle, Sulh ve Ekmek vaat eden, kayıtsız şartsız sulh isteyen Bolşevik Partisinin ekmeğine yağ sürdü.

Hulâsa iş o hale geldi ki, 7/8 kasım 1917'de Bolşevikler, sayı çoğunluklarıyla değil, fakat karşılarındakilerin sonu gelmez hataları, kendilerinin ise, zamana uyan sloganlarıyla, Petersburg'ta işe el koydular. Asker cephede zaten böyle bir işaret bekliyordu. Harpten bıkmıştı. Harp, maksatsızdı. Arkada bıraktıkları aileleri ise, aç ve emniyetsizdiler.

Bu ihtilalin Rus ülkesindeki gelişme hadiseleri ile, dünyadaki yankı ve etkilerine tabii girmeyeceğiz. İhtilalin neticesi olarak bizim burada işaret edeceğimiz ve bizi ilgilendiren safahat sadece, bu ihtilalden sonra cephelerdeki Rus ordusunun çözülüşü ile, onu takip eden Brest-Litovsk Antlaşmasıdır. Evet, artık ordular hızla ve ardı ardına çözülmüyorlardı. Silahını kapan, yahut silahını atan Rus askerleri, mutlak bir başsızlık içinde cepheyi terkedip dağılıyorlardı. O sırada bizim Doğu Anadolu cephemiz, Van Gölünün batı güneyinden başlayarak, Bitlis ve Mus, Ruslarda kalmak üzere Dersim'e dayanıyordu. Bu kısım, II. Ordu cephemizdi. Arada Dersim bir boşluk teşkil ettikten sonra, Kemah önlerinden başlayan III. Ordu cephesi, Erzincan, Kelkit, Gümüşhane ve Ardasay'ı Ruslarda bırakarak, Görcle-Tirebolu arasında Karadeniz'e ulaşıyordu.

*
**

ÇÖZÜLEMİYEN BİR SORU

Cephede tam bir sükûnet yerleşmişti. Rusya'nın, İran üzerinden Musul, hatta belki Halep vilayetlerini zaptetmek mücadeleleri de, İhtilalden sonra artık durmuştu. Gerçi cephelerde sükûn vardı. Ama

Doğu Anadolu cephelerimizde çok çetin bir kış geçirmiştik. Bilhassa yiyecek ve yem kıtlığı cephemizi sarsıyordu. Fırarlar pek çoğalmıştı. Bu devrede bizim cephemizden ölü ve hasta olarak 35.000 kişinin kaybolduğu, ama Rusların da İran ve Türkiye cephelelerinde 100.000 kişi kaybettikleri kaydedilir. Doğuda III. Ordumuzun 4 yıl içinde, ortalama hasta miktarı % 12 ve hastahanelerdeki ölenler yekûnu ise 128.000'di. Bu, hakikaten düşündürücü bir durumdur (1).

Fırarlara gelince? Fırarlar çok artıyordu. Cephe, biri düşmana karşı cephe, diğeri de geceleri kendi asker kaçaklarımızı önlemek için kendi birliklerimizin ardında ayrı bir muhafaza kordon hattı tesis edilmişti. Ama fırarlar en çok bu kordon hatlarından olurdu. Buna daha ziyade açlığın etkisi olduğunu sanıyorum.

Evvelce IX. Kolordu olan IX. Tümen Kumandanı Rüştü Bey (Paşa) etrafına topladığı subaylara:

«— IX. Kolordumuzun defterinde bugüne kadar, 90.000 firar kaydı var...»

diye konuşmuştu. Demek ki, kaçıyorlar, yakalanıyorlar, geliyorlar, sonra gene kaçıyorlardı. Liman Von Sanders Paşa, hatıratında:

«Anadolu dağlarında, köylerinde 300.000 asker kaçağı dolaşır. Bunlar, silah altındaki orduya eşittir...»

diye yazarken, bir gerçeğe dayanıyordu. Ama ne var ki, bu dağlarda dolaşır, köylerde saklananlar, kaçak da sayıldığı için, tarım ve toprakta da çalışmıyorlardı' Üretime katılamıyorlar, sadece tüketiyorlardı. O harp yıllarında cephe bu şartlar içinde yaşarken bazen, kendi yaşıtımız subaylarla:

«— Acaba askere sırayla kısa izinler verilse, askerlerin cepheden kaçmasında etkili olan ruhi ve fiziki sebepler biraz önlenemez mi? Asker, hem üretime, hem üremeye biraz katılamaz mı?»

(1) 25 haziran 1917'de III. Ordunun işe mevcudu 140.000, muharip mevcudu ise 40.414'tü. II. Ordunun 15 temmuz 1917'de işe mevcudu 90.000, muharip mevcudu ise, ancak 20.000 erdi.

diye dertleşmelerimiz olmuştur. Ama Birinci Dünya Harbinde ne Su-baya, ne Ere izin usulü yoktu. Ya da biz, bizim cephemizde böyle bir şey duymadık. Bu halin manası, bizim için sonuna kadar, çözüleme-yen bir istifham (soru) olarak kaldı.

*
**

BİR GECE BASKINI

1917'de ve Rus ihtilalinden sonra, Rusya'nın Batı cephelerinde devam eden savaşların aksine olarak, adına Kafkas Cephesi denilen Doğu cephemizde sükûnetin sürdüğünü daha önce kaydetmiştik. Gerçi Kerenski Batı cephelerinde Rus ordusunu tekrar canlandırmak, hat-ta düşmana öldürücü darbeler indirmek işine girişti ama, İhtilal Rus-yası için bu çabalar elbette ki bir şey temin edemezdi. Nitekim Geçici İllükümete en öldürücü darbe, Almanlar tarafından değil, kendi ül-kesinin içinden gelecekti. Bizim her iki Doğu cephemizde ise hare-ketler durmuştu. Yalnız 1917 sonunda, Erzincan batısındaki Kara-dağ'da bir gösteri baskını oldu: Başkumandanvekili Enver Paşa cep-heyeye gelmişti. Refahiye ile Çardaklı Boğazı arasındaki Melckşerif'te, 9'uncu Tümen Karargâhında bir gece misafir kaldı. O gece, 3100 ra-kımlı tepe cephesinde, her nedense bir de baskın tertiplendi. Daha arkada bir dağa, cephemizde ilk defa olarak 15 santimetrelik bir de Avusturya malı obüs bataryası yerleştirilmişti. Baskına, Tümen Hü-cum Bölüğü memur edildi. Obüs bataryasının gelişigüzel atışları, yük-sek dağları inletiyordu. Baskın olunca, tabii karşı taraf da mukabele etti. Ve baskın, hiç bir netice alınmadan bitti. Ama bu arada bazı kur-banlar da verildi.

Bunlardan biri, kendisi Hücum Bölüğünden olmadığı halde, ha-rekete gönüllü katılan ve Tümen Karargâhında vazife gören Münir oldu. Münir, Almanya'da okumuştur. Yakışıklı, değerli bir gençti. Cesedini Ruslar ertesi gün ve bir nevi törenle teslim ettiler. Münir'in bir sedyede yatan cesedi, insanı binbir düşünceye salabilirdi. Saçları iki yana taranmıştı. Yüzünde gençliğinin atılganlığı hâlâ zinde gibiydi. Onu teslim edenlerin yüzlerinde ve ifadelerinde, şu sual okunuyordu:

«Pekiyi ama, savaşı fiilen bırakmadık mı, niçin saldırdınız?»

Bu sorunun cevabını da hâlâ vermemi (1).

*
**

Gazeteler ve Ordu emri yayınları, Batı cephesindeki Rus-Alman çatışmalarının da artık tavsadığını, Rus ordusunda firarların arttığını, hatta isyanların başladığını bildiriyordu. Her tebliği de:

«— *Nihai zafer bizimdir,*»

sözleriyle bitiyordu. Bizler, Rusya'da olanları duyuyor, okuyor, ama bunlardan pek bir şey anlamıyorduk. Bizim cephemizde de Mütareke

1) Bu baskının ertesini gecesini, daha geride, Refahiye'deki Kolordu Karargâhında geçiren ve yapılan eğlencelere katılmayan Enver Paşanın, o geceki yalnızlığını ve ruh halini ifadeye yarayan bir mektubun ilgili parçasını burada dip notu olarak veriyorum. Bu mektup bana, kendisini şahsen tanımadığım, bir köylü okuyucum tarafından gönderilmiştir. Tarihi, 21.3.1969'dur. Okuduğu kitaplarından, Enver Paşa hakkında bir kitap yazacağını öğrenince, mektubunu yazıyor. Aşağıdaki parçayı naklediyorum:

«Sizi ilgilendiren 2 telgraf hatırımdadır. 1'inci telgraf Enver Paşanın 1555 senesinde, Erzincan ile Refahiye arasında bulunan cepheyi teftiş için Refahiye'ye uğramadan Alt köyden doğruca 9'uncu Kafkas Fırkası Karargâhı olan "Melikşerif"e geçtiği ve teftiş ile meşgul olduğu sırada Enver Paşaya hitaben Sadrazam Talât Paşa tarafından çekilmişti. Telgraf şuydu: "Arzuyu Şahaneye mukavemet edemedim. 1'inc Ferikliğe terjünizi tebrik ederim."

Sık sık terfi eden Enver Paşaya çekilen bu telgrafın ifade ettiği manayı size karşı açıklamayı zait addederim. Bu telgraf, cepheden Kolordu Karargâhı olan Refahiye'ye dönüşünde Enver Paşaya verildi.

Bu terfi üzerine Enver Paşa da evine şu telgraftı çekti: "İstanbul-Ortaköy. Naciye Sultan Aliyyetişân Hazretlerine: 1'inci Ferikliğe terjümi tebşir eder, malpeykerimin gözlerinden öperim."

Bu telgraftı o zaman Enver Paşanın evindeki telgraf merkezinde, Yaşar isminde bir memura yazdırdık.

O gece Kolordu Karargâhında Ordu Kumandanı Vehîp Paşa, Kolordu Kumandanları ve Erkânı Harpler, Kolordu Erkânı Harp Reisi Miralay Cavit (1'inci Büyük Millet Meclisinde Kars milletvekili) Beyin odasında meşhur meddah Harputlu Vahit Çavuş tarafından eğlendiril-

haberleri artık yaygındı. Yalnız gününü bildiremiyorlardı. Fakat bir gün ve tesadüfen tam bizim müstakil makineli tüfek takımının tuttuğu dağ geçidinin önünde, hem de mütareke tebliğ edilmeden, fiilen mütareke başladı. Karşıdaki tepelerdeki Rus siperlerinin üstüne fırlayan kalabalık Rus askerleri, birtakım bağırsaklarla bize doğru ilerlediler. Arada derin bir sel yatağı ve bizim önümüzde de mayın tarlaları vardı. Demek ki artık fiili mütareke olmuştu. İster istemez onlara karşı çıkmak ve gelenleri evvela mayın tarlalarından korumak, sonra da, bizim siper ve zeminliklerimize kadar gelmelerini önleyerek, tatlı dille karşılamak ve yerlerine göndermek lâzımdı. Öyle de yapıldı (1). En önde yürüyen iri yarı, sakallı bir Rus askerinin elinde, ortasına tuz konulmuş kocaman bir somun vardı. Böyle karşılama, bir sulh ve dostluk geleneği olarak Balkanlarda hâlâ yaşar. Bu ekmekten bir lokma koparacak, sonra tuza banarak ağzınıza atacaksınız. Bu, barış veya anlaşma demektir. Hem bu töreni yerine getirdim. Hem yanımdaki çavuşa aynı şeyi yaptırdım. Bizim cephemizde fiili mütareke böyle başladı ve onu resmi mütareke takibetti.

Rusların Mütareke isteğini de Başkumandanvekâleti bütün ordu-lara, 3.12.1933 (16.12.1917) tarihli tamimle ve özetle şöyle bildirmişti:

İrken Enver Paşa, Kolordu Kumandanının odasında saat bir buçuğa kadar yalnızca, oturmadan gezindi ve mütemadiyen duvarlardaki haritaların önünde duruyor ve dakikalarca onları tetkik ediyordu. Bizim Muhabere binası ile Karargâhı arasında 15 metrelik bir mesafe vardı ve karşı karşıyaydı. O bir odada eğlence güürültüleri göklere çıkarken Enver Paşanın bu yalnızlığı, halleti ruhuyesinin bir ifadesi değil midir? Bu olayın 1333 senesinin hangi gününde cereyan ettiğini hatırlayamıyorum, bu cihetten özür dilerim.

1'inci telgraftı resmi arşivlerden bulabileceğinizi tahmin ederim, fakat 2'nci telgraf her halde arşivlere girmemiştir.

Belki bir olayı aydınlatır düşüncesiyle arzeder, saygılarımı sunarım.»

*Rıza Türköz
Emekli Telefon Fen Memuru
Akent / Çal*

(1) O gün ve bu sahnelere ait ayrıntılar bütün havası ve neticeleri ile *Suyu Arayan Adam* isimli esrimde verilmiştir.

«Rus Orduları Başkumandanlığı, Merkezi Müttefik Devletler Başkumandanlığına, bütün Şark cephelerine şamil olmak üzere umumi bir mütareke akdini teklif eylemiştir.»

*
**

MÜTAREKE

7 aralıkta, Almanya ve Avusturya ile Rusya arasında Mütareke imzalanmıştı. 16 aralıkta da, Osmanlılarla, merkezi Tiflis'te bulunan Rus III. Ordu Kumandanı Brejneveski arasında, Erzincan'da Mütareke imzalandı. Buna göre taraflar, buldukları hatlarda ateşi kesceklerdi. Halbuki bu mütarekenin fazla ve fiili bir değeri de yoktu. Çünkü ateş zaten kesilmişti. Bu mütarekeye imza koyan Rus Kumandan ve Subaylarının, orduları üstünde artık nüfuz ve otoriteleri zayıftı. Nitekim aldığımız yetkiye göre, karşımızdaki Rus zeminliklerini ziyarete gittiğimiz zaman, ortada Subayları göremiyorduk. Yahut da bunlar, belli ki kötü muamele görüyorlardı. Kısacası, aralık ayında Rus ordusu, tam bir çözülüş ve dağılış halindeydi. Askerler kafile kafile cepheyi terk ediyorlardı. Nitekim kısa bir zaman içinde karşımızda artık bir düşman hattı kalmadı. III. ve II. Ordularımız karşısında aslında, ve Harp Tarihi kayıtlarına göre, 250.000 Rus askeri ve 475 top bulunuyordu. Fakat kasımda başlayıp, ekimde umumileşen dağılış, ortaya yeni bir mesele çıkardı. Dağılan Rus ordusunun silah ve mühimmatını, mümkün olduğu kadar Ermeniler alıyor ve karşımızda cephe hattı kuruyorlardı. O halde kışın en kötü mevsimi olmasına rağmen, Osmanlı ordusunun derhal ileri harekete geçmesi lâzımdı. Çünkü Rusların boşalttıkları sahalarda Ermeniler, Müslüman, Türk halka karşı, hemen saldırılara, toptan öldürmelere girişmişlerdi. Rus ordusu ise, artık bir kuvvet değildi. Güney Kafkasya'da Gürcüler, Ermeniler ve Azerbaycanlılar, kendi başlarının çaresine bakmak derdine düşmüşlerdi. Kısa zamanda, Muhtar İdareler ve hemen ardından da Müstakil Devletler halinde teşkilatlandılar. Bir aralık bu üç yeni Cumhuriyet, merkezi Tiflis olmak üzere bir Güney Kafkasya Komiserliği Federasyonu, ya da Seym'i kurdular. Ama bu teşekkül ömürlü olmadı. Zaten bu Federasyon Kabitesinde Azerbaycan'a, yal-

ımız Sihat Nezareti düşmüştü. Bâkû Başkenti de, Azerbaycan'ın elinde değildi.

Gürcü ve Ermeniler ise, süratle silahlandılar. Askeri Birlikler kurdular. Çünkü bunlar, zaten Rus ordusunda askerdiler. Subayları, Yüksek rütbede kumandanları vardı. Silah kullanmasını biliyorlardı. Halbuki Azerbaycan Türkleri pek askere alınmazlardı. İçlerinden tecrübeli Subay ve Kumandan kadrosu da yetişmemişti. Onun için Ermeniler, daha ilk çöküntüden itibaren Osmanlı Ordusu karşısına muntazam birliklerle çıktılar. Daha sonra ise, karşımızda kısmen Gürcüler ve en mühimi, Azerbaycan istikametinde müttefikimiz Almanlarla karşılaştık. Buna ait belgeleri vereceğiz...

*
**

İLERİ HAREKET

Böylece, ordunun ileri harekete geçmesi artık şarttı. Bu hareket, 12 şubatta, yani Doğu kışının en sert ayında başladı. İlk günkü yürüyüşümüzü unutamam. Refahiye'nin ilerisinde Bulgar Çayırı'ndan harekete geçildi. Birliklerimiz, yüksek bir bölge olan Çardaklı Boğazını, ancak 12 saatte aşabildiler. Sanıyorum ki mesafe 10 kilometre kaddı. Halbuki bir an önce ilerlemek ve Erzincan Türklerini, toptan öldürülmeden kurtarmak lâzımdı. Berket versin, Çardaklı'dan sonra yol iniş halindeydi. Çekilen Rus ve Ermenilerin ayakları ve vasıtaları altında kar, oldukça çığnenmişti. Ertesi sabah Erzincan'a girildi.

Çardaklı'da da, hiç kurşun atmadan kayıplar verilmişti. Ama Erzincan ilerisindeki Cibice boğazında patlayan tipide, çok insan ve hayvan kaybedildi. Gene hiç kurşun atmadan.

İleri harekâtın ayrıntılarına girmeyeceğim. Anayoldan zaten ayrılmamıyordu. Bu yolu bırakıp Sipikör tarafından bir yürüyüş veya çevirme işine girişen Halit Bey (Halit Paşa, Mecliste öldürüldü), Erzurum berisindeki Cinis köyünde orduya katıldığı zaman, yanında ancak birkaç kişi kalmıştı. Götürdüğü birlik, dağlarda donmuş, ermişti... Geçilen köylerde ise, ancak ölü yığınları buluyorduk. Ermeniler, yollarındaki bütün köylüleri, istisnasız öldürüyorlardı. Hulâsa nihayet Erzurum önüne varıldı. Orada bir gün, devamlı muharebe

edildi. Kayıplar verildi, 12 martta Erzurum'a girildiği zaman ise, şehrin yarı nüfusundan fazlası öldürülmüştü. Nihayet Sarıkamış istikametinde Kötek'e, eski sınırimıza varıldı. Van istikametinden yürüyen kollarla, Karadeniz kıyısını takibeden veya Kelkit vadisini izleyen kollar da eski sınırlara eriştiler. Rusların, işgal ettikleri vilayetlerimiz, artık kurtarılmıştı. Şimdi önümüzde, Güney Kafkas illeri vardı: Gürcistan, Ermenistan ve uzakta Azerbaycan!.. Yani, Hazer Denizi ve nihayet Turan...

U m d u ğ u m u z D a ğ l a r a K a r Y a ğ ı y o r !

Rus İhtilalinin patlaması ve neticede Rus ordularının çöküşü, Enver Paşada umutlar yaratmıştı: Harbe girsinler diye Bulgarlara verdiğimiz toprakları geri alacaktık. Rumeli'yi, belki de, Mesta-Karasu'ya kadar kurtaracaktık. Kafkasya'da eski topraklarımızdan sonra, Azerbaycan'a, Turan'a, geniş kapılar açılacaktı. Rus donanmasından bize paylar verilecekti.

Ama, umduğumuz dağlara kar yağdı. Bu sefer de karşımıza, müttefikimiz Almanya dikilmişti. Hem de tam bir sertlikle...

X

ŞİMDİ NE OLACAKTI?

Kafkasya'da Rus hâkimiyeti ve Rus orduları çökerken, Kafkas milletleri için yeni ve önemli meseleler ortaya çıkıyordu. Bu meseleler, hele Güney Kafkasya'da, hızla geliştiler: İlk problem şuydu: Şimdi ne olacaktı?

Bu kaos içinde kendilerini en çabuk toparlayanlar, Gürcüler ve Ermeniler oldular. Çünkü bu iki millet, Rus Çarlığı zamanında da milli bütünlüklerini muhafaza etmişlerdi. Milli kültürlerini geliştirmişlerdi. Milli edebiyat, milli dilde ileri bir basım-yayın, Rusçanın kültür dili olarak kullanılmasına rağmen, kendi dillerinde ve bilimin her kolunda verilen eserler, bunları veren yerli bilginler yetişmişti. Gürcü kitaplığı ve Ermeni kitaplığı zengindi. Her iki ülkede değerli aydınlar yetişmişti. Güzel sanatlar, müzik, tiyatro ve mesela Tiflis'te, Avrupa'dakilerle boy ölçüşecek opera gibi kültürel müesseseler, ileri ve canlıydı. Hulâsa bu ülkelerde, aydın kadrolar vardı. Kiliseler de canlı ve aktifti...

Güney Kafkasya'nın doğu bölgesini teşkil eden Azerbaycan'a gelince? Gürcü ve Ermenilerin, bütün kademelerdeki Rus mektep ve Üniversitelerinden kolayca faydalanmalarına ve kendi vatanlarında da benzeri Eğitim müesseseleri kurabilmelerine karşılık, Çarlık Rusyasının Türk bölgelerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da gençler, bu mekteplere serbestçe kabul olunmuyorlardı. Azerbaycan'da yüksek tahsil görmüş yerli gençlerin sayısı, ancak iki elin parmaklarını dolduracak kadardı denilebilir. Rusça okunulan ve Gimnazyum denilen yedi sınıflı mekteplerin sayısı da azdı. Yüksek mektep yoktu. Binbir izin ve kontrole çıkabilen Türk dilinde gazetelerin sayısı ve baskı adedi hazindi. Edebiyat alanında, tiyatro kolu güçlüydü. Roman yoktu. Birçok isimleri saymazsak, son devrin edebi ürünleri, Halk Edebiyatı sevivesini pek de aşmış değildi. Gerçi mesela *Lülyuzât* gibi bir dergi ve *Sabir*, *Vakıf*, *Molla Penah* gibi şairlerden, bilhassa *Sabir*,

halkın meselelerine tercüman olmak, halkını aydınlatmak için bir şeyler yapmaya çok çalışmıştı. Ama çağdaş ölçüye vurulunca, bunlar da zayıf kalıyordu. Azerbaycanlılar Din bakımından da iki kola bölünmüşlerdi: Sünni ve Şii... Azerbaycan'ın merkezi hareketli ve Petrol üreticisi olan Bâkû, Kozmopolit bir şehir manzarasıydı. Rus tesiri, Fars tesiri ve 1908 ihtilalimizden sonra Osmanlı tesiri, birbirine karışıyordu. Halk dili bile sintaks (Nahv) bakımından, bir nevi Rus kaidelerine doğru bozuluyordu. Ama gene de, dağlarda, köylerde sıhhatli bir halk temeli yaşıyordu. Fakat Aydınların olmayışı, yarı aydınların, bütün iyi duygularına rağmen yetersizliği aşikârdı. Hülâsa Azerbaycan bir şeyler bekliyordu. O da ancak, Osmanlı Ordusu ile, Osmanlı aydınlarında uyanan Milliyetçi duyguların yardımı ile olacaktı. Yani Osmanlı ordusu gelecek, Muharebeler yaparak kanlar dökülecek, Azerbaycan'daki kardeşlerini kurtaracaktı. Ondan sonra da, tek dil, tek kültür, tek din ve tek ülkü temeli üstünde bir Azerbaycan Devleti, tarih içinde yerini alacaktı...

Rus ordusu çöküp de, Osmanlı ordusu da Güney Kafkas sınırlarına vardıktan, anayurdu ve eski toprakları kurtardıktan sonra, Enver Paşanın ümit ve hayallerini güçlendiren buydu. Bu orduda hayatta kalıp, bu sınırlara erebilen genç subayların rüyalarını süsleyen hayaller de bunlardı. İşte tam bu safhadadır ki, müttefikimiz Almanların garip ve hiç beklenmeyen direnişleriyle, hem siyasi-diplomatik, hem de hatta askeri mukavemetleriyle karşılaşıldı. Bu konuda entere-san ve henüz yayınlanmamış birçok belgelerden bazı önemlilerini vereceğiz. Ve göreceğiz ki, bu Alman baskısı altında hatta Enver Paşa bile, bir gün gelecek, Alman İmparatoru adına da konuşan Alman Genelkurmay Başkanı Hindenburg'a, son ruh mukavemetini de yitirerek:

«— Ben böyle beklemiyordum, bu gece vazifemden istifa ediyorum...»

şeklinde yazmak zorunda kalacaktır.

Ama bu Alman-Osmanlı mücadeleleri ve Almanların Osmanlı müttefiklerine düpedüz cephe alıp, şaşılacak manevra ve davranış-

larıyla diretişî belgelerinden önce, Osmanlı ordusunun, Azerbaycan üzerine yürüyüşü sahnelerini görmeliyiz.

*
**

KUZEY AFRİKA'DAN HAZER DENİZİNE

Kuzey Afrika ve bilhassa bugünkü Libya toprakları, Enver Paşanın hatırasında daima zinde kalmıştır. Balkanlarda 1908 ihtilali ile sonuçlanan dağ ve çete çarpışmalarından üç yıl sonra, gençliğinin ilk büyük imtihanını Trablus muharebelerinde vermişti. Evvela Derne, sonra Derne ve Bingazi Cephesi Kumandanı olarak orada, yokluklardan örülmüş bir direniş, onun şanına, yeni haleler katmıştı.

Balkan harbinin patlaması üzerine Kuzey Afrika'dan ayrılış zorunda kalışı, onun bu topraklarla olan ruhi ve maddi ilişkilerini kesmedi.

Birinci Dünya Harbi sırasında Trablus ve Kuzey Afrika, bizim için bir Yan Cephe olarak devam etti. Oralara aktif Osmanlı Subayları ve bir de Osmanlı Şehzadesi gönderildi: Osman Fuat Efendi... İşte Enver Paşanın Kardeşi Nuri Paşa, bu safhada Libya kıyılarındaki, Mısırata Cephesi Kumandanı olarak bulunuyordu. Henüz gençti. Rütbesi de ileri değildi. Ama hızla terfi ettirildi. Ve nihayet Osmanlı ordusu eski sınırlarımıza varıp, 1878 Berlin Antlaşmasıyla Ruslara bırakılan Kars, Artvin, Ardahan gibi daha eski topraklarımızı da kurtardıktan sonra, iş Güney Kafkasya'ya yürümek ve Azerbaycan'a ulaşmak şeklini aldı. Enver Paşa bu iş için ,Kardeşi Nuri Beyi Kuzey Afrika'dan davet etti. Zaten Amcası Halil Paşa da o sıralarda, bu cepheye gelmiş ve Şark (Doğu) Orduları Grup Kumandanı olarak vazifelendirilmişti. Demek ki şimdi Güney Kafkasya ve Azerbaycan ile Kuzey Kafkasya ve hatta belki de daha ilerisi işleri, Enver Paşa ile, Amcasının ve Kardeşinin ellerinde toplamış oluyordu (1). Öyle görünüyor ki, bu işlerde Enver Paşanın, ancak kendi yakınlarına ve

(1) Bu Azerbaycan, Kuzey Kafkasya ve daha ötesi sözlerinde bir gerçek vardır. Çünkü gene göreceğiz ki Enver Paşa, bir aralık Tahran'ın işgali ve hatta Türkistan problemleriyle de meşgul olmuştur. Ona sunulan ayrıntılı bir Türkistan raporunun, daha ileride üzerinde duracağız.

sırası geldikçe açıklayabileceği düşünceleri vardı. Zaten göreceğiz ki, Belgeler de bunu açıklar.

Kısacası Arpaçayı ve Ermenistan sınırına ulaşıp, önde artık Güney ve Kuzey Kafkasya toprakları açılınca, Enver Paşa geniş planlara kendini verdi. Bunlar, Enver Paşanın sırları da diyebiliriz. Çünkü, kendi Alman Erkânıharpleri dahi bu işlerde, ya ondan ayrı görüşte, ya da ona karşıydılar. Sırlarını ise Enver Paşa, demek ki ancak kendi yakınlarıyla paylaşabilecekti...

Kuzey Afrika'da Mısıratan, Güney Kafkasya cephesine çağrılan Enver Paşanın Kardeşi Nuri Beyin, bütün hızlı terfilere rağmen rütbesi ancak Yarbaydı. Azerbaycan istikametinde ise Enver Paşa ayrı ve müstakil bir kuvvet kurmak istiyordu. Bu kuvvetin hedefi Azerbaycan'dan sonra, Dağıstan ve Kuzey Kafkasya'ydı. Yarbay rütbesinde bir askerin Tümen ve belki Kolordu kumandanlarını emri altına alması uygun düşmezdi. Onun için Yarbay Nuri Bey, bir şekil düzenlemesiyle Nuri Paşa olarak tanındı. Kendisine Padişah V. Sultan Mehmet, bütün Kafkas İslam orduları ve bölgeleri için, bir vekâlet veya bir nevi Emirlik Fermanı verdi. Gösterişli bir şekli olan bu Ferman eldedir. Halil Paşa ise, aynı zamanda Nuri Paşanın da amiri olacaktı. Böylece işler yürütülecekti. Nuri Paşanın emrine verilecek birliklerle mahallinde teşkil olunacak yerli gönüllü birliklerin katılacağı ordunun adı da, İslam Ordusu oldu. Bu ordu, müstakil bir hüviyet aldı...

*
**

İSLAM ORDUSU

Nuri Paşanın, kendine verilen İslam Ordusu Kumandanlığı ile, ona bağlı harekâtın sonuna kadar gelişmeleri hakkında, daha sonraları hazırladığı rapor veya hatıratın bir nüshası eldedir. Bu hatıra:

«Kafkas İslam Ordusu Harekâtı»

başlığını taşır. Aslı her halde eski harflerle yazılmış olan bu belgenin eldeki nüshası, yeni harflerle yazılmıştır. Fakat daktilo edenin okuyamayıp bos bıraktığı yerler, Nuri Paşanın el yazısıyla ve gene

yeni harflerle doldurulmuştur. Bu yazılarda İslam Ordusu Harekâtı baştan sona özetlenmiştir: Hikâyeye şöyle başlar:

«1918 senesi kanunusani (ocak) başlarında, Trablusgarp vaziyeti hakkında görüşmek üzere, Afrika Grupları Kumandanlığı merkezi olan Mısırata'dan, tahtelbahirle (denizaltı) ve Pola (Avusturya'nın Adriyatik sahilinde) yolu ile İstanbul'a gelmiştim. Bu sırada Rus ihtilali dolayısıyla Kafkasya ve Şark vaziyeti ehemmiyet kesbetmiş bulunuyordu. Şark cephemizin ileri harekâtını kolaylaştırmak maksadıyla Kafkasya'nın, İslam ve Türk unsurları ile meskun nuntakalarında teşkilât yapılmasına, Erkânıharbiye-i Umumiyece lüzum görülmüştü. Esasen Kafkas İslamları tarafından 333 (917) senesi teşrinievvelinde (ekim) yardım talebi maksadıyla bir heyet Musul'a ve 918 martında da diğer bir heyet, Batum yolu ile İstanbul'a gönderilmişti. VI. Ordu da, vaziyeti tetkik için Musul'dan iç zabiti, Kafkas Murahhas Heyetine katarak Kafkasya'ya yollamıştı. Bu sırada Kafkasya'da teşkilât yapmak vazifesi birkaç zate teklif edilmiş ve nihayet, Erkânıharbiyenin karar ve tensibi ile bu vazife bana verilmişti. Takriben 20 zabitten müteşekkil bir heyetle derhal yola çıkmış ve 25 mart 1918 tarihinde Musul'a varılmıştı.

Orada, daha önce VI. Ordudan Kafkasya'ya gönderilmiş olan Topçu Mütlazımı (Teğmen) Muzaffer Beyi, vazifesinden dönmüş olarak bulduk. Ona göre, Kafkasya'da teşkilât için zemin mevcuttu. 18 mart 1918'de Bâkû'da Ermeniler ve Ruslar tarafından, İslamlar aleyhine katliam yapıldığı tespit edildiğinden, hareketimizi çabuklaştırmak gerekiyordu. Kadromuzu kısmen VI. Ordudan tamamlayarak, 8 nisan 1918'de Musul'dan ayrıldık. Yoldaki iase zorluğu yüzünden, yirmişer, otuzar kişilik kafileler halinde 9 mayıs 1918'de Revandiz, 12 mayıs 1918'de, İran'da Savuşbulak'a ve 23 mayıs 1918'de Tebriz'e vardık. 25 mayıs 1918'de Tebriz'den hareket ederek 3 haziran 1918'de Aras nehrini geçtik...»

Aras nehri, İran'la Rus Kafkasyası sınıрыdı. Demek ki ocak 1918 başında Kuzey Afrika'dan hareket eden Nuri Bey (Paşa) Anadolu-

Suriye-Irak üzerinden İran'a geçerek, İslam Ordusunun ilk çekirdeği olan teşkilâtçı ve muhafız müfrezeleriyle, 3 haziran 1918'de Güney Kafkasya topraklarına ayak basmış oluyordu. Vardıkları bölge, Ermenistan-Azerbaycan arasında çekişmeli kalmış olan Zengezur bölgesine sınırdı. O sırada Ermeniler, her tarafta ayaktaydı. Nitekim VI. Ordu da, Nuri Paşa kolunun geçtiği İran topraklarının Rumiye bölgesinde Ermenilerle çarpışıyordu. Rumiye'de, Ermenilere yardım eden İngiliz kuvvetleri de vardı.

Nuri Paşanın Kafkas Azerbaycanı'nda seçtiği ilk hareket merkezi Gence'ydi. Gence'ye geçmek için Zengezur doğusu ve Karabağ gibi Ermenilerin güçlü oldukları yerleri aşmak lâzımdı. Bâkû ise o sıralarda, Kafkasya'nın en karışık şehriydi. Şehre Bolşevik komitesi el koymuştu. Başlarında Şaumyan isimli bir Ermeninin bulunduğu mahalli bir İhtilal Komitesi, şehri elinde tutuyordu. Gürcistan ve Ermenistan'da ise, milli inahiyetli idarelere yönelinebiliyordu. Çünkü buralarda, daha önce de kaydettiğimiz gibi, hem Kültür seviyesi Azerbaycan'a nispetle daha ileriye, hem de Milli, Siyasi güçler artık belirmişti. Bâkû ise, biraz da kozmopolit bir şehirdi. Rus, Ermeni nüfusu, Türk-Müsüman nüfusun yanında önemli yer alıyordu. Buranın bir Petrol şehri oluşu da, Bâkû'nun, kozmopolit görünüşünde etkiliydi...

Fakat şimdi biz, İslam Ordusunun çalışacağı şartlar içinde durumu ve problemleri daha iyi canlandırabilmek için, Nuri Paşayı 8 haziran 1918'de eriştiği Gence'de bırakarak, biraz geriye bakalım...

*
**

BREST-LİTOVSK ANTLAŞMASI

7/8 kasım 1917'de Petersburg'da başarılan Bolşevik (1) darbesi, yeni idarenin bir anda Rusya'ya hâkim olması demek değildi.

---

(1) Olayların akışını belirtmiş olmak için burada şu özetlemeyi yapalım: Bolşevik, aslında ekseriyetçi (çoğunlukçu) anlamına gelir. Ve kelime şuradan doğar: Bolşevikler, aslında 1890'larda kurulan Rus Sosyal Demokrat Partisi'nin bir koludur. Rus Sosyal Demokrat Partisi'nin 1903'te, Brüksel ve Londra'da toplanan kongresinde, Partinin iktidara gelmesi için izlenecek yollar meselesin-

Bu idarenin karşısında, içeriden ve dışarıdan karşılaşacağı daha nice zorluklar, direnişler, savaşlar, muharebeler ve hepsinden çetini açıklıklar, yokluklar olacaktı. Onun için bu idarenin, gelecek karışıklıkları safha safha karşılayabilmesi için ilk önce ve her ne pahasına olursa olsun, evvelâ hasım devletlerle Barışa ihtiyacı vardı. Yani, Rus Çarlığının 1914'te girmiş olduğu dünya harbinde muharip olduğu devletlerle Barışa muhtaçtı. Bu devletler: Almanya, Avusturya-Macaristan, Türkiye'ydi. Sonradan bu safha karışan Bulgaristan da, tabiiyle, Rusya'nın savaştığı devletlerden sayılıyordu. Çarlığın müttefikleri ile yeni Rusya'nın ilişkileri ise, derhal kesilmişti.

Yeni idare, bağlanacak Barış Antlaşmaları için kendi ölçü ve sloganını daha baştan açıkladı: İlhaksız ve Tazminatsız Barış... Bu üç kısa kelime, çok şey ifade ediyordu: Demek ki yeni Rusya iktidarı, eski Çarlığın ilhak ve fütuhât gaye ve prensiplerini terk ediyordu. Gene aynı idare, demek ki Çarlığın bilhassa harp içinde müttefikleriyle imzaladığı taksim ve yeni sömürgeler antlaşmalarını bozuyordu. Bu ise, bilhassa bizim için önemliydi. Çünkü bu gizli Antlaşmalarda asıl hedef, Osmanlı İmparatorluğunun taksimiydi. Bu taksim tablosuna ise, değil Arabistan vesaire gibi zaten Türk olmayan yerlerin, hatta Anadolu'nun da en mühim Türk toprakları giriyordu: Tâ Batı Karadeniz kıyılarına ve daha ilerilere kadar...

İşte Bolşevik idare ile bu ruh dahilinde ilk milletlerarası Antlaşma, Brest-Litovsk'ta imzalandı. Bir tarafta Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı devleti ve Bulgaristan murahhasları, diğer tarafta ve itimatnamelerinde «Asker, Amele ve Köylü Cemiyetleri Merkezi Meclis-i İcraisi Azalarından Grigori Yakovloviç Sokolnikov» ile, aynı sıfatla Mihayloviç Karahan, sonra, Dışişleri Halk Komiseri Yar-

---

de fikir birliğine varılamamış ve başlıca iki fikir belirmişti. Bu iki görüşten. Lenin'in başında bulunduğu ihtilalcî akım, oylama sonunda çoğunluğu kazanmış, Karpof ve arkadaşlarının temsil ettiği ve Reformist diyebileceğimiz itidalli ve biraz da Demokrat-Parlamentar grup azınlıkta kalmıştı. Bu suretle Çoğunluğu sağlayanlara Bolşevikler-Çoğunlukçular (Bolşe Rusça çok, Bolşoy ise büyük anlamında), Azınlığı temsil edenlere de Menşevikler (Menşe Rusça az ve Menşevik Azınlıkçı manasında) denildi. Daha doğrusu. Parti fiilen ikiye ayrıldı. Bu iki kanat arasında çok şiddetli çatışmalar başladı. İhtilalde de Menşevikler, diğer karşı partilerden daha büyük bir şiddetle tasfiye edildiler.

dımeısı Vasiliyeviç Çiçerin ve Dahiliye Halk Komiseri Grigori İvanoviç Petreovski «Rusya Sovyet Cumhuriyetleri Birliği» adına imza koyacaklardı. Osmanı devletini, eski Sadrazam ve Büyükelçilerden Hakkı Paşa ile, Alman Umumi Karargâhı nezdinde Askeri Murahhas Zeki Paşa (Korgeneral) temsil ediyorlardı...

Diğer devletler de kendi Murahhaslarını tayin etmişlerdi. Fakat Brest-Litovsk görüşmeleri sırasında, gerek diğer devletlerin, bilhassa Osmanlı Hükümetinin asıl yetkili insanlarıyla (mesela Talât Paşa gibi), Ruslar tarafından da Trotski, yakın faaliyet gösterdiler.

Brest-Litovsk Antlaşması 3 mart 1918'de 14 maddelik bir esas Antlaşma ile 5 maddelik bir Ek ve 15 maddelik bir Munzam Antlaşmadan meydana gelir (1).

Osmanlı devleti, bu antlaşma ile, hem işgal edilmiş topraklarının, hem de 1878'de Berlin Antlaşmasıyla kaybettiği Kars, Ardahan, Artvin illerinin geri alınmasını sağlıyordu. Ama bunlar, aslında şekilden ibaretti. Çünkü Rus Ordusu zaten çözülmüştü. Güney Kafkas-va'da ise Güretiler, Ermeniler ve Azerbaycanlılar; merkezi Tiflis'te olmak üzere, bir Güney Kafkas Federasyonu teşkiline gidiyorlardı. Yalnız Azerbaycan Türklerinin, hatta Başkent olan Bâkû şehri bile ellerinde değildi. Orada, mahallî bir Bolşevik idaresi vardı ki, sonradan İngilizler bu idareyi tasfiye ve Liderleri tevkif ve imha edeceklerdi...

Eski Osmanlı idaresinde iken «Elviye-i Selâse», yani Üç Sancak olarak sayılan ve 1878 Antlaşmasıyla Ruslara terkedilen bu topraklar, Rus idaresinde, Kars ve Batum vilayetleri olarak teşkilâtlanmıştı. Kars vilayeti, Kars, Ardahan, Oltu, Kağızman Sancaklarını kapsıyordu. Batum vilayeti de, Batum, Artvin idari bölgelerini içine alıyordu. Nüfuslar, gerek ırk, gerek din bakımından karışıkta. Ekle bulunan 1917 tarihli istatistiklere göre, takriben 18.000 kilometre kare (16.466 Verst murabba) olan Kars vilayeti ile, yaklaşık olarak 7.000 kilometre kare

---

(1) Bunların tam metni, Prof. Nihat Erim'in «Siyasi Metinler isimli eserinde yer alır. s. 503-517. Resmi neşir menbaları, 503. sayfada ayrıntılı olarak verilmiştir.

(6.129 Verst murabbaı) olan Batum vilayetlerinde nüfus durumu şöyleydi:

	Kars Vilayeti		Batum Vilayeti	
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek
Yerli İslam	1912	1931	38642	44392
Dağlı İslam	587	637	—	—
Şit İslam	9396	1589	250	1044
Kürt İslam	34115	36760	950	1070
Yezidi	4941	5293	—	—
Çeşitli İslam	4487	42481	20318	42808
Rus Ortodoks	14050	15009	5082	7555
Sektant Rus	6758	6775	136	200
Polonez-Alman	408	417	777	1182
Yerli Rus	6506	6826	3233	5828
Çürcü Hıristiyan	51236	56050	2581	2727
Ermeni	485	482	1893	2632
Dağlı Hıristiyan	2018	1967	—	—
Diğer Hıristiyan	10193	14992	3701	4015
Toplam	147092	191209	77563	113503

Yukarıdaki hesaplara göre: Kars vilayetinde umum İslam nüfusu 144.129, Kars vilayetindeki umum Hıristiyan nüfusu 194.171, Batum vilayetindeki umum İslam nüfusu 149.474, Batum vilayetindeki umum Hıristiyan nüfusu 41.592.

Birinci Dünya Harbi öncesindeki vaziyeti, o zamanki Rus idaresine ve bu idarenin nüfus taksimatına göre gösteren bu rakamları buraya, sadece bir fikir vermek üzere koyduk. O zamanki Rusya'nın halkları bilhassa mezhepler bölümüne göre ayrı ırk kollarıymış gibi göstermek usulü, hem Müslümanların kaydında, hem de meselâ Ermenilere ve Ruslara ait rakamlarda kullanılmıştır. Bu suretle «çeşitli» olarak alınan ve önemli yekûn tutan rakam hanelerinde, hem Müslüman, hem Rus, Ermeni, Gürcü gibi gruplar, belki de idarenin bir siyaseti icabı olarak karıştırılmıştır. Yukarda görülen «Dağlı» tasnifi ise, yerli olmayıp, asıl Kafkasyalı olan nüfus için kullanılıyor. Ruslar, bunları Kartovel olarak kaydetmiştir.

Şimdi, zaten hiç de uzun ömürlü olmayan (1) Brest-Litovsk Antlaşması üzerinde daha fazla durmadan, Nuri Paşanın İslam Ordusu harekâtına dönebiliriz. İşte bu safhada meydan alan ve Enver Paşa ile İttihat ve Terakki hükümetini, hem askeri sahada, hem de siyasi alanda çok fazla meşgul eden yeni ve ciddi bir dış direnişe, bazı önemli belgeler de vererek girebiliriz. Bu direniş bize Müttefiklerimizden, yani Almanya ve Bulgaristan'dan geliyordu. O kadar ki, Müttefikimiz Almanya, hatta Azerbaycan'ı bile Türk ve müstakil saymıyordu. İslam ordusunun harekâtının derhal durdurulmasını, Osmanlı ordusunun Güney Kafkasya topraklarından derhal geri çekilmesini, en şiddetli bir dille isteyip duruyordu. Suriye Muharebelcri sırasında ismi bu eserde çok geçen Alman Generali Von Kress'ini idaresinde, Tiflis'te bir de Alman Siyasi-Askeri Mümessilliği kurulmuştu. Bu Büro, Gürcüler ve Ermenilerle, devamlı temas ve İslam ordusu ile de, daimi çatışma halindeydi. Şimdi olayları, ana hatlarıyla izleyelim...

*
* *

PROBLEMLER VE S I R L A R

Enver Paşa şimdi, önemli problemler karşısındaydı. Rusya yıkılmış, Doğu illeri kurtarılmıştı. Fazla olarak, Kars'ı, Ardahan'ı, Batum'u da almıştı. Amcası Halil Paşayı bütün Şark Orduları Grubu Kumandanlığına getirmişti. Kardeşi Nuri Paşa, Padişahın büyük bir Fermanı ile Güney ve Kuzey Kafkasya'ya Kumandan ve Padişahın Temsilcisi olmuştu. Enver Paşa artık, her zamandan daha ziyade Tek Söz Sahibi idi. Ve bekledikleri şunlardı:

«1 — *Doğuda ve Kafkasya'da işgaller yaratmak kâfi değildir.*

2 — *Harbe katılsun diye ve harbin ilk safhalarında Bulgaristan'a terkettiğimiz Batı Trakya'dan son topraklarımız geriye*

---

(1) Brest-Litovsk Antlaşmasından yedi ay sonra Alman ve Müttefiklerinin cepheleleri çözümlüp, bu devletler karşı taraftan mütareke ve sulh istemek zorunda kalınca, bu Antlaşma geçerliliğini kaybetti. Sovyet Rusya ise, muktedir oldukça, bu Antlaşmayı zaten tanımadı.

verilmeli. Fazla olarak, Bulgaristan Romanya'dan biittin Dobruca'yı aldığı ve Makedonya'dan da genel barıştı topraklar alacağı için, Yunanlılardan kurtarılan bütün Batı Trakya, Mesta-Karasu'ya kadar bize verilmelidir.

3 — Artık çöken Rus Çarlığının Karadeniz donanmasından, bize büyük hisse verilmelidir.

4 — Genel barışta, eski Ege adalarımız bize iade edilmelidir.»

Bunlar açığa vurulan dileklerdi. Bir de açığa vurulmayıp, Enver Paşanın şimdi elde bulunan Belgelerinden öğrendiklerimiz de var:

a — İran'da ve Almanlarla beraber, harpten sonra nüfuz sahibi olmalıyız.

b — Azerbaycan'da müstakil bir Hükümet kurulmalı. Ama bunun başma geçecek olan Reis, daha doğrusu, bu idare, geçici olmalı. Oraya tayin edilecek Hükümdar, Halil Paşa ile kendi arasında sır halinde kalmalı. Bu, belki bir Şehzade olabilir. Yahut da belki de. Enver Paşa hanedanından biri. Mesela Nuri Paşa...

c — Hem Kafkasya'da Enver Paşanın tasavvurları yalnız Azerbaycanı üzerinde değildir. Bir de, Kuzey Kafkasya ve hele Dağıstan Müslümanları var. Onlar da kurtarılacaktır. Hatta ilk Heyetlerini İstanbul'a göndermişlerdir. İlk hedef, Dağıstan'da Timurhan Şûra şehridir. Ama Çerkezistan'a doğru da yollar açık. Ve buralarda, bir Devlet, bir Hükümdar Hanedanı geleneği yoktur. O halde?..

d — Nihayet bir de gizli Türkistan Raporu var. Bu Raporu da bir Heyet getirmiştir. Enver Paşanın elindedir (1). Bu Heyetin de temasları yalnız Enver Paşayladır.

e — Kaldı ki Kuzey Afrika'da hâlâ bir Osmanlı Karargâhı ve teşkilâtı mevcuttur. İtalyanlarla hâlâ savaşıyor. Burası Triyeste-Pola sahillerinden (Avusturya) denizaltılarla beslenir.

(1) Bu raporun sureti elde bulunduğu için, yeri gelince değinilecek ve özetlenecektir.

Genel barışta, yani Osmanlı Devleti ile Müttefikleri galip gelince, Libya da bir problem olacak. Oraya da bir Hükimdar lâzım gelecek. Meselâ zaten orada bulundurulmuş Şehzade Osman Fuat Efendi. Savaş devresinde, o cephenin fiilen Umumi Kumandanı (Grup Kumandanı) Enver Paşanın Kardeşi Nuri Paşaydı. Ama o, şimdi Kafkasya'ya alınmıştır...

f — Harbin sonu zaferle bitince, Osmanlı tahtında da artık, birtakım yaşı geçmiş, kapalı saray duvarları içinde tükenmiş insanlar her halde bırakılamazdı. Demek ki ileride mühtâli, yani boşalmış bir de Osmanlı tahtı olacak?..»

Ama biz şimdi ilk önce, sır olmayan meseleleri, yani ortaya çıkan, hatta çözülüş yolları tıkanınca Enver Paşayı görevinden çekilmek durumuna bile sürükleyen ciddi çatışmaları ele alalım. Bu çatışmalar, Alman müttefikimizin, hayal kırıklığı yaratan direnişleridir. Osmanlı devletinin, harp sonrasında beklediği nimetlere karşı, sert ve müsamahasız çıkışları, cephe alışlarıdır...

*

ALMAN UMUMİ KARARGÂHI, BİZE KARŞI

Rusya'nın çöküşünden çok şeyler beklenmişti. Enver Paşa, bu bekledikleri için Alman müttefiklerine güveniyordu. Çünkü evvela, Rusya'nın bu çöküşünde Çanakkale'de döktüğümüz kanların, verilen kurbanların payı büyüktü. Şimdi bu payın hakkı ödenmeliydi. Sonra da biz, Balkan harbi sonunda Batı Trakya'dan elimizde kalan son toprakları, Almanya'nın isteği ve bize de, geçici olduğu ifade edilen teminata uyarak rızamızla, Bulgaristan'a vermiştik. O halde bunlar da artık geri alınmalıydı. Çünkü Bulgaristan; Romanya çökünce, oradan bütün Dobruca'yı almış, kendi topraklarına katmıştı.

Evet, Romanya çökmüştü. Daha önce pek değinmediğimiz bu konuda kısaca bilgi verelim:

Birinci Dünya Harbi başlarken, bizim için en önemli konu, Bulgaristan'ın da bizim safımızda harbe girişiydi. Çünkü o, bu harbe girmezse, merkezi Avrupa'yı teşkil eden müttefiklerimizle aramızda, direkt bağıntı kurulamazdı.

Geriyeye, verecekleri karar önemli olan iki Balkan devleti daha kalıyordu: Romanya ve Yunanistan... Bunlar, hangi cephede yer alacaklardı? Romanya devleti Rusya'ya katılırsa, Ruslar otomatik olarak Tuna'ya kadar inerler ve Orta Almanya-Türkiye bağıntısını tehdit ederler, hatta kesebilirlerdi. Dolayısıyla bu cepheye, büyük kuvvet ayırmak zorunda kalırdık.

Yunanistan, karşı tarafa katılırsa, bu sefer de Makedonya'dan tehlike baş gösterirdi. Oraya da gene kuvvet ayırmak zorunda kalacaktık. Netice öyle gelişti ki, Bulgaristan hükümeti, gerçi bir sene kadar sonra, Merkezi İttifak Cephesine katıldı. Romanya ise, 30 Mayıs 1917'de Rusya cephesine geçti. Yunanistan'a gelince?.. Bu devlet daha harbe girmeden Fransızlar Makedonya'ya karşı Selânik'e asker çıkarmışlardı. Bulgarlara karşı harekete geçmişlerdi. Çünkü Selânik'te Venizelos'un kontrolünde, Krala da karşı bir idare kurulmuştu. Nitekim Enver Paşa, daha önce de değindiğimiz gibi, hem Makedonya cephesine kuvvetli bir Kolordu, hem Romanya cephesine asker göndererek Bulgarlara ve dolayısıyla müttefiklerimize yardım etti. Gerçi Kral Konstantin harbe girmek istemiyordu. Ama Batılı müttefikler, daha sonra Pire ve Korent'e de asker çıkararak bizzat Kralı tazyik ettiler (haziran 1917). Bunun üzerine Kral, tahtından çekildi. Tahtı, ikinci oğlu Konstantin'e bıraktı. Harp taraftarı Venizelos, başa geçti. Böylece de bu son iki devlet, Batılı İtilâf Devletleri safına kattılar.

İşte şimdiki Rusya çöküp, 9 aralık 1917'de Romanya da mütareke isteyince, Brest-Litovsk'tan gayri bazı hesaplaşmalar başlamalıydı. Bir taraftan Bulgaristan 7 mart 1918 tarihli Bükreş Muahedesi ile Romanya'dan Dobruca'yı aldığı için, bizden ve Almanlara göre o zaman geçici olarak işgal ettiği Batı Trakya'dan elimizde son kalan toprakları bize vermeliydi. Sonra da, buna daha bir şeyler eklenmeliydi. Ayrıca da, Rusya'dan, mesela Rus donanmasından pay almalıydık. İşte Almanlar bu safhada bize, şu konularda cephe aldılar:

«1 — Azerbaycan'a ilerlememize, Azerbaycan istiklaline, Kuzey Kafkas harekâtımıza karşı çıktılar.

2 — Bizden alınan ve giiya geçici olarak Bulgaristan'a ve-

rilen toprakların bize iadesi taahhüdünü unuttular. Fazla olarak da buna karşı çıktılar.

3 — *Bulgaristan. Dobruca'yı aldığı ve sonunda Makedonya'dan da topraklar alması —eğer zafer kazanılırsa— tabii olacağı için, bize daha şimdiden Garbi Trakya'nın tamamen iadesi (Mesta-Karasu'ya kadar) isteğimizin, lafını bile ettirmek istemediler.*

4 — *Rus donanmasından hisse almak işine gelince? Almanya bu Rus donanma ve gemilerinin, tamamen, yeni teşkil edilen Ukrayna Cumhuriyeti'ne ait olduğunu sert bir şekilde ifade ederek, bu ümit kapısını da kapattılar.»*

Bu talep ve şikâyetlerimizle, Almanların direnişi, daha ve hemcn Rusya'daki Sovyet ihtilaliyle beraber, yani 1917 sonunda başladı. Şimdi bunları izleyelim... Burada metne fotokopisini eklediğimiz ve ilk defa yayınlanan uzun yazı, Başkumandanveçkili ve Harbiye Nazırı Enver Paşanın, 8.12.333 (21.12.1917) tarihiyle, Alman Genel Karargâhında «Murahhas-ı Hazreti Şehriyâri», yani, Padişahın Temsilcisi olan Birinci Ferik (Korgeneral) Zeki Paşaya (Brest-Litovsk'ta Murahhas) yazılmıştır. «Mühim ve gayet gizlidir» kaydını taşır:

«Umumi harbin nihayete yaklaştığı şu devrede, müttefiklerimizden her biri, memleketterinden hiç bir yer kaybetmediler. Bilakis, bugünkü vaziyette, düşman memleketterinden, mühim arazi parçalarını işgal etmiş vaziyettedirler. Bu toprakların tamamen muhafazası, Umumi Barış akdolunurken pek kabil görünmemekle beraber, Almanya Korland ve Litvanya cihetlerinde, Avusturya-Macaristan da Sırbistan, Karadağ, Arnavutluk taraflarında, Bulgaristan da, Almanya ile ittifak antlaşmasına dayanarak Sırbistan'ın ve Makedonya'nın mühim kısımlarıyla Dobruca'da, ya doğrudan doğruya ilhak eylemek, yahut kendi nüfus ve işgal-i siyasilerini koruyacak şekil ve idare vermek suretiyle, memleketterini genişletmeyi kararlaştırmışlardır.

Dörtlü İttifaktan yalnız biz, Türkiye, müttefiklerimizin nüfus ve harp vasıtalarına nispetle ve uzun müddet tek başına, en

لو بودہ
وہ را کماہ :
کلمہ عقیقہ بو کون
ادکہ وہ عکدا عت
کزہ متصفا
جو فقیہ وصال و زمانہ
اعمالہ
انف

kuvvetli düşmanlarla uğraşmak dolayısıyla en ziyade telefat ve zayıata uğramış ve coğrafi vaziyeti dolayısıyla, düşmandan toprak işgal edememiş, bilakis, vatanın en mukaddes ve mühim parçalarında, Rus ve İngilizlerin istilâsına uğramıştır. Sulhün akdinde, görünişe göre, harp tazminatı almaktan da vazgeçilecektir.

Şu halde, bütün müttefiklerinin, umumi harp neticesinde, oldukça mühim kâr ve menfaat temin ettiklerini gören Osmanlı milleti, bunca büyük Jedakârlıklarının ve cümle yokluklara katlanarak gösterdiği sebat ve vefanın mükâfatı ne olduğunu, her halde gerek Padişahlıktan ve hükümetinden ve gerekse harp müttefiklerinden soracaktır. Hükümetine itimat ve müttefiklerinin dostane yardım ve muzaheretine inanabilmek için, müttefikleri gibi, harpten evvelki hal ve şeklinden başka, bir menfaat ve mükâfat görmek isteyecektir. Kapitülasyonların kaldırılması işi ise, karşımızdaki İtilâf Devletleri tarafından bize, tarafsızlığımıza karşılık, teklif edildiğinden, tabii, yalnızca, Jedakârlığımızı karşılayamaz.

Trakya meselesi, umumi sulhün akdi sırasında tabii lehimize halledilecekse de, Türkiye'nin ne Rumeli cihetinde, ne de dost ve dindaşı olan İran dahilinde genişlemesine inkân vardır. Binaenaleyh, gerek Padişahın Hükümlerlik hakkını teyit etmek, gerek şimdiki hükümetin memlekette mevkiini kuvvetlendirmek ve gerekse, vazife dolayısıyla umumi harbin idaresinde en büyük mesuliyetin üstüne alınmış olmaklığın dolayısıyla, kendi mevkinin muhafazası ve tersini (güçlendirilmesi) için, Rusya ile olan Kafkas hududumuzda ufak bir tashih talebinde bulunmak mecburiyeti hâsıl olmuştur. Bu taleple de biz, hiç bir suretle toprak işgali ve genişlemesi hedefini takip etmiş olmayacağız. Belki, kâmileu Müslümanlarla meskûn olmak itibarıyla, 95 (1877-1878) muharebesi neticesinde, Ruslar tarafından deli, bize aidiyeti kabul ve tasdik edilerek, yalnız ödeyemediğimiz harp tazminatının bir kısmına karşılık olmak üzere Ruslara terkedilmiş olan arazinin, gene bize iade ve teslim edilmesini istiyoruz.

Almanya ile ilk ittifakımızda, zaten bu istikamete doğru

genişleme keyfiyeti, dostumuzca tanınmıştı. Bu teklif, zamanı gelince, hükümetçe de, müttetiklerimiz arası konuşmalarda mevzuubalis edilecektir. Hariciye Nezaretimiz tarafından, müttetiklere resmen tebliğ ve bu talepte ısrar olunacaktır.

Fakat siz de, meseleyi bütün açıklığı ile ve bilhassa gerek Padişahımızın, gerek şimdiki Hükümetin, bu işi ne kadar ehemmiyet ve ciddiyetle telâkki eylemekte ve müttetikleriyle halen ve gelecekte, lûyıkıyla münasebetlerde bulunabilmek için, bunda ısrar eylemekte ne kadar mecbur olduğunu, katiyetle, General Ludendorf'a tarafından izah ve neticede her halde bu haklı talebimizin temin ve istihsaline, az bir gayretle ve himmet sarfıyla muvaffak olunacağına, tamamen ümitli olduğumu tebliğ ediniz. Ve Ruslarla sullı akdi sırasında bu eihetin teminine lüt-fetmesini, hassaten General Ludendorf'tan, sanimi bir dost olarak rica ettiğimi söyleyiniz. Ve bizzat dahi, bu neticenin istihsaline gayret sarfediniz.

Ancak bu hususu münasip bir zamanda açarak, Almanları birdenbire ürkiütmememizi, ilâveten rica ederim. Ve cevabınıza intizar eylerim.»

*Istanbul 8 kanunuevvel 334
(21 aralık 918)*

*Başkumandanvekili ve
Harbiye Nazırı
Enver*

Enver Paşanın yazısındaki ruh ve ifade hazindir. Bu, hem bir şikâyet, hem bir yakarıştır. Bütün istediği de, 1878 Berlin Kongresinden sonra ve zaten harp tazminatı garantisi olarak Ruslara bırakılan, eğer bu tazminatı Abdülhamit ödeseydi, bize hukukan iadesi lâzım gelen Kars, Ardahan, Batum Sancaklarının geri verilmesine, Alman müttetiklerimizin lütfe n muvafakat etmesidir. Halbuki ortada Rusya Devleti artık fiilen yoktur. Gerçi Brest-Litovsk'ta başka bir Rusya'nın temsilcileriyle karşılaşılacaktır. Ama onlar da bu konferransa «İlhaksız-Tazminatsız Barış» sloganı ile geleceklerdir. Yani, eski ve tamamı ödenmemiş bir tazminat için bu toprakların kendilerin-

عبدالله بن محمد
بن محمد بن محمد
بن محمد بن محمد

الان قراره محسوسه بر فرض حضرت ایرانی
بدری فرجه زکی بات حضرت بره

مهم و ایش محمد

هر کسیک باجه مانوسه می شود و در ده تنقله برود هر روز
و حسنه محقق زنده مکتوبون هم اقام ارضی است و ایستاده بر لقمه در
عقد و زمانه بیکه قابل کور تمامه برابر المانیا تور لاند و ایوانا ببلند
زه لایغ ، ارنا و و لیه لر طرفه ، لغاتان ده ، المانیا ایستاده معاهده
مکانه و بیاتک هم اقام ایلم و در بر ده با طریقه لر مغربی ، الحاده
ممالک ایلم و با خود کندی نفوذ و ایش
یا سیریش ضامه کور اواره اطمینان صورتیله توسیع ممالک و ایش
ایستاده بر بعدن یا کور بز ، ترکی ، تنقله مکزک نفوس و وساطه
حریه سینه نشه و اوزون مدت تک باشه
ایلم نوری و شمندر اوغرا شمه لر بیلید ، انک زیاده تلفات
و ضایعات اوغراسه و وضیت جغرافیسه
مقتضای دستدن ارضی ایستاده و ایش ایلمه ماسه
و بالکس انک مقدس و هم اقام مکتوبه روس
انکلز و انک ایستاده معرومه فاشدر .
حکام عقیده ، روسه مذاکرات و محتمل حالاته کوره
عموسه قضیات حربی اخذندن ده صرف نظر اولقمه

محسوسه کوریم حکمدر .
و حله بتون متفقینک حرب عموی تورسوده اولدقجه
هم کار و منفعت نایبه ایلم کلری کورن
منبت عثمانیه ،
بیم عظیم خدایا لر نظریک و حمله بخرو
میسنده قاتلانده ره کورسور
دیک سنات و در فایک ملاقاته اولدقجه
هر
ده کورن یاوت احمدن و حکومتدن
و کورکه حرب متفقینون
موراجعه و حکومت اعقاد و متفقینک
و متفقینک
و مظاهره دستاره
اعقاد ایلمه بیلمک ایلمون ،
متفقینک کسی حربدن
اونکی حاله کلندن
قدیر منفعت و ملاقات کورین
استه حکمدر . قایم
لوسونن لر نفوسه
کیفیه ایلمه استلاحمید
لر نفقه حربی کورن
ایلمه ،
پارولونفره
مقدار لطیف ایلمه
طبعیه
مقدار نفوسه ایلمه
تقابل ایدور

تو کتبا شدی اصلاح محمودی عقدی انفا سنده امیرالامراة علی ابن حکمته ده رگیم نقد ، روم این ایامه
 زاده دوست و هم دین اولاد ایران واحده نوسنه اعلان وارور ... ما و علی رن ذام ...
 خود حکم رسی تا ... ترک حکومت ... امیره نک تکلمده موقی نفوسه و کرن اسه حسب الوطفه عرب
 موسک اواره و اوام سنده ان بولک منویستی و زنده اتمه اولقم ... سده کدی موقعت می فله و زرضی
 حرن روسیه اید اولون تقضاس حدودده او مجاره بر صبح لفسه بومعه موقی ۱۶۸۵ اولاند بوطلمده ده
 طبع بروجه نوسیح و اشهد الی الی هدی بقیضا اتمه اولما ، حفه ؛ بلکه لاندو مسلمانان مسکون اولوه
 حایله ۹۴ محارسی تم سده روسله طرفدن دخی بزه عمارتی نصیره و قبول ایلدک یا کذا تا و به ...
 مسکن حیرت بقمه نقاب اولمه اوزره روسله ترک ایلمه اولون اقام الاصلک استوعرب
 و سیده کی ضرر وزیران لویوسیله لفسه هتم اولون نصیحت حربه منقار ره اعهاده و تسلیم
 منی استعوز **المانا ام اعلی آن قائم زده و انا بوجهه طوفان توسیح کینوز و کرم حاکم**
 لطف ... نظار کمر از فون سنده محمودله زما تلحیح و لطف واقعه اهرار اولوم هتمه
 هذا ذات ما یکز ده مندی توی و ضو حیل و بالمانه ترک ذام شاه ، تک کون حکمت
 رنه کف کفنی و درجه ایت و حیل تقر المکره و متفکر ل ... الا و متفکر ...
 یله ایون بونده اهرار المکره قدر محور لوقفده اولی منی قطعیه جنرال لوند و رفتم طرفدن
 ۱۸۰۸ ده ... بولمک ... نامیه و استحصالی آن بر خرت و لکم هر صله بوجه اولمه هتمه ...
 راه اولی منی ، تلحیح بویکوز و روسلرم تون مالمه عقدی اتقا ، زده بومک نامیه لانه اتمن
 جنرال لوند و رفتم صیبری بودوست اولوم ره رجا ایتلیکی ، بویکوز ، و اذات دخی بویکوز

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ
اَللّٰهُمَّ صَلِّ وَسَلِّمْ عَلٰی
رَسُوْلِكَ الْكَرِیْمِ

شبه

نومبر

استوصافه امری حضرت المکر مع ما فيه من الحسنى مناسبت بر من استند آخريه روسيه المائى
دور خود ما كبرى علاوه رها اندر و جواب ما سكره انظار المرم

باسمه تو ان و سلمى
و حرمه انلى

در سعادت ۷ بوى اول ۱۳۳۲

انلى

Metinde bahsettiğimiz, en başında mühim ve gayet gizlidir» kaydını taşıyan bu önemli belgenin fotokopisini burada tam olarak veriyoruz. Belge, görüldüğü gibi, Başkumandanvekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşanın imzasını taşır. Arada, Enver Paşanın el yazısı olarak ilâve edilmiş satırlar da vardır. Belge, gerek Osmanlı devletinin harbe girişi, gerekse harp sonuna doğru Müttefik Genel Karar-gûhu ile ilişkilerimizin aydınlığa çıkması bakımından büyük değer taşımaktadır...

(Türk Tarih Kurumu, Kâzım Orbay Arşivi)

de kalmasında, zaten hakları olmamak lâzım gelir. Gerçi göreceğiz ki Enver Paşanın, şimdi ileri sürülmeyen daha başka arzu ve hedefleri vardır. Ama Brest-Litovsk'tan önceki durum ve düşüncesinin merkezi budur. Hem dökülen kanlara karşılık halka bir şey sunmak, hem Pa-dışahın ve Hükümetin, hem de ifade ettiği gibi, en büyük sorumlu olan kendisinin mevkiini kurtarmak için. Ama bir dileği de vardır: Onların yardımını isteyelim, ama sakın onları ürkütmeyelim... Evet, işe ne taraftan bakılsa, hazindir.

Neyse, bir süre sonra Brest-Litovsk Antlaşması yapılacak, ama Almanlarla diğer müttefiklerimiz, Finlandiya ve Baltık memleketlerinin dahi Rusya'dan kopmalarını Antlaşmaya koydukları halde, bizim bu eski topraklarımız işini Ana Antlaşmaya almayacaklar ve Osmanlı Devletinin Rusya ile, aralarında ayrıca konuşup anlaşmalarını isteyeceklerdir. Nitekim biz, bu Sancaklar bahsini, oralarla zaten artık ilişkileri kalmayan Sovyet Murahhaslarıyla, Ek bir Anlaşma ile halledecektik (1).

*
**

ENVER PAŞA NE OLACAKTI?

Yukarıda verilen yazısında kaydettiği gibi Enver Paşa Harpte, hakikaten en büyük sorumluluğu taşıyordu. O halde mevki tahkim edilmeliydi. Bunu daima düşünüyordu. Bu yolda da iki önemli olan mesele, tabii Harp içindeki mevkiini, hatta biraz daha genişletilerek muhafaza edebilmesiydi. Bunu düşünüyor muydu? Elbette... Mesela daha Brest-Litovsk safhasında ve harpten sonra, hem de Genelkurmay

---

(1) Nice yıllar sonra ve İkinci Dünya Harbi sonunda, Stalin-Molotov ikilisinin, bizden bu toprakları geri istemeleri ve:

«— Oraları size zayıf bir zamanımızda verdik, şimdi hem oraları, hem daha ilerileri (Karadeniz kıyısında munzam topraklar) isteriz!..»

diye akıl almaz bir çıkışta bulunmaları, Stalin iktidarının muhakkak ki, en akılsızca davranışlarından biri oldu. Ve tabii, istenilen topraklar da verilmedi. O zaman Cumhurbaşkanı olan İnönü'nün bu istek karşısında:

«— Kimseye ne bir hak, ne de bir toprak borcumuz vardır!»

şeklindeki cevabı, onun siyasi hayatının, elbette ki en cesur çıkışlarından biri oldu.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 حَرَضِي

سوره وزقی

مره ست لیو وسفده
 مرض عکری زکی ما
 حله نه

صیره نو مروی
 قید نو مروی

باج کتین مسودی مسودی

سفته

حرمه صوکره ده
 و ارمانه عوسه عسه
 اده حکم بقا ارمانه
 باروم امک اوزره
 تاسک اعره
 ارمانه عوسه
 یوبک اعره
 و الخاله سفته
 و طمه انه
 مصید

۱۶۱
 ۱۶۱

فرضتی مولدینی اردود عتاده حربه صوراً بکن
 نیکوئی ایمنه حالیکه هیندوخی اند لودندوزفت ده
 سواققت ایه قعد- انه انه صول محمول کوروشولرک
 لود قعدیه کزک ده شاه، واکسم بیک زیاده نمونه
 حارصی ملد ریزی ارجا اندر و موکله حوا- لکام

انور

Enver Paşa, harpten sonra alacağı mevkiini açıklıyor ve Batı Trakya üzerindeki isteklerini bildiriyor.

Başkanlığını da resmen üstüne almak suretiyle mevkiini kuvvetlendirmeye kararlıydı. Bunun belgesini burada veriyoruz. Şu gizli yazıyı okuyalım:

—Şifre—

«Brest-Litovsk'ta, Askeri Murahhas
Zeki Paşa Hazretlerine,

Harpten sonra da ben, Harbiye Nazırı ve Erkânıharbiye-i Umumiye Reisi vazifelerini deruhte edeceğim. Bana Erkânıharbiye işlerinde, müstakilen yardım etmek üzere Erkânıharbiye İkinci Reisliği için gene beş sene müddetle, Alman Erkânıharbiye ümerâsından birisini istiyorum. Bunun için de, ordumuzu yakından tanıyan ve halihazırda Erkânıharbiyem Reisliğinde bulunan Zeki Paşa, olması, bence en muvafıktır. Generalin, bu suretle harpte tanımak fırsatını bulduğu Osmanlı ordusunda, harpten sonra da yeni teşkilât için çalışmasına, Hindenburg ile Ludendorf'un da muvafakat edeceklerine emin isem de, alelusul görüşülerek bu tayinden, gerek Zati şahane (Padişahı), gerek benim, pek ziyade memnun kalacağımı bildirmenizi rica eder ve muvafık cevap beklerim...» (1)

2 mart 334 (15 mart 1918)

—Enver—

Von Zekt, Enver Paşanın en güvendiği Alman Generaliydi. Mareşal Liman Von Sanders'e karşı pek sempatisi yoktu. Hatta bu iş için Liman Paşayı, Von Zekt'ten evvel tavsiye eden Alman Karargâhına hitaben ve Zeki Paşanın Alman Genel Karargâhına bildirmesi kaydı ile yazdığı cevapta, bu antipatisi açıkça belirir. Sanıyorum ki Enver Paşanın bu hissi, Mareşal Liman Paşanın daha şahsiyetli, açık

(1) Harp öncesinde ve harp içinde Osmanlı Ordusunda vazife alan Alman Mareşal ve Generallerinin hatıraları, ya tam olarak, ya kısmen dilimize naklolunmuştur. General Zekt, hatıratı kısmen naklolunanlardan biridir. Enver Paşanın en çok güvendiği generaldi. Bu hatıra nakillerini mesela, Prof. Akdes Nimet Korat'ın Birinci Dünya Savaşı sırasında, Türkiye'de bulunan Alman Generallerinin Raporları» Ankara, 1966. (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü) adlı eserinde okumak mümkündür.

ve yetkiler bahsinde titiz bir insan olmasından gelir. Enver Paşanın Liman Paşa hakkındaki bu antipatisini belirtmek için, 1917 yılı sonlarına ait olan ve Zeki Paşaya yazılan, 2.11.333 (15 kasım 1917) tarihli yazısından şu satırları alalım:

«Müşir Liman Von Sanders hazretleri, Alman Askeri Heyeti zabıtları hakkında bazı müzakerelerde bulunmak üzere Alman Umumî Karargâhına davet olunmuştu. İltimal bu müzakerelere neticesi olarak, dün General Von Lussov bana müracaatla, Erkânıharbiye Reisim Bronzar Paşa hazretlerinin yerine Müşir Liman Von Sanders Paşa hazretlerini, Erkânıharbiye Reisim olarak kabul etmeğimi teklif eyledi...»

.»

«Şahsı ve karakteri itibariyle, Liman Paşa hazretlerini, Erkânıharbiye Reisim olarak kabul edemem.»

«Bu görüşümü Mareşal Hindenburg ve General Ludendorff'a hemen tebliğ ediniz ve alınacak cevabı acele bildiriniz.»

Enver Paşanın bizzat Mareşal Liman Paşaya da, Askeri Heyet Reisi sıfatıyla yetkileri bahsinde, sert tebliğleri vardır. Mesela, daha 1915 yılında Liman Paşa, hem Alman Askeri Heyeti Reisi hem de V Ordu Kumandanı olduğu sırada Enver Paşanın, üzerinde bizzat tashihler, ilâveler yaptığı bir tebliğinden şu satırları alalım:

*«V. Ordu Kumandanı ve Alman Askeri Heyet Reisi
Müşir Liman Von Sanders Paşa hazretlerine,
«Zate mahsustur»*

Kanunusani 331 (ocak 1915)

10.11.331 (23 aralık 1914) tarihinde yüksek zatınızla konuşmamıza dayanarak, aşağıdaki hususları, tahriren yüksek zatınıza bildiriyorum:

Madde 3 — Askeri Heyet Reisi sıfatıyla bugüne kadar kullandığınız hukukunuzdan, aşağıdaki yetkileri kaldırıyorum:

a — Sizin. kendi ordumuz dahilinde bulunmayan Alman askeri mensuplarının, kendilerine veri-

len vazifeleri işa hususunda, hiç bir surette emir ve müdahaleye hakkınız olmayacaktır.

b — Almanya'dan, Türkiye Devleti hizmetine za-bitler ve efrat celbi, tarafımdan vukubulacak tebliğat üzerine ancak, sizce icra edilecektir.

c — Almanya'dan orduya malzeme ve askeri eşya celbi, doğrudan doğruya tarafımdan icra kılınacaktır.

d — Almanya ordusu mensuplarından, ordumuzda çalıŝanların memleketlerine iadesi, benim muvafakatım alındıktan sonra yapılacaktır...»

e — Yüksek vazifeniz üzerindeki bu deđiŝikliklerden, Alman Askeri Heyeti mensuplarının da, münasip surette malumattar kılınmasını rica ederim.

Türk makamlarına, tarafımdan tebliğat yapılacaktır.»

Yazıldı:

15.11.333

*Başkumandanvekili ve
Harbiye Nazırı
Enver*

Bu vesikanın müsvedde ve aslı eldedir (1).

Bronzar Paşadan sonra, Enver Paşanın Erkniharbiye-i Umumiye Reisliğine Von Zekt Paşa tayin olunmuştu. Eldeki belgelere göre, Alman Genel Karargâhı da önemli meselelerde, Baŝkumandanvekilliđimizle, Von Zekt aracılığı ile muhabere ediyordu.

Aralık 1917'de Romanya'nın da Almanya ve mttcfikleri grubundan Mütareke istediğini kaydetmişti. Bunun zerine Bükreş'te bir Barış Konferansı toplandı. Ve 7 mart 1918'de Romanya ile de Barış imzalandı. Buna göre, Romanya da yenilmiş bulunuyordu. Bu Ant-

(1) Almanya'dan askeri heyet celbine ve bunlarla, askeri heyet reisinin hukuk ve vazifelerine ait sözleŝmenin tam metni, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığının «Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi» eserinin birinci cildinde, No. II. ek olarak verilmiştir.

laşmaya göre Dobruca Bulgarlara geçti. Karpatlar'da Avusturya lehine bazı sınır tashihleri yapıldı. Ama Ruslardan alman Basarabya da, Dobruca'ya karşılık Romanya'ya verildi. Halbuki Basarabya'da, Romanlardan çok Moldavlar yaşıyordu. Bu Antlaşmanın da ömrü, tabii kısa olacak ve ancak 1918 sonuna kadar sürecektir. Ama işte bu safhalardadır ki, Türkiye ile Almanya arasındaki ilişkiler, iki dava üzerinde, gittikçe keskinleşiyordu: Trakya ile Güney Kafkasya meselelerinde. Bunlara bir de, Rus donanmasından pay istememiz davasını katmalıdır.

Bunların üzerinde tabii bütün ayrıntıları ve eldeki belgeleriyle durmamıza bu kitabın hacmi müsait değildir. Yalnız, ana hatları verelim:

Enver Paşa, Bükreş Konferansına, Hükümet tarafından Hariciye Nazırı Ahmet Nesimî Beyle, Ayan'dan ve eski Ordu ve Ordular Grubu Kumandanı Ahmet İzzet Paşanın tayin edildiğini, bunların 23.2.1354 (5.3.1918) te trenle hareket edeceklerini, o güne kadar bu işlerle uğraşan Osman Nizamî Paşaya (bir süre Berlin Sefiri) bildiriyor ve işlerin onlara devrini yazıyordu. Bu zatların ikisi de bir karar ve çekişme adamı değillerdi. Arkadan bunları hep Talât Paşa perdelerdi. Halbuki Trakya mesclesi, yani Garbi Trakya hakkındaki isteklerimiz, bu safhada artık ortaya atılmıştı. Bu konuda Almanların görüşünü belirtmek için, General Ludendorf'un, Alman Karargâhındaki temsilcimiz Zeki Paşa tarafından, Enver Paşaya yazılan şu gizli cevabını verelim:

*«Zeki Paşadan, Başkumandanvekili
Enver Paşa hazretlerine,*

—5039 numaralı şifredir—

*C. 8.3.1334 (21.3.1918 tarihli yazıya)
General Ludendorf'un yazılı cevabıdır.*

Başkumandan Paşa hazretlerinin teklifleri, Osmanlı hükümetinin takip etmekte olduğu harp gayesinden, çok ileriye gidiyor. Hem bu husustaki isteklerin bir kere, Sulh müzakeresine memur Osmanlı Delegeşi vasıtasıyla yapılmasını Enver Paşa hazretlerinden rica ederim. Bu suretle, ne netice alınacağını görmüş oluruz.»

Görünüyor ki Ludendorf'un yazılı cevabı hiç de nazik değildir. Enver Paşanın isteklerine muhatap olmak dahi istemez. Enver Paşanın bu isteklerle, Osmanlı hükümetinin harp gayelerini aştığını yazar. Ama Ludendorf'un Zeki Paşaya ve Enver Paşaya ulaştırılmak üzere verdiği bu yazılı cevabın bir de şifahî, yani sözlü kısmı var. Zeki Beyin mahrem yazısında bunlar da yer alır. Bu cevaplar, daha da entere-sandır:

Ludendorf'un şifahî cevabı da şudur:

«Bulgarlar Batı Trakya'yı terketmezler. Buna katiyen emim. Enver Paşa için her suretle yardım ederim ama, olmayacak bir şey için, harbin devamı sırasında, müttefikimiz Bulgarların şüphe ve endişelerini neden davet edelim. Hele bu meseleyi, Bükreş'te bulunan Sadrazam Paşa (Talât Paşa) teklif etsin. İca-bederse o vakit muavenet edelim...»

Zeki Paşanın şahsi mütalaası da şudur:

«Bulgar Kralının, öteden beri Alman Hükümdarları ile hükiimet adamları üzerinde tazyik icra etmesinden ve geçenlerde Radoslavo'nun (Bulgaristan Başvekili) Berlin'de bulunduğu sırada teşebbüslerinden, Alman hükümetinin Dobruca'yı Bulgarlara verdiği fikrindeyim. Trakya hakkında Sadrazam Paşanın teklifi bir neticeye varamazsa, nasılsa yere Bulgarların şüphesini davet etmeyelim ve diğer müttefiklerimizin üzerimize olan nüfuzunu artırmayalım. Ferman...»

12.3.554

—Zeki—

Almanların Trakya isteklerimiz hakkında tutumunu, Ludendorf'un cevabı açıklar. Halbuki Enver Paşa, ne ümitler içindeydi. Mesela onun 14.3.555 (27.3.1918) tarihiyle Bükreş'te bulunan Sadrazam Talât Paşaya yazdığı şifreyi okuyalım:

*«Bükreş'te Sadrazam Talât Paşa hazretlerine
N. 9.*

Mebusan Meclisinin mart nihayetine kadar uzatıldığı hakkındaki İrat, bugün Mecliste okundu.

Bulgar Solbranya (Parlamento) azasından birinin ifadesine göre, Solbranya'da Narodniyak (Halkçı) ve Sosyalist partilerine mensup azalar, Türkiye ile ileride dost ve iyi geçinmek için, Garbi Trakya hakkındaki fikirlerimize iştirak ediyorlarmış. Yalnız, şimdiki hükümet ile Kral, azami istifadeyi koparılmak için, bu azaların fikirlerine iştirak etmemekte ısrar ediyorlarmış. Solbranya'da mevcut olan bu ceryanın, hükümeti ve Kralı da, isteklerimizi kabule sevkedecek gibi görünüyormuş.

Almanya İmparatorunun Zatişahaneye (Padişaha) cevabında, Kral Kostantiu'nin (Tahtını terkedene ve harp aleyhinde olan Kral) Yunanistan'a avdeti takdirinde, kendisine Kavala limanı ile havalisinin de verileceği vaat edilmiş olduğundan bu halde, Mesta Karasu'ya kadar bize verildiği takdirde, Bulgarların Adullar denizinden büsbütün ayrılması müşkülâtı karşısında kalınacağı zikredilmektedir.»

«Zati faniimâneleri, Mesta Karasu'ya kadar olan isteklerimizde ısrar edilmenin oraca hiç bir fayda vermeyeceği kanaati hasıl ederlerse, şu halde Kavala ve havalisi daha sonra Bulgarlara iade edildiği vakit, şimdilik istediğimiz Mesta-Karasu hududu elde edilmek üzere, şimdilik Karaağaç (Dedeağaç olacak?) limanı Bulgarlara verilerek, Güümülcine bizde kalmak şartıyla, muvakkat hududumuzun Güümülcine garbindan ve Karaağaç limanı (?) şarkından, şimale uzanacak bir hat ile sınırlanması muvafık olur.»

Şifre yazıldı: 14/15.3.334

—Enver—

Bu yazı ile Mesta-Karasu hattı biraz gerilemiştir. Almanya İmparatorunun ise, Bulgar müttefiklerimizden bize toprak temini peşinde değil, harp halinde buldukları Yunanistan'a, ama gene Bulgaristan'dan topraklar peşkeş çekmekle meşgul olduğu anlaşılmaktadır.

O sırada gene Zeki Paşa vasıtasıyla Ludendorf'tan gelen bir cevap, daha cesaret kırıcıdır. Ama Almanlar hesabına bazı enteresan teşebbüslerden de haber verir. Bu mektubun da fotokopisini veriyoruz. Şu anlaşılmaktadır ki Almanlar, Dobruca'nın da tamamıyla Bulgarlara terkine engel çıkarmaktadırlar. Almanlar Köstence ve Çerna-

و اینگونه یونانستانه عروقی تقدیر کند ما
 قوام بی بی اید هوایسده درم حکمی و عدل بیسته
 اولدین دبر عدده ستاره صویه قدرزه در بلع
 عاصه صورتن سفارک المار کرتنه ستون آیرس
~~لاجله~~ مصلحتی قایتونن قانه قدره ذرا ایدلمده در .
~~بیمار~~ بر باده هک اولدیم حال اولان حسیت
 زاید سایدنجه دها آجیده و صلح اولدینجه قانه بو
 عدله نه درم نظارتنه الحس لازمکلیکن تقدیر ایدمه مورم
 مع هذا ذات خنجر لری ، اولدیمه ستاره صویه
 قدر اولان اولدینجه ادرام ایدلمک
 بر فایده دریم حکمی ~~اولدینجه~~ قناعتی حال ایدرا ،
 در عدله ~~حکمی~~ بنده ادرام ، قوام و هوایس مالا فیه
 بنا بر آن اعاده ~~اولدینجه~~ ایدلمک وقت ، ~~حکمی~~ ~~حکمی~~
 اندیکر ستاره صویه ~~اولدینجه~~ ~~اولدینجه~~ ~~اولدینجه~~
 اولدیمه ، ~~حکمی~~ قره اعانجه بیانی بنا بره
 دریم راک ، کولمینه بزده قانه ایدمه ، موقت

بسم الله الرحمن الرحيم
 حضرت ابوبکر صدیق
 حضرت عمر فاروق
 حضرت عثمان غنی
 حضرت علی مرتضی
 حضرت فاطمہ زہرا
 حضرت محمد باقر
 حضرت زین العابدین
 حضرت جعفر صادق
 حضرت موسیٰ کاظم
 حضرت علی نقی
 حضرت محمد تقی
 حضرت جواد
 حضرت امام رضا
 حضرت امام محمد باقر
 حضرت امام حسن
 حضرت امام حسین

سوره و روشی

مکتوبہ صاحب اعظم
 حضرت شیخ الحدیث

صیغہ نوروی
 قد نوروی

تاریخ بروز سومری
 محرم

۴۶/۲/۱۴

نومرو - ۹ -

مجلس مہربانہ مارہ نہایتہ قدرتہ تمیدہ مولدین
 حقہ ای اوٹ منہ مکتوبہ مجلس مہربانہ اوتونی
 ملنا۔ مہربانہ اعضا منہ برینہ افراکہ کورہ
 مہربانہ وہ ناردونہ وسوسیلہت لہجہتہ قرآن
 شہوب اعضا تریم ایہ آیتا دوست وای کیزہ ایون
 نوب ترایا حد عقہ فکریزہ اشتراک ایہ سورہ
 بہر کاوت حافہ ایہ قرال اعظرا استفادہ ی قرہ
 بہر فکرہ کھولہ مکتوبہ اعضا ارک فکرہ اشتراک
 ایٹانہ اصدرا ایہ سورہ ایہ مہربانہ وہ
 مہربانہ بوجہ بان مکتوبہ کاوتی وقرالی وہ مکتوبہ
 جہر۔ وہ ایہ جہر ایہ کور و سورہ
 ایٹا ایہ اطوریہ زائد شاہتہ مہربانہ قرال

۱ - ذابہ کھنہ نہ تفرقہ
 مہربانہ ایٹا ایہ اطوریہ
 ۲ - وکولہ عوی
 مکتوبہ عیٹا عیٹا
 مہربانہ مہربانہ
 عیٹا مکتوبہ

voda'da (Tuna üzerindeki köprübaşı) askeri imtiyaz istemektedirler. Romanya petroleri de onların olmalıdır. Ve Dobruca'nın kuzey kısmını Romenlere bırakılmalıdır.

Ama Ludendorf, Osmanlı hükümetinin menfaatlerini de savunuyormuş. Bunun için Bükreş'teki murahhaslara yazmışmış. Garbi Trakya'dan yerler verilmesi için değil ama harbin başında Bulgarlara verdiğimiz topraklardan, Tunca nehrinin (Meriç olacak) batısındaki demiryolu kısmının bize bırakılması olabilirmiş... Yoksa, daha fazlası için «Bulgarlarla harbe gitmek» lâzım olmuş. Ve Hindenburg da aynı şeyleri söylemiş. Zeki Paşanın bu şifresi de 6.3.354 (19.3.1918) tarihini taşır. Yani Bükreş Konferansı henüz devam etmektedir. Talât Paşa da oradadır. Bu şifre ona da yazılır.

Bu arada Talât Paşa da kendi kozunu oynamak ister. Bu Edirneli küçük memur ve halk adamı, ama şimdi Sadrazam olan Talât Paşa, bu sefer de Edirneli komiteci dilini konuşur. Doğrudan doğruya iki ilgili Alman Nazırı ile görüştüğünü Enver Paşaya 6.3.334 (19.5.1918) tarihli yazı ile yazar. Alman Nazırı Kölman'dan şu cümleleri verelim:

«Almanya'nın bizim menfaatlerimizi tabii düşüneceğini söyledikten sonra, Mesta-Karasu kararımızın kati olduğunu, hiç bir vechile bundan vazgeçemeyeceğimizi söyledim. Bulgarların müşkülât göstereceğinden ve Mesta'ya kadar biraz fazla olduğundan buhsetti. Ben de, müşkülât göstermek lâzımsa, biz daha fazlasını gösteririz, dedim. İstedığımız yerlerin çok değil, az olduğunu. Bulgaristan'ın Moravya taraflarında dünya kadar yer aldığını söyledim.»

«Eğer iş zorbalığa 'inirse, biz de gider Gümülcine'yi işgal ederiz diye konuştum. Kölman, "Sakin şimdi yapmayın" diye konuştu. O halde meydan vermeyiniz dedim.»

«Kölman, Alman İmparatorunun, bütün Dobruca'yı Bulgarlara vadettiğini söyledi. Ben de, Gümülcine'nin bize iadesini de Padişahımıza vadetmişti, diye cevap verdim.»

«Arkadaşların gözlerinden öperim...»

Talât Paşanın başka mektupları da gelir. Meselâ elde bulunan ve

10.3.334 (23.3.1918) tarihini taşıyan, Talât Paşa tarafından Enver Paşaya yazılan 525 numaralı «Gayet Gizli» ve 5 sayfalık bir şifresi vardır ki, görünen kayda göre, bir sureti Hariciye Nazır Vekili Halil Bey'e de (Halil Menteşe) gönderilmiştir. Bu da, daha yukardaki hikâyenin devamı gibidir. Bu sefer de Bükreş'te, Bulgar Murahhası Tonçef'le görüşmelerini nakleder. Gene babacan ifadeler: Kral ona Türkçe selamı göndermiş. Tonçef'e, "İki siyasi gibi değil, iki dost gibi konuşalım" demiş. Zaten Bulgar Başvekili Radoslavof ile arkadaşları da ona hürmetlerini göndermişler. Talât Paşanın Tonçef'e şu sözleri enteresandır:

«— Evvela bizim, Bulgaristan'dan, mukavele ile bir şey istemeye hakkımız yoktur. Gerek Dobruca, gerek Serez ve Manastır cephelerinize yardım için ordularımızı (Kolordu) göndermeden önce, sizinle bir ittifak akdetmedik. Biz ne istiyorsak, müttefiklerimizden istiyoruz. Erzurum'un Ruslar, Irak'ın İngilizler tarafından işgali, Filistin'de İngiliz baskıları olduğu halde, size gönderdiğimiz kuvvetler, fütuhatımızda büyük tesirler yaptılar. Şimdi, zaptedilen yerlere kati şekil veriliyor. Biz de hakkımızı istiyoruz. Siz, bütün Dobruca'yı, Moravya'yı, bütün Makedonya'yı, Arnavutluğun bir kısmını ve tamamen Müslüman halkını bulunduğu Drama ve Kavala'yı alıyorsunuz. Bulgaristan bir misli büyüyor. Biz de buna mukabil, Mesta Suyu sınırı olmak üzere Gümülcine Sancağını istiyoruz. Çünkü yarın bizden, bunların hesabını sorarlar. Ne kazandınız? derlerse, ne cevap vereceğiz?..»

Talât Paşanın şifresi böylece uzar, gider. Tabii Tonçef kılını bile kıpırdatmaz. Hatta bir de cevabı var ki, düşünölmeye değer:

«— Siz bize kuvvet gönderdiniz. Ama biz sizden istemedik ki?.. Biz harbe girerken Almanlarla mukavelelerimiz var. Bu cephelerimize onlar 6 tümen göndermeyi taahhüt ettiler. Biz onları beklerken siz geldiniz. Demek ki kendi askerlerinin yerine sizi gönderdiler. Bu bize, bir taahhüdün ifasıdır...»

Demek ki Almanlar, Bulgarlara vadettikleri Alman Kolordusu yerine, bizim Kolorduyu göndermişler! Talât Paşa biraz şaşkındır:

Sadrizam Talat Paşa, Enver Paşa ile (1918)

«— Biz Almanlarla böyle mukaveleleriniz olduğunu bilmiyorduk!»

Evct, bilmezler. Çünkü kendileri harbe girerken Almanları, hiç bir taahhüt altına almamışlardır...

Enver Paşa ise, 10.4.334 (23.4.1918) tarihiyle Zeki Paşaya yazdığı şifrede boyuna Alman İmparatorunun bir sıra vaatlerinden bahseder:

«— Filan gün şunu demişti filan gün hem de Talât Paşanın yanında bana: “— Trakya'nın size iadesi için, Dobruca'yı Bulgarlara karşı elimle rehin tutuyorum.” demişti. Orada filan da vardı. filan da mevcuttu!..»

Ama ne çare ki bunlar, biraz da şaşkınlıktır. Alman İmparatoru II. Wilhelm ise, ya aslı olmayan şeyleri söylemek, ya da söylediklerini unutmakla meşhurdur. Nitekim biz de harbe sürüklenirken, herkesin önünde, Sefirimize:

«— Bulgar Kralı Ferdinand, ittifakımızı imzaladı. Bunu cebimde taşıyorum,»

demiş ve bir de cebini göstermişti. Bu ise, gerçek değildi...

Hulâsa Talât Paşa ve Enver Paşa, bütün bunları yazıştılar. Ama ne çare ki söz, artık onların değildir. Kaldı ki Bulgarlar, Birinci Dünya Harbi başladıktan bir sene kadar sonra harbe girdikleri ve girerken de Türkiye'den toprak ve Almanlardan da nice taahhütler aldıkları halde, Talât Paşa ve arkadaşları, hiç bir teminat dahi gütmeclen ve Alman Sefirinin, daha ertesi gün:

«— Bu ittifak ancak, bir avukatlık istişaresi mahiyetindedir...»

diyebildiği, karşı tarafı bağlamayan ve hiç bir vaat ve garanti ihtiva etmeyen bir Antlaşmayı, olduğu gibi kabul etmişlerdi (1).

*
**

(1) Bu konuda, bu eserin ikinci cildinin son kısmında, gereği kadar bilgi verilmiştir. Ayrıca; Maliye Nazırı Cavit Beyin Hatıraları, bu safahatı açıklar.

 مودود ورتسی

بلغا - والی قستلو
 فریناندا صوفتینه

صیغه نوم ورتسی

قید نوم ورتسی

تاریخ ...
 محل ...

۲۲ / ۲ / ۱۸

~~...~~ زاده حقه کرسارینا مظهر اربینیم نعلما
 شرمندان بهره حقه عاجه سه / ^{لطفا} ایزال جو بیله انقار و انقار
 حقه هیلیری و ایجاب ایش حقه ...
 زاده حقه / به مراحته و مودوفانده بکره مودوفان ایشان
 سور بیله ماعده و الیلیری ، ~~...~~ هادوت قرابله ایله ~~...~~ متسنیم
 آره ک مودود اولان ماضع روز قنته که به عا ... مودود
 مودوفانده بکره هیلیری عاجز ایه حاره کسه اولمده -
 معلوم حقیقون اربینیم ...
 ... دول اید شراکله صلیوس قبوله ایله ...
 بریسه ایش ، بر صلیوت دول مضمق مودوفیه ویره ایش
 ماضع و نواشدک نالیف و توزیش امرنده ، بکرته ویا
 اتمده اولان مذاکراتده ^{اهدات} مکلله ~~...~~ و ~~...~~
 دوسته ایلیر ایچون حرف یرتم برآن حافی قماریم و کدیله قدر
~~...~~ و فاقه و تقی ~~...~~ مؤیه کور مقله

مدان

بیرون بر اختیار و اجابت حاصلیدیم ~~بجز~~ مملکت بزرگ
 مساجد آتیه ایچون از روی ایلیانه بر شکل فعلی
 بنیاد رساعده و توجیه حقیقت این کوره نازک
 بر رسمیت ففده که قدری و اس آجینوه و همه اینک حیات
 بوله هم معلوم حقیقتا عبیده از لیون و بریده
 تلفات کی در هر مناقصه معاینه و حکایت عثمانی آرد
 اساساً مذاکره ایلیشه ~~بلیت~~ اولان ~~تاریخ~~
~~تاریخ~~ اتفاقه معاهده مندره ، هر حکایت
 قرابه ک عمرسان بوناته همه هر جمله بوسی تقدیر
 حکومت عثمانی بدست درت و تقید معائنات سه فواید
 مساوت ایلی و سوقتت ایله هرک قرالمی حالده عدوت
 تا قدری ایلی لغاتشانه ای قش و بوناته ایلی کومو در قرطیب
 واحد ایلیه اولده ترالیا بدست فیم ترتمند معینه ~~بجز~~
 حکومت عثمانی ، ایلیه ~~قرالم~~ ~~قرالم~~ در ~~قرالم~~ ~~قرالم~~
 و بوناته کومو ایلیه ~~بجز~~ معائنات ای قش ایلی اولان
 بول نقاشی متعارفه معریه قدر ترالیا ک حکومت عثمانی بر ایلی
 معائنات ~~بجز~~ در ~~قرالم~~ در ~~قرالم~~ و موافقته اقزان ایلیه و اهل ایلیه بوزده لقب نایب
 سالی نوزده ~~بجز~~ ~~بجز~~ ~~بجز~~ ~~بجز~~

مفاتیح نامه نایب اولان
 راسع و زینبهم شایسته جمعی
 مالکین مقبضه ~~بجز~~ است
 و اهل ایلیه بوزده لقب نایب

و محمد و رنطقه زن عازمه
 ادر ترالیا فله رس حقیقت عثمانی ~~بجز~~ معریه

ENVER PAŞA SIKINTIDA

Nihayet bu sefer de Enver Paşa son kozunu oynamak istiyor: Bütün kademeleri aşacak ve doğrudan doğruya Bulgar Kralına müraaat edecektir. Gerçi protokol kaidelerine göre, bu yapılamaz. Ama Enver Paşa, zor durumdadır, sıkıntılıdır... Metne ilâve edilen fotokopiden de görüleceği gibi, Bulgar Kralı Ferdinand'a, 18.3.334 (31.3. 1918) tarihiyle çok uzun bir mektup yazar. Bazı parçalar verelim (Bugünkü dile göre sadeleştirilmiştir):

«Bulgar Kralı Haşmetli Ferdinand hazretlerine,

Haşmetli zatınız nezdinde mazhar olduğum müteaddit kabul şereflerinde, lütfen gösterdiğiniz ilişat ve itimattan ve bu arada, gerekirse, doğrudan doğruya size yazabilmek için verdiğiniz şahâne müsaadeden cesaret alarak, Krallık hükümetinizle Osmanlı hükümeti arasındaki müşterek menfaatleri ilgilendiren bazı hususlar hakkında maruzatta bulunuyorum...»

Ondan sonra Enver Paşa, Romanya'nın harpten çekilmesi, Bükreş'te dört müttefik devletle cereyan eden müzakereler ve bu arada kendisinin hiç müşkülât çıkarmadan bunları desteklediğini belirttikten sonra, şimdi iki memleketin (Osmanlı devleti ile Bulgaristan'ın) gelecekteki siyasetleri için, arzu edilmeyen bir şeklin meydana gelmesine işaret eder.

Bundan sonra, Balkan muharebesini müteakip, Osmanlı hükümeti ile Bulgaristan arasında bir aralık esasları müzakere edilen İttifak meselesinde, Bulgaristan hükümeti, Sırbistan ve Yunanistan'la harbe girerse, Türkiye'nin Bulgaristan'a beş tümenle yardım etmesinin ve harp kazanıldığı takdirde, Sırp Makedonyası'nın Bulgaristan'a ilhakı, buna karşılık da Gümülcine ve Kırcaali dahil olmak üzere Batı Trakya'nın şark kısmının Osmanlı devletine iadesinin görüşüldüğünü hatırlatır. Hatta Yunan Makedonyası'ndan Kavala, Drama havalisinin de Bulgaristan'a katılması mümkün olursa, o zaman, Mesta-Karasu' ya kadar olan Batı Trakya'nın, Osmanlılara iadesi hususunda görüş birliğine varıldığını hatırlatır. Buralarda ise halkın % 95'i Türktür. Böylece her iki memleketin, emin, bulutsuz ve mutlu bir geleceğe ka-

vuşmasının düşünöldüğü belirtilir.

Bulgarların harbe iştiraki bahis konusu olduğu zaman, kendisinin bunu, hem Padişaha, hem arkadaşlarına temin ettiğini açıklar. Şimdi ise bu hâsıl olmuştur. Bu şartların tahakkuku, her iki devlet için iyi olacaktır. Halbuki Bükreş konuşmalarında meydana çıkan durum da maalesef bu ümitlere tamamen aykırı bir mecra almıştır. Kral hazretleri arzu buyururlarsa, bu vaziyeti düzeltebilirler. Gerek Padişah, gerek Talât Paşa ve arkadaşları, hâlâ bu ümit ve kanaatdındırlar. Bu ümitle kendisinin, çetin yollara işi dökmeden işin hallolunabileceği hakkındaki kanaatını, hem Padişaha, hem Talât Paşaya ve arkadaşlarına ısrarla beyan ettiğini, onların kötümserliklerine iştirak etmediğini kaydeder.

Nitekim kendisi, 5 Osmanlı tümenini Makedonya'da Bulgar ordusu yardımına göndermiştir. Arkadaşlarına da bu mutlu netice hakkınma teminat vermiştir. Kral hazretlerinin de onun ve Osmanlı hükümetinin bu küçük isteklerini kabul edeceğini ümit eder. İlerisi için kuvvetli bir karşılıklı emniyet ve muhadenet imkânı da böylece hâsıl olur.

Hulâsa mektubun sonunda, bu müracaatının tamamen şahsi olduğunu ve bu müracaattan, hiç bir resmi ve gayri resmi makamın haberdar edilmediğini kaydederek, hürmetlerini sunar...

Bu özetleme, sanıyorum ki bir fikir verecek mahiyettedir.

Bulgar Kralından cevap gelip gelmediğini bilmiyoruz. Ama neticeyi biliyoruz. İstanbul hatta, hiç olmazsa Umumi Harbe girerken Bulgarlara verilen toprakların geri alınmasına da razı olacaktır. Ama o topraklar da verilmez. Bu bakımdan Batı Trakya'da, gerek bizim bu suretle verdiğimiz, gerekse Mesta-Karasu'ya kadar olan topraklar hakkında bir fikir vermek için, şu rakamları verelim:

— Bahis konusu toprakların yüzölçümü

Balkan harbinden sonra Bulgaristan'a geçen Batı Trakya toprakları. Mesta-Karasu'ya kadar:	15.000 Km ²
Umumi harbe girerken Bulgaristan'a terkettğimiz arazi:	
a — Meriç suyu batısında	2.500 Km ²
b — Karadeniz kıyısında	1.500 ▪

Evet, istediğimiz bütün toprakların toplamı 19.000 kilometre kareydi. Bu olmayınca, bize iadesine de razı olacağımız topraklar ise, ancak 4.000 kilometre kareydi. Her ikisi de olmadı. O tartışmalar tarihinden 8 ay sonra ise, müttefikler cephesinde Bulgaristan çökecek ve ardından bütün İttifak cephesi yıkılacaktır. Ve tabii Bulgaristan'ın da elinde, ne Yunan Makedonyası, ne Garbi Trakya, ne Sırp Makedonyası, ne de Dobruca kalacaktır (1). Sanıyorum ki bu konuyu artık burada kesebiliriz. Demek ki Enver Paşanın Rumeli'de, önemsiz olan gelişme ümit ve gayreti, Bulgar Kralına kadar yapılan ricalara rağmen, tamamıyla neticesiz kaldı. Bu davada Müttefikleri Almanlardan ise, ancak vefasızlık gördü. Hulâsa netice, tam bir hayal kırıklığı oldu...

*
**

KARADENİZ FİLOSUNA GELİNCE...

Çarlık Rusyası'nın yıkılması üzerine Baltık ve Karadeniz limanlarında ele geçen Rus filosunun bize verilmesi veya bu filodan bize pay ayrılması bahsine gelince? Bunda, Almanların direnişi daha sert oldu. Batı Trakya bahsinde engel olarak Bulgaristan göstefiliyordu. Halbuki Karadeniz filosu için karar, daha kolay alınmalıydı. Oysa öyle olmadı. Almanlar bu meselede de ortaya başka bir engel çıkardılar: Ukrayna Hükümeti...

Halbuki Enver Paşa, Umumi Karargâhlar arasında bu meselede, daha önce ve fiilen kararlara varılmış olduğunu sanıyordu. Mademki Rusya çökmüştü, onun enkazından ele geçen harp vasıtaları, elbette ki bir ganimet, yani harp kazancı sayılacaktı. Hatta bu ganimetten hisse almak için, Almanya'ya Denizciler de gönderilmişti. Meselâ Osmanlı Bahriye Nezaretinden III. Daire Reisi ve Kalyon Kaptanı

---

(1) Yukarıdan beri bahis konusu olan Dobruca hakkında da bir fikir vermiş olmak için, memleketin gerek yüzölçümü, gerekse nüfusu ve etnik durumu hakkında şu bilgileri kaydedelim:

Hamdi Bey böyle teknik bir Temsilciydi. Ama onun 24 nisan 354 (7 mayıs 1918) de Bahriye Nezaretine gönderdiği şifre şuydu:

«A D F. Bahriye Nezaretine

—Şifre kalemi N. 459—

Amiral Hofman ile konuştum. Umumi Karargâhlar arasındaki kararlardan haberi olmadığını, mütteliklerin vaziyeti. Bolşevik harekâtını teskin ve temizleme için, Ukrayna Cumhuriyetine fiilen askeri yardımda bulunmak olduğunu, Karadeniz'de ele geçecek bütün Rus harp ve ticaret gemileriyle deniz tesis ve vasıtalarının, Ukrayna Cumhuriyetinin malı olduğunu, ganimet malı (harp kazancı) sayılamayacağını, bu ahval altında, ne Odesa'da, ne de Nikolayev'te (Rusların Tersane limanı) hiç bir şey yapılamayacağını ve ancak Osmanlı Hükümeti isterse, Kiyev'te Ukrayna İdaresi ile münasebete girilerek, onlardan gemi satın almak teşebbüsünde bulunabileceğini bildirdi.

Bu ifade karşısında benim için buralarda yapılabilecek hiç bir şey olmadığı maalesef meydana çıkmıştır. İstanbul'a avdet veya diğer suretle hareket için yüksek emirlerini beklediğim maruzdur.»

III. Dairei Reisi
Kalyon Kaptanı
Hamdi

Aşağıdaki rakamlar 1914 senesine aittir. Ve Romanyalı Albay Teodorresko'nun «Askeri Coğrafya» isimli eserine atfen nakledilmiştir.

Dobrucalar	Eski Dobruca (Kuzey)	Yeni Dobruca (Güney)	İki Dobruca (Toplam)
Romanyalı	239.000	8.533	
Türk-Tatar	45.000	151.850	
Bulgar	41.000	138.409	
Rus ve Yahudi	35.000	838	
Diğerleri	30.308	40.484	
Toplam	390.308	337.894	728.200
Vüzölçümü	15 223 Km²	8 850 Km²	23.873 Km²

Bu ifadedeki burukluk ve hayal kırıklığı bütünü açıklığı ile göze çarpar. Bu sıfreyi alan Bahriye Nazırı Cemal Paşanın uğradığı ruh düşkünlüğü ile, onun daima birtakım jestlerle süslemeye çalıştığı aşırı gururunu sarsan hiddet ve şiddeti ise tasavvur etmek mümkündür. Ama ne var ki Cemal Paşa, Bahriye Nazırı olarak, hatta Alman Genel Karargâhından önce, bizzat kendi emrinde olması gereken, İstanbul'daki Alman denizcilerinden de aynı direnişi görmüştü. Hatta bu direniş, bazen hakaret derecesine de varıyordu. Mesela Göben ve Breslav gemileriyle (Yavuz ve Midilli) daha bir harbe girmeden İstanbul'a sığınan, ama kendisi Osmanlı Donanması Kumandanlığına atanan ve Cemal Paşanın da bilgisi dahilinde Karadeniz'e açılıp, bizi fiilen harbe sokan Amiral Souchon'un, sonradan Cemal Paşaya ve hatta Enver Paşaya karşı çıkış ve direnişlerinin hazin belgeleri meydandadır. Bunlardan birkaç tanesini vermek, bizim acı mukadderatımıza damgasını vurmuş olan bu Alman Amiralin, harp boyunca durumu hakkında bize, aydınlatıcı fikirler verecektir. Mesela şu yazıyla Amiral Souchon, Bahriye Nezaretini kendisinin amiri olarak kabul etmez. Ve kendisine çok üstün saygılar gösterilmesini ister:

Kommando der Eilotte

Donanma-yı Hümayun Kumandanlığı

*«Başkumandanvekili ve Harbiye Nazırı
Enver Paşa Hazretlerine,*

3 temmuz 332 (16 temmuz 1916) ve 9204 numaralı tezkerenize başlı olarak ve telefonla alman emri devletlerine göre, Bahriye Nezareti ile, Donanma Kumandanlığı arasında, Forsunu taşıdığım Osmanlı Amiraline has bir yazı tarzının kullanılması hususunun, Bahriye Nezaretine emir buyurulmasını dilerim.

Donanma Kumandanlığına yazılan tezkerenin yukarısına "Devletlü Efendim Hazretleri" ve sonuna da "Olhapta emri-i ferman, hazret-i menleh-iül emrindir" diye kullanılması lâzım gelirdi.

Bununla beraber, Donanma Kumandanlığı ile, Bahriye Nezareti arasında, mâşevk, mâdun (üst ve ast) münasebatı mev-

*cut olmadığının daima tayin ve takdirini lâzım sayarım. Ol-
bapta...»*

Souchon

(İmza kendi el yazısıyla)

Evet Amiral, kendisini Bahriye Nezareti emrinde saymıyordu. Kendisine, Nazırlar gibi hitabedilmesini istiyordu. Enver Paşa bu yazının altına, sadece «*Hıfz*», yani «*saklanılsın*» kaydını koymakla yetinmişti.

Ama Souchon, kendisini Cemal Paşa ve Bahriye Nezareti emrinde saymıyor da, Enver Paşanın her emrine tâbi mi sayıyordu? Hayır! Eldeki vesikalardan şunu izliyoruz ki Souchon, deniz harekâtı hakkında yukarı makamlara gereken raporları da vermemektedir. Bu raporlar ondan, âdeta yalvarılarak istenir. Ama Souchon'un cevabı, gene sert, kaba bir reddin ibarettir. Hatta Amiralin bu hususta Bahriye Nezaretine yazdığı cevabı, Bahriye Nezaretinde o zaman vazifeli bulunan Hüseyin Rauf Bey (Rauf Orbay):

«İzzet-i nefis sahibi bir insanın tahammül edemeyeceği»

şekilde, yani bir hakaret olarak vasıflandırır. Ve bu sefer de "Bahriye Nazırı Vekili" sıfatıyla, Dahiliye Nazırı Talât Beye imzalatılarak Amirale, yalvarırcasına yeni bir müracaat daha yapılır. Ama Amiralin cevabı basittir:

«Bu gibi Raporlar, ancak harp harekâtından bir netice çıkarabilecek ve istifade edebilecek zabıtam haberdar etmek için muvafıktır.»

Yani, Bahriye Nezaretinde bu vasıfta insan yoktur. Bu sefer teşebbüsü Enver Paşa ele alır:

*«Bahriye Nazırı Vekili Enver Paşa
hazretleri tarafından,*

*Donanına Kumandanlığına yazılan 23 kanunusani 331 (5
şubat 1915 tarihli tezkere suretidir:*

*«Harbin başından itibaren donanmamızın ve aksasının Ku-
radeniz'de, Marmara'da ve Akdeniz'de icra ettikleri harp kure-*

جریه ناولی و کلبی از بیات حضرتی نوشته شده در سال ۱۳۰۶
زمانه احمد بازمیون ۱۳۰۶

این جریه را به اعتبار از ناولی و کلبی از بیات حضرتی نوشته شده در سال ۱۳۰۶
و این ناولی و کلبی از بیات حضرتی نوشته شده در سال ۱۳۰۶
سوی استغاده عرب در اولی از ناولی و کلبی از بیات حضرتی نوشته شده در سال ۱۳۰۶
صورت اجرا و اولی از ناولی و کلبی از بیات حضرتی نوشته شده در سال ۱۳۰۶
ایلی بویس باید از ناولی و کلبی از بیات حضرتی نوشته شده در سال ۱۳۰۶

۹۱۲

تاریخ

پیرک زار کاه عمومی

جریه ناولی و کلبی از بیات حضرتی نوشته شده در سال ۱۳۰۶
تاریخ تاریخ
و این ناولی و کلبی از بیات حضرتی نوشته شده در سال ۱۳۰۶
جریه نویسی استغاده عرب در اولی از ناولی و کلبی از بیات حضرتی نوشته شده در سال ۱۳۰۶
منقول بود و این ناولی و کلبی از بیات حضرتی نوشته شده در سال ۱۳۰۶
سوی استغاده عرب در اولی از ناولی و کلبی از بیات حضرتی نوشته شده در سال ۱۳۰۶
و این ناولی و کلبی از بیات حضرتی نوشته شده در سال ۱۳۰۶
و این ناولی و کلبی از بیات حضرتی نوشته شده در سال ۱۳۰۶
و این ناولی و کلبی از بیات حضرتی نوشته شده در سال ۱۳۰۶
و این ناولی و کلبی از بیات حضرتی نوشته شده در سال ۱۳۰۶

(۷)

kâtı, Osmanlı Deniz Harpleri Tarihince meçhul kalmamak için ve Bahriye Erkânıharbiyesince istifadeli dersler alınmak üzere, mezkûr harp harekâtının icrasında düşünülen maksat, icra sureti (uygulama) ve elde edilen neticeleri ve muvaffakiyetleri bildiren raporların bir suretinin Bahriye Nezaretine gönderilmesi beyan olunur efendim.»

Fakat Alman Amiralın cevabı gene kaba bir reddin ibarettir:

«Büyük Karargâh-ı Umumiye. 24 şubat 1916

Bahriye Nazırvakili Enver Paşa Hazretlerinin 856/41757 numara ve 5 şubat 1916 tarihli tahriratına:

Erkânharbiyemi teşkil eden zabitanın (Subatların) adedi mahdud olduğundan, şimdiden harekâtı harbiyeyi mufassalen yazmak, maateessüf mümkün değildir. Münhasıran bu vazifeyi ifa etmek üzere Almanya'dan bir zabıt istedim. Bu zabıt evvelâ evrakı tasnif edecektir. Şimdiden zabitanın ayrı ayrı mütalaasına müracaat etmeyi muvafık saymıyorum. Çünkü mevzu bahis olan harekât icra edileli pek az zaman geçmiştir.»

«Harp harekâtından alınan tecrübelerden, bunlardan bir netice çıkarabilecek ve istifade edebilecek zabitanı haberdar etmek, daha muvafıktır.»

İmza

Souchon

Amiralın yazısında bilhassa son cümle çok dikkati çekici, Osmanlı Bahriye erkânını çok küçültücüdür. Ama bu cümle, Enver Paşaya karşı cevaben yazılmaktan çekinilmemiştir.

Amiralın yazısında, Enver Paşaya karşı bir saygı ifadesi bile yoktur. Halbuki kendisi, kendine yazılacak yazılarda, nasıl saygı ifade ve cümleleri kullanılması gerektiğini, resmî yazısıyla, kendisi dikte ediyordu... Daha baştan beri Souchon'un bu kaba çıkış ve davranışları, harp boyunca ve kendisi hizmette kaldığı müddetçe devam etmişti. Hatta Enver Paşa ile Cemal Paşa arasında bazı kırıcı yazışmalara yol açmıştır. Mesela Cemal Paşanın, resmî sıfatı ve kaideleri de bir tarafa bırakarak, Enver Paşaya yazdığı 7 ağustos 530 (20 ağustos 1914) tarihli şu mektubunu okuyalım:

«Azizim Enver Paşa,

Bugün pek garip bir havadis aldım. Bahriye Nezareti namına Almanya'dan yedi yüz amele ve mühendis celbediyormuşsunuz. Hatta daha garibi olarak, bu hususta benimle evvelce iştişare ettiğinizi de söylüyorsunuz. Yedi yüz değil, hatta yedi kişiyi bile, Bahriye Nezaretine bağlı fabrika ve gemilerin hiç birine kabul etmeyeceğimi, sureti katiyede beyan ederim. Şurasın da halisâne tavsiye ederim ki, artık pek tahammüljersâ (dayanılmaz) dereceye varmış olan bu gibi müdahalelerinize nihayet vererek, yalnız kanunen hak ve vazifeniz dahilinde olan işlerle iştigal ediniz. Tuttuğunuz meslek, memleketi fenalığa götürebileceği için, müsaade etmeyeceğime emin olunuz azizim...»

Cemal Paşa bütün bunları yazar ama, Amiral Souchon'un kendisini Bahriye Nezaretinin ve Cemal Paşanın emrinde saymadığını da biliyoruz. Nitekim Amiralin Almanya'dan Donanma için Islah Heyeti diye bir heyet çağırma teşebbüsü de Cemal Paşaya rağmen dir. Ve Cemal Paşa gene köpürür:

«Mahrem ve zate mahsustur»

28.3.331 (10 nisan 1915)

N. 7156

«Bahriye Nezareti Vekâletine,

Amiral Souchon Paşanın tavsiyesini katiyen kabul etmem. Ben bahriyemize bir Islah Heyeti getirtmek fikrinde değilim. Bunun bahriye için fevkalâde mazarratı vardır. Ben esasen Amiral Souchon Paşanın, Bahriye Nezareti işlerine nezaret etmesine, hiç bir vakit müsaade etmemiştim. Ve edemem. Kendisi yalnız Donanma Birinci Kumandanıdır. Hele şimdiki vaziyete göre. Galiçya'daki Alman ve Avusturya ordularının birbirlerine karşı vaziyetleri ne ise, Amiral Souchon Paşanın da bizim donanmadaki vaziyeti aynen odur. Ben gene tekrar ediyorum: Bahriye Nezareti için bir Islah Heyeti istemem. Amiral Souchon Paşanın Nezaret işlerine müdahalesini ise, katiyen çekemem. Bu bahsi daimi ve kati surette kapamasını ve bir daha açmamasını, Amirale lütfeñ ihtar buyurunuz. Ve Bahriye Nezaretinin ıslah ve

tensiki için hiç bir müdahale ve mütalaasına iltifat buyurmanız. Bunu, bütün mevcudiyetle, Zatidevletinizden rica ederim.»

*Bahriye Nazırı ve IV. Ordu
Kumandanı
Ahmet Cemal*

Bu yazışmaları, çatışmaları, belgeleriyle, daha da uzatmak mümkündür. Bunları şunun için bu bahse sakladık: Kendisini, İstanbul'da Bahriye Nezaretinin, hatta Başkumandanlık Vekâletinin değil, Alman Umumi Karargâhının emrinde sayarak, ona göre hareketi aşikâr olan Alman Amirallığının, bir gün mesela, Rus Donanmasından ve Ticaret gemilerinden bize bir Pay ayrılması, çünkü bunların harp ganimeti olduğu tarafımızdan ileri sürülünce, bize karşı alacağı tavır, daha baştan sezmek kabil olduğunu belirtmek istedik.

Alman Umumi Karargâhına gelince? Oranın vazifesi, ya Amiral Hofman'ın daha önce verilen cevaplarında görüldüğü gibi, her isteğimizi kesin olarak reddetmektir. Yahut da Alman Umumi Karargâhının yaptığı gibi, Enver Paşaya bildirilmek üzere İstanbul'da Alman Zekt Paşaya, aynı manada tebligatta bulunmaktır. Bu arada mesela (9.4.1918) tarihli belge, daha başka türlü bir oyalayıcılık misali verir. Güya bu gemilerden bir kısmının Almanya tarafından satın alınarak ve tamirden sonra Türkiye'ye verilmesi düşünülüyormuş... Türkiye'nin donanmaca kuvvetli olması hepimizin menfaatineymiş...

Halbuki Enver Paşanın 1.6.334 (14.4.1918) tarihinde, Alman Umumi Karargâhındaki Murahhasımız Zeki Paşaya yazdığı şifrede. Karadeniz Rus filosunun, zapt ve ganimet olarak alındıktan sonra Osmanlı Filosuna katılacağıının, kendisine bizzat General Ludendorf tarafından bildirildiği ve bu sözlerinin Ludendorf'a açıkça hatırlatılması istenmektedir. Demek ki o zaman Enver Paşa, General Ludendorf'un sözlerine inanmıştı...

Ama netice malum. Ne Rus gemilerinden bize gemi verildi. Ne Ukrayna bir devlet olabildi. Ne bu gemiler Almanya'ya kaldı. Çünkü bir süre sonra ortada, ne Alman, ne Osmanlı Umumi Karargâhları kaldı...

Demek ki Enver Paşanın, Rus donanmasından gemiler almak ve

موسم و درانه گنله

۷۷۹ - ۷ - ۷۸

مورد
۷۱۵۶

بیر نفدرق و تالنه

ایران سوسون باشا له سورجی قلعاً قول ایده هم نه کیم ره رهینه اصدومه
 صا اهل طقدان و هم کول کیم ایرون سورجی قلعاهه موق وارور نه انا سا ازل
 ایل سوسون باشا کیم نه قاصده نه نه اقبه بیج ررضه ساعده ایزدم و ایده هم
 نه انا له تک دوله رخی قوراه ده رما صلی ترکیه رصیه کور و علیباره کالان
 و درنا اوله کج کجه قاشی رصعی ایل ایل سوسون باشا له ریم دولاده ک
 رصعی ده اوله عیبی ده تکله ایچورم کیم نه رقی ایرون رهینه اصدومه
 ایده هم ایل سوسون باشا له نه اصدومه ماصه ای ایل قلعاً کیم نه کور
 صر قلعاً و دائره قیاسی ورده ایل ایچورم ایل لطفه اصدومه کور
 نه ریل اصدوم و سیف ایرون بیج بر نه لعه و ماصه سه انقعات سوریک
 کوی کورون موصورینه دانه دولتمه جی اصدوم

بیر ماطی و در و کس رو
 قوراه ان
 احمد علی

Bahriye Nazırı Cemal Paşanın, kendi Nezaretine, Almanların Nezaret işlerine müdahale ettirilmemesi hakkında emri (metinde verilmiştir).

مخبر
ترجمه صورتی

شبه

نومرد
ره قتا یا سا جهلریه
۱۲/۱۲/۹۷

اور یا سا جهلری ده عجه سندیه دوزنکی یا سا وسطه سید کجا راجعه نوردی
مشاکیله برگره شده دو قناتک اوز قناتیله ترکی بولده یانه مطالعه ایله اوسته

اسدیله ایبوری بی بریا به جنال (هدل) ه بیده کی معانی دیریم
اور یا سا دول مرکزیه مره هلینک روس فره دکر ویدسک اوز قناتیله خاشه سی
بول اینک ایسده لیری تکا بیدریم سندیه طوعری اولوب اولما یی بیلم
سویا بده هیچ برشده دروده ملی بانه اولمجه ره هجوم ایدنه دنیا کیدی سندیه
ایدن روس کیدی نه اریکشد دمه بالطبع آلمایا حکومتنک برجه قهری دیرینه
یا بیدیم کیم بوز قناتیه سورالمه ره مهور اولوب اوز قناتیلرک ره بوز
بزه اصدی اولما سندیه برنکیله کیده کلجه برنده خاتم دتورعه
اوز قناتیلده ویدیلدی سویا بده بوقیل سکنک آلمایا طرفه راستا اید
سار منقتم سفانه کی قال ۱۸۳۲ حال کیزله کد فکده نرله بده دیریم محمد

[۱۲/۱۲/۹۷ تاریخ ۱۲۹۷ زور لر تقیه راجعت] تراک هلد مالنه سند سنه

عجه طرفه اولتا اولما جهلری بر قنات نظری بعد مطالعه اوز یا سا جهلریه
تعلیقات لایحه بولنده دوزنکیله در قنات قوتلای اولی عهد ترک مسعود معانی
ایدن سند اولیق دوزنکیله نکلر نا حیاته بولنده دزه دکرده اولتا
لازه نکل کیدی سندیه کلجه بریا به آلدجه نصیحات دیریم کلیم

اصحا
لورده ندر وف

(۱۲) بوتغاف قرار کا عمومی حکومته

bu suretle Karadeniz'le Akdeniz'de güçlenmek tasavvurları da, böylece bir hayal kırıklığı ile neticelendi. Hem de Alman müttefiklerimizin eliyle. Halbuki o devrin içinde yaşamış bir şahsiyetimiz, Birinci Dünya Harbinde Almanların, Enver Paşadan çekindiklerini anlatır. Bu şahsiyet, İsmet (İnönü) dür. Şimdi şu İslam Ordusunun Güney Kafkas harekâtına dönmeden önce, İnönü'nün bu görüşlerini de vermekte fayda olsa gerektir. Çünkü o harekâtı da özetlerken, gene belgeleriyle göreceğiz ki Almanlar, Enver Paşadan, pek çekinir görünmemektedirler.

*
**

İSMET İNÖNÜ NE DİYOR?

İnönü, 1969'da Burçak Yayınları tarafından yayınlanan hatıralarını anlatırken bu konuya da değinmiştir (1). Biz bu eserde her vesileyle, İnönü'nün Enver Paşa hakkındaki görüş ve mütalaalarını vermeye çalıştık. Çünkü İnönü, Harbin başlangıcında uzun müddet Umumi Karargâhta Enver Paşanın emrinde çalışmıştır. Harbin sonuna kadar da olayların akışı içinde bulunmuştur. Şimdi bu parçada, hem Enver Paşa hakkındaki genel değerlendirmelerini göreceğiz, hem de bu vesileyle, konumuz olan Almanlarla ilişki bahsinde görüşlerini izleyeceğiz. İsmet İnönü şöyle anlatır:

«İttihat ve Terakki'yi eksik anlatmıştım. İçinde bulunduğum ve dışarıdan gördüğüm kadarım söyledim. Şimdi, liderleri, yani Enver Paşayı, Talât Paşayı ve Cemal Paşayı anlatacağım. Böylece eksik görülen husus, tamamlanmış olacaktır.»

Meşrutiyetin ilanı gününde, ihtilalin en önde simaları olarak «Enver Bey» ve «Niyazi Bey» isimleri geçmiştir. Ordunun bu mümtaz simaları, İttihat ve Terakki namuna, hürriyet uğruna vazifelerini terketmişler, maiyetlerine aldıkları bir avuç askerle dağa çıkmışlar, dağlarda birkaç gün dolaştıktan sonra, Meşrutiyetin ilam üzerine avdet etmişlerdi. Hürriyet kahramanları içinde, ilk günden, fazla itibar görmüş olan ve sonuna ka-

(1) Derleyen: Sabahattin Selek.

dar büyük bir sima olarak beliren Enver Paşadır. Kolağası Niyazi Bey de ordunun sevdiği bir subaydı. Harekete iştiraki, maiyetiyle beraber dağa çıkıp Padişaha isyan etme durumuna gelmesi, büyük bir kahramanlık sayılmış ve neticenin alınmasına tesir ettiği kabul olunmuştur. Onun bir geyiği vardı. Yanından ayırmadığı bu geyikle resimleri çekildi, her tarafa yayıldı. Zihinlere bu tabloyla yerleşti. Bir kahramanlık hatırası bırakarak, zamanla silinip gitti.

Enver Bey, Erkânharbiye Binbaşısı olarak Manastır'da, Bölge Kumandanlığının yabancı komitacıları takibe memur teşkilâtına mensubuydu. Takip hareketlerinde büyük şöhret kazanmıştı. Bu devrede, Enver Bey, Niyazi Bey gibi, Bulgar, Sırp ve Yunan çetelerini takip etmekle şöhret yapmış bulıman multeliş rütbede pek çok subay yetişmiştir. Bunların arasında adı en çok anılan ve ön plana geçen sima, Enver Beydir.

Enver Beyin şöhreti yalnız kahramanlığından gelmiyordu. İyi bir erkânharp zabiti olarak kabul ediliyor ve özellikle şahsî ahlâk bakımından örnek tanınan meziyetleriyle saygı görüyordu.

Enver Beyin, genç yaşında Harbiye Nazırı olması, Orduda yadırganmadı, gayet iyi karşılandı. Daha evvel anlattığım gibi, Harbiye Nazırı olarak büyük bir tasfiye hareketiyle derhal ordunun ıslahına girişti. Teşebbüs, gerçekten başarılı oldu.

Enver Paşa, bu tasfiyeyi yaptıktan sonra, bütün gücünü, ordusu siyasetten ayırmaya hasretti. Çok yakın arkadaşlarını, beraber itütilalde bulunmuş kimseleri —aralarında küçük rütbede olanlar da dahil— hepsini ordudan çıkardı. Bunlara, dışarıda vazifeler bulundu. Kendilerine itibar edildi. Bir kısmına parti içinde işler verildi. Hulâsa, siyaset yapmış, siyasete heves etmiş olanları ordu içinde bırakmadı. Bu hareketi yapmak şarttı. Siyasi ilişkilerinden dolayı cemiyetin gözünde itibarlı sayılan subay mesela bir binbaşı, orduda, bütün amirleri tarafından emrolunamaz. kendisine vaziye verilemez bir set halindeyken, bu setlerin hepsi bertaraf edildi ve kumanda mekanizması muntazam işler hale geldi.

Enver Paşa, İmparatorluğun kaderinde birinci derecede rol oynamış olan insandır. İttihat ve Terakki'nin muvaffakiyetinde, prestijinin muhafazasında ve nihayet Balkan Harbinden sonra, Harbiye Nazırı olarak doğrudan doğruya giriştiği teşebbüslerle, rolü hep birinci derecededir.

Memleketin Cihan Harbine girmesini sağlayan odur. Bütün harp esnasında onun stratejik fikirleri birinci derecede rol oynamış, harbin sevk ve idaresine hâkim olmuştur.

Enver Paşa, şahsi meziyetleriyle, iyi bir asker, iyi bir subay, iyi bir insan olarak, cemiyetin kusur olarak bildiği unsurlardan, insanın tasavvur edemeyeceği kadar nasibi olmayan bir tiptir. Asker vasıfları bakımından, vazijesever, çalışkan ve korku nedir bilmez müstesna bir kahraman olarak, askerliğin aradığı ölçülerin en yukarı seviyesinde yer almıştır. Şimdi, Enver Paşanın kumandan olarak ve siyaset adamı olarak vasıflarının tasvir edilmesi lâzım gelir.

Kumandan olarak, Enver Paşanın görüşü, kavrayışı, sevk ve idaresi muayyen bir hududa kadar işlemiş, o hududa eriştikten sonra, kendi hayal ölçülerinin seviyesinde kalmıştır. Başkumandan olduğu halde, kendisinin doğrudan doğruya vazijesi dahilinde değilken, Sarıkamış Muharebesi gibi büyük bir hareketi bizzat idare etmeye heves etmiş, büyük başarılar kazanacağını sanmıştır. Sonunda, kendi adını da, memleketin ordusunu da, bu seferin akıbetini de büyük felakatlere uğratmıştır. Müteakip seferlerde de, anlayış ve sevk-ü idare bakımından yüksek bir seviye göstermez.

Enver Paşanın Alman Askeri Heyetiyle münasebetlerinde, Almanlara tamamiyle tâbi olduğu söylenemez. Bilakis Almanlar, ondan daima çekinir ve onu memnun etmeye çalışırlardı. Ancak, kendisi zayıfladıkça, askeri kabiliyetlerinin ve vasıtalarının mahdut olduğunu anlamaya, öğrenmeye başladıktan sonra, nihayet Alman sevk ve idaresinin bir vasıtası haline gelmesi zaruri olmuştur. Harp esnasında, harbi sevk ve idare ederken, onun devlet ve siyaset adamı anlayışına göre, memleketin bütün siyaseti harp vazijeleriyle hulûsa olunuyordu. Bunun dışın-

da herhangi bir siyasi vazife ne memleket için ehemmiyetliydi. ne de kendisi için ayrıca bir iştigal sahasıydı.»

Şimdi artık, Güney Kafkasya'daki İslam Ordusu harekâtına, bıraktığımız yerden başlayabiliriz. O harekât ki, aynı zamanda, S o n un, b a ş l a n g ı c ı 'dır.

*
**

HAZER DENİZİNE DOĞRU

Enver Paşanın kardeşi Nuri Beyin, Kuzey Afrika'da Mısırata'dan çağrılarak, Padişahın, bütün Güney ve Kuzey Kafkasya Müslüman bölgeleri üstünde kendisine, âdeta bir Emirlik yetkisi veren Fermanına değinmiştik. Nuri Beyin, Irak ve İran üzerinden nasıl Güney Kafkasya'da Azerbaycan topraklarına girdiğini de, daha önce hikâye etmiştik. Bu vazifeye atanan Yarbay Nuri Bey, artık Nuri Paşa oluyordu. Orada, Osmanlı Birlikleriyle, yerlilerden teşkil edeceği ordu da, İslam Ordusu adını alacaktı. Enver Paşanın Amcası Halil Paşanın da, Kafkas cephesinde, aynı zamanda «Ordular Grubu Kumandanı» olarak vazife aldığını biliyoruz. Bu suretle, III. Ordudan başka, Doğu Anadolu'da II. Ordu, Kuzey Irak'ta VI. Ordu ve dolayısıyla İslam Ordusu da onun emrine verilmiş bulunuyordu...

Nuri Paşa, Azerbaycan'ın Kür nehri vadisinde ve Tiflis-Bâkû demiryolu üzerinde Gence şehrine yerleşti. Burasını Karargâh olarak seçti. O sırada Bâkû'nun, mahalli Bolşevikler elinde olduğunu, İngilizlerin İran'da ve Hazer Denizinin güney sahillerine yakın bulunduğunu tekrar belirtelim. Gence'nin, Azerbaycan tarihinde, şanlı bir hatırası vardır. Çünkü Rus Çarlığı ordularınının 1800'den başlayan Güney Kafkasya'yı istilası ile, o zamana kadar İran kontrolünde bulunan Kafkas Azerbaycanı da, İran'la yapılan 1828 Türkmen Çayı Antlaşması neticesinde Ruslara bırakıldı. Bu topraklardaki Hanlıklar, birer birer yere serildi. Bu arada Gence'ye dayanmış olan Rus istilası, bu kalenin önünde, o zaman Gence Beyi olan Cevat Han'ın yiğitçe direnişiyle karşılaştı. Savaş uzun ve kanlı oldu. Ruslar başarısızlıklarla karşılaştılar. İki taraf çok zayıat verdi. Gerçi sonunda Cevat

İlan, Gence'nin burçları üzerinde, oğluyla beraber can verdi ve kale düştü. Ama bu savunmada da Azerbaycan tarihinde, eşi ve benzeri olmayan bir kahramanlık hatırası olarak kaldı. İşte şimdi bu şehirde, yeni bir milli hareket başlıyor demektir. Nitekim Nuri Paşa burada, heyecanlı insanlar tarafından karşılandı. Beklenen, Osmanlı Ordusuydu.

Güney Kafkasya'da Osmanlı Ordusu üç direnişle karşılaşacaktı:

«1 — Bunlardan biri, kıyasıyla kanlı dövüşen ve kendini her muktedit olduğu yerde Türklere karşı toptan saldırılara kapılan Ermeniler.

2 — İran'dan gelip, Bâkû'yu mahallî Bolşeviklerden alacak ve sonra, İslam Ordusuna karşı kıyasıyla çarpışacak olan İngilizler.

3 — Osmanlı Ordusunun Güney Kafkasya'ya girmesine, Azerbaycan'a ilerlemesine, Bâkû'yu kurtarmasına karşı çıkacak olan Almanlar.»

Ermenilerle savaşın izahı kabildir. İngilizlerle de savaşın izahı kabildir. Ama, Gürcistan ve Ermenistan'ın istiklâllerini yadığanmayan, onlara yardım eden, fakat aynı Güney Kafkas Federasyonuna daha önceden katılmış olan ve geçici merkezi Gence'de bulunan Azerbaycan'ın, hem istiklâlini tanımayan, hem de onları hatta, Türk değil Tatar olarak adlandıran ve bizim kendileriyle kardeşlik ilişki ve ilgilerimizi anlamayan Almanların direnişini izah etmek, hakikaten güçtü. Kaldı ki, bizi harbe sürüklerken, bizim İran, Turan ve Âlem-i İslam bağıntılarımızı gıcıklayan, mesela İran'da bize, Afganistan, Hindistan hayalleri yaşatanlar Almanlardı. Ama tam Rusya yıkılıp, bu İran-Turan hayallerinden hiç olmazsa Türk Kafkas halkı ve toprakları üzerinde, hem de devam eden Ermeni saldırılarına karşı bir kurtuluş savaşına girişen Türk Ordusu, Almanlar için şimdi, taahhütlerini bozmuş bir devletin ordusu oluyordu. Mesela Alman Umumi Karargâhı Genelkurmay Başkanı Mareşal Ludendorf'un şu yazısını okuyalım:

«Osmanlı Orduları Buşkumandanvekâletinde
General Von Zekt'e.

«Enver Paşaya mahsusdur»

8.VI.1918.

Kafkasya'da çıkarılan müişküilata, Alman Umumi Karargâhının sebep olarak gösterilmesine, teaccüp ve hayret eylediğimi, size arz etmek isterim. Türkiye, Brest'te akdolunan Antlaşmaların Transkafkas'a (Güney Kafkasya'ya) ait olan kısmını, mütteliklerini hiç bir veçhile dikkate almaksızın ihlal etmiştir. Almanya Hükümeti, buna karşı evvelce, itiyat kaydı dermeyeran eylemiş ve böyle bir hareketin neticelerine dikkati çekmiştir. Almanya Hükümetinin bu husustaki fikirlerine ve niyetlerine tamamen iştirak eylediğimi, size temin etmeye lüzum görmem.

General Von Lussov, Poti-Tiflis-Aleksandropol demiryolu kısmında hattın muhafazasını Alman birliklerinden teşkil eylemiş ve bu suretle yalnız Alman menfaatlerini değil, Türkiye'nin (okunamadı) istikametindeki harekâtında menfaatlerini temin eylemiştir. Bu hat muhafızları Alman Birlikleridir. Bunların, III. Ordunuz Kumandanı tarafından tanınmasına itiraz ederim.

Brest Muahedesinin esas hatlarına riayet olunmasını sizden tekrar rica ederim. Aksi takdirde, aşağıdaki kararları almakta, serbestlik hakkımı muhafaza etmeye mecburum.»

Bundan sonra Hindenburg'un yazısı, Enver Paşayı ve Türkiye'yi tehdit edici maddeleri saymakla devam eder. Bu maddeleri aynen verelim:

«Türkiye ile Transkafkas hükümetleri arasında Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'ın malumatı olmaksızın yapılmış olan Antlaşmaları, tasdik ve kabul edemeyeceğimi, şimdiden bildiririm.

Melumunuz olduğu gibi, sizin menfaatlerinizi ve arzularınızı ben, hararetle temine çalıştım. Fakat bundan sonra, yalnız bu yolda hareket edemeyeceğimi değil, hatta Türkiye'nin Antlaşmalara muhalif harekâtının sizinle bundan sonra teşriki

اوراق اوله سنك و مروسى	عثمانلى اردوى هايونى باش قوماندانلى و كالتى شعبة هيدال قوتنه قوتنه	ميفنك امفاسى
شعبه نك نومروسى		تارىخ تبييضى
موسودينك امفاسى		ميفنه قونيلان نومرو
تارىخ تويدى		مقابله جنك امفاسى
قلم اوله سنك نومروسى		مقابله تارىخى

۱۸ / ۶ / ۱۸

انور پاشا، محضرت
 ۶۱۵ تا خطي نذرانہ - نفقہ سياره تحت ايدن
 مشكوتہ، المان قراراھ عوميند حسب اوله قوتنه
 تعجب و حيرت الميرل زامه دونطريه عوميند ايدن
 ترابه، برسته عقد اولفان معاهدتہ ترانه قوتنه
 عاھه افاضتہ مستفادہ ايدن و درجه اوله وقت المقدمہ
 افضل ايدن - الامپراطور بيا قوتنه قوتنه
 درميان ايدن و اوله برقرضه اناج ايدن
 صفه نذرانہ ايدن . الامپراطور ايدن
 انبار و حراتہ عاھه ايدن ايدن زامه درملا قوتنه
 زامه قوتنه ايدن ايدن . هيدال قوتنه نومروسى
 يوتى - تقيس - اناج نومروسى درملا قوتنه
 معافيتن المان قوتنه ايدن ايدن و درملا قوتنه
 الامپراطور ايدن ايدن ايدن ايدن
 استقامتہ ايدن ايدن ايدن ايدن

mesaiye imkân bırakmayacağını, açıkça size arz etmek mecburiyetindeyim.»

Hindenburg'un karar ve tehditleri açıktır. Ama yalnız bunları Enver Paşaya Von Zekt vasıtasıyla tebliğ etmekle yetinmez. Von Zekt'e de ayrıca ve bu yazı ile beraber, şu Not'u da kaydeder:

«Von Zekt'e.

Türkiye'nin, müttefiklerinin malumatı olmaksızın yarattığı vaziyetin ciddiyeti hakkında. Enver Paşanın dikkatini sizin de celbetmenizi rica ederim. Osmanlı devleti, tuttuğu vaziyet ve istikameti değiştirmeyecek olursa, bu devlete bu siyasetinde, artık yardım edecek bir vaziyette kalmayacağım...»

Hakikaten de kalmayacaktır. Az aşağıda göreceğiz ki, Müttfikimiz Almanya'nın en yetkili askeri Mareşal Hindenburg, elbette ki yetkisini temsil ettiği Başkumandan İmparator Wilhelm'in de görüşlerini ve isteklerini ifade etmek üzere, bize sert bir Ultimatum da verecektir: *«Derhal Kafkasya'yı bırakıp, çekilin!..»* diye... Tarih, 23 mayıs 1918 olacaktır. Yani, mayıs ayı içindeyiz. Ve İslam Orduları Kumandanı Nuri Paşa da, aynı gün Azerbaycan'ın geçici Başkenti Gence'dedir. Ama ordusuz ve askersiz...

Fakat Nuri Paşaya dönmeden önce, Hindenburg'u o kadar kızdıran, kabalaştıran ve bizi, müttefiklerarası dayanışmaya önem vermeyen, hatta Brest-Litovsk Antlaşmasını bozmakla da suçlayan görüşlerin gerçeği, yani biraz da Madalyonun ters tarafını görelim:

«a — Evvela şu kesin bir gerçektir ki, Brest-Litovsk Antlaşmasının üç bir maddesinde, Osmanlı ordusunun Kafkasya'da hareketini tahdit eden üç bir kayıt yoktur. Zaten bu Antlaşmayı imzaladığımız Sovyet Rusya'da Güney Kafkasya'ya hâkim olmadığı ve oralarda müstakil milli devletler teşekkül ettiği için, bu yeni devletlerle sınırdaşlık ilişkisi veya münasebetlerinde Osmanlı devleti serbestti.

b — Osmanlı devleti, Güney Kafkasya'da Azerbaycan topraklarına, oralarda yaşayan, fakat Ermeni saldırıları al-

ında mahvolmak tehlikesine maruz bulunan Türkleri korumak için yürüyecekti. Enver Paşaya bu davet de, Birincisi İran ve Irak üzerinden, ikincisi de Batum'dan deniz yoluyla gelen iki Milli Heyetin daveti üzerine hareket edecekti. Kaldı ki Azerbaycan Türkleri, hatta Almanların kabul ettikleri gibi, Tatar da değil, Anadolu Türkleriyle tam soydaş olan Oğuz Türkleriydi.

- c — Alınanlara gelince? Onların Güney Kafkasya'yla hiç bir irki ilgileri olmadığı halde ve hem de bizim müdahalelerimizi suç gördükleri günlerde, kendileri ve tabii bize danışmadan, Ukrayna'da ilerledikleri, Rus donanmasına el koydukları, Kırım'ı işgal ettikleri ve daha ilerlere de gittikleri gibi, Güney Kafkasya'da Gürcistan'a da Poti limanı yoluyla asker göndermişlerdi.
- ç — Tiflis'te ise, müstakil bir Alman misyonu gibi çalışan bir merkezi teşkilât kurmuşlardı. Bunun başına, evvelce bizim Suriye cephesinde çalışan General Von Kress'i, ayrıca da Gürcistan demiryollarını kontrol etmek üzere ve son yıllarda Enver Paşanın maiyetinde çalışan General Von Lussov'u getirmişlerdi. Misyon, kalabalık bir kadroyla çalışıyordu. Gerek Almanya'ya getirtilen, gerek Rusya'da esaretten kurtulan Almanlarla, yerli Gürcülerden meydana gelen ve Alman Subaylarının kumandasında Askeri Birlikler vücuda getirmişti.
- d — Böyle bir birlikle, bizim ileri müfrezelerimizden birinin Tiflis üzerinde, Celâloğlu mevkiinde, yağışlı, yıldırımlı bir havada, silahlı çatışmaya giriştiklerinin ayrıntılı hikâyesini, o günlerde, Gümri'de dinlemiştik. Gene Alman-Türk ilişkilerinin şekli hakkında bir hatıramı da, aşağıda anlatacağım.
- e — Fakat Tiflis'teki Alman Misyonunun ve kuvvetlerinin asıl hedefi, Bâkû'ya varmaktı. Onun için de, İslam Ordusunun bu alandaki teşebbüslerinin aleyhindeydiler. Ama Bâkû, evvela mahalli Bolşeviklerin elindeydi. Sonra da, İran'dan gelen İngilizler burayı işgal ve kuvvetle

Brest-Litovsk Antlaşmasından sonra Osmanlı Hükümetiyle Kafkas cephesindeki Osmanlı ordusunun ilişkileri, çok sert bir safhaya girdi. Halbuki Osmanlı Hükümetince Alman-Osmanlı ittifakı, üdeta kutsal sayılıyordu. Mesela Alman Mareşali Hindenburg'la Enver Paşa «iki büyük kahramanımız» yani müşterek cephenin, müşterek kahramanları sayılıyordu...

tahkim ettiler. Bâkû'nun, ağır Türk zayıfatı pahasına İngilizlerden kurtarılmasından sonra dahi Almanların Bâkû ihtirasına ait belgeler vereceğiz. Ama önce şu hatırayı nakledeyim...»

*
**

ALMANLAR ERMENİLERE UÇAK VERİYORLAR

Almanlar, Kars kalesi kurtarıldıktan sonra, oradaki top ve tesislere el koymak, olmazsa bunları kontrol etmek, eğer ona da izin verilmezse, hiç olmazsa envanterini yapmak teşebbüs ve taleplerine, safha safha girişmişlerdi. O zaman Kars'ta Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşaydı. Onların bu teşebbüsleri, sanıyorum ki güçlkle önlendi.

Ama Almanların Güreülere yardımları açık, Ermenilerle münasebetleri ise hissedilir derecedeydi. Şu sahneyi hatırlıyorum:

Ordunun ileri hareketi sırasında ve Sarıkamış önünden nakledildiğim Karaorgan yaralıları seyyar hastahanesinden, Birliğime katılmak için, evvela Kars'a, sonra Aleksandropole (Gümrü) götürüldüm. Henüz değneklerle yürüyebiliyordum. Orada Rus-Ermeni Ticaret Mektebi binasında kalıyorduk. Gündüzleri biraz dolaştırılıyorduk. Bir gün, şehir istasyonuna kadar gittik. Emir eri bana yardım ediyordu. Tiflis'ten buraya gelen tren yolu, Gümrü istasyonundan doğuya döner, Uluhanlar istasyonunda Erivan Ermeni Başkentine kısa bir şube hattı vererek Culfa'ya, yani İran sınırına kadar gider. Oradan da Tebriz'e ulaşır. Gümrü'yü işgal eden birliklerimizin asli kuvvetleri, bu istikamette ilerlemiş, hatta az sonra, Tebriz'e kadar ulaşmıştı. Biz istasyonda oyalanırken, peronlardan birinde bir yük treninin önünde tartışmalı bir kalabalık gördük. Sokulduk. Kimse kimsenin dilini anlamıyordu. Ama bir yük vagonunun önünde, anlaşıldığına göre, er kıyafetinde 5 Alman duruyordu. Ne istasyon kumandanı, ne de oradakilerden hiç biri tek kelime yabancı dil bilmiyorlardı. Kumandanın yanına yaklaştım. Yarım yamalak mektep Fransızcam işe yaradı. Almanların şefi, Fransızca biliyordu. Hallerine bakılırsa, belki hepsi subay olmabydı. Yük vagonunun aralık kapısından içeride, demonte bir

uçak görünüyordu... İstekleri anlaşıldı. Elleri ordu kumandanlığınızca verilmiş bir ruhsat kâğıdı vardı. Bu kâğıt kendilerinin bulunduğu vagonun istedikleri yere, geciktirilmeden sevkinin temini için bir vesikaydı. Onlar da Erivan'a gitmek istiyorlardı. Vesikada, vagonun uçak taşıyacağına dair kayıt yoktu. Ama onlar, isteklerinde ısrarlıydı. Ruhsatta, «Geciktirilmeden» kaydı da vardı. Halbuki biz, Erivan önlerinde Ermenilerle savaş halindeydik. Hatta Erivan'a, galiba 14 kilometre kadar süren şube hattının ayrıldığı Uluhanlar istasyonu bizim elimizdeydi.

Ben tercümanlık vazifemi yaptım. Almanlar, vagonlarının kapılarını kontrole açmıyorlardı. Uçağın niçin götürüldüğü lafını etmiyorlardı. İstasyon kumandanı güç vaziyetteydi. Şehirde daha büyük rütbeli kumandan da yoktu. Trenin ise hareket saati gecikiyordu. Niha yet istasyon kumandanı, ne yapacaklarsa Uluhanlarda yapılsın diye düşündü. Kendisinin, vagonun içini görmediği, hamulesini bilmediği kaydını da yazarak, Almanlara yol iznini verdi. Tren hareket etti. Ama sonrası şu oldu ki; Uluhanlar'da da bu vagon, Erivan'a geçmek yolunu bulmuş, hatta vagonu Ermenilerin hattına kadar da bizim lokomotif götürmüştü. İşte o günlerden sonra bizim hatlarımız ve yığmak merkezlerimiz üzerinde bir uçak, her gün keşif uçuşları yapmaya başladı... Her nedense bu uçağa, ateş de edilemiyordu...

Ama işte gene o sıradaydı ki Şark Orduları Grup Kumandanı Halil Paşa, Tebriz'de bulunan Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir'e, Enver Paşanın bu emrini tebliğ ediyordu:

«— *Tahrân'ı işgal edeceksiniz!*»

Halbuki İran'da artık, güçlü İngiliz birlikleri vardı. Bize, mesela piyade mermileri İstanbul'an ancak bir ayda ulaşabiliyordu. Gerçi Karadeniz'den Rus donanması artık çekilmişti ama deniz, mayınlar yüzünden, ulaşım emniyetini kaybetmişti. Karadan ise cephane sandıkları, eşek sırtında taşınmalıydı.

Ordunun ilaç ve sıhhi malzeme ihtiyacı da yetersizdi. Gerçi mesela 1914'teki Sarıkamış muharebesi günlerindeki durumda değildik ama, gene de sıkıntıdaydık... Mesela, Tıbbiye'nin 1905 mezunu olan

Dr. Rifat Gözberk, III. Ordunun 1914 sonundaki durumunu şöyle anlatır:

«Doğu cephesinde, tifüsten şehit olan 300 meslekdaşım, on binlerce asker ve nice halkın kaybı korkunçtu. Elimizde bir etüv dahi yoktu. Askerleri derede yıkatırken, toprağı kazarak yaptığımız fırınlarda elbiseleri ısıtarak, mümkün mertebe bitlerden kurtarmaya çalışırdık.

Ameliyat masası diye bir şey yoktu. İki masayı birleştirip, üzerine bir çarşaf yayararak, üstünde ameliyat yapıyoruz.» (1).

*
**

İSLAM ORDUSUNA GELİNCE...

Bu ordunun iyi kötü bir ordu olabilmesi için, elbette ki muntazam askere ihtiyaç vardı. Bu asker ise ancak, Gürcistan içinden ve Tiflis yolu ile buralara nakledilebilirdi. Ermenistan'ın doğu kısmındaki bölgeden, yani Halil Paşa ve maiyetinin aştığı istikametten, ancak küçük kollar ve tehlike içinden geçirilebilirdi. Hulâsa Almanların itiraz ve mukavemetine rağmen Halil Paşanın başardığı ve burada ayrıntılarına girmeyeceğim bir Anlaşma ile bu da temin edildi. Daha önce Karadeniz kıyılarında çarpışan Osmanlı Beşinci Kafkas Tümeni, Nuri Paşanın emrine tahsis edildi. Parça parça nakliyat başladı. Bazı yerli gönüllüler de derlendi. Fakat bunlar, askerlik yapmamışlardı. Silahsızdılar. Rus ordusunda hizmet görmüş Türk asker ve subaylar çok azdı. Ama bunların yardımıyla, Gence'nin batısındaki Zeyim ımntakası Türk köylüleri demiryolunu keserek, cepheden çekilmekte olan birkaç Rus alayının silahlarını almışlardı. Bölgeye az çok silah böylece girmiş oluyordu.

Bâkû'ya gelince? İran'dan gelen İngiliz birlikleri bu sırada Bâkû'yu işgal etmişlerdi. Yerli Bolşevik idaresi devrildi. İdarenin başındaki Şaumyan da dahil olmak üzere, 26 öncü ve idareci, Hazer'in doğusunda Krasnovodsk'a götürülmüş, orada İngilizler tarafından idam edilmişlerdi. Demek ki şimdi İslam Ordusunun karşısında ma-

(1) Hürriyet gazetesi, 28.VI.1969.

halli Ermenilerle, İngilizler bulunuyordu. Nuri Paşa rapor veya hatıratında, ondan sonra, gerek tedhişçi Ermenilere, gerekse asıl Bâkû'daki İngilizlere karşı yaptığı hareket ve mücadeleleri ayrıntılarıyla yazar. Bu ayrıntılar üzerinde tabii durmayacağız.

Ama şu kadarını özetleyelim ki, Kafkas meselelerinde, bilhassa haziran 1918 ile eylül 1918 arasında şiddetli siyasi-askeri görüş ve hareket ayrılıkları her gün artan bir şiddetle devam etmiştir. Bu arada İslam Ordusu, her tarafta Ermeni kuvvetleriyle çarpışmış, bazen önemli kayıplara da uğramıştır. Mesela 5. Tümen'in onuncu alayı 15 haziran 1918'de Akçay civarında bir pusuya düşürülerek 200'den fazla şehit vermiş, iki topunu da kaybetmişti. Zaten o sıralarda Almanlar, Türk kıtaatının Gürcistan demiryolundan istifadesini engellediklerinden, buralara sevkolunan birlikler, Karadeniz kıyılarından Artvin, Ardahan, Kars, Kilise, Dilican üzerinden çok zor ve uzun yolculuklarla Azerbaycan'a geçebiliyorlardı. Nuri Paşa şöyle yazar:

«Azerbaycan'ın Türk kıtaları tarafından işgaline muhaliş olan Almanlar, aylehimizdeki siyasetlerine devamla, her fırsatta bunu açığa vurmaktan çekinmediler. Hatta oradaki Alman esirlerini almak bahanesiyle, Bâkû'daki mahalli Bolşevik idaresi ile de temasa geçtiler. Gönderdikleri heyetin cepheyi geçememesi üzerine, diğer bir heyeti Tiflis'ten tayyare ile Bâkû'ya gönderdiler...»

9 haziran 1914'te Enver Paşa, Türk hükümeti kanalı ile Almanlara, Osmanlı devletinin Kafkasya'da fütuhât hedefi olmadığını belirterek, Türk birliklerini orada hareketlere sevkeden zaruretleri izaha çalışan bir tebliğde açıkladı. Ama Almanlar bu müracaatı anlayışla karşılayacakları yerde, daha sert bir çıkışla, Osmanlı hükümeti üzerinde baskıyı son haddine çıkardılar. Bu konuda gene General Zekt vasıtasıyla 9.4.1918'de Enver Paşaya ulaştırılan tebliğ, «Türkiye'nin Kafkasya'da hareketi oradaki Müslümanlara yardım maksadıyla de olsa, bu yardımın derhal durdurulması ve bütün kuvvetlerin hemen geri çekilmesi»ni ifade ediyordu. Bunu, Mareşal Hindenburg'

ın ultiimatomu takibetti. Burada bunun fotokopisini de veriyoruz. Metni şudur:

23.4.1918

«Enver Paşaya mahsusdur»

«Batum'da General Von Zekt'e.

Şimali İran'da ve Elcezire'deki (Irak) İngiliz taarruzlarının önlenmesi ve Elcezire'de kaybedilen memleketlerin geri alınması hususunun zararına olarak, Kafkas dahilinde emniyet kuvvetleri bulundurmaya mecbur edecek surette ve müttetik devletlerin, yeni Kafkas hükümetleri arasında yeni düşmanlar çıkarmaya, harbin umumî vaziyeti müsait değildir. Bilhassa Bâkû petrol mmtakasının, harbin iaresi için pek büyük olan ehemmiyeti dikkate alarak, Bâkû Sancağındaki ahalinin Türk Birlikleri veya Türk-Tatar gönüllüleri tarafından istirahatlerinin bozulmasından vazgeçilmesini talep ederim.

I — Umumi Başkumandanlık namma sizden, aşağıdaki maddelerin yapılmasını rica ederim:

- 1 — Kars, Ardahan, Batum Sancakları müstesna olmak üzere, Kafkasya dahilindeki Türk Birliklerinin kâmilen geri çekilmesi,
- 2 — Bu üç Sancak dahilinde de, yalnız asayişini temin edecek kadar asker bırakılması,
- 3 — Aleksandropol (Gümrii) hariç, Tebriz demiryolunun, ancak zayıf Türk karakolları tarafından muhafaza edilmesi,
- 4 — Geride kalan bütün Türk Birliklerinin, kâmilen Elcezire ve şimal İran'daki İngilizlere karşı kullanılması,

II — Yukarıdaki maddenin 4. fıkrasında zikredilen harekâtın, Kafkasya dahilinde teminini ve gerilerin korunmasını Alman Umumi Karargâhı üstüne alacaktır. Bu muntaka dahilinde bulunan Poti-Tiflis ve Tiflis-Bâkû ve Tiflis-Aleksandropol (Gümrii) (dahil) demiryollarını, hattın emniyetini korumak için Alman hat karakolları işgal eyleyecektir.

تجدید الفکر در ایران
تجدید الفکر در ایران

افزون باشد، موهوم

شماره ایران در الجزیره و روسی انیکه تصدیق شده در مورد الجزیره و غایت اینها قسام مالک استرالی و غیره
نشریه اولی در قفقاس از قدم آینه قطعاً ترکند جو - ایزه یک صورت دول مستقیم کی فقط حکومتی
۱۰۰ سده کی در نظر میماند و ضمناً عمره حیرت معده رکود - بالماه یا کوفه قطعاً شکر از راه دریایی
یک بزرگ اورده اهمیت نظر دقت از راه یا کوشا غنچه کی اهالی ترک قطعاً زیارت - تانا - کوهل در طرفه هر دو
سلیقه مشرق صرف نظر از راه لیبیا ابرام

- II - عمره یا سه قوا مشرفه نام ذات در اولین مواد آیرنک : اینها نیز با ابرام .
- ۱ - قاضی ، از لفظه ، با طوطی سخاوتمند است ، اولیه اندر قفقاس و قفقاس ترک قطعاً با معذری که
- ۲ - سلفا در کرد ابرام سخاوتمند و فقهده ده یا کوشا میباشی در اولیک سنج - نقلین و چون قفقاس قطعاً ترک باشی
- ۳ - انکار در یول (قاضی) تیزتر در یولیک ، قطعاً میانی آنکه آیرنک مقهریم ، ضعیف ترک قط
- توجه خودی طرفه اشکال اولی

- ۴ - مباحث ترک قطعاً با معذ الجزیره و شمال ایران که انیکه در قاضی تولد می
- II - ماده - الفک در دین نقره سده مذکور هر ملک قفقاس رفیق تا نیمه ذکر میباشی در قفقاس اولیه
- تاز - لاه عیسی در همه اید در اولیک رفیق بولنا بدین - نفیس - یا کوشا قفقاس - انکار در یول (لاه)
- فقاری ، قطعاً آینه میباشی آنکه مقهریم ، ضعیف الماده قطعاً قولی اید اشکال اید .
- III - ۱ - فکوک ایدلسی سده هم قدر اولیه فکوک در بولنا سده در فکوک ایدلسی ترک ایدلسی

- قاضی ، انکار در یول (قاضی) - یولفا - تیزتر قسمی اندر ترک صحنه و II بنی ماده ده ذکر
- اولیه قسام اندر ترک بولنا رفیق قفقاس سده در فکوک ایدلسی ایدلسی با همه قبلاً حکمیه تسلیم اید .
- ۲ - بر الماده برقی قفس الماده - ترک - قفقاس سده هم که برقی صحنه ده بولنا در یک قفقاس اولیه
- اندر ترک و یولفا - تیزتر قسمی اندر ترک حرکات سترگی ، لوقوم مشغری ، ذخیره امکانی مواد اندر ترک
- قطعاً بدین ، فقرتاری میباشی تسلیم اید .

- ۳ - با همه حکمی قفقاس ، مباحث ترک و الماده فکوک حکمیه طرفه ، قفقاس سده در فکوک ایدلسی
- اولیه عیسی اولیه در فکوک سده ایدلسی فکوک فکوک حکمیه اولیه قفقاس
- مکرمی اولیه سده ایدلسی اولیه سده اولیه ایدلسی سده اولیه ایدلسی سده اولیه ایدلسی

۴۴۹۸
فکره قفقاس

Mareschal Hindenburg, Enver Paşaya, Kafkasya'dan kâmilten çekilerek, İrand'a İngilizlere karşı savaşmasını yazıyor...

- III — 1 — *Hatların işletilmesi, şimdiye kadar bu hatlarda bulunan demiryolları memurlarına terkedilmiştir. Kars, Aleksandropol (hariç), Culfa-Tebriz kısmı üzerinde bir Türk murahhas ve II. Maddede zikredilen aksam üzerinde bir Alman muralıhas, Kafkas demiryolu memurları ile beraber askeri nakliyatı tanzim ederler.*
- 2 — *Bir Almanın Reislimi altında Alman-Türk ve Kafkashılardan kurulu bir komisyon de toplanarak, tekmi! Kafkas hatları üzerinde ve Culfa-Tebriz kısmı üzerinde lokomotif, vagon ikmalî ve saire ile meşgul olur.*
- 3 — *Bilcümle askeri nakliyat bedelleri, Alman-Türk askeri memurlarınca, otuz gün zarfında ödenir.»*
- N. 32418* *General (Feldmareşal)*
Hindenburg

Hindenburg bu konuda, General Von Zekt'e, mütemmim talimat da veriyordu. Bunlar, elde bulunan vesaikten izlenebilmektedir. Hepsinde, bütün Türk askerlerinin Kafkas topraklarından derhal geri alınarak Irak cephesine gönderilmesi istenir.

Hindenburg'un iltimatom mahiyetindeki tebliği Enver Paşa üzerinde, çok sert bir tepki yaratır. Mareşalın yazısı, onu adeta ortadan silmektedir. Her halde çok düşündükten sonradır ki, cevabını hazırlar. Cevap kısadır ve bir istifa kararıdır. Bu cevabı fotokopisi ile birlikte müstakil bir sayfa halinde veriyoruz.

Demek ki Enver Paşa, istifa etmektedir. Görevinden çekilmektedir. Çünkü Genel Kumandanlığın istemesine rağmen, Kafkasya'da çekilmemeye ve Kafkas Müslümanlarına verdiği vaadi yerine getirmeye kendini mecbur hissetmektedir. Ya bu yolda yürüyecek, ya da çekilecektir.

Enver Paşanın, Başkumandanvekâleti antetli kâğıdı yazılan, fakat tarih taşımayan bu «Gayet müstacel» telgrafı çekip çekmediğini ve Padişaha istifasını sunup sunmadığını bilmiyoruz. Ama müsveddedeki ifade, onun nasıl ciddi bir bunalım içinde olduğunu gösterir.

O kadar ki, Hindenburg'a kararını, usulcn «arzederim» şeklinde bile değil de, «Tebliğ ederim» şeklinde hazırlaması, yani bir üst makamın bir alt makama yazar gibi ifade kullanması, onun karşılaştığı muameleden ne kadar kırıldığını, ruhunda beliren isyanı gösterir.

Kafkasya'ya gelinece? Orada işler başladığı gibi devam eder. İslam Ordusu Bâkû önlerine gelmiştir. Şiddetli bir muharebe başlar. Zayıflık büyüktür. Ama nihayet Osmanlı Ordusu şehre girer. Ve bu neticeyi Enver Paşa, o sırada Berlin'de bulunan Sadrazam Talât Paşaya şu telgrafla bildirir:

عموم الیه اردواری اطلالہ حیرت ریاست

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على سيدنا محمد
النبی الخیر

شبه

نومرد

باب تصدیق

«...» یہ اردواری عقائد میں
رد و ردیاری عودت ابرہہ کبھی محمدیہ
ایرہہ اردو، دان شاہانہ یہ غلطیہ کبھی ذات
سختیہ اردو اردو، اول ایسہ یہ غلطیہ کبھی
یہ باسہ تو باسہ اردو اردو اردو اردو اردو
ایسہ یہ اردو اردو اردو اردو اردو اردو

Enver Paşanın hazırladığı istifa name

Osmanlı Orduları

(Gayet müstaceldir)

Başkumandanvekâleti

Şube Umum Alman Orduları Erkânıharbiye

No: Riyasetine

32.418 P. numaralı telgrafla:

«Derhal İstanbul'a avdet edeceğimi ve Umumi Başkumandanlığın bana tebliğ ettiği maddeleri, icabeden karar ittihaz edilmek üzere, Zat-i Şâhâneye (Padişaha) arz eyleyeceğimi, Zat-i Devletlerine tebliğ eylim.

Şahsen taraf-ı devletlerinden icra edilen tebligatı tamamen icra edecek vaziyette olmadığım cihetle, aynı zamanda, Zat-i Şâhâneye, beni Başkumandanlık Vekâletinden affetmelerini de istirham eyleyeceğim. Şimali ve Şarki Kafkasya Müslümanlarına vaad ve temin eylediğim muaveneti geri almanın, hence inkâm yoktur.»

Enver

*«Berlin'de Sadrazam Talât Paşa hazretlerine,
Kafkas İslam Ordusu kumandanlığından aldığım 15.9.534
(28.9.1918) tarihli telgraftı, aynen aşağıya dercediyorum.»*

Enver

« S u r e t »

«Allahın yardımı ile Bâkû şehrini, otuz saat şiddetli muharebeden sonra 15.9.534'te saat 9 evvelde zaptedilmiştir. Bütün kıtaat ve billhassa Binbaşı Fehmi Bey kumandasındaki 56. Alayın kahramanlığı, zikredilmeye değer. Tafsilat arz olunacaktır.»

—N. 424—

«Şifre yazıldı»

15.9.534

Demek ki Bâkû, çok şiddetli muharebelerden sonra zaptedilmiştir. Hindenburg'un ve Alman Karargâhının zaten çok önceden başlayan baskıları ise Mareşalin Ültimatom niteliğindeki yazısına rağmen ve Kafkasya'da harekât devam ettiğine göre, dikkate alınmamış demektir (1).

(1) Şark Orduları Grup Kumandanı Halil Paşadan, 2.10.1934 (15.10.1918) tarihi ile Başkumandanlık Erkânharbiyesine Günürü'den çekilen «Zate Mahsus» şifreden şu satırları da nakledeyim:

«Bugün Bâkû'daki malizenlerde toplanmış olan petrol ve mazotun, bugünkü fiyatlarına göre kıymeti, yüzlerce milyon lirayı bulmaktadır. Tarımın bir lüzü olarak elde ettiğimiz bu kaynak, bütün mali sıkıntımızı karşılayacak mahiyettedir. Ancak Tiflis Murahhasımız Abdülkerim Paşadan aldığım bir telgrafta, dost ve komşu hükümetlerin bu hazine üzerinde eşit hak iddiasında buldukları, hatta bu arada Azerbaycan'ı hiç hesaba katmadıkları anlaşılmaktadır. Bütün bu işlerin, Almanlar tarafından çevrilmekte olan fırıldaklardan başka bir şey olmadığını, dikkatimize arz ederim. Eski Osmanlı sınırları dışında, en küçük menfaatımızı haset gözleriyle görmekte olan Almanları, bu son günlerde, gerek İran'da

Azerbaycan Hükümeti de, artık Gence'den Bâkû'ya nakledilmiştir. Ve yakında Milli Meclisini toplayacaktır. Gerçi Almanya, Gürcistan ve Ermenistan'a hoş gördüğü istiklal hakkını Azerbaycan'a tanımaz. Tiflis'teki Alman Misyonu da, Bâkû ile daima alâkalıdır. Bu sefer de Bâkû'ya Alman taburları göndermek ister. Bâkû şehrinin zabıta ve idaresinin kendilerine verilmesini ister. Enver Paşanın bu teşebbüslere karşı cevapları artık serttir. Mesela şu şifresini okuyalım:

«Şark Orduları Grubu Kumandanı Halil Paşa hazretlerine
«Gayet acele ve zate mahsustur»
21.9.334 (3 Eylül 918)

Bâkû'ya gönderilmek istenilen Alman Taburu hakkında Nuri (Nuri Paşa) merkezi hükümetten emir ve müsaade almadıkça buna muvafakat edemeyeceğini, General Von Kress'e bildirsin. Eğer bunu dinlemeyerek zorla kuvvet göndermeye teşebbüs ederse, bu halde demiryolu köprüsünün attırılması ve her halde geçmelerine mani olunması muvafıktır.»

—N. 441—

Enver

Şu da Enver Paşanın diğer bir emridir:

«Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşaya,

«Gayet gizli ve zate mahsustur»

25 ve 27 tarihliye cevap:

Alman Kaymakam (Yarbay) Golts'un, beraberinde Bâkû'ya Alman askeri getirmesi ve Asayiş muhafaza için bir tabur göndermeleri katiyen doğru değildir. Golts, şahsına mahsus bir iki hizmetçi ile gelebilir. Ama az miktarda dahi asker getirmesine müsaade edilmesin. Ve Gence'de bırakılmasını yazdığımız Alman askeri dahi derhal geri gönderilsin. Bundan evvelki tel-

---

gerek Kafkasya'da bize karşı almakta oldukları tavır, bir müttefikin, dostuna karşı alması icabeden tavırdan başka her şeye benzemektedir. Bâkû için verdiğimiz iki üç muharebede, üç bine yakın can kaybettik. Binaenaleyh Bâkû servetinin en büyük aksamından, fetih hakkı olmak üzere, bizim ve Azerbaycan'ın istifade etmesi icabeder...»

Ama ne çare ki, bu telgrafın da çekilişinden nihayet iki hafta sonra, cep-heler artık çökmüş olacaktı. Ortada ne Alman, ne de Alman fırındağı kalacaktı. Ne var ki bu arada, biz de artık sahneden silinecektik.

میضک انضاسی		عثمانلی اردوی هایونی		اوراق اوله سنک نومردوسی
تاریخ تیضی		باش قوماندانلق وکالتی		شعبه نومردوسی
میضه قوتیلان نومردوسی		شعبه		مسودنک انضاسی
مقابله ایدنه انضاسی		ترقدار دورای غزوی	۱۹۱۶	تاریخ نومردوسی ۲۳
مقابله تاریخی		تواندانی فضل بیگ		قلم اوله سنک نومردوسی ۲۶۱
<p>ع. ۱۹۱۶ ۲۶</p> <p>باکوبه کوننده سنک استیلا لمان بی سوری سنک</p> <p>نومردوسی حکومت مرکز به دن اردو ساعده لمان</p> <p>بوکا ~~سنک~~ موافقت ایدنه بیگانی سرال من</p> <p>توجه بدیدنه</p> <p>تفت کوننده کتبت ایدرام بومده دیر بونی</p> <p>سورنده اندیرلی دوه بومده بوکا ساندرلی</p> <p>موافقت.</p>			<p>عناینت عمل وزانته</p> <p>نومردوسی</p>	

grafımda size yazdığım gibi, Azerbaycan ve şimali Kafkas hükümetlerinin istiklallerini tanıtmak için Tahran'daki Amerika ve İngiliz Sefirlerine vâki olacak müracaatınızda, Almanların Bâkû'ya asker sokmak istediklerinden de bahsedebilirsiniz. Bu suretle İnilizlerle itilaf (anlaşma) daha çabuk olur zannedirim. Bu halde eğer Sefirlerden muvafık bir cevap alırsa, Almanlara karşı daha sert davranabilirsiniz. General Von Kress'e de şöyle cevap verirsiniz:

"Bâkû'da asayiş teessüs etmiştir. Azerbaycan hükümeti, Bâkû'ya İngilizlerin tekrar taarruzlarına vesile vereceği tehlikesinden dolayı, payitahtlarına katiiyen Alman askeri sokmamaya karar vermiştir. Aksi takdirde, Azerbaycan kuvvetlerinin harekete mecbur kalacaklarını tebliğ ederim."

N. 494

Enver

Bu arada Enver Paşanın, dikkati çeken bir telgrafı da vardır. Bunda, önceden belki Azerbaycanlıların da düşünmedikleri, daha doğrusu akla gelmez sanılan bir konuya da dokunur. Azerbaycan'a bir Hükümdar seçilmesi meselesi... Telgrafı okuyalım:

*«Kafkas İslam Ordusu Kumandanı
Nuri Paşa hazretlerine,*

«Zate mahsustur»

Bâkû'ya nakleden Azerbaycan hükümeti, tabii yakında Milli Meclisini toplayacaktır. Bu Mecliste, Hükümete verilecek şekil müzakere olunarak, müzakere neticesinde, Azerbaycan'm, bir Hükümdarın (Padişahın) riyaseti altında idare olunmasına karar verilmesi muktazidir (gerekir). Bu karar alındıktan sonra, Hükümdar seçilmesi meselesi sonra hallolunur. Hükümetin idaresi, şimdiki gibi bir Başvekil, mesul Nazırlara verilir. Bunu münaşip surette temin ediniz.»

23.9.334 (6 ekim 1918)

Enver

Ama bu telgrafın yazıldığı tarihten bir ay önce, Batı Avrupa'da Alman cephesi yarılmıştı. Aynı gün, yani 5 ekim 1918'de Almanya,

سوره ورنه

مورد وخرجی

مورد وخرجی	مورد وخرجی
مورد وخرجی	مورد وخرجی
مورد وخرجی	مورد وخرجی
مورد وخرجی	مورد وخرجی

صفتی استم اردوی قولاندانی

نوری نیشیبه

عایته عظم

زانکه سوره

۱۹۰۵
 ۷۷/۸ ایچول ۲۲۴
 ولایته ایچول بر شاره گوندش
 کلیمه ایچول
 ایلان عسکری تلبیس / قطیعه طوغری دکلر

آزموده ده رفی عیگر
 موصوفی بر آیی فدیجه ایله کلر
 وکنه ده بر ادنیس باز ده فکر
 تبت ساعده ایچول سیه

ایلان عسکری ده تدار کلد کله بره اعاده اولسون
 زه اولدی کونجی موزه اردکی سفارنده راعوا ده فایلیت
 والی سیه باز دینیم کون از بایان دوشی حوصلی حکومته سیه
 استغلا کونجی خسته ایچول طهران ادریه و آنکاره سیه / واقع

میضک امضاسی	عثمانی اردوی ہمایونی باش قوماندانلق وکالتی شعبہ	اوقات اوٹھ سنک نومروسی
تاریخ تیسوی		شعبہ نومروسی
میضہ نو تیلان نومرو		سورینک امضاسی
مقابلہ ایڈہ تک امضاسی		تاریخ تسوی
مقابلہ تاریخی		قلم اوٹھ سنک نومروسی

~~مجلس~~ ~~تقریر~~ ~~مجلس~~ و ~~میضہ~~ ~~تاریخ~~ ~~تقریر~~
 دفتر ایڈہ ~~مجلس~~ ~~تقریر~~ ~~مجلس~~ ~~تقریر~~ ~~مجلس~~
 نوی ایڈہ ~~مجلس~~ ~~تقریر~~ ~~مجلس~~ ~~تقریر~~ ~~مجلس~~
 مجلس ~~تقریر~~ ~~مجلس~~ ~~تقریر~~ ~~مجلس~~ ~~تقریر~~ ~~مجلس~~
 حاصل ~~تقریر~~ ~~مجلس~~ ~~تقریر~~ ~~مجلس~~ ~~تقریر~~ ~~مجلس~~
 بتقریر ~~مجلس~~ ~~تقریر~~ ~~مجلس~~ ~~تقریر~~ ~~مجلس~~ ~~تقریر~~ ~~مجلس~~
 اور ~~مجلس~~ ~~تقریر~~ ~~مجلس~~ ~~تقریر~~ ~~مجلس~~ ~~تقریر~~ ~~مجلس~~
~~مجلس~~ ~~تقریر~~ ~~مجلس~~ ~~تقریر~~ ~~مجلس~~ ~~تقریر~~ ~~مجلس~~

Amerika Cumhurbaşkanına müracaat edecek ve onun meşhur 14 maddelik esaslarını kabul ettiğini bildirerek, mütarekeye talip olacaktır.

Fakat biz, bu noktaya az sonra dönmek üzere, arada ve Enver Paşayı çok duygulandıran bir olay ve müracaatı kaydetmiş olalım.

*
**

TÜRKİSTAN RAPORU

Rus ihtilalinin, Çarlık Rusyası sınırları içinde yaşayan, fakat Rus olmayan milletler veya halklar arasında çeşitli hareketler uyandırması tabiiydi. Bu hareketler ilk tohumlarını, Çarlığın 1904-1905 Rus Japon harbinde yenilgisinden alır. Yahut o tarihlerde filizlenmiş bulunur. Ortaasya'da yaşayan Türkler de bu halklar grubundandı. Gerçi burada Hive ve Buhara Hanlıkları gibi, sözde imtiyazlı iki Hanlık da bulunuyordu. Bunların gerçek durumuna daha ilerideki bahiste kısaca temas edilecektir. Ama bu Hanlıkların olmaması, olmasından her halde daha hayırlı olacaktı. Çünkü bilhassa Buhara Hanlığında, az çok okur-yazar aydın veya yarı aydınlara karşı devam eden vahşi, kanlı çıkışlar, cehaletin inanılmaz derecede derinliği, Sarayda ve Hanın çevresindeki ahlâki çürüme, bu bölgelerde çağdaş ve sıhhatli bir Milliyetçilik duygu ve bilincini kökünden engelliyordu. Aydın yetersizliği, bu Hanlıklardan başka, Rusların doğrudan doğruya hâkim oldukları bölelerde de vardı. Hulâsa Ortaasya, Rus ihtilalinin ardından, milli ve siyasi bir istiklal için tam hazır değildi.

Ama buna rağmen ve gene ilerideki bahiste özetleyeceğimiz gibi, kısa sürse de bazı milli hareketlere ve İstiklal mücadelelerine de girişildi.

Bu arada, bütün Türk halklarıyla, Rusya'nın bazı Müslüman bölgelerinde de ihtilalden sonra gözler, elbette ki İstanbul'a ve Genç Türkler iktidarına çevrildi. Hele Enver Paşanın Güney Kafkasya ile Dağıstan ve Kuzey Kafkasya Müslümanları arasında giriştiği kurtuluş savaşları ve bazı zaferler, diğer halklar arasında Türkistanlıları da ilgilendirdi. Azerbaycan'ın ve Kuzey Kafkasya'nın İstanbul'a Heyetler. Dilekler ulaştırdıkları gibi, Türkistan'dan da bir heyet, eylül 1918'

de İstanbul'a geldi. Üç bölümden meydana gelen bir de rapor getirdi. Bu heyetin raporları altında:

«Türkistan'da Merkezi İttihat ve Terakki Cemiyeti»

yazısı bulunuyordu. Raporları, Müftü Sadettin. Hacı Şerif Hocaoğlu ve ismini okuyamadığımız, fakat soyadı Celilof olan üç murahhas imzalanmışlardı. Raporlar, 16 eylül 1918 tarihini taşıyorlardı. Müracaat, doğrudan doğruya Enver Paşaya idi. Birinci bölüm, Enver Paşaya «Fehâmetmeceb» hitabı ile (1) başlayan 8 büyük sayfalık bir dilek mektubuydu. Maksat bu sayfalarda işaret olunuyordu. Yazı şöyle başlıyordu:

«Biz Türkistan Türkleri, şimdi evvelkinden belki daha çok hırpalanıyoruz, eziliyoruz. Gerçi şimdiki şekle göre, bugün memleketimizin idaresinde bir değişiklik oldu gibi görünür ama, bu değişiklik, milli ve siyasi hukukumuzu tamamen kendi elinize teslim etmiş, bizleri de hâkim unsur ile müsavî hukukta görmüş, eski ve koyu Hıristiyanlık taassubundan sıyrılıp temizlenmiş, hür bir Rusya şeklinde tecelli etmiyor. Bilakis, Demokrasi ve halkların müsavatı (eşitliği) bayrağının, sürükleyici himayesine sığınmış, cahil ve yağmacı bir idarenin, biz şimdi her gün, biraz daha keyif ve heveslerinin kurbanı bulunuyoruz.

Eski idarenin hiç olmazsa zalim ve fakat belli kanun ve kararları vardı. Biz de onlara uyarak varlığımızı muhafazaya çalışıyorduk. Fakat şimdi öyle mi? Aşağıdaki maruzatımız, bugün yapılan zulüm ve hakaretin derecelerini, birazcık olsun, yüksek nazarlarımızda tecelli ettirir. On milyon Türk ve Müslümanı toplayan memleketimizde, Rus, Yahudi, Ermeni nüfusu ancak 300.000 olduğu halde, bugün "Türkistan Cumhuriyeti" namı ile başımıza konan hükümetin, 16 Nazırlık mevkiinde, ancak dördü Türk ve Müslümana veriliyor. 36 Azalık Parlamentoda, o da ancak Rusların emellerine uyan 11 Türk aza var. Hükümet ve idare işlerinde ise, bu derecede az, hatta üçüz. Birkac ay önce, Hokant ve Buhara'da meydana gelen ve Türk evlâdının gad-

(1) En büyük görevlilere karşı kullanılan bir saygı ifadesidir.

darca malıma sebebiyet veren kanlı Jaciaların, herhangi bir zamanda tekrarına da mani olamayız...»

Müracaat ve dilek vesikası böylece devam eder. Kendi durumlarını, kendi açılarından belirtmeye çalışırlar. Etrafı açık sarmıştır. İnce adıyla toplanan para ve malların mahalline sarfolunmadığı anlatılır. Yazının bir yerinde, «Vaktiyle vatanlarını değiştirmeyip, ana-vatanda kalan bizlerin» şeklinde yer alan bir cümlede, uzun uzadıya, Komünizm idaresinden yakınılır. Rus ihtilalinden beklenen ümitlerin hoşça çıktığı anlatılır. Ve ilave ederler:

«Şimdi bizim kalbimiz, tamamıyla, Büyük Türkiye'ye iltihak iltirası ile çarpıyor. Bütün Türklüğün birleşmesi, ancak bizim ulvi maksatlarımıza uyan yoldur. Bugün arzumuz, emelimiz budur. Bu muallâ emel, küçük, büyük bütün halkın ve sınıfların en kutsal gayesidir. Duygumuzun, maksadımızın ulviyet ve meşruiyetini, sedakâr ve genç Türkiye'nin, bugün işbaşında bulunan milliyetçi, vatanperverleri hiç şüphesiz takdir ederler. Zira, o vatanperverler, biz biliyoruz ki, bizlerde henüz doğmuş olan bu mukaddes emeli, o bütün Türklüğün milli birliğini, zaten çoktan, hayatlarının gayesi saymışlardır...»

Bu yazıların, bu müracaatın ve bu dileklerde dile gelen şeylerin Enver Paşada uyandıracığı duyguları anlamak mümkündür. Gerçi o, hiç bir zaman açık bir Turancı olmadı. İslamlık, İslam Birliği, Kutsal Cihat ve Dünya Müslümanları ile ilişkiler, onun düşünce ölçülerinde daima ön plandaydı. Güney Kafkasya'da bile yalnız Azerbaycan Türkleri için değil, Kuzey Kafkas Müslümanları için de çalışıyordu. Bütün Birinci Dünya Harbi boyunca, Afrika'da bir Müslüman cephesi yaşattı. Hatta ileride ve günün birinde Orta Asya'da bir mücadeleye atıldığı zaman da, "Müslümanların Halifesinin Damadı" titrini mührüne ve imzasının başına koyacaktır. Ama ne var ki şimdi ona, hem Müslümanlık hem Türklük için başvuruluyordu. Bu hislerledir ki daha ileride ve bütün ümitleri sarsıldığı zaman Türkistan yolunu seçecektir. Bu teşebbüsünde ona, belki bu Türkistan Raporu ilham vermiş olacaktır (1).

(1) Türkistan Raporunun tamamı, Türk Tarih Kurumundadır.

Türkistan raporunun ikinci bölümü «Türkistan'da bugünkü vaziyet» ve üçüncü bölümü de «Türkistan'ın coğrafi ve iktisadi vaziyeti» üzerinde toplanır. Fakat ne var ki, bu müracaat ve dilekler ona Almanların, değil Türkistan'la meşgul olmak, hatta Güncy Kafkas Türklüğüne yardıma koşan askerlerini de kayıtsız şartsız geriye çekmek için, tehditler yaptıkları, Ültimatolar verdikleri günlere rastlar. Fakat ne var ki, Almanlar da dahil olmak üzere, müttefiklerin akıbeti artık bellidir. Alman cephesi yarılmıştır. Bulgarlar mütareke istemek hazırlığındadır. Ve aşağıda göreceğiz ki, Enver Paşa beyhude çırpırır: Aman cepheleri tatalım!.. diye...

*
**

CEPHELER ÇÖKÜYOR

Rusya'da patlayan ihtilâli, Alman ordusunda sarsılışın da başlangıcı olarak sayarlar. Çünkü bilhassa Rus cephesindeki Alman askerleri, dört yıldan beri sürüp giden ve tabii nice kayıplara mal olan harbin niçin sürdürüldüğü hakkında, açık bir bilgiye sahip görünmüyorlardı. Almanya'nın Şarkta saldırdığı ülkelerin, yani Polonya'nın, Ukrayna'nın ve Rusya'nın, Almanlar tarafından zaptedilse bile Almanlaştırılmalarına tabii imkân yoktu. Alman ordularının zorla ayakta tutmaya çalıştıkları Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ise, çoktan beri içten çöküyordu. İslav nüfusu Alman nüfusundan daha fazla olan bu İmparatorlukta milli hisler, artık uyanmış, güçlenmişti. Bu yüzden de Avusturya ordusu hiç bir cephede, hiç bir esaslı başarı gösteremiyordu.

Zaten hem Doğu, hem de Batı cephesinde harp, Alman stratejilerinin, daimi korkusuydu. Ama ne var ki İmparator Wilhelm, isteyerek buna sürüklendi. Bizi de kendi kaderine sürükledi. Amerika'ya karşı düşüncesiz davranışlar da, Amerika'yı adeta Almanların teşviğiyle Batı devletleri safına kattı. 1 şubat 1917'de Amerika böylece Almanya'ya karşı harbc katıldı. Askerlerini ve vasıtalarını Fransa'ya boşaltmaya başlayınca, Almanya'nın sonu artık belirmişti. Rus ihtilali üzerine hasıl olan nefes alma fırsatını da Almanya iyi kullanamadı. Batıya karşı kesin bir baskıya girmedi. Bu böyle olunca da Batı cep-

hesi, bilhassa 1918'de iyice sarsılmaya başladı. Birkaç teşebbüs ve birkaç başarı, vaziyeti kurtaramadı. Zaten daha 17 temmuz 1917'de Raylışttag'da çoğunluk, hükümetin bir Anlaşma barışı yolunu araması fikrinde birleşmişti. Papa da işe aracılık ediyordu. Alman Umumi Karargâhının ise direnişi, hep Alsas-Loren yüzündendi. Ama bir taraftan Avusturya ve Almanya'da grevler birbirini takibe başladı. Askeri idare artık itibarını ve nüfuzunu kaybediyordu.

18 temmuzda Fransız ve 8 ağustosta İngiliz genel saldırıları Batıda birbirini takibetti. Eylül başında da Amerikan kuvvetleri saldırıya geçtiler. 29 ağustosta Fransızlar, 11 ağustosta da İngilizler, Avusturya'da en ileri İslav kolu olan Çeklerin istiklallerini tanıdıklarını ilan ettiler. Avusturya çözülmeye başlamıştı. Nitekim 14 eylülde ve Almanya'ya rağmen, Hasım devletlerden barış şartlarını sordu. 28 ekimde Avusturya İmparatoru Şarl, Amerika Cumhurbaşkanı'na başvurarak, hemen mütareke ve sonra barış isteğinde bulundu. Aynı suretle 30 ekimde, İnzino (Tirol) cephesindeki vaziyet Avusturya'yı İtalyan Başkumandanına müracaat zorunda bıraktı.

Birinci Dünya Harbinde bozgunun başlangıcını biz, Bulgar cephesinin yarılması ve Bulgarların silah bırakarak müttetiklerine ihaneti gibi alırız. Ama aslında bozgun, Almanya ve Avusturya'da başladı. Bulgar cephesi de 15 eylül 1915'te yarıldı. Bulgar ordusu çözüldü. Ve Bulgaristan, 28 eylülde mütareke istedi. Böylece Birinci Dünya Harbi fiilen sona eriyordu. Aradan Bulgaristan çekilince, bizim Almanya ile bütün bağıntılarımız fiilen kesiliyordu. Elbette ki artık, harbe devam edemezdik.

Fakat Enver Paşa hâlâ ümidini kaybetmemeye çabalıyordu. Ve belliydi ki, olan bitenleri realist bir gözle değerlendirmek istemiyordu. Mesela onun 26/27 eylül 334 (10 ekim 1918) de, Alman Genel Karargâhında bulunan Murahhasınız Zeki Paşaya yazdığı şu yazıyı okuyalım:

«Alman Umumi Karargâhında Murahhas

Zeki Paşa hazretlerine,

Bugün Bulgaristan'dan aldığım malumata nazaran, Bulgaristan hükümeti düşmanları ile mütareke akdine karar vermiş ve keyfiyeti, Ajans de Bulgari vasıtasıyla de ilan eylemiştir. Bu alt-

vale nazaran en muvafık tedbir, elde hazır bulunan Alman ve Avusturya kuvvetlerinden mürekkep bir ordunun, hemen Bulgarların takviyesine gönderilmesidir. Bu suretle hem Vardar Vadisi boyunca dağılmış olan düşman kuvvetlerini mağlup ederek vaziyetin bizim lehimize ıslah ve tamir olunması, hem de Bulgarları mütareke yapmaktan vazgeçirerek, Almanya ile aramızda mevcudiyeti elzem olan muvasalanın (ulaşımı) muhafazası imkânının temin edilmesidir. Eğer Bulgarlar aleyhimize dönerse, bize ve dolayısıyla (okunmuyor). Bence Makedonya'daki düşman ordusu pek kuvvetli olmadığından, dört beş fırkalık (tümenlik) bir Alman ve Avusturya ordusu, bu hususta kifayetsiz eder. Böylece bize en çabuk ve faydalı yardım da yapılmış olur.»

Bunu bizim Karargâhtan, ayrıca Alman Karargâhına da yazdırıyorum. Sizin tarafınızdan da icabedenlere bildirilmesini rica ederim.»

Bunları yazan ve düşünen Enver Paşanın o safhada, Almanya'nın, Avusturya'nın ve Bulgaristan'ın iç durumlarını hesaba katmadığı anlaşılıyor. Zaten Enver Paşanın hele 1908 ihtilâlinde sonra, toplumların sosyal problemleri ve çağın fikri akımları hakkında ileri görüşlülüğünden, maalesef bahsedilemez. Ama bu memleketlerde moral ve milli birlik ruhu, artık tükenmiş görünmekteydi. Hele Almanya'nın Doğu cephesindeki askerler, tümüyle Komünizm etkileri içine girmişlerdi. Avusturya da harp yıllarında kendini tek başına koruyamamıştı ki, şimdi Bulgaristan'a yardım etsin. Kaldı ki grevler, siyasi gösteriler, milletlerin ayaklanması bu İmparatorluğu artık bitiriyordu.

Zaten az sonra Enver Paşa da artık ümidini yitirdi. 22 ekim 1918 tarihli ve gene Alman Karargâhında Zeki Paşaya yazılan şu kısa yazıyı okuyalım:

«Zeki Paşaya,

Ordularımızın ne halde bulunduğu malumdur. Bununla beraber, dayanmaya çalışıyoruz. Tâ ki müşterek bir sulha varalım. Eğer Amerikalılar tekliji reddederse, Almanya ne yapacaktır? Bu-

nu ve her giünkü vaziyeti takip ederek, bana mütemadi malumat veriniz.»

Yazılmıştır:

Enver

No. 489

Zeki Paşa bu açık ve artık hiç bir şeyin perdelenmesi kabil olmayan, içinde bulunulan durumu olduğu gibi açığa vuran, fazla olarak bütün ümitlerin de sarsıldığını ifşa eden bu yazıya. 11.10.334 (24.4.1918) tarihiyle cevap verir. Ama artık muhabere de zorlaşmıştır. Bu telgraf İstanbul'a, ancak 26.10.1918'de varır:

«Zeki Paşadan, Başkumandanlık

Erkânıharbiye Nezaretine,

Bugün Almanya cevabi notasını veriyor. Erkânıharbiye, mütalaasını bildirmek için toplanmıştır. Akşama kadar hazırlayacaktır. Münderecatı hakkında malumat alınmadı. Müsait bir cevap verileceğini tahmin ediyorum. Garp cephesinde Almanların lehine hâlâ bir vaziyet hâsıl olmadı. Sofya'ya bir Fransız alayının girdiği söyleniyor. Yunanlılar Drama'yı geçmişlerse de, Bulgar hududunu şarka doğru tecaviüz ettiklerine dair bir haber olmadığı arz olunur.»

11.10.334 (24.10.1918)

—Zeki—

(Dosyasına)

Neticeler artık kaçınılmaz akışında devam eder:

Amerika, Almanya'nın sulh isteğine 8 ekimde karşılık vermiştir. 22 ekimde Alman Parlamentosu, Kayzer Wilhelm II'nin, tahttan çekilmesini ister. 22 ekimde Ludendorf çekilir. Ekimin son günlerinde Alman Filosu askerleri ayaklanırlar. Harp gemilerine kırmızı ihtilal bayrakları çekilir. 9 kasımda Almanya'da müşterek bir Sosyal Demokrat kabine kurulur. Bir nevi Şûralar İdaresine heveslenilir. 11 kasımda ise Alman Hükümet ve Ordu Temsilcileri, Compiègne ormanında, meşhur tarihi vagonda, Almanya'nın kayıtsız şartsız teslimini imzalarlar. Birinci Dünya Harbi bitmiştir. Alman cephesi, yani bizim katıldığımız cephe yenilmiştir.

ENVER PAŞAYA GELİNCE...

Enver Paşa, son dakikaya kadar Almanya cephesinin dayanacağına ve vaziyetin tashih edilebileceğine inanmıştır. Fakat Alman Karargâhında Zeki Paşadan gelen son haberler, işin vahametini işaret ediyordu. Meselâ Zeki Paşanın daha 24 ekim 1918 tarihli aşağıdaki şifresini alan Enver Paşanın, artık durumu daha başka türlü görmeye başlamış olması mümkündür. Çünkü o tarihten sonra artık bütün dikkatini Doğuya, yani Güney Kafkasya'ya ve hele Yeğeni Halil Paşa ile Kardeşi Nuri Paşaya çevirmiştir. Orada kendisi için de bir çıkış kapısı, bir iş arar. Bu yazışmalardan örnekler vereceğiz.

Fakat kuşkusu, Azerbaycan'ın durumu üstündedir. Orada kurulan yeni hükümetin, Tahran'daki İngiliz ve Amerikan Sefirleri ile, istiklal bahsinde temasa geçmelerini, anlaşmalarını, hatta bu temaslarda, Alman aleyhtarlığını koz olarak kullanabileceklerini de yazmıştı. Oraya bir Hükümdar da düşünüyordu. Ama çabuk anlar ki, İngilizlerle, Amerikalılarla anlaşacak bir Azerbaycan'da, kendileri için yer yoktur. Hemen bu teklifini geri alır:

«Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşaya.

«Gizli, zate mahsus ve müstaceldir.»

3.10.334 (16.10.1918)

Sulh akdinin yakın olması hasebiyle, Azerbaycan hükümetinin kendisini resmen tanıttırmak üzere, Tahran'da Amerika ve İngiliz Sefirlerine bir Delege ile müracaat etmeleri hakkında gayet mahrem olarak size dün yazdığım tebligatı, şimdilik icra etmeyiniz. Ve mealinden hiç kimseye, bilhassa Azerbaycanlılara bahsetmeyiniz...»

—Enver—

Kaldı ki hiç bir Sefir, kendi Hükümeti adına bir ülkenin istiklalini garanti edemez. Hele bu Sefir, bir Müttelik Devletler grubundan bir ülkeyi temsil ediyorsa? Tabii her şey, Umumi Sulh Konferansında halledilecektir.

Enver Paşanın bu çabaları, o günlerde onun içinde bulunduğu ruh halini aksettirdiği kadar, Hükümetin çaresizliğini de açığa vur-

میسک امضای	عثمانی اردوی ہمایونی باش قومانداغلی وکالی	اوراق اوٹسٹک نومروس
تاریخ تیغی	شبه	شعبه ک نومروس
میٹھ قویلان نومرو	تفتیش اسلام اردوس	مسودینک امضای
مقالہ جینک امضای	قومانداغلی	تاریخ نویدی ۱۹۰۶/۲
مقالہ تاریخی	قومانداغلی	قلم اوٹسٹک نومروس

صلح عقربہ قریبہ ایش صید ازبای
 کلونسا ایش قومانداغلی
 ایند سوار امر ایش قومانداغلی
 اولدو دوزن سوار باریم
 امرالیمیز دمالده
 کت احمد

اورادہ قومانداغلی
 قومانداغلی
 عیبت مستور

ایده

mak bakımından önemlidir. Ama biz burada ve eldeki belgelerden, ancak Enver Paşanın teşebbüs ve çabaları ile ilgili olanları naklederek, artık bu bahse son vermek istiyoruz:

*«Şark Orduları Grubu Kumandanı
Halil Paşa hazretlerine,
«Gayet mahremdir. Zate mahsustur»*

2.10.334 (15.10.1918)

Almanya da dahil olduğu halde, pek yakında sulh müzakeratına başlanması ve bu müzakeratın sıratla sona ermesi muhtemeldir. Sulh müzakeresinde milliyet esaslarına nazaran hak talep edilmek lüzumu hasebiyle, bizim Kafkasya'daki vaziyetimiz her halde kuvvetli olmalı. Ve bilhassa Azerbaycan ve Şimali Kafkas hükümetleri takviye edilmelidir. Bunun için 5. Fırkanın naklini (geriye naklini) en sonraya bırakırsınız. 15. Firkadan sonra 12. Fırka naklomulur. Zaten buna sıra gelinceye kadar, vaziyetin tamamıyla açıklığa kavuşacağı tahmin ederek, Azerbaycan mahalli kuvvetlerinin sıratla tanzimine çalışılmakla beraber, gerek hâlâ Azerbaycan'da bulunan kuvvetlerimiz, gerek 5. Fırka, Azerbaycan Birlikleri olarak orada bırakılır. Ve Azerbaycan askeri teşkilâtına katılır. Azerbaycan'a çok silâh ve cephane gönderiniz.»

Enver

Bilindiği gibi, Mondros Mütarekesi bu gibi tedbirleri önleyecek ve bu mütareke mucibince, terhis edilmeyen kuvvetler olursa, bu hal mütarekenin ihlâli şeklinde sayılacak ve galiplerin diledikleri gibi hareketlerine sebep teşkil edecekti... Şimdi diğer bir belge verelim:

«İsviçre Sefiri Fuat Selim Beye, 9.10.334 (22.10.1918)

Harbin, tarafımızdan kazanılması ihtimali pek uzaklaştı. Halbuki, Rusya'nın dağılmasıyla Kafkasya'dan teşekkül etmiş olan Gürcü, Azerbaycan ve Şimali Kafkas (Kuzey Kafkas) hükümetlerinin tasdikini temin edemedik. Hatta mütteliklerimiz bile, yalnız Gürcüleri ve Rusları tammak şartıyla kabul etti. Rus Bolşevikleri ise hiç tamımıyorlar. O halde tek çare; bu hükümetlerin şimdiden hasımlarımızla temasa gelerek, kendilerini onlara

میدیک انسانی	عنانلی اردوی هایونی	اوراق اوسطه سنک
تاریخ تبیینی	باش قوماندانلق وکالتی	۲۲۲۲۲۲
میض نوینلان نومرد	شعبه سزده اردو در غزنی خواجه	شعبه نومردی
مقابله ایده نیک انسانی	فصل بیست و هفتم	تاریخ نویسی ۲۴/۱۰/۱۲
مقابله تاریخی	المیاده و اهل اولیوس صلدنه	قلم اوسطه سنک نومردی ۲۰۶۹

عنايت شرم و
دانه میوه

ایده بقصدہ صلح مذاکره با شادنی و بو
مذاکره سزده مقام ایرو
صلح مذاکره
ملیت اسلیم نظر اوی مقود ایده
سزده صید بزم قفقیا ده کی و صفر
صلدنه قوی اولی و بالی و انبیان
دشمن قندس کلوستری تقویه ایملد . بر
ایچون بنی خرقه ندک نقلیانه اون صکره به
برایر سنکر اون بنی خرقه ون صکره اون اسلیمی
خرقہ نقل اولنو . زانا بوکا صره کلیمه قدر

tanıtmaya çalışmaları kalıyor. Vakıa İsviçre'ye bir heyet geliyor. Fakat bu gecikebilir. Bu halde, tarafınızdan, bu harpte tarafsız kalmak, hatta icabederse Bolşeviklere karşı harp etmek üzere, acaba İngiliz Hükümeti, Azerbaycan ve Şimali Kafkas İslam Hükümetlerinin istiklallerini tanır mı? Ve bu hususta İngilizler, Azerbaycan'da ve Şimali Kafkas'ta bu istiklaller tanındığı halde, buranın servet kaynaklarından İngilizlere tercihan istifade ettirmeyi de kabul ederler. Bu hususta münasip bir vasıta ile müstacelen teşebbüsâtı lâzumedde bulunularak, lütfen süratle cevap itasını rica ederim.»

Şifre edilmiştir. N. 486

Enver

Burada adı geçen Sefir, Mısırlı Fuat Selim Beydir. İttihatçı ve Enver Paşanın İslam İttihadı siyasetinde dost ve müşavirlerinden biridir. İlcride adı gene geçecektir. Ama Enver Paşanın yazdığı bu yazının cevapsız kaldığını kabul etmek mümkündür. Çünkü evvela İngiltere tek başına böyle bir harekete karar veremezdi. Sonra da hatta İngiltere'nin İsviçre Sefareti de, şekil bakımından böyle bir müracaatı kabul etmezdi. Enver Paşanın bu yazısında da, diplomatik şekil ve teamülleri, ya benimsemediği, ya da derinliğine bilmediği anlaşılmaktadır. Kaldı ki bu telgrafın yazılışından bir hafta sonra artık, Türkiye de silahları bırakmış olacaktı...

*
**

OYUNU KAYBETTİK

Şimdi gene Enver Paşanın son çabaları serisinden bazı belgeler vererek olayların akışını belirtmeye çalışacağız. Ama ilk önce şu belgeyi verelim. Çünkü bu belgede görülecektir ki, Enver Paşa, artık «Oyunu kaybettik!» diyecektir:

*Gayet mahrem ve zate mahsusdur
2.10.334 (15.10.1918)*

«Nuri'ye,

Düşmanlarla bütün müttefiklerimiz, müştereken sulh yapmak mecburiyetine girdik. Binaenaleyh, yakında sulh müzakereleri başlayacaktır. Sulhü bizim aradığımıza göre, o y u n u

k a y b e t t i k demektir. Bizim vaziyette, Azerbaycan'ın istiklalini temin gayet mü'lümdür. Bir taraftan Ermenilerle iyi geçinmekle beraber, diğer taraftan Amerika ve İngilizlerle doğrudan doğruya anlaşmak, bu hususa yardım edecektir.

Binaenaleyh Hükümet, doğruca, Tahran'a bir Delege göndersin. Oradaki Amerika ve İngiliz Sefirlerine müracaatla, kendilerinin istiklallerini tanımalarını rica etsinler. Kendileriyle iyi münasebette bulunacaklarını söylesinler ve tarafsız kalmak istediklerini ilave etsinler...»

Enver

Evet, bu belgenin en manalı tarafı, artık oyunun kaybedildiğinin, Enver Paşa tarafından da anlaşılması ve açıklanmasıdır. Kaybedilen, Birinci Dünya Harbidir. Ve bu harp, Osmanlı İmparatorluğunun, ölüm-kalım savaşıdır. Ama acaba bu bir o y u n muydu? Bu kadar büyük bir drama, bir o y u n denilebilir miydi? Bunun cevabı şudur ki, o telgrafın yazıldığı sırada Enver Paşa, önüne açılan çıkmaz geçidin, bütün dehşetini artık görüyordu. Nitekim gerek İsviçre'deki Sefire, gerek Halil ve «Nuri'ye» yazılan yazılarda, meydana attığı görüş ve fikirler arasında, pek mantık bağıntısı yoktur.

«Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine,

Gümrü'den

Mahrem ve zate mahsustur

8.10.334 telgrafnamelerine cevaptır:

Nuri'ye, Tahran İngiliz ve Amerikan Sefaretleri ile muhabereye girmesi hakkındaki tebligatı yaptım. Zatidevletlerinin Azerbaycan seyahati hakkındaki fikri devletlerine iştirak etmiyorum. Asırlardan beri tahakküm altında ezilmiş olan Azerbaycanlıları pek (şifre) buldum. Bu halk, hükümetimizin vesatâtı ve hatta içlerinde askerimiz olmadıkça, bir iş görececek, kabiliyet gösterecek mevcudiyette olmadıklarına kanaat getirdim. Yarın burada, kuvvetli başka hükümetlerin tesiri görülünce, bugün bizim neslimizden olduklarını iddia ederek bize sarılan halk, en evvel, içlerine girmiş olan bizlere dirsek çevirecektir. Şahsınıza ait bir mecburiyet görmedikçe, kendi arzunuzla, Azerbaycan muhitinde çalışmak üzere gelmekliğinizi münasip görmüyo-

rum. Osmanlı ordu ve tabiiyetinden ayrılmak suretiyle, burada Nuri'ni çalışmasını kâfi gördüğümü arzeylerim.»

10 teşrinievvel 334 (23 ekim 1918)

*Şark Orduları Grubu Kumandanı
Halil*

Ama biz, son belgeleri vermeye devam edelim:

«Şark Orduları Grubu Kumandanı Halil Paşaya,

ve

İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşaya,

Zate mahsustur

Belki zahiren (yani, öyle görünerek) Azerbaycan'dan ve Şimali Kafkasya'dan çekileceğiz. Kuvvetlerimizi çekmiş görünmeye mecbur olacağız. Ve böyle bir halde, Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'nun kendi kuvvetlerine istinat etmesi lâzım gelecektir. Binaenaleyh, şimdiden, Kafkasya'da kalacak kuvvetler, Azerbaycan ve Şimali Kafkas kuvvetleri olarak kalmak için, şimdiden bu kuvvetleri esas sayarak hem bunları genişletmek, hem de yeni teşkilât yaparak bu suretle orada kuvvetlenmeye bakmalıdır. Ermenilerle kavga etmeyerek, artık iyi geçinmeye bakmalıdır. Sulh müzakeresinde, onlarla beraber istiklalleri için çalışmak mülümdür. Orada çalışacak zabitan ve saire, Azerbaycan tehası olarak kalsın. Ve hükümet, çekilmek emri verirse bile, orada kalmak üzere tertibat alınsın.

Rus silahı ve cephanesinden olmak üzere Azerbaycan'a, mümkün olduğu kadar çok silah ve cephane gönderilsin. Nuri'nin (Nuri Paşanın) oradaki adli, maarif ve saire teşkilatı için, silah altındaki bu cins memurlardan, Şark Ordular Grubu, kâfi miktarda oraya göndermelidir.»

Şifreye çevrildi

Enver

N. 480

Bütün bu düşünceler Enver Paşayı işgal eder ve o bunları, Kafkasya'daki Yeğeni Halil Paşa ile Kardeşi Nuri Paşaya bildirir. Ama

zamanın çarkları da hızla dönerler. Saatin yelkovanı 12'ye yaklaşmıştır. Enver Paşa artık anlar ki, kendisini sıkıntılı, daha doğrusu muammalı günler beklemektedir. Mesela şu belgeyi okuyalım. Bu da Enver Paşanın kendi el yazısıyla yazılmıştır. Yani, artık bu durumları, kimseye dikte etmeyi de pek uygun bulmaz:

«Halil Paşaya,

8.10.334 (23.10.1918)

Zatidir

Umumi vaziyetin sulha gitmemizi icabettirdiğini yazmıştım. Bu vaziyette, Azerbaycan'ın teşekkülünü temin etmeyi mühim bir vazife biliyorum. Evvela oranın teşkilatının ikmali için adam, silah, cephane ile hemen yardım edilsin.

Buradan oraya 700.000 lira gönderiyorum. Talât Paşa kabinesi, yani başladığımız harbi iyi bitiremediğimiz için, çekilmek üzereyiz. Ben işsiz şimdilik pek sıkılacağımdan, belki Azerbaycan'a şimdilik seyahat için, bilahare de orada bir hayat eseri görürsem, büsbütün kalmak için hareketi düşünüyorum. Bu hususta mütalaanız nedir?»

Öyle görünüyor ki Enver Paşanın ümidi, kabine düşünce İstanbul'dan ayrılmak ve Azerbaycan topraklarına göçmektir. Bunu üstünde elbette ki bazı tasavvur ve hayalleri de vardır. Ama ne var ki, bu ümit dağlarına da pek çabuk kar yağacaktır. Evvela şu belgeyi okuyalım:

13.10.334 (26.10.1918)

«Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşaya,

Gayet mahrem ve zate mahsustur

Burada çalışacağım mühim bir iş olmazsa, sıkılmamak için, Azerbaycan'a gelerek, hem orada, hem Şimali Kafkas'ta çalışmak hatırıma geliyor. Senin, her iki memleketin atisi ve bir hayat eseri gösterip gösteremeyecekleri hakkında şimdiye kadar hasıl ettiğin kanaat nedir? Ve benim oraya gelip gelmemekliğim hakkında ne düşünürsün? Bir iş görülebilir mi?»

Şifre edildi

Enver

N. 501

تاریخ تالیس	حواله اولندی دائره	مورد و مخبر	 <p>سوره و روزی</p>
آلتندو	دقیقه ساعت		

فقاسا ایلام اردوی قوناندانی نوری بیرسه

غایت محرم وزارتة مخلصه .

یوراره صیقلی
 ایله بایینه کلرک هم اداری هم شی نفقاس ~~ده~~ ^{جانسه}
 غلطی کلور. سنی هر ایس نلک آشیخ
 و بر ائمه یان کورتره کورتره یه کلری قنده تدریس قدر
 صلا ایتمک قضاعت ~~نور~~ در؟ ونیم اورابه
 کلک کل نظم قنده نوزو نورک؟ برایش کورتره یلری؟

Enver Paşa'dan Nuri Paşaya...

Enver Paşa Türkiye'yi terk ederek Azerbaycan'da çalışmak istiyor.

Bu soruyu Yeğeni Halil Paşa cevaplar. Ve bu cevap, fotokopide görüleceği gibi, kati bir red cevabıdır. Enver Paşanın bu ülkede hiç bir çalışma imkânı bulamayacağı, hiç kimseye de güvencilemeyeceği açıkça ifade olunur. Kaldı ki Talât Paşa kabinesi, 8 ekim 1918'de Başkumandanlık Erkânıharbiye-i Umumiye Riyaseti ordulara şu tamimi göndermişti:

«Devletimizin ve Avusturya-Macaristan'ın da muvafakatı ile Almanya Hükümeti düşman devletlere, Amerika Cumhuriyeti'nin ilan ettiği maruf 14. maddeye dayanarak, bir mütareke akdini ve bunu takiben Bâkû müzakerelerine girişmeyi teklif etmiştir. Mütarekenin akdine kadar, düşmana vatanın bir karış toprağını bile bırakmamak için ordunun son derece fedakârlık göstermesi, şeref ve namus borcudur.»

30 ekim 1918'de ise Akdeniz filoları Britanya Başkumandanı Amiral Arthur Galthorpe tarafından mütareke konuşmalarının kabul edildiği, yeni Kabinede Bahriye Nazırı olan Amiral Rauf Beye bildiriliyordu. Zaten 14 ekim 1918'de Talât Paşa kabinesi düşmüş ve yercinc, Müşir Ahmet İzzet Paşanın Başkanlığında yeni bir Kabine kurulmuştu. Böylece İttihat ve Terakki Partisi iktidarı sona ermiş ve Enver Paşa da, artık saf dışı kalmıştı. Bu suretle Enver Paşanın, Türkiye'nin mukadderatı üzerinde Tek Söz Sahibi olmak vaziyeti böylece Türkiye'de artık sona eriyordu. Devlet yenilmiş ve İttihat ve Terakki iktidarı, girişi birçok tartışmalara yol açan ve bu tartışmaların hâlâ devam ettiği Birinci Dünya Harbini, artık kaybetmişti. Bu son tabiiyle Osmanlı İmparatorluğunun da sonu oluyordu...

**

Enver Paşanın harbin sona erişini ordulara bildiren Başkumandanlık Vekâleti tebliği hazindir. Enver Paşa Ordu ve başlıca müstakil Birliklere ayrıca, bir de veda mesajı göndermişti. Bu mesajına, bazı Birlik Kumandanlarından cevaplar da aldı. Bunların elde bulunanlarından iki telgrafı veriyoruz. Bunlardan da görüleceği gibi ve bu vesileyle de tekrar edelim ki, Enver Paşa, her şeye rağmen ve bütün harp boyunca, ordu üstündeki nüfuz ve itibarını hiç bir zaman kaybetmemişti...

۱۱/۱۲

تاریخ نویسی	حواله اولدیگی دائرة	مودد و مخربی	 سوره وردگی
آینده	دایه	ساعت	

شده اردو در غروب قوما داخله یه صحن

دائرة میخانه

در صحنه حاضره ده کی تبوک صلیه اهلی بزرگ خان اولده اولان
 قاضیه ~~از بیایان دشمنی تعقیب خلیفه تبوک وارایه~~
 اوله بزرگ خان و منجم کی نوری ، فوسیله اولاره جایتسه اولره
 قاضیه مناجیلان کوجیه مناجیلان ~~و~~ قاضیه قاضیه
 اول کوره حاضره لایسه ~~که~~ تخمه اری ایله برابر دوچاره مقلات
 اولایسه و اولاره ~~بمنصه~~ جایتسه اولره قاضیه

انچه

۱۱/۱۲
 ۶۹۹
 (تاریخ)

Bu niçin böyleydi? Bunun cevabı sanıyorum ki şudur:

Osmanlı Ordusu, en az 200 yıldan beri başında, metin, otoriter ve askeri şerefi temsil eden bir Başkumandan bekliyordu. Onu, Enver Paşanın şahsında, bulduğuna inanıyordu...

Birinci telgraf, Gelibolu'da V. Ordu ve Boğaz Kumandanlığın-dandır:

*«İstanbul'da, Damat ve Yaver-i Hazret-i Şehriyâri
Enver Paşa hazretlerine*

Osmanlı ordusunun, yüksek idaresinin başından istifaları, V Orduyu Hümâyûn üzerinde derin bir hüziin ve tesir hâsıl etti. Memleketin selametini temine müteallik, vukubulan yüksek tebliğ ve tavsiyelerine uymayı, V Ordu, bundan sonra dahi en şerefli ve mukaddes bir vazife sayar. Devletin, dört seneden beri devam eden hayat ve ölim mücadelesinde, Osmanlı tarihinin dahi önce kaydetmediği pek muazzam bir askeri kuvveti meydana çıkararak ve bu kuvveti, en müşkül şartlar ve haller içinde, Hudâpesendâne (Tanrı'nın takdir edeceği) yüksek bir hümnet ve azm ile sevk ve idare eyleyen zat-i sâmilerinin, celâdet ve hamâset hatırası, V Ordu için, daimi bir rehber olması temen-nilerimi, Ref-i barigâh-i kibriyâ eylesen (Tanrı'nın katına yüksel-tir) ve tazimatıyla hümmetlerimi arzeylerim.» (1).

15 teşrinievvel 334 (28 ekim 1918)

Mahmut Kâmil

İkinci telgrafı da veriyoruz:

—15 teşrinievvel 334 (28 ekim 1918)—

*«Baskumandanlık Erkâmharbiye Reisi ve Sabık
Harbiye Nazırı, Birinci Ferik (Korgeneral)
Enver Paşa hazretlerine,*

Yüksek Kumandanlığınızın vedanameleri, bütûn zabitan ve efrada kemal-i ehemmiyetle tamim edilmiştir. Cümlemiz, Allahın

(1) Bu telgrafın altında imzası olan Mahmut Kâmil Paşa, Sarıkamış muharebelerinden ve Ordu Kumandanı Hafız İsmail Hakkı Paşanın da ölümünden sonra, III. Ordu Kumandanlığına getirilmişti.

Enver Paşa, Birinci Dünya Harbi sonunda...

Osmanlı devleti harbi kaybetmişti. Ama, dört yıl süren ve hem büyük kayıplara, hem devletin yenilgi ve parçalanmasına varan bu uzun ve çetin harp yıllarında Enver Paşanın, kabul etmek lazımdır ki, ordu ve kumanda kadrosu üzerindeki otorite ve prestiji, sarsılmadan devam etmişti.

yardıma dayanarak, tek bir kütle halinde, şimdiye kadar olduğu gibi, bundan sonra da, askeri namus ve vazifemizi, en kati bir azim ve metanetle, sonuna kadar ifaya devam edeceğimizi ve yüksek emir ve kumandaları altında geçirilen günlerin minnet ve şükran hatırasını, edebiyete kadar unutmayacağımızı arz ile, umum namına, kalbi tazimat ve ihtiramatımın, lütfen kabulünü istirham eylerim efendim.»

Karadeniz Boğazı Müstahkem Mevki K.

Kaymakam

Kiramüddin

**
***

Sadrazam Talât Paşa, son ümitsiz günlerde ve son bir nabız yoklaması için Berlin'e kadar gitmişti. Tabii orada hiç bir ümit ışığı göremedi. Alman İmparatoru ve Karargâhı, kendi dertlerine düşmüşlerdi.

Talât Paşa dönüş yolunda, Sofya istasyonunda kendini karşılayan Osmanlı Sefiri ve diğer karşılayıcılardan şu haberi aldı:

« — Bulgar cephesi yarılmış ve Bulgar hükümeti karşı taraftan mütareke isteyerek silahı bırakmıştır... »

Talât Paşanın bu haberi aldığı andaki hali, orada bulunan görgü şahitleri tarafından nakledilmiştir. Birden sarsılır. Çöker ve vagonun kapısına tutunur. Söyleyebildiği sözler şunlardır:

« — Bugünleri görmemek için, keşke ölseydim... »

Ama harbin başında, bu harbe girişimizi tenkit eden Maliye Nazırı Cavit Bey'e cevabı, tek bir kelimedenden ibaret olmuştu:

« — Mukadderat... »

Demek ki mukadderat buydu. Ve İmparatorluk, artık can veriyordu...

**
***

İTTİHAT VE TERAKKİ PARTİSİNİN TASFİYESİ

Talât Paşa, Sirkeci istasyonuna inerken, karşılayıcı ve gazetecilere pek renk vermez. Ama artık çabuk davranmak ve Boğazları bir an evvel geçerek, İstanbul'a gelebilecek olan düşman donanmaları görünmeden, şahısları için de bir şeylere karar vermek lâzımdı. Kendisi İttihat ve Terakki Partisinin, aynı zamanda Reisi mevkiinde bulunuyordu. Arkadaşlarına da danıştıktan sonra, evvela ve harbin sorumlusu mevkiinde bulunan Partiyi tasviye etmek lâzım geldiğine karar verildi. 1 kasım 1918'de Kongre toplandı. Bu pek de genel kongre değilse de, toplanabilen üyelerle önderler son nutkunu söyledi. O günlerin havasını Celâl Bayar şöyle anlatır (1):

«1918 senesi sonbaharında İstanbul'a gelmişim. İttihat ve Terakki Cemiyetinin kuruluş günü olan 5 eylülde açılması gereken Kongrede, İzmir Kâtib-i Mesulü sıfatıyla bulunacaktım. Fakat Kongre bir türlü toplanamıyordu. Cemiyetin Umumi Reisi Sadrazam Talât Paşanın Avrupa'da bulunması ve günün siyasi hadiseleri yüzünden kongre bir türlü toplanamıyordu.»

«İstanbul'da karşılaştığım umumi vaziyet, bana, bütün mahalli dertleri unutturmuştu. İstanbul'un geniş siyasi çevresine girer girmez, felaketin kapıyı çaldığını görmüştüm. Halbuki biz, dört yıldan beri devam eden harbin, her gün ağırlaşan yükünü, zafer ümidi ile çekiyor, bütün ıztıraplara, ağır mahkûmiyetlere katlanıyor ve harbe, her şeye rağmen katlanıyorduk.

Hislerimiz, milli gururumuz, başka türlü düşünmeye müsait değildi. Şimdi bütün bu ümitler sarsılmıştı. Memleket, bütün gücüyle, nesi var nesi yok, hepsini harp uğruna sarfetmişti. Ama şimdi ordumuz, ricat halindeydi.

Müttefiklerimizde zaaf eserleri, şiddetle kendini gösteriyordu:

— Avusturya-Macaristan İmparatorluğu bitkin bir halde ve ne pahasına olursa olsun, harp sahasından çekilmek istiyordu.

(1) Celâl Bayar: «Ben de Yazdım» Cilt: I. s. 5-7.

Bulgarlar mağlup ve perişandı.

Almanlar, İtilaf Devletleri ordularının karşısında kuvvet ve kudretini kaybetmişti. Bu hallerin, siyasi vaziyete tesir etmemesi nümkiin değildi.

Bize gelince? İktidarda bulunan Talât Paşa Hükümeti nüfuzunu kaybetmişti. İstifaya hazırlanıyordu. Millete dayanan başka bir siyasi teşekkül de mevcut değildi.»

«1918 senesi eylül ayının sonuna doğru Merkez-i Umumiye, Başkumandanvekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşanın, maiyeti ile beraber hazır bulunduğu bir gece toplantısına şahit oldum. İttihat ve Terakki Cemiyeti Umumi Meclisi, memleketin durumunu gözden geçirmek için toplanmıştı. Birinci derecede ordunun durumu ve müdafaa kabiliyeti tetkik olunuyordu. Telefonlar işliyor, şifreler geliyor...»

Neticeyi öğrenmek için, ayrı bir odada, heyecan içinde bekliyordum. Tam gece yarısı bir arkadaşımı yanıma sokuldu. Malîrem kaydı ile:

— Mütareke isteyeceğiz, başka çare yok, dedi...»

Umumi Merkezin büyükleri, neticenin berbat oluşunu, hep Bulgarların hareketine bağlıyorlardı. Halbuki daha önceki sayfalarda biz, tükenişin Almanya ve Avusturya'dan başladığını gördük. Bulgarlara gelince? Onların Makedonya cephesi yarılmıştı (15-18 eylül). Ve Bulgarlar, mütareke istediler. Ama Alman cephesi de daha sağlam halde değildi ki... Bulgarlar mütarekeyi 29 eylül 1918'de imzaladılar. Makedonya'daki düşman ordularına İstanbul yolu artık açıktı...

Talât Paşa Kabinesinde gerçi fikir ayrılıkları vardı. Mesela Enver Paşa, harbe devam taraflısıydı. Ama hangi müttefiklerle ve hangi güçle? Hulâsa Talât Paşa Kabinesi de 8 ekim 1918'de istifa etti. İttihat ve Terakki iktidarı artık bitmişti...

Celâl Bayar, eserinde, (Cilt: I) Enver Paşaya atfen önemli bir nakilde bulunur:

«Son günlerde Enver Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında, kendiliğinden doğan bir fikir birliği vücut bulmuştur. Az

evvel görmüştük ki, Mustafa Kemal Paşa, ordunun başına getirilmesini «çok samimi bir lisanla» istemişti.

Enver Paşanın, sulh şartları bilinmeden Talât Paşa hükümetinin çekilmesini doğru bulmadığını da anlatmıştım. Talât Paşa istifasını bir emrivaki olarak gördüğü zaman, Başkumandanvekili Enver Paşa:

«— O halde, kuvvetli bir kabine lâzımdır, Orduyu Mustafa Kemal Paşadan başkası idare edemez!» demiştir.»

*
**

TALAT PAŞA SON KONUŞMASINI YAPIYOR

İttihat ve Terakki artık iktidardan çekilmişti. Sadaret süresi ancak bir ay kadar süren Ahmet İzzet Paşa kabinesi, mütarekeyi imzalamıştı. Mustafa Kemal Paşanın Kabinede vazife almak emeli gerçekleşmemişti. Ve bu, çok hayırlı bir şey oldu. Çünkü Kabinede Harbiye Nazırı artık, İsgal Kuvvetleri Kumandanının, her canı istediği zaman karşısına dikip, azarlayabileceği bir gölge haline gelmişti. Buna tabii Mustafa Kemal tahammül edemezdi. Ama o vakit de yeri, evvela Bekir Ağa Bölüğü hapishanesi, sonra da Malta zindanları olacaktı. Çünkü başı dönmüş zafer sarhoşlarıyla mantığın hâkim olduğu bir dil düşünce ve hareket birliğine fiilen imkân olmadığını, Anadolu'ya geçmezden evvel Mustafa Kemal Paşa da anlamıştı...

Talât Paşaya gelince? O, İttihat ve Terakki Umumi Merkezinde son günlerini geçiriyordu. Peynir, ekmeğe ve üzümünden ibaret öğle yemeklerini gene orada yiyordu. Vaktiyle sel gibi ziyaretçilerle dolup boşalan İttihat ve Terakki Merkezinin, şimdi en önde gelen sayılı azalarından başka, hiç bir ziyasetçisi kalmamıştı. Nihayet Talât Paşa. Partinin kongresini, 1 Kasım 1918 cuma günü öğleden önce topladı. Kendisi gene Riyaset makamındaydı. Kongre salonuna bir matem sessizliği hâkimdi. Bir cenaze töreni için toplanılmış gibiydi. Çiçik, İttihat ve Terakki'ydi. Talât Paşa onun cenazesi başında, şimdi son kez tezkiesini yapacaktı. Paşanın nutku mealen şudur:

«Öteden beri, büyük bir Avrupa devleti ile anlaşmak po-

litikası takibediyorduk. İngilizlerle, Fransızlarla temaslarımızdan, ancak menfi netice aldık.

Bir gün Sadrazam Sait Halim Paşa, Enver Paşayı, Halil Beyi ve beni yalısına çağırdı. Alman Elçisinin, müsavi şartlarla bir ittifak teklif ettiğini söyledi. Fikirlerimizi sordu.

Memleketin kalkınması, varlığının korunması için böyle bir ittifakın lüzumunda her üçümüz birleştik. Müspet cevap verdik. Sadrazam Sait Halim Paşa, iş henüz bir yoklama mahiyetinde olduğu için, başkalarının bilmemesi lâzım geleceğini söyledi. Müzakerelerine devam ettik.

Kuvvetli bir devletin, zayıf Osmanlı İmparatorluğu ile ittifak etmek istemesi, yakın bir harbin işaretiydi. Bunu anlamakta gecikmedik. Yalnız, harbin umumi olacağını tahmin etmiyorduk. Böyle bir ittifaka girmekle memleketimizi, her türü tehlikeden korumuş olacağımızı düşünüyorduk. Nihayet Sadrazam Paşa, Almanya ve Avusturya-Macaristan Elçileri ile İttifak Antlaşmasını imzaladı. Nazırlardan bir kısmına haber verildi.

Sadrazam, vakit kazanmak için elçileri oyalıyordu. Böylelikle, yeni Antlaşmanın hükümleri bozulmuş oluyordu. Üstelik her iki tarafın emniyet ve sempatisini kaybediyorduk. Ben ve bazı arkadaşlarım, bu hali beğenmiyorduk. Sait Halim Paşa, elçilerin hemen harbe girmemiz için ısrar etmediklerini, yalnız gecikmemizle ittifaka sadık kalmadığımızı söylediklerini anlattı. Bu sözlerden, onların da taahhütlerinin devam etmeyeceği manasını anlamak lâzım geldiğini ilave etti...»

«Kabine toplandı. Vaziyeti mütalaa etti. Elçilere, Bulgaristan'ın ve Romanya'nın siyasi durumları anlaşılmadan harbe girmemizin, bizim olduğu kadar, kendilerinin de menfaatlerine uymayacağını anlatmaya karar verdik...»

Talât Paşa ondan sonra nutkunda, bilinen ve bu eserde ayrıntıları ile verilen safhaları anlatır. Enver Paşanın bir gün kabineye geldiğini ve «Bir oğlumuz oldu», diye iki Alman harp gemisinin nasıl Çanakkale'den geçerek sularımıza girdiğini, daha sonra, bildiğimiz Karadeniz olaylarını anlatır. Ama, daha yukarda,

«— Biz, bir harbin yakın olduğunu, ama bunun umumi olmayacağını sanıyorduk...»

derken ne kadar samimiyetsiz ise, burada da öyle bir sahne yapar:

«Hadiseden hiç birimizin malumatı yoktu. Ben de diğer arkadaşlar gibi, Enver Paşanın haberi olduğuna kani idim. Bayram günü, Halil Beyin evindeki toplantıda, Enver Paşaya hücum ettim. Paşa, haberi olmadığını, yeminle temin etti. Bu vaka üzerine harp, bir emrivaki olmuştu...»

Halbuki, kopyaları bu eserde de yayınlanan ve hâlen Harp Tarihi Teşkilatı dosyalarında mahfuz bulunan belgelerden de anlaşılmıştır ki, Amiral Souchon'un Karadeniz'de çıkardığı hadise hem Enver Paşanın, hem Cemal Paşanın ve ayrıca da Alman Scfirinin bilgi ve malumatı dahilinde tertiplenmişti. Talât Paşanın ondan sonra devam eden nutku, yeni hiç bir bilgi getirmez ve tarihi hiç bir değer taşımaz. Son sözleri şöyle biter:

«Dört harp yılının ik senesi, fedakârlıklarla geçti. Halk canını, malını seve seve verdi. Sivil-asker, blitün memurlar, şereflerini muhafaza ettiler. Harbin üçüncü ve dördüncü yıllarında, yolsuzluk yapanlar oldu. Bunlar da takibedildi. Cezalandırıldı. Son zamanlarda harp talihî döndü. Mağlup olduk. İktidar mevkiini bıraktık. Şimdi de Cemiyetin Reisliğinden çekiliyorum. Umumi Merkez azaları da istifa ettiler. Bundan sonra Fırkanın mukadderatı, kongrenin kararına kalmıştır...»

İmparatorluğun mukadderatını idare eden bir iktidarın bu çekişindeki izahlar ve mantık, hiç bir yerde bu kadar zayıf olamaz. Çünkü bu cenaze töreni, yalnız Partinin değil, İmparatorluğun da cenaze merasiniydi. Onu bu SON'a getirenler, elbette daha başka konuşmalıydılar. Daha güçlü bir izah şekli ve daha seviyeli bir mantık zemini bulmalıydılar. Bu olmadı. Kısacası İttihat ve Terakki iktidarı, gayri mesul bir kudret olarak iktidara geldiği gibi, gayri mesul bir kudret olarak söndü. Bu iktidarın kâr ve zarar muhasebesi, bizim tarihimizde henüz açıktır.

Sadrızam Talat Paşa, harbin son yılında...

Talat Paşa, İttihat ve Terakki Partisi üzerinde, daha temmuz 1908 ihtilalinden önce kurduğu ve bütün şartlar içinde 1918 sonuna kadar sürdürdüğü Başkanlık mevki ve itibarını, daha sonra Avrupa'daki siyasi göçmenlik yıllarında da fiilen devam ettirebildi.

BİR GÖLGE TEŞEKKÜL

İttihat ve Terakki Fırkası son kongresinde, kendisini feshetmek kararı aldı. Böylece cemiyet resmen, artık tarihe karıştıyordu. Fakat diğer taraftan aynı Partinin, o güne kadar ön planda yerler işgal etmiş mensupları yeni bir Parti, yani Teceddüt Fırkası ismi altında bir gölge teşekkül kuruyorlardı. İttihat ve Terakki'nin mirası, bu teşekküle kalıyordu. İttihat ve Terakki Umumi Merkezinin mülkü ile kasa ve eşyası, bu yeni teşekküle devredildi.

Fakat Teceddüt Fırkası ömürlü olmadı. Kısa bir süre sonra İstanbul Hükümeti, Fırkanın memalikine el koydu. Ve Partinin resmi hayatı sona ermiş göründü. Ama hakikatte Teceddüt Fırkası, bir gölge teşekkül olarak, daha bir süre ve fiilen İttihat ve Terakki'nin devamı olarak faaliyetini sürdürdü (1).

İttihat ve Terakki'nin bu tasfiye ve el koyma muameleleri sırasında, Umumi Merkez kasasından çıkan kıymetlerle, değerli eşyasını teşkil eden halılarını takdir edilen bedellere ait iki protokolün fotokopilerini burada veriyoruz. Bu liste ve protokollerin altında, Teceddüt Fırkası Muhasebecisi ile, Emlâk-i Emiriye Umum Müdürünün ve Emlâk-i Emiriye (Milli Emlâk) Müfettişlerinden birinin imzaları vardır.

Kasa hesabı dikkati çekicidir. Çünkü Protokolün bu faslında, Umumi Merkezin kasasında çıkan para, 462 kuruştan (dört yüz altmış iki kuruş) ibarettir. Tabii 462 kuruş kâğıt para... Yani İttihat ve Terakki'nin mirası, para olarak böyle kapanır... Gerçi kasada ayrıca şu kıymetler de çıkar:

104.500 Lira	İstikraz-ı dahilî tahvillatı
7.500 "	İtibar-ı Millî Bankası hissesi
25.000	Osmanlı İttihat Seyrisefain hisse senetleri
5.000	Donanma Cemiyetli plyangosu
<hr/>	
142.000 Lira	T o p l a m

(1) Teceddüt Fırkası için toplu malumat, Prof. Tarık Zafer Tunaya'nın «Türkiye'de Siyasi Partiler» isimli eserinde vardır.

بسم الله الرحمن الرحيم . بر بندهای آئین سرکار ائمه خوار خندان : ایداد سفاکانه

تجدید فتنه
مصدق علیه السلام
اصول دین

محمد علی

(فهارس)

- صالون -

مقدار	نوع	قیمت	مجموعه	توضیحات
۱	طوی	۶,۷۵	۶,۷۵	کتابخانه
۲	طوی	۶,۱۸	۱۲,۹۳	کتابخانه
۳	طوی	۶,۲۰	۱۹,۱۳	کتابخانه
۴	طوی	۶,۸۸	۲۶,۰۱	کتابخانه
۵	طوی	۶,۴۸	۳۲,۴۹	کتابخانه
۶	طوی	۶,۴۰	۳۸,۸۹	کتابخانه
۷	طوی	۶,۴۸	۴۵,۳۷	کتابخانه
۸	طوی	۶,۴۰	۵۱,۷۷	کتابخانه
۹	طوی	۶,۴۸	۵۸,۲۵	کتابخانه
۱۰	طوی	۶,۴۰	۶۴,۶۵	کتابخانه
۱۱	طوی	۶,۴۰	۷۱,۰۵	کتابخانه
۱۲	طوی	۶,۴۰	۷۷,۴۵	کتابخانه
۱۳	طوی	۶,۴۰	۸۳,۸۵	کتابخانه
۱۴	طوی	۶,۴۰	۹۰,۲۵	کتابخانه
۱۵	طوی	۶,۴۰	۹۶,۶۵	کتابخانه
۱۶	طوی	۶,۴۰	۱۰۳,۰۵	کتابخانه
۱۷	طوی	۶,۴۰	۱۰۹,۴۵	کتابخانه
۱۸	طوی	۶,۴۰	۱۱۵,۸۵	کتابخانه
۱۹	طوی	۶,۴۰	۱۲۲,۲۵	کتابخانه
۲۰	طوی	۶,۴۰	۱۲۸,۶۵	کتابخانه
۲۱	طوی	۶,۴۰	۱۳۵,۰۵	کتابخانه
۲۲	طوی	۶,۴۰	۱۴۱,۴۵	کتابخانه
۲۳	طوی	۶,۴۰	۱۴۷,۸۵	کتابخانه
۲۴	طوی	۶,۴۰	۱۵۴,۲۵	کتابخانه
۲۵	طوی	۶,۴۰	۱۶۰,۶۵	کتابخانه
۲۶	طوی	۶,۴۰	۱۶۷,۰۵	کتابخانه
۲۷	طوی	۶,۴۰	۱۷۳,۴۵	کتابخانه
۲۸	طوی	۶,۴۰	۱۷۹,۸۵	کتابخانه
۲۹	طوی	۶,۴۰	۱۸۶,۲۵	کتابخانه
۳۰	طوی	۶,۴۰	۱۹۲,۶۵	کتابخانه
۳۱	طوی	۶,۴۰	۱۹۹,۰۵	کتابخانه
۳۲	طوی	۶,۴۰	۲۰۵,۴۵	کتابخانه
۳۳	طوی	۶,۴۰	۲۱۱,۸۵	کتابخانه
۳۴	طوی	۶,۴۰	۲۱۸,۲۵	کتابخانه
۳۵	طوی	۶,۴۰	۲۲۴,۶۵	کتابخانه
۳۶	طوی	۶,۴۰	۲۳۱,۰۵	کتابخانه
۳۷	طوی	۶,۴۰	۲۳۷,۴۵	کتابخانه
۳۸	طوی	۶,۴۰	۲۴۳,۸۵	کتابخانه
۳۹	طوی	۶,۴۰	۲۵۰,۲۵	کتابخانه
۴۰	طوی	۶,۴۰	۲۵۶,۶۵	کتابخانه
۴۱	طوی	۶,۴۰	۲۶۳,۰۵	کتابخانه
۴۲	طوی	۶,۴۰	۲۶۹,۴۵	کتابخانه
۴۳	طوی	۶,۴۰	۲۷۵,۸۵	کتابخانه
۴۴	طوی	۶,۴۰	۲۸۲,۲۵	کتابخانه
۴۵	طوی	۶,۴۰	۲۸۸,۶۵	کتابخانه
۴۶	طوی	۶,۴۰	۲۹۵,۰۵	کتابخانه
۴۷	طوی	۶,۴۰	۳۰۱,۴۵	کتابخانه
۴۸	طوی	۶,۴۰	۳۰۷,۸۵	کتابخانه
۴۹	طوی	۶,۴۰	۳۱۴,۲۵	کتابخانه
۵۰	طوی	۶,۴۰	۳۲۰,۶۵	کتابخانه

Yukardaki listede, Teceddüt Fırkasının el konulan mallarına ait defterden, Umumi Merkezdeki halılar cetvel ve kıymetleri görünür. Defterdeki protokol imzaları başta görünmektedir. Kıymet toplamı 310 lira ve 100 lira kıymetinde bir Kur'anı Kerim...

Fakat bu kıymetlerden, istikraz tahvilleri, İtibari Milli Bankası hisseleri, hatta Donanma Cemiyeti piyangosu artık, bir değer ifade etmiyordu. Seyrisefâin, fiilen zarardaydı.

Ama, Hükümete devredilmeyen bir başka hesap da vardı. Bu da, Teceddüt Fırkasının, daha sonra da, bir süre işleyen Merkezi ile, ona ait kasa ve masraf hesaplarıdır. Bu Merkez, İttihat ve Terakki'nin başlattığı bazı işlerin devam ettirilmesini de üstüne almıştı. Bu faaliyetlerle, kasa mevcudu ve hesaplara ait defter ve listeler, bir süre önce bulunmuştur. Ve halen Türk Tarih Kurumu arşivindedir. Bir çok şahıs, isim ve tediyelerini de ihtiva eden bu belgeleri burada vermiyoruz. Ama, eski İttihat ve Terakki mensuplarından tanınmış şahsiyetlerin, Anadolu'ya geçerek ve hatta, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kongrede kendini feshetmek kararını ve Teceddüt Fırkasının varlığını da tanımayarak, kendilerinin Anadolu'da gene, İttihat ve Terakki adına çalıştıklarını Teceddüt Fırkası Merkezine bildiren ve bu Fırkanın kendilerine gönderdiği maaşları, İttihat ve Terakki'nin parası olarak kabul ettiklerini ifade eden mektuplar, bu arşivde yer almış bulunmaktadır.

Bu bahse son verirken ve son İttihat ve Terakki Liderlerinin yurttan uzaklaşmalarına geçmeden önce, Birinci Dünya Harbi içinde son perdesi kapanan bir hikâyeye de kısaca değineceğiz. Bu hikâye, Ermeni meselesidir...

*
**

ERMENİ MESELESİ

1914-1918 harbi içinde Osmanlı topraklarında ve bilhassa Anadolu ile ona sınır olan bölgelerle, karşılıklı bir imha faciasının geçtiği bir gerçektir. Fakat, milletler ve halklar arasında, tarihin bazen öyle safhaları yaşanır ki, en doğru olan galiba o safhaları unutmaktır. 1914-1918 arasında Ermeni tehciri, daha doğrusu, zaman zaman karşılıklı olarak Türk-Ermeni durumu bu safhalardan biridir. Bu hareketin üzerinde, ciltler dolduracak malzeme ortadadır. Ama biz, bu kitapta, bu konu üzerinde pek durmayacağız. Yalnız şu özetle yetineceğiz:

Türkiye'de Ermenilerin nüfusu ve Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni meselesinin, biraz daha önceye gitmekle beraber, asıl 1887 Berlin Antlaşmasının 61. maddesi ile nasıl su yüzüne çıktığı, bu eserin gerek I. ve gerek II. eiltlerinin ilgili bahislerinde işlenmiştir. Bu arada meydana alan isyanlar, Sason ayaklanması, İstanbul'da bomba ve kanlı boğuşma olayları, hele 1908 ihtilalinden sonra ve Çukurova'da, 20.000 kişinin hayatına mal olan karışıklıklara ayrıca değinilmiştir. Bu gelişmeler içinde ve 1914 harbinin çıkmasından önceki safhada, Erzurum dahil bir kısım, Doğu vilayetlerinin bir Avrupalı Vali idaresinde bir nevi muhtar idareye bırakılması yolundaki çalışına ve hazırlıkları da hatırlatmalıyız. Bu hususta Cemal Paşanın hatıratı, en yetkili bir kimseden, en ayrıntılı tafsilatı verir.

Fakat harp içinde anlaşıldı ki, Ermenilerin yaşadığı bütün bölgelerde Ermeniler, gizli bir silahlanma içindeydiler. Halbuki hiç bir bölgede çoğunluk teşkil etmiyorlardı. Rus ordusu ilerleyince, Van bölgesinde, Rus saflarına silahlı Ermeni birlikleri de katıldı. Hulâsa hükümet, ordu gerisini tehlikede gördü. Bu arada yapılan aramalarda, ortaya bombalar ve dinamitler de dahil, çok miktarda silahın saklandığı çok sayıda silah depoları meydana çıkarıldı. Ermenistan teşkiline ait yayınlar, armalar, bayraklar ve saire bütün hazırlıkların, çoktan başlamış olduğunu gösteriyordu. Bu husustaki bilgi, vesika, resim ve yazışmaları toplayan bir eser, harp içinde yayınlandı. Bu eserin adı «*Ermeni Komitelerinin Amâl-i İhtilâliyesi*»dir. Zaten daha bu araştırmalar başlamadan, ordu gerisinde silâhlı tecavüzler başlamıştı. Bunun üzerinedir ki, bir taraftan araştırma ve derlemeler devam ederken, diğer taraftan, Erkânıharbiye Riyaseti'nin isteği üzerine bir Muvakkat Kanun çıkarıldı. Kısaca. «Tehcir Kanunu» denilen bu kanunu aşağıda veriyoruz:

— *M u v a k k a t K a n u n* —

«*Madde: 1 — Vakti seferde ordu ve kolordu ve fırka kumandanları ve bunların vekilleri ve müstahkem mevki kumandanları ahali tarafından herhangi bir suretle evamiri hükümete ve müdalaai memlekete ve muhafazai asayişe müteallik icraat ve*

tertibata karşı muhalefet ve silahla tecavüz ve mukavemet görürlerse derakap kuvayı askeriye ile şiddetli surette tedibat yapmaya ve tecavüz ve mukavemeti esasından imha etmeye mezun ve mecburdurlar.

Madde: 2 — Ordu ve müstakil kolordu ve fırka kumandanları icabatı askeriye mebni veya casusluk ve hıyanetlerini hissettikleri kurâ (köyler) ve kasabat ahalisini münferiden veya müstemian diğer mahallere sevk ve iskan ettirebilirler.

Madde: 3 — İşbu kanun tarihi neşrinden muteberdir.»

13 recep 1333 ve 14 mayıs 1331

(27 mayıs 1915)

Istanbul ve Trakya'dan da bazı şahıslar alınmakla beraber, umumi olarak Anadolu'da uygulanan bu tehcirin, muntazam ve kanuni şartlar içinde cereyan ettiğini iddia etmek elbette ki mümkün değildir. Halk arasında bu hareketin «Ermeni kırımı» şeklinde yerleşmesine vesile verecek uygulamalar olmuştur. Bu arada, özel bir Kararname ile kurulmuş olup, «Teşkilat-ı Mahsus» adını taşıyan, ne olduğu, ne yaptığı, ne faydalar sağladığı ve kaç mal olduğu hâlâ bilinmeyen bir nevi gizli ve sorumsuz örgütün, Ermenilerin tehciri işlerinde de faaliyette bulunduğunu iddia edenler vardır. Ama Ermenilerin idareyi ele aldıkları yerlerde de, Türklere karşı şiddetli icraatta buldukları bir gerçektir. Bu eserin yazarı, Erzurum'un kurtuluş günü, mesela Erzurum Gürcü kapısı istasyonunda, 3000 kadar tahmin edilen Türk ölülerini yığınlar halinde görmüştür. İşgal ettiğimiz binaların bodrumları da ölülerle doluydu. Erzurum'da öldürülen Türklerin sayısı çok büyük yekûna varır. Bu sahneleri ileri harekâta, bütün yol güzergâhlarında da aynen tespit ettik. Mütareke üzerine tahliye ettiğimiz Türk bölgelerinde ve bu arada Kars ve Aras boyu havâlisinde de Türk kırımı cereyan etti.

Hulâsa bu bahis üzerinde durmamak ve tarihin bu safhasının her iki tarafça da unutulmasının, en doğru davranış olduğu kanaatımı tekrarlayacağım. Bu faciada ve Ermeniler aleyhine işleyen çarkların

bence en önde gelen sorumlu ve suçluları, Ermenilerin içinden yetmişen, fakat coğrafi ve tarihi şartları hiç bir suretle doğru değerlendiremeyen Ermeni yarı aydınları olmuştur. Bu kanaatımı, sanıyorum ki bütün dayanaklarıyla ve galiba cerhedilemeyecek şekilde savunabilirim. Şimdi yalnız aşağıdaki rakamları da vermekle yetinerek, bu bahsi keseceğim.

Evvel, İttihat ve Terakki hükümetinin, başında Avrupalı bir Valinin bulunacağı projeler, kanunlar hazırlattığı Doğu vilayetleri de dahil olduğu halde, Anadolu'nun hiç bir yerinde Ermeniler çoğunlukta değildiler. Anadolu'daki meskûn mahalleri, nüfusu çoğunlukta görünen köyler ve kasabalar itibarıyla meydana koyan aşağıdaki tabloda, bu durum açıklanmaktadır (1):

	Ahalsi tamamen Ermeni köyler	Ahalsi tamamen İslam köy ve kasabalar
Erzurum Vilayeti	72	2376
Adana "	10	1090
Bitlis	240	1553
Elazığ	21	1155
Van	115	1232
Sivas	73	2951
Diyarbakır	77	3544
Maraş	32	436
İçel "	—	329
Toplam	640	14674

1897'de neşredilen «Sarı Kitap»a göre, Osmanlı Asyası'nda, bu iki grubun nüfusu şöyleydi:

İslam	9.291.346	% 65
Ermeni	542.572	% 5

1892'de neşredilen diğer bir istatistik şöyle gösteriyordu:

İslam	9.204.627	% 61,65
Ermeni	442.713	% 5,3

(1) O vakitki vilayetler, şimdakilere bakarak çok daha geniş sınırlıydı. Hatta Birinci Dünya Harbine girerken bile, bütün Arabistan ve Suriye de dahil olduğu halde, İmparatorluğun vilayet sayısı 22 ve Sancak (ilçe ile vilayet arasında bir idari (teşkilat) sayısı da 18'den ibaretti. Mesela Kütahya, Afyon, Eskişehir, Kayseri gibi bölgeler, o zaman Sancaklar halindeydi.

Gerek 1897 ve gerekse 1892 istatistiklerinde, modern ölçüler dahilinde yapılan bir sayımdan elbette ki bahsedilemez. Gerek Osmanlı, gerek Yabancılara ait istatistikler, elbette ki genel değerlere ve dolayısıyla tahminlere dayanıyordu. Ama buna rağmen ve en gayretli kaynaklar bile, Anadolu'da Ermeni nüfusunu mesela % 6'ya çıkaramamış ve hiç bir vilayette, mutlak çoğunluk tespit ve ilan edememişti (1).

*
**

ORDU VE KAYIPLARINA GELİNCE...

Rahmetli ve değerli Askeri Yazar Yarbey Mehmet Nihat Bey, yaptığı ekler arasında, Larcher'in «*Büyük Harpte Türk Harbi*» isimli eserinin üçüncü cildine, her halde çok yorucu çalışmalar mahsulü olan diğer tabloları arasında, 17 ve 20 numaralarla iki tablo eklemiştir. Bu tablolardan biz, Birinci Dünya Harbinde ve Türkiye'nin genel insan potansiyeli bahsinde, Osmanlı İmparatorluğunun ağustos 1914'ten, yani Scferberlik başlarından, 1918 kasımına kadar bütün cephelerdeki asker mevcudunu, yıllara göre takibedebiliyoruz. Bu tablo, 20 numaralı tablodur. 17 numaralı tabloda ise, İmparatorluğun 19.000.000 olarak hesabettiği kabili istifade (4.000.000 Arap, harp maksatları için işe yaramadığından bu yekûndan düşülüyor). İnsan potansiyelinden harpte silah altına çağrılanların yekûnu 2.850.000 olarak gösterilir. Nazari olarak bu miktar, nüfusun altıda biri olarak kaydedilir.

İşte bu yekûndan çeşitli şekilde asker kayıpları şöyledir:

Şehit ve vefat	325.000	
Yaralı	400.000	
Hasta ve kayıp	1.565.000	(Eslrler buraya girse gerek)
Toplam	2.290.000	

Mehmet Nihat Beye göre, Scferberlikten itibaren askere çağrılanlardan 560.000 kişi, mütareke bağlanırken mevcuttu.

(1) Ahmet Bedevi: «*Türkiye'de İnkılap Hareketleri*», s. 684-685.

Bu rakamlar orduya ait olup, göçlerle, tehcirlerde ölenler, kaybolanlar, elbette ki bu rakamların dışındaydı. Bu sebeple Osmanlı devletinin Birinci Dünya Harbi zayıyatını genel olarak 3.000.000 sayanların tahmininde bir mübalağa olmasa gerektir.

Bütün muharip devletlerin harp zayıyatına geince, ona ait tabloyu da verelim:

Birinci Dünya Harbine katılan ülkelerin zayıyatı (1)

Devletler	Nüfus 1913	1918 Kasıma kadar zayıyat	M ü l a h a z a t
Almanya	beyaz	64.000.000	5.000.000
	yerli	14.000.000	—
Avusturya	beyaz	49.000.000	2.290.000 (1.100.000'i esir)
	yerli	—	—
Belçika	beyaz	7.500.000	93.061 (62.000'i ölü ve sakat)
	yerli	10.000.000	—
Bulgaristan	beyaz	4.300.000	250.000
	beyaz	92.000.600	325.000 (91.000'i ölü ve sakat)
Amerika	beyaz	39.000.600	3.400.000 (1.364.000'i ölü ve sakat)
	Fransa	yerli	41.000.000
Yunanistan	beyaz	2.600.000	26.000
	yerli	34.600.000	1.937.000 (715.000'i ölü ve sakat)
İtalya	beyaz	2.000.000	—
	Portekiz	beyaz	6.000.000
Romanya		7.250.000	335.000
Rusya (2)		167.000.000	9.000.000 (3.100'ü ölü ve sakat)
Türkiye		22.000.000	925.000(3)
		25.000.000	23.614.352

Birinci Dünya Harbine ait bu rakamlar, çeşitli kaynaklara göre ve çeşitli, daha doğrusu, az çok çelişmeli olarak yayınlanmıştır. Her

(1) 1913 *Statesman's Yearbook* eserine göre. (Ricali hükümet salnamesi).

(2) 20.12.1918 tarihiyle Petrograt'dan Kopenhag'a gönderilen bilgi.

Not Bu rakamlar, 1921'deki resmi raporlar ve mümasillerinden alınmış olup, bir vesika mahiyetini haiz değildir.

(3) 325.000 şehit, 350.000 yaralı, 250.000 esir.

muharip ülkenin kendi ve mahrem rakamları da elbette vardır. Biz, iktibas ettiğimiz bu tabloyu aynen ve belli kaynakları da dipyazılarda işaret ederek veriyoruz.

Bu tablo, Larcher'in, «*Büyük Harpte Türk Harbi*» isimli eserinin III. cildinin 44 numaralı layihasıdır. «Yerli» sözü, «Müstemeleke halkı» anlamındadır.

*
**

YOLCULUK VAR!

Mütareke yapılmıştı. Galip kuvvetlerin deniz ve kara kuvvetleri, her an İstanbul'a girebilirlerdi. Bu takdirde, İttihat ve Terakki önderlerinin Harp Mesulü olarak veya birtakım tehcir ve cinayctler suçlamaları ile tutulmaları tabiiydi. O halde, İstanbul'dan ve Türkiye topraklarından ayrılmalıydılar. Nitekim de öyle oldu.

İttihat ve Terakki önderlerinden bir grubun memleketten ayrılış sahnesi hakkında çeşitli hikâyeler anlatılır. Ama netice şudur ki, bu önderlerden, Talât, Enver, Cemal Paşalarla, Beyrut Valisi Azmi, eski Polis Müdürü Bedri, Dr. Nazım, Dr. Bahaettin Şakir ve Cemal Azmi 8/9 kasım gecesi, bir Alman denizaltısıyla İstanbul'dan Karadeniz'e açıldılar. Umumi Kâtiplerden Mithat Şükrü, harekete hazırlanırken, Talât Paşanın arzusu üzerine İstanbul'da kaldı. Kafile Boğaziçi'nde toplandı. Talât Paşa evvela ve bir bavul evrakla, Arnavutköy kıyısında, bugün de ayakta olan bir yalıdaki dostuna geldi. Bu evrakın, yalının alt katındaki ocakta yakıldığı nakledilir. Hakikaten de, İttihat ve Terakki iktidarına ait elde pek çok belge olduğuna ve Cavit Bey de hatıralarını, hemen günü gününe yazarak bize çok değerli bilgiler bırakmasına rağmen, Merkez-i Umumi'nin evrak ve vesaiiki ortada yoktur. Elimizde bugün yalnız, İttihat ve Terakki'nin Teceddüt Fırkası'na intikaline ait kayıt ve hesaplar var.

Merkezi Umumi evrak ve vesaiikinin, hatta Talât Paşa bir bavul içinde bir şeyler yakmış olsa bile, yalnız o kadar olmayacağı tabiidir. Bu evrakın şurada veya şu kişide bulunduğu dair haberler duyulmuşsa da, gerek bu söylenen yerlerde, gerekse İstanbul'daki devlet arşivinde böyle vesaiik ve dosyaların bulunmadığı da, şimdilik

bilinen bir gerçektir. Her ne hal ise, yolcular Boğaziçi'nde toplanırlar. Kafilenin ayrılacağı sırada Enver Paşayı, Teşkilat-ı Mahsusa'nın o zamanki Başkanı Hüsamettin (Göktürk), kendisinin tçşyi ettiğini Hatıralarında yazar.

Naciye Sultan da şöyle anlatır:

«Harb bitti. Kocam, arkadaşlarıyla memleketi terke karar verdiler. Enver, memleket dışında daha faydalı olacağını sanıyordu. "Sulhtan sonra, tekrar geleceğim" diyordu. Bana da beraber gelmemi söyledi. Fakat, çocuğumu bırakmadım. Mahpeyker kızım, henüz bir yaşındaydı. İkinci çocuğuma (Türkân) gebeydim. Ama bunu henüz bilmiyordum. Enver, yalının önünden bir motorla gemiye gitti. Talât, Cemal Paşalarla, Dr. Nâzım, Dr. Bahaettin Şakir, Azmi, Bedri, Canbolat (?) Beyler beraberdiler. Bir Alman harp gemisine binerek Odesa'ya gittiler...»

Canbolat'ın değil de, Cemal Azmi'nin kafilede olduğu bilinir. Binilen Alman gemisi, U-67 numaralı Alman denizaltısıydı. Ve gemi, Odessa'ya değil, Türkler zamanındaki ismiyle Gözleve'ye ve Rusların verdiği isimle Evpatorya'ya gitti. Evpatorya, Kırım kıyılarında ve Sivastopol yakınlarında bir sahil şehridir.

*
**

BIRAKILAN MEKTUP

İttihatçılar daha memleketten ayrılmadan, aleyhlerinde neşriyat başlamıştı. Bunların içinden, bu neticeyi tahmin ederek, Cemal Paşa bazı önleyici çareler düşünmüştü. Falih Rıfkı Atay şöyle yazar:

«İktidardan düştüğünden üç gün sonra Cemal Paşa, Gazeteci Ali Kemal'in iftiralarına yalnız "evet" veya "hayır" diye cevap verebilmek için, hiç bir gazetede, üç satırlık yer bulmaya muvaffak olamadı. Herkes kendi özbaşının kaygusundaydı. Eski Kumandanımı son olarak, Boyacıköy'deki yalısında gördüm.

"— Param olmadığını bilirsin," dedi. "Enver Paşa, kendi elindeki 40.000 altından bir kısmını Talât'la bana verdi. Bunun birazını (isimlerini sayarak) üç muharrire

vermek istiyorum. Hiç olmazsa onlar bana taarruz etmesinler...”

—“ Telefonla arayalım, fakat jaydası olacağını zannetmiyorum” dedim.

Cemal Paşa birkaç gün sonra arkadaşları ile Karadeniz'e gitti. Bu haberi en önce, bütün harp seneleri Cemal Paşadan yarım gören bir muharririn gazetesinde ve en ağır hücumlarla karışık olarak okudum: Ferre, yefûrrü, firarâ!..» (1).

Bu satırları buraya, dillerde dolaşan şu 40.000 altın hikâyesini de kaydetmiş olmak için aldım. Ama gene Falih Rıfkı'da okuyacağımız ki, kısa bir süre sonra Cemal Paşa İstanbul'daki eski bir dostuna, borç olarak ailesine 200 kâğıt lira vermesi için Falih'i ricacı olarak gönderecektir. Ama dostu bu müracaatı, çok sert ifadelerle reddedecektir. Talât Paşanın da kısa bir süre sonra Berlin'de, çok sıkıntıda kaldığını ve hatta, Padişahın kendisine verdiği bir altın tabakayı göndererek, eski İttihatçı Emanuel Karasu isimli Yahudi zengininden borç istemek zorunda kaldığını, reddedildiğini biliyoruz. Biz ilcride, başka sıkıntı misalleri de verceğiz. Halbuki 40.000 altın, hakikaten çok paradır. Hecle Almanya'da ve harbi takibeden enflasyon devrinde... Ama biz şimdi konumuza gelclim...

Talât Paşa, İstanbul'dan ayrılmadan önce, yeni Sadrazam Ahmet İzzet Paşaya, bir veda mektubu yazar. Talât Paşanın mektubunu veriyoruz:

«Pek muhterem ve mübarek saydığım İzzet Paşa hazretlerine,

Memleketin bir müddet ecnebi nüfuz ve tesiri altında kalacağını anladım. Buna rağmen, memlekette kalmak ve millet muvacehesinde muhakeme olunmak fikrindeydim. Bütün dostlarım, bunu âtiye (geleceğe) talik etmek için ısrar ettiler. Zat-i şahimâneleri ile istişare edemedim. Müşkül mevkide kalacağınızı çok düşündükten sonra, sarfınazar ettim. Bütün hayat-ı siyasiyemde hedefim, memlekete namuskarâne ve fedakârane hizmet etmektir.

(1) Falih Rıfkı Atay: «Zeytinadağı». s. 13-14.

Bütün servetim, zat-i şahânenin ihsan ettiği otomobil esmanı ile, her ay artırdığım yirmişer liradan biriken bin altı yüz liralık dahili istikraz bedelinden ve bir de, dört arkadaşla birlikte kiraladığımız çiftliğin, kira devrinden hasıl olan paradan ibarettir. Bunun bir kısmını aileme terkederek, bir kısmını yanıma aldım. Bundan başka nesneye malik değilim. Halka karşı hesap vermek ve muhakeme olarak tayin edilecek cezayı çekmek isterim. İşte zat-i fahimânelerine söz veriyorum. Memleketim ecnebi nüfuz ve tesirinden azâde kaldığı gün, ilk telgrafınıza itaat edeceğim. Baki kemal-i hürmetle ellerinizden öperim muhterem Paşa hazretleri.»

2 teşrinisani 334 (15 kasım 1918)

O gece, yolculuk gecesidir...

*
**

DÖNÜŞÜ OLMAYAN YOL

U-67, harekete hazırdır. Gece puslu rüzgârlı ve yağmurludur. Kıyıda birbirlerini bekleyenler, yağmurdan korunmaya çalışırlar. Yolculuk başlayacaktır. Bir motor, yolcuları gemiye taşır. Gemiye binenler sessizdirler. Zaten karanlık, yüzlerinin ifadelerini birbirlerinden de saklar. Ama bilirler ki, bu yolculuk, bir başka yolculuktur. Belki de dönüşü olmayan yolculuk?..

Yolcular tamam olunca, U-67 sessizce hareket eder. Boğaz, sis, pus, rüzgâr ve yağmur altında geçilir. Nihayet denize açılırlar. Açık deniz başlamıştır. Azgın ve sallantılı deniz...

Arkada bırakılan, yalnız aileler, dostlar, yakınlar değildir. Hatta yalnız İstanbul ve vatan toprakları da değildir. Geride bırakılan, bütün bir mazidir. Ümitler, mücadeleler, hayaller, ihtiraslar ve hayatlarının gayesi olan her şeydir. Ve önlerinde yalnız karanlık vardır. Hem de yalnız Karadeniz'in, kara karanlığı değil. Bu karanlık aynı zamanda onların kaderi ve istikbalidir.

U-67, Karadeniz'de ilerlerken, gerçi evvela herkes suskundur ama, kimsenin de içinden, uyumak gelmez. Herkes düşünceler içindedir. Ama biz o gece ve daha yola çıkılmadan önce, Enver Paşanın

Kuruçeşme'deki yalısında konuşulandan bazı şeyler biliyoruz. Bize bunları nakleden, İttihatçı Mebuslardan Suriyeli Şekip Arslan'dır (1). Harbin sona erdiği ve mütareke imzalanıp, son İttihat Liderleri de bu dönüşü olmayan yola çıktıkları zaman. Şekip Arslan Berlin'deydi. Orada onları ilk karşılayan da o oldu. Sonra günlük hayatları hep beraber geçti. Gördüklerini, duyduklarını, işittiklerini de yazdı. Aşağıdaki satırlar, onun eserinden alınmıştır:

«Memleketi terkedecekler sekiz kişiydiler: Talât, Enver, Cemal, Beyrut Valisi Azmi, İstanbul eski Polis Müdürü Berdi, Dr. Nazım, Dr. Bahaettin Şakir ve Umumi Kâtip Mithat Şükrü. Fakat Talât Paşanın tavsiyesi üzerine Mithat Şükrü İstanbul'da kaldı.

Gemide, ileride ne yapılacağı konuşuluyordu. Bu konuşulanları, bu yolculardan biri bana yazmıştır. Enver Paşa, Rusya'ya geçmek, Ruslarla anlaşarak Türkistan'ı ayaklandırmak, Kafkaslarda teşkilât vücuda getirmek, düşmana karşı çıkmak, Allah takdir etmişse burada bir zafer sağlamak, etmemişse, bu yolda ölmekten bahsediyordu. Fakat Talât Paşanın görüşü şuydu:

“— Bizim siyasi ömrümüz, artık sona ermiştir. İster haklı, ister haksız yere olsun, bir kere üstümüze milletin kin ve gazap yüzü döndü. Bizim yürüyeceğimiz en kısa ve münasip yol, Avrupa'ya giden yoldur.

Bir köşeye çekilip oturmalıyız. Herhangi birimiz, herhangi bir sebeple olursa olsun, en ufak bir kıpırdanma bile yapmamalıyız. Ve hiç bir şeye tamah etmemeliyiz. Bu hal içinde, zamanın getireceği hadiseleri gözlemeliyiz. Gün geçer de, şayet bir fırsat zuhur ederse, o fırsattan faydalanmamız tabiidir. Ancak bugünkü halimizle ve bugünkü dünya şartları içinde bize düşen, her türlü Tiranlıktan ve her çeşit senlik-benlikten uzakta, bir köşeye çekilip, sinmekten ibarettir.

Gerçi vicdanlarımıza karşı mahkûm değiliz. Çünkü biz, milletimizi kurtarmak ve yurdumuzu yükseltmek is-

(1) Şekip Arslan daha 1918 haziranında, hükümetçe Berlin'e gönderilmişti.

tedik. Fakat talih bize yâr olmadı. Böyle olunca, artık vazifelerimizi, başkalarına devretmemiz gerekir.”

Enver'den başka diğerleri, Talât Paşanın sözlerine iştirak ettiler...»

Bu nakillere, sanıyorum ki bir şey ilâve etmeye lüzum yoktur.

*
**

U-67, ertesi gün, Kırım yarımadasında ve Sivastopol'un yakınında Gözleve'ye (Evpatorya'ya) vardı. Gelenler, orada bekleniyorlardı. Almanlar, kendilerinin Almanya'ya hareketleri için bir askeri tren hazırlamışlardı. Yolcuların Evpatorya'ya varışını, o zaman yaşı küçük olan bir görgü şahidinin mektubundan şöyle öğreniyoruz:

«Ben Kırım doğumluyum. Rahmetli babam, koyu bir Türkçü (Turancı) ve İttihat ve Terakki Fırkasına mensup, idealist bir adamdı. 1918 senesinde (İhtilalden sonra) Türk asıllı Rus esirlerini ve İstanbul'da bulunan Kırımlı talebe, muallim ve bu gibilerini Kırım'a götürmeye memur edildi. 11 ekim 1918 akşamı Sivastopol'a varabildik. Sivastopol o vakit, Alman askerlerinin elindeydi. Oradan Simferopol'a ve böylece de, memleketimiz olan Gözleve'ye (Evpatorya) sevk edildik. Babam, Kırım idaresince, oraya Maarif Müdürü tayin edildi. Ve "Gözleve Altınordu Birlik Cemiyeti"nin Başkanı oldu.

Bir ay sonra, 9 kasım gecesi, babam ve arkadaşları telaş ve heyecanla, Gözleve'nin Novigorad (Yenişehir) kısmında sahil bulvarında Büyük Dilber Oteline gittiler. Bir Alman denizaltısıyla buraya çıkan Enver Paşa ve arkadaşlarını orada buldular. Enver Paşa ve arkadaşları, o geceyi otelde geçirip gene Almanların hazırladığı askeri trenle Simferopol'e (Akmesçit - Kırım'ın Başkenti) gittiler...» (1).

Evet, artık vatan arkada kalmıştır. Ve önde, meçhullerle dolu ve sonu görünmeyen karanlık bir yol vardır.

(1) Muallim Fevzi Eltuğ. Baharistan Sokak - Yeşilköy. 19 kasım 1969 tarihli mektubundan.

Mektup sahibinin yazdığı gibi, ertesi gün bir Alman askeri treni ile Gözleve'den hareket edilir. Hedef, Akmeşcit yolu ile batıya, Berlin'e ulaşmaktır. Gerçi kendilerini artık istasyonda askeri mızıkalar, ihtiram kıtaları karşılamayacaktır. Çünkü Almanya da ihtilal ve isyan içindedir. Ama yolda beklenmeyen bir şey olur. Gözleve'den hareket eden askeri tren, Akmeşcit istikametinde ve ilk istasyonda bir gece bekleyecektir. Nihayet vakti gelince tren düdüğünü çalar. Hareket edecektir. Fakat o zaman farkına varılır ki, ortada Enver Paşa yoktur. Tren birkaç dakika bekletilir. Enver Paşa aranır. Ama bulunamaz. Çünkü Enver Paşa, hiç kimse farkına varmadan trenden atlamış ve kalabalığın arasında kayıplara karışmıştır. O artık, içine atıldığı kaos'un, yani boşluğun adamıdır. Bir Yalnız Adam!

O boşluk, o otoritesizlik ki, ihtilallerle, isyanlarla, baskınlar, çatışmalar, muharebeler ve hepsinin üstünde açlık ve ölümlerle kaynaşır durur. İşte son Osmanlı İmparatorluğunun, 1897-1908 arasındaki askerler, kurmaylar neslinden biri, yani hayatlarında yenilgi kabul etmeyenlerden bir Yıldız Adam, şimdi önünde açılacak uçsuz bucaksız mesafeler içinde yeni serüvenine, o gün, orada böylece başlar.

Enver Paşa Romantik miydi? Hayır! Bir Hayalperest miydi? Belki... Fakat şüphe yok ki, kararlarında sınırsız bir İhtiras Adamıydı. Eğer Çağ, başka bir Çağ olsaydı, eğer Çağın akımları, bu Çağın akımları değil de Dünya, Ortaçağ şartları içinde bulunsaydı, belki Enver Paşa da o gün orada ve bir Ad s ı z olarak çıktığı yolda, bir gün, belki bir Sevüktekin, bir Gazneli Mahmut, ya da bir Selçuk veya Timur olur, çıkabilirdi. Hem de henüz 38 yaşındaydı...

Ama ne çare ki Çağ, artık değişmişti. Ve başladığı serüvende Enver'i Orta Asya'da ve kılıcı elinde gerçi mitralyözlerin kurşunları yere serecekti ama, onu asıl yenen, Çağımızın akışı ve bu Çağın getirdiği şartlar ve değerler olacaktı...

ÜÇÜNCÜ KISIM

Dönüşü Olmayan Yolculuk!

Yolculuklar vardır. Ve bu yolculukların dönüşü yoktur. 8/9 Kasım 1918 gecesini sisli, puslu ve yağmurlu bir havada, U-67 Alman denizaltısı ile Karadeniz'e açılan yedi yolcunun yolculukları, bu cins yolculuklardandı.

Yolları ve gelecekleri, önlerindeki deniz kadar karanlıktı. Onlar bu karanlık yolda, kısa süren fasılalarla, ateş ve kurşun altında, birer birer toprağa düştüler.

İçlerinden hayatta kalabilen ve yurduna dönen birini ise, anavatanda ölüm ve darağacı bekliyordu...

XI

BİR YALNIZ ADAM

Yolcular vardır. Ve bu yolcular, dönüşü olmayan yola çıkarlar. 7/8 kasım 1918'de, yağmurlu, rüzgârlı, karanlık bir gecede Boğaz kıyılarından ayrılıp, biraz uzakta bekleyen U-67 Alman denizaltısı ile (1) Karadeniz'in dalgalı karanlığına açılan 8 yolcu da, o dönüşü olmayan yolculuklarına böyle başladılar. Gelecek günler, o fırtınalı Karadeniz kadar karanlıktı. Nereye gidiyorlardı? Ne olacaklardı? O gece ve o karanlıkların derinliğinde bu sorulara, onların kendileri değil, daha doğmadan onların alın yazılarını yazan kader tanrısı bile cevap veremezdi. Yalnız bu yolcular, şunları sezmiş olmalıdırlar ki, onlar için artık her şey bitmiştir (2).

Talât Paşa da:

«— *Bizim siyasi ömrümüz artık sona ermiştir...*»

diyordu ama, acaba onlar bu denildiği gibi, Avrupa'nın bir köşesine sinecek, sakin, hareketsiz bir hayat sürebilecekler miydi?

Yoksa, hepsini de yabancı illerde, pusular mı bekliyordu. Acaba sona eren yalnız siyasi hayatları mıydı? Yoksa, fani ömürlerinin de son sayfaları dürülecek, hepsinin de kanlar içinde yere düşecek ce-

---

(1) Enver Paşa ve arkadaşlarının bindikleri gemi ve yola çıktıkları tarih üzerinde nakiller birbirleriyle çelişir. Bazen bir denizaltı, bazen bir torpidodan söz edilir. Hatta bir Alman nakliye gemisinin bile adı geçer. Ama Karadeniz'de Alman torpidosu yoktu. Ruslardan alınan bir torpidonun kullanılmış olması akla gelir. Fakat U işareti Underwater'den alınarak, Almanların genellikle Denizaltı anlamına kullandıkları bir işarettir. Birinci ve İkinci Dünya Harplerinde Almanlar bu işareti kullandılar. Gerçi Karadeniz'de Alman denizaltılarının çok küçük oldukları da bilinir. Ama ne yolcular istirahat gezisine çıkmışlardır, ne de zaman, daha rahat bir gemi seçmeye müsaitti.

(2) Bu bahis ile onu takibeden kısımlarda verilen yazı ve belgeler, Türk Tarih Kurumuna intikal eden Cemal Paşa Arşivi ile henüz intikal etmeyen, fakat mahfuz bulunan Enver Paşadan kalan not, defter ve mektuplardan alınmıştır. Sayfa altlarında ayrı ayrı dipyazı verilmedi.

setlerinin üzcrine kapanacak olan yapraklar, onların hayat hikâyelerinin de sonu mu olacaktı?

Evet o gece, o dönüşü olmayan yolculukta her şey o kadar karanlık ve gelecek, öyle ihtimallere gebeydi ki, çıktıkları yolun sonunu ne onların, ne de gayp meleklerinin okumasına artık ihtimal yoktu.

Hulâsa Karadeniz'deki gemi, yolları ve sonları belli olmayan yolcular taşıyordu. Şimdi biz, bu yolcuların izlerini, bıraktığımız yerden izleyelim...

Kırım yarımadası ile Güney Ukrayna'yı Almanlar henüz boşaltmamışlardı. Evpatorya'ya yanaşan U-67, yolcularını oraya bırakmıştı. Karşılama törensiz oldu. Dilber Oteli'nde de çok kalınmadı. Bir askeri tren, onları da alacak, Berlin'e hareket edecekti. Ama yollar emniyetli değildi. Trenler tercihan, gündüz yol alıyorlardı. Eski Osmanlı Şeflerini taşıyan tren de ilk geceyi, ilk ara istasyonda geçirdi. Yolcular kompartımanlarına çekilmişlerdi. Daha önce bahsettiğimiz Evpatoryalı Tatar Nasyonalistler, onları otelde yalnız bırakmadıkları gibi tren kalkarken de uğurlayabildiler mi bilmiyoruz.

İlk gurbet gecesini nasıl geçirdiklerini, kendilerini kompartımanlarında yalnız buldukları zaman, nasıl bir hava içine gömüldüklerini de bilmiyoruz. Ama şunu biliyoruz ki, sabah açılıp da yolcuların birbirleriyle selâmlaştıkları, görevli Alman Subayının onları selamladığı ve trenin hareket işareti verip, tekerleklerin dönmeye başlayacağı ana kadar, Enver Paşa görünmedi. Vakit geçiyordu. Kompartımanını açtılar. Kompartıman boştu. Tren vagonları arandı. Peronda, istasyon çevresinde de araştırmalar yapıldı. Enver Paşa yoktu. Bavulu, eşyası da yerinde değildi. Hulâsa olan şuydu ki, gecenin karanlığında, belki de sabah açılmak üzereyken Enver Paşa, çantasını, paltosunu almış ve treni terketmiş, kayıplara karışmıştı.

Akşam beraberlerken, hiç bir arkadaşına böyle bir düşüncesinden bahsetmemişti. Kimseyle vedalaşmamıştı. Onun böyle bir niyetinden, hepsi habersizdiler. Ama artık olan olmuştu. Enver Paşa hiç kimseye sezdirmeden, o günlerdeki Rus istasyonlarının adım atılmaz kalabalığı içine dalmış, izini kaybettirmişti. Halbuki bu topraklar, ona yabancıydı. Ortada henüz bir Alman işgal kuvveti olsa da, o zaman Kırım'da bir kısım Tatar nüfusu yaşasa da, Kırım nihayet Rus-

ya'ydı. Ve Enver Paşa dört yıl boyunca, bu Rusya'nın ordularıyla savaşan Osmanlı ordularına Başkumandanlık yapmıştı. Şimdi ne yapacaktı? Ne düşünmüştü? Nereye gidecekti?.. O sırada bunları belki kendisi de bilmiyordu. Ama bilinen şeydu ki Enver Paşa, bu içine karıştığı kalabalıklarla, bu çıktığı yolda, artık ve sözün tam anlamıyla, bir **Yalnız Adam**'dı...

1908 haziranında, Selâniğin Vardar kapısından, bütün nişanlarını söküp, uniformalarını atarak Makedonya dağlarının yolunu tutarken de, gerçi gene yalnızdı. Ama, gizli bir ihtilal cemiyetinin önde gelen adamıydı. Çıkacağı dağlarda ona katılacaklar olacaktı. Makedonya, bir Osmanlı toprağıydı. Yapacağı iş belliydi. Ve bir büyük ümit yolculuğuna çıkıyordu. Bu yolculuk, bir şeyler vadediyordu. Ama şimdi?..

*
**

FIRTINAYA YAKALANAN YELKENLİ

Askeri trenin gecelediği istasyondan arkadaşlarına haber vermeden ayrılan, kalabalığa karışan Yalnız Adam, Kırım'ın bir kıyı noktasına iner. Anlaşıldığına göre bu hareketinden, daha önce kendilerinden bahsedilen Kırimlı Nasyonalistlerin de haberleri yoktur. Kimsele yardım istemez. Artık kendi işini kendisi görecektir. Bu kıyı köy ve kasabasında, adi bir deniz vasıtası kiralar. Bu bir yelkenli takadır. Belki zayıf bir motoru da vardı... Hemen denize açılır. Bu köyde kendini, karşılaştığı köylü ve kayıkçılara, Rusya'da esaretten dönen ve vatanına ulaşmaya çalışan bir Türk esiri olarak tanıtmış olması mümkündür. Kaldı ki o günlerde, Rusya'dan dışarı can atmak isteyen insanlar çoktu.

Yelkenli denize açılır. Kıyılardan oldukça da uzaklaşılır. Enver Paşanın gemiciden istediği, kendisini Kafkas sahillerine atmasıdır. Ama Karadeniz, hele o aylarda, daima asidir. Azgındır. Fırtına patlamakta gecikmez. Deniz evvela kabarır. Sonra sular çatlama başlar. Nihayet dalgalar, şu Ayvazovski'nin tablolarında gördüğümüz gibi, dağ dağ üstünde şahlanır. Enver Paşanın umduğu, bir sakin denizdi. Çünkü bu cılız motorlu ve belki de motorsuz yelkenlinin, bu azgın dalgalara tahammülü olamazdı. Nitekim çok geçmez. Yelkenler

parçalanır, direkler devrilir. Motor, varsa çalışmaz olur. Kurtuluş ümidi her dakika biraz daha kesilir. Teknedeki fazla eşya ve ağırlıklar denize atılır.

Paşa denizci değildir. Tatar ya da Karadenizli gemiciye pek yarımı olamaz. Ama geride, gemiciyi de bekleyen çocuk çocuğu vardır. Gemici, gemisinde taşıdığıının kim olduğundan, onun yollarına düştüğü ümit ve hayallerinden habersizdir. Ama, gemisinde, kendisinden başka kurtaracağı bir can da vardır. Elinden geleni yapmaya çalışır. Şimdi bütün gayretler, geriye, hareket ettikleri kıyılara varabilmek içindir. Bu da kolay olmaz. Ne dümen kullanılabilir, ne yiyecekten, içecekten hayır kalır. Nihayet bir zaman gelir ki, her şey Allaha bırakılır. Karadeniz'in o sağnak yağmurları, bardaktan boşanırcasına üstlerine dökülür. Gerçi, kopuk yelkenlerin altlarına sığınabirler. Ama, deniz ve yağmur suları, iliklerine kadar işlemiş olmalıdır.

Fakat Allah bu kullarını daha fazla cezalandırmak istemez. Rüzgârın istikameti değişir. Sular tekneyi Kırım sahillerine doğru sürüklemeye başlar. Ama bu hengâme, tam üç gün üç gece sürer...

Gemi karaya vurduğu zaman, hem tekne perişandır, hem içindekiler bitkindir. En yakın köye, belki de kucakta taşınırlar. İlk kavuştukları dam altında Enver Paşa yere serilir. Gerçi bir dam altına kavuşulmuştur. Ama, yalnız aç, yorgun bitkin değil, hastadır da. Şiddetli bir zatürree başlar. Ne doktor, ne ilaç vardır. Yaşlı köy kadınları, memleketime döneyim derken yolda belalara uğrayan, şimdi de kendini bilmeden hasta yatan bu Türk'e, ne biliyorlarsa, ellerinden ne geliyorsa, onları yaparlar.

Fakat Enver Paşa gençtir. Henüz 38 yaşındadır. Kendisini israf etmemiş bir insanın bünye mukavemetiyle dayanır. İyileşmeye de başlar. Nihayet iyileşir. Artık yeni bir karar almak lâzımdır. Hem anlar ki, denizyolu bir daha tecrübe edilemez. İhtilal ise, kanatlarını Kafkasya'nın bütün sahillerine germiştir. Onun hedefi, Kuban veya Gürcistan üzerinden, Azerbaycan'da bulabileceğini sandığı Halil ve Nuri Paşalara kavuşmaktı. Ama oralarda da her önüne gelene yol verilmez. Zaten kısa bir süre sonra, Yeğeni Halil Paşa ile Kardeşi Nuri Paşa da Azerbaycan'dan ayrılacaklardır. Bunlardan Halil Paşa, İstanbul'da Bekir Ağa Bölüğü hapishanesinde İngilizlerin eline düşer-

cektir. Kardeşi Nuri Paşa da, Batum'da Ardahan kışlasında, gene İngilizlerin elinde hapis edilecektir (1).

Enver Paşaya gelince? Bütün belge ve nakiller şunu doğrular ki, Kırım kıyısındaki köyde iyileşen Enver Paşa, o vakitki Rusya'nın, bir başka Karadeniz macerası kadar çetin ve izdihamlı tren yolculuklarına katlanarak nihayet Berlin'e varır. Ama oraya gelişini, Talât, Cemal, Azmi gibi en yakın arkadaşlarından başka kimse bilmez. Bir Ziraatçı olarak bir pansiyondadır. İngiliz gazeteleri ise, onun Kafkasya'da, Kürdistan'da, Türkistan'da olduğu hakkında haberler yayırlar. Ama ne Kafkasya'da, ne Kürdistan'da, ne de Türkistan'dadır. Dikkati çeken de şudur ki, yabancı gazeteler, diğer İttihatçılarla değil de, yalnız Enver Paşayla meşgul olurlar...

*
**

ÇELİŞEN ÇARKLAR ARASINDA

Memleketten ayrılan ve hepsi de Almanya'ya sığınan İttihat ve Terakki önderlerinin, Almanya'daki hayat ve çabaları hakkında elde bulunan belgelerden, oldukça geniş ve doğru bilgilere sahibiz. Bundan başka, o devreye ait ve bir kısmı gerçeğe uyan kitap ve hatıra yayınları da var. Biz, eldeki belgelere ve doğru nakillere bakarak, onların yurt dışındaki yaşantılarını, daha ilk günlerden, Çelişen çarklar arasında yoğrulan, çileli, yönsüz, hedefsiz günler ve çabalar olarak tavsif edersek, aldanmadığımızı sanırız.

Çünkü ilk gerçek şudur ki, Talât Paşanın İstanbul'dan ayrılırken:

«— *Bizim siyasi ömrümüz artık bitmiştir. Bize düşen, Av-*

---

(1) *Kutsal İsyân* isimli eserle, Enver Paşanın Batum'a geldiği, Batum şehrinde yollarına çiçekler serpilip, atının boynuna çelenkler geçirildiği ve burada Enver Paşanın, etrafına topladığı gönüllü kahramanların başına geçip, İngilizlerin bir dağdaki kaleye hapsedtikleri kardeşi Nuri Paşayı kurtarmak için, kılıç elde oraya saldırdığı ve nihayet kaleyi zaptedip, kardeşini kurtardığı anlatılır. Bunlar, bir Ortaçağ sahnesi için uygundur. Ama gerçekle bir ilişkileri yoktur.

rupa'nın bir köşesinde sinmek, hiç bir ihtirasa, tiranlık heveslerine kendimiz kaptırmamaktır»

demiş olmasına rağmen, bu çelişen çarklar daha ilk günlerden başlayarak onları dışleri arasına almışlardır. Niçin “çelişen çarklar” diyeceksiniz. Bunun cevabı şudur: İttihat ve Terakki Önderleri daha ilk gurbet aylarından başlayarak, dünyanın o karışıklığı içinde kendilerini, derhal birtakım siyasi çaba ve faaliyetlere kaptırmışlardır. Sonra da bu faaliyet ve temaslar, hem çelişmeli yönlerde, hem de hedefsiz yürümüştür. Çünkü, Almanya'da Talât Paşa ve arkadaşları, bir taraftan eski düşmanlarımız İngiltere, Fransa ve İtalya'nın ajan veya şahsiyetleri ile temaslara geçerlerken, diğer taraftan da bu temaslar, o sıralarda ihtilallerinin en kritik günlerini yaşayan Bolşeviklerle yürütülmüştür. Halbuki dünyanın o günkü şartları içinde bu iki cephe, birbirleriyle can düşmanı olarak karşı karşıyaydılar. Batı devletleri Bolşeviklere karşı, hem içsavaşı körüklemek, hem de Rus topraklarına kuvvetler çıkarmak suretiyle son kozlarını oynarlarken, Bolşevikler de, Cihan ihtilali meşalesiyle Batıyı ateşe vermek için bütün güçleriyle seferberdiler. Şu halde, İttihat ve Terakki Önderlerinin, bu dünya ölçüsünde çarpışan zıt çarklar arasında, kimlerden ve neler istediklerini tayin, hakikaten anlaşılması güç bir çaba olarak kalıyor.

Kaldı ki aynı Liderler bir taraftan da, Anadolu ve Mustafa Kemal'le yazışmalar sürdürecektir. Bu yazışmalar da garip safhalar gösterir. Hatta her mektup, bir diğeriyle çatışır. Bazen dostluk, bazen alınganlık, bazen şüphe, hatta bazen de küçük düşürücü çıkışlarla art tertipler, birbirlerini kovalar. Hulâsa aslında samimiyetsizlik, bütün belgelerde göze çarpar. Hatta bu arada, meselâ Afganistan'la yakın ve aktif münasebetler kurulur. Çin Türkistanı'nda ihtilal, İran'da, Kuzey Kafkasya'da ihtilal h. valleri, fikirleri işgal eder. Hatta teşebbüslere de geçilir. Bunları göreceğiz.

Bu noktaları işaret ederken, İttihat ve Terakki Liderlerinin kendi aralarındaki çatışmaları da ayrıca işaret etmeliyiz. Bu çelişme ve çatışmalar bazen, çok şaşırtıcı, daha doğrusu çok hüznün verici ruh hallerini de açığa vurur. Bütün bunlar, eldeki orijinal belgelerden açık görülür. Bütün bunları bu son cildin tabii çok sınırlı sayfalarında vermek, elbette ki kabil olmamakla beraber, işaret ettiğimiz nokta-

larda genç de aydınlatıcı bilgiler verecek olan belge veya özetlemeleri açıklayacağız. Ama önce, biraz İstanbul'a dönelim...

*
**

NACİYE SULTAN ANLATIYOR

Enver Paşayla eşi Naciye Sultan, Birinci Dünya Harbi yıllarını, Kuruçeşme'deki büyük yalıda geçirdiler. Bu mülk, Ortaköy-Arnautköy caddesi ile ikiye bölünür. Boğaz sahilinde yalı ve bahçesi bulunur. Yolun yukarı kalan dağ kısmında ise bir orman sahası ile bir dağ köşkü vardır. Bu köşkten bakılınca aşağıda, Boğaz manzarası serilir. Köşkün önünde çiçeklik bir bahçe ve fıskiyelerinden sular fışkıran bir havuz vardır. Enver Paşa, Orta Asya'da ve Pamir eteklerindeki son günlerinde, en çok bu köşkü, havuz başını, karşıda serilen Boğaziçi'ni ve yanında eşini özleyecektir. Hatta bir defasında küçük bir dağ çiçeğini bir zarfa koyarak Pamir'den, Almanya'daki çşine yollayacak ve bu onun, son mektubu ve armağanı olacaktır. Bu mektubun hem canlı, hem elemli ifadesinde, eşine ve yuvasına olan özlemleri, hem umut, hem ümitsizlik içinde dile gelir. Ve bu clem, artık çşvesine olan inanışlarını da kaybetmiş olmanın havasıyla karışır (1).

Naciye Sultanın anlattıklarına göre, Enver Paşayla evlenmelerinden sonra bir buçuk ay kadar Bursa'da kalmışlardır. Sonra İstanbul'a dönülür. Evlenişlerinden altı ay sonra, Kuruçeşme'deki yalıya yerleşirler. Onların evi artık orasıdır. Gerçi arada, Enver Paşanın teftişleri sırasında, Yalova'ya, İzmit'e, İzmir'e gittikleri olur. Ama, Kuruçeşme'deki yuvaya dönüş, daima heyecanlı görünmektedir. İlk çocukları Mahpeyker, 1917 mayısında bu yalıda doğar. Yukarıdaki orman köşkü ise yaz aylarında kullanılır.

Şimdi bu yalı yoktur. Hanedan, ülkeden çıkarılınca, evvelaütün deposu haline gelmiş, sonra da ve güya Enver Paşanın bir benzin borcu iddiasıyla el konularak, nihayet yıkılmıştır. Bu benzin borcu hikâyesi hâlâ çözümlenemez...

(1) Almanya'ya bu mektuplar, ya Afgan Hariciye Teşkilatı eliyle gönderiliyor, ya biriktiriliyordu.

Enver Paşanın harp bitince gurbete, daha doğrusu dönüşü olmayan yola çıkışı, işte bu yalıdandır. Hareket 8/9 kasım gecesiydi. 13 kasım 1918'de ise, galip devletlerin filoları İstanbul önlerine gelirler. O 15 kasım ki, Mustafa Kemal'in de, Yaverleriyle beraber Güney cephesinden gelerek, Haydarpaşa rıhtımına ayak bastıkları gündür. 60 kadar gemilik yabancı filo, Marmara'dan süzülerek Dolmabahçe önlerine ve Boğaz'a doğru ilerler. Kıyı arası seferler durmuştur. Paşa ve Yaverleri Haydarpaşa rıhtımından bu gösteriyi seyrederek. Cevat Abbas ardarda ilerleyen düşman gemilerini sayar. Bunlar, artık İstanbul'dan çıkmazlar gibi konuşur. Mustafa Kemal'in cevabı kısa ve kesindir:

«— Bir gün de, geldikleri gibi giderler!»

İstanbul'a giriş, tabii yalnız denizden değildir. Trakya üzerinden de Fransız birlikleri ilerlerler. Makedonya Cephesi Müttefik Kuvvetleri Kumandanı bir Fransız Generalidir: General Franchet d'Esperey... O da İstanbul'a girer. Ve ilk işi, kendisine bir saray düşünmek olur. Evvela, Padişahın Dolmabahçe Sarayını boşaltmasını, orasının kendisine tahsisini ister. Diğer müttefik kumandanlarının da uyarılarıyla bu isteği bırakır. Hemen ikinci bir istekte bulunur:

«— O halde Enver Paşanın sarayı hemen bana teslim edilsin!»

Edilir de. Naciye Sultan şöyle anlatır:

«Kocam ve arkadaşları memeketi terke karar verdiler. Enver, menleket dışında daha faydalı olacağını sanıyordu. Sulhan sonra tekrar dönecekti. Bana da beraber gelmemi söyledi. Fakat çocuğumu bırakamazdım. Kaldım. Mahpeyker bir yaşındaydı. İkinci çocuğuma da gebeydim. Ama bunu henüz bilmiyordum.

Hareketinden sonra, ondan seyrek haber alıyordum. Gittiğinden uzun bir müddet sonra, Berlin civarında bir çiftlikte olduğunu öğrendim. Almanya'dan gelenler bu haberleri getiriyorlardı. Halbuki, ne tehlikeler atlatmış. Bana bunları hep sonradan anlattı. Rusya kıyısına varınca arkadaşlarından ayrılmış. Kafkasya'ya geçip Nuri Paşa ile bir müdafaa cephesi kurmak is-

temiş. Bir takaya binerek denize açılmış. Fakat Karadeniz'de fırtına patlamış. Günlerce fırtına devam etmiş. Nihayet gemi Kırım kıyılarına sürüklenmiş. Oradan Berlin'e gitmiş...

Ama bizim başımıza gelenler de başkaydı. Düşman filo ve kuvvetleri İstanbul'a girince, Fransızlar bizim Kuruçeşme yalımızı işgal ettiler. Hem de 24 saat içinde binadan çıkmamızı istediler. Hastaydım. Kızım Mahpeyker de, iki taraflı zatürree-den yatıyordu. İşgal kuvvetleri ise yalıya doktor gelmesine bile izin vermediler (1).

Fransızlar, evin önünde vasıta bile bırakmıyorlardı. Yalnız Dr. Süleyman Numan Paşa, ancak yaya olarak gelip bize baktı. Yalının boşaltılması tebliğinden 24 saat sonra ise, hasta olduğumuz halde yalıdan çıkmak zorunda bırakıldık. Yanımızda erkek olarak kimse yoktu. Daire Müdürü ile, Kayınpederim de tevkij edilmişti. Kimse bize yardım edemedi. Biz, Talât Paşanın ailesinin oturduğu binaya, Sultanahmet'teki konağa sığındık.

Kocam bunları duyunca, oradan Kardeşi Kâmil Beyi bize yardıma gönderdi. Ama Kâmil Bey de Almanya'dan İstanbul'a, binbir dolambaçlı yollarla, ancak 52 günde gelebilmiş. Hatta yolun bazı kısımlarını da yürüyerek...»

Naciye Sultanın hatıralarından naklettiğimiz parça bu. Bu Karadeniz'deki fırtına bahsi, başka ve doğru bir kaynakta daha etraflı anlatılır. Bu hatırata az sonra gene döneceğiz. Şimdi evvela, bir denge, gösterişçi, delişmen bir Fransız Generalinin, yalnız Enver Paşa ailesine değil, kendi memeketinin itibar ve haysiyetine vurduğu ve bir daha düzeltilemeyen darbeyi burada belirtmeliyiz.

*
**

---

(1) Öyle anlaşılıyor ki, Naciye Sultanın hastalık ve kızının iki taraflı zatürreeye tutuluşu, bu arada Yalının işgali, ... Işınını da Karadeniz'deki fırtınadan sonra Kırım kıyılarına vuran takada, belki de daha daha denizde başlayan ve sonra onu bir Kırım köyünde yatağa seren iki taraflı zatürree hastalığıyla aynı günlere rastlar.

FRANSIZ KÜLTÜRÜNÜN KAYBI

Makedonya cephesinde General, daha sonra Mareşal da olan Franchet d'Esperey'in askerlik vasıfları üzerinde biz, elbette ki bir şey bilmiyoruz. Bizim cephelerimiz çökünce, o da birtakım Fransız birlikleri ile İstanbul'a geldi. Sonra aradan biraz da vakit geçti. Bütün Müttcfik Subay ve Generalleri gibi o da İstanbul'un Beyoğlu ci- hetindeki Lövantenlerle, taşkın Rum ve Ermeni azınlığının kucacağın- da, gururunun zirvesine vardı. Ama işte bu sırada, yani aradan za- man da geçtiği halde, İstanbul'a, eski Romalı Fatihler gibi ve aynı merasimle girmek hevesine kapıldı. Beyaz bir ata bincekti. Atının dizginlerini iki taraftan iki asker çekecekti. Önünde muzıklar çala- caktı. Ardından, büyük üniformalı kumandanlar, subaylar, süvariler yürüyecekti. İki tarafa bayraklar asılacaktı. İki tarafı dolduran on binlerce insan, ona alkış tutacaklardı. Öyle de oldu. Beyoğlu bina- larının cephelcri, Yunan, Fransız bayraklarından görünmez oldu. Al- kış, hurra sesleri İstanbul ufuklarını çınlattı. Ama, Romalı Fatih ro- lünü oynayan delişmen Fransız Generali, atının ayakları altında ve farkına varmadan, İstanbul kaldırımlarını değil, Türkiye'de en az yüz yıllık Fransız kültür ve hayranlığının, gene en az yüz yılda biri- ken, yerleşen hatıra ve itibarını birkaç saat içinde ezdi, bitirdi.

Halbuki, o güne kadar Osmanlı aydın ve yarı aydınları için Batı demek, Fransa demekti .Halkın dilinde bütün Batılılar, Frenk'ti. Bütün yabancılara Frenk ve bütün yabancı dillere Frenk dili denirdi. Türk yazar ve şairlerinin bütün sermayeleri, şöyle böyle Fransızca bilmekti. Bütün örnek ve üstatları, sayıları pek de fazla olmayan ve sanıyorum ki, haklarındaki bilgiler pek de derinlere inmeyen az sayı- da Fransız edebiyatçılarından ibaretti. Hatta yalnız İstanbul'da değil, gene en az yüz yıldan beri Fransa'ya hayran yaşayan, Fransızları bekleyen Suriye'de ve Lübnan'da da medeniyet demek, Fransız me- deniyeti demekti. Sanat demek, Fransız sanatı demekti. Terbiye, za- rafet, irfan, dil, kültür, her şey yalnız Fransa'ydı .Hatta askerlikte bile Kanunî Süleyman'dan çok. Napolyon'u tanırdık. Hocalar sınıf- larda anlatırlardı:

«— *Vatan sevgisi, Fransızlardadır. "Vatan tehlikede" den- di mi, bütün Fransızlar birleşir, tek vücut olur*

İşte o Fransızlar, şimdi İstanbul'daydı. Ama ne görünüşleri, ne de İstanbul halkına gösterdikleri muamele, hiç de hayallerindeki gibi değildi. Hele en başta Kumandanları?.. Meşrutiyet öncesi ve Meşrutiyet neslinin en kuvvetli üslupçularından biri, hatta bazen yazılarına Fransızca kelimeler bile katan Sami Paşazade Sezai, "İclâl" isimli eserinde (1) o günü şöyle anlatır (Dil sadeleştirilmiştir):

«Dün, Beyoğlu caddesinden geçerken, akla uzak, göze yakın bir temaşaya rastladım. General Franchet d'Esperey hazretleri!.. Birinci Napolyon gibi bir beyaz ata binmiş. İki asker atının başlığından tutmuş. Fransız alayları Marseillaise çalıyor. Hani Şark ve Garp devletlerinin yağma ettiği hazinelerini ve arkasında, ayakları çıplak, boynunda zincir olarak yürüyen bir iki hükümdarı, şan ve zaferinin nişanesi olarak teşhir ederek ebedi şehri (Roma'yı) geçip, Foruma doğru ilerleyen Roma cihangirleri gibi, Beyoğlu caddesinden geçiyor. Etraftaki dükkânların camekânlarında, sivri burnunu, uçları çekik gözlerindeki gözlüğünün camını, hilekâr tebeşümünü Meryem Ana kandillerinin aydınlattığı Venizelos, dükkânın camekânında canlanarak, ayağa kalıyor:

"— Yürü ey şanlı General, Homer'e ebedi bir şöret temin eden, senin gibi kahramanlardır..."
diyor. Diğer camekânda, büyük Ermenistan'a baka baka dairesinden fırlamış gözleriyle Boğoz Nobar, resim çerçevesine sığamayarak dışarı çıkıyor (2). Ararat dağının arkasından kanatlanarak uçmaya başlayan Ermenistan kartalından, sana bir taç giydireceğim, diye alkışlıyordu...»

Sami Paşazade Sezai, gördüğü manzaranın kendisinde uyandırdığı teessürlerle şöyle devam eder:

«Gülmeyi bilen ve seven zeki Fransa, her şeye razı olsa bile, böyle gülünç bir mevkide kalmaya razı olamaz. General Franchet d'Esperey —ki şimdi Mareşaldır— şüphe yok kendini

(1) Sami Paşazade Sezai; *İclâl*. Cihan Kitaphanesi. İstanbul.

(2) Boğos Nobar Paşa, Ermenistan davasının, Batıda ve Paris siyasi çevresinde sözcüsü ve savunucusu olan Ermeni politikacısı.

Istanbul'un ortasındaiken, Tombokto'da, zencilerin arasında sanyordu. Türklerin ruh halini o kadar bilmiyordu ki, kendisini korkunç göstermek isteyen bir korkak, yenilgileriyle ün yapmış bir General mevkiine koyuyordu...»

İste İstanbul'a girince, evvela Dolmabahçe Sarayını isteyen, sonra da Enver Paşanın Kuruçeşme'deki yalısını nihayet 24 saat içinde, ama yanlarına bir şey dahi aldirmeden işgal eden Franchet d'Esperey'in Fransa'ya en çok hayranlardan bilinen bir Türk edibinde uyanırdığı tepki budur.

*
**

Şimdi biz gene, Naciye Sultanı dinleyelim:

«... 14 temmuz 1919'da, ikinci çocuğum Türkân dünyaya geldi. Tazyik devam ediyordu. Her gün gelip gidip, boyuna bir şeyler soruşturuyorlardı. 1919 sonlarına doğru, artık memleketten çıkmaya karar verdik. Teşebbüse geçtik. Konsültasyonlar yaptırдық. Dışarıda tedavi görecektik. Ama bu sefer de Babiâli, yani Miütareke'deki İtilafçı Hükümet, raporlarımızı kaybediyordu... Yabancı işgal kuvvetleri ise, tabii teşebbüslerimizi engelliyordu.

Sonunda, müttefiklerinden gizli olarak, İtalyan İşgal Kuvvetleri Kumandanı Kont Kaprini'nin yardım ve tertibi ile İstanbul'dan çıkabildik. İş şöyle düzenlendi:

Çürüksulu Mahmut Paşanın kızı Meziyet arkadaşımdaydı. Kaprini'nin yardımı o kanaldan sağlandı. Kumandan bu işin uygulanmasını, İtalyalı mimar Denari'ye bıraktı. Kaprini, İtalyan pasaportunu verdi. Ben bu pasaporta göre, mimar Denari'nin çocuklarının dadısı oluyordum. Çocuklarım da, Denari'nin çocukları görüneceklerdi. Evden, anneme bile haber vermeden çıktık. Yalnız, kardeşim Şehzade Şerafeddin Efendiye bir mektup bıraktım. Denari'nin evi St. Antuvan kilisesi civarındaydı. Orada dadı kıyafoetine girdim. Ömrümde ilk defa başımı açıyordum. Denari'nin karısı, bana bir de şapka uydurdu. Sırtıma bir dadı pelelerini geçirdi. Gemiye bizi, Kont Kaprini'nin arabası içinde getirdiler. İtalyan gemisinde, İtalyan kuruyesinin kamarasına kilit-

lediler. Çanakkale'den çıkınca artık serbesttik. Mimar Denari, bizi Birindizi'ye kadar götürdü. Evvelce ve gizlice yapılan yazışmalarla düzenlendiği gibi, Enver'in eniştesi Nazım Beyle. eşi Haseene Hanım bizi orada karşıladılar. İlk defa memleketten çıkıyordum...

Sonra birkaç gün Roma'da kaldık. Sefir Galip Kemalî Bey bize yardım etti. Pasaport verdi. Berlin'e telefon edildi. Karşımıza telefonda Talât Paşa çıktı. Fakat Enver'den haber yoktu. Bir Alman tayyaresiyle Rusya'ya uçmuş. Hakkında hiç bir haber alınamamıştı... Roma'dan Berlin'e hareket ettik. Berlin'e vardık. Ama çilelerimiz bununla bitmeyecekti ki...»

İşte Enver Paşanın yalısı böyle işgal edilmiş, eşi ve çocukları da böylece, vatanlarından ayrılmışlardı. Şimdi biz, artık Enver Paşa ve arkadaşlarına dönebiliriz...

*
**

BATILILARLA TEMAS

Enver Paşa ve arkadaşları, 1918'in sonunda, Almanya'da yerleşmiş olurlar. 30/31 ekim 1918'de Osmanlı devleti, Batılı hasımlarla mütareke imzalamıştı.

Enver Paşa ile arkadaşlarının fiilen siyasi temas ve faaliyetleri, 1919 yılıyla beraber başlar. Daha aşağıda göreceğimiz ki, bu arada en hareketli, en sıkı çalışmalar da Enver Paşaya düşer. Bunları canlandıracağız. Fakat bir taraftan Batı Avrupa ile temaslar devam ederken, diğer taraftan Rusya'ya yöneliş de sürer. Bu hususta şimdiden kısa bir fikir vermek için, Emir Şekip Arslan'ın kitabından şu satırları alalım (1):

«Rus İhtilalinin Liderlerinden Radek, Berlin'e geliyor. Talât ve Enver Paşa onunla tanışıyorlar. Moskova ile işbirliği sonucuna varıyorlar. Almanya-Rusya yolu kapalı. Fakat Enver,

(1) Daha ileride de adı geçecek olan Emir Şekip Arslan, İttihat ve Terakki'nin Suriyeli mebuslarından. Hatıratını Fransızca ve Türkçe olarak yayınladı.

Bahaettin Şakir'i yanına alarak tayyare ile uçuyorlar. Pilot yanlışlıkla, Rusya yerine Letonya'da bir yere iniyor. Tevkif ediliyorlar. Bahaettin Şakir, Rusya'daki Türk esirlerini vatanlarına iade için seyahat eden bir Kızılay mensubu olarak görünüyor. Enver de onun yanında bir hastabakıcı veya sıhhiye neferi.

Ama Enver, Alman askeri teşekkülleriyle irtibat halindedir. Onlar, bir tayyare ile onları kaçırıyorlar. Berlin'e dönüyorlar. Gazeteler bu haberi yazıyor. Sonra Enver Paşa, tek başına ve bir pilotla Rusya'ya uçuyor. Fakat tayyare düşüyor. Mucize kabilinden bir kurtuluş. Gene Berlin'e dönüş. Bu sefer bir Rusla üçüncü bir uçuş. Gene düşüş. Estonya'da Riga hapisanesi. Gene Berlin'e dönüş. Nihayet karadan Rusya'ya hareket ve Moskova'ya varış...»

Bu maceralı hikâyeler, aslında doğrudur. Ama işler, çok daha karışık ve hatta dramatiktir. Ama biz bunlara, asıl belgeleriyle geleceğiz. Şimdi şu Avrupa'daki temaslara bakalım. Enver Paşa, 1908 ihtilalinden önceki gizli çalışmalarında, Suavi adını ve imzasını kullanıyordu. Türkiye'den çıktuktan sonraki yaşantı ve mektuplarında ise, Ali adını ve imzasını kullanır. Moskova'da bulunduğumuz günlerde, İstanbul'dan kaçanlardan Dr. Nazım'ın, o yayvan Rumeli şivesiyle ve Enver'den her haber alındıkça, gözleri gülcük nasıl:

«— *Ali Bey yapar, Ali Bey yapar...*»

diye, kendini ümitlerine verdiğini hatırlarım. Buhara mücadelelerinde, tabii Enver Paşa diye anılacaktır.

Şimdi evvela, elde bulunan, Enver Paşanın kendi elyazısı olan ve "Ali" imzasını taşımakla beraber ay ve günü belli olmayan ve sonradan 1919 tarihi kaydedilen bir mektubunu burada veriyorum:

«Kardeşim efendim,

Bir vesile ile, Talât'la konuştum. Mektubunu göstermeyerek bahsettim. İstanbul'da (aleyhteki) propagandalara ehemmiyet vermemekliğimizi söyledi. Ben de, fazla zihin yormamanı muvafık görürüm.

Diğer işler için de, Berlin'deki İtalyan Delegesi ile görüştükten sonra bir karar verelim demişti. Halbuki İtalyan De-

legesı, öyle pek işe girişmeyerek, yalnız muhaberata vasıta olacağını söyleyip işi kısa kesmiş ve muhavere pek akademik cereyan etmiş.

Burada Bolşevik arkadaşımız hapisten çıktı (1). Beraber uçacaktık. Fakat, Polonya'dan geçmesine müsaade edildiği için o, o yolu tercih etti. Ben doktorla uçacağım. İnşallah varırız. Burada Bolşevik arkadaşlarla muhaverede, her türlü fikrim dahilinde muaveneti kabul ediyorlar. Şimdilik umumi fikrim:

- 1 — İslam milletlerinin kurtarılması.
- 2 — Hedefimiz müştereken, Avrupa'nın Emperyalist kapitalizmi olduğuna göre, Sosyalistlerle teşriki mesai (işbirliği).
- 3 — Kurtarılan memleketlerin, idare-i dahiliyesinde esasatı diniyeye dokunmamak şartı ile Sosyalizm prensiplerini kabul.
- 4 — İslamın kurtuluşu için, ihtilalde dahil olmak üzere, bütün tazyik vasıtalarının kullanılması.
- 5 — Bu hususta, İslamdan gayrı mahkûm milletlerle de teşriki mesai.
- 6 — İslam camiası içinde, her unsurun inkişafına müsaade etmek.

İşte şimdilik bu. Bakalım vaziyetin inkişafına göre nasıl hareket etmek lâzım gelecek? Seni vaziyetten daima haberdar ederim. Bu hususta gelecekte, beraber çalışmak hakkındaki vadedini de hiç unutmuyacağım. Eğer esas itibariyle bu fikirde müştereksek, muhitimizde şimdiden böyle çalışalım. Ve bu hususta mütalaan varsa, Nazım (Doktor) vasıtasıyla yaz, bana gelir. Gözlerinden öperim. Hanımefendiye ihtiramlarımı arz ederim.»

Kardeşin
Ali

Cemal Paşaya hitaben, adi bir kâğıda acele yazılan, bu yıpranmış mektubu şunun için daha öne aldım: Bu mektup, Batı ile, mesela İtalya'yla temasların devam ettiğini ve Ruslarla da işbirliğine

(1) Karl Radek. Bolşevik liderlerinden. Sovyetlerle temas sağlayan.

geçildiğini, sarih olarak göstermektedir. Gerçi tarih yoktur. Ama, yazıldığı tarihi tayin kabildir. Bu tarih, Enver Paşanın Rusya'ya ilk uçuşa hazırlandığı günlere rastlar. O günler ise, nisan 1919 tarihleridir.

Enver Paşanın 7.11.1919 tarihli ve Cemal Paşaya yazdığı diğer mektup, bir bakımdan enteresan. Kararlaştırıldığı halde Cemal Paşa ile buluşamadığı için çok özür diliyor. Çünkü o saatte, Berlin'de hapiste bulunan ve yukarıdaki mektupta da bahsolunan "bir Moskovalı dostumuzu" kurtarmak için uğraşmış. İş uzamış. Ama asıl önemli kısımlar şunlar:

«Mektubumu postaya vermezden evvel, Sai Bey (Talât Paşa) geldi. Telgrafımızı, hareket etmek üzereyken almış. O da görüşemediğine esef ediyor. Seyahatinin neticesi pek muvafık:

- 1 — *Klemenceau, kuvvetli ve müstakil, yani Manda'sız bir Türkiye vücuda getirilmesi taraftarı.*
- 2 — *İtalyanlar, bütün manasıyla bize yardımcı. Milli hareketi kolaylaştırmışlar ve kolaylaştırıyorlar. Onlar da Manda aleyhinde.*
- 3 — *İngilizler, Türkiye'ye bir Manda lâzım olduğu esasını takib ediyorlar. Ve bu Manda'yı, kendileri istemiyorlar. Fakat ahaliye istemek için propaganda yapıyorlar.*
- 4 — *Amerikalılar ise, hepsinden ziyade tarafsız ve insafli hareketleriyle halkın teveccühünü kazanmışlar. İşte hülâsa bunları ibaret...»*

Bu satırlar gösteriyor ki, Avrupa'nın ortasında oturan İttihatçı önderler, o günlerde Paris'te Clemenceau da dahil olmak üzere dörtler komisyonunun, Anadolu'yu taksim için haritalı tasarılar hazırladıklarından habersiz görünüyorlar. Bu ruh halini, daha ilerdeki belgelerde de göreceğiz. Enver Paşanın gene Cemal Paşaya yazdığı 6.12.1919 tarihli mektup da enteresan. Bu mektupta, hapisten kurtulmasına çalıştığı ve "Moskovalı dostumuz" dediği zatla beraber Rusya'ya hareket edeceği yazılı. Bu dost, daha önce de adı geçen, Rus Bolşeviklerinin Önderlerinden Karl Radek'tir. Daha önce Şekip Ars-

lan'ın eserinden de öğrendiğimiz gibi, İttihatçılarla Moskova'yı temasa sokan Karl Radek olmuştur (1).

Bu mektupta asıl ilgi çekici kısım, para meselesidir. Ama bu para işi hakkında bir fikir edinmiş olmak için, evvela Cemal Paşanın mektubunu okuyalım.

Cemal Paşanın gene Münih'ten Enver Paşaya yazdığı bir mektup, daha gurbetin ilk yılında bile bu Önderler arasına girebilen çatışmaları açığa vurmak bakımından enteresandır. Sonra gene yabancılarla ve tabii hiç bir netice vermeyecek olan anlaşma çabası da burada, bütün basitliğiyle görünür. Şu satırları izleyelim:

«Kendisinin (Azmi Beyin) İtalyanlarla müzakereyi idareye katiyen muktedir olamayacağına ben de kani olduğum için, bu müzakereleri ve temasları bizzat idare etmek üzere gitmeyi, öteden beri arzu ediyordum.

Fakat benim en ziyade belimi bükten, para meselesidir. İstanbul'dan gelen refikam 50.000 mark para ile geldi. Bu para, bizim burada ancak bir sene kadar geçinmemiz için kâfidir. Bundan ayırarak İsviçre ve İtalya'da oturmam için para sarfetmek, katiyen gayri mümkündür.

Eğer bugün 25.000 İsviçre frangına sahip olsam, burada bir dakika bile kalmayarak, hemen İsviçre'ye giderim. Benim İsviçre'de bulunmaklığım, fevkalade faydalı olur. Bir yandan Anadolu'dakilerle, bir yandan İtalyanlarla, bir taraftan da Fransa'daki dostlarımla gayet mühim bir sıra temas ve muhaberelerde bulunabileceğim için, bundan çok büyük faydalar alınması mümkün olacaktır. Bu kadar parayı tedarik edebilmek için, kime müracaat edebileceğimizi tahmin ederseniz, hemen bana yazınız da, ben de kendisinden isteyeyim...»

Cemal Paşanın bu mektubunun baş tarafında 4 aralık 1919 ve altında 3 aralık 1919 tarihleri vardır. Belli ki telaşlı ve kafası karı-

(1) Karl Radek, Parti Merkez Komitesi üyesiydi. 1919'da faaliyetini genişleten III. Enternasyonal'de faaldi. Musevi asıllı ve daha ziyade dış temaslarla gazeteler ve basın sahasında çalışırdı. Dış partiler ve örgütlerle temaslar, daha ziyade onun üstündeydi. İdari işlerle uğraşmadı. Ve Stalin iktidarı zamanında, diğer Şeflerle beraber o da tasfiyeye uğradı. Hayatını kaybetti.

şıktır. Enver Paşa bu mektuba cevabında: *"Bu kadar büyük paranın"* bulunamayacağını yazacaktır. Demek ki daha bir iki yıl önce Suriye'de Arap Şeyhlerine avucundan seller gibi altın akıtan Cemal Paşa için şu lanetleme 25.000 frank, rüyaların gayesidir. Zaten daha aşağıda, daha hazin şeyler okuruz. O hiddet ve çaresizlik içinde çatacak, sorumlu tutacak birini arar. Bulur da:

«Ben buraya geldiğim gündən beri. işbirliği namına ne yapmışsam, hepsi de Talât (Paşa) tarafından sert karşılık gördü. Yaptığı, düşündükleri şeyleri bizden saklamak için, her tedbire baş vurdu. Aç mısın, susuz musun, diye bir kere sormadı. Beş parasız kalmak tehlikesinde olduğumu hissettiği halde, alaylı bir tavırla: "Ay! Cemal'in de mi parası yokmuş" dedi. Gerçi bugün kalplerimiz birbirlerine karşı, katiyen tamir kabul etmeyecek derecede kırık ise de, bu kırıklığı kimseye göstermemek icabederken. dost-düşman demeyerek, herkesin önünde benim hakkımda ihmalkâr dil kullanmaktan çekinmedi. Mahaza, memlekete dönünceye kadar, ben gene beraber çalışmaya hazırım. Fikri, düşüncesi, emelleri ne ise, mufassalan yazsın. Ben de kendisine tavsiyelerimi etraflıyla yazarım. Dış meselelerde birlikte bir program tertibederiz. İstanbul'da da ne kadar Talât taraftarları varsa, hep benim aleyhimde atıp tutmaktan vazgeçmiyorlarmış. Buna alçaklık, namussuzluk derler.

Sabrum tükenmek üzeredir. Gerçi memlekete döndükten sonra artık beraber çalışmamıza imkân kalmamış ise de, hiç olmazsa şimdi düşman gibi vuruşmaya kalkışmayalım. Bu mektubumu, rica ederim kendisine oku...»

Münih: 3 aralık 1919

Enver Paşanın cevabı şudur:

«Mektubunu Talât'a okumayı muvafık bulmadım. Çünkü arada, tuhaf bir vasıta olmuş bulunacağım. Binaenaleyh, düşündüğün vadede, fayda yerine zarar gelmiş olacaktır. Para için, ben de ne diyeceğimi bilemiyorum. Necmettin Molla veya Cavit (eski Maliye Nazırı) belki müsait bir vaziyettedirler. Fakat zannetmem ki onlar böyle büyük miktarda bir parayı verebilsinler.

Nazım Bey ise (Enver'in eniştesi) evini satıp, buradaki borçlarını verdikten sonra İstanbul'a gitmek niyetinde. Onun da vaziyeti müsait olamayacak. Hatta ben bile hareket hazırlığı için parayı kısmen Sâi Beyden (Talât Paşadan) aldım. İstanbul'dakilerin, Sâi'nin talimatı ile hareket ettiklerini zannetmiyorum. Mamejih, münasebet getirerek Sâi'ye söylerim.

Görüşmemiz belki artık uzunca bir zamana kalacak. Fakat kalben sizi unutmayacağım, her arzunu yapmaya çalışacağuma emin olmanızı rica ederek gözlerimden öperim kardeşim...»

Ali

Para ineselesi, hem Enver Paşanın, hem Cemal ve Talât Paşaların dışarıdaki hayatlarında büyük problem teşkil etmiştir. Hepsi sıkıntıya düşeceklerdir. Halbuki onların giderken 40.000 altını taksim ettiklerini. Cemal Paşadan naklen Falih Rifkî «Zeytindağı» eserinde yazmıştı. Biz de bunu nakletmiştik. O zamanki Almanya'da hayat, yabancı para, hele altınla, bedava denecek kadar ucuzdu. O halde bu altınlar ne oldu? Biz bu 40.000 altın hikâyesini, daima şüpheli karşılamışızdır. Çünkü, daha ileride ve taksim listesiyle fotokopisini vererek açıklayacağız ki, Avrupa'daki İttihatçılar, Moskova'dan para almak durumunda bulunacaklardır. Onlar, Türkiye'den ayrılırken, elbette ki ailelerine bir şeyler bırakmış olacaklar ve yanlarına da bir şeyler alacaklardı. Ama bu 40.000 altın hikâyesini, Avrupa'daki durumları ve mektupları doğrulamamaktadır.

Cemal Paşa mektuplarına «Halit» diye imza atar. Mesela şu mektubun tarihi 27 kasım 1919'dur. Mektubuna evvela, Münih'te hayatın ucuzluğunu anlatarak başlar. Ve görürüz ki henüz, 3 aralık tarihli mektubunda bahsettiği gibi sıkıntıda değildir:

«Münih'te hayat, inanılmayacak kadar ucuz. Hele İsviçre frangı ile Alman parası arasındaki fark dikkate alınrsa, burada âdeta bedava yaşanıyor denilebilir. Refikam ve ben, iki çocuk ve bir hizmetçi ile beraber beş kişi bir pansiyonda, iç odada oturuyoruz. Oda kiralari ve yemek içmek dahil olduğu halde, günde yalnız yüz mark veriyoruz. Bugünkü para farkına göre 15

frank demektir ki, adam başına üç frank düşüyor. Artık üst tarafını takdir edersiniz.»

Bu mektup, "Azizim..." diye başlar. Ve kime yazıldığı belli değildir. Ama Cemal Paşanın, aynı tarihle Talât Paşaya da bir mektubu var. Bunda gene yabancılarla temaslardan bahsediyor. Şu satırları okuyalım:

«Multerem Paşacığım,

Cavit'le beraber, Fransızlara ve İtalyanlara karşı kullandığınız plan pek muvafık. Ahvali hazıra dahilinde yapacak başka bir şey de yok. Atiyi (geleceği) güneşin doğduğu tarafta görmekten ibaret olan naktai nazarınıza ben, zaten çoktan taraftarım. Mart veya nisan esnasında Cemal Azmi Beye yazdığım mektubu, sana da okutmuştum. O mektupta, behemehal o taraflarda çalışmak faydalı olabileceğini iddia etmiştim. Baha'nın refikine (yani, Bahaettin Şakir'le beraber Moskova'ya hareket kararında olan Enver Paşaya) yazdığım son mektupta da söylediğim gibi, oralarda bir iş yapmak imkânını gördükleri anda, her ne vasıta ile olursa olsun, hemen oraya gideceğim. Mahaza Araplık muhitini de boş bırakmamak, onları da maksatlarımıza hizmet ettirmek pek muvafık olur. Reısicumhur Wilson'a yazdığım bir mektuptan, "Strasse'de" bahsetmiştim. Şark meselesinin tek hal çaresi, Federal bir "İslam Hükümeti" teşkili olduğunu söylemiştim. O mektubu henüz neşretmedim. İsviçre'ye götürüyorum. Cavit'e okudum. Eğer muvafık görürse, avdetimde sana da okurum.

Her halde Kalireli Aziz Ali'yi boş bırakmamak lâzımdır. O çocuk. Arapların en namuslusudur, vb...»

Geleceğin, güneşin doğduğu yerde olacağından bahsederken Cemal Paşa, açıkça Sovyetleri kasdettiğini ifade ediyor. Vc Enver Paşadan iyi haberler gelirse, hemen oralara gideceğini yazıyor. Nitekim bir gün gidecektir de. Ama ne var ki bu mektuptan da esen havada, İttihat ve Terakkinin Önderlerinin, Batıyı olduğu gibi, Doğuyu da gerçekçi bir görüşle değerlendiremediklerini gösteriyor. Hele Wilson'a yazdığı mektupta «Şark meselesinin tek çözüm yolunun Federal bir Arap devleti teşkili» olduğu yolundaki görüşleri ve Şark me-

selesinin nasıl olup da Arap Federasyonuna bağlandığını izah, hakikaten zordur.

Bazı belgeleri nakletmek tabii hazin. Talât Paşa için Enver Paşaya yazdığı mektupta kullanılan dille, kendisinin Talât Paşaya yazdığı aralık 1919 tarihli ve *“Muhterem Paşacığım...”* diye başlayan mektubun dili arasında hiç benzerlik yok. O mektup, *“Muhterem Paşacığım...”* diye başladığı gibi, sonu da *“Evlâtlarım iki ellerini öperler, oradaki arkadaşlara çok çok selamlarla, gözlerinden öpererek, seni Allahın birliğine emanet ederim»* diye biter. Bu mektubu burada, hepisi de toprağa karışmış olan ve bir zaman memleketin kaderine hükmeden insanların ruhlarını incitmek için vermiyorum. Bir aralık siyasi ömürlerinin bittiğine genellikle inanan bu insanların, daha ilk adımda, gayesiz, hedefsiz, çelişkili yollara sapınca, düşebilecekleri ruh sarsıntısı ve ümitsizliğin, onları nasıl çırpındırabileceğini belirtmek için yayınladım. Bu ruh hali; vatandan ayrı düşen eski Şeflerin, eğer içlerinde taşabilecek fırtınaları dizginleyemezlerse, umumiyetle düştikleri bir *“vatancıdalık - Vatandan kopmuş olmak”* hastalığıdır. Bu hastalığın, ona tutulanları, sürükleyemeyeceği yollar ve düşüremeyeceği uçurumlar yoktur.

Bizim yakın tarihimizde, vehimli ve cahil bir Padişahın iradesiyle vatan dışına atıldığı zaman, vekar ve haysiyetinden bir zerre kaybetmeyen, her gittiği yabancı ülkede saygıyla karşılanan ve kafasında hiç bir macera yeli esmeyen insan, yalnız Mithat Paşadır.

*
**

Şimdi gene Enver Paşadan bir mektup vereceğiz. Bu mektubu da burada, İttihat ve Terakki Şeflerinin, gene o ne olduğu, ne beklediği bilinmeyen, fakat onlara, eski Batılı düşmanlarının kapılarını çaldırtan çelişkili çabalarından bir örnek olarak veriyoruz.

Mektup, 25.1.1920 tarihini ve “Ali” imzasını taşır. Cemal Paşaya yazılmıştır. Cemal Paşanın, Almanya’da oldukları halde yakın arkadaşlarıyla bir türlü karşılaşamayan garip bir talihi vardır. Bir mektubunda, *ayın memlekette olduğumuz halde birbirimizi yedi aydır göremedik...”* diye yazar. Ve mektup, Enver Paşanın Cemal Paşa ile bir türlü karşılaşamadıkları sözleriyle başlar. Ama enteresan

فوائد

بن کوز این اید رو آید. فطرت هر چه فطرت
 این سنه اهلین صغیرت ما یغی. عفت و عده
 معصوم و انتم که بر سره لا بنجر ایش استخوان
 سزاه با فطرت، شکر ال از شید سلوک بر استقامت
 و زل فایده، نطق سوره و غیره استخوان عین
 و غیره از طبع با روح به عجز و زکات استقامت
 حقیق لادفع بر یاد عجز بر طهارت که هر چه از عجز
 حقیق است بنوعی به عجز و فطرت استخوان عین
 و غیره از طبع بر روح به عجز و زکات استقامت

کوره که به پیشین و کن استخوان در فایده خاز و رود
 بنه به حدیث سکت ایچمه و دلوزار بید اوله تو با بر عجز و شکر
 عین سر به حاله عینه و طبع این استخوان فطرت و عینه اونه
 دسترس است و زکات ای جمع. طبع عجز و طرازه استخوان فطرت
 سزاه لادفع و سزاه با روح به عجز و زکات استقامت
 بر این زنده بر زمان بر این زکات استخوان عین
 بنه آید و زکات ای جمع. طبع عجز و طرازه استخوان فطرت
 استخوان فطرت و زکات ای جمع. طبع عجز و طرازه استخوان فطرت

olan taraf, bu defa da İngilizlerle, demek hâlâ devam eden bir temasın hikâyesi ve sonudur:

«Kardeşim efendim,

Yine gözlerini öpmeden ayrıldık. Fakat her an kalbimin daima seninle olduğunu hissettim sanırım. Saat dörtte, mahut zatla görüştük. Netice, "İşte İstanbul'u size bırakıyoruz, Türklerin ekseriyetle meskûn olduğu yerler müstakil olacak ve Türk kalacak, Kafkas Türklerinin istiklalini tamıyoruz, onlara her lâzım gelenle yardım edeceğiz. Türkistan istiklali hakkında lâ ve neam (evet veya hayır) bir şey demeyeceğiz. Bununla beraber, mahrem hiç bir angajmana giremeyiz. İşte bütün bunlar karşı hükümetim, sizinle çalışmaktan sarfınazar ediyor. Ve herkes hareketinde serbesttir. İstediginize göre, leh veya aleyhte serbestsiniz" diye münasebata son verdiler.

Ben de bu suretle memleket için, dolayımızda bile olmasa, koparılan şeyi kâr sayıyorum. Maamañih, serbest kaldığımdan dolayı, gene eski fikrimde çalışmak üzere, Şark (Doğu) dostlarının yanına hareket edeceğim. Doğrusu bu tarzda serbest kalıştan memnun olmadım desem, yalan söylemiş olacağım. Binaenaleyh, birkaç güne kadar, belki de biraz daha sonra, Berlin'i terkedeceğimi ümit ederim. Eğer yeni bir mütalaan olursa yaz, Adres, Nazım Bey vasıtasıyla Ali Beye... Gözlerinden öper, Allahın birliğine emanet ederim, kardeşim.»

25 ocak 1920

Ali

Enver Paşa, İngilizlerden ümidi kesildikten sonra, Fransızlardan bir şeyler bekler ama, o ümit de zayıftır. Kendisi ise artık Doğu yolculuğuna hazırdır. Gene Cemal Paşaya şu mektubunu okuyalım:

«İki gözüüm kardeşim,

2 şubat 1920 tarihli lütuñnamenizi aldım. Sâi Beye de (Talât Paşa) okuttum. Ne ise, merkuamlarını bizi serbest bırakışları fena değil (1). Ben, gideceğim vasıta hakkında zuhur eden uşak bir bürokrasi müşkülâtı dolayısıyla, bir iki gün daha kalacağım.»

(1) Burada, "merkuamların bizi serbest bırakışları fena değil" derken, bir evvelki mektupta okuduğumuz ve İngilizlerin kendisine "Leh ve aleyhte serbestsiniz" sözlerini kastediyor.

۸.2.1920
۲

ایمان و ایمان

۱۴۱۰ هجری قمری... (فصل اول) ایمان و ایمان

ایمان و ایمان دو چیز است. ایمان باطنی است و ایمان ظاهری است. ایمان باطنی آنست که در دل نهاد و ایمان ظاهری آنست که در عمل نمود. ایمان باطنی بدون ایمان ظاهری ناقص است و ایمان ظاهری بدون ایمان باطنی بیهوده است.

ایمان باطنی را باطنی میگویند و ایمان ظاهری را ظاهری میگویند. ایمان باطنی در دل است و ایمان ظاهری در عمل است. ایمان باطنی را باطنی میگویند و ایمان ظاهری را ظاهری میگویند.

ایمان باطنی را باطنی میگویند و ایمان ظاهری را ظاهری میگویند. ایمان باطنی در دل است و ایمان ظاهری در عمل است. ایمان باطنی را باطنی میگویند و ایمان ظاهری را ظاهری میگویند.

ایمان باطنی را باطنی میگویند و ایمان ظاهری را ظاهری میگویند. ایمان باطنی در دل است و ایمان ظاهری در عمل است. ایمان باطنی را باطنی میگویند و ایمان ظاهری را ظاهری میگویند.

ایمان باطنی را باطنی میگویند و ایمان ظاهری را ظاهری میگویند. ایمان باطنی در دل است و ایمان ظاهری در عمل است. ایمان باطنی را باطنی میگویند و ایمان ظاهری را ظاهری میگویند.

ایمان باطنی را باطنی میگویند و ایمان ظاهری را ظاهری میگویند. ایمان باطنی در دل است و ایمان ظاهری در عمل است. ایمان باطنی را باطنی میگویند و ایمان ظاهری را ظاهری میگویند.

[Handwritten signature]

۱۴۱۰ هجری قمری

Enver Paşadan, Cemal Paşaya...

Enver Paşa, bir taraftan İngilizlerden ümidi kesilip, diğer taraftan Fransızlarla temas devam etmekle beraber, onlardan da pek bir şey beklemediğini ifade ederken, Bolşeviklerle olan temaslar sıkıca devam eder. Ve iş artık hareket safhasına gelir. Fakat işte bu yolculuklar binbir talihsizlik ve tehlike içinde geçecektir. İngilizler ise, "artık serbestsiniz" demelerine rağmen, klasik İngiliz siyasetini gene yürütürler. Bir taraftan da Enver Paşanın peşindedirler. Şimdi bu mektubu okuyalım:

26 şubat 1920

«Bilmem pazartesi günü tayyaremiz parçalanarak, kimseye zarar olmadan eve döndüğümüzü yazmış mıydım kardeşim? Fakat daha garibi, eve gelince, İngilizlerle müzakereye vasıta olan zat, bu sabah mahut İngilizin telefonla, benimle veya vekilimle, behemehal görüşmek istediğini bildirdi. Kızgın olduğumdan, ciddi bir şey varsa görüşelim dedim. Nihayet akşam görüştim. Muameleyh, ilk müzakerelerin kesilmesine İngiliz Nazırlarının pek müteessif olduklarını, maamañih şimdi. gerek Nazırların jikri, gerekse İngiltere'nin artık Fransızlardan ayrı politika takibinde serbest olduklarını, saniyen İngilizler, eski fikirlerini terkederek, Türk milletinin ekseriyetini teşkil eden milliyetçilerle beraber çalışmak istediklerini ve bu münasebetle İstanbul'u bize bıraktıkları gibi, Boğazlarda bıraktıkları askerleri de iki sene sonra çekeceklerini ve Kafkas Cumhuriyetlerinin istiklalini tanıdıklarını ve İzmir de dahil olduğu halde, bütün Suriye ve Irak'tan gayrisının bizde kalacağını, Irak hakkındaki kararın da tamamen kati olmadığını, bunlara mukabil bizim de, İngilizler aleyhinde çalışmaktan vazgeçmemizi, Mısır'ın da şimal (kuzey) kısmına istiklal vereceklerini söyledi. Ben sonunda, böyle azar azar alıp vermektense, İngilizlerin bizimle ciddi dost olup olmamak istediklerini bilmek istediğimizi, eğer olacaklarsa, o zaman beraber çalışabileceğimizi söyledim.

Bunun üzerine, diin Paris'e Loyd Corc'la görüşmeye gitti. Beş gün sonra cevap verecektir. Eğer muvafık cevap gelirse niyetim, İstanbul üzerinden Kafkasya ve Türkistan'a geçmektir. Tabii seyahat gizli olacak. Ve arkadaşlarla görüşüp kararlaştır-

یسبح بیده ازین آنگاه طیاره فریاد برآوردند
 عذرا اناکنت بیده از او او نه بیزن یا نه مستح
 و او با هم صفه ده غنیمت او کلیم انبیر از
 من از روی واسطه اولاده زاده به صلح صلح انبیز از
 تقویت بعد دیا و کلمه هر چه کور و نیک است
 بدیده. و غنیمت کلمه بدیده بدیده و در کور و تمام
 دیدم زایت اقره کور و تمام. معاله از عدله
 کلمه انبیز از کور و بدیده و غنیمت کلمه بدیده
 کور و کور و کور و کور و کور و کور و کور و کور
 آری با صلح و صلح و صلح و صلح و صلح و صلح و صلح و صلح
 انا قد صلیت علیکم و علی آباءکم و علی اولادکم

dıktan sonra, gene Türk ve İslam âleminin kurtarılması hususunda çalışacağım. Şimdilik bu. Garip değil mi? Gözlerinden öper, Allaha emanet ederim kardeşim.»

26 şubat 1920

Ali

Mektup budur. Ve bu mektupta da, binbir çark birbirleri ile çatışır. İngilizler muvafık cevap verirse o zaman Enver Paşa, tabii onların müsaade ve yardımı ile Kafkasya ve Türkistan'a gidecek. Ama bu sefer, Bolşeviklerle mücadele için? Gene de Türk ve Müslüman âleminin kurtarılmasına çalışmak derken, bundan ne anlamalıdır? Hindistan ne olacak? Kuzey Afrika Müslümanlığı ne olacak? Bolşeviklerle olan, hatta ilk yolculuk bir uçak kazası ile geciken anlaşmalar ne olacak?

*
**

GAFLETİN ZİRVESİNDE

Enver Paşa bunları yazarken, bu gök kubbe altında başka şeyler cereyan eder.

Mecmûkette işgaller genişler, 16 mart 1919'da İstanbul, kanlı bir şekilde işgal edilmiştir. 15 mayıs 1919'da, Yunanlılar İzmir'e çıkacaktır. İngiliz temsilcisi her kimse, onun yukarıdaki teminatı Enver Paşaya verdiği günden ancak iki gün sonra, yani 26 nisan 1920'de ve başta İngilizler olmak üzere Galip Devletler arasında San Remo'da, Türkiye'yi taksim eden Sevr Antlaşması'nın esasları kabul ve imza edilecektir. 11 mayıs 1920'de bu esaslar, Osmanlı hükümetine ve itirazsız kabul için tebliğ edilecektir.

Enver Paşanın mektubunu yazdığı günlerde Mustafa Kemal, Ankara'dadır. Ve bütün kötü şartlar içinde, Ankara'da Millet Meclisi'nin toplanması ve bir hükümetin kuruluşu çabaları içindedir.

23 mayıs 1920'de Büyük Millet Meclisi açılacaktır. Yeni devlet doğacaktır. Kısacası, genel durum hakkında verebileceğimiz ayrıntılı izahları bırakırsak, şunu tahmin edebiliriz ki, eğer Enver Paşa, İngiliz teminatına uyup, İstanbul üzerinden Kafkasya'ya, Türkistan'a hareket etseydi, daha bindirileceği gemide ve belki de İstanbul Bo-

İzmir'den geçerken, mutlaka tevkif olunacaktı. Sevr Antlaşması ise zaten hazır. Nitekim Paris'e davet edilip, kendilerine imza için tevdi edilen bu muahedeyi, hatta Sadrazam Damat Ferit Paşa bile imzalamayacaktır. Oradan Padişaha yazdığı 17 Mayıs 1920 tarihli mektupta, bu muahede ahkâmını "Osmanlı devletinin inhilâli", yani imlusu ve dağılması olarak vasıflandıracaktır.

Hulâsa her şey onu gösteriyor ki, Batılı Ajanlar, Avrupa'da eski İttihat Liderlerini, ancak oyalamak içindedirler. Enver ve arkadaşlarının yazışmalarında ise, gerçek durumun kavranıldığını açığa vuran tek işaret yoktur. Yalnız yabancılarla her temas, kendilerini biraz gurur verir. Ve bu ruh hali, bilhassa Cemal Paşada, aşırı derecede göze çarpar. Bunu daha aşağıda ve Paris'ten yazacağı mektuplarda göreceğiz.

1920 sonunda Ankara da, Avrupa'ya bazı Temsilciler gönderir. Mesela eski bir İttihatçı olan Cami Bey (bir ara Vekil) Roma'ya gönderilmiştir. Ve bazı evrak da getirmiştir. Roma'dan Berlin'e bir yazısı var. Ancak kime yazdığı belli değil. Daha kuvvetli bir ihtimalle Enver Paşaya yazılmış olabilir:

Roma: 6 kanunuevvel 1920

«Muhterem Paşa hazretleri,

Ankara Milli Hükümetinin Temsilcisi sıfatı ile 3 kanunuevvelde (aralık) Roma'ya vasil oldum. Yakında Berlin'e de geleceğim. Zatidevletlerine takdim olunmak üzere muharreratı da hamil bulunuyorum. Ancak, Londra'da bulunan Kont Sforçan'ın (İtalya Hariciye Nazırı) avdetinden ve İtalya hükümeti ile tesisine muvaffak olacağımız münasebetin şekil ve mahiyeti malum olduktan sonra Roma'dan hareket edebileceğim.

Cavit Bey dün Roma'ya vasil oldu. Kendisi ile görüştim. İngilizlerin gerek kendisine, gerekse zatidevletlerine vaki olan müracaatlarından bahsettiler. Bu malumatı, ilk gidecek kurye ile yazacağım. Mütemmim haberler göndermek lütfunda bulunacağımızı ümit ederim.

İhtiramat-ı acizânemin kabulünü niyaz ederim, muhterem Paşa hazretleri.»

Cami

Bu temas ve münasebetlerin, bilhassa Cemal Paşa üzerinde hoş duygular uyandırdığını yukarıda kaydetmiştim. Onun çok daha sonralara, 1922 martına ait olan ve Paris'te *Hôtel Maurice*'den karısına yazılan mektubunu burada verelim. Ancak bu son temaslar, Türkiye bahis konusu olsa da, daha ziyade Afganistan'la ilgilidir:

«Sevgili karıcığım,

Buradaki işlerim, pek ziyade memnuniyeti mucip olacak şekilde devam ediyor. Cuma günü Poincaré (o sırada Fransa Başvekili) ile görüşüm.

Fevkalade nazikane bir surette beni kabul etti. Ve söylediklerimi dinledi. Paris'te daha 15 gün kadar kalmaklığımı ve gitmezden evvel bir daha ziyaret etmekliğimi rica etti. Bu tarz konuşmamızdan ve burada kalmaklığımı rica etmesinden gayet memnun oldum.

Hulâsa Paris'e gelmiş olmaklığım kadar, teşebbüsatım için faideli hiç bir şey tasavvur edemem. Mektup ile sana tafsilat vermeyi tehlikeli telakki ederim. Görüştüğümüzde etraflı malumat veririm. Cahit Beye bu mektubu göster.

İzzet Paşa ile Yusuf Kemal Beyin bu sırada buraya gelmeleri de iyi ve isabetli oldu. Onlarla da burada uzun uzadıya görüşeceğim. Raymond, Liyon'dan dün geldi. Bu sabah beni ziyarete geldi. Sana tazimatını arz ediyor. Mr. Weyl (Banker ve Düyun-u Umumiye Mümessili) dün geldi. Yarın akşam onun evinde akşam yemeği yiyeceğiz. Bompartlarda dün öyle yemeği yedik. Hep sana selam ediyorlar. Bu gece Weyllerde yemek yiyeceğiz. Yemekten sonra da beni tiyatroya götürcekler. Şimdi saat üç buçuk. Saat beşte de meşhur Madam Golisse'e çaya gideceğiz. Hani bizim hakkımızda fevkalade şeyler yazan ve Anadolu'ya üç dört defa seyahat eden kadın. Hulâsa, her gün öğle yemeği ile akşam yemeğini ziyafetlerde yiyoruz. Buraya geldim geleli, kendi kesemden yalnız bir öğle yemeği ile, bir de dün akşam yemeğini yedim. İktisat diye de Nusret ve İsmet'in canlarını çıkarıyorum (Yaverleri, Tiflis'te beraber vuruldular). Nusret'in otel parasından kurtulmak için, bugün onu Şivekâr'ın evine (Mısırlı bir Prenses) gönderiyorum.

Eğer yarın da senden mektup alamazsam, yangın var, diye haykırırım. Seni, koklaya koklaya öperim, sevgili karıcığım...»

Kocan

5 mart 1922

Ahmet Cemal

Şimdi artık bu konuda, yani İttihat Liderlerinin yurt dışında, Batılı yabancılarla temasları bahsinde daha fazla durmayarak, gene 1919 ile 1920 başlarına dönelim. Böylece de, gerek Talât Paşanın Bolşevik problemi üzerindeki görüşü, gerek Enver Paşa ve Cemal Paşa ile bazı arkadaşlarının Bolşeviklerle temas ve daha sonra da Rusya'ya yolculuk olaylarına artık girebiliriz...

*
**

TALÂT PAŞA

Enver Paşada hayal gücü ve hayal ettiği işler üzerinde kolay ve çabuk karar vermek kudreti vardır. Ama Romantizm yoktur. Enver, Romantik olmayan bir hayalcidir. Bu bakımdan onu, kendisinin de mücadelelerine katıldığı son Makedonyalı komite ve ihtilal adamları ile bir ruh ve mizaç benzerliği içinde görmek mümkündür. İçine dönük, ama sert bir aksiyon adamı. Türkiye'den ayrıldıktan sonra ondaki bu ruh ve mizacın ilk, ama romantizmle ilgisi olmayan, aynı zamanda şartları da hesap edilmemiş karar ve cesaret örneklerinden birisini, Karadeniz'de izledik. Bu serüven, netice vermeyip de Berlin'e dönünce, bir taraftan Batılı ajanlarla temaslar yürütürken, diğer taraftan asıl hedef olarak Rusya'yı seçmişti.

Bu son kararın evvela Talât Paşa ile beraber ve Bolşevik Liderlerinden Radek'le alındığını biliyoruz. Talât Paşadan daha ileride gene bahsedeceğiz. Fakat burada ve İttihatçıların Moskova'ya uçuşları, Moskova'ya akınları konusuna girmeden, gene Şekip Arslan'ın eserinden bazı parçalar alalım. Ve Talât Paşanın sonuna değinelim. O Şekip Arslan ki, aydın, hatip, iyi yazar olan Suriyeli bir politikacıydı. İttihat ve Terakki'nin de, imanlı mensubu ve güvenilir elemanıydı. Nitekim Birinci Dünya Harbi sonlarına doğru, Almanya ile Osmanlı Genel Karargâhının arası, ganimet taksimi meselelerin-

de açıldığı zaman, Talât Paşa onu özel aracı olarak Almanya'ya gönderdi. Şekip, harbin sonuna kadar orada kaldı. Ve tabii o da bir netice alamadı. Harp sona erince, bir aralık İstanbul'a dönmek ister. Kırım sahilinde Nikolayef Tersane limanına gelir. Orada, İstanbul'dan ayrılan ve "Teşkilât-ı Mahsusa"nın, diğer lüzumsuz ve verimsiz işler arasında bunları da bir safra gibi beslediği, Arap-Müslüman şahsiyetleri ile karşılaşır. O Müslüman önder veya ihtilalcileri ki, Enver Paşa o karanlık gecede Boğaziçi kıyısından ayrılırken, Teşkilât-ı Mahsusa Reisi Hüsamettin Beye, son ve tek emri; harp içinde İstanbul'a yığılan ve Müslüman misafirlerin korunması, bakılması, rahatlarının ve emniyetlerinin teminiydi. Nitekim işgal kuvvetleri gelmeden, bunların da hayatları kurtarıldı. Önemlilerinin isimlerini burada verelim:

«Tunuslu Şerif Şeyh Salih, Mısırlı Abdülaziz Çâviş, Tunuslu Şeyh Cafer Hasan, Mısırlı Abdülhamit Bey Sait, Mısırlı Dr. Ahmet Fuat, İbrahim Ratip, Yusuf Bey Mustafa, hulûsa Mısırlı ve Tunuslu 16 kişi...»

Bunların yolculuğu İsviçre'yedir...

Şekip Arslan, İttihatçılar Almanya'ya gelince, onlarla sıkı temaslar içinde yaşar. Zaten daha sonra kendisi de Moskova'daki İslam toplantısına katılacaktır. Bu sebeple, Talât'ın, Enver'in ve arkadaşlarının günlük yaşantıları ile, Almanya ve Rusya'da geçen olaylar hakkında sağlam bilgiler sahibidir. Onlarla temasları, 1921 temmuz başına kadar devam eder.

Şekip Arslan, Talât Paşadan şöyle bahseder:

«Talât, Berlin'de Hardenberg sokağında, 4-5 numaralarda, Sâi Bey adıyla yaşardı. İsviçre'ye, Roma'ya da gider gelirdi. Oralarda ve kiraathanemsi yerlerde, arkadaşları ile görüşürdü. Bahattin Şakir, Dr. Nazım, Azmi ve diğerleri ile Talât, Mustafa Kemal'le de muhabere eder, uzaktan onun politikasını güderdi. Talât hatıratında, Enver'in aleyhinde yazmış, Enver de gücenmişti. Enver, ondan sonra Talât'a kırgın ve gücenik kaldı..

Talât bir vakitler, kendi reyî ile, Bolşeviklere meyletmişti. Bolşevik Şeflerinden Radek'le samimi görüşmeler yapmış ve on-

larla beraber çalışmaktan hayır ummaya başlamıştı. Bu mevzuu nehsinde o kadar işledi ki, Moskova'ya gitmeye bile karar vermişti.

Lâkin öldürülmesinden az evvel, kendisini gördüğümde, onu Bolşevik sevgisinden vazgeçmiş ve onlardan çekinir buldum. Bu halini, şu sözlerle bana açıkladı:

“— Bunlar, Müslümanlara hürriyetten, istiklâlden ne vadetmişlerse, hepsini bozmuşlar. Yeni baştan Çarlığın eski siyasetine başladılar.”»

Olaylar hakikaten, cihan ölçüsünde etkiler, dalgalanmalarla geliyordu. Rusya ve bu arada Orta Asya ise, henüz oturmamıştı. Çok şeylere gebeydi. Bolşevik ihtilalinin Orta Asya'da ilk etkileri, en az 1000 yıllık bir feodaliteyle, artık donmuş, taşlaşmış bir skolastik kültürün, daha doğrusu kara cehaletin ister istemez yıkılışı olacaktır. Orta Asya halkları bu büyük katastrofa nasıl cevap verebileceklerdi. Bu, hakikaten önemli bir soruydu. Çünkü Orta Asya halkları, bu gelişmeler için, en ziyade muhtaç oldukları unsurlardan, yani A y d ı n insanlardan yoksundular. Bir süre sonra Enver Paşanın da Doğu Buhara'da ve namına hareket etmek zorunluğunu duyacağı son Buhara Emiri Âlim Han, Rus İhtilalinden sonra, hatta birkaç hafta içinde, eline geçirebildiği iyi kötü okumuşları cedit, yani yenici diye suçlayarak, binlercesini öldürtmüştü. Onun için Talât Paşa da haklıydı. Çünkü çağın akımlarını ve problemlerini, ancak zekâsı ile takibedebiliyordu. Halbuki zekâ, sosyal problemlerin izlenmesinde yeterli ve emniyetli bir vasıta değildi...

Emir Şekip Arslan eserinde anlattığına göre, Talât Paşayı İngilizlerle de temasa sokar. Belki de Batı ile temas böyle başlamıştır. Şekip Arslan'a göre Talât Paşa, bu temaslardan memnun olmuştur. Gene ona göre Enver Paşa, Talât'ın bu temaslarından memnun olmaz. Fakat göreceğiz ki Enver Paşa da aynı temaslara sürüklenir. Hatta Pamir eteklerindeki son günlerinde yazdığı bir mektupta:

«Keşke İngilizlerle anlaşsaydık...»

diye yakınacaktır. Ama eğer İngilizlerle anlaşılıyorsa, bu sefer de önünde “İngiliz emperyalizmi ile mücadele, Hint Müslümanlarının

kurtarılışı, Mısır'da, Afrika'da ihtilal" hayal ve teşebbüsleri ne olacaktı? Kısaca şöyle denebilir ki, bu yurt dışında İttihatçılar hikâyesinde galiba, Talât Paşanın İstanbul'dan ayrılırken söylediği sözler en doğrusuydu:

«— *Bizim siyasi hayatımız artık bitmiştir.*»

Evet bitmişti. Çünkü çağ, artık onların üstünden aşıyordu.

Talât Paşa, 1908 ihtilalinde başlayan İttihat ve Terakki Liderliği rolünü ve vafasını, gerek ihtilalden sonra, gerek Birinci Dünya Harbi içinde, yıpranmadan muhafaza etti. Enver, Cemal Paşalar gibi rakip ve daima çatışan güçleri, nüfuzu altında tutabildi. Yurt dışındaki da itibarı, gene ön planda devam etti. Ve bilindiği gibi, 15 mart 1921'de Berlin'de, bir Ermeni komitecisi tarafından öldürüldü.

Saat 11 sıralarındaydı. Talât Paşa, ev numaralarını yukarıda verdiğimiz sokaktan geçerken, 17 numaralı evin önünde vuruldu. Onu vuran, Markiryan adında veremli bir Ermeni komitecisiydi. Mahkeme katili beraet ettirdi. Talât Paşadan birkaç ay sonra da, Bahattin Şakir ve Cemal Azmi öldürüldüler. Sonu olmayan yola çıkan yolcular, erimeye başlamışlardı.

Şimdi de bu şahsiyetlerin ruh yapıları üzerinde biraz duralım...

BAŞKA TÜRLÜ İNSANLAR

İttihatçı Liderler, gerçi yurt dışına çıkmışlardı. Ama onlar, Talât Paşanın İstanbul'dan ayrılırken:

«— *Bizim siyasi hayatımız artık sona ermiştir.*»

demesine rağmen, hatta Talât Paşa da dahil olduğu halde, siyasi hayatlarının sona erdiğine, gerçekten inanamıyorlardı. Daha Almanya'ya ayak basmalarından bir süre sonra başlayan ve Batı devletleri ile Moskova arasında sürüp giden temasları, bu ruh halinin işareti- dir. Hele Enver Paşa, Cemal Paşa, Halil Paşa gibi asker şahsiyetlerin ruhlarında esen rüzgârlar, elbette ki sınır ve ufuk tanımadan, her gün biraz daha güçleniyorlardı. Çünkü 1908 ihtilalinden önce Makedonya'da aktif mücadeleler içinden gelen, Genç yaşlarında şana,

şöhrete erişip yıldızlaşan, Ordular idare eden, dünyanın büyük kudretlerine karşı muharebeler veren, kafalarında belki de tahtlar, saltanatlar yaşatan bu insanlar, hâlâ gençtiler. Tahayyül ettikleri nasibî, henüz hayattan almadıklarına inanabilirlerdi. Yenilgiyi ise kabul etmiyorlardı. Harekete gelen zindelikleri, henüz hızlarına doymuş değildi. Yeni hareketler, yeni davalar, yeni mücadeleler ve elbette ki yeni şanlar, şöhretler, zaferler için açtılar. Bu yollarda hayatlarını kolayca teraziye atabilirlerdi. Elverir ki önlerine yollar açılsın. Hareketler, mücadeleler görünsün ve büyük serüvenler ses versin. Çünkü bunlar, ancak hareket, mücadele, büyük emeller için yetiştirilmişlerdi. Yoksa tarihi, çağın akımlarını, sosyal olayların akışını, bu olayların tarihi manasına girerek değerlendirmek için değil! Onların okudukları mekteplerde, çarpıştıkları savaşlarda, böyle problemler yoktu.

Kısacası onlar, eski tarihimizin A d s ız 'ları gibiydiler. "Ya Devlet başa, ya kuzgun (karga) leşe!" diyebilen insanlardılar. Nasıl Cengiz, Timur, Sevüktekin, Babür ve diğerleri atlarına atlayınca bütün Asya'da yeller gibi esmişlerse, onlar da o yaşlarda, o ihtiraslarda ve o durmak duraklamak bilmeyen hayatîyetin içindeydiler. Bu sebeple:

«— Oğlum Cengiz'i, Türkistan tahtına oturtacağım!»

derken Halil Paşa, ne kendisini, ne de kimseyi aldatıyordu. Bu sözleri, ne saçma, ne de gülünçtü. O, kendi dilini konuşuyordu. Ve o kadar!..

Nitekim, Makedonya'dan, Kuzey Afrika'dan, Suriye, Irak, İran ve Hindistan istikametleri ile Kafkaslardan sonra, işte önünde şimdi de, Orta Asya, Çin Türkistanı, açılıyordu. O halde:

«— Ver elini Çin Türkistanı! Duyduğuma göre Cengiz senin bağrından türemiş, o halde tamam; benim de Cengiz adında bir oğlum var»

der ve hemen yola çıkabilirdi. Mesela Halil Paşanın Enver Paşaya yazdığı ve tarihsiz olmakla beraber, Kâzım Karabekir kuvvetlerinin Ermeniler üzerine hareketi safhasında yazıldığı anlaşılan şu mektubunu okuyalım:

«Multerem Paşam... Ben buradayken, Şark Grubu, Ermenilere taarruza başladı. Benim bu sefer de, yapacağım rolüm basitleşti demektir (Rusya'dan Anadolu'ya silahlı ve para nakli, yardım işine değiniyor). Esasen Kafkasya'da mütemadi bulunmaktan usandım. Afganistan, Kaşgar ve neticede Hindistan işlerinde yardımın olur ümidi ile, Sami ile birlikte (Çerkez Hacı Sami, tipik bir macera adamı) Taşkent'e harekete karar verdim. Bir müddet sonra siz de bizleri teftişe gelerseniz, çok minnasip olur.

Bolşevik arkadaşların birdenbire emniyet göstermemelerini tabii görmek ve mülimsememek muvafık olur fikrindeyim. Zaman bizi takviye edecektir. Taşkent'ten sizi sık sık malumattar edeceğim. Ne zaman arzu buyurulursa, Moskova'ya gelmekliğim mümkün olabilir. İltirarı ederim.»

Yoldaş
Halil

Eski Halil Paşa ve şimdi Yoldaş Halil'in mektubu budur. Bu mektup, yukarıda değinilen ruh halinin, hem garip, hem sadık, yani iç âlemi olduğu gibi aksettiren bir aynasıdır. Ve Halil Paşa bu mektubunda, bu ufuklar içinde yerini almıştır. Rahatça konuşur: Anadolu-Kafkasya-Orta Asya-Afganistan-Hindistan-Çin Türkistanı ve Çin!.. Evet, niçin olmasın? Oğlu Cengiz'e (1) Türkistan'da taht düşünen insan, ancak böyle konuşur. Ama Çin neresidir? Çin Türkistanı'nda ne vardır? Kaşgar'daki problemler nedir? Acaba Hind'in, Çin'in, Orta Asya'nın coğrafyalarını, dağlarını, ovalarını, çölleri, insanların ırklarını, dillerini, dinlerini incelemiş, hatta bunlar üzerinde tek kitap, belki de tek makale olsun okumuş mudur? Elbette hayır. Hem bunlara ne lüzum var?

Halil Paşayı, yahut Yoldaş Halil'i yakından tanımışımıdır. Hatta onun 1908 öncesi Hatıralarını kendisinden dinlemiştim. Saf, zinde, basit, ama samimi, hayatiyet ifade eden, güçlü, yakışıklı bir insan görünüşündeydi. Hayata ve harekete de doymamıştı... Sonra Cemal Pa-

(1) Cengiz, küçük yaşta öldü. Tabii, Türkistan Hakanlığı hayali, daha önce ölmüştü.

şa? Daha Birinci Dünya Harbine girilirken kendisine Mısır tahtını seçmiş, Mısır Sultanlığı için Kanal Seferine çıkmıştı. Gerçi bu taht ve bu Sultanlık olmadı. Ama Suriye'de, mutlak bir iktidar yaşadı. Ve daima daha fazlasını istedi. O da henüz hayattan, kendine lâiyık olan nasibi almadığı inancındaydı. O halde istikbal, kendisi için başka ülkelerde, başka şan ve şerefler hazırlamalıydı...

Enver Paşaya gelince? Enver Paşa, gerçi Romantik bir şahsiyet değildi. Ama yurt dışında daha ilk kıyıya ayak basar basmaz yaşantısı, tıpkı romanlardaki gibi, film sahneleri ile başladı. Onun Kırım ve Karadeniz serüvenlerini biliyoruz. Ama Almanya'ya geçince de aynı sahneler, ardarda tekrarlandı durdu.

Mesela Almanya'da Batılı ajanlarla yürütülen temaslar son veremeyince, bu sefer Doğuda, Rusya'da hareket imkânları arandı. Fakat Rusya yolu kapalıydı. O halde şimdi Doğu sınırlarını aşarak, Moskova'ya ulaşacak yollar aranmalıdır.

Evvvela uçakla gidilmek istendi. Ama bir sıra uçak düşmeleri, hatta hapisler, tahkikat, şüphelenmeler ve neredeyse İngilizlere teslim edilme tehlikeleri atlatıldı. Öyle oldu ki, bir aralık Enver Paşa; Riga hapishanesinde tutukluların resimlerini yaparak geçimini sağlamak zorunda kaldı. Bu işe Kovno hapishanesinde devam etti. Ve bu resim çizme kabiliyeti, onun oradan kurtuluşu için de bir vasıta oldu.

Hatta Cemal Paşa da evvvela bir uçak kazası atlatacaktır. Şu satırlar onun 1 nisan tarihli mektubundandır:

«Sevgili karıcığım,

*İki gün sabahın saat beşinden, on ikisine kadar birçok de-
jalar uçmaya teşebbüs ettikten sonra, nihayet tayyaremiz kırıldı.
Biz de uçamadık.»*

Ondan sonra o ve arkadaşları Dr. Bahaettin Şakir'le Cemal Azmi Beyler, Ştettin limanından, eski Rus esirleri ile dolu, hırpani bir vapurla yola çıkarlar. Eğer buna yolculuk demek mümkünse, onlar da yol alırlar. Nihayet bir Rus limanına varılır. Ve oradan, gene benzeri şartlar içinde Moskova. Moskova'daki yaşantılarına, daha aşağıda değineceğiz.

Enver Paşanın uçak ve tevkif evi serüvenlerini yukarıda kısaca işaret etmiştik. Şekip Arslan Bey, hatıratında bunları, Enver Paşanın kendisinden dinlediği gibi kaydeder. Enver Paşa da mektuplarında olayları ve bu olaylar içinde yaşadığı havayı, şartları olduğu gibi anlatır. Şöyle özetleyelim:

Enver Paşanın ilk uçak kazasını Almanya'da ve daha ilk uçuş safhasında geçirdiğini kaydetmiştik. İkinci uçak macerası, Rusya'ya uçan uçağın Estonya'da bir mecburi iniş yapmasıyla gelişir. Arkadaşı bir Rustur. Tevkif edilirler. Riga'da Tevkifhaneye sevkolunurlar. Enver Paşa, kendisinin Bulgar olduğunu iddia eder ve seyahatine birtakım sebepler sayar. İyi Bulgarca da konuşur. Ama ilgililer, her ikisini de Komünist propagandacıları olarak alırlar. Günler çetin ve mihnetli geçer. Arkadaşı çok tazyik görür. Ama uzunca bir mevku-fiyetten sonra buradan çıkabilirler. Geçimini, mahpusların resimlerini çizmekle sağlar. Hatta eşi için de bir miktar para biriktirdiğini yazar.

İkinci hikâye, gene Baltık topraklarında geçer. Enver Paşanın bu sefer Dr. Bahaettin Şakir'le beraber bindikleri uçak, Rus toprakları sanarak Letonya'da bir yerlere iner. Gene tevkifle karşılaşılır. Kovno cezaevine kapatılırlar. Tahkikat başlar. Resimleri alınır, bir yerlere gönderilir. Enver Paşa burada da resim çizme işine sarılır. Bu arada Hapishane Müdürünün ve ailesi fertlerinin de resimlerini yapar. Onlarla dost olur.

Yolculuklarına da şu sebebi gösterirler: Dr. Bahaettin Şakir (tabii asıl hüviyetlerini vermezler), Rusya'daki Türk esirlerini vatanı iade için gidcn bir Kızılay mensubudur. Enver Paşa da onun yanında bir sıhhiyecî. Ama şüpheler kuvvetlidir. Resimleri, Paris'teki Müttefikler İstihbarat Teşkilâ tı da gönderilmiştir. Ama kendilerinin bir taraftan da, Almanya'da, eski Ordu mensuplarının yönelttikleri Alman gizli ve askeri bir teşekkülle rabitaları vardır. Müdürün Alman olan kadın hizmetçisinin yardımıyla oraya bir mektup uçurulur. Ve filmlerdeki sahneler geçmeye başlar.

Müdür, bu iki tutuklunun, belli zamanlarda, Cezaevi etrafındaki çayırılıkta gezmelerine izin vermektedir. Nihayet bir gün gelir. Bir uçak, mecburi iniş yapar gibi çayırılığa iner. Her iki tutuklu da ora-

dadır. Hemen uçağa atarlar. Nöbetçinin üzerinc de, uçaktan silahlar çevrilir. Kımıldarsa vurulacaktır. Hulâsa uçak, havalanır. Almanya'ya dönülür. Bu serüven de böyle biter. Ama anlaşılıyor ki, Paris'e gönderilen resimlerden, kaçak yolcuların hüviyetleri tespit edilmiştir. Çünkü bu kaçış hadisesinden sonra, Kovno'dan kaçanların Enver Paşa ve arkadaşı olduğu Batı gazetelerinde açıklanır. Enver Paşanın Cezaevinde yaptığı resimlerden biri de, bir İngiliz gazetesinde neşredilir. Resmin altındaki imza, tabii akla gelmez bir imzadır. İşte bundan sonradır ki, Bahaettin Şakir bu sefer Cemal Paşa ile hareket ederek Moskova'ya varacak, Enver Paşa da, gene Alman gizli askeri teşkilâtının yardımı ile, ama bu sefer karadan Rusya'ya ulaşacaktır. Anlaşıldığına göre, bu teşkilâtın başında, Enver Paşanın Geneikurmay Başkanı olan General Zekt vardır. Ve işler, onun emriyle, Alman Generali Köstring tarafından düzenlenecektir. Köstring, hatıralarını neşretmiştir.

Bu gizli Alman askeri teşkilâtının, Enver Paşanın Rusya'ya geçmesinden neler beklediği ve bu yardımların, hangi hesaplara dayandığı üzcrinde, çeşitli düşünceler akla gelebilir. Ama biz, herhangi bir tahmine girişmiyoruz...

İşte bu karışıklıklar arasındadır ki, Cemal Paşa da arkadaşları ile Moskova'ya varacak, ama Enver Paşa ile gene karşılaşamayacaktır. Ondan daha önce Moskova'ya varan Enver Paşa, oradan Berlin'deyken Cemal Paşaya bir mektubunda:

«— Sizin Hindistan ihtilali hakkındaki raporunuz, buradaki yoldaşlarca kabul edilmiştir»

diye yazacaktır. Bu ihtilal projeleri üzerinde, daha sonra, Cemal Paşadan da bir şeyler okuyacağız...

Enver ve Cemal Paşaların bu serüvenli sehayatlerinden sonra, artık Sovyet-Polonya harbi de sona erdiği için yollar açılacak ve Moskova-Berlin yolculukları kolaylaşacaktır. Nitekim bu imkânlardan faydalanarak Enver Paşa, Moskova'dan Berlin'e demiryoluyla gidecek ve orada, Eşi Naciye Sultan ve yavruları ile buluşacaktır. Naciye Sultan hatıralarında, bu buluşma ve sonra beraber geçen kısa devreden bahsederken, bir tren yolculuğunu da anlatır. Enver Paşa, kız çocukları Mahpeyker ve Türkân'ı, bu yolculukta, bir dakika bile dizlerinden

indirmek istemez. Onlarla mutludur. Ama ne var ki, Eşi ve Çocuklarıyla beraber kalamayacaktır...

*
**

Enver Paşa Moskova'ya varınca, Ankara'da Mustafa Kemal Paşaya uzun bir mektup yazar. Berlin'den Moskova'ya varalı henüz 10 gün olmuştur. Mektup, Ankara'da Paşanın eline 29 eylülde varır. Cevabı 4 ekim 1920 tarihlidir. Enver Paşa mektubuna, "*Kardeşim efendim...*" hitabı ile başlar. Bu oldukça soğuk edalı mektup okunurken, Enver Paşaya hâkim olan ruhi hali, satırların altında izlemek kabilidir. Evvela Moskova'da karşılaştığı Türk Murahhas Heyetinden bahseder. İşlerin gidiş için iyi temennilerini belirtir. Sonra devam eder:

«Ben: İslam muhitinde teşkilât icrasıyle, memleketin halâsı uğrunda çalışmak maksadı ile buraya geldim. Esasen Ruslar, Komünizm şeklinde olmasa bile, İngiltere aleyhindeki ihtilal hareketlerine muavenet etmeyi prensip itibarıyla kabul etmişlerdir. Buradaki teşebbüsât ve icraatımdan ve Avrupa alıvalı umumiyesinden size malumat vermeyi faydalı görerek arz ediyorum. Teşkilat ve tasavvuratımdan sizi ara sıra haberdar ederim.»

Bu mektuplaşmada, birinin ayakları kendi toprakları üstünde ve realitelerle uğraşan, diğeri sağlam dayanaklardan yoksun ve sığındığı yabancı bir ülkede, o ülkedeki gelişmelerin tarihine, şartlarına, hedeflerine yabancı iki eski Osmanlı Paşasının, biraz da soğuk yazışmaları dile gelir. Kaldı ki bu iki insan, tamamen ayrı mizaçtadırlar. Birbirlerini gönülden hiç sevmemişlerdir. Ama Enver Paşanın dört yıllık harp boyunca memlekette tek söz sahibi olduğu ve bu harbin son yenilgi gününe kadar otoritesini sarsıntısız sürdürdüğü malumdur. Mustafa Kemal'in, bu Otorite altında zaman zaman kımıldanışları olsa da, Şefine daima itaatlı kaldığı ve onun tarafından aranmak, ondan iltifat görmek için, ruhi atılışlara fırsat aradığı da bir gerçektir. Ama şimdi Moskova'dan gelen ses, Mustafa Kemal'i ürkütür. Sakarya muharebesi sonuna kadar da ürkütecektir. Ondan sonra ise artık, herkes kendi yerini almış ve yollar ayrılmış olacaktır.

Enver Paşa uzun mektubunda, Avrupa hükümetlerinin vaziyetleri hakkında birtakım bilgiler vermeye çalışır. Bunlar, bilinen şey-

lerdir. Ve hiç bir yeni unsur getirmez. Sonra Avrupa'da İngiliz aleyhtarlığının güçlendiğini, Fransa'nın İngiliz aleyhtarlığına yöneldiğini, bu gelişmenin bizim mevkiimizi güçlendirdiğini yazar. Yazar ama, aslında bu birbirlerine karşı denilen galip kuvvetler, Anadolu da dahil, Türk topraklarının taksimi ve Osmanlı devletinin fiilen bir Hint Maharacılığı haline düşürülmesini belgeleştiren Sevr Antlaşması tasarısında, pekâlâ birleşebilmişlerdir.

Sonra Rusların vaziyetine geçilir. Yıllar süren muharebeler sonunda yıpranan Rusya'nın şimdi Almanya'dan silah satın almak istediğini yazar ve:

«— *Buna ben tavassut ettim!*»

şeklinde, izahı güç bir haber verir. Halbuki Alman yenilgisinden sonra galipler, Almanya'da değil silah sanayii, yahut Almanya'dan silah ihracı, hatta Alman topraklarında askeri muzika çalınmasını bile yasaklamışlardır. Ama aşağı yukarı bir yıl kadar, Cemal Paşa da bu Almanya'dan silah satın almak hikâyeye, teşebbüs ve seyahatleri ile, Afgan Emiri Amanullah Hanı ümitlendirecektir. Bu kelimeyi burada, Emiri oyalamıştır dememek için kullanıyorum. Kaldı ki Afganistan'a yol, ya Hint-İran İngiliz bölgesinden, ya Rus topraklarından geçebilirdi. Ve bu yolların ikisi de, Afganistan'ın silahlandırılması bahsinde kapalıdır.

Enver Paşanın mektubunda daha sonra gene "İslam İhtilal Cemiyetleri" İslam âleminin isyanı ve kurtuluşu gibi, köksüz, hayal oyunlarına girilir. Enver Paşa bu bahislerde, Mustafa Kemal'in gülmemiş olacağını sandığım haberler verir. Ve mektubunu:

Hürmetle gözlerinizden öper ve muvaffakiyetinize her zaman dua ederim, kardeşim efendim.»

sözleri ile bitirir.

Bu mektup, daha önce de yayınlanmıştır. Müsveddesi eldedir. Ama Çankaya köşkü Atatürk Arşivi'nde olması lâzım gelen ve evvelce orada olduğu anlaşılan aslının, şimdi orada olmadığına bildiriymiş olması, bir önemli vesikadan tarihimizi mahrum bırakmaktadır.

Mustafa Kemal'in 4 ekim 1920 tarihli cevabı, daha kısa ve sadedir. Cevap:

«Kardeşim,

Avrupa umumi ahvaline ve Şarkta icrasını tasnım ve tasavvur ettiğiniz teşkilat ve teşebbüsata dair, Moskova'dan gönderdiğiniz mektubu aldım.»

diye başlar. Avrupa ahvali ile Şarktaki milli hareketlerin birleştirilmesi görüşlerinde mutabıktırlar. Ama bir de tavsiyesi vardır. Realist bir tavsiye:

Üzerinde durulması gereken bir nokta, Türkistan, Afganistan, Acemistan gibi İslam memleketlerinde, henüz rüşeym (tohum) halinde bulunan mesai ve icraatın ve bu hususta ittihaz edilecek emellerin ve maksatların, Rusları şüphe ve endişeye sevketmemesi için, Pan-islamizmin meydana vurulmasından çekinmek icabedeceği hususudur. Ankara Hükümeti, muvaffakiyetlerinize ait teşebbüsat ve icraat hakkında muntazaman verilecek malumat ve tafsilata her zaman intizar eder. Cemal Paşanın Moskova'dan Taşkent'e giderken yazdığı mektuba cevap verilmiş, ancak kendisinin istediği Zabitan heyeti (Subaylar) devamlı faaliyette bulunan Garp ve Cenup cephelerimizdeki ihtiyaç dolayısıyla, itizar beyan edilerek gönderilememiştir. Ayrıca, bir mektup da, Almanya'da Talât Paşaya gönderilmiştir. Cenab-ı Hak cümlemize muvaffakiyetler ihisan eylesin.»

İmza, "Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal"dir. Ve bu mektup, Enver Paşanın harekât ve teşebbüsatına hiç bir destek vadetmez. Demek ki Mustafa Kemal serbesttir. Tabii de öyle olacaktır. Onun bütün gayreti, Rusya'dan silah ve para yardımındadır. Azerbaycan Milli (Müsavat) Hükümetinin tasfiyesi ve Kuzeydoğu sınırlarında Azerbaycan toprakları ve dolayısıyla Sovyetlerle sınırdaş olmak, daha sonra Taşnak-Nasyonalist Ermenistan'ın da ortadan silinmesi, bu yardım imkânlarını artırmaktadır. Enver Paşa, Mustafa Kemal yazışmaları daha sonra da devam edecektir. Ama Enver Paşanın sert eleştirileri şeklinde...

Hele mesela, Halil Paşa Ankara Hükümetince, Trabzon'dan çıkmaya mecbur edilince, Enver Paşanın bu harekete karşı tepkisi ve hiddeti en son haddine varacaktır. Bu hadise üzerine Mustafa Ke-

mal'e yazdığı mektup, bu mektubun başlangıcındaki nezaketi daha aşağı satırlarda kaybedecektir. Mektubun sonu mealen:

«... Siz ne yaparsanız yapınız, geleceğiz, oradayız...

havası içinde bitecektir. Gene bu vesile ile yazdığı diğer ve kısa bir mektup ise, daha ağır cümleler taşır. Bunu burada vermiyoruz. Bu, son mektuplaşmaları olur...

*
**

HESAPLAR VE ÖRGÜTLER

Moskova-Berlin yolculuğu intizama girince, bir defasında Enver Paşa Berlin'den Moskova'ya 8-10 arkadaşı ile beraber döner. Bunlar, Moskova'da toplanacak İslam İhtilal Cemiyetleri Kongresinin çoğu Kuzey Afkiyalı üyeleridir. Sonra bu örgüt, Almanya ve hatta Vehip Paşanın başkanlığında Roma'da merkezler açacak, ama her şey rüzgâr gibi esip gidecektir. Ruslar, bu konuda Enver Paşaya geniş para yardımları yaparlar. Hatta bir zaman gelecek, Avrupa'da ihtilalciler, onun Moskova'dan göndereceği paralar veya paraya tahvil edilmek üzere yollayacağı mücevherlerle geçineceklerdir.

Bu paraların veya mücevherlerin sarf tarzı hakkında Enver Paşanın yazılı mektupları vardır. Talât Paşanın ölümünden sonra, Avrupa'daki İttihatçıların işlerini idareye Ziya Bey memur edilir. Ziya Bey, evvelce Berlin Sefaretimizde görevliydi. Ayrıldı. Diğer İttihatçılara katıldı. Bir Paşanın oğlu olan bu zatın, iyi yabancı dil bildiği, bir siyasetçiden ziyade, bir işyürütücü, idareci olduğu anlaşılıyor. Gönderilen para ve mücevherler, bir kurye vasıtasıyla Naciye Sultan ve Enver Paşanın kardeşi Kâmil Bey eliyle merkeze intikal eder. Orada listeye göre sarfedilir. Bu listelerden birinin suretini veriyoruz. Fakat bunu Ağabeyisi Enver Paşaya gönderen Kâmil Bey, ilişik mektubunda, Ağabeyisinin sağladığı bu yardım ve geçim vasıtalarına rağmen Berlin'deki bazı arkadaşlarının, gene de kendisinden memnun olmadıklarını, aleyhinde konuştuklarını yazar. Bunlar, vatancidâlığın (vatandan kopmuş siyasi göçmenliğin) bizim yakın tarihimizin, benzeri safhalarında görülen ruh depresyonlarıdır. Altında Kâmil Beyin imzasını taşıyan liste, Enver Paşanın Moskova'dan gönderdiği para

veya onun talimatı dahilinde paraya tahvil edilen mücevherler gelirin, mesela ocak ayı içindeki (1921 olacak) dağılışını göstermektedir:

Mark

10.000	Berlin merkezine ocak ayı için fazla tahsisat
11.000	Talât Paşa
15.000	Sultan Efendi (Enver Paşanın eşi)
6.000	Cemal Azmi Bey
6.000	Azmi Bey
6.000	Rüsuhi Bey (eski Hariciye Nazırı)
6.000	Baha Bey (Bahaettin Şakir)
6.000	Ilyas Bey
2.500	Şekip Arslan Bey
14.000	İstanbul'a
15.000	Gazete
6.000	Cemal Paşa
6.000	Bedri Bey
<hr/>	
109.500	
6.000	Ziya Bey
<hr/>	
115.000	Mart ayı için 115.500 bakiye mark alınmıştır.

— Kâmil —

Enver Paşa mektuplarında, o sırada Moskova'da kendisi için 10 altın kadar aylık ayırdığını yazar. Listede yer alan gazeteden maksat, "İslam İhtilal Cemiyeti" adına çıkarılmasını istediği "*Livâ-i İslam = İslam Bayrağı*" gazetesi olacak. İstanbul'a gelince, Enver Paşa, İstanbul işi hakkında çok saf tahayyüller ve inanışlar içindedir.

Onun eski tarihli bir mektubunu burada, Enver Paşanın bu saf inanışlarını aksettiren bir belge olarak veriyoruz:

8 mart 920

«Kardeşim efendim,

13 tarihli lütuflamenizi aldım. Arkadaşlara yardım tabii bir vazifedir. Mamehîh, iltifatınıza ayrıca teşekkür ederim. Mamehîh için son aldığı şekil, bu tedbirlere hacet kalmayacağını gösteriyor. Paris'te bulunan bir Alman dostumuz da, bu hususu

بالسرارة	...
تعداد...	...
مخصصات	...
مخصصات...	...
مدارس و...	...
قروض	...
موقوفات	...
بلاياح	...
اینگوشه	...
مكتبه...	...
استاذان	...
خان	...
مردمان	...
خدمت...	...
<hr/>	
	1.900
	700
	1100

Unver Paşa tarafından Moskova'dan gönderilen ve Almanya'daki İtilahatçılar yakınlar arasında dağıtılan aylık tahsisat

teyit etti. Mamañih ihtiyaten bir müddet, bulunulan mahallerden uzaklaşmayı tavsiye ediyor. Neyse, zatıaliniz biraz İsviçre'de kalırsanız fena olmaz. Ben inşaallah pazartesi günü malun mahalle hareket edeceğimi umuyorum.

Istanbul'da Kara Vasıf Beyden bir mektup aldım. Yüzde 95 vaziyete hâkim olduklarını, fakat bütün Asya'nın, Pan-islamizm, Turanizm hareketlerine bağlı olduğunu, tayyare vesaireye ihtiyaçları olduklarını ve benim mümkünse. Türkistan ve Kafkasya hareketlerini bizzat idare etmemi ve Suriye, Irak'ın, ellerinde olduklarını bildiriyor. Her halde fena havadisler değil.

Vasıtada yalnız bir yer var. Şimdilik yalnız ben gideceğim. Sonra karara göre, arkadaşları aldıracağım. Sâi Beyin (Talât Paşa) avdet etmesine göre, belki görüşmemişsinizdir. Şimdilik gözlerinizden öper, arzı hüürmet eylerim. Kardeşim.»

Ali

Bu mektup Cemal Paşaya yazılmış olacak. Üslup da bunu gösteriyor. Fakat bu mektupta mühim olan, İstanbul'da Kara Vasıf Beyin haberleri, iddiaları ve Enver Paşanın da bunları, her halde ciddiye almasıdır. İstanbul'a gönderildiği anlaşılan para da, işte bu Kara Vasıf örgütü içindir. Bu örgütün adı o vakit "Karakol Cemiyeti" idi. Ve Kara Vasıf, yalnız İstanbul'un değil, İran'ın, Irak ve Suriye'nin ellerinde olduğunu yazıyor. Asya işlerinin başına, Enver Paşanın bizzat geçmesini istiyor. Bunlar, hayali de aşan şeyler. Yıl, 1920 martıdır. 16 martta İstanbul fiilen işgal edilmiştir. Anadolu'nun, Asya'nın, Rusya'nın, İran'ın, Turan'ın halleri de malumdur...

Bütün bunlar da şunu doğrular ki, İttihatçı Liderlerin, yurttan ayrılırken, "Avrupa'da bir köşeye sinelim, bizim siyasi hayatımız bitmiştir" şeklinde çoğunlukla kabul ettikleri hareket tarzı uygulanamamıştır. Giriştikleri işlerde yönsüzlük, hedefsizlik ve çelişki aşikârdır. Bu görüşümüzü, bu bahse girerken de belirtmiştik. Verdiğimiz belgeler ve naklettiğimiz sahnelerle, sanıyorum ki bu görüşü doğrular.

Bu para bahisleri için, daha birçok liste ve yazışmalar verebiliriz. Mesela Enver Paşanın, o sırada Moskova'da bulunan Halil Paşaya Berlin'den yazdığı mektubunda ve Sovyet Hariciye Komiseri Yardımcısı Karahan'dan 200.000 ruble olarak talimatı dahilinde kulla-

nılmasını bildirdiği mektubu, General Sami Sabit Karaman'ın «*Enver Paşa ve Milli Mücadele*» isimli eserinde yayınlanmıştır. Enver Paşanın Batum'dan Ziya Beye olan talimatından ise, bazı parçalar verebiliriz:

Batum: 5 Eylül 921

- «1 — *Gelecek aydan itibaren ayda bir yayınlanmak üzere (Lîvâ-ül İslam) için Berlin Merkezine 10.000 mark veriniz.*
- 2 — *Istanbul'a (Kara Vasıf Beyin Kaakol Teşkilatına) her ay gönderilen 6.000 markın 20.000 marka iblağı ile, Talât Paşa merhumun ailesine verilen para da dahil, İstanbul'a mahiye 20.000 mark verilmesi. Her üç ayda bir Batum'da Halil Paşaya mizanın gönderilmesi.*
- 3 — *Başta Kemal Bey (Kara Kemal) olmak üzere, Malta'dan firar eden arkadaşlarımız için, Münih'te bulunduğu anlaşılan Kemal Beye 40.000 mark gönderilmesi.»*

10 Kasım 921

Diğer bir listede şunlar var:

— (Osmanlı lirası ve mark olarak) —

14.436 mark	Azmi Beye (3 Ocak 336)
5.000	Kaymakam Ali Bey (Ali Çetinkaya) ailesine (9 Ocak 336)
5.000	Paşabahçelli Şükrü Beye (eski Yaveri) (9 Ocak 336)
20.000	Asılan Nusret Bey çocuklarına mektep masrafı (14 Ocak 336)
5.000	Binbaşı Saffet Beye (Arıkan) (14 Ocak 336)
5.000	Binbaşı Teflik Beye (14 Ocak 336)
90.000	Malta'ya gönderilmek üzere bilvasıta (22 Şubat 336)
5.000	Talât Paşa merhum ailesine (29 Nisan 336)
150.000	Mükerrer tediye (merhumun hemşiresine, keza) 336 senesi Teşrinisani ayında gelen havale 337 senesi zarfında gelen yekûnu 252.000 mark,
12.000	» Rûsuhi Beyin aylığı.

Şunlar da Enver Paşanın İslam ihtilali gayesi ile ilgili talimatındandır:

«*Berlin'de Heyet-i Merkeziyeden Kâmil Bey kardeşimize, Hindistan Teşkilatı namına bu kere Berlin'e hareket eden*

Bedri Bey kardeşimize, 30.000 mark tesviye ediniz. Bu para tamamen Moskova'da Merkezi Umumice temin edilmiş olduğundan, kendisinden alınacak makbuzun, Merkezi Umumiye gönderilmesi lâzımdır.»

5 Temmuz 1921 — Ali —

Büyük müdür
(İslam İhtilal Cemiyeti
Umumi Merkezi)

«Merkezi Umumi masrafta için 90.000 mark aldık.»

Ali Rüstem
(Enver) (Dr. Nazım)

Merkezi Umumi kasasına:

«Cemal Paşa ile görüşmek üzere Rüstem Bey Afganistan hududuna gidiyor. Yerine Şazi Bey (Küçük Talât Bey) imza edecektir.»

Ali

«İşleyecek maaşlardan malisup edilmek üzere, Bahattin Şakir Beyin üç aylık maaşı olan 18.000 mark'ın avans olarak kendisine verilmesine karar alındı.»

(Ziya) (Cemal Azmi) (Rüsluhi)
ve diğer bir imza.

Berlin'de Merkezi Umumi kasasına:

«Küçük Talât Bey biraderimize verilmek üzere İstanbul merkezine 5.000 mark gönderiniz.»

Ali
(Havale verildi)

Şimdi bir de Prof. Hikmet Bayur'dan şu parçayı nakledeyim:

«Rus hükümeti, Mustafa Kemal'i kendi işine gelecek surette bir barış yapmaya zorlamak için. Enver'i ona karşı bir tehdit vasıtası olarak kullanmak kararındadır.»

Halil Paşa, Enver'e gönderdiği 16 Ocak 1921 günlü mektubunda, Karahan'ın kendisine bir gün önce kurye ile 500.000 mark gönderdiğini ve bu paranın sarf suretinin "emrinize tabi olduğunu" söylediğini yazar. Enver'in 28 Ocak tarihli karşılığı önemi-

lidir ve Talât Paşadan ayrılma kararını açığa vurmaktadır:

"500.000 mark, şu Azerbaycanlıların parasından artakalan kısım olacaktır. Bunu alınca, kısmen elimizde ihtiyat olmak ve kısmen de Berlin ve İstanbul merkez vesaireye sarfetmek üzere saklayacağım."

Bundan sonra Enver, Karahan'a, Azerbaycan istikrasından 200.000 Çar rublesi verilmesini yazdığını bildirir.» (1).

*
**

VATANDAN KOPUNCA VE SİYASİ GÖÇMENLİK

Enver Paşanın mektubunun ikinci kısmı, başka ilginç ruh halleri açıklar:

«Şiikrii'ye (eski Yaveri. O sırada Anadolu'da ve Lazistan bölgesinde) yazdığım talimat, memleket dahilinde, doğrudan doğruya bize bağlı arkadaşlar arasında, bir Parti teşkilatı yapmak ve bu teşkilatı icabında, memlekette vaziyete hâkim olacak şekilde hazırlanmaktadır. Ben, şimdi Talât Paşa ile çalışıyorsam da, artık bir emri ile kendi etrafında toplanacak olanların aleti gibi değil, belki icabında kendi vaziyetimize hâkim olacak bir şekilde, gelecek için hazırlanmamız taraftarıyım. Bu maksatla, "İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı" teşkilatını, doğrudan doğruya kendi elimde bulunduruyorum. İstanbul'da teşkilat da yaptık. Ben her halde, Mustafa Kemal'le çalışmayı, bizim eski kı-

(1) Bu parçalar, Prof. Hikmet Bayur'un "Mustafa Suphi ve Milli Mücadele'ye Elkoymaya Çalışan Başlı Dışarda Akımlar" başlığı ile, Türk Tarih Kurumu-Belleten, cilt XXXV. ekim 1971, sayı 140'tan alınmıştır. Bayur, yukarıda bahsi geçen Markları, altın olarak alır ve bunların 27.000 kûsur Osmanlı altınına eşit olduğunu yazar. Ancak ve verdiğimiz mark tahsisleri listesinde de görüldüğü gibi, para tahsislerinin kâğıt mark olması gerekir. Moskova'dan altın, yalnız Anadolu'ya gönderilmişti. Kaldı ki Enver Paşa da Berlin'e mektuplarında, hep kâğıt mark veya kâğıt mark'a tahvil edilmesi gereken mücevherlerden bahseder. Bu tahvil tahminlerini de hep, kâğıt mark olarak gösterir.

lıbıkla çalışmaktan iyi buluyorum. Mamaşih, şimdi hazırlık devridir. Hiç birisine karşı, bahusus memleketin bu vaziyetinde, harp ilan etmek niyetinde değilim.»

Yukarıdaki satırların aksettirdiği bütün hava ve ruh hallerine de, topyekûn, Vatandan kopmuş olmak, yani vatancüdâlık depresyonu veya bunalımları demek, en doğru olsa gerek. Evet, Vatancüdâlık... Ve bir defa vatandan kopulunca, iç âlemimizde şuur gücü zayıflar. Şuuraltının derinlere itilmiş küçüklükleri, yani kinler, garazlar, nefretler, küçük görmeler, ucuz suçlamalar ve hepsinin içinde de, bizzat basitleşmek, iç âlemimizi küçük ölçülere ve değersiz hükümlere kaptırmak kaçınılmaz bir hal olur.

Hele nefsimizi murakabe edecek bir ruh disiplininin, yani bir iç âlem kültüründen yoksunsak veya bu alanda zayıfsak, bu şuuraltı şeytanları, hemen harekete geçerler. Ve evvela, bizim sağduyumuzu zaptederler.

Mesela Enver Paşanın yukarıda işaret edilen hareket ve kararları da, bu Vatandan Kopma ve artık, nereye kadar inilceği belli olmayan kaygan zemin üzerinde, belki de farkında olunmayarak iradenin hâkim olmadığı sürüklenişlere bir misal teşkil edebilir. Alınan paralar, verilen yerler bellidir. Fakat beslenen ümitler ve beklenen gelecekler, aslında bir illüzyon niteliğinden başka değer taşımazlar. Ama onlara inanırız. Ve zannederim ki, talihimizin efendisi biziz. Halbuki, kaderimizin ipleri, bizim değil, haydi en hafif tabiriyle söyleyelim; kör talihin, kısacası asi kaderin elindedir. Nitekim olayların akışı ve neticeler, bunu gösterecektir.

Zaten bizim yakın tarihimizde ve taa 1860'larda Genç Osmanlılar veya Yeni Osmanlılardan başlayarak, yurt dışına çıkmak zorunda kalan bütün Siyasi göçmen gruplarında, yabancı veya hasım keselere el açmak talihsizliği müşterektir. Mesela Genç Osmanlıların, bir idealist değil, Padişaha karşı bir baskı hedefi güden Mısırlı Mustafa Fazıl Paşanın altınları ile aşırı beslenmeleri (bu konu, birinci cildimizde işlenmiştir) daha sonra Genç Türklerin. aynı Paşanın oğlundan para almaları, hatta bu arada, güya mücadele ettikleri Abdülhamit'in Başhafiyesi (Baş istihbaratçısı) Ahmet Celâlcettin Paşadan para yardımları görüp, küçültücü minnet mektupları yazmaları, tabii

hazin bir katedir. Bunlara, saraydan memuriyet kabul edenleri de ekleyebiliriz.

Aynı hal, bu sefer ve 1908 ihtilalinden sonra, Genç Türklere karşı çıkan bazı muhaliflerin, yurt dışındaki davranışlarında da böyle stirmüştür. Mesela, güya İttihatçılarla mücadele eden, halbuki sonra yurt dışına onların para yardımıyla gönderilip, onlardan aylık alan Dr. Rıza Nur ve Ali Kemal gibi insanların da alın yazısı böyle olmuştur. Gerek dengesiz bir adam olan Ali Kemal'in, gerek tipik bir ruh hastası olan Dr. Rıza Nur'un bu yardımlara karşı, Cemal Paşaya yazdıkları aşırı minnet mektuplarından nünuneler, bu eserin ikinci cildinde verilmiştir.

Hulâsa yurt dışında siyasi göçmen olarak çalışmak zorunda kalan ve her türlü mihnetleri kabul ederek tavan aralarında yaşayan, mesela İtalyan, Bulgar ve Rus ihtilalcilerinin şahsiyetlilik ve karakter nünunelerine, bizim siyasi göçmenlerimizde rastlanmaz.

*
**

NELER DÜŞÜNÜYORLARDI?

Enver Paşayla Cemal Paşa ve arkadaşları artık Rusya'dadırlar. Gerçi bu iki arkadaşın birbirleriyle buluşmaları orada da mümkün olmaz. Yolları, her nedense daima birbirinden ayrılır. Ama daima mektuplaşırlar. Ve şimdi mektuplaşabilecekleri bir başka eski arkadaş da vardır: Ankara'da Mustafa Kemal Paşa! Onunla da yazışacaklardır. Ve biz bu yazışmalardan, iki ayrı ülkede, iki ayrı ruh âleminin havasını okuruz. Moskova'dan gelen mektuplarda, hayaller ve tasavvurlar dile gelir. O hayaller ve tasavvurlar ki, realitelerle hiç ilgileri görülmez. Ankara'da ise, realitelerin emrettiği bir mücadeleyi, Son Türklerin, Son Topraklarında organize etmeye çalışan, yani bir ölüm ve kalım davası içinde olan bir M a n t ı k a d a m ı'nın, kafa çarkları işler.

Enver ve Cemal Paşaların bir şeyler aradığı Rusya'ya gelince? O günlerde bu ülkede, İç Savaş bile tam sona ermiş değildir. Ama, işin sonu belli olmuştur. Çar Generallerinin, dış müdahalelerin teşkilatlandırdıkları İhtilal aleyhtarı ordular fiilen güçlerini gitirmişlerdir. O halde şimdi söz, İhtilal Liderlerinin olacaktır. Ve Enver

Paşa ile arkadaşları, bunlarla bir müşterek dil, bir hedef birliği ile arkadaşları, bunlarla bir müşterek dil, bir hedef birliği bulacaklardır. ne olabilir? İşte meselenin can damarı buradadır. Moskova ile konuşmalarında elbette, artık, Turan'ın, Türk âleminin kurtarılmasından bahsedemeyeceklerdi. O halde, İngilizlere karşı İslam âleminin ayaklandırılması işi ele alınacaktır. Şu halde, Hindistan'da, İran'da, Afrika'da isyanlar, ihtilaller çıkarılacaktır.

Demek ki Enver Paşa, Cemal Paşa ve arkadaşları; bu mücadeleyi organize edeceklerdi. Artık bu slogan kullanılır. Cemal Paşa, Hindistan ihtilalini yapacaktır. Halil Paşa Doğu Türkistan'da ihtilaller çıkaracak, hatta İran'da ihtilaller yapacaktır. Enver Paşa Türkistan ihtilalini yapacak, denir ama, bu biraz dumanlı bir slogandır. Çünkü, o devrede, artık Çar saltanatı yıkılmıştır. Çarlığın esaretindeki Rus olmayan bölgelerde, milli gayeler etrafında ülkeler, hükümetler belirmiştir. Türkistan'da da o sırada, milli hükümetler kurulur. O halde Türkistan, kimin için, kimin hesabına ve hangi esaretten kurtarılacaktır? Evet, bu biraz karışık bir kavramdır. Ama biz, konuya girmeye çalışalım... Cemal Paşanın Moskova'dan, 11 haziran 1920 tarihi ile Ankara'da Mustafa Kemal Paşaya yazdığı çok uzun mektubundan, şu parçaları alalım:

«Kardeşim Mustafa Kemal Paşa,

Haziranın ikinci çarşamba gününü buradan, Rusya hükümetinin sizin mektubunuza verdiği resmi cevabı hümil olarak hareket eden Kurye Zabiti İbrahim Efendi vasıtasıyla, size muhafazalı bir mektup yazmışım. O mektubumda biraz bahsettiğim veçhile, benim Türkistan, Afganistan ve Hindistan dahilinde faaliyet göstermekliğim, Rusya hükümeti tarafından kabul olundu. Ben, o taraflarda, Halil Paşa da İran taraflarında (1) faaliyet göstererek, asırlardan beri zulüm ve istibdat altında yaşamakta olan Şark akvamını, İngiliz istibdat ve zulmünden kurtarmaya çalışacağız.

Hilafet makamı hakkındaki bağlılık ve hüürmetleri pek yük-

(1) Halil Paşa evvela, Çin Türkistanı istikametinde bir yolculuk deneyecek, sonra İran üzerine, kâğıtta kalan hesaplar yapacaktır.

sek olan Afgan Emiri hazretleri ile bütün Afganlılara, İslam Hilafetinin ve Garp Türklerinin maruz kaldığı tehlikeyi anlatarak, Anadolu'da teşekkül eden Türk ihtilal hükümetinin, bütün İslam âleminin manevi yardımına mazhar olduğunu anlatacağım. Maiyetimde on kadar zabıt (subay) ile, 15 kadar silahlı er ve astsubay bulunacak. Taşkent'e varınca Kabil'de Afgan Emirine telsizle müracaat edeceğim. Sonra Kabil'e varıp, Emir hazretleri tarafından kabul edilmeliğimi rica edeceğim. Ve konuşmamızda, bu yolda dil kullanacağım.

Afganistan'a varmaktaki hakiki maksat, Hindistan ihtilalcileri ile temas kurmak ve Hindistan'da gayet büyük ve mühim, ihtilal hazırlık ve teşkilatı vücuda getirmektir. Bu hareketin başında ben bulunacağım...»

Bu satırlardan sonra Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşaya yazdığı o uzun mektubunda, sanki her şeyi oldu bitti sayarak Mustafa Kemal'e, hatta yarı rica, yarı emir üslubu içinde isteklerini sıralar. Belli ki bu sayfalar, gecenin geç saatlerinde, ortalıktan el ayak çekildikten sonra, oda kapısı kilitlenip, bir nevi rüya âlemi içinde yazılmıştır. Evvela bu "bu mektubu alır almaz", Mustafa Kemal'den, Bâkû üzerinden Afgan Emirine hemen bir telgraf yazmasını ister. Ve ilave eder:

«Telgrafımızda şöyle bir lisan kullanacağız:

Türkiye'nin ve İslam Hilafetinin uğradığı elim vaziyeti, zat-i Emirânelerinize arz etmek için. Afganistan'a gelmekte olan Cemal Paşanın, yüksek makamınızca, iyi kabule mazhar olmasını rica ederim.»

Sonra istekler sıralanır: Kendisi, Afgan ordusunun ıslahı ve düzenlenmesi vazifesini üstüne alacaktır. Bunun için tabii bir kurmay heyetine ve askerlere ihtiyaç olacaktır. Bunların Mustafa Kemal tarafından hemen seçilip, kendisine gönderilmesini ister. İsteddiği isimleri de bildirir. Bunların hepsine, altın olarak verilecek maaşları, ödenecek masrafları, sağlanacak rahatlıkları sayar. Ama bunların Bâkû'ya kadar, Mustafa Kemal masraflarını karşılamalıdır. Maaşlar hakikaten çekicidir.

Sonra daha bazı istekleri vardır: En iyisi, kendisini Mustafa Kemal, Afganistan'da Ankara Hükümetinin Sefiri olarak tayin etmelidir. Yahut da kendisiyle beraber Afganistan'a götüreceği ve eski İttihatçılardan İstanbul Polis Müdürü Bedri Bey, Ankara'nın Sefiri tayin edilmelidir. Hem zaten Afgan Emiri Ankara'dan bir Sefir istemişti ya? O halde bu, pekâlâ Bedri Bey olur. Ve başkasının tayinine ihtiyaç kalmaz. İtimatnameyi de, gönderilecek kurmaylar heyeti eliyle yollayıcmalıdır. Sonra gene birtakım istekler sıralanır. Eski Yaveri İsmet İstanbul'da veya Avrupa'da ise, buldurulup kendisinin yanına gönderilmeli ve cebine de yol parası, harçlığı verilmelidir. Nihayet bu uzun mektup:

«Sizin de sureti mahsusada gözlerinizden öperek, yazılarıma son veririm kardeşim.» (1)

diye biter...

Halbuki Cemal Paşanın Kabil'e gideceğinden henüz Afgan Emirinin dahi haberi yoktur. Ama Cemal Paşa, oradaki kadrosunu maaş miktarları da belirtilerek düzmüş görünür. İş kalmıştır Hindistan ihtilaline?

Bir gerçekçi ve bir mantık adamı olan Mustafa Kemal'in bu sayıları okurken, Makedonya'dan beri tanıdığı Cemal Paşa hakkında uyanan düşüncelerini, yüzünün ifadeşini tasavvur etmek mümkündür. Zaten istenenlerden, tabii hiç birini yapmaz. İleride Cemal Paşaya, bazen hafiften, bazen de sert bazı kısa mektuplar yazmayı da esirgemez. Ama bir gün gelecek ve Moskova'da Sefirimiz Ali Fuat Paşaya:

«Bunlar, harekât-ı serseriyâne! Bunlar böyle giderse. Seferthane ile temaslarını kesin!»

diye yazacaktır. O safhaya geleceğiz.

Cemal Paşa aynı gün, aynı tarihle, (11.4.920) Berlin'de Talât Paşaya da bir uzun mektup yazar. "Moskova istasyonuna mayısın 27'nci günü, saat 11'de vardık..." şeklinde başlayan bu mektup Cc-

(1) Bu mektubun ve vereceğimiz benzeri mektupların asılları, Türk Tarih Kurumu'nda kurulan Cemal Paşa Arşivi'ne intikal ettirilmiştir.

mal Paşanın, bir türlü yaşlanmayan ruh âlemini, bir daha canlandırmak bakımından ilginçtir. Zaten Cemal Paşa bu yolculuğu, Mustafa Kemal Paşaya yazdığı başka bir mektupta, gene film sahneleriyle süslemiştir. Anlaşılan şudur ki, Talât Paşanın Berlin'de Bolşevik Liderlerinden Karl Radek ile yaptığı konuşmaların neticelerinden olarak Cemal Paşa da, yanına Bahaettin ve Cemal Azmi Beyleri alarak, Almanya'da Ştetin limanından yola çıkar.

Talât Paşaya ve "Paşacığım" hitabı ile başlayan mektupta, üç kişinin nihayet Moskova'ya varışları, Bedri Beyi garda ve eşyalarının başına bırakıp, kendisinin Bahaettin Şakir'le Hariciye Komiserliğini sora sora bularak oraya gidişleri, orada Karl Radek'in kâtabi Rozenberg'e müracaatları, kâtabin Radek'e telefon edişi, Radek'in araba göndermesi, eşyaların istasyondan alınışı ve misafirhaneye yerleşme fasılları, hep sıralanır. Ama Cemal Paşa, gene de sahneleri süsler:

«Hakiki isimlerimizi vermemiz, Rozenberg'in üstünde yıldırım tesiri yaptı...»

Neyse, evvela tabii Radek'le görüşülecektir. Sonra Vaznejnski adında bir görevli ile konuşulur. İki gün sonra da Hariciye Komiseri Çiçerin, kendisini kabul eder. Misafir edildikleri binada, Enver Paşanın Amcası Halil Paşa da vardır. Bâkû üzerinden gelmiştir. Sivas Kongresi günlerinden beri, Mustafa Kemal Paşanın şahsi müsaadesi ile, Ruslarla temasa memurdur. Anadolu'nun bir temsilcisi gibi tanınır. Fakat o günlerde artık bu vazifeyi Ankara, onun üzerinden alır. Zaten kısa bir süre sonra, Ankara Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Murahhas Heyeti Bekir Sami, Yusuf Kemal Beyler ve diğerleri Moskova'ya varacaklardır.

Halil Paşa, Cemal Paşa ve arkadaşları ile, daha sonra Türk Heyetinin ve Enver Paşanın da misafir edilecekleri bu bina, Kremlin karşısındadır. Moskova Çayı kenarında, eski şeker krallarından birine ait olan bir büyük konak veya küçük bir saraydır. O devre ait ve Türklerle ilgili hatıraların hepsinde bu binadan bahsolunur. Nitekim daha ileride, bir mayıs günü Enver Paşanın bu sarayın pencere veya balkonundan bakıp da, Kremlin meydanından akan insan sellerini seyrederken, konağın kitaplığından aldığı bir Napolyon al-

bümü üzerine kırmızı mürekkeple yazdığı çok enteresan duyguları, bu sayfalarda izleyeceğiz. Burası, Sofiska Nabercjna'da bir "Yabancılar Misafirhansı"ydi. Şimdi de ayaktadır.

Ne ise Cemal Paşa ve arkadaşları yerleşirler. Çiçerin görüşmesinden önce, konakta Radek, Vaznejnski, Cemal Paşa ve Halil Paşa aralarında bir toplantı yaparlar. Cemal Paşanın davası şudur:

«— Biz, hem Anadolu İnkılap Hükümeti namına, hem de kendi arkadaşlarımız namına, Rusya Hükümetine ittifak teklif etmeye geldik!»

Fakat Sovyetler Hükümeti, Cemal Paşalar daha oraya gelmeden, Mustafa Kemal'in mesajını almıştır. Bir gün önce cevabını da vermişlerdir. Mustafa Kemal, Halil Paşanın o güne kadar süren bir nevi Ankara'yı temsil sıfatını kaldırmıştır. Hatta bu temasları şimdilik. Kurye Subayı İbrahim Efendi adında birinin takibedeceğini de bildirmiştir. Bu sebeple, Anadolu İnkılap Hükümeti adına ittifak teklifi hakkı, artık bahis konusu değildir. Kendi arkadaşları adına istenilen işlere gelince? Cemal Paşa şöyle konuşur:

«Mustafa Kemal meselesine halledilmiş nazarı ile bakıyoruz. Şimdi bizim şahsen yapabileceğimiz diğer bir teklif var: Biz, İngilizlerin elinde esir olan Şark milletlerini kurtarmak istiyoruz. Sizce de İngilizler, Kapitalist âleminin alemidir. İngiliz siyaseti, dünyadaki milletleri esir etmek gayesini güdüyor. Sizler ise, dünyadaki milletleri, herhangi bir milletin esaretinden kurtarmak istiyorsunuz. Ve alelumum işçileri, işverenlerin zulmünden kurtarmaya çalışıyorsunuz. O halde, aranızda, ölüm-kalım mücadelesi var. Biz de, aynı gaye için ölüm-kalım mücadelesine çıktık. Türkiye'de bu mücadelelere, senelerce öncülük etmiş bir hizbin, nazif azalarındanız. Bu münasebetle Şarkta ve Şark Müslümanları arasında, şahsi nüfuz peyda etmişizdir. Bu şahsi nüfuzlarımızdan istifade ederek, İngiliz zulmü altında inleyen Şark milletlerini kurtarmaya çalışacağız. Mesela, Halil Paşa İran'ın kurtuluşuna tahsis olunacak teşkilat ve teşebbüsünün başına geçerse, ben de, Hindistan'ın kurtarılmasına ait teşebbüslere pişvalık (Önderlik) ederim.»

Görünüyor ki Cemal Paşanın Sovyetler hakkındaki bilgileri de, Hindistan hakkındaki bilgilerinden hiç de ileri değildir. Hindistan hakkında acaba tek eser okumaya vakit bulabilmiş miydi? Hindistan'ın yüzölçümünü, nüfusunu, etnik durumunu, dinlerini, dillerini biliyor muydu? Hayatında tek Hintli görmüş müydü? Bunların hiç birine elbette ki olumlu cevap verilemez. Ama Hindistan'ı ve halklarını İngilizlerden kurtarmak işini, âdeta çantada keklik gibi görebiliyordu.

Moskova hayatına bakışı ve Bolşeviklik hakkında bilgileri de tuhaftı. Mesela, 11 temmuz 1920 tarihli ve Almanya'da karısına yazılan mektubundan şu satırları alalım:

«Yarın, 12 temmuz pazartesi günü, Taşkent'e (Türkistan'ın başşehri) hareket ediyorum. Artık bu defaki karar kati olduğumu zannediyorum.»

«Burada hayat, hiç de bildiğimiz gibi değil. Herkes rahat rahat gezip eğleniyor. Gerçi yiyecek, içecek ve giyecekten biraz zahmet çekiliyorsa da, sokaklarda, hiç de çıplak ve paçavra-larla gezen insana tesadüf etmedim. Bu Komünizm idare tarzı, benim fikrime çok mülayim (yatkın) geliyor. Tam benim ruhumun kabul edeceği bir idare şekli...»

Sonra fiyatlar, para işleri, markalarını Almanya'da Rus rublesine çevirttikleri için zarara girdikleri kur farkı. Ama müteessif değil. İşte Cemal Paşanın Komünizm hakkında bilgisi! Ve ilave eder:

«Zira, burada göreceğim işlerin, o kadar faydalı olacağına inanıyorum ki.»

Sonra konaktaki hayat, kahvaltı, öğle, akşam yemeklerinin teferruatı vesaire... Biraz da havadis:

«Dr. Bahaettin Şakir, geçen cuma günü Halil Paşa ile beraber Bâkû'ya gitti. Bu defaki münasebatımızda, aramızda pek sert hadiseler geçti. Bütün içimdeki zehirleri, suratlarına karşı kustum. Bu kadar beyinsiz adamların. Parti Umumi Merkezine nasıl sokulmuş olduğuna hayret ediyorum. Biz tevekkeli bu hale gelmemişiz? İleride, kendileriyle beraber çalışmama imkân olmadığımı, bu efendilere güzelce anlattım.»

Ama, Dr. Bahacttin Şakir'i peşine takıp Moskova'ya getiren, Halil Paşayı, İran ihtilali Liderliğine tavsiye eden odur.

İleride bu işbirliğine zaten imkân olmayacaktır. Gerçi Cemal Paşa Afganistan'a gidecektir. Ama eldeki belgelerden ve onun el yazılı tasarılarından anladığımız şudur ki, onun orada ilk işi, Afganistan ile Sovyetler Birliği arasında bir Anlaşma, hatta İttifak niteliğinde bir tasarı hazırlamaktır. Bu tasarı eldedir. Ve içinde garip maddeler de vardır: Sovyetlerle Ankara Milli Hükümetinin Asya ve Hindistan üzerindeki bütün ihtilal ve kurtuluş mücadeleleri. Afganistan'ın merkezinde, bir teşkilatta toplanacaktır. Bu teşebbüslerde o devletler, bu teşkilatı aşmayacaklardır. Bu teşkilatın başında ise «Tanınmış bir Türk Generali» bulunacaktır!

Sonra Cemal Paşa Kabil'de, yalnız Afganistan'la Rusya değil, Ankara ile Türkiye arasında da "İttifak Antlaşması" tasarıları hazırlar. Bunların asılları eldedir. Ama bunlardan bu gök kubbe altında kalanlar da, işte bu müsveddelerden ibarettir. Çünkü Cemal Paşa, Kabil yakınında, Emir'in tahsis ettiği bir kasrda rahat bir hayat sürerken, bir gün gelecek, Afgan Emiri, İngilizlerle bir Antlaşma yapacaktır. Sonra da Enver Paşa Doğu Buhara'da Basımacı Harekâtına katılıp, harekât neticesiz görüldükten sonra da, Moskova'nın baskısına baş egecektir. Mart 1921'de ise, İngiliz-Rus Ticaret Antlaşması imzalanmış olacaktır. Ama Cemal Paşanın yazılarına göre, Afgan Emirinin, Bedri Beyle beraber Kabil'e varan Paşayı kabul ettiği renklidir: Emir bu kabulde. Osmanlılara olan sevgisini belirtmek için, başına bir kırmızı fes giyer. Sonra da Cemal Paşa ile, Hindistan'ı kurtarmak için bir de protokol hazırlarlar. Emir bunun altına, kırmızı mürekkeple imzasını atar. Ve der ki:

«— İşte bu kırmızı renk var ya?.. Bu, benim, İhtilalci olduğumun alametidir!»

Sonra Emir protokolü alır, katlar, cebine koyar...
Şimdi Enver Paşaya dönebiliriz...

TALİHİMİ SENİN TALİHİNE BAĞLAYARAK HAREKET EDİYORUM

Enver Paşanın, Moskova'ya varabilmek için giriştiği teşebbüsleri, uçak kazalarını, tevkifleri, cezaevlerini ve filmlerde gibi geçen serüvenlerini bir tarafa bırakırsak, onun nihayet hedefe varan seyahati, 1920 ağustosunda cereyan eder. Bu seyahatin merhalelerini, kendi mektuplarından takip edebiliyoruz:

2.8.1920 Berlin'de Laypzig istasyonu. Sabah 8.30'da hareket. İlk hedef, kısmen denizden. Königsberg. Şöyle yazar:

«*Yegâne sevdiğim Naciyecğim,
Yavrularımı ve seni, Cenab-ı Hakka emanet ediyorum.*»

6 ağustos, Königsberg. Öğleden sonra. Şöyle yazar:

«*Yolda trende, sandıklar üzerinde oturdum. Cici yavrularımıza ikişer bebek, birer top, bir kamyon satın aldım. Bebekleri kamyonu girdikleri zaman beraber sığarlar. Onlar öyle gülererek onlarla oynadıkça, sen de beni hatırla. Aranızda imişim gibi Jerahlarsın.*» (1)

Kendisini orada bir Alman subayı karşılıyor. Otele götürüyor. Açtır. Yatağına uzanır. Hayallere daldığını yazmaktadır:

«*Berlin'de tasavvur edilen kolaylıklar, yolculukta sarpa sarıyor.*»

7 ağustos Königsberg'te:

«*Naciyim, sen dua et de, Cenab-ı Hak. artık bu cezalara nihayet versin. Bakalım işin sonunu, bu defa nasıl kısmet edecek. Bu defa, tamamen senin talihine bağlayarak hareket ediyorum. Yarın 7.30'da ben ve Leo (yanına verilen Rus memuru), öğleden sonra da diğer arkadaşlar, Letonya hududunu geçeceğiz.*»

(1) O sırada yalnız iki kız çocukları vardı. 17 Mayıs 1917'de İstanbul'da, Kuruçeşme yalısında dünyaya gelen Mahpeyker, (şimdi doktor, İstanbul'da). İkincisi, Mütareke'de İstanbul'da doğan kızı Türkân (şimdi öğretmen, Ankara'da). Üçüncü ve erkek çocuğu Ali, 29 Eylül 1921'de Berlin'de doğacaktır. Mesleği, önce Türk ordusunda hava subayı, sonra yurt dışında serbest meslek, 1971 sonlarında Avusturya'da bir spor kazasında ölecektir.

Geçerler de. Alman subayı, hudut işlerini halleder.

9 ağustos. Kovno. (Diğer ismi Konas. Litvanya'nın merkezi). Temiz bir otel. Burada, Bolşevik Komiseri, muhafazasına memur Rus teğmeni, iki muhafız erle, bir muhafız milis eri, İhtilal Mahkemesi'nin bir üyesi ve refakatına verilen Leo ile yolcular kalabalıklaşıyor. Almanlar da, "mühim bir zate yazmış"lar. Saat sekizde Rusya sınırı geçiliyor. Eşine:

«Bir hafta sonra Moskova'da, haberinizi alırım.»

diye yazar.

Evvla otomobille Grodny'e, sonra da trenle Moskova'ya varılacaktır. 14 ağustosta Enver Paşa, artık Moskova'dadır:

Sofiska Naberejna, N. 1/14

«Naciyeciğim, efendim, sultanım;

Vilna'dan mektup yazdım. Minsk'ten de (Beyaz Rusya) geçtik. Königsberg'den hareketimizin 7'nci günü Moskova'dayız.»

Misafir edildiği Hariciye misafirler konağında, Ankara'dan gelmiş olan Hariciye Vekili Bekir Sami, Adliye Vekili Yusuf Kemal, Dr. İbrahim Tali, Erkânıharp Seyfi, Rizeli Osman Beylerle karşılaşır:

«Alelusul öpiştik.»

diye yazar: .

«Bugün, Hariciye Komiserinin yardımcısı Karahan'a, Bekir Sami Beyi de beraber alarak ve Hayreti Beyle Ziya Beyi misafirhanede bırakarak gittik. Maksadım; heyetin bana karşı vaziyetini göstermek, Mustafa Kemal'le aramızda bir şey olmadığını anlatmaktı. Bekir Sami Bey, "Her ne emredersem yapmaya hazır" olduğunu ve benim kendilerine her halde yardım etmemi pek rica ettiklerini söyledi. Şimdilik, diğer işlerimle beraber, heyetin, Rus Sovyet hükümeti ile yapacağı işleri tanzim edecek ve beraber çalışacağımı.

Diğer cihetten de Hariciye Komiserliği ile, İslam işleri hakkında konuştum. Muvafık buldular. Bunun üzerine, Mısırlı Fuat, Suriyeli Şekip Arslan, Muhammet Başkanpa (Tunuslu) nun Mos-

kova'ya gelmelerine karar verdik. Dr. Nazım'ın da beraber gelmesini düşündük. Cemal Paşa ise Taşkent'e gitmiş. Kendisine telgrafl çektim. O da, İngilizlere karşı, Afgan ordusunda, Türkistan'da çalışacak (1).

Sonra burada Azmi Beyi buldum (2). Kâmil'in mektubu ile (Kardeşi Kâmil Bey) yavrum Mahpeyker'in ve Türkân'ın resimlerini aldım. Karşında Kremlin'in muazzam kubbeleri ve sairesi ile gördüğüm manzarasını, başımı şöyle bir tarafa dayayarak sakinâne seyretmek nasip olmayacak mı?

Halil Paşa buradan 60.000 altınla Mustafa Kemal ile görüşmeye gitmiş. Makineli tüfek için anlaşmış. Silah vesaire verecekler» (3).

Enver Paşa burada, Azerbaycan, Dağıstan, Karabağ ve Nuri Paşa olaylarından da bahseder:

«26 ağustos. Şimdi, beni Bâkû'ya götürecek olan trene bindim. Bunları kompartımanda yazıyorum. Azmi ve Hayretî Beyler de beraber...»

Bâkû'da Şark Milletleri Kurultayı'nda bulunacaktır. Kongreyi tertip eden teşkilat, III. Komünist Enternasyonal'ıdır. Enternasyonal Başkanı Zinovyef ile diğer bazı Önderler de oraya hareket ederler. Kongre, 4 eylülde açılacaktır. Benim de hazır bulunduğum bu Kurultay bahsinde ayrıca duracağımız için, o bahse burada girmiyoruz.

---

(1) Enver Paşa ve Cemal Paşa, gerek Almanya, gerek Rusya ve Türkistan'da, her nedense bir türlü karşılaşamazlar. Ama devamlı mektuplaşırlar. Bu karşılaşamamakta, bir nevi buluşmak istememek gibi bir ruh hali sezilir.

(2) Cemal Paşa, daha önce cıraflıca yazdığımız gibi, Baha, Bedri ve Azmi Beylerle beraber Almanya'dan Moskova'ya gelmişti. Fakat kendisi Afganistan'a gitmek için Taşkent'e hareket ederken, Azmi Beyi Moskova'da bıraktı.

(3) Halil Paşa, ilk parti altını, Azerbaycan, Ermenistan (Zengezur) üzerinden Doğu Anadolu'da Doğu Beyazıt'a kadar götürür. Ama oradan döner. Mustafa Kemal'le buluşamaz. Sanıyorum ki buna, Mustafa Kemal'in direktifi üzerine, Kâzım Karabekir'in tavsiyesi amil oldu.

Enver Paşanın, Bâkû kongresinden dönüşünde son notu şudur:

«27 Eylül. Moskova.

Bugün Halil (Halil Paşa), Sofiska Naberejna'ya çıkageldi (Moskova'daki Hariciye misafirhanesine).»

Şimdi şu Bâkû Kurultayı bahsine artık girebiliriz.

*
**

BAKU'DA ŞARK MİLLETLERİ KURULTAYI

1920 eylülündeyiz. Bolşevikler, Rusya'da vaziyete âkim olmuşlardır. Bu hâkimiyet ve zaferde, Batı devletleri ile, içeride ayaklanarak bütün Rusya ölçüsünde bir iç harp açmış olan Çar Generallerinin, Rusya'da başlayan olayların ve gelişmelerin tarihi ve sosyal temelleri ile atmosferi hakkında, zerrece fikir ve anlayış sahibi olmamaları, küçük, fakat aktif Bolşevik Partisinin vaziyete hâkim olmasını kolaylaştırır. Daha önce de bir vesileyle işaret ettiğim bu zafer sağlanırken Partinin, ancak 17.000 kadar üyesi vardı. Fakat karşı cephenin anlayışsız, sosyal yapıyı ve gidişatı değerlendirme gücünden yoksun hali, Partililikle hiç bir ilişkileri olmayan on milyonlarca halkın ağırlığını bu tarafa eğince, netice alınır.

Ama ne var ki, Rusya da artık bitmişti. İktisadi çöküntü, ulaşım anarşisi, kaos tamdı. Asya Rusyası'nda Rus olmayan halklar da kendi özgürlüklerine yönelmişlerdi. Fakat bu özgürlük için, iki esas hazi-neden mahrumdular: Aydın zümre ve Milli şuur! Donmuş bir din taassubu, cahil ve ahlâksız bir mollalar kalabalığı, kendilerini az çok hisseden veya hissetmek için kıpırdamaya, halka önder olmaya çalışan azınlık bir Yarıaydınlar kadroculuğunu her tarafta eziyordu. Öyle olunca da bu durumdan, gene Bolşevik Partisi faydalandı. Böylece, mahvolmuş bir ekonomi ile, harplerden bıkmış, yorgun bir ülke üstünde olsa da, Bolşevik Liderlerinin önünde, şimdi Propaganda ve Örgütlenme gayreti, her şeyden önce geliyordu. Elleri dar, ama yetişkin ve profesyonel bir aydınlar ve ihtilalciler kadrosu vardı.

Bu propaganda ve örgütlenme savaşı, iki coğrafi saha üzerinde yürüycekti: 1 - Batı ülkeleri, 2 - Doğu ülkeleri...

Ama bu iki alan, hiç bir yönleriyle diğcrine benzemiyordu. Batı, Sosyalizmin vatanıydı. Sanayileşmişti. Dünya pazarlarına hâkimdi. Büyük bir İşçi kadrosuna sahipti. Ve sosyalist partiler her tarafta mevcuttu. Bunların mücadele, bilgi, nazariye ve örgütleri güçlüydü. Bu vaziyette Bolşeviklerin Batıya yönelişleri; bu partileri, demokratik, evrimci ve pasif cephelelerinden kopararak, İhtilalci bir cepheye birleştirmeye çalışmaktı. Bunun için 1919'da Moskova'da "Üçüncü Enternasyonal" merkezi kuruldu. Ve Batıya el atıldı.

Doğuya gelince? Orada ne sanayi, ne proletarya, ne sendika, ne parti, ne örgüt, ne de sosyal bilinç vardı. Bu vaziyet karşısında Bolşevik Liderleri bir aralık:

«Sosyalizme geçmek için evvela, kapitalist aşamaya erişmek lâzımdır»

klasik formülü karşısında bocalar gibi oldular. Ama Doğuda Emperyalizm o kadar zalim, Feodal nizam o kadar vahşi ve Din adına söylenenlerle yapılanlar o kadar yüz kızartıcıydı ki, kısa zamanda "Asya tipi" ülkelerde de, kapitalist aşamaya varmadan ve buna varmış olan ülkeler proleteryanının önderliği, daha doğrusu silahlı müdahalesi ile Sosyalizmin üst kademesine geçilebileceği görüşü, ihtilalci kadroyu sarıdı. Ve o zaman teorik önderliği, Batıya yönelen "Üçüncü Enternasyonal", kendi vazifesi olarak aldı. Yazar ve Bilginler, ilmi "Doğu araştırmaları"na kendilerini verdiler. Mesela böylece yayınlanmaya başlayan "Novi Vastok Yeni Şark" dergisi, bazen 1000 sayfaya varan hacimli nüshaları içinde, Doğunun iktisadi tarihi problemlerine el attı. Bunun ardından sayısız ve daha az hacimli neşriyatla bültenlere veya tek yapraklı yayınlara kadar inen faaliyet, her dilde geliştirildi. Hatta, Osmanlı Türkçesinde gazete ve broşürler de basıldı. Moskova'da "Doğu Emekçilerinin Doğu Üniversitesi" kuruluşuna geçildi. Eski Çar Asyası'nda fiili Önderlik ve icra rolü ise, Parti ve Kızılordu'ya bırakılıyordu...

Hulâsa Bâkû'da "Şark Milletleri Kurultayı" işte bu şartlar ve hava içinde düzenlendi. Üçüncü, yani ihtilâlcı Enternasyonal'in reberliği altında ve aynı Enternasyonal'in Reisinin Başkanlığı ile Bâkû'da açıldı. Enver Paşa ile arkadaşları, işte bu Kurultay'a katılmak için

Moskova'dan trene binmiş bulunuyorlardı. Gerçi Bâkû, o zaman bu kalabalığı misafir edebilmek için maddeten hazır değildi. Ama günlük hava, günlük ihtiyaçlardan güçlü görünüyordu.

*
**

KUZEY AFRİKA MÜSLÜMANLARININ TEMSİLCİSİ

Kurultayın hâkim sloganı, elbette ki **Anti-emperyalizm** olacaktır. Doğunun mazlum halklarını, Batının Emperyalist kapitalizminin pençesinden kurtarmak olacaktır. Bu, hakikaten müşterek bir zemindi. Çünkü dünya ikiye ayrılmıştı: Sanayici kapitalist ülkeler, yani Metropoller. Ve sanaysiz sömürge ve yarı sömürgeler. Sömürge ve yarı sömürge deyince de, Hint'ten, Çin'den, İran'dan Türkiye'ye, bütün Afrika ülkelerine ve daha nerelere kadar yüz milyonlarca insanların yaşadıkları dörtte üç, hatta beşte dört dünya, bu karargâha giriyordu. Bu hesapta, hatta Orta Asya bile, Çar emperyalizminin ve kapitalizminin elinde, bir sömürgeydi. O halde şimdi burası da kurtuluşu, dünya ihtilâlinde, ama evvela Rus Proletaryasının rehberliğinden bekleyecek demek oluyordu.

Bu arada bir noktaya işaret etmeliyiz. Niçin Doğu halkları da, Doğu milletleri değil? Evet, Doğu halkları deniyordu. Çünkü Doğuda **Milletleşme**, henüz tam değildi (1). O halde bu Kurultaya, milletlerin değilse bile, Anti-emperyalizmde birleşen, daha doğrusu, Emperyalist nizam altında ezilen ülke veya halkların her ülkenin temsilcisi veya her örgütün mensubu girebilirdi. Enver Paşa da Moskova'da şimdi "İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı" adını verdiği veya öyle kabul ettiği bir merkezin Başkanı değil miydi? O halde buraya katılabilirdi. Henüz hazır olmasa bile, dönüşte ve Almanya'dan davet edeceği bazı Müslüman aydınların katılmasıyla, bu merkezi kuracaktı. Hulâsa Enver Paşa orada, "Fas, Tunus, Cezayir ve Trablusgarp İnkılaplarını temsilen" bulunuyordu. Bu ülkeler adına konuşacaktı.

Zaten Kurultay'da bulunanların hemen hepsi, orada **temsili** olarak bulunuyorlardı. Diğer ülkelerden gelenler de aslında, munta-

(1) Millet kavramı üzerinde bu eserimizin ikinci cildinde ve "Türkiye'de Milliyetçiliğin Zuhuru" bahsinde, yeterince izahat verilmiştir.

zam örgütler tarafından seçilmiş değillerdi. Gaye, bir demonstrasyondu...

Zaten Çin'den, Hint'ten, Afganistan'dan, Bülucistan'dan, İran'dan Türkiye'ye ve daha nerelere kadar insanlar gelmişlerdi. Bunların bazıları eli silahlı, başı küahlı kimselerdi. Bellerinde kılıçlarını, her «Yaşasın!» diye haykırılınca sıyrılanlar çoğunluktaydı. Kimse kimsenin ne dilini, ne dinini soruyordu. Ama havada gene de, müşterek bir dil varmış gibi bir rüzgâr esiyordu. Herkes birbirine gülümsemeye çalışıyordu (1). Buraya Türkiye'den de Murahhaslar gelmişlerdi. Moskova'da bulunan Türk heyetinden Dr. İbrahim Tâli Bey (Öngören), Büyük Millet Meclisi adına Müşahitti. Bir de konuşma yaptı. Gene Merkezin izni ile, Erzurum ve Trabzon vilayetlerinden bir Heyeti, Kâzım Karabekir Bâkû'ya yollamıştı. Cevat Dursunoğlu ve birkaç arkadaşı Erzurum'dan, Lazistan Mebusu ve İttihatçılardan Hafız Mehmet Bey (Atatürk'e suikast davasında idam edildi) Trabzon'dan geldiler. Bu Heyetten başka, Meşrutiyet devri İstanbul aydınlarından ve İttihat ve Terakki'ye muhalif Yazarlardan, «İfham» gazetesi Başyazarı Mustafa Suphi ve Bâkû'da bulunan arkadaşlarından bir grup, Kurultaya «Türkiye Komünist Partisi» adına katılıyorlardı. Bunlar arasında, Harp içinde Almanya'da bulunan veya okuyan gençlerden Ethem Nejat (Terbiyeci), Arap İsmail Hakkı, İstanbul'da Kara Vasıf Bey teşkilatından Baha Sait, Nüzhet Sabit dikkati çekiyorlardı.

Kurultay, 1 Eylül 1920'de, gösterişli bir şekilde açıldı. Enver Paşa ve arkadaşları salonda, sahneye yakın, sağdan alt kat localarından birinde, İbrahim Tali Beyle beraber oturuyorlardı. Ön sıralarda bir yer işgal etmiş olduğum için, gerek onları, gerekse Türk Komünist Partisi grubundaki hareketleri yakından izleyebiliyordum. Bu sayfalar, bu konularda ayrıntılı bilgilere tabii müsait değildir. Bu sebeple işi sadece Enver Paşa üzerinde toplayacağım. Bu da onun, Kurultayda okunan nutku demektir. Evet, Enver Paşanın Kurultayda bir nutku okundu. Bu okunma bahsinde rivayet muhtelifdir. Bazı kay-

(1) «Suyu Arayan Adam» isimli eserimde, bu Kurultay, bütün havası ile işlenmiş ve sahne, sanıyorum ki, gerek konuları ve fikriyatı, gerek havası ile canlandırılmıştır. Sayfa 203 ve devamı. Bahis: 9. (Dördüncü baskı).

naklarda mesela Ali Fuat Paşanın Moskova hatıralarında (s. 14 ve devamı) nutkunu, Enver Paşanın bizzat okuduğu yazılır. Bir diğer kaynak, Enver Paşa adına, İbrahim Tali Beyin okuduğunu yazar. Zaten Enver Paşa, Talât Paşaya yazdığı bir mektubunda, Nutkunu okuduğundan değil, nutkunun okunduğundan bahseder. Gerçek de budur.

Bir gün ve nutuklar okunurken (1) bir aralık Enver Paşa locasından kalktı. Sahnede görüldü. Sahnede ve kalabalık bir Prizidyum heyeti yer almıştı. Zinovyef ortadaydı. Enver Paşa biraz çekingen ilerledi. Omuzu üzerinden Zinovyef'le kısa bir şeyler konuştu. Konuşma sonunda, elindeki kâğıtları Zinovyef'e bıraktı. Çekildi. Locaya döndü. Ama kendi nutkunu kendisi okuyamadı. Reis, vakti gelip, Nutkun okunacağını açıklayınca, Türk Komünistleri sırasından şiddetli direniş ve protesto gösterileri geldi:

«— Kurultaya değil, Halk Mahkemesine!..»

çığlıkları durmadan tekrarlanıyordu. Daha ağır sözler de vardı. Nihayet Başkan, Nutkun başkası tarafından okunacağını bildirdi. Okuyan da, gene Türkiye Komünist Partisinden ve en çok bağırarlardan, Mehmet Emin isminde biri oldu. Eline verilen kâğıtları, âdeta değinmek istemezmiş gibi jestlerle halka karşı sallayarak, sanki istemediği bir işi yapmaya mecbur kalmış gibi, samimiyetsiz pozlar alıyordu. Bu, tabii doğru değildi. Eğer okumak istemiyorsa, okumayabilirdi. Bu iş, daha sakın ve olgun bir başkası tarafından yapılırdı. Kaldı ki, Türkiye Komünist Partisi Grubu olarak yığınlaşanlar, bu okunuş sırasında da rahat durmuyorlardı. Öyle ki, salondaki topluluk bu defa Enver Paşaya, Enver Paşanın adına veya okunan sözlerine karşı, nasıl bir reaksiyon göstermek gerektiğinde karışıklığa düştü. Alkışlayanlar veya alkışlarken susanlar, bağırınlar veya bağırılmayanlar, birbirine karıştı.

Enver Paşanın Nutkunda ne vardı? Hatta bu soru şöyle de konulabilir:

---

(1) Çok daha sonraki yıllarda ve Ali Fuat Cebesoy'un vefatından önce kendisiyle bu konuda da görüşmüşüzdür. Rahmetli, bunu öyle işiterek yazdığını, doğruluğunda ısrar etmediğini söyledi. Hatta aynı gün, hatıratının Baltık savaşlarıyla ilgili bir noktasında da kendisine verdiğim izahları doğru bularak, bu bahislerin tashihi için, akrabasından bir Bayana talimat vermişti.

«— *Bu Nutuk, böyle yazılmalı mıydı? Hatta bir Nutuk yazılmalı ve okunmalı mıydı?»*

Bu soruları cevaplandırmak zor değildir. Fakat, biz evvela Nutku özetleyelim: Nutuk, Kurultayı hazırlayanlara teşekkür cümlelerinden sonra, «Yoldaşlar!» diye başlar. Osmanlı Devletinin (Türkiye'nin diyor) Birinci Dünya Harbine girdiği zamanın şartlarına dokunur. Bir tarafta Kapitalist ve Emperyalist eski Çarlık ile, onun müttetikleri vardır. İkinci tarafta da ve Enver Paşanın ifadesine göre, gene Kapitalist ve Emperyalist Almanya ve müttetiki bulunur. İngiltere cephesinin maksadı, tamamıyla bizi ezmek, tamamıyla boğup yeryüzünden kalırmaktı. Almanya ise, hiç olmazsa varlığımızı bize bağışlamaya razıydı diye yazan Enver Paşa, Almanya cephesinde yer alındığını ifade eder. Almanlar, maksatlarının hududuna erişebilmek için bizden istifade ettiler diye devam eder. Ama biz, bu gibi muahedelere, ortaklık etmiyorduk, der. Şu sözler de onundur:

«Yoldaşlar! Beni, Berlin'in rahat hayatından, Trablus'un kızgın ve cehennemi çölllerine ve bedevilerin yoksul çadırlarına götürüp, ömrümün en sıkıntılı günlerini geçirmeye zorlayan duygu, istilacılık duygusu değildi. Ve bunun için seviniyoruz ki, Trabluslular, dokuz yıllık muharebenin neticesi olarak, istilacıları kovmaya muvaffak oldular. Azerbaycan hakkında da başka maksadımız yoktu. Biz, yanlış yola düşüyor idiysek, bu, bizim felaketimizden ileri geliyordu.»

Sonra Enver Paşa, muharebe zamanında ehemmiyetli bir mevki-de bulunduğunu, fakat Alman emperyalizmi ile aynı safta harbe mecbur olduğundan üzüntü duyduğunu, İngiliz emperyalizm ve kapitalizmini olduğu kadar, Alman kapitalizmini de nefretle karşıladığını anlatır. Ve şöyle devam eder:

«Şimdiki Rusya, o zaman mevcut olsa ve bugünkü maksatlar uğrunda harp etseydi, biz şimdi yaptığımız gibi, o zaman da bütün kuvvetimizle onun safında bulunurduk. Buna sizi inandırabilirim. Ve sözümün, hakikate uygun olduğunu da ispat edebilirim.

Biz, Şûra Rusya ile iş görmeye karar verdiğimiz zaman,

Yudenîç'in (Çar Generali. Sarıkamış muharebesinde Osmanlı ordusuna karşı da bu General harbetmişti) ordusu, Petrograd önünde bulunuyordu. Amiral Kolçak (Çar Amiralı), Ural'ı tutmuştu. Denikin (Çar Generali) cenupta, Moskova'ya yaklaşmıştı. Bu kuvvetleri harekete getiren Antanta (Batılı müttefikler) ise, oyunu kendi hesabına bitmiş sanıyordu. Biz, Rusya'ya dost olmaya çalıştığımız zaman, vaziyet işte buydu.

Karadeniz'deki fırtınalar, bindiğim geminin direklerini kırıp geri sürmeseydi ve Kovno ile Riga hapistanelerinin duvarları ve tayyarenin yere düşmesi yoluma setler çekmeseydi, ben size, Rusya'nın en müşkül ve felâketli zamanında gelirdim. Bazı arkadaşlara izahat vermek lüzumu beni burada, bunları söylemeye mecbur etmezdi.»

Sonra harp sonundaki yenilgimize değinir. Ama ondan önce, Osmanlı devletinin Boğazları kapamakla, "zalim Çar saltanatının yerine, mazlumların tabii müttefiki olan Şûra Rusyası'nın kurulmasına" etkili olduğuna işaret eder.

«Bu suretle Türkiye, dünyayı kurtarmak için yeni yolu açanların ortağı oldu. Hakikaten mazlum gözü ile bakarak, ben bu hali Türkiye için galebe ve zafer sayıyorum...»

diye nutuk devam eder. Şu satırları da okuyalım:

«Yoldaşlar! Bugün, istilacılara karşı kahramanca döğüşen Türk ordusu ki, kuvvetlerini köylerden alıyor. Söylediğim gibi, asla mağlup olmamıştı. Ancak bir zaman için tüfeklerini aşağıya indirmişti. Bu ordu, aynı zamanda, düşmanla on beş sene muharebe ettikten sonra, şimdi de iki yıldır nihayetsiz ihtiyaç ve sıkıntı içinde muharebeye devam ediyor. Şimdiki muharebeyi evvelkine benzetmek olmaz. Türk ordusu kati imanla yürüyor. Çünkü, Şark âleminin Üçüncü Enternasyonal ile müttefik olduğunu ve kendi haklı davalarına bütün dünya mazlum ve sefililerinin yardımcı çıktığını biliyor.»

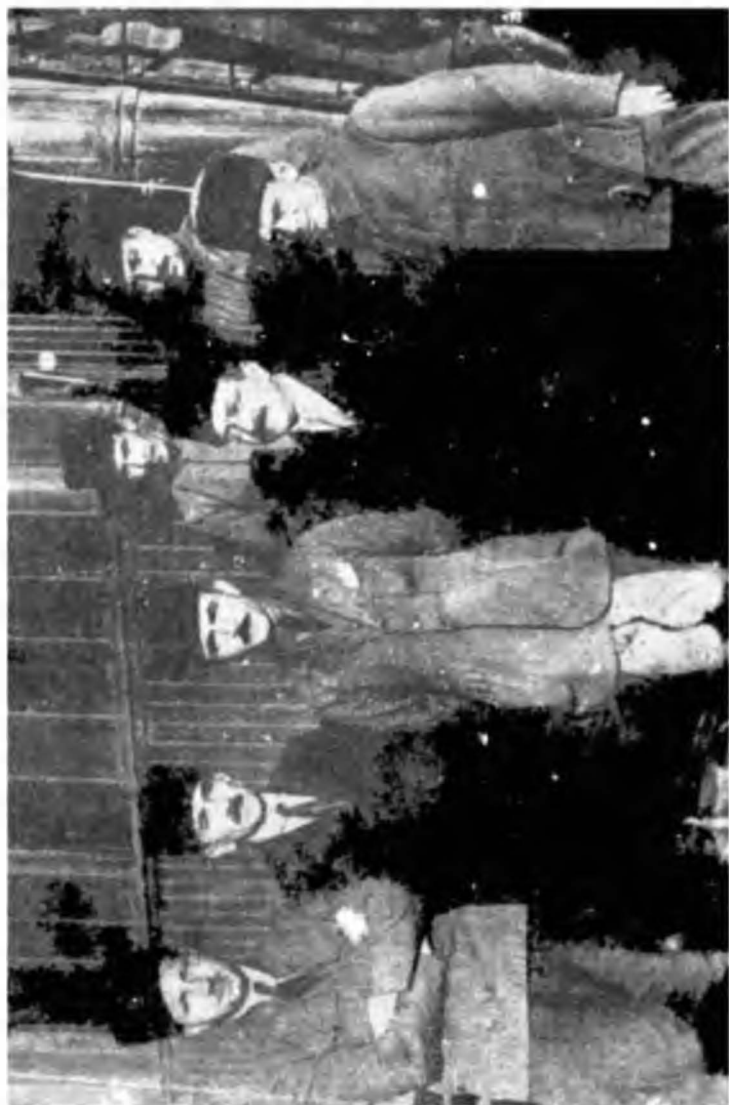
Enver Paşanın yazılı ve sahnede Mehmet Emin tarafından okunan nutkunun özü budur. Sonra Kurultayın sonuna kadar Enver Paşanın herhangi bir çıkışı olmadı.

ENVER PAŞANIN YANINDA

Kurultayın kapanış gününün bir akşam saatinde Enver Paşayla, yalnız olarak ilk defa karşılaştım. İttihat ve Terakki'nin eski Merkez mensuplarından ve Küçük Talât diye anılan Talât (Muşkara) Beyin kaldığı evdeydi. Talât Beyle Halil Paşa, İstanbul'daki Bekirağa Bölüğü Hapishanesinden kaçmayı başarıp, o zaman İngiliz kontrolü altındaki yerleri de geçerek Ankara üzerinden Sivas'a vardıkları zaman, Mustafa Kemal Paşa henüz Sivas'taydı. Sivas Kongresi bitmiş, ama henüz Ankara'ya göçülmemişti. Mustafa Kemal kendilerini orada kabul etmekle beraber, Sivas'ta fazla oyalanmadılar .Halil Paşaya, Azerbaycan'da ve hele Bolşevikler nezdinde ne yapabilirse yapıp Anadolu'ya yardım sağlaması maksadıyla onu, Erzurum'a yolcu etti. Ondan sonra bu iki arkadaş, Ermenistan doğusunda Zengezur'u aşacaklar ve Azerbaycan'ın Karabağ havalisine ulaşacaklardı.

Benim kendilerini tanımam, daha doğrusu bir gecenin çok geç saatlerinde, Nuhalı gönüllülerin ileri gelenlerinden iki zatın delaletiyle onlarla buluşmam, Akdam kasabasında vaki oldu. O günlerde, Nuha'da teşkil ettiğimiz bir gönüllü müfrezesi ile (200-300 arasında silahlı) ve Karabağ'ı muhasara eden Ermenilere karşı çarpışmak için orada bulunuyorduk. Ama silahlı karşılaşmalar bitmiş, Karabağ kurtulmuştu. Biz de artık dönüyorduk... O geceyi «*Suyu Arayan Adam*» isimli eserimde anlatırım. O tanışmadan sonradır ki, Halil Paşa, o zaman henüz Milli Müsavat Hükümetinin hâkim olduğu Bâkû'ya gitmiş ve Küçük Talât Bey birkaç gün sonra, benim çalıştığım Nuha-Seki şehrine gelerek misafir edilmişti. Bir ay kadar devam eden bu misafirlikte, daha sonra Türkiye'de de sürdürdüğümüz bir dostluk kurulmuştu. Beni Enver Paşaya o takdim etti. Enver Paşanın da hakımda genişçe bilgi aldığını anladım. Boş denebilecek bir orada, uzun bir masanın başında, belki de bir saat kadar kendisini dinledim. O, eski bir Harbiye Nazırı ve Başkumandanvekiliydi. Yıllarca Türkiye demek, o demektir. En mühim olarak da, çocukluğumuzun hayallerinde yaşayan "Hürriyet Kahramanı Enver Bey"di. Birinci Dünya Harbi yıllarını ise, onun fiilen Başkumandanı olduğu Orduya, çok erken yaşta katılmış bir Yedek Teğmen olarak geçirmiştim.

Bu karşılaşma benim için, tabii çok manalı ve düşündürücü ol-

du. O söyledi, ben dinledim. Arada sözü Türkistan'a da getirdi. Edindiğim kanaat şuydu ki Enver Paşa, Türkistan hakkında ve her halde hareketli yaşantısının zarureti olarak, askeri ortaokullarda okunan Coğrafya kitaplarındakinden daha geniş bilgiye galiba sahip değildi.

Ben ancak sorduğu soruları cevaplandırdım. Kendimden kattığım görüş, Kızılordu'nun ileri hareketi sırasında Kardeşi Nuri Paşanın, Gence'deki hazırlıksız ve pahalıya mal olan direniş hareketini doğru bulmadığım oldu. Ama konuşmalar sonunda beni iyi uğurladı. Ben de kendisini saygıyla selamladım. Dışarıda Talât Bey'e ve o sıralarda oraya gelmiş olan Bahaettin Şakir Bey'e de veda ederek evden çıktım. Merdivenlerden inerken, bu karşılaşmadan bende kalan kısa, ama kesin algıyı, gene "*Suyu Arayan Adam*" isimli eserimde, şu cümleyle özetlemişimdir:

«Bugün burada ve bu gök kubbe altında Enver Paşa, hepimizden daha yalnızdır...»

Şimdi de bu hissimi, aynı kesin ifadelerle tekrar edebilirim...

*
**

MUSTAFA SUPHİ

Kurultay sonrası olaylar üzerinde durmayacağım. Enver Paşa son gün ve biraz da ümitsiz, yahut şüpheli bir bekleyişten sonra, Bâkû'dan ayrılan Zinoviyef Heyeti ile Moskova'ya döndü. Türkiye Komünist Kongresi ise, Bâkû'ya doluşan Türk asker esirlerini de derleyerek, 10 eylülde kendi kongresini açtı. Bir süre sonra, bu Partiyi yürüten Mustafa Suphi ve 15 kadar arkadaşı, Mustafa Kemal'le işbirliği yapmak ümidi ile Anadolu'ya hareket edeceklerdir. Ama yadırganma ve sert müdahaleler, daha Kars'ta başlayacaktır. Bâkû'da Enver Paşanın nutkunu okuyan Mehmet Emin'le birkaç arkadaşı, kafileden alıkonulacaklardır. Her şey onu göstermektedir ki, Mehmet Emin, karışık ve şüpheli bir adamdı.

Mustafa Suphi ile, yeni evlendiği Rus asıllı eşi ve bir grup arkadaşı ise, çetin ve çok baskılı şartlar altında, Ankara'ya değil, Trabzon'a sevkolunacaklar ve orada geri gönderilmek üzere bindirildikleri gemiden, Sürmene'de bir başka motora aktarılarak denizde öldü-

rüleceklerdir. Ölenlerin tam isimleri, hatta tam sayıları belli değildir. Ama Karadeniz’de ölenler, 15’ler olarak anılır.

O sırada Trabzon’da bulunan Küçük Talât Beyin oradan, Sohum’da bulunan Halil Paşaya bu olay hakkında uzunca bir mektubu vardır. Bu mektubu vermeyeceğim. Çünkü, Küçük Talât Bey bu mektubunda, Müdafaa-i Hukuk üyelerini ve isimlerini vermek suretiyle, askeri ve sivil şahsiyetleri de tertibe dahil gösterir. Bu ise, elbette ki onun, bugün üzerinde kesin konuşulamayacak bir iddiasıdır.

Mustafa Suphi’ye gelince? Umumi toplantılar dışında onu, yalnız bir defa ve kısa süren bir ziyaret sırasında, Partisinin merkezinde yakından gördüm ve dinledim. O zaman Bâkû’da bulunan ve Moskova’daki Şark Dilleri Enstitüsü’ndeki Hocalığından Türkiye’ye dönünce, bir süre sonra Türk Dil Encümeni, Türk Dil Kurumu Üyesi ve Çanakkale Mebusu olarak Atatürk’ün çevresinde çalışan Ahmet Cevat (Емвѣ) bu ziyarete giderken beni de beraberine aldı. Mustafa Suphi, Rus asıllı eşi ile yeni ve biraz da lüzumsuz bir gösteriş içinde evlenmişti. Arkadaşları ile, Ankara yolculuğuna hazırlandığı günlerdi. Dinç, hareketli ve kendinden emin bir hali vardı. Bizi, biraz da yukarıdan bakan bir yakınlıkla kabul etti. Saçlarını makineyle kestirmişti. Üstünde, belinden kordonla bağlanmış bir Kafkas gömleği vardı. Külot pantolon ve çizmeliydi. Kendisine daima, “Hocam” diye hitabettiğim ve güçlü bir akıl ve mantık adamı olan Ahmet Cevat, düşünceli, kaygılıydı. Cevat Beyin, tâ Abdülhamit sürgünlerinden başlayan, çile ve siyasi tecrübeleri vardı.

Mustafa Suphi’ye alçak bir sesle, ama derinden gelen sezilerini açıklayarak, düşündüğü gibi konuştu. Onun Anadolu’ya geçmesini doğru bulmuyordu. Cevat Beye göre, bu seyahat ve teşebbüs tehlikeliydi. Bu yolculuğa güvenilemezdi. Bundan vazgeçilmeliydi. Gerçi bu söyleyeceklerinin kâr etmeyeceğini ve Mustafa Suphi ile arkadaşlarının, dönüşü olmayan bir yola, arkalarından bir esrarlı elle itildiklerini, bundan vazgeçmelerinin, kendi iradelerinin sınırını aştığını seziyordu. Ama gene de uyarılarını açıkça yaptı. Bu karşılımadan bende kalan en silinmez sahne, Mustafa Suphi’nin, yarı şaka yarı ciddi, ama gururlu bir eda ile havaya dağılan son cümlesidir:

«— *Cevat Yoldaş! Bizim meslek dervişlik! Gideceğiz! Sonuna gelince?..»*

Evet, gittiler. Ve dönmediler. Aradan çok geçmedi. 15'lerin Karadeniz'deki sonlarının haberi, bütün dünyaya yayıldı... (1).

*
**

ENVER PAŞA BERLİN'E GİDİYOR

Enver Paşanın Bâkû dönüşü yolculuğu, Moskova'dan Berlin'e dir. Orada Eşine ve yavrularına da kavuşur. Arada İsviçre'ye, İtalya'ya iner. "İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı" nı kurmaktadır. Gurbetteki bütün İttihatçıları, onun tabii üyeleri sayar. Birkaç Arap asıllı İslamcıyı da alacak, Moskova'ya getirecektir. Moskova'da "İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı" nın kongresini kuracaktır. Moskova'dan para ve masraf karşılıkları sağlayacaktır. Bu işlere ait bazı belgeleri, daha evvel vermiştik. Yapacakları hakkında Enver Paşa, Moskova'ya döndükten sonra Eşine enteresan haberler yazar. Bunlardan içinde yaşanan atmosferi aksettiren satırlar verelim:

7 mart 1921

«*Mukaddes Naciyeçim,*

Yemeği, Ukrayna Reısicumhuru Rakovski ile yedim. Bence her halde, Avrupa'da Komünist partilerinin muvaffakiyetleri için, Rus Sovyet Hükümeti Hariciyesinin zemin hazırlaması ve onların muvaffakiyetlerini kolaylaştırması lâzım geleceği konuşuldu. Sonra, onun resmini yaptım. Bu işe Riga tevkişhanesinde başladığımı ve bu suretle de, hapiste resim satın para aldığımı da söyleyince:

— *İşte iyi bir Başkumandan, dedi. Kendisi Türkçe, Bulgarca da dahil, on bir yabancı dil bili-*

(1) Bu konuda en geniş araştırma ve belgeler, Prof. Hikmet Bayur'un Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanan Belleten'in, ekim 1971 tarih ve 140 sayılı nüshasında ve 587-654. sayfalarında basılıp, sonradan özel bir broşür halinde verilen, Mustafa Suphi ve hareketleri hakkındaki eserdir.

yor. Skaçkon'un makalesini okuduk. Anadolu milliyet esasına göre bina edildiğinden, Ermenilere arazi vermek lâzım geldiğini ve bu suretle, komünizmle müşterek çalışan bu kuvvetin, daha da kuvvetlendirilmesi lâzım geldiğini, zaten eğer Komünizm prensipleri galebe çalarak, bütün Avrupa komünist olursa, tabii bu verilen yerlerin kâmil avdet edeceğini, çünkü o vakit hudut meseleleri kalmayacağını söylüyor.»

«Sonra Afganistan Sefaretine gittim. Cemal Paşaya, Moskova ve Anadolu vaziyetleri hakkında bir telgraf çektim. Sonra Türk Sefaretine gittim. Öte beri konuştuk. Eve döndüm. Binbaşı Saffet Bey (Saffet Arıkan, o zaman Moskova'da Ataşemiliter) geldi. Rusların işi uzattıklarını (1) ileri sürdü. Çiçerin'in bu akşam da, Batum'dan serbest transite mukabil, bizim de Anadolu'da, mesela İzmir'den böyle bir transite müsaade edilmesini istemiş. Dört saat konuşulmuş. Mamafiş her halde Ruslarla bir şeyler yapmak lâzım geldiğini, Anadolu'nun yalnız kendi kaynakları ile daha bir sene devam ederse de, sonra işin söneceğini ve binaenaleyh, Ruslarla olmazsa, o zaman belki İngilizler ve Fransızlarla anlaşarak, hatta icabederse Ruslara karşı yürümek müraccah olduğunu (daha uygun olacağını) söylüyordu. Fakat Ruslardan son derece ümitsiz olmazsak, bu yolda müracaat şimdilik tehlikelidir.

---

(1) Uzatılan mesele; Moskova'ya Ankara'dan gönderilen Büyük Millet Meclisi Heyeti ile Rus Hariciyesi arasındaki, Dostluk ve Yardım Antlaşması işidir. Ruslar boyuna şartları değiştirirler. Hariciye Komiseri Çiçerin'in istediği, Doğu Anadolu'dan Ermenilere bazı topraklar verilmesidir. Türk Heyeti Reisi Bekir Sami Bey bu isteğe karşı:

«— Fakat biz, bugün Anadolu'da, topraklarımızdan kimseye bir karış yer vermemek için harp ediyoruz!..»

diye sertleşir. Anlaşıldığına göre, Ermenilere bir şeyler vaat edilmiştir. Aına bilindiği gibi, Ankara'nın onayladığı ve Kâzım Karabekir'in yürüttüğü Doğu Harekâtı ile Ermenistan yenilip, arkasından da Ermenistan'da Sovyetler rejimi kurulunca Lenin, işin böylece ortadan kaldırılmasından memnunluğunu, Bekir Sami Beye açıklamaktan çekinmez. Bu konuda Yusuf Kemal Beyin (Tengişek) eseri olan «Vatan Hizmetinde» bazı bilgiler verilir.

Tevfik Rüştü Moskova'da (1). Savoy otelinde. Fuat Beyle (Carım) beraber. Mustafa Kemal'in aleyhinde ve Çerkes Etem'in lehinde. Eyüp Sabri Beye (Mebus. Eski Makedonya ihtilalcilerinden. İttihatçı), Hariciye vasıtası ile yazacağım...»

Biraz da, işlerine ve tasavvurlarına dair işaretler verelim:

Moskova: 19 mart 1921

«Merhum Talât Paşa, şahsi hırsı dolayısıyla, her şeyi ben yapayım diyerek adam yetişmesine mani oldu. Mamaşılı, eski arkadaşlardan Doktor vesairenin (Dr. Nazım olacak) beraber çalışmaya gelirlerse, bunlardan da istifade edilecektir. Onlara taziyeye mektubu ve davetiye yazdım. Türkiye'de kurulacak Parti nizamnamesini basmak istedim. Yetişmedi.»

Paşa burada, artık yarım yamalak öğrenmeye başladığı Rusçasından bahseder. İyi Bulgarca bildiği için, her halde kolaylık görüyordu. Şimdi de gene Eşine yazdığı şu satırları vereliş:

20 mart 1921

«Artık eski ayrılık gayrılığı bırakarak, bütün eski İttihat ve Terakki arkadaşlarımı toplamaya karar verdim. Bu hususu, Bedri, Naim Cevat için de, Dr. Nazım, Rüşulü, Baha Şakir'e mektupla bildirdim. Eğer Moskova'ya gelirlerse, dala semereli (verimli)

---

(1) Tevfik Rüştü ve Fuat (Carım) Beyler, Moskova'ya, Ankara Hükümeti adına değil, bir aralık Mustafa Kemal Paşanın izin ve teşviki ile kurulan, lüzumu kalmayınca da gene onun emriyle kapatılan «Türkiye Komünist Partisi» adına ve başlarında, kırmızı tepçlikli başlıklarla giderler. Dilekleri, Türkiye Komünist Partisi'nin de, diğer dünya komünist partileri gibi ve bu partilerin Milletlerarası Merkezi olan Üçüncü Enternasyonal'e kabulüdür. Halbuki bu Enternasyonal'e bir partinin, Komünist Partisi olarak kaydedilebilmesi için şartlar vardır. Sanıyorum ki, 19 yahut 21 prensip, tam olmalıdır. Ankara'daki teşekkül ise bunların, isimden başka hiç birini ihtiva etmez. Kısacası, Tevfik Rüştü'ye, bu muvazaaya lüzum da olmadığı ve Sovyetlerin Anadolu'ya, mümkün olan yardımları yapmaya zaten kararlı olduğu bildirilir. Tevfik Rüştü, bir süre Moskova'da oyalandıktan sonra avdet eder. Parti de zaten kapatılır. Bu parti konusunda, Kandemir'in «Atatürk'ün Kurduğu Komünist Partisi» eserinde, gerekli tafsilat vardır.

çalışmak imkânı olacağını ve buradan memlekete geçmek kolay olduğunu bildirdim. Ziya Beyi (eski Berlin Sefaretinden) Umumi Müfettiş tayin ettik. Kâmil Beyden (Kardeşi ve Berlin'de) 10.000 mark alarak, Moskova'ya gelecekleri gönderecek. Sonra burada çalışabilecek gençleri, Arif Cemil ve saireyi buraya çağırdım. Sonra Roma'ya da, evvelce Talât Paşanın şahsı dolayısıyla teşkilattan çıkarmak zorunda kaldığımız arkadaşları çıkarmamalarını yazdım. Sonra da Berlin Merkezine, bunların gelmelerinin muvafık olacağını bildirdim. Hulâsa yeni vaziyete göre kuvvetleri birleştirmek çarelerini aramaya başladım.»

Bu son mektupta önemli bir nokta ve bir mihver ruh hali açığa vurulur: Enver Paşa için, Dünya Müslümanlarının ihtilali, İran, Turan, Hindistan davaları, Şark milletlerinin kurtuluşu; aslında, hem anlaşılmamış, hem iyi yerleşmemiş, hem de içten ve samimiyetle alınan işler değildi. Onun hedefi Anadolu'dur. Mustafa Kemal'in teşkilatlandırmaya çalıştığı Anadolu. Enver Paşada, âdeta sabit fikir halinde yaşayan bu ruh halini biz, onun birçok mektuplarında görürüz.

O günleri eserinde iyi canlandıran ve Moskova'ya da "İslam İhtilal Cemiyetleri" mensubu ve kongre murahhası olarak gelen Şekip Arslan, Bolşevikler tarafından Enver Paşanın elde, Anadolu'ya ve Mustafa Kemal'e karşı bir "Koz" olarak tutulduğunu yazar. Bu görüşe katılırım. "Suyu Arayan Adam" isimli eserimin daha ilk basısında da bunu belirtmişimdir. O safhada Rus Hariciyesinde, Mustafa Kemal'in Anadolu'da yeteri kadar güçlü olmadığı ve Anadolu'nun Enver Paşayı beklediği gibi bir kanaat vardır. Hatta Çiçerin bunu, Türkiye Sefiri Ali Fuat Paşaya da açıklar. Bu Enver ve Mustafa Kemal çatışması, az sonra, sert yazışmalar haline dökülerek sahneye çıkacaktır. Nitekim, 1921'in Sakarya muharebeleri safhasında Enver Paşa Batum'da, Türkiye toprakları sınırındadır. Anadolu'ya giriş çabaları içindedir. İstanbul'dan üniformalarını, nişanlarını, kılıcını isteyecek ve bir aralık Anadolu'ya girişi, bir an meselesi haline gelecektir. İleride o safhayı işleyeceğiz.

DOĞMADAN ÖLEN BİR ÖRGÜT

Enver Paşa, Moskova'da temaslarını sürdürür. Bu temaslar, Hariciye Komiser Yardımcısı Karahan, Çiçerin ve Komiserliğin Şark İşleri Şubesini çeviren Vozinijenski ile. Bir defasında Çiçerin'in de resmini yapar. O sırada Berlin'den, kısmen kendisiyle beraber, kısmen de ayrı gelen İslam Ülkeleri İhtilal Cemiyeti mensupları ile kongresini yapar. Kendisi Reis seçilmiştir. Bu Kongrede üstünde durmasak da olur. Bu teşebbüs ve Örgüt zaten, ölü doğmuş, daha doğrusu doğmadan ölmüştü. Ama ondan bir gölge olarak, bu sayfalardaki fotokopiyi veriyoruz. Görüyoruz ki, kimsenin yüzünde canlı bir ifade yoktur. Zaten bu derlenenlerin hemen hepsi, Enver Paşa zamanında İstanbul'da çalışan, ne olduğu, ne yaptığı, ne elde ettiği, hatta niçin kurulduğu bir türlü bilinemeyen şu "Teşkilat-ı Mahsusa"nın mensuplarıdır. Bunlara yalnız, Medine'yi savunan Fahri Paşa, bu savunmanın hatırasını bayraklaştırarak katılır.

Zaten o günlerde, eski Teşkilat-ı Mahsusa'dan olan veya Enver Paşadan geçimlerini sağlayan bir kısım Arap şöhrer de Enver Paşayı yalnız bırakarak, kendi yazılı ifadelerine göre, Teşkilattan istifa edeceklerdir. Mısırlı Abdülaziz Çaviş, gene Mısırlı Mr. Fuat veya Fuat Selim Bey bunlardandır. İstifa sebebi de, Enver Paşanın takip ettiği mücadelede bir Milliyetçilik gayreti sezmiş olmalarıdır! Halbuki onlara göre, kendileri İslamcıdır. Ve İslamlık mücadelesinde Milliyetçilik doğru değildir. Görünüyor ki bu, değeri olmayan bir bahanedir. Çünkü İslam ülkeleri de ihtilale gitseler, elbette ki milli hükümetler kuracaklardı. Ama öyle sezilir ki, bu eski mensuplar, şimdi yeni efendiler peşindedirler.

Hulâsa İslam İhtilali Cemiyetleri Kongresi, rüzgâr gibi dahi esmeden gelip geçer. Neticeden ne Ruslar, ne Türkler, ne Müslümanlar memnundular. Enver Paşanın ise kafasından artık, Anadolu ve Anadolu'ya geçerek orada teşebbüsü ele almak arzuları kaynaşır. Bir yazısında der ki:

«Anadolu'daki faaliyetimiz hakkında esasları Bedri Bey hazırladı...»

Artık yol hazırlığı başlar. Nitekim az süre sonra Enver Paşa, yanında Dr. Nazım olduğu halde, Türk sınırındaki Batum'a gidecek ve

orada da, 6-7 kişilik bir grupla "Türkiye Halk Şûralar Fırkası" Kongresini toplayacaktır. Bu Fırkanın da programı, İslam İhtilal Cemiyetlerinininki gibi, hacimli, işlenmiş, gösterişli, ama kısır. Fakat artık, Ankara'da Mustafa Kemal Paşa da tedirgindir. Ankara'nın Moskova'da Sefiri, Temsilcisi vardır. Ankara Heyeti Moskova'da, Sovyetlerle Antlaşma müzakereleri içindedir. O halde Enver Paşanın orada ve hele Türk sınırında işinin ne olduğu, Ankara'dakilerin zihnini işgal eder durur. Şimdi biraz da, Ankara ve İttihatçılar arasındaki problemleri açıklayalım...

*
**

MUSTAFA KEMAL PAŞA VE DIŞARDAKİ İTTİHATÇILAR

Elimizde bu durumu, ruhi unsurları ile de aydınlatan, uzun ve enteresan bir belge var. Bu belge, Cemal Paşanın daha 1921 başında, Moskova'dan, Celalettin Arif Bey'e yazdığı, çok dikkati çeken bir mektubudur. Tamamı 16 sayfalık bir kitap forması olan bu mektuptan bazı özetler vermekle yetineceğiz. Ama önce, Celâlettin Arif Beyi biraz tanıtmalıyız.

Celâlettin Arif Bey, gösterişli, cüsseli bir İstanbul hukukçusudur. İdare ve Hocalık işlerinde bulunmuştur. Belirli bir siyasi yönü yoktur. Ama İstanbul'un 16 martta işgalinden önceki seçimlerden sonra, Mebusan Meclisi Başkanlığına seçilmiştir. Meclisin basılmasıdan önce de, ortalıktan kaybolarak, bir grup arkadaşları ile Anadolu'ya geçmiştir. Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisinin toplanması hazırlıkları içindedir. Bu Meclis, elbette yeni bir Devlet de kuracaktır. Ama Celâlettin Arif için mesele o kadar mürekkep değildir. Zaten kendisi Mebusan Meclisi Reisidir. O halde, toplanacak Meclis, İstanbul'da kapanan Meclisin tabii bir devamı olmalıdır. Kendisi de tabii, Riyaset vazifesini sürdürmelidir. Yalnız arada hentüz alamadığı 2-3 aylık maaşı meselesi var. Onu da ne yapıp yapıp Ankara ödemelidir.

Ama Mustafa Kemal, hiç de onun yüzdüğü sulara yüzmeyi. O şimdi hayat ve mücadelesinin, temel yapısını inşa edecektir. Bu yapı, Türkiye Büyük Millet Meclisidir. Bin bir engelle karşı karşıyadır.

Ama nihayet 23 nisan 1920'de Meclis açılır. Kendisi Reis seçilir. Celâlettin Arif Bey de unutulmaz. O da İkinci Reis olur. Ama pek çabuk anlar ki, Mustafa Kemal'in gölgesinde İkinci Reislük, onun düşündüğü mevki değildir. Hulâsa Mecliste Celâlettin Arif, pek çabuk muhalefet sularına kendisini kaptırır. Bu beliren muhalefetin sözcüsü, Erzurum Mebusu Hüseyin Avni (Ulaş) Beydir. Erzurum'da da garip hareketler başlar. Hatta bir gün Celâlettin Arif, bazı mebus arkadaşları ile Erzurum'a gider. Erzurum Müdafai Hukuk Cemiyeti yeni bir şekle sokulur. Sahneye, Erzurum "Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti" doğar. Mahalli bazı teşebbüslere geçilir. Erzurum'da bir Umumi Valilik kurulması ve bu makama da Celâlettin Arif Beyin getirilmesi Ankara'dan istenir. Demek ki bardak dolmuş ve artık taşmaya başlamıştır.

Mustafa Kemal "Nutuk"unda, bu olayları anlatır. Ali Fuat Paşa da hatıralarında bu gelişmeleri alır. Hulâsa, neredeyse Anadolu'nun, elde kalan kısmı da ikiye bölünecektir.

İşte 30 kanunusani (ocak) 1921 tarihli büyük mektubunu Cemal Paşa o günlerde, her nedense Celâlettin Arif Beye yazar. Mektup veya daha doğrusu uzun Muhtıra "*Muhterem biraderim efen-dim...*" diye başlar. Bazı cümleler verelim. (Yeni dille özetleme):

«Bundan bir buçuk, iki ay önce size Taşkent'ten bir mektup göndermiştim. Bilmem aldınız mı? O mektubumda yazdığım hususları hatırlamaya çalışarak tekrarlayacağım. Benim evvelce Türkiye'deki vaziyetimi ve davet ettiğim hususları biliyorsunuz. Almanya'da ilk zamanda, faal bir siyaset takip edemedik. Bu hal, Anadolu'da milli hareketin, daha doğrusu İstanbul'da Karakol teşkilatının (Kara Vasıf Bey teşkilatı) zuhuru kadar siirdi. Anadolu milli hareketi vuzuh peyda edince, faal bir siyaset takip etmemiz lüzumlu oldu.

Anadolu'nun Rusya ile hiç bir minasebeti olmadığı zamanda Rusya'ya geldik. Rusya'daki harekât ve icraatımızı, yalnız kendi namımıza izafe ettik (1). Elimizde Mustafa Kemal

(1) Bu husus, biraz karışıktır. Çünkü Sovyetler Birliği Hariciye Komiserliğinin Cemal Paşaya verdiği fotoğrafı kimlik ve görev belgesinde Cemal Paşa, «Anadolu-Türkiye İhtilalci Hükümetinin Temsilcisi» olarak görünür. Bu belge, Türk Tarih Kurumu'ndadır.

Paşanın, Talât Paşa ile yaptığı yazışmalar vardı. Bu yazışmalar, Anadolu ile Rusya arasında bir yakınlaşma meydana getirmesine müsaade veriyordu. Fakat son sözü Anadolu'ya bırakıyordu. Biz bu işte faaliyetimizle büyük menfaatler temin ettiğimiz halde, resmi müzakeratın esaslarını gene resmi ellere bıraktık!»

Bundan sonra Cemal Paşa uzun uzun Orta Asya ve Afganistan'daki faaliyet ve hizmetlerinden bahseder. Ona göre, eski Emirliğin yerine, Genç Buhara İnkılabı başartılmıştır (1). Rusya'nın istila tehlikesi önlenmiştir (3). Orta Asya'nın ve Afganistan'ın, İngiliz nüfuzuna düşmesi tehlikesi de ortadan kaldırılmıştır (4). Bütün bu hizmetlere karşı tek istekleri de, bu işlerin Ankara'ca iyi gözle değerlendirilmesi ve işleri kolaylaştırılmasının teminidir. Ama Cemal Paşaya göre, onların hareketleri Anadolu'da iyi karşılanmamaktadır. Mesela Ankara merkezinin Trabzon'a bir tebliğinde (tabii Moskova'ya ulaştırılacak) "Anadolu Büyük Millet Meclisi Hükümeti namına hiç bir suretle harekete mezun olmadıklarının, Enver, Talât ve Cemal Paşalara tebliği" bildirilmektedir. Halil Paşanın vazife veya Ankara adına faaliyetlerine de, Kurye Zabiti İbrahim Efendinin Moskova'ya varması ile nihayet verilmiştir. Cemal Paşa bütün bunlardan alınır. Ona göre bütün bunlar, Mustafa Kemal Paşanın, Talât Paşa ile yazışmalarındaki esaslara aykırıdır. Celâlettin Arif Beye sorar: Bütün bu fikir ve mesleğin icap ve saiki nedir? Sonra Taşkent'te tesadüf ettiği bir Afganistan murahhası ile konuşmasını yazar:

«— Anadolu milli hükümeti, bizim buralardaki harekâtımızı ne suretle telâkki ediyor?»

Aldığı cevap şudur:

«— Tamamiyle lakayt! Büyük bir lakaydi ve alakasızlıkla takibediyorlar. Mustafa Kemal Paşa hazretleri, buralardaki teşebbüsünüzü, bir kumar sayıyor. Bu sebeple de, buralardaki iş-

(1) Bu ifadeler dayanaksız kalmaktadır.

(2) Böyle bir harekette Cemal Paşanın alâka ve müdahalesi tespit edilememiştir.

(3) Sanıyorum ki bu görüşte, fazla subjektiftir.

lerinize ve müspet bir netice görmedikçe, alakadar olmak istemiyor...»

«— Anadolu milli hükümeti, bizim buralardaki icraatımızı, daha büyük bir alaka ile takibetmeliydi. Madem Anadolu bunu kabul etmiyor. Bizim de ona ihtiyacımız kalmamıştır.»

«— Buna ihtiyacınız kalmadığını zannetmem. Bugün Mustafa Kemal Paşa gerçi bunu yapmaz ya, Afgan hükümetine yazmış olsa ve Emir nezdinde teşebbüse geçse, sizin Afganistan'daki mevkiiniz sarsılır.»

Ondan sonra Cemal Paşa, sütunlarca dava ve şikâyetlerine devam eder. Bu arada gene uzun uzun Buhara, Afganistan vesaire meselelerine dalar. Ne istediği ise pek belli değildir. Ve sanıyorum ki bu mektup sadece, bir aralık Mustafa Kemal'e cephe almış gibi görünen Celâlettin Arif Beyle bir ilişki kurabilmek için yazılmıştır. Çünkü Cemal Paşanın soru ve endişelerine, ancak Mustafa Kemal muhatap olabilirdi.

25 Şubat 1921'de Enver Paşa, Cemal Paşaya yazdığı bir mektupta, Mustafa Kemal'in Cemal Paşa ile dostana mektuplaşmalarından malumattar olduğunu bildirir. Enver Paşanın 27 mayıs 1921 tarihli diğer bir mektubu ise, Berlin'den eski Maliye Nazırı Cavit Beye yazılmıştı. Bu mektupta evvela Talât Paşanın ölümü dolayısıyla bazı taziye kelimeleri geçer. Sonra hemen kendi durumuna girer:

«Ben gene eski yolumda yürüyorum. Bu yol tabii öyle güllük, gülistanlık değil. Fakat yürümek mecburiyetindeyim. Mafah, harici teşkilât, memnuniyet verici bir halde geliyor. Bu ot bitmez zeminde, ümidimin fevkinde kök saldı. Fakat yalnız Harici teşkilatla kalmak, bu işi yarıda bırakacaktır. Bunun için de, şimdi olduğu gibi dahilde de bir siyasi Fırkaya dayanmak lüzumu vardır. Komünizme (1) olmak için, Bâkû'da yarım yamalak yapılmış olan Programı, daha ziyade kitaba uydurarak, Halkçı bir şekil vermek istedik (2). Bunu, Nazım'ın size göndermesini söyledim. Bir iki gün için Roma'ya kadar da yollandım. Halil, Nesimi, Şükrü, Hacı Adil, İsmail Canbolat, Salâh

(1) Bu kelime okunamadı. Mesnet (dayanak) olsa gerek.

(2) Halk Şûralar Fırkası Programı'nı kastediyor.

Cimcoz'la görüştim. İlk dördü ile bütün meseleler hakkında görüştim. İsmail'le çok daha tafsilatlı görüştük. Arkadaşlar şimdilik bir an evvel Anadolu'ya giderek, oradaki Fırka ile (1) bir likte çalışmak ve bunda ilk önce, halkın muharebeye devam kabiliyetini takviye etmek hedefini takebedeceklerdir. Anadolu'nun son zamanlardaki şeklini hiç beğenmedim. Hiç hoşuma gitmedi. Ben kendilerini Moskova'da pek ikna ve irşat ettiğim gibi, Antanta (yani, Batı devletleri) ile her halde, aşağı yukarı işi bir neticeye bağlayarak, sulha pek muhtaç olan memlekete siikûn vermelerini bildirmiştim. Bunun aksine olarak Ankara, son şekliyle, şahsi Diktatörlüğe ve büsbütün Rus istikametine atıldı. Bununla Rusları da memnun edemeyecek, belki de korktuğum şekle doğru atılacaktır. Mamefih Allah muhafaza etsin. Görüşebilsedik, tefferruat hakkında konuşurduk. Fakat bir çok işler, bir an evvel avdetimi icabettiriyor.»

Bu son belgeler ayrı ayrı enteresandır. Çünkü bunlarda Enver Paşanın hedefi, artık bellidir. Anadolu'ya girmek, Anadolu'yu elde etmek. Buna ait ileride, daha kesin bilgiler de vereceğiz. Demek ki, İslam âlemini Emperyalistlerden kurtarmak; Fas, Tunus, Trablusgarp, Mısır ihtilalleri, İslam Cemiyetleri Kongresi vesaire, artık arkaya atılmıştır. İran, Turan, Afganistan, Hindistan ihtilalleri de, tabii gölgeye girer. Çünkü Anadolu'da Mustafa Kemal'le karşılaşarak vaziyete hâkim olmak mücadelesiyle bunlar, beraber yürüyemez. Böylelikle Enver Paşa, gerçek hedefini belirtmiş olur.

Ama ne var ki, Anadolu'da da bir Mustafa Kemal vardır. O, hayal adamı değildir. Akıl ve mantık ölçülerine bağlıdır. Olayları bu açılardan değerlendirir. Tabii, dikkatlidir de. Olayları izler. Mesela şu şifre tebliğinin metnini, çözülmüş suretinden okuyalım:

«Başkumandanlık

Moskova'da Türkiye Sefir-i Kebiri

Ali Fuat Paşa hazretlerine

17 ekim 337 yazıya cevap (1921):

Telgrafnamenizi 8 teşrinisani (kasım) 337'de, 22 günde aldım. Cemal Paşa şimdiye kadar düriist hareket etti. Aynı tarzda

(1) Meclisteki İttihatçı grup olsa gerek.

devam ederse, kendisini takviye edeceğiz. Her halde Enver ve saire ile alakasını kesmelidir. Bunları benim tarafımdan açıkça kendisine söyleyiniz. Medine Muhafızı Fahri Paşayı Afgan Sefiri yaptık. Cemal Paşanın Afganistan'daki mesaisini yavaş yavaş millete anlatarak, mevkiini kuvvetlendireceğim. Şimdiye kadar olan yazılarımı iyi telakki ve mümkün olanlarını tatbik ettim. Onun tarafından telgrafa ve sizin yüksek işarlarınıza muntazırım.»

Türkiye Büyük Millet Meclisi

Kurye ile gelişi:

25 ocak 922 (İdris)

Reisi

Mustafa Kemal

Eldeki yazışmalara ve belgelere bakılırsa, bu Cemal Paşa kayırmasında galiba, karşı cepheyi parçalama gibi bir taktik vardır. Gerçi karşı cephe, aslında birlik değildir. Hedef Birliği de yoktur. Hele Cemal Paşada hayal ve hissiyat, gizlenemeyecek kadar taşkındır. Mesela eldeki bir mektubunda, Enver Paşaya, özetle şunları yazdığını görüyoruz (Tamamı eldedir):

«Talât Paşanın ne olduğunu hepimiz biliriz. Şimdi de bu adam tutmuş, İngilizlerle anlaşıyormuş. İstanbul'da Padişahın Kabinesinde Sadrazam olacakmış. Buna karşılık da, Sevr Antlaşmasını tasdik edecekmiş...»

Bu yargı, hafifmeşreplikle ancak yorumlanabilir. Evvela bu mümkün değildi. Sonra da farzedelim ki bu iş doğrudur. Yani Talât Paşa, İstanbul'da Damat Ferit'in yerini alacaktır. Alacaktır da ne olacak? Talât Paşa İstanbul hükümetinin hizmetine girdi diye Mustafa Kemal Anadolu'da, Meclisi mi dağıtacak. Askerlerini mi terhis edecek. Siyasetten mi çekilecek? Kısacası, Anadolu'yu Padişaha teslim edip, çekip gidecek mi? Cemal Paşada; yaşı, cüssesi, pozları ve gösterişiyle uygun düşmeyen hafif şeylere kendini kaptırma zaafı, yalnız bu yazıda değil, birçok belgelerde açığa vurur.

**
***

BEN MİLLETİ, İTTİHAT VE TERAKKİ BAYRAĞI ALTINA DAVET EDEMEM

Ama Ankara da Mustafa Kemal de artık dikkatlerini artırıyor. Bu konuda çok belgeler var. Şunu nakledeyim:

مجلس قضاة

مستودادہ قریبا سترہ سو روپياں ہفت روزہ

۱۹۰۷ / ۱۷ / ۱۷

تذوق نامہ لری ۱۸ / ۱۷ / ۱۷ ۱۷
 ترمیمہ قدر دست حرکت آندی . عید روزہ دوام آجہ کہ زمین تقویہ از ہفت
 روزہ اندر سازہ ایہ علاقہ سنقطع اچیلہ . بونہری من و فونہ آچیلہ
 کدینہ سو بیگز مینہ موافقہ فرمیدہ پاشای افغانہ بیغہ نامہ جہی پاشا
 افغانہ اندر کی مساعینہ بواہہ بواہہ ملہ اخلہ نامہ موافقہ محکمہ
 سترہ صدہ اولادہ اشہ آندی عہہ تلف و حکمہ اولادینہ قطیعہ آندی
 اولادہ فونہ تلفازہ و اشہ دولندہ منظم

قویا بولہ تلمبوس شین
 معلومہ

۱۷ / ۱۱ / ۱۷

قویا بولہ تلمبوس شین
 ۱۷ / ۱۱ / ۱۷
 معلومہ
 ۱۷

Ankara'dan

29 kanunuevvel 337 (12 ocak 1922)

N. 347

«Moskova'da Türkiye Sejiri Ali Fuat Paşaya,
Son günlerde Ankara'ya gelen Ukrayna Sejiri Yoldaş Fronze
ile, Cemal Paşanın gönderdiği bir mektupta, bizim vaziyet ve
işlerimizle uymayan ve hâlâ eski zihniyetin idaresine matuf tavsiyelerinden anlaşıldığına göre, kendisi Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetini keyif ve arzuya göre idare edilir zannediyor. Ben milleti, İttihat ve Terakki bayrağı altına davet edemem. Ankara'ya nasihat vermek değil, Ankara'nın tamamen noktai nazarı ve talimatı dairesinde hareket etmekle faydalı olabileceklerini ve binaenaleyh, fikrini tashih edinceye kadar, kendisi ile münasebetimin devamında mazur olduğumu tebliğ etmenizi rica ederim.»

(1 ocak 1922'de alındı)

Mustafa Kemal

Şu telgraf da, doğrudan doğruya Cemal Paşaya ve aynı tarihte yazılmıştır:

Ankara

1/2 kanunusani 337

«Cemal Paşa hazretlerine,

Afganistan'da ifa eylediğiniz hizmetler pek mühimdir. Millet ve memleketimiz için faydalıdır. Dürüst hareketlerinizle, Ruslarla olan dostluğumuzun dahi samimiyetini artırabilirsiniz.

Harekât ve mesainizde birtakım serserilere kapılmayacağınızı doğrulayan malumata, memnuniyetle vakıf bulunuyoruz.»

Türkiye Büyük Millet Meclisi

Reisi

Mustafa Kemal

Bu son cümledeki ağır ifade ile kimleri kastedtiği anlaşılamiyor. Mustafa Kemal Paşa, 4 kanunusani 922 tarihli uzun mektubunda da Cemal Paşaya önemli şeyler yazar. Mesela şu satırları seçelim:

«Paşam! Türkiye'de, tahmin edemeyeceğiniz derecede bir inkılap olmuştur. Bütün manası ile bir Halk Hükümeti teşekkül etmiştir. Hiç birimiz, Meclisin tasvibine mazhar olmadan icraat-

ta bulunamayız. Şunun veya bunun pazu kuvveti ile vaziyete hâkim olmasına ihtimal yoktur. Binaenaleyh, "sen şöyle veya böyle hareket edersen Enver Paşa memlekete girer" gibi tehditlerin de manası yoktur. Size arkadaşça yapabileceğim tavsiye şudur: Türkiye halkının idare ve akide şekillerinde, Allahın inayeti ile hasıl olmuş olan inkılabın mahiyetini, ehemmiyetle tetkik ediniz. Millet nazarında, itibar ve mevkiin iadesi için, sakın ve mütevekkil çalışınız.

Enver'in sözü ile harekette, onunla herhangi bir teşrik'i mesainizde neket ve vehameti davet edeceğinde tereddüde mahal yoktur. Bu mektuba açık, kati kanaatınızı bildiren cevabınızı bekleyeceğim. Bu samimi nasihatlarımı dinler ve hareketlerinizi ona göre ayarlarsanız. zamanın lehinize çalışacağından ümitli olabilirsiniz.»

Bazı parçalarını aldığımız bu mektup da, Mustafa Kemal'in imzasını taşır. Mustafa Kemal, artık Sakarya zaferini kazanmıştır. Yolu bellidir.

Cemal Paşanın tarihsiz, fakat Münih'ten yazdığı mektup ise, pek telaşlı bir teslim mektubudur. Şu satırları alalım:

«İcraat ve teşebbüsâtımda, fikir ve mütalaalarınıza tamamen iştirak ederim. Enver'in, son zamanlardaki hareketleri, aramızdaki münasebetleri tamamen kesmiştir. Bütün hariçteki teşebbüslerimde, Ankara'dan mülhem olmayı (esinlenmeyi) ve teşkilatımı Ankara'ya bağlamayı daima meslek ettiğim gibi, bundan sonra da, ruhan ve cismen Ankara'ya bağlı kalacağımı beyan ederim.»

Cemal Paşanın cevabı budur. Ama, Ankara'ya bağlayacağı bir teşkilatı olmasa gerektir. Bu safhada, Enver Paşaya karşı daha aşırı ve onu hatta ruhi zaafırlarla tasvir eden yazıları da vardır. Onları atarak, gene Münih'ten ve 24 mart 1922 tarihli mektuptan birkaç satır alalım:

«Enver, evvela benim malumatım haricinde, Anadolu'da bir harekette bulunmak emelini beslemişti. Daha sonra, bir çok taraflardan aldığı nasihatlar neticesi bundan vazgeçmiş. Ve be-

nimle konuşmak üzere Buhara'ya gitmiş. Orada beni bulamayınca, o muhitte ahmakça iş görmeye çalışan birtakım kontr devolusyonerle (İhtilal ve inkılap aleyhtarları ile) işbirliği yapmış. Ruslar aleyhine, Türkistan'da, Buhara'da, Hive'de bazı teşebbüslerde bulunmuş. Ben maalesef bunlara mani olamadım. Nihayet son zamanda aldığım malumata göre, Afganistan'a ilticaya mecbur olmuş (1). Afganistan'a avdet edince, onu Almanya'ya davet edip, ailesi nezdinde sakin bir hayat geçirmesi lüzumuna iknaa çalışacağım.

Siz, milli sulhü elde edinceye kadar, bütün kuvvet ve mevcudiyetimle sizinle beraber çalışacağım...»

Cemal Paşa, artık Afganistan'a dönemeyecek ve Enver Paşayı da zaten göremeyecektir. Fakat biz bu sayfalarda kronoloji bakımından, gelişmelerin akışından az çok uzaklaştık. Şimdi biraz geriye döneceğiz. Zaten dramın son perdesinin açılması, artık yaklaşmaktadır.

ÇARKLARIN ARASINDA

Enver Paşa, daha Moskova'da toplanacak İslam İhtilal Cemiyetleri Kongre ve Konferansına delegeler getirmek için gittiği Berlin'deyken, Anadolu'ya geçmek görüşünü Halil Paşaya açıklar. Tarih henüz 1920 sonundayız:

5 kanunuevvel (aralık) 1920

«Kardeşim Halil,

İzzet Paşa idaresinde Salih ve Kemal Beylerden mürekkep bir heyet, anlaşmak üzere Ankara'ya gitti. Bildiğin gibi, Tevfik Paşa kabinesinde Ahmet İzzet Paşa Dahiliye Nazıdır. Mustafa Kemal Paşa ile anlaşmak üzeredirler. İtalyanlar ve Fransızlar, Sevr Muahedesi'nden bahisle, İzmir ve Trakya'nın bize verilmesi taraftarıdırlar. İngilizler, henüz vakit var diyorlarmış. Mafih onlar da biraz tadile yanaşmaktadırlar. Ben silah için burada hemen hiç bir şey yapmaya muvaffak olamadım. Çünkü

(1) Bu iltica haberi doğru değildi.

para meselesini salladılar (Almanya'dan Rusya'ya silah satın almak işine değiniyor). Belki yakında yeniden Moskova'ya döneceğim. Ve bu suretle ihtimal, ilkbaharda Anadolu'ya hareket için hazırlanacağım. Yani, eğer Ruslar, Müslüman olmak şartıyla kuvvet verilerse, bununla Yunan cephesine yardım etmek fikrindeyim (Anadolu'ya Enver Paşanın bir Yeşil Ordu ile gelmekte olduğu söylentileri o sıralarda çıkarılmıştı).

Yahut da Anadolu'ya belki mütenekkiren (hüviyetini gizleyerek) gidip, arkadaşlarla birlikte çalışırım. Moskova'da, yalnız oturmaktan başka bir şey yapamayacaksam. Bakalım, şimdi ne olacak?..»

Bunlar hep şunu gösterir ki, Enver Paşa, çarkları çeviren değil, çarkların arasında dönendir. Ve yukarıdaki düşünce ve planların hiç biri gerçek şartlar karşısında, tatbik değeri taşımaz. Bunlar, hayal sınırlarını da aşar. Gizlice Anadolu'ya girip, "arkadaşlar" dediği, kim oldukları, ne oldukları, kaç kişi oldukları belirsiz, hepsi de köklerinden kopmuş birkaç kişiyle, şurada burada neler konuşulabilirdi.

Mektubu alan Halil Paşa, Yeğenine göre biraz daha gerçekçidir. Cevabı şu olur:

«Paşam,

10 şubat 921

Burada, Ajanstan gördüğüm bir haberdan, İtilaf Devletlerinin, doğrudan doğruya Ankara Millet Meclisi hükümetine müraaat ederek Murahhas davet ettiklerini ve Anadolu'nun bu teklifi kabul ile, Bekir Sami Bey Başkanlığında bir heyeti Londra'ya gönderdiğini öğrendim. Bu suretle Anadolu'nun, doğrudan doğruya hatırını saydırarak İtilaf Devletleri ile giriştiği münasebette, acaba sizin Anadolu'da görünmenizle, İtilaf Devletlerini ürküterek, başlanmış işi bozmanız ihtimali olur mu, olmaz mı?

Hareket kararınızı vereceğinizden ,bu sırada bu cihetin düşünüleceğini, faidenin, Anadolu'ya giderek veya gitmeyerek, oradakilerin başladıkları işlerde onlar muvaffakiyetli netice alınca kadar, onları serbest bırakmak şekillerinden hangisi daha muvafıksa, onu tercih, tabii reyinize bağlıdır. Ben, hissen, Londra münasebatı fena bir şekil almadıkça, sizin gitmenize taraf'ar olmadığımı dahi, faideli bir hatırlatma sayarım...»

Kaldı ki, acaba Enver Paşa, “hepsi de Müslüman olmak şartıyla” Ruslardan askeri kuvvet yardımı alabilir miydi? Bu kuvvetle Anadolu’ya girer ve orada hoş karşılanır mıydı? Tabii, hayır! Çünkü Kızıldoru’nun, Kafkas Azerbaycanı’ndan İran Azerbaycanı’na ve o zaman orada biraz da Enver Paşa durumunda olan Küçük Han isimli bir yerli Beyce güvenip yaptığı yürüyüş, Reşt şehrine, yani Tahran yoluna kadar uzanmış olmasına rağmen, kötü bir yenilgi ile bitmişti. Halk, bu yabancı kuvvete, hiç de iyi karşılık vermemişti. Nihayet, şimdiki Şah’ın babası Rıza Şah, vaktiyle Rus Kazak Birliğinde bir Er, bir Jandarmayken sivriye sivriye, nihayet İran Birliklerini eline almış ve Küçük Han da dahil, gelenleri bozmuştu. Bu zafer ise, ona evvela İran Başvekilliğinin, sonra İran Şehinşahlığının yolunu açmıştı...

Ama Enver Paşanın Anadolu’ya geçmek niyet ve hazırlığı haberi, etrafa çabuk yayıldı. Zaten gerek bu mektupların, gerek Hayretî Beyin daha önce verdiğimiz ve Paşanın adım adım hareketini tespit eden bütün notların, Gizli birer Rapor halinde Ankara’ya gönderildiği de bugün artık bilinmektedir. Talât Paşanın yeğeni olan Hayretî Beyin, belki de iki taraflı bir vazifesi vardı...

Zaten Enver Paşa da ihtiyatsız hareketleriyle söylentileri besliyordu. Nitekim Moskova’da Türk Sefiri Ali Fuat Paşaya bir mektup yazarak,

«Rusya dahilinde bir seyahata çıkacağımı...»

bildirmişti. Enver Paşa o günkü şartlar içinde, Rusya dahilinde, elbette ki bir Turistik seyahata çıkacak değildi...

1921 yılı, işte bu hava içinde başlıyor ve ilerliyordu. Şimdi, Eskişehir bozgunu ve Sakarya öncesi günlerindeyiz. Artık, Enver Paşanın şu Türkiye sınırına (Batum’a) gidişine ve oradaki bahtsız teşebbüslerine geçebiliriz...

*
**

GARİP TERTİPLER VE TASAVVURLAR

Enver Paşa, Türkiye sınırı yolculuğuna kararını vermiştir. O zaman, Anadolu’ya geçmek için en işlek sınır noktası Batum’dur. Batum’la Karadeniz kıyıları arasında takalar işler durur. Enver Paşa-

da, kendisinin Anadolu'da beklendiği, orada güçlü yardımcılar, hatta silahlı birlikler veya çeteler bulacağı inancı kendisini sarmıştır. Trabzon'da Kayıkçılar Kâhyası Yahya, orada âdeta, onun vekili gibi geçinir. Bâkû Kongresine gelen Lazistan Mebusu Hafız Mehmet Bey (Cumhuriyet devrinde idam edilen) ona garip kombinezonlar teklif eder. Zaten Mehmet Beyin bir eli Batum'dadır. Kaldı ki, Halil Paşa da tavsiyelerinde pek samimi olmasa gerektir. Mesela onun, 19 temmuz 1921'de, Gürcistan sahilinde Tuapse'den Enver Paşaya yazdığı mektubun bazı satırlarını alalım:

«Muhterem Paşam,

Merkezimi Batum'a alıp, Trabzon ve Lazistan ile sıkı temas girince de, tesirli olacağımı tahmin ettiğim kanaatım, sizin veya münasip göreceğiniz arkadaşların, Türkiye'ye emniyetle geçebilecekleri ve orada da, bittabi müsellesle teşkilat kuvveti ile, istedikleri kadar tutunabilecekleri merkezindedir. Eğer dahildeki arkadaşlarımız buna muhalif değilseler, zannetmem ya, bilhassa sizi, teftiş için davet ederiz. Hareketlerimizin, Rusya dahilinde duyulmaması (şayi olmaması) için, Türkiye Konsolosunun bulunmadığı, mesela Novorosisk (Kuzey Kafkas kıyılarında) gibi bir iskeleye veya Suçi'ye (Gürcistan kıyılarında) inmeniz kâfidir. Nuri'yi kaçırabiliriz (Enver Paşanın kardeşi?).»

Tuapse: 19 temmuz 1921

Halil

Bu satırlar, Sakarya muharebelerinden kısa bir süre önceki günlerde yazılır. O sırada İstanbul'da bulunan Küçük Talât Beyden de "Velid Elkiz" imzasıyla bazı haberler gelir:

«Burada bazı arkadaşlarla temaslar yaptım. Umumi maksat ve vaziyeti izah ederken, artık dar manada Milliyetçilik ve İslamlık fikirlerinden vazgeçilerek, mübarezenin, daha geniş ve şümüllü esaslar üzerinde yapılmasını anlattım. Bilhassa program itibariyle Komünistlere olan yakınlığımızı ve Şarkın kurtuluşu noktai nazarından Cihan İnkılabı muvacehesinde onlarla müttefik hareket etmekte olduğumuzu, fakat kendi prensiplerimiz

dahilinde Bolşeviklerle dost olmaktadır icabı ve kendilerinin teşkilatımıza yardımlarını ve manevi müzaheretini de teşrih ettim. Fakat asıl sizin etrafınızda toplanarak, faaliyetimizi buna göre tanzim etmemizi bildirdim.

Her türlü takyitlere rağmen, Samsun'da da teşkilatımızın esaslarını kurdum. Hacı Sami ve arkadaşlarının ihtiyaçları için aldığım parayı kendilerine gönderdim.»

Küçük Talât'ın bu mektubunun bir de eki var:

«Bolşeviklere karşı mevkiimin tamâmen emniyet altına alınması lazım olduğuna göre, Yoldaş Ali tarafından (Enver Paşa) dünya içtimai inkılabına tamamıyla taraftar ve Mustafa Kemal partisine şiddetle aleyhtar olduğuma dair ciddi telgraflar verdirilsin...»

Şu da diğer bir parça:

«Müdafaa-i Hukuk'a, bize mensup ciddi ve mücadeleciler arkadaşlar sokulsun. Mustafa Kemal, yeni bir manevra olarak ve halkın sırtına binmek için, şimdi Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini, Müdafaa-i Hukuk Fırkası (Partisi) yapmak fikrindeymiş. Zahirî, Müdafaa-i Hukukçu görünerek, burayı ele almalı.»

Ama Küçük Talât, ne kadar hafif bir adam olsa da, bu ciddi görünen laflar onu çabuk yorar. Belki de akşam, içki saati de gelmiştir. Nitekim, 16 Mayıs 1921 tarihli ve Tuapse'de Halil Paşaya yazdığı mektubun son cümlesi, pek yamandır. Bu mektubun sadece son cümlesini vermek, ona göre vaziyeti daha aydınlatıcı olacak:

«Kardeşim, artık bu heriflere (yani, Ankara Milliyetçilerine) hiç merhamet yok. Tam manası ile bir inkılabı, kanlı bir inkılabı hazırlanalım...»

Ama Küçük Talât, Küçük Talât'tır. Şu satırları daha önemle yazar:

«Cevabınıza ve p a r a y a şiddetle ihtiyacım var!..»

Çünkü anlaşılıyor ki, o keskin problemler içinde onun o günlerde, daha önemli bir davası var: Evlenmek! Ve bunun kendisi için önemini de, cidden hararetle tasvir eder...

Ve bu para hikâyesi uzar, gider. «*Enver Paşa göndersin*» diye yazar. Hacı Sami'ye de 3-4 bin lira masraf etmişmiş. Halbuki Enver Paşanın Moskova'dan hareketi ile beraber, artık para kaynakları kuruyacaktır. Berlin'dekiler de, Rusya'dakiler de kendi kaderleriyle başbaşa kalacaklardır. İdareci Ziya Beyin kasası, artık tamtakırdır. Ve Enver Paşaya şöyle yazar:

«Emrinizle, son 340.000 rubleyi de Hacı Sami'ye verdim. Artık kasada para kalmamıştır...»

Evet, Hacı Sami denilen basit, dengesiz macera adamı, yalnız alır. Ve almasını da bilir.

Saniyorum ki bu konular, daha doğrusu, havada esen, ama hayal, ümit, ümitsizlik, arzu, bunalım ve hepsi de toplumdan kopmuş insanların kontrolsüz içgüdüleriyle yaşanan, gerçeklerle hiç bir bağıntı kurulamayan bu ruh çöküntülerini şimdilik burada keserek, biz artık Enver Paşayı Batum'da izleyelim...

1030 NUMARALI VAGON

Enver Paşanın Batum yolculuğu ve Batum günleri üzerinde çok şey yazılabilir. Ama gerçekler ve davalarla ilgili olarak değil. Sadece bir insan ruhunun, kendi içinde burkuluşu, yoruluşu bakımından...

Enver Paşanın Türk sınırına gelmeye, daha Berlin'deyken yani, daha 1920 aralık ayında karar verdiğini kaydetmiştik. Bu düşünce ve kararının, gizli kaldığını zanneder. Halbuki Ankara'da ilgililer, her şeyi adım adım izlerler. Hayretî Beyin daha önce verdiğimiz yol notlarından, Enver'in arkadaşları ile en mahrem mektuplaşmalarına kadar her şey onların eline geçer. Bu istihbarat işinin düzenlenmesine, Moskova Sefareti Ataşemiliteri veya İstihbarat Subayı, Kurmay Binbaşı Saffet Bey (Arıkan, sonradan Mebus ve Vekil) memur edilmiştir. Saffet Bey, Moskova'dakileri göz altında tuttuktan başka, Berlin'e de gider. İttihatçılarla sıkı ilişkiler kurar. Hatta Berlin'de dağıtılan paralar listesinde ve bir defasında, ayda 5.000 mark ile «*Saffet Beye*» kaydını da okuruz. Bunda şaşacak bir şey yok. Çünkü Enver Paşa da ve eldeki bir belgeye göre, ihtiyaç duyduğu bir safhada Mosko-

va'daki Ankara Sefirimizden 20.000 ruble veya lira almıştır. Kaldı ki Enver Paşanın kim bilir nasıl bir acele hükümlü,

Rusya dahilinde bir seyahate çıkıyorum.»

şeklinde Sefir Ali Fuat Paşaya yazdığı mektup, hemen Ankara'ya aktarılmış ve Ankara ayaklanmıştır. Bunun belgelerini az aşağıda vereceğiz. Ama şimdi ve kısaca şunu söyleyelim ki, Enver Paşa trenle ve yanında Dr. Nazım olduğu halde Moskova'dan hareket etmiştir. O zamanın yolculuk şartları içinde nihayet Batum'a varmıştır. Orada kendisi için bir hazırlık yoktur. Zaten gizli seyahat eder. Yanında bir refakat memuru vardır ama, o da onları, yalnız bir gün bir evde barındırdıktan sonra, Batum tren istasyonunda bir kenara çekilen 1030 numaralı vagona emanet eder. Ortadan kaybolur. Daha doğrusu, gizli gözetlemesine başlar. Yolculuk sırasında Enver Paşa, önemli bir üzüntüye de uğrar. Hiç yanından ayırmadığı, en çok dikkat ettiği küçük bir çantayı kaybetmiştir. İçinde, göze çarpmayacak şekilde gizlediği, iri, kıymetli bir elmas da vardır. Vagonda ne eşya, ne yiyecek bulunur. Paşa o mihnetli günlerinin hazin anılarını, günü gününe yazmıştır. Batum'un rutubetli havasıyla rutubetli sıcağı altında 1030 numaralı vagonun o dar, pis, susuz ve sıcakla sinekten bunalınan kuru kompartımanında, hayat dayanılmazdır. Ne cibinlik, ne örtü, ne kullanılacak eşya, ne de yiyecek vardır. Enver Paşa ise sıkıntı ve sefaletini olduğu gibi kaydeder, çekinmez. Hatta bunları, Eşi Naciye Sultan'a yazdığı mektuplara da açıkça aktarır. Nitekim Riga hapishanesinden Berlin'e dönüşte de Eşinin karşısına, birbirine karışmış saç sakalı, hırpani, üstünden dökülen pırtı elbiseleriyle çıkmaktan çekinmemişti. Naciye Sultan bu sahneleri Hatıratında nakleder. Öyle sezilir ki, Napolyon'un eski Kışla ve Garnizon günleri gibi, bunların bir gün dünya tarihine gururla nakledileceği kanısındadır. Nitekim daha sonra ve Orta Asya'nın Tacikistan bölgesindeki sıkıntıları için de notlarında:

«Bunlar, bu konuşulanlar, yarın tarih-i âleme geçecek şeyler...»

diye yazar.

Ne ise biz, gene Batum'a dönelim. O sırada Halil Paşa Batum'dadır. Batum'un "Kral Bahçesi" denilen büyük parkının yakınında,

iyi ve geniş bir evde oturur. Rahatı da iyidir. Bir taraftan Batum'daki Türk Temsilciliğinde akşamları hoşça vakit geçirir. Evinde de misafirler kabul eder. Halil Paşanın orada bulunmasıyla, İttihatçıların sınır merkezi artık Batum olmuştu. Ermeni komitecileri ise, Batum'da kaynaşıp duruyorlardı. Bu sebeple Enver Paşa, kendini açığa vuramaz. Ama 1030 numaralı vagon da, yaşanılır gibi değildi. Hele sıcak, sinek, susuzluk ve gıdasızlık... Nitekim Dr. Nazım artık bu şartlara dayanamayacağını açıkça ilan ederek vagonu terketti. Halil Paşa ise yeğenine, Enver Paşanın notlarına göre, yalnız bir yatak çarşafı vermişti.

Zaten bu notlarında Enver Paşa, yeğenini oldukça hırpalıyor. Onu kayıtsızlık, tembellik, işlerle ilgilenmemek, içki ve rahat düşkünlüğü ile suçlar. Halbuki Batum'da yapılacak işler vardır. Türkiye'ye geçme işleri düzenlenecektir. "Türkiye Halk Şûralar Fırkası" Kongresi toplanacaktır. Anadolu'ya, bu Partinin programı ile girilecektir.

Enver Paşa bütün çetinliklere katlanır. Tanınmamak, görülmemek kaygusu tabii en başta gelir. Yoksa bir teşhis, onu Ermeni komitecilerinin kurşunlarına hedef kılar. Bu sebeple, notlarında, hazin kayıtlar vardır:

«Hiç bir yere çıkamam. Görünemem. Yalnız geceleri el ayak kesilirken, Batum İslam mahallesindeki İşkembeci dükkânına kadar gidebiliyorum. Gıdam bundan ibaret. Ama bir gece bu mahallede de, beni eski bir Türk zabiti tanıdı. Yani, artık tanındım, görüldüm...»

Ne ise işte bu hava içinde Enver Paşa evvela ve galiba geldiklerinin ertesi gecesi, geç saatlerde, Halil Paşanın evinin kapısını çalar. Tetikte ve gözleri etraftadır. Kapı açılır. Artık ondan sonrasını tasavvur etmek mümkündür...

*
**

HALK ŞURALAR FIRKASI

İlk sevinç ve hoş-beşlerden sonra hemen konuya girilir. Ne yapılacaktır? Ne yapacağız? Hele şu "Halk Şûralar Fırkası Programı" ile Halk Şûralar Kongresini toptasak?.. Sonra hemen bir Anadolu'

ya giriş yolu. Ve bir de beklenen vardır: Hacı Sami! Yani şu en uğursuz macera adamı. Nitekim birkaç gün sonra, o da çıkıp gelecektir.

Ama ne var ki artık, hem Anadolu'nun kaderini, hem Enver Paşanın yolunu değiştiren bir hadise olmuştur. Anadolu'da Mustafa Kemal, 23 ağustosta başlayıp, 12 eylül 1921'de biten, yani 22 gün süren kader tayin edici Sakarya Muharebesini kazanmıştır. Anadolu mücadelesinin sonu, artık belli gibidir. Ve Anadolu'da bir Enver Paşa müdahalesine, artık zemin kalmamıştır. Enver Paşa, bu olayın manasını birden değerlendiremez. Teşebbüslerini sürdürür...

Kongre için şimdi Batum'da dört İttihatçı hazır demektir: Enver Paşa, Dr. Nazım, Halil Paşa ve galiba Küçük Talât? Ama sağa sola haber uçarur. Lazistan Mebusu Hacı Mehmet de gelir. Daha birkaç Karadenizli de toplanır. Hacı Sami de oradadır. Kongre kurulmuş ve kararlara varmış demektir. Bu yeni Partinin programının el yazılı aslından bir kopyası eldedir. Program 12 fasıl ve 85 maddedir. İlk maddeyi verelim:

«En meşru, en müsavatperver (eşit haklara dayanan) hükümetlerde bile vücuda getirilen teşrii müesseselerin, çeşitli içtimai ve iktisadi sebepler altında, müsavat maksadını ve milli hâkimiyeti temin eylemekten pek uzak olduğunu gören ve mahalli idarelerden, en büyük merkezi teşkilata kadar milli hâkimiyeti, doğrudan doğruya, kendi emek ve amelleri ile kazanan, hayatlarını temin eden alâhînin elinde bulunduracak bir teşkilat vücuda getirilmedikçe, hakiki hürriyet ve tam müsavat (eşitlik) tesisindeki imkânsızlığı dikkat nazarına alan Fırka, evveleminde, milli teşkilatın, bu esaslar dairesinde tanzimini, kendisi için düstur-ul amel (işlerin esas prensibi) olarak kabul etmektedir...»

Sonra Program bu hava içinde devam eder. İnkılaplara yalnız faydalı iş görenler katılabilecektir. Parazitlere yer yoktur. Muharebe istenmemektedir. Emperyalizm belası bütün cihandan kaldırılacaktır. Kapitalizm esareti yok olacaktır. İdari teşkilat, kâmil mahalli halka bırakılacaktır. Sınıf tahakkümleri yok edilecektir. İnsan hakları, müteahhikim bir sınıfın istismarına bırakılmayacaktır. Türkiye, Halk id-

۱ - اول شرط اولی که اولی است...
 و در هر دو اولی که اولی است...
 و در هر دو اولی که اولی است...

۲ - اولی که اولی است...
 و در هر دو اولی که اولی است...

۳ - اولی که اولی است...
 و در هر دو اولی که اولی است...

۴ - اولی که اولی است...
 و در هر دو اولی که اولی است...

۵ - اولی که اولی است...
 و در هر دو اولی که اولی است...

۶ - اولی که اولی است...
 و در هر دو اولی که اولی است...

۷ - اولی که اولی است...
 و در هر دو اولی که اولی است...

۸ - اولی که اولی است...
 و در هر دو اولی که اولی است...

۹ - اولی که اولی است...
 و در هر دو اولی که اولی است...

resine dayanan Şûralar usulü dairesinde idare olunacaktır. Milli Hâkimiyet, Umumi Şûraya verilmiştir. Teşrii ve icrai selahiyetler, tamamen Milli Şûranındır. Memleket, bir Müşterek Çalışma Sistemine tabi tutulacaktır. Esnaf Birlikleri, bütün esnaf için mecburidir. Kooperatifçilik uygulanacaktır. Şirketler, hisseli hususi teşebbüsler şeklinde değil, kamu sermayesi ile kurulacaktır. Ziraatta iştirak ve Şûra çiftlikleri kurulacaktır. Adliye işleri, halk arasından seçilen Halk Mahkemeleri vasıtasıyla yürütülecektir.

Hulâsa Program, bu hava içinde düzenlenmiştir. Enver Paşa, işte bu sistemi kurmak için Anadolu'ya geçecektir. Halk ve Ordu, bu prensiplerin yerleşmesi için onun etrafında toplanacaktır. Ve Küçük Talât'ın daha önce yazdığı gibi,

«Bu adamlara artık insaf ve merhamet yok. Müsallalı bir teşkilatla...»

işe el konulacaktır.

Biz bu konuda daha fazla durmayalım. Kongre kurulmuş ve Program kabul edilmiş sayılır. Hatta Enver Paşa bu Programdan bir nüshasını her nedense, Ankara'da Büyük Millet Meclisi Reisliğine de gönderir.

Bazı Yazarlar, Enver Paşanın Batum'da, Türkiye'ye geçmek için çalışmadığını yazarlar. Fakat eldeki belgeler, tamamıyla aksini gösterir. Hatta bizzat Enver Paşanın bir mektubunda, şöyle bir tasavvurdan da bahsedilir:

«Lazistan Mebusu Mehmet Beyin söylediğine göre, Rize havalisinden Ankara taraflarına, 3.000 kadar silahlı gönüllü toplanacaktır. Bunların içine bir Er gibi katılıp, ve sonra mahalinde fırsat zuhur edince, işin başına geçilecektir.»

Kaldı ki Enver Paşa, Batum'a geldikten sonra, oraya biraz da postu sermiş olan Halil Paşayı bile kıvıltadır. Halil Paşa, önden Anadolu'ya geçmelidir. Ve teşebbüse geçilir de. Halil Paşa, birazı bizim Karadenizlilerden, birazı Acaralı bir kısım silahlılarla, göze görünmeden Çoruh nehri kıyısına gelir. Gecenin münasip bir saatinde, Türkiye topraklarına geçilecektir. Fakat Batum görevlileri tarafından gö-

rülmüşlerdir. Sarırlılar. Halil Paşanın etrafındakiler tabii derhal dağılır. Halil Paşa teslim olur. Batum'a getirilir. Ama iş tathya bağlanır:

«— *Canım, karşı taraftaki köye düğüne davetliydik...*»

gibilerden işi hafifletir. Ama Halil Paşanın iki gün kadar ÇEKA denilen gizli emniyet teşkilatında alıkonulduğu duyulmuştu.

ALİ VE İSTİKBALİ

Enver Paşanın Türkistan yolculuğu öncesi, onun hem özlemini tatmin eden, hem duygularını ve hayallerini dalgalandıran bir hadise ile geçer. Bu hadise, Berlin'de bir oğlunun, Ali'nin dünyaya gelişi haberidir.

Enver Paşa, Eşi gibi, çocuklarına da düşkündü. İki kızı olmuştu. Ama Naciye Sultana göre erkek çocuk hasreti içindeydi. Bu hasretini bazen, kızı Mahpeyker'e erkek çocuk elbiseleri giydirerek oyalamaya çalışırdı. Gerçi sonra erkek çocuğu da oldu, ama oğlunu görmedi. Ali galiba 29 eylül 1921'de, Berlin'de Tirtgarten sokağındaki 34 numaralı evde doğdu. Enver Paşa Moskova'daydı. Ali'nin doğumu müjdelendiği zaman, çok heyecanlandı. Daha sonraları 21 mayıs 1922 tarihli, çok içli bir mektubundan şu satırları alalım:

«Bilmem hatırlar mısın? Memleketteki seyahatlerimde, ekseriya gene böyle yazılmış mektupların eline varırdı. Ama sonra geçen hayatım o kadar üzüntülü geçti ki, o kadar fena yerlerde düşman ellerine düştüm ki, sana düşündüklerimi yapabilmek için bin türlü çareler düşünür, gene birini seçemezdim.

Fakat şimdi ne olursa olsun, işte sana, hem yalnız senin için her türlü düşüncemi yazacağım. Evvelki mektupların birinde de demiştim. Bilmem neden, yaşım ilerledikçe öyle bir boşluğa düşünüyorum ki, bunu ancak gene, değil muhabbetle ve zevciyette, fakat i ş t e de, sen doldurabileceksin...

Ah Naciyecğim. Hani şöyle ikimiz başbaşa verip de, ciddi düşüncelerimizi birbirine katarak yaşarsak, öyle geliyor ki, şimdikinden bin kat daha doğru düşünecek, bin kat daha doğru

kararlar vereceğim. Yok, yok, haydi gel Naciyem, beraber bulunalım. Evet, şimdiye kadar gelmeni istemiyordum. Ama şimdi, (.....) en güzel mevcudiyetim olan seni, sıkıntıya sokmaya çalışıyorum.

Evet, ben eskiden daha hodbin oldum. Ama yalnız ikimizin arasındaki hodbinlik olsa gene galebe çalarım. Fakat şimdi kurtarılacak, koca bir İslam âleminin, işe daha kuvvetli, daha canlı sarılmama yardım edeceğini düşünmemden doğan hodbinlik, beni bu kadar ileri vardiıyor...»

Bu satırlarda Enver Paşanın, o buhranlı, o kararsız, o hedefleri dumanlı ve iç âleminde kendiyile cidal halindeki hisleri, çelişmeleri dile gelir. Bunlar, genç ve iltirashlı bir insanın, tabii ve hakkı olan özlemleri, yoğrulmaları içinde; hislerin, fikirlerin, kararların, kararsızlıkların, iç içe yoğruluşudur. Bunları anlamamak kabil değil. Evet, nereden geldi. Nerededir. Nereye gidiyor. Niçin gidiyor. Eşi bütün bu ruh buhranlarını, hakikaten onunla paylaşabiliyor mu? Bütün bunlara cevap vermeye heves etmemelidir. Bunlar, derin, karışık, ümit ve ümitsizlik kaynaşmalarıdır. Onları sadece anlamaya çalışmalı. Zaten Eşi Naciye Sultan da hiç bir zaman, Eşinin varlığında kaynaşan şçylerle onun iç âlemini, hatta gereğince doğerini, anlamış olduğu davasında değildi. Ve bunu, en yakınlarına açıklamaktan çekinmemiştir. Aksiyon hayatına Makedonya dağlarında atılan ve Kuzey Afrika'dan Pamir dağlarına kadar bir hayat arenasında mücadele eden, karakterini yoğuran bir genç savaş ve hayal adamı ile, kapısı kardeşlerine hile kapalı bir Şark sarayından gelen ve 15 yaşında hayat evine giren bir Osmanlı Sultanının muhakeme çarkları, elbette ki aynı güçlerde işleyemezdi...

Ne ise şimdi biz, gene Enver Paşaya dönelim. Ve çok ilgi çekici, ama olduğu gibi kabul edilmesi gereken şu satırları okuyalım. Evet, yukardaki parçada, Eşini özler, "kalk gel" der. "Kararlarımızı, daha doğrusu kaderimizi beraber tayin edelim" der. Ama nihayet bir gerçek de vardır. Kendisi Moskova'da, ama âdeta bir harp meydanındadır. O halde Eşinin yeri, kendi yanında olmaması lâzım gelir. Ve isteğini yumuşatır:

«Fakat acaba, mini mini aslançığımız sana gelmen için izin verecek mi? Yok, bak ondan izin almadan, hiçbir kararımız olamaz. O, biliyorsun ya? O, biz ihtiyarladığımız zaman, başladığımız işi ileri götürecektir! O, İngilizlerin, Fransızların lâşeleri üzerinden, İslam bayrağını ileri götürecektir. Bütün Şarkı, Garbı kurtaracak. İşte o, büyük adamın sözünü, sen de, ben de hürmetle dinlemeye mecburuz. Her yerde, onun sözü yürüyecek. O hürmet bulacak, ün alacak. O değil yalnız bizim, ailemizin, belki bugün ben hiç bir iş yapmaya muvaffak olamadığım halde, beni yine nâci (kurtarıcı) gibi seven 400 milyon Müslümanın da gözbebeği olacak. İşte onun önünde ve onu karnında taşımış senin önünde, bütün düşmanlar âlemi yerlere siirtinerek, ettiklerine pişman olup, ağı dileycekler. Hani bir gün sizi evimizden atan Fransızlar, babamı babam olduğu için zindanlarda çürüten İngilizler, zehirli dişleri sökülmüş yılanlar gibi, gövdelerini zelil, sefil, yerlerde siirtecekler.

İşte Naciye, o büyük adam eğer izin verirse gel (.....). Bana can ver, kuvvet ver, hepsinden daha mülim olarak ümit ver. Gene seni üzdüm. Fakat beni affet. Sana derdimi dökmezsem, kime dökebilirim...»

Enver

Enver Paşanın bu heyecan ve tahayyüllerinde, elbette ki Ali'nin bu kadar açık bir katiyetle tasavvur ettiği geleceğinden ziyade, kendisi için daima benimsediği, ama tamamlanamamış bir inisiyasyon'un, hal şuuraltında yaşayan özlemi dile gelmekteydi...

*
**

ENVER PAŞAYI TEVKİF EDİNİZ

Kaldı ki Ankara, artık ayaktadır. Daha Enver Paşanın Moskova Sefiri Ali Fuat Paşaya,

Rusya dahilinde bir seyahata çıkıyorum.»

diye yazması ve tabii bu yazının Ankara'ya aktarılması ile beraber, Ankara'da bütün ilgili makamlar harekete gelirler. Bu husustaki acele, gizli, hatta telaşlı yazışmaların asılları Ankara'dadır. Mesela Meclis

Reisi Mustafa Kemal Paşadan, Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşaya yazılan 24 mayıs 921 tarihli şifre, Enver Paşanın izinin daha o aydan başlayarak nasıl dikkatle izlendiğini gösterir. Aynı tarihte Erkânıharbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa (Çakmak) Kâzım Karabekir'e şu şifreyi yazar:

«Enver Paşanın; Bolşeviklerle Şarktaki, Bolşevik tertibat ve teşebbüsüne karşı tedbir alınmasını evvelce rica etmiştim. Enver Paşanın Yaveri ve şimdi emrinizde Cephe Erkânıharbiye Reisi bulunan Kâzım Bey ile (Kâzım Orbay Enver Paşanın Eniştesi) sabık İstihbarat Şubesi Müdürü, Erkânıharp Kaymakamı Seyfi Beyin Enver Paşaya karşı bağlılıklarının devam etmesi tabiidir. Bunların şimdiki vazifelerinden ve Şark Cephesinden nünasip şekilde uzaklaştırılmaları ve yerlerine sağlam seciyeli kimselerin tayinini muvafık görüyorum. Mütalaanızın bildirilmesi...»

Fevzi Paşanın, bu ilk tebliği takip eden şifresi daha kati emirleri ihtiva eder. Hatta Enver Paşanın teşebbüsünü, bir nevi maskeli İngiliz oyunu olarak alır. İngilizlerin, bu defa da Komünistliğin tamimi gibi bir maske altında Anadolu'ya sızıp isyanlar çıkarmak gayretlerini belirttikten sonra şöyle yazar:

«Enver Paşanın da Komünistlik lehinde bazı teşebbüsatta bulunduğu ve kendisinin Moskova'dan gaybubet ettiği tahakkuk etmiştir. Gerek kendi namına sahillerimize ve kara hudutlarımıza gelecek eşhasın ve gerekse, vücudu halinde bizzat Enver'in tevkiş olunarak, sıkı inzibat tedbirleri altında doğruca ve mahfuzun Ankara'ya gönderilmesi liizumununun, alâkalılara mahrem surette, katiyen ve ehe miyetle tebliği ve işbu şifrenin alındığının telgrafla bildirilmesini rica ederim. Cephelere ve Kolordulara, Merkez Ordusuna ve havalı Kumandanlarına yazılmıştır.»

Enver Paşanın geleceği haberinden, Cephe Kumandanları da tedirgindi. Gene o telaşlı 24 mayıs 1921 gününde, Garp Cephesi Kumandanı İsmet Bey de (İnönü), Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir'e, çok samimi yakınlık ifadeleri ile, ama açık, kesin bir şifre gönderir:

«Enver, vaktiyle Almanlara dayandığı gibi, Rus kuvveti ile de cebren memlekete girmeye uzun müddet çalışmış, muvaffak olamamıştır. İslam İttihadı İhtilal Cemiyeti namıyla bir teşkilatı tevsî ederek, orduyu ele almak fikrini takibettiği anlaşılıyor. Bunlar, tabii Şark Ordumuzdan başlarlar. Bizim Garp Cephesindeki harekâtımız çok uzun süreceğinden, Şarkta uzun müddet serbest kalırlar. Hâsılı, İttihatçılar, Ruslar, Erzurum'un mahut müfritleri ile (Celâlettin Arif hareketi ve Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti mensupları) her biri başka maksat için, Şark Ordumuza hücum edeceklerdir. Bu hücumların kaffesine nani olacak yalnız sensin. Açık tedbir ve hücumdan endişe etmeyiz. Fakat nihayet ve hileye gelmeden endişe ederim. Kendine gayet sağlam bir muhit temin etmeli ve son derece müvesvis (şüpheci) olmalısın. Erkânharbiye Reisi Kâzım Bey, Enver Paşa ailesinin iradesine, inanılmaz derecede esir olduğu için, sana vefalı olması şüphelidir. Kırmadan onu ayırmak, katiyen lâzımdır. Bana gönderebilirsin. Gözlerinden öperim, benim sevgili kardeşim.»

Garp Cephesi Kumandanı
İsmet

Bu yazışmaları daha da izlemek mümkündür. Ama kısacası şudur ki, Enver Paşa için tevkif emri verilmiştir. Ona karşı tedbirlerde bütün yük, teşebbüs ve sorumluluk, Kâzım Karabekir Paşanın üstüne düşer. Halbuki Enver Paşanın asıl yakını, dostu ve Makedonya'da Manastır Gizli İhtilal Cemiyeti'nden ilk ve yakın arkadaşı Kâzım Karabekir'dir. Fakat Karabekir'in, bazı söylentilere rağmen, bu safhada, Enver Paşaya bir destek olmak eğilimi yoktur. Yalnız, aynı cepheden ve Bayburt'ta Tümen Kumandanı Halit Beyin (Deli Halit Paşa) Enver'in teşebbüslerini beklediği yolunda şüphe ve seziler yoğundur. Sanıyorum ki bu konuda artık yeteri kadar durmuş bulunuyoruz.

Enver Paşanın Batum'da, gerek Türkiye'ye geçme, gerek Parti ve benzeri teşebbüslerle Anadolu'ya sızma teşebbüslerinin ciddi bir ağırlık alamadığını, Ruslardan da ciddi destek gördüğü yolunda ortada işaretler bulunmadığını belirtebiliriz. Şimdi Enver Paşayı artık, son yolculuğunda takip edelim. Ama o günlerde Batum'daki havayı

yaşamış biri olarak şunu da ve bir daha belirteyim ki, Enver Paşa'nın Anadolu'ya girmek ümidini kıran, asıl Sakarya Zaferi olmuştur. Sakarya'yı kazanan bir Mustafa Kemal'e ve Ankara Hükümetine karşı, artık hiç kinise ve hiç bir sebeple baş kaldıramazdı. Kaldı ki Ruslar da bu zaferden sonra Ankara'yı, artık açıkça ve tek muhatap olarak tutmak realitesini değerlendirebilmişlerdi. Ankara'ya bu defa daimi ve resmi bir Elçilik Heyeti gönderdiler (Aralov heyeti). Ankara'da Sefarethane kurmuşlar, Büyük Millet Meclisi Hükümetini, muhatap devlet olarak tanımışlardı.

Nitekim Aralov Ankara'ya gönderilirken, gerek Hariciye Komiseri Çiçerin'in Aralov'a söyledikleri, gerek bizzat Lenin'in Aralov'la çok açık konuşmaları, bu gerçekçi değişikliğin, açık belgeleridir (1).

Demek ki Enver Paşa, artık Batum'da kalamazdı. Genç 1030 numaralı vagona, fakat yalnız yaşıyordu. Arada bir defa Tiflis'e gittiğini yazar. Orada, Güney Kafkasya'nın güçlü adamı ve Stalin'in gençlik arkadaşı Orjenikidze ile konuşur. Konuştuklarını yazmıyor. Ama dönünce artık gözü, Doğudadır. Ona orada taçlar, saltanatlar vaadeden, her şeyin hazır olduğunu söyleyen Hacı Sami isimli uğursuz macera adamı da yanındadır. Nihayet yola çıkılır. İlk hedef Bâkû'dur. Oradan bir vapurla Krasnovodsk'a (Kızılsu) Türkmenistan kıyısına geçilecek ve:

«— *Ver elini Türkistan!*»

denecektir. İlk önce, o sırada Afganistan'da bulunan, ama Avrupa'ya geçip, oradan Afganistan'a şu verimsiz silah satın alma işleriyle uğraşacak olan Cemal Paşaya da bir mektup yazar. Bunu Dr. Nazım'la ve kendi hareketinden evvel yola çıkarır. İsteddiği de, yolda, Çarcuy şehrinde buluşmak, konuşmaktır. Ama Cemal Paşa ile her seferinde olduğu gibi, bu sefer de buluşma olmayacaktır. Bu iki ayrı tipte, fakat tek planda insan, birbirlerini bir daha görmeden, hemen aynı günlerde toprağa düşeceklerdir. Şimdi biz Enver Paşayı, şu dönüşü olmayan yolculuğunun, bu son safhasında izleyelim...

**

(1) Ş. S. Aydemir: «Tek Adam» Cilt II. "Lenin Mustafa Kemal'i anlatıyor".

ZIT CEREBANLAR ARASINDA KIVRANAN RUH

Muhittin Bey, bir İttihatçıdır. İttihat ve Terakki iktidarı sırasında Hüseyin Cahit'in çıkardığı *Tanin* gazetesinde, Cahit'in yardımcısı ve Mesul Müdürü idi. Mütareke devresinde bir aralık Ankara'ya göçtü. Hatta kısa bir süre Matbuat Umum Müdürlüğüne de getirildi. Ama çevre ile uyuşması zor oldu. Hatta ürktü. Ankara'yı terk ederek Kafkasya'ya geçti. Bir zaman Tiflis'te yaşadı. Kendisini orada tanıdım. Bütün aile efradı beraberdi. Baldızı, değerli ve dengeli bir genç hanım olan Nüzhet, daha sonra, arkadaşımız Nâzım Hikmet'in Eşi olmuştu. Muhittin Beyle dostluğumuzu, daha sonra Türkiye'de ve onun Mebus olarak katıldığı siyasi hayatı sırasında Ankara'da da sürdürdük.

Enver Paşa, Batum'dan Bâkû'ya geldiği zaman, Muhittin Bey Bâkû'daydı. Enver Paşa ile orada ve Türkiye Sefarethanesinde görüşür. Muhittin Bey şöyle anlatır:

«Enver Paşanın Türkistan seyahatini ne maksatla yaptığı malum olmamakla beraber, Anadolu sergüzeştinden vazgeçtiğini göstermesi itibariyle memnun oldum. Hatta bunu biraz da, kendine yazmış olduğum mektubumun tesirine atfetmek istedim. Enver Paşa ile bu son karşılaşmamı, bütün teşviri ile hatırlarım.

Küçük ve loş bir odada karşılaştık. Kendisiyle pek yakınlığım yoktu ama, kucaklaştık, öpüştük...»

İlk hoş-beşten sonrasını Muhittin Bey şöyle konuşur:

«Bizim gibi, son muharebe esnasında hükümet işlerine fazla karışmış olan insanların, Ankara'nın yeni hayatında rol oynamalarının biraz müşkül olduğunu gördüm. Muharebede çok sefalet görmüş olan Anadolu, bizim tekrar meydana çıkmamızı hoş görmüyor. Bizim zamanımızda canları yanmış olan insanlar, bizi görmekten memnun olmuyorlar. Bunun için ben de, fi, ci-mazsa bir müddet uzaklaşarak, ticaret hayatına atılmaya karar verdim. Bu sözlerim, Moskova'ya yazmış olduğum mektubumun bir ifadesidir.

Benim gibilere karşı vaziyet böyle olursa, sizin gibilere karşı vaziyetin ne olacağını, artık sizler takdir edebilirsiniz.

Hulâsa, Anadolu'yu rahat bırakmalıyız...

Enver Paşa beni derhal:

— Doğru!

diye tasdik etti. Batum'a, Sakarya muharebesinde bir bozgunluk olursa, yardıma koşmak için gitmiş olduğunu, fakat muharebe kazanılmış olduğu için, artık böyle bir şeye ihtiyaç kalmadığını söyledi. Türkistan'a niçin gittiği sualime karşı, Kâbil'den gelmekte olan Cemal Paşayı Taşkent'te karşılamak, dolayısıyla, bir seyahat yapmak istediğini bildirdi. Siyasi ve içtimai fikirlerine gelince? Sanki dünyada hiç bir şey olmamış, savaşan cihan kana bulanmamış, Bolşevizm inkılabı Avrupa âlemi üzerinde hiç bir manevi tesir yapmamış gibi, bütün fikir hareketlerine karşı kayıtsız kalmış bulunduğunu gördüm. En son mevzu, Türkistan, Taşkent, Buhara idi. Ama bu konularda orijinal hiç bir fikri yoktu.

Bütün hal ve tavrı, durgun, düşünceli, içliydi. Gürünürdeki sükûnetine rağmen, içinde, sınırları yüklü bir insanın, mütemadiyen zıt cereyanlar arasında kıvranan rulu bulunduğu muhakkaktı. On iki yıldan beri, kendisiyle, dahili ve harici muhiyetle mücadele eden bir insan, tatmin edilmemiş ihtirasların pençesinde bulunuyordu.

Ondan, öğleden sonra bir buçukta ayrıldım. Ayrılırken gene kucaklaştık, öpüştük. Üç saat sonra, o gün ilk defa gördüğüm Bâkî'nun bulvarında dolaşırken, deniz kenarında, orta hacimde bir geminin, rıhtımlardan kalkarak, limandan çıkmak üzere manevra yaptığını gördüm. Sordum.

— Krasnovodsk'a gider,

dediler. Denizin kenarına yaklaşarak, bacasından mazot dumanları fışkırtarak uzaklaşan gemiyi seyrettim. Güvertede dolaşanlar arasında birini, ona benzettim. Bu sırada ve bir tesadüf olarak, deniz kenarında, Bulvar denilen parkta bir Azeri saz takımı,

dc/İli tamburlu okuyucuları ile, o sıralarda moda olan bir şarkıyı vuruyordu:

“Yaşa, çok yaşa, Mustafa Kemal Paşa...

Fakat gemi, artık uzaktaydı. Yolcu bunu duyamazdı.»

Evet, bu şarkı o sıralarda modaydı. Ve aslında 1918’de, burarlarda Enver Paşa için bestelenmişti, şimdi Mustafa Kemal Paşa için söyleniyordu...

Pamir Eteklerindeki Mezar!

Fikir, Ideal veya Devlet kurma mücadelelerinde, yalnız İhtiras, Enerji ve Kan yetmez. Bu mücadelelerde, Çağın akımları ile, Jeopolitik ve Sosyal şartları değerlendirebilmek, İhtirastan daha önde gelir. İhtiras ve Ambisyon, İtici güçtür. Ama, üstünde koşulan zeminin şartları ile ayarlanamazsa, bu İhtiras atının ayakları tökezler. Ve süvarisi, bu İtici gücün altında kalır. Enver Paşanın Orta Asya hikâyesinde Son, böyle bağlanacaktı...

XII

TÜRKMENİSTAN GECELERİNİN SOĞUĞU

Hazer'in doğu kıyısında Krasnovodsk'tan başlayan tren hattı, Türkmenistan bozkırlarını geçerek Orta Asya'ya dalar. Ama bu bozkırlara, Çöl demek daha doğrudur. Zaten atalarımız da bu düzlüklerin adını, Çöl diye koymuştu: K a r a K u m ! Krasnovodsk, yahut Kızılsu'dan başlayan tren yolu, güneyde, Türkmenistan'ın güney tepeliklerini ve onların ardında İran dağlarını bırakır. Bu dağlar, bazen 3.000 metreye kadar yükselir. Sonra kuzeye açık tam Kara Kum çizgisini izler. Kara Kum, uçsuz bucaksız, susuz bir Çöl ve Çöl-Bozkırdır ki, kuzeyde ve çok uzaklarda, Kızıl Kum'a karışır. Tren, Türkmenistan'ın merkezi Aşkabad'ı, tarihi Merev'i gene Kara Kum'un çizgisinden geçerek, Duşak'ta Doğu Kuzeye yönelir. Çarcuy, Amuderya kenarında ve Türkmenistan-Özbekistan sınırındadır. Daha doğrusu Türkistan oradan başlar. Sonra Orta Asya bozkırlarından Buhara'ya varılır.

Türkmenistan Çöl ve Steplerinde, gündüzler sıcak, geceler soğuktur. Enver Paşa ile maiyeti, hepsi üç kişidir. Şu bildiğimiz Hacı Sami ile bir de eski Yaverlerden Muhittin. Topçu Yüzbaşısı Bartınlı Muhittin. En isteksiz, hatta bu kervana tesadüfen karışan odur. Muhittin, sıradan bir subaydır. Hiç bir siyasi düşünce veya eğilimi yoktur. Günü gün etmek isteyen bir Büro Zabitiydi. Harp sırasında Nuri Paşanın Yaverliğini yaptı. İşler bozulup cephele dağılınca, Halil Paşanın yanına katıldı. Kendisini, bir süre ve Küçük Talât Beyle beraber misafir olduğumuz Şuşa Kale'de tanıdım. Renksiz, ihtirassız, suyun akıntısına kapılmış biri idi. Batum'dan ve Halil Paşa ile Halil Paşanın rahat çevresinden rızası hilafına ayrıldı. Nitekim Doğu Buhara'da, hem bir işe yaramayacak, hem de bir gün Enver Paşadan, Afganistan'a geçmek için izin isteyecektir.

Bunları şunun için yazıyorum. Demek ki, şimdi artık Orta Asya yolunda olan "Emel yolcuları"ndan, birini saymamak lâzım. Hacı

Sami'ye gelince? Hacı Sami, Kuşçubaşı soyadı ile tanınır. Kuşçubaşı Eşref ve Kuşçubaşı Sami, iki kardeşlerdir. Babaları Abdülhamit'in sarayında Kuşçubaşılık yapan, Çerkes asıllı biriydi. Bir gün Padişahın gözünden düştü. Çocukları ile Medine'ye sürüldü. Eşref ve Sami, o zaman genç delikanlılardı. Hareketli, haşarı, ele avuca sığmaz cinsten insanlardı. Yazıldığına göre, Medine çevresinde bazı baskınlar da düzenlediler. İstanbul'dan Hicaz'a gönderilen ve İstanbul'un kutsal şehirlere tahsis ettiği paraları taşıyan Suura Alayı'na saldırdıkları da nakledilir.

1908 ihtilalinden sonra ve sürgünler serbest kalınca, onlar da Hicaz'dan ayrıldılar. Eşref Harbiye'de okudu. Orduda Jandarma Yüzbaşılığına kadar yükseldi. Sami okuyamadı. İzmir Polis Müdürlüğüne bağlı bir karakolda görevlendirildi.

Her ikisi de acar, mücadeleci, vurucu kırıcı insanlardı .Eşref'in adı, Balkan Harbi sonunda ve Edirne'nin kurtuluşunu takibeden günlerde, Batı Trakya'daki hareketleri sırasında parladı. Enver Paşanın Kuzey Afrika'daki hareketlerine de katılmıştı. Ama muntazam Ordu dışında fizli faaliyetlere yatkındı.

Birinci Dünya Harbi çıkınca bu tür vazifeler de arttı. Afrika'da, Arabistan'da çeşitli ve maceralı işlere gönderildi. Nihayet Enver Paşa onu, şu ne olduğu ve hesapları hâlâ bilinmeyen Teşkilat-ı Mahsusa'nın başı olarak vazifelendirdi. Böylece, kardeşi Hacı Sami'ye de gün doğdu: Yüklü bir para ile Afganistan, Türkistan, Kırgızistan ve Çin gibi yerlerde istihbarat veya ihtilaller çıkarmak için yollandı. Ve yurttan ayrılışı tam yedi yıl sürdü. Harbi Çin'de, Şanghay'da geçirdi. Onun bu macerasını Cemal Paşa, tabii her söylenene inanarak, bir kahramanlık efsanesi şeklinde Mustafa Kemal Paşaya yazacaktır. Ama bu Maccraya, ancak Cemal Paşa inanabilir.

Harp bitince ilk fırsatta, Moskova'da, Enver Paşanın yanına koşar. Ona, harp içindeki işlerini, kendi bildiği gibi nakleder. Ama bunlar, Enver Paşa ile Hacı Sami'nin daha Buhara'ya ayak bastıkları günlerde, anlatıldığı gibi değil, gerçek yönleriyle ortaya çıkacaktır. Fakat artık olan olmuştu. Enver Paşa yakasını bu macera adamına kaptırmıştı. Ve Paşa, ancak ölümünden az önce ve ileride okuyaca-

ğımız notlarında, uğradığı felaketlerin sebcepleri arasında Hacı Sami'yi işaret edecek, ve,

«Bu işlerde onun çok medhali var»

diye yazacaktır.

Kuşçubaşı Eşref ve Hacı Sami, Milli Mücadele kazanılınca her ikisi de "150'likler" listesinde yer aldılar. Bunlardan Hacı Sami, Yunan adalarında düzdüğü bir çete ile ve Atatürk'e suikast için gizlice geçtiği Ege topraklarında görülerek öldürüldü. Çete arkadaşları da muhakeme ve idam edildiler... Muhakkak ki hareketli, atılgan insanlardı. Ama dengelik ve kabına sığmak vasıfları, görülüyor ki noksandı.

*
**

Enver Paşa bu yolculuğu yazılarında etrafıyla anlatır. Şu cümleler onundur:

«Tahta kompartimana büzüldüm. Ben başımın altına çantanı aldım. Üstiime, meşin perdesimii örttüim. Biraz okumak istedim. Yanımda tek Almanca kitap vardı. Mareşal Limanı Von Sanders'in, "Türkiye'de Beş Sene" isimli eseri. Beni tenkit ettiği noktalar da vardı. Ama kitabı okuyamıyordum.

Çünkü Hacı Sami, boyuna o dar kompartımanın içinde gidip gelerek, banu varacağımız yerlerde, tahtlar, saltanatlar tasvir ediyordu. Ben ise, işliyordum. Çöl, gece soğuk ve yolculuk kasvetliydi...»

*
**

DEĞİŞEN ÇAĞ

Enver Paşanın gittiği yerler hakkında tek bilgisinin, şu cümlede toplandığı anlaşılıyor:

«— Türkistan'da bizi çok severlermiş?»

Evvet, yanında ne harita, ne de Türkistan hakkında bir eser vardır. Halbuki Türkistan, bir âlemdir. Türkistan'ın bir tarihi vardır. Türkistan halkları, Türkistan dilleri, dinler, mezhepler, sosyal taba-

kalar arasında aşılmaz uçurumlar vardır. Türkistan Emirlikleri idaresi, insanlık için yüz karasıydı. Son Buhara Emiri Alim Hanın, bir iki hafta içinde ve zindanlardaki kanlı katilleri birer cellat başı tayin edip, 2.000'den fazla genci, "Cedit", yani "Yenici" diye, kendi önünde nasıl boğazlattığına daha önce de değinmiştik. Onun sarayında çöreklenen iri sarıklı feodallerle, Ulemadan geçinen zorbalar güruhu, bu sarayın duvarları arasında dünyanın en aşağılık ahlâksızlık sahnelerini yaşıyorlardı. Cehaletlerinin ise, derin karanlığı ölçülemezdi. Aydınlar, parmakla sayılacak kadar kıtı. Hulûsa, sınıf meseleleri, toprak meseleleri, uzun süren yabancı hâkimiyetin ruhlarda tortulaştırdığı aşağılık duyguları içinde bu ülke, kendini Türk bile saymıyordu. Kalıplaşmış, donmuş, sadece geriye çeken bir din şekilciliği içinde, her gün biraz daha eriyordu. O halde Türkistan'da mücadele, ciddi bir değerlendirme meselesiydi.

Kaldı ki. Tarihöncesinde başlayıp, Timur selinin sonuna kadar Doğudan Batıya insan selleri akıtan Orta Asya, her aktığı yere, bürütal, ama hayatiyetli bir kan götüren Orta Asya, en az bir yüzyıldan beri, Batıdan Doğuya istilaların seli altındaydı. Çünkü Batıda, tekniğin ilerleyişi, Sanayi İnkılabı, yeni silahların benimsenmesi, Rusların bu değişmeye ayak uyduruşları, toplar, tüfekler vesaire, artık kılıcına güvenen Orta Asya süvariliğini yenmişti. Kılıçlarla toplara saldırılar, saldıranları tüketmişti. Orta Asya'nın Jeopolitiği artık değişmişti. Rus Kolonizasyonu, askeri istilaları izlemiş ve Orta Asya, bu hem askeri, hem Kolonizasyon istilaları altında sinmişti. Hulûsa, Orta Asya'nın Jeopolitik, tarihi, sosyal, ekonomik, kültürel davaları vardı. Ve bunları derinliğine kavramak lâzımdı.

Bir de şu vardı: Batıdan, başka bir çağ akımı başlamıştı; Monarşinin, Hanlıkların, Derebeyliklerin tasfiyesi, Bey topraklarının likidasyonu, o güne kadar siyaset dışı olan milyonların şu veya bu sloganlarla ayaklandırılması, yarı aydınlara ümit kapıları açan İhtilaller yaşıyordu. Ve nihayet, zaten Orta Asya'ya karakollarını, merkezlerini, müfrezelerini yaymış olan, ilk safhada kanlı hesaplaşmalara da başlamış bulunan bir Bolşevizm seii veya nizamı, artık başka rüzgârlar estiriyordu. O Bolşevizm ki, son bir yıldan beri Enver Paşa,

onun bir nevi müttefiki veya sözcüsü gibi yaşıyordu. Onun sloganlarını getiren “Halk Şûrular Fırkaları” peşindeydi.

O halde şimdi Türkistan’da ne yapmalıydı? Bolşevizmi ve Şûruları mı savunacaktı? Eğer bunu yapacaksa kimlere, hangi zümrelere dayanacaktı? Eğer bir İslamcılık bayrağı açacaksa ,bu bayrak, kimlerle, hangi şuurlu ve mücadeleci kadro ile, kimlere karşı ve hangi silahlarla yürütülecekti. Eğer bir Türklük ve Turancılık için seferberlik ilan edecekse, bu cidale kimler, halkın hangi tabakaları, hangi güçler, hangi vasıtalarla girişeceklerdi. O halk tabakaları ki, kendilerini Türk dahi bilmedikten başka, İslamız derken de, İslam hakkında tek zerre şuur ve idrake sahip değildiler. Ortaçağın artık susmuş, artık çökmüş olan ihtişamlı medreseleri ise, birer mezbeleydi...

Hulâsa Enver Paşanın işi, zor olmaktan ziyade, belirsizdi, hedefsizdi. Ve bu yolculuğunda onun, İslam, Turan vesaire derken, ya cahil medrese kaçkınlarının, ya tükenmiş, ama zalim derebey muhitlerinin elinde ve bütün iradesini kaybettirecek bir ümitsizliğe düşmesi mümkündü...

Kısacası, içeride hangi güçlere dayanacaktı. Dışarıdan hangi güçlerle desteklenecekti. İşte bu belli değildi. Yalnız iman gücü, hem de toplumdan yankı gören değil, sadece ruhta kaynaşan bir iman gücü yeter miydi? Bu soruya, Enver Paşa’nın problem ve kompleksleri düşünülünce, cevap vermek zordur. Çünkü onun İstanbul’dan çıktıktan sonra ve şimdi şu Buhara’ya yaklaşmakta olduğu saatlere kadar, doğru bildiği, inandığı, bağlandığı ümitlerin, baştan sona birbirleriyle çelişen zincirlemesi, bu yolda ona hangi ümidin rehber olduğu hususunda da tereddütler yaratmaktadır. Çünkü hâlâ İran, Afganistan, Hindistan kurtuluşları peşinde ise, bunun için desteği, ancak Ruslardan alabilirdi. Kaldı ki tabii bu da şüpheli ve mutlak olarak da geçiciydi. Hayır öyle değil de, Turan, Türkçülük diye bir mücadeleye başlayacaksa, yahut Orta Asya Müslümanlarını Bolşevizmden kurtarmak istiyorsa, o zaman da, İran’daki, Hindistan’daki İngilizlerle anlaşmalıydı.

Ama biz göreceğiz ki o Doğu Buhara’ya, bir taraftan Ruslara ve Bolşeviklere karşı isyan, diğer taraftan İngiliz Emperyalizmine karşı savaş sloganları ile girecektir. Elinde ise tek makineli tüfek,

tek top yoktur. O halde, içeride hangi güçlerle yürütüleceği, destekleneceği bilinmeyen bu hareketin, dışarıda hangi kuvvetlere dayanacağı da belli değildi. Milli duygular ve milli hisler deyince ise, o günlerde bu duyguları, ancak yarı aydınlarla, ne kadar kıt olsa da aydınlar temsil ediyorlardı. Ama Enver Paşanın Doğu Buhara'daki kısa süren mücadelesinde, yanında tek aydın veya yarı aydının bulunmaması, düşündürücüdür. Hele onun zaman zaman, Afganistan'a kaçan eski Buhara Emirinin Vekili, Nâibiymiş gibi davranışlarda bulunması. Eldeki bir belgeye göre, Emir'den Naiplik istemesi, hatta bunu olup-bitti sayması, sadece hazin bir hesapsızlıktı. Çünkü Derebeyler için değilse de, Halk için Emir gelmektense, Şeytanın efendiliği, daha yeğdi. Hulâsa, çağ değişmişti. Ve Enver Paşanın tasavvur ve teşebbüsleri, gerçeklerle çelişiyordu...

*
**

TARİHİN İBRESİ

Çünkü tarihi ve çağdaş şartlar açısından bakılırsa, Orta Asya'da bir Milli Kurtuluş Hareketi, başlıca iki istikamette yürümeliydi:

- 1 — Çarlık idaresine ve onun kalıntılarına karşı mücadele,
- 2 — Feodal ve klerikal düzene ve onun kalıntılarına karşı mücadele...

Ama bu mücadeleler ancak, gene çağdaş, ama derin bir dünya görüşü, sonra da, bu mücadeleleri yürütecek aktif ve aydın bir kadro ile, askeri bir teşkilatlanma, gerekli silahlar Önderler isterdi. Halbuki ve her vesileyle belirttiğimiz gibi, Orta Asya bunlardan yoksundu. Mesela yalnız Buhara'da, İmam ve benzeri şekillerde 40.000 tutucu insanın halkın sırtından geçindiği bir gerçektir. Ama çağdaş anlamda Aydın ve Yarı Aydınlar, parmakla sayılacak kadar azdı. Çarlığın Orta Asya, Kırım ve Kafkasya ile, İdil (Volga) Ural'daki Müslüman halklarına karşı en zararlı hâkimiyeti, bu halkları geri bırakmak, onların Kültürel gelişmelerini önlemektir. Onları, din adamı geçinen cahil bir zümrenin elinde bırakarak, çağın kültürüne ayak uydurmaktan alıkoymak ve bu halklar üzerinde Feodal-Klerikal düzeni, hem de gittikçe daha soysuzlaştırarak, ama gittikçe daha güçlendirerek sürdürmektir.

Rusya'da başlayan 1917 İhtilali ile gerçi Çarlık devrilmişti. Ama onun Orta Asya'da kalıntıları yaşıyordu. Feodal-Klerikal düzen ise, hâkimdi. Halbuki, Çarlığın sükutunu takibeden K a o s devresinde ve çok az sayıda aydın ve yarı aydınların İstiklal çaba ve tecrübeleri sırasında Bolşevizm, hem bunlara, hem Çar devrinden kalan imtiyazlara, hem de bütün kalıntıları ile Feodal-Klerikal cepheye karşı açtığı savaş ve yaydığı sloganlarla ister istemez, etkili bir cereyan halinde gittikçe güçleniyordu. Askeri teşkilatıyla, vaziyete hâkim olmak şansı gittikçe artıyordu.

Hulâsa, Tarihi şartların doğal bir neticesi olmak lazım gelen Milli Kurtuluş Hareketi, ya kendi kanunlarını yürütmenin gücüne ulaşacaktı. Yahut da, Kapitalizm safhasına dahi ulaşmayan bu ülkede Sosyalizm, Parti teşkilatı ve askeri güçleriyle ,Merkezden de desteklenerek kendi düzenini getirecekti.

İşte Enver Paşanın Türkistan'a ayak bastığı günlerde Orta Asya'nın kader ibresi, bu iki ihtimal arasında titreşip duruyordu. Daha doğrusu, bir Milli Kurtuluş Hareketinin, zemini, şartları, kadrosu ve sloganları teşekkül edemediği için, her gün biraz daha, başka türlü bir gelişmenin hesabına işliyordu...

*
**

FEODAL - KLERİKAL KALINTI

Yukarıdaki şartları kısaca işaret ettikten sonra, şimdi biraz da Feodal-Klerikal kalıntıya göz atmalıyız. Evvela, eski Rusya'daki bütün Müslüman halklar arasında, çağdaş kültüre ayak uydurucu hareket ve müesseselerin, Çarlık idaresi tarafından, kesinlikle engellenmesini tekrar hatırlatmalıyız.

Mektep açmak, gazete çıkarmak, kitap yayınlamak, kültürel organizasyonlar kurmak, kültür ve bilim dernekleri teşkil etmek, denebilir ki, kesinlikle yasak denecek kadar kayıtlara tabi idi. Bu halklar için tek açık tahsil müesseseleri, nihayet yedi yıllık bir öğrenim sağlayabilen Cimnazyumlardı. Ama, hele fakir halkın çocuklarının oralara gitmelerine de, Klerikal zümre, yani İmamlar, Mollalar, Ahuntlar mani oluyordu. Yüksek ihtisas mektepleri, Üniversiteler yoktu. Bir

Müslüman-Türk çocuğunun bir Rus Üniversitesine girebilmesi, imkânsızlık derecesinde kayıtlara tabi idi.

Ama eski usul mahalle mektepleri ile, artık örümcekleşmiş Medreseler açıktı. Din Adamı geçinen herkes için de hiç bir kayıt yoktu. Bu sayededir ki, yalnız Buhara'da 40.000 molla ve imam, gül gibi geçinip gidiyordu...

Feodal düzene gelince? Çarlık bu düzeni, katiyen engellemiyordu. Buhara, Hive Hanlıkları gibi ülkelerde her şey, daha da soysuzlaşmış Ortaçağ kanunları içinde aynen yürüyordu. Mesela Toprak ilişkileri ve Feodal vergiler bahsini alalım:

Çarlık, Ticareti yaymak, imtiyazlı pamuk plantasyonu sahaları yaratmak, ithalat ve ihracatı geliştirmekle beraber, Emir'in ve büyük toprak Sahiplerinin feodal hak ve geleneklerine müdahale etmiyordu. Buhara, Hive Emirliklerinin bu bakımdan toprak münasebetlerine, vergi ve saire işlerine de karışmıyordu. Buhara Emiri, her yıl bir defa ve Rus Çarı Kırım'daki yazlık saraylarına indiği zaman, ona sadakatini bildirmeye giderdi. Giderken de saraya, Buhara halkının rızıkından toplanan altın yığınları ile, kıymetli hediyeler taşırdı. Dönüşünde ise göğsündeki nişanlar, daima artmış olurdu.

Emir, bütün Beylerin başıydı. Bu Beyleri; onun topraklarını kira ile işleyen büyük Emlakdarlar izlerdi. Sonra da Dehkan, yani köylüler. Topraklar, Beylik, yani, Emir elinde devlet arazisi, sonra Sultaniye, yani Emir'in şahsi toprakları, Vakıflar ve nihayet şahsi mülkler olarak bölünürdü. Bunlardan ilk ikisi, bütün toprakların üçte ikisini teşkil ediyordu. Vakıflar, ikinci yeri işgal ediyorlardı. Şahsi mülkler ise, zengin beylerle, büyük memurların elinde toplanmıştı. Mesela Enver Paşanın mücadele için seçtiği Şarki Buhara'da ve Moskova Şark Bilgileri Enstitüsü Başkanı Gafurof'un incelemelerine göre mülk topraklar, bütün toprakların, ancak % 2 % 3'ü arasındaydı. Köylü, Emlak sahiplerinin topraklarında çalışmak zorundaydı. Vergiler, sayılamayacak kadar çoktu. Kısacası topraksız köylü, ancak başkasının hesabına ve ölümle kalım arasında bir hayat sürdürüyordu. Emire giden Haraç (öşür) beşte birdi. Daha doğrusu ne verileceğini, şöylece bakarak Vergici veya Emlakdar tayin ederdi. Vergiler hasılatın % 60'ına kadar ulaşıyordu. Bunun % 40'ı, Emir'in hazinesine

giderdi. % 20'yi Emaret memurları paylaşırdı. Geri kalandan % 15'i Emlakdar alırdı. Ama sonra da z e k a t gelirdi. Zekat, hayvanlardan da alırmıdı. Hulâsa aslında köyliye bir şey kalmazdı. Eğer tohumu kurtarırsa, ertesi yıl gene bir şeyler ekmekten başka çare yoktu

*

BUHARA'DA

Yolcular nihayet Buhara'ya varırlar. Burası, 2.500 yıllık bir şehirdir. Buhara Hanlık merkezidir. Enver Paşanın oraya varışında, burada genç ve istiklalci bir zümre, bir Cumhuriyet idaresinin başındadır. Ama bu iktidar, biraz da Bolşevik veya sol güçlerin desteği ile sağlandığı için, mutlak veya garantili sayılamıyordu. Osman Hocaoğlu, Buhara Cumhurbaşkanıydı. Gerçi Türkistan'ın idari merkezi Buhara değil, Taşkent'ti. Ama Buhara'nın, mistik ve kutsal bir havası vardı.

Kabine üyeleri yerliydi. Bunlar, pek çok karışıklıklardan sonra ve sol güçlerin de yardımı ile Emir'i devirebilmişler, onun kanlı sayrını da, hatırası dahi silinsin diye ateşe verip yakmışlardı. Moskova Buhara'da bir Temsilcilik Bürosu ile çalışıyordu. Ama Orta Asya'da Bolşevik milisleri ve Kızıl Birlikler de vardı. Hele Taşkent, onların elindeydi. Kısacası, Hükümetin çalışma şartları zordu. Ve gelecek, şüpheli görünüyordu.

O zamanki Cumhurbaşkanı Osman Hoca (Hocaoğlu) ile İstanbul'da tanışmışımdır. Enver Paşa Buhara'ya geldiği zaman o, Şarki Buhara'daydı. Ama arkadaşları Enver Paşayı iyi karşıladılar. İyi ağırladılar. Daha doğrusu, ona nasıl davranmak gerektiği pek tayin edilemiyordu. Çünkü Rus Temsilcisi Yureniev, daha ilk dakikalarda, tedirginleşmişti. Şimdi biz, o günlerin teferruatlı hikâyesine değil de, Enver Paşanın, gene ne yapmak istediğine gelelim... Ve bunu, o sıralarda orada bulunan Zeki Velidî (Toğan) nin kaleminden izleyelim. Gerçi Enver Paşanın o günlere ait notları da eldedir. Ama bunlarda, daha ziyade, ziyaretler yer alır. Hacı Sami ise, tabii gene Enver Paşanın yanındadır. Ve Zeki Velidî'den okuyoruz ki, Enver Paşayı bilhassa aydınlarla temasa geçirmemek için elinden geleni yapar. Çün-

kü daha ilk karşılaşmada anlaşılmıştır ki, Hacı Sami'nin daha önce Enver Paşaya:

«— Şarki Türkistan'da şunu yaptım, Garbi Türkistan'da bunu hazırladım. Herkes seni bekliyor, şöyle işler başardım, böyle zaferler kazandım... Tahtlar, taçlar, saltanatlar...»

tekerlemeleri ile neler söylemişse, hepsi yalandır. Ve bunu Enver Paşanın önünde, Hacı Sami'nin yüzüne vurmaktan çekinmezler. Demek ki Enver'i çevresinden tecrit gayreti bundan geliyordu. Ne ise biz Zeki Velidî'yi okuyalım (1):

«Paşa, Bâkû-Aşkabad yolu ile Buhara'ya geldi. Beni davet etmişti. Ben Buhara yakınında bulunuyordum. Kalktık, Buhara'ya geldik. Teşrinievvelin (ekimin) yirmi dördüncü günüydü (921). Enver Paşayı ilk defa görüyordum. Türkistan, Buhara hakkında benden malumat istedi. Bunun üzerine, bilhassa alâkadar olduğunu söylediği, Şarki Buhara (şimdiki Tacikistan) harikâti hakkında uzun izahat verdim. O muntakada, Afganistan'a kaçmış olan Buhara Emirinin bıraktığı havayı ve hüküm sürmekte olan Emircilik ruhunun, yapılmak istenen her iyi şeyi sekteye uğratacağını ve bugünkü vaziyette, bu cereyanla kolay kolay başa çıkılamayacağını birer birer anlattım.

Enver Paşa, bir müddet sessizce dinledikten sonra:

— Bütün bunlardan haberdarım. Bu havalide Buhara kuvvetlerini bir teşkilat içinde toplamanın, hemen hemen imkânsız olduğunu da biliyorum. Buna belki uzun bir gayret neticesinde muvaffak olunabilirse de, şimdiki halde bekleyecek vaktimiz yok. Zira, bu arada, bir çok fırsatlar kaybedebiliriz. Halbuki bizim en büyük kuvvetimiz, bu fırsatlardır.

Bu sebeple, ben vakit geçirmeden, Şarki Buhara'ya ve oradan Fergane'ye geçerek, bütün Basmacı (Baskıncı) hareketinin başına geçmek istiyorum. Bu iş için, uzun boylu düşünerek, icabeden bütün tedbirleri aldım. Yanımda, bu sahada çalışabilecek değerli zabıtlarım da var. Siz lütfen, bizim hareketlerimizi ko-

(1) Yeni Türkistan: Zeki Velidi Togan.

laylaştırmak için at vesaire gibi ihtiyaçlarımızı temin edebilir misiniz?

Enver Paşanın emeli, cidden hayretimizi mucip oldu. Zira, daha birkaç ay evveline kadar Enver Paşa, yakın arkadaşları ile birlikte neşrettikleri "Livâ-ül İslam" gibi bir sürü gazete ve broşürleri ile (Müslümanların dünya Emperyalizmine karşı, Bolşeviklerle el ele vererek) çalışmalarını tavsiye ediyordu. Şimdi ise aynı Enver Paşa, birdenbire, bambaşka bir emel peşinde koşarak, Bolşeviklere yalnız düşman olduğunu söylemiyor, fakat onlarla mücadele edeceğini haber veriyordu.

Biz ise, o günlerdeki vaziyeti pek iyi bildiğimiz için, Enver Paşanın Basmacılar arasına katılmak üzere Şarki Buhara'ya geçmesini katiyen istemiyorduk. Bu fikirlerimizin dayandığı sebepleri kendisine, uzun uzadıya izah ettik. Buna rağmen, o hiç de niyetinden dönmek istemediğini, hissettirip duruyordu.

Birkaç gün sonra onunla, daha açık ve kati konuştum. Şöyle dedim: Bolşevikler, harici düşmandan kurtulmak üzeredirler. Bu netice onların, bugün yarın Türkistan'a diledikleri kadar kuvvet göndermelerini temin edecektir. Türkistan ise bu yıl, büyük bir kutluk içindedir. Bilhassa Fergane'de Basmacılar, işe zorluğu içinde kıvrınmaktadırlar. Siz, Basmacıların arasına girdikten sonra, cephe açıp harp etmek mecburiyetinde kalacaksınız. Halbuki bütün bu havzada, şimdiki halde, beş altı bin insanı bile beslemek maddeten imkânsızdır. Çete harbi yapmaya kalkarsanız, karşınıza gelecek büyük Bolşevik ordusu ile başa çıkmak, elinizden gelmez. Şarki Buhara Basmacılarını ele alabilmeniz için ise, her şeyden evvel, Afganistan ve oradaki Buhara Emirini ele almanız gereklidir. Buhara Emiri sizi tanımaz ve kendi kuvvetlerine tanıtmasa, mümkün değil, kimseye meramınızı anlatamazsınız. Hatta korkulur ki, bu Emir, size umduğunuz gibi iyi kabul gösterecek yerde, bilakis bir rakip sayarak, arkanızdan entrikalar çevirecektir. Unutmamalı ki bugüne kadar Basmacılık vesair teşkilata, Rusya'nın dahili işlerinden bir vasfını muhafaza etmiştir. Halbuki buna siz karıştıktan sonra, bu hareket, bir Pan-İslamizm hareketi gibi görünür. Ve

bu görünüş, Türklerden başka herkesi aleyhinize çevirir. Bu da, Türkistan'daki bütün Rusların, milli gayeleri yolunda, Bolşeviklerin etrafında birleşmelerini intaç edebilir. Cemal Paşa, bir sene kadar Afganistan'da bulundu. Ama biz, şimdi size anlattığımız şeyleri, yani Afganistan'da kalarak Türkistan'a yardım edebileceğini, ona da anlatamamıştık.

Yazık ki Enver Paşada, hiç bir fikir değiştirme belirtisi yoktu. Paşayı kıskırtanların başında da, Hacı Sami vardı. Hacı Sami boyuna konuşuyordu:

— Ben, adı sanı meçhul bir Türk olduğum halde, 1916'da, koca Kırgızistan'ı ayaklandırmıştım. Siz ki Enver Paşasınız. Alimallah bir işaretinizle, Türkistan'da kıyametler koparacaksınız!»

Fakat Zeki Velidi, Hacı Sami'yi cevaplandırır:

«— Belki Paşa hazretleri pek iyi bilmezler, 1916 ayaklanması, lafla, sözle, propagandayla değil, Rusya Çarının 15 haziran 1916 Fermanı ile meydana geldi. Gerçi, o günlerde zatallilerinin de ismini işitmedik değil. Ama ayaklanmalar içinde değil, isyandan, aynı her şey olup bittikten sonra Kırgızlar Çin'e kaçarlar, sizin de Şap'tan Batıroğulları'na katılarak, Çin'e kaçmanız yolunda işitmiştik...»

Ama buna, o her şeye alışık Hacı Sami'den ziyade, Enver Paşa alınır:

«— Zeki Bey, öyle görüyorum ki, siz benim Türkistan'da çalışmamı istemiyorsunuz...»

Ve sonra Zeki Beyin yüzüne uzun uzun ve çok manalı bakar. Bu sahneye sevinen orada bir kişi vardır: Hacı Sami!.. Ama bir değişiklik de olur. Enver Paşa biraz düşündükten sonra onda, bu sefer, Basmacılara katılmak değil de, Afganistan'a geçmek temayülü sezilir. Hatta Zeki Beyin de yardımıyla, haritalar, vasıtalar tedariki üzerinde konuşulur.

O günlerde ve her gün gelen gidenleri bir tarafa bırakırsak, Enver Paşanın enteresan buluşması, Buhara'daki Rus Temsilcisi Yurinev'ledir. Yurinev'in gözü, zaten Enver Paşanın hareket ve temas-

ları üzerindedir. Ama Buhara, henüz müstakil sayılır. Konuşma sırasında, Enver Paşa sorar:

«— Cemal Paşa ne zaman buralara, Afganistan'a dönecektir?»

Cevap soğuk, ama kesindir:

«— Cemal Paşanın tekrar bu taraflara geçmesi mi? Siz hele onu unutunuz. Zira biz, sizin de burada ne işlerle meşgul olduğunuzu pekâlâ biliriz!»

Enver Paşa notlarında bu sözlerden:

«— Bu, bir tehdittir, bu bir tehdittir!..»

diye bahseder.

Enver Paşa, Buhara'daki son gecesinde, çok içliydi. Zeki Velidi, onun şu sözlerini nakleder:

«Şu anda kendimi, öz vatanımda hissediyorum. Başlayacağım mücadeleye, mukaddes bir mücadeledir. Göreceksiniz ki, halk beni yalnız bırakmayacaktır. Esasen Kafkasya'da da, yardımcı arkadaşlarımız az değildir. Bundan zerre kadar şüphem yoktur...»

Enver Paşa, konuşurken, ruhi duyguları bakımından elbette ki samimiydi. Ama şartların idraki bakımından, sanıyorum ki, daha ziyade hissiydi. O gece de Enver Paşa, eski Buhara Emirine ait olan saraylardan, Setâre-i Mâh sarayında misafir edilmekteydi. Zeki Velidi, bu konuşmalardan sonra Enver Paşa ile vedalaşır. Bu, onu artık son görüşüştür. Ve escrinde şunları yazar:

«Teşrinisaninin (kasım) birinci günüydü. Atıma atladım. Semerkant'a yollandım. Ama görüyordum ki Enver Paşa, bu mücadeleye girişmek istediği Türkistan hakkında, hatta coğrafyaya ve istatistiğe ait Avrupa neşriyatından bile haberli değildi. Bir insanın, bu kadar meçhululât içinde, nasıl kendini maceraya atabileceğine hayret etmemek elden gelmezdi. Hiç şüphle yok ki Enver Paşa, Türkistan'da yapacağım dediği işleri, Buhara'da bulunduğu 23 gün zarfında kararlaştırmış olacaktı...

On gün kadar sonra, Buhara'dan gelen bir süvari, Enver Paşanın yolladığı şu haberi getirdi:

"Şarki Buhara'ya geçiyorum. Kazanırsak Gazi, kazanmazsak Şehit olacağız. Yol gösterecek Türkmenler, artık bizi beklemesinler..."»

*
**

DOĞU BUHARA - BEDAĞŞAN

Doğu Buhara, eski Bedağşan'dır. Eski Bedağşan, tarihi Horasan ülkesiyle, ilk çağın Soğdiyana'sı arasına düşer. Horasan, Kuzey Afganistan'ı da içine alıp, Kuzey İran'a yayılan bir sahanın adıdır. Ama Horasan'ın şanlı zamanında bu sınırlar daima oynadı. Hatta o zaman Bedağşan da Horasan'ın bir parçası sayıldı. Bedağşan ülkesi, daimi karlarla örtülü, yüksek Pamir dağları, yahut Pamir massifi ile kaplıdır. Bunlar 7.500 metreye varan irtifaları ile, Himalaya manzumesine bağlıdır. Ne aşılır, ne geçilirler. Ne de yerleşmeye elverişlidirler. Yalnız bu massifin güney ve batısında, Afganistan'la Türkistan arasında, Tarihöncesinden beri geçit ve akın yolu vazifesi gören, dar, ama sulak bir saha yayılır. Şimdi Tacikistan Cumhuriyeti olarak adlandırılan bu eski Bedağşan'da, sulak, münhat, vadi ve vaha karakterli sha, Bedağşan'ın, yahut bugünkü Tacikistan'ın, ancak % 7.5 alanını teşkil eder. % 92,5'u kaplayan Pamirler ise, bugünkü Tacikistan'ın idari taksimatında "Dağlık Bedağşan" olarak yer alır. Ama tarih, hep o göç yolundan akımdır. Penç nehri ve Amuderya, Tacikistan'ı Afganistan'dan ayırır. Vadi boyunca Kuzey ve Doğu dağlarından Güneye, Kâfirnihan, Vahş, Kızılsu, Yahsu nehirleri dökülür. Enver Paşanın şehit düşeceği Âbiderya Çayı vadisi, bu Yahsu manzumesi içinde kalır.

Horasan, Bedağşan ve eski Soğdiyana'yı ihtiva eden Türkistan sahraları, tarihin her devrinde, en büyük akınlara sahne olmuşlardır. Mesela, Hindistan'dan Afganistan yolu ile Soğdiyana'ya yürüyen Makedonyalı İskender, bu istikameti takip etmiştir. Şimdi Kâfirhan üzerinde bir köprü bugün de Makedonyalı İskender Köprüsü adını taşır. Soğdiyana'yı teşkil eden Türkistan'da İskender, Semerkant'a kadar

gelmiş ve Scmerkant'ın 30 kilometre kadar kuzeyinde şimdi harabeleri bulunan ve tarihi efsanelere karışan "Efrasiyap" şehri, o zaman onun eline geçmiştir. O Efrasiyap şehri ki, *Şehname*'ye göre, iki Farşlı Şehzade olan iki kardeşten, yani İr ile Tur'dan, Tur'un, yani Turan-zemin Hükümdarının haşmetli merkeziydi. Turan, *Şehname*'ye göre, Tur'lar, yahut Turların diyarı manasına geliyordu. Hatta Meyer'e göre, *Tarih-i Kadim*'de Turan, zir zaman tâ batıya, Ege'ye kadar uzanan ülkelere bir süre ad olmuştur.

Bu kısa izahlara şunu da ekleyelim: Tarih boyunca bu kadar akınlara, göçlere veya yerleşmelere sahne olan Bedahşan'ın, yahut Tacikistan'ın, etnik durumunun da ne kadar karışık olacağı tahmin edilir. Nitekim Enver Paşanın günlerinde de, bugün de Tacikistan' da çoğunluk Tacik denilen ve Farsça konuşan halktadır. Bugün, yüzölçümü 140.000 km², nüfusu şimdi 3 milyona yaklaşan bu ülkede, yerli nüfus, bütün nüfusun son istatistiklere göre (1970) % 97'si olarak görülmektedir. Bunlara Tacikler, Özbekler, Türkmenler, Kırgızlar dahildir. Sonra Ruslar, Taeikler, Farşlılar gelir. Ve Enver Paşa aslında, Türk kan ve dilinin tam hâkim olmadığı, nüfusun çok karışık olduğu bir ülkeye gidiyordu. Ama 18-20 arasında Emlakdarın, Derebeyinin hâkim olduğu bu bölgede, en güçlü derebeyler arasında, Türk asıllı olanlar başta geliyordu. O zaman bu ülkenin merkezini teşkil eden (Hisar Vilayeti merkezi) Duşcnbe şehri, küçük, geri, ancak 1.500-3.000 arasında nüfuslu, ilkel bir kasabacıktı. Bu nüfus, vatandaşlık harpleri sırasında hemen tamamıyla dağıldı. Çar zamanında bütün Tacikistan'da, ancak 400 kadar işçi toplayan 4-5 pamuk işletmesi bulunuyordu. Duşcnbe, Afganistan sınırında Çarlığın, bir küçük askeri garnizonuydu.

*
**

OK YAYDAN ÇIKTI

Buhara-yı Şerif'in 12 kapısı vardır. Buhara-yı Şerif, yani Kutsal Buhara sözü belki yerindedir. Çünkü, X.-XVI. yüzyıllar arasında Buhara, Orta Asya medeniyetinin, dini kültürün, şiirin, sanatın, tasavvufun ve kanatları Çin'den Ege'ye kadar yayılan İslam uygarlığın, söz götürmez saltanatını yaşadı. Buhara ülkesi ve Horasan, bir arada, bu

saltanatın kaynaklarıydılar. Horasan'ın bir şehri olan ve Doğudan Batıya, Rum'a yürüyen Horasan Erlerinin, Mevlânâ Celâleddin'in babasının, Hacı Bektaş Veli'nin ve daha nice ve nicelerinin ana kucağını teşkil eden şehirlerden, mesela Belh'te (Kuzey Afganistan) o zaman 2.000 camiden bahsedilir. Buhara ve Semerkant, en ihtişamlı Medrese şehirlerindendi. Uluğ Bey rasathanesi Semerkant'taydı. Bu Medreselerin şimdi restore edilen ve Fars-Orta Asya mimarisinin bütün cepheleri, duvarları kaplayan pırıl pırıl çinileri ile hakikaten göz alıcı olan bu anıtlar karşısında, bugün bile heyecan duymamak mümkün değildir...

Ama Enver Paşanın orada bulunduğu günlerde Buhara, kasvetli, karışık ve bilinmeyen geleceklere gebe, daha doğrusu ölü bir şehirdi. Ruslar ise, zaten eski Buhara'da değil, yeni Buhara'da yerleşmiş bulunuyorlardı. Enver Paşa, Doğu Buhara'ya harekete karar verince, at vesaire hazırlığı gizlice yapıldı. 23 günden beri Buhara'daydı.

Şimdi burada bir hususu belirteceğiz:

Enver Paşanın Orta Asya'daki hareketlerinin gerçek nitelikleri, kronolojisi ve havası hakkında, ciddi, gerçeğe uyan bilgiler, yayınlanmış değildir. Bu arada Abdullah Recep Baysun'un "*Türkistan Milli Hareketleri*" isimli eseri (1) Enver Paşanın Orta Asya'daki hayat ve hareketleri için kaynak olarak alınır. Bu sade ve iddiasız kitabın değerini elbette belirtmeliyiz. Fakat çok kısmı, daha sonra ilgililerden derlenerek hazırlandığı anlaşılan bu eserde, Enver Paşanın el yazıları, gerek kronoloji, gerek olayların akışı ve değerlendirilmeleri bakımından bazen çelişmektedir. Bu vaziyet karşısında, Abdullah Recep Baysun'un eserini göz önünde tutmakla beraber, bu sayfalarda, tabiatıyla Enver Paşanın kendi el yazısı not ve mektuplarına bağlı kalmak, elbette ki daha doğru olacaktır. Biz, böyle hareket ettik.

Bu Not ve Mektupları biz, kaynaklarımız arasında «Enver Paşadan kalanlar» olarak daha önce de işaret etmiş bulunuyoruz. Bunlar henüz milli arşive intikal etmemiş olmakla beraber, iyi muhafaza edilmektedirler.

Ayrıca, Orta Asya ve asıl harekât sahası olan Tacikistan'da, bu

(1) İstanbul, 1943.

konuda edinebildiğimiz bilgilerle, bilhassa karşı tarafın harekâtını veren ve Tacikistan Üniversitesi Hocalarından B. İrkayev'in kitabına da göz atmayı, tabii aydınlatıcı saydık. Çünkü Türkçe neşriyatta mevcut olmayıp, bu kitapta yer alan ve sübjektif tarafları bir tarafa bırakılınca, bilhassa karşı hareketi veren İrkayev'in "*Tacikistan'da Vatan-daşlık Harbi*", yani İç Harp safahatı da, yazılarımızda bir karşılaştırma unsuru oldu. Bunlardan gayri olarak, gerek vaktiyle tercüme ettiğimiz Soloveyçik'in "*Buhara'da Basmacılık*" isimli kitabı, gerek metinde işaret ettiğimiz, Fransızca ve Almanca kaynaklar da, konuya bir şeyler ilave etmektedir. Bu arada ve Enver Paşanın Şehadeti üzerine tutulan ve bu bahsin sonunda vereceğimiz ölüm protokolü, Enver Paşa dramının kapanışında, bir temel belge niteliğini taşımaktadır. O halde, olayları, bilhassa Enver Paşanın not ve mektupları ile, adım adım izlemeye çalışalım...

*
**

Enver Paşanın Buhara'da 23 gün kaldığını daha önce işaret etmiştik. Bu arada orada ilkbahara kadar kalmak istediğini, hatta burada bir Kongre toplamak düşüncelerini, notlarında açıklar. Bu isteklerin tabii ikisi de mümkün olmadı. Çünkü evvela Bolşevikler, Buhara'dan ve Orta Asya'dan el çekmiş değillerdi. Hatta o sıralarda Buhara Hükümetini ellerinde bulunduran ilerici elemanlar da bu vaziyetlerini, Bolşeviklerle dayanışma suretiyle sağladıkları için, onlara karşı açık bir mücadeleye giremezlerdi. Nitekim Hükümet Başkanı durumunda olan Feyzullah Hocayev'in kendisine:

«— Ruslar giderlerse, bir softalar reaksiyonu karşısında kalabiliriz...»

dediğini ve Hive'de olup bitenleri de misal olarak gösterdiğini, notlarında yazmaktadır. Hulâsa Orta Asya'da, evvela Rus unsuru, sonra da, esas kadrosunu Ruslardan derleyen Bolşevik teşkilatı, ülkenin bünye ve mukadderatında bir nevi yerli güç şeklinde kökleşmiş bulunuyordu. Softaların ve mürtecilerin ise, Ruslarla pek de alışverişleri yok gibi görünüyordu. Nitekim Doğu Buhara'da Enver Paşayı esir tutup, ona her türlü ezayı reva gören gerici Beyler ve Mollalar, ikide bir Enver Paşaya:

«— Bizim asıl düşmanınız Ruslar değil, Ceditler (İlericiler, terakkiperverler) dir. Şimcli bas Kur'ana elini, bu ceditlerle savaşmak için!»

diye direteceklerdir...

Nc isc, biz o sahnelere geleceğiz. Şimdi Enver Paşanın Buhara'dan ayrılışı gününe gelelim. Bu ayrılışı çabuklaştıracak sebebin, Buhara'da Moskova Temsilcisinin Enver Paşaya, daha önce kaydettiğimiz sert çıkışıdır. Enver Paşanın Buhara günleri, birtakım verimsiz temaslarla geçmiştir. Gerçi burada, mesela "Merkezlerin Merkezi" diye bir İslam İhtilal Örgütü kurduğunu yazar. Ama Örgüt işlemez. Ve Buhara-Orta Asya aydınlarından hiç kimsenin kendisiyle beraber gelmeyi istememeleri dikkati çekicidir. Ama Şarklı gösterileri yerindedir. Mesela, şu sahneyi verelim:

«Cuma namazım camide kıldım. Camiden sonra, halk avluda toplanmıştı. Beni huşû'la (mistik bir siikûn içinde) selamladılar. Kapıda arabaya bindim. Biraz ileride bir set üstünde, Buhara Müftüsü Damla Kiramettin'in arkasında, iç dört yüz ulema ile beklediğini gördüm. İndim. Elini öptüm. Duasını aldım. Ayrıldım...

1 teşrinisani (kasım):

Harekete hazırız. Kararımın bir tarihi an olduğunu söyleyerek, muvafakiyet için dua ettik. Talminen 15 kişi kadar oluyoruz. Rusların Moskova'ya daveti biraz neşemizi kaçırdı.

2 teşrinisani:

Dün gece bir rüya gördüm. Bir dere boyunca yüksele yüksele ta kaynağa kadar gittim. Burada, yeşil bir çimenlik ortasında, bir Saray vardı. Bunun önünde bir havuzun ortasında, fısıkyeden çıkan su, nehrin menbainı teşkil ediyordu. Diğer tarafı büyük bir parktı. Uyandım, kalbim atıyordu...

Sabah Rus Sefareti terciimanı geldi. Cemal Paşadan bir telgraf getirdi. Bunda, benim, Moskova'ya avdetim isteniyordu. Fakat tarih tuhaf? Telgraf Moskova'dan diin çekilmiş. Halbuki buraya geliş kaydı, iki gün evveli gösteriyor...

Ruslar, Buhara ve Hive'de serbest kalmak şartı ile, Afgan

ve Hind'i İngilizlere bırakacaklar. Bütün hırsları ile Türkistan ve Kafkasya'ya sarılıyorlar.

4 teşrinisani:

Artık ve katiyen Pazara harekete karar verdik. Bakalım Hak ne gösterecek? Seni ve yavrularımı Allah'a emanet ederek öperim. Benim için ve İslam için dua et...» (1)

*
**

DOĞU BUHARA'DA

Enver Paşanın burada mektupları kesilir. Ve bir cep defterinde notları başlar. İleride bu mektuplar gene başlayacaktır:

«5 teşrinisani:

Ertesi gün harekete karar verdik. Artık sana mektup yazmak imkanı azalıyor. Bundan sonra bu deftere senin için yazacağım. Rus Sefaretinin tercümanı gene geldi. Cemal Paşadan iki ve Çiçerin'den bir telgraf getirdi. Ve hemen Moskova'ya hareketimi söyledi. Ben, Çarşambaya gidebileceğimi söyledim. Ondan sonra da Hacı Sami'nin, gene uzun uzun hikâyelerini dinlemeye mahkûm olarak oturdum. Hareket, Salı sabahı...»

Abdullah Recep Baysun eserinde, hareketi 2 kasım 1921 olarak gösterir. Paşanın yanında, Türk subaylarından Yüzbaşı Hasan, Manastırlı Üsteğmen Nafi, Bartınlı İhtiyat Zabiti Halil, Batum'dan beri yanında bulunan ve Nuri Paşanın eski Yaveri Bartınlı Muhittin'le, Hacı Sami'yi sayar. Bunlara, harp esirliğinden kurtulan bazı Türk erleriyle, bir kısım milisler de katılırlar. Tam mevcut bilinmez ama, 30 kadar oldukları yazılıdır. Aynı esere göre, ikinci gün, Güneyde Karşı şehri civarında konaklanır. Üçüncü gün, umumi yol bırakılarak, Şirabad ve Seyrap arasından, Doğuda dağlara vurulur. Kabadan civarında bir köye ulaşılır. Enver Paşa ise şöyle anlatır:

«7 teşrinisani, Bolşeviklerin ihtilal günü idi. Meydanda hatipler nutuk söylüyorlardı. Ben de iki yerde söyledim. Buhara'

(1) Eşi Naciye Sultana yazıyor.

nın 24 yaşındaki genç Hükümet Reisi de konuştu. Gururla, söyleye, söyleye sözlerini bitiremedi:

Dün, Buhara ve Hive merkezlerine yazdım. Bu yazıların altına:

*“Ulu Turan İhtilal Orduları Kumandanı,
Merkezler Merkezi Reisi”*

diye imza attım. Artık ok yaydan çıktı. Dua et! Artık ancak tam muvaffakiyetten sonra dönerim. Allah bu büyük işte de utandırmasın. Sen bu biçare Türklük ve İslam âlemi için dua et, Naciyem...»

Bu yukarıdaki satırlar çok şeyler ifade ederler. O imza, o imzanın üstünde sıralanan sıfatlar, Makedonyalı İskender'den beri nice fatihlerin geçtiği yollara arkasında otuz kadar süvari ile, yönelen bu yeni Emel Yolcusunun hayalini saran rüyalar?.. Evet, bunların hepsinin üstünde durulabilir. Ama biz gene Enver Paşa ile beraber yürüyelim...

«8 teşrinisani sabahı, (2 teşrinisani kaydı yanlış). Kaleden (Buhara'dan) atlara binmiştik. Son talimatı vermişim. Evvela, Emir'in şehir dışındaki sarayı yakınında milis kışlasına gittik. Bir Rus tüfeği ve 100 mermi aldım. Yola düzıldük. Nihayet Çöle çıktık. Asıl yola ulaştık. Gece saat sekizde bir hana vardırk. Çay içip pilav yedik, yattık...»

«9 teşrinisani. Kargapazarı:

Buranın hanı olan bir binada, ocak başındayım. Bana tahta bir kerevet verdiler. Dizlerim, yürümekten sızlıyor...»

*
**

ÇETİN BİR RUH SAVAŞI

Şimdi, Doğu Buhara'da yaşanan günleri, hem de Enver Paşadan kalan yazılarla izlemeye geçerken, bir noktayı açıkça belirtmeliyiz:

Bu günler, gerek hayat şartları, gerek tereddütler, ruh sarsıntıları, hatta bazen ruh çöküntüleri itibariyle, hakikaten mihnetli gün-

lerdir. O günlerde hayallerle hayal kırıklıkları, ümitlerle ümitsizlikler, birbirlerini kovalarlar: Ne umulmuştu. Halbuki ne bulunmuştur. Buralara, kan yahut din kardeşlerini bir bayrak altında toplamak, onların başına geçmek, şanlar, zaferler kazanmak, onları kurtarmak için koşmuştu. Bu topraklar üzerinde bir vatan, belki bir saltanat yaratmayı düşünmüştü. Halbuki daha ilk adımda, hem düşmanlarının değil, işte bu kardeşlerinin elinde, ağır, ümit ve hayal kırıcı bir esaretle karşılaşacaktı.

Evet, günleri mihnetli, ama çok mihnetli geçecekti. Artık sonunun geldiğini, hem de kurtarmaya koştuğu kardeşlerinin eliyle varının yoğunun yağma edildiğini, önüne mezar çukurlarının kazıldığını görecekti. Yanındakilerin:

«— Paşam, bizi nereye götürüyorlar, bizi öldürecekler!..»

diye sızlandıklarını görecek, onlara verecek cevap bulamayacaktı.

Ama Enver Paşa, bu mihnetlerini saklamaz. Yaşantısını süslemez. Hepsini, her ânı, olduğu gibi yazar. Gerçi elinde kâğıt, hüriyetinden de daha kıttır. Bunun için bunları ancak kısa cümlelerle kaydeder. Yazdıklarının ne olacağını, bir gün, bu yazdıklarının ve belgelerin, kendilerine ulaştırmak istediklerinin ellerine geçip geçemeyeceğini de bilmez. Ama yazar. Hatta zaman olur, Eşinden hiç bir haber alamadığı günler, altı aya ulaşır. Halbuki, her yazdıkları, onun eline geçmek için yazılır. Bu yazılanların derlenmesi, saklanması, tasnif edilmesi, en büyük arzudur. Çünkü bir gün bunların:

«Tarih-i âleme geçecek şeyler»

olduğuna inanır. Evet, bu çevresinde konuşulanlar, bu belgeler, bu notlar ve o mikroskopik yazılar, öyle düşündür ki, tarih-i âleme geçeceklerdir..

O halde biz onun, bu ümit, özlem ve arzularına, kendi ölçümümüzde uymalıyız. Bütün bunların hepsini, onun mihnet ve elemelerini, onun yazdığı gibi, onun naklettiği gibi bu dar sayfalara aktarmalıyız. Çünkü bunlar, sadece birer günlük olay değildir. Ümitleri uğrunda, kendini bütünü ile teraziye atan bir Emel Yolcusunun tarihte eşi az olan ruh savaşlarından biridir.

Onun için biz de öyle yaptık. Onun oralardaki yaşantısını, mili-

netlerini, bu sayfaların kapsayabileceği nispette, ama olduğu gibi naklettik.

Bu noktayı böylece belirttikten sonra şimdi, hikâyemize devam edebiliriz..

*
:

ESARETE ÇIKAN YOL

«10 teşrinisani Bayramcı, yahut Bardakçı. Saat 1.30'da Kir-teşehir kışlağındaki hanlara vardık. Ahali, askerlik, savaş taraftarı değil. Halk Türkmen, Mangut Türkmenleri.

12 teşrinisani. Yeni Mezar köyü:

Burada ahali, kim olduğumu anladılar. Ata binince, el ayak öptüyorlar. Harami kente hareket ediyoruz...

13 teşrinisani. Laylak yaylağı. Rus noktalarında hareket var. Fakat kendilerine, Enver Paşanın Afganistan'a gitmekte olduğu ve etrafı telaşa vermemeleri, şehirlere uğramadığı söylenmiş...»

Burada şunu kaydetmeliyiz: Enver Paşanın girdiği Doğu Buhara, yani eski Bedahşan veya bugünkü idari taksimata göre Tacikistan, daha önce de değinildiği gibi, Pamir dağlarının muazzam kütlesi ile, bu kütlenin batı cteğinde, Afganistan sınırına kadar inen sulak (o zaman kısmen bataklık) Kâfirnihan vadisinden teşekkül eder. Bu vadinin doğu dağ ve tepeleri arkasında, bir de Vahş Suyu vadisi vardır. Ama bu sulak vadiler, bütün Tacikistan'ın, ancak % 7.5 sahasını teşkil eder. Başlıca şehir, daha doğrusu kasabalar, hep bu Kâfirnihan vadisi üzerindedir. Bunların hepsinde Bolşevik askerleri vardı. Duşenbe, Baysun, Şirabad, Termez vesairede, o sırada Mahalli Hükümetle işbirliği durumunu sürdüren Rus askerleri bulunuyordu. Ve Enver Paşa harekâtı boyunca, Duşenbe'nin geçici tahliyesinden başka, bu şehirlerin hiç biri işgal edilemeyeceği için, Enver Paşanın, bütün harekât sahası, Kâfirnihan ve Vahş Sularının dağlık doğu yamaçlarına münhasır kalacaktır. Bu suretle de kati netice almak mümkün olamayacaktır. Karşılaşılan zorluğu bu suretle belirttikten sonra, şimdi gene Enver Paşayla yürüyelim...

«14 teşrinisani. Koşan kışlağı: Afganistan'a kaçan Buhara Emirine ait bir Kırgız çadırındayız. Halk (Halişenin damadı Enver Canım Buhara'ya geldiğini duyduklarını ve inşaallah bundan bir hayır geleceğini) söylüyor. Ama bütün obada hiç okuma-yazma gilen yok. Kur'ân okumayı dahi bilen yok...

Bu köyden sonra doğuya, sarp geçitlere vurduk. Keçi etinden rahatsızlandım. Halk, Enver Canım Halişenin damadı, Leşkerbaşısı (Kumandanı) olduğunu biliyorlar. Onlara, Halişenin beni buraya, İslamın ahvalini anlamak için gönderdiğini söylüyorum...

17 teşrinisani. Sitâre kışlağı: Sıat birde, boş bir Rus menzil binasına indik. Fişekliklerimi çıkarmadım, büzülererek uyudum. Sitâre köyüne 12'de vardık. Hedefim olan isyan (yani, basmacılık) bölgesine girmeye az kaldı. Şimdiye kadar Ruslarda bir hareket yok. Üç aydır Sultanumdan (Eşi Naciye Sultandan) haber alamıyorum...

19 teşrinisani. Ak Bulağ'a vardık. Baltay'ın hanına iniyoruz. Kar var. Artık bizden bahsetmemelerini halka tembih ediyoruz. Artık ben de koyunu askerle beraber aynı karavanadan yiyorum. Çok soğuk...

Halk bizi, Afganistan'a gidiyor biliyor. Kokayti'ye 600 mevcutlu bir Rus birliği gelmiş. Halk, Ruslardan çok korkuyor

21 teşrinisani. Başçardak kışlağı: Kâfirnihan suyuna vardık. Bu suyun karşısındaki bölge, Basmacılar, yani İsyân sahası. Oradaki Basmacılar Reisine bir mektup yazdım. O tarafa geçeceğimi bildirdim. Kurgan-tûbe'deki İsyân Reisinden cevap geldi.»

Böylece Enver Paşa, 8 teşrinisani 1921'de (8 kasım 1921) Buhara'dan çıktıktan 14 gün sonra, Basmacılar bölgesini Rusların bulunduğu bölgeden ayıran Kâfirnihan Suyu kenarına varmış oluyordu. Şu yazdığı mektubu da kendisi, bir ihtilal emri olarak niteler. Şu satırları okuyalım:

«Böylece, ilk ihtilal emrini, Başçardak'ta, bir kamış kulübede yazdım. Gece saat birdi. İnşaallah utanmayız. Şimdiye kadar her iş yolunda gidiyor. Bu günü köyde, iki metre geniş-

liğinde, iç metre uzunluğunda, üzeri saz örtülmüş bu çamur kulübede geçirdim...

23 teşrinisani. Çilli Göl:

Kâfirnihan kanlımı geçtik. Osman Efendinin gönderdiği haber ile, Çilli Göl'deki asilerden bir Vekil bizi su başında karşıladı. Suyu geçerken, karşı taraftan bir çok atlılar görüyorduk. Kabadyan'daki müfrezeye, bize katılmalarını yazdım. Nihayet Valiş Suyunu da geçtik. Artık sergerdelerin arasındayız. Musafaha ettik, sarmaştık. Burada, Afganistan'dan iki gün evvel gelen Abdiilhakim Beyin evine misafir olduk. Kazak ve Türkmen Vekilleri de var. Saray Türkmenlerine de, Kurğan-tübe'ye gelmelerini yazdım...»

Bu sırada Enver Paşanın yanında 30 kadar insan vardır. Kabadyan müfrezesi de ona iltihak edince, mevcut 150'ye yaklaşır. Ama bütün oyunlar da ondan sonra başlar. Enver Paşanın ve arkadaşlarının, Lakay İbrahim adında, Lakayların başı, kara cahil bir aşiret beyinin elinde esareti, silahlarının alınışı ve Enver Paşa gibi, büyük hayallerle buralara, Türk veya İslam kardeşlerini kurtarmaya koşmuş bir insanın, o yıkıcı hayal kırıklığı ve bizzat kendisinin anlattığı küçültücü sahneler, işte o günden sonra başlar.

Gerçi nehirler geçilip doğudaki Basmacılar sahasına ulaşırken, köylüler onları gülererek karşılamışlardır. Ama buralarda söz, köylülerin değildir. Doğu Buhara, 18 Mülkdarın, yani büyük toprak Beyinin malıdır. Köylüler, bir nevi köledirler. Bu toprak Beyleri içinde, sayıları 20.000 kadar olan Lakay Türk oymağının Beyi Lakay İbrahim, bütün Sergerdelerin, hem en cahili, hem en vahşisidir. Bir soyguncu hayduttur. Enver Paşa ise ondan bir şeyler umar. Etrafındakilerin:

«— Lakaylara gitmeyelim, İbrahim'in yanına varmayalım, ona güvenilmez!..»

demelerine rağmen, işte onun toprağındadır. Şimdi Enver Paşayı dinleyelim. Biliyoruz ki, Çilli Göl'deyiz. Ve tarih, 23 kasım 1921'dir...

ENVER PAŞA AĞLIYOR

Enver Paşanın, başında dolaşan kar bulutları, Eşine yazdığı şu satırlardan anlayabiliriz:

«Gece birkaç atlı geldi. Bunlar, Lakaylardandı. Silah ve cephanelerimizi teslim etmemizi istediler. Bunları teslim edersek, bize inanacaklarını söylediler. Müfrezeyi topladım. Onların önünde maksadı anlattım. Benim de yuvam, eşim, yavrularım olduğunu, onları bırakarak buraya geldiğimi, bu davaya kendimi verdiğimi anlatırken, kendimi tutamadım, ağladım...»

Enver Paşanın bu ağlayışları, ondan sonra da nice sahnelerde görülecektir. O bu halleri de, ne gizlemeye, ne de süslemeye ihtiyaç görmez. Olduğu gib anlatacak ve şartları, tarihe intikal ettirecektir. Gerçi yaşadığı o gece Lakaylar döner, giderler. Ama arkada tuzak hazırlanmaktadır.

«25 teşrinisani. Kurgan-tûbe (Kurgantepe):

Harap bir camide cuma namazı kıldık. Lakay uluları, Türkmen ve Kırğız uluları geldiler. Kendimi tekrar tanıtmamı ve Bu-hara'dan buraya nasıl geldiğimi anlatmamı istediler. Halife Damatlığından başlayarak, her şeyi söyledim. İnandık, dediler. Ve benden, ekmekle Kur'ân üstüne, İslamiyet namına yemin ettiğim takdirde, kendilerinin de benim emrime itaat edeceklerini, kendilerine Ulu (Baş) bileceklerini, bunun için, kendilerinin de yemin edeceklerini söylediler. Bunun üzerine, Kur'ân'ı çıkararak, evvela üç defa öptüm. Elimi ekmek ve Kur'ân üzerine koyarak yemin ettim. Eğer dinin ve milletin fenalığına, bilecek bir iş enredecek olursam, sizlere (Eşine ve Yavrularına) kavuşmamamı söyledim. Bunun üzerine gene gözlerim doldu. Göz yaşlarımı tutamayarak ağlamaya başladım. Karşımdakiler de ağlıyorlardı. Onlar da aynı suretle Kur'ân'ı öperek, ekmeğe el koyarak, yemin ettiler:

— *Seni kendimize Padişah tanıdık, dediler.*

— *Ben, İslamın hizmetkârıyım, inşallah sizin yardımları-*

nızla, *Huk yolunda, milletin Uluları ile meşveret ederek, Peygamberin sünnetlerine uyarak iş göreceğiz.*

Buna karar verdik. Fatiha okuduk. Herkes, "Âmin!" diyerek elini sakalına sürdü.

Buhara'dan beri sakal tıraşı olmadım. Burada da sakal bırakmaya mecbur olacağım. Darılmazsın değil mi. Naciye, Sultanım?..

Sabah, Kurgan-tûbe'den harebet ettik...»

Demek ki şimdi Enver Paşaya, bir kısım Ulular:

«— Sen bizim Padişahımızsın!..»

demişlerdir. Ama tuzak yakındadır.

«Hacı Sami, Lakayların bizi pusuya düşüreceklerini ileri sürüyor. Kabadyan'a dönmemizi, hatta Ruslara mektup yazıp, kendimizi şüpheden temizlememizi istiyor. Fakat ben, artık yola devam etmek mecburi olduğunu ve Kabadyan'a dönmeye kalkarsak, Kırgız ve Türkmenlerin şüpheleneceklerini söyledim. Tevekkül ile hareket ettik. Ama Sami, çok vesveseliydi. Boyuna bizi pusuya düşüreceklerinde ısrar ediyordu. Çünkü, yarı yolda sırtlarda 200 kadar atlı toplanmıştı. Bizi bekliyorlardı. Ben hiç bir tertibat aldirmeden ilerledim. Birkaç atlı bize karşı geldi. Bunlar, Lakayların Uluları olan Murat Bey İşan, Abdilgaffar İşan ve diğer birisiydi. Ben attan indim. Sarmaştık, öpüştük. Külâp Leşkerbaşısı (Askerbaşısı) Tohsabay da geldi. Onunla da sarmaştık, öpüştük. Nihayet akşam üzeri, biittin alayla Kurgan-tûbe'ye böyle girdik (25 teşrinisani 921).

Şehrin medhalinde, şehrin Beyi ve Uluları da karşıladılar. Elimi öptüler. Şehrin kenarında, İşan Akay Abdüssettar'ın evine indik. Pazarda halkın korkup dağılmak hareketleri de oldu. Teskin edildi. Burayı Bolşevikler kâmilten yakmışlar. Geceyi, torağa serilmiş bir keçe üzerinde geçirdim... Lakaylar etrafa muhafızlar koydular. Üzerime kürküümü, ceketimi çektim. Yemeği de artık elle yiyorduk. Çorbayı ise, tek bir kaşıkla ve onu sırayla kullanarak yemek icabediyor...»

Aynı 26'sında, bu notların yazıldığı küçük defter tamamlanıyor. Gene Eşine mektupları ayrı kâğıt parçalarında devam ediyor. Şimdi

حیات - اثر شاه قاسم پادشاه - حضرت ایزد

بشیر و یغما یارب پادشاه و خاندان حضرت ایزد

معلمه زینب که بگفته تا به خود در شرف بود و در آن روز

بسیار مینویسد و در آن زمان که در آن روز

فصل آن در آن روز که در آن روز

که در آن روز که در آن روز

که در آن روز که در آن روز

که در آن روز که در آن روز

که در آن روز که در آن روز

که در آن روز که در آن روز

که در آن روز که در آن روز

که در آن روز که در آن روز

که در آن روز که در آن روز

که در آن روز که در آن روز

بشیر و یغما یارب پادشاه و خاندان حضرت ایزد

Doğu Buhara derebeyleri Enver Paşaya, «Hakanların hakını hazreti gazi padişahımız» diye nameler yazıyorlardı ama, o, gene bir derebeyinin elinde esirdi...

40.000 nüfuslu bir yeni şehir olan Kurgan-tûbe'nin, o zamanki durumu budur. Ona gerçi "Padişahımızsın!" deyip, bir yatak, yorgan da getirmeden yerde yatırıyorlar ve etrafta hep şüphe bulutları esiyor ama, Enver Paşa, her şeye rağmen iyimser ve ümitli olmaya çalışır. Mesela bir süre sonra aksini yazacağı şu ümitlerini buraya nakledeyim:

«Bura halkı, her halde Bingazililer (Kuzey Afrika) kadar zahmet vermeyecek (1). Buraları, eski bir medeniyet görmüş, Devlet kurmuş adamlar. Duşenbe'den Ruslar çekilmiş diyorlar. Sabah namazında "İnnâ fetahnâleke fetihan miibînâ..." (yani fetih ve zafer duası) okudum. Askerimi (150 kadar) üç takımlı bir Bölük halinde tanzim etmek istiyorum...»

Bir zaman, bir İmparatorluğun fiilen Başkumandanı ve dört yıl içinde 3 milyona yakın insanı silahlandıran Enver Paşa için, şimdi 150 kişilik üç takımlı bir Bölük, bir özlem oluyordu.

«27 teşrinisani. Aral kışlağı:

Türkmen, Kırgız, Kabadyan, Lakey büyüklere geldiler. Kurgan-tûbe'yi terkettik.

30 teşrinisani. Göктаş:

Lakey İbrahim Beyin adamları bizi karşıladılar. Göктаş geçidin ağzında, bir dere içinde, bir Tacik köyü. Taşlık. Oradan da hareketle Karamendi köyüne vardık. Burada Balcevanlı Toksa Bey (Basmacılara karşı mukavemetin Rejisi) bizi karşıladı. Gece Lakey İbrahim Beye, buraya vardığımızı dair kâğıt yazdık. Dokuzda geldi. Biz de atlanıp çıktık. Oldukça tuhaf bir adam. Önünde birkaç atlı tüfekli. Sonra İbrahim Bey, siyah çulhadan pantolon ve setre gitmişti. Omuzunda iki sıra fişeklik. Bir Kazak beygirinde. 35'lik bir adam. Kuzu derisinden kalpak. İbrahim Beyin önünde bir zurnacı. Durmadan çalıyor. Sonra da sopalı, kılıçlı Lakeyler. 2.000 kadar var. Ancak 150 kadarı silahlı. Ötekiler sopalı. İbrahim Bey yaklaşınca atından indi. Ben de indim. Kucaklaştık. Oturduk, konuştuk...»

(1) 1910-1911'de Enver Paşa, o zaman Yarbay Enver Bey olarak, Kuzey Afrika'da, İtalyanlara karşı savaşıyordu.

Ama gece hava birden değişir. Enver Paşa tuzağa düşmüş, ağa tutulmuştur. Hatta bu tuzağın niçin hazırlandığı bile pek anlaşıl-maz .Ama İbrahim Bey, Buhara'dan Afganistan'a kaçan Emir Alim Han'ın adamı, kölesidir. Alim Han, bildiğimiz gibi, kanlı bir c e d i t (yenici) düşmanıdır. Enver Paşanın ise bir Cedit olduğu. Halife Abdülhamit'i tahtından indirdiği, birkaç gün önce misafir kaldığı Abdülhâkim'in köyünde, Emir'in aleyhinde bulunduğu, onu İngilizlerin adamı diye kötülediği gibi söylentiler etrafa yayılmıştır. Zemin hazırlanmıştır. Enver Paşa şöyle yazar:

«Gece yarısı Mehmet Bey geldi. Halka emniyet gelmek üzere, silah ve cephanelerin teslimini istediklerini bildirdi. Ekmeğe yemin ederek bu işin, sırf erfada emniyet gelsin diye yaptıklarını bildirdi. İbrahim Bey, uyuz olduğundan, yerinde rahat oturamıyordu.»

Abdullah Recep Baysun *“Türkistan'da Milli Hareketler”* eserinde bu sahneyi, işittiklerine dayanarak, şöyle nakleder:

«Biraz sonra Molla Ziyaeddin Mahdum, Alimcan Toksaba, Molla Egemberdi, Yar Muhammetler, yani molla ve bey, uşaklar, Paşanın yanına girerler. İbrahim Lakay'ın emri ile, yanlarındaki askerlerindeki bütün silahları, giya muvakkaten almaya geldiklerini söylerler. Enver Paşa sorar:

— Silahlarımızı niçin istiyorsunuz?

— Siz bizi, Buhara hükümeti ile barıştırmak istiyorsunuz. O halde aramızda niçin müisallah bulunacaksınız? Bize itimat etmiyor musunuz? Bize karşı tam bir itimat beslediğinizi anlamak için, silahlarınızı teslim etmenizi istiyoruz...»

Enver Paşa yıkılmış gibidir. Derin düşüncelere dalar. İki saat müsaade ister. Ama etrafı çevrilmiş, namlular üstlerine yöneltilmiştir. Anlarlar ki, silahların tesliminden başka çare yoktur. Silahlar teslim edilir. Cephaneler teslim edilir. Askerlere de silahlarını teslim etmeleri söylenir. Emirler, ağlayarak yerine getirilir. Abdullah Recep Baysun şöyle yazar:

«Artık fikri hürriyetlerini kaybetmiş, gaye ve emellerinin tahakkukuna set çeken bir cahilin esiri olmuşlardı...»

Enver Paşanın yazdıkları şöyledir:

«Tekliflerini reddedersem, arada emniyetsizlik çıkıp, belki de müsademeye mecbur olacağımızı ve bu halde, bunlarla beraber çalışmak mümkün olmayacağım ve bütün Türkistan ihtilalinin tehlikeye gireceğini, daha başta muvaffakiyetsizlik olacağını düşünerek, arkadaşların da rızasını alıp, kabul ettim. En çok beş gün sonra silahların iade edileceğini söyleyerek, gene yeminler ettiler. Ama, askerimin, ağlayarak silahlarını getirip teslim etmeleri, beni de ağlattı...»

Evet onlar, su içer gibi yemin ediyorlardı. Daha bir gün, iki gün önce Enver Paşayı "Padişah" tanıdıklarına, ona sadık kalacaklarına da yemin etmişlerdi. Su içer gibi yemin ediyorlar ve su içer gibi yalan söylüyorlardı. Mesela, silahları bir bir teslim alan Kasım Tuhsa Bey de, onun Ululuğuna, Başbuğluğuna yemin edenlerden biriydi. Ama şimdi? Kaldı ki sahne bununla da bitmez. İbrahim Lakay adeta bir de zafer alayı tertipler. Gene Enver Paşayı okuyalım:

Sonra oradan ayrıldık. İbrahim Bey zurnalar çaldırarak hareket ettik. Biz önde gidiyorduk. Silahsız bölük de arkadan geliyordu. Böylece ve bir esir gibi muamele görerek hareket ettirildik. Akşama doğru. Duşenbe önlerindeki Taş kışlağa vardık. Bir odaya yerleştik. Arkadaşlar ve efrad, pek sönük bir haldeydiler... Hulâsa burada, adeta bir esir gibiyim...»

*
**

ŞAHANE BİR ESARET

«1 kanunuevvel (aralık):

Göktaş'ta sabah namazından sonra, senin ve yavrularının fotoğraflarınızı yakarak ağladım. Bura halkı çok müteassıp. Aleyhimde boyuna propagandalar yapıyor. Taassuba dokunan her şeyi ortadan kaldırmak için, yanımda bulunan eserleri de yaktım. Sizin resimleriniz de böylece yandı...

Efradı da, dağıtacaklarını söylediler. Bana da, asıl işin şu olduğunu söylüyorlar:

— *İnen, yalnız Ruslarla değil, asıl Ceditlerle (İlericilerle) harbetmek zorundaymışım. Ben de, Ruslara ve onlarla beraber olanlara karşı mücadele taraftarı olduğumu ve mukaddes şariat üzere hareket edeceğimi söyledim. Gittiler. Gene alalusül işe karışıklığı. Gece, Mehmet Mirahur, bir küfe üzümle, iki ekmek getirebildi. Ne yapalım, tahammül gerek. Fakat en ziyade ciğere işleyen acı, resimlerin yanmasıdır. Sabah, efradı alıp götürdüler. Gene silahların üç güne kadar iade edileceğini söylediler. Hepsi masal... Nihayet beni de, Beyin evi yanında bir toprak dama yerleştirdiler. Efrada karşı, şahâne bir esaret!..*

Doğrusu, eğer mutekit (imanlı) olmasam, işin sonundan ürkiüp, pişman olurdum. İnşallah iyi olur...»

Enver Paşanın odasında, ne yatak, ne yorgan, ne de benzeri ihtiyaç eşyaları vardır. Toprak damın toprak zeminin bir köşesine küçük bir kilim serilmiştir. Heybesini yastık, kürkünü yorgan yaptığını yazar. Mevsim aralık ayıdır. Ama en büyük ıstırapı, odasına konulan imamdandır. Enver Paşaya göre dünyada bundan daha çirkin sesli bir insan olamaz. Ama ne çare ki her beş vakitte, Enver Paşa müezzini olacak ve bu hantal imam, imamlık yapacak, uzun uzun bir şeyler haykıraacaktır...

«3 kanunuevvel. Göktaş:

«*Tuhsa Bey geldi. Bütün Mülkdarları toplayarak halka, benim kendilerine Büyük olmamı teklif ettiğini, yarın ikişer seçilmiş vekil gelerek, bana ahıt ve biat (Padişahlığını kabul) edeceklerini söyledi. Kur'ân-ı Kerim'e el basacaklarmış. Sonra silahlı teslimi meselesini hoş görmeyen Devletmeut Bey ve Molla Allahverdi geldiler. Ağladılar. Ekmek getirdiler...*

4 kanunuevvel. Göktaş:

Mülkdarların hepsi gelmedi. 18 Mülkdardan 10'u, Abdülkasım Tuhsa Beye vekalet vermişler.

5 kanunuevvel.

Ancak üç kişi toplandık. Gene yeminler. Şariat üzere hareket edeceğimize gene söz verdik. Bizim imam, o gayet çirkin sesiyle akşam ezanını okuyor.

8 kanunuevvel:

Her şey kârmakarışık. Burada, Bingazi'deki samimiyet dahi yok...»

Enver Paşa burada Eşine, gene rüyasında kendisini ve yavrularını nasıl gördüğünü anlatır. Mektup, özlemlerini anlatması ile devam eder. Şunu da yazar:

«Tulisa Bey geldi. Kendisini Taşkent'e Hâkim yapmamı istiyor. Planları varmış!.. İbrahim Bey de her geleni etrafına topluyor. İlepsi de, ya silahlı, ya sopalı. Anlıyorum ki, onun da planları var... Ah ruhum, bu koğuş gibi boş odada, köşede üstüme kürkümü çekerek büziilirken, seni düşünerek ağlamak tek teselim. İnşallah Hak, bu ezaya yakında nihayet verir...»

9 kanunuevvel. Göktaş:

Timurlenk zamanında ve Timur'un Anadolu'dan topladığı hayvanları sırmek için Ankara, Sivas taraflarından getirilmiş Türklerden (yani, onların ahşadından) iki kişi, bugün geldiler. Bunların simaları, tıpkı bizim Türkler gibi. Şive de öyle. Duşenbe civarında 1.000 kadar varmışlar. Devhev civarında da 3.000 kadar.

Bugün Duşenbe taraflardan silah sesleri geldi. Ali Rıza Beyle Sami, benim oraya gelmem için haber gönderdiler. Ama Beyler izin vermediler. Kalben derin bir hüznü duydum. Anlıyorum ki günler geçtikçe bana elem verecek. Beni ezecek. Yavaş yavaş, her şeyi feda ederek, yalnız sizler için yaşamaya karar vereceğim sanıyorum. Ah Naciye, acaba paranız var mı? Ne yapıyorsunuz?

Biz artık, birtakım değersiz, akılsız kimselerin, daha doğrusu; Ruslara hizmet ettiklerine kani olduğum Mehmet Yar Beyle, Molla Allahverdi gibilerin eğlencesi olduk...»

Durum budur. Ve bu cesaret hayatı, gittikçe daha sertleşerek daha da hazinleşerek devam eder. Gerçek olan şudur ki, Osmanlı İmparatorluğunun Tek Söz Sahibi, Harbiye Nazırı ve Başkumandanvekili Enver Paşa, şimdi kara cahil, uyuz bir toprak ağasının elinde, çok perişan durumdadır. Türkiye'den ayrıldıktan sonra hayal edilen fonksi-

yonlar, mesela İslam İhtilal Cemiyetleri Başkanlığı, Anadolu "Halk Şûralar Fırkası" liderliği. Orta Asya'da, Turan İhtilal Orduları Başbuğu ve İhtilal Merkezler Merkezi Reisliği, nihayet "Bütün Müslümanların Halifesinin Damadı" İslam ve Buhara Leşkeri (Askeri) Emirliği gibi bir sıra unvanlar, şimdi aslında, şu etrafındaki beş on düzenbazın ona, "Sen Hakanlar Hakanı, Padişahların en Muazzamı ve bizim Büyük Padişahımızsın!" yakıştırmaları kadar havadadır...

Günlük hayatı, her gün daha fazla kararır. 12 kanunuevvel tarihinde ve Eşine hitaben şöyle yazar:

«Böyle giderse, çekilip Afganistan'a gideceğim. Oradan da, büsbütün işten çekilip, senin yanına geleceğim. Ama muvaffakıyetsiz gelince, sen beni nasıl kabul edeceksin? Fakat muvaffak olmak istedim Naciye?..»

Ama o bunları yazıp tam uykusuna dalacakken, hizmet Eri Salim'in sesi ile uyanır, fırlar:

«— Paşam, atı götürüyorlar!»

Şöyle yazar:

*«Güzümü açtım, odanın içi karmakarışıkta. Mumu yaktım. Kapıda bir ses:
— Silahları teslim edin!
diye bağırıp duruyordu.»*

Halbuki silahlar teslim edilmişti. Şöyle yazar:

*«Giyindim. Kur'an'ı koynuna koydum. Diirbünümü taktım. Paltomu giydim.
— Gidelim!
diye sesleniyorlardı.
— Gitmem!*

diye direttim. Yaver Muhittin:

*— Paşam, bizi nereye götürüyorlar?
diye ağlıyordu. Gene İbrahim'in bir oyunu. Ama 20 kişi geldiler, hepimizi alırlardı. Bu gece ve bugün, telaş arasında çok şey çaldılar. Gelen Afganlıların da eşyalarını çalmışlar. Hulûsa, bir siri masallar ve karışıklıklar! Benim de her şeyimi*

çaldılar. Birkaç parça çamaşırdan başka bir şey kalmamış. Mesela biri, bir tek kundura bulmuş, onu almış, götürmüş. Ama memnun...»

14 kanunuevvel:

«Bu gece fena bir rüya gördüm. Sana Hermelin kiirk almıştım. Bir de baktım, Hermelini sökmüşler. Yalnız kurşuni kadije kalmış. Artık tehsirimi (yorumumu) sorma, yazmayacağım..»

Buhara Emirine de bir mektup yazdım. Buraya, bizi koruyucu bir şeyler yazmasını rica ettim. Tuhsa Beye de hiddetle bağırdım:

— Siz bizi istemiyorsunuz! Afganistan'a giderim! Beni küçük zannetmeyiniz! Ben, sizin Emirinizden de büyüğüm!..»

Bu tarihte, diğer bir küçük defter de biter. Gene mektuplar başlayacaktır. Eğer kâğıt bulabilirse. Duşenbe'de ise, yazdığına göre, 96 tıfekli bir Rus müfrezesi vardır. Ama Ali Rıza Bey, Hacı Sami vsaire, bir türlü kasabaya giremezler. Enver Paşa:

«— Müfrezeye dağıldı...»

diye yazar. Ve ilave eder:

«Vaziyetimiz fena. Ama bu sabah gene Tuhsa Bey, İbrahim, Mehmet Yar, Nurullah Han geldiler. Gene yeminler ve saire oyunları. Gene beni "Büyük ve Padişah" tanıyacıklarına and içiyorlar. Ne tuhaf insanlar.»

*
**

ÇİLELERİN ÇARKLARI DÖNÜYOR

Enver Paşanın Buhara'dan çıkarak Doğu Buhara'da başlayan hayat hikâyesi, ölümüne kadar 9 ay, yahut 251 gün sürer. Bunun 3 ay kadarı, Lakey İbrahim'in esaretinde geçer. Bu esaret, hakikaten çilelidir. İbrahim, hem kaba, cahil, yalancı, hem de vesveseli bir adamdır. Bütün bu tür toprak ağaları gibi, binbir karışık düzen içinde tertipler sürdürür. Bu arada Enver Paşayı sık sık yanına alarak, o köyünden bu köyüne dolaştırır durur. Bazen de bu gezilerine, zur-

nalı davullu gösteri şekilleri verir. Köleleri önünde, şanını yüceltmek ister. Böyle hallerde önden, arkadan birazı silahlı, çoğu sopalı adamlarını yürütür. Tacikistan'da bugün de kullanılan, cübbeli, takkeli birtakım insanların üflediği uzun, bazen insan boyunda zurnalar, borularla, dağları taşları inletir.

Bazen de Enver Paşayı dolaştırmasına, onu kurtarmaya geleceklermiş de, onu onlara kaptırmamak için kaçırdığı hissini verir. Ama iş bu kadarla kalmaz. Enver Paşa ve arkadaşlarına açıkça söyler ve söyletir ki; eğer böyle bir şey olursa, hepsini öldürecektir. Nitekim bir gün köyde, gene hava karışır. Telaşlar, hareketler başlar. Birtakım insanlar, Enver Paşanın ve son arkadaşlarının hapsedildiği binanın önünde, büyük çukurlar kazınmaya başlarlar. Ve açıkça onlara duyururlar ki, hepsi öldürüleceklerdir. Bu çukurlar, onlara mezar olacaktır...

Enver Paşa, gene etrafa bir şeyler sormaya başlar. Tabii cevapsız kalan, yahut saçmasapan cevaplarla karşılaşan sorular. Ama mezar çukurları kazılırken ısrar eder, bağırır. İbrahim'i mutlaka ister. Nihayet İbrahim gelir. Gene aynı hissiz, duygusuz, umursamaz, içine kapalı ve donuk adamdır. Enver Paşanın:

«— *Bunları neden kazıyorsunuz, bizden ne istiyorsunuz?*»

gibi sorularını, ya duymamazlıktan gelir. Ya sudan cevaplar verir. Şark riyası, sahtekârlığı da arada işler durur:

«— *Canım, siz bizim muhterem misafirimizsiniz, vb...*»

Paşanın durumu ise gittikçe dayanılmaz şekiller alır. Şu satırları da okuyalım:

«16 kanunuevvel:

Lakaylar tuhaf. Bir taraftan bana Padişahı derler. Diğer taraftan da "Ceditler geliyor!" diye kaçırmak ve beni götürmek isterler. Diin gece de aynı hal. Bu gece de imam ve ben, loş bir mumun etrafındayız. Çünkü benden başka kimse yok. Karşımda hitabedecek kimse yok. Bana, heybem yastıklık etmektedir. Yani, ben, bunların, Padişahınız dedikleri! İşte iş ve yatak odam. Çalınan battaniye vesairem hâlâ bulunamadı...»

Ama Enver Paşaya, bu son birkaç parça eşyası da kalmayacaktır:

«19 kanunuevvel:

Süreyya Bey, Kâfirnihan nelirini geçerek yanına gelmek istemiş. Ama suyu geçer geçmez, Lakay İbrahim ve adamlarına rastlamışlar. İbrahim, onu ve yanındakileri, tepeden tırnağa soymuşlar. Mollalar, boyuna:

— *Bizim düşmanımız Ruslar değil, ceditlerdir, diyorlar mış. Soyulanlar geldiler. Onların da kimisine son çamaşırımı, son elbiselerimi, birine de kürkümü verdim. Ama Beyler, gene geldiler. Gene, "Sen bizim Padişahımızsın" diye sırtıyorlar...*

Muhittin (Yaver) yarın Kabil'e gidiyor. Mektuplarımı, notlarımı size gönderiyorum...»

*
**

GAFLET VE ALDANIŞ

Sanıyorum ki bu esaret hikâyesini artık kessek de olur. Çünkü çileler ve bu çileler içinde Şark riyası, samimiyetsizliği sürer gider. Yalanlar yalanları, yeminler yenileri kovalar. Oyunlar, hiç birinin yüzü kızarmadan tekrarlanır, durur. Ve 27 kanunuevvel tarihiyle Enver Paşa şunları yazar:

«Ahvalin cereyam o kadar karışık ki, bu karışıklık içinde uyuşup kaldım. Sekiz Türk daha geldi. Hepsi de soyulmuşlar. Hepsi de ağhyorlardı. Gelen Türklerin kimisine lurkamı, kimisine son varımı ve çamaşırımı verdim. Hırsumdan dişlerimi sıkıyorum. Bizim gibi bir yabancı, bura halkı ile burada iş görmek fikrine düşerse, işte böyle aldamır. Bütün bu işlerde Hacı Sami'nin çok dahli var...»

Bu satırlar, çok şeyler ifade ederler. Bu satırlarda, hem hayal perdeleri düşünce arkadan meydana çıkan soğuk gerçeklerin, hem de önceden iyi hesap edilmeyen gerçekler karşısında hayal yenilgisinin, hazin sonucu vardır. Bu son satırları ile Enver Paşa, bu ger-

çeği sonunda da olsa, açıkça ve bütün ruh sarsıntuları ile belirtir. Kendisine, daha Türkistan yolculuğuna çıkarken,

«— *Sen hele bir Türkistan'da görün, vallahi kıyametler kopar. Tahtlar, taçlar...*»

diye durmadan hikâyeler anlatan Hacı Sami'nin, yani tipik macera adamının, mahiyetini de nihayet anlar. Hacı Sami'nin kendisine gelince? O, çoktan ortadan çekilmiştir. Afganistan'da yaşamaktadır... Evet, yukarıdaki son satırlar, Enver Paşanın ruhi ıstırabının en derin noktalarıdır.

Ama ne var ki, Enver Paşa henüz gençtir. 42 yaşını sürer. Yenilgi kabul etmeyen bir neslin çocuğudur. Bir taraftan yukardaki gerçekleri yazarken, bir taraftan derhal ruhi reaksiyonlar harekete gelir. Mesela şu satırlar onun, aynı gün, aynı tarihli mektubunun son satırlarını teşkil ederler:

«*Eğer Ruslar, buralardan çekilirlerse fikrim, burada vilayetlerin Vekillerini toplayarak bir Mastahat Meclisi kurmak. Sonra Fergane, Kırgız ve saire taraflarına yazarak, onların Vekilleri ile burada bir "Turan İhtilal Askeri Teşkilatı" vücuda getirmek istiyorum. Ne dereceye kadar muvaffak olacağım, bilmiyorum. Ama şimdi şu etrafındaki adamların tesiriyle çok kiiskiniyim...*»

Enver Paşanın bu satırları yazdığı tarih ise, Türkistan'da Fergane ile Şarki Buhara'ya karşı harekete geçmek üzere Kızılordu ve Bolşevik milislerinin hazırlıklara başladıkları günlere rastlar. Bu hazırlıklar, 1922 başlarında, bilhassa hızlandırılır. Şimdi biraz da bu karşı hareketlere bakalım...

*
**

KARŞI TARAF HAREKETE GELİYOR

Evvvela hemen şunu belirtmeliyiz: Sovyet neşriyat ve kaynaklarında Enver Paşa hareketi, dışarıdan ve bilhassa İngilizler tarafından Afganistan ve Çin Türkistanı'ndaki Kaşgar üzerinden mütemadiyen silah ve diğer yardımlar gördüğü şeklinde anlatılır. Açıkça ve kesin

olarak ifade edebiliriz ki, Enver Paşanın dış merkezler ve hele İngiliz kaynakları ile temas ve buralardan yardım aldığına dair hiç bir belge ve belirti yoktur. Hatta ölümünden önce Enver Paşanın, içine düştüğü çaresizlikler içinde,

«— *Keşke, İngilizlerle temaslara girmiş olsaydık...*»

şeklinde bir notu vardır. Ama ne Asya'da bu temas, ne de bir yardım hareketi, hiç bir suretle sağlanmamıştır. Az ileride göreceğiz ki, Enver Paşa, aksiyon safhasına gelince, onun görebildiği tek yardım, Afganistan'dan ve Efdalettin Bey kumandasında 200-300 kişi arasında bir kuvvetin, bir süre için, kendi emrine gönderilmiş olmasından ibarettir. Şimdi karşı tarafın durumuna geçebiliriz.

Bu hazırlıkları değerlendirebilmek için, o sıralarda Sovyetler Birliği ve onun karar organları ile, Orta Asya ilişkileri üzerinde kısa bilgi vermek gerekir. 1922'de Orta Asya, şimdiki Siyasi-İdari taksimata uymayan bir düzen içindeydi. Sovyetler Birliği, gene bir Federasyon halindeydi ama, Orta Asya bu Federasyona dahil sayılmıyordu. Merkezi Buhara olmak üzere bir Cumhuriyet vardı. Fakat, bu şekilden ibaretti. Cumhurbaşkanı Osman Hocaoğlu ile, Harbiye Nazırı Muavini, Buhara'yı terkederek Doğu Buhara ve Afganistan'a çekilmişlerdi. Feyzullah Hocaoğlu, Başvekil sayılıyordu. Ülke, Komünist teşkilatın elindeydi. Ve Türkbüro, yani Türkistan Komünist Partisi Merkez Bürosu, bu teşkilatı temsil ediyor, yönetiyordu. Orta Asya'nın bugünkü Siyasi-İdari taksimatı, yani Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Kazakistan, Kırgızistan isimleri ile beş Federe Cumhuriyete taksim edilışı, bunların, bugünkü Sovyetler Birliği'ni meydana getiren 16 Cumhuriyetler Federasyonu içinde yer alışı, 1924'te, Orta Asya'da iç mukavemetlerin merkezlerinin tasfiyesinden sonra oldu (1).

Sovyetler Birliği'ne gelince? Bu teşekkül, bir Federasyon Devleti olmakla beraber, asıl güç, Partideydi. Ve Parti Merkez Teşkilatında Politbüro, yani Siyasi Büro, bütün stratejik kararlara hâkimdi.

(1) Enver Paşanın harekât sahası olarak gittiği Şarki Buhara veya Tacikistan'da bu mukavemetler, Enver Paşanın ağustos 1922'deki ölümünden sonra da, hatta 1930'a kadar sürdü. Ama bu mukavemetler, ancak ticra dağlık bölgelerde ve etkilerini kaybederek sürdürüldü.

Parti Genel Sekreteri Stalin'di. Kanunlara, Devlet Reisi ile beraber imza koyardı. Nitekim Enver Paşa ve Basıncılık harekâtı ve bu hareketleri tasfiye kararları da, Politbüro'da verildi. Yani Enver Paşa, Doğu Buhara'da, Lakay İbrahim'in elinde esirken, Moskova'da Politbüro, bu işi ele almış bulunuyordu. Şimdi bu kararların kronolojisine de kısaca göz atalım (1):

- Politbüro, 1 mart 1922'de, Doğu Buhara'da Askeri Birliklerle vesaitin takviyesi için şu kararları aldı:
  - a — Başkumandanlık, Doğu Buhara'da özel Tümenler teşkil edecektir.
  - b — Buhara Parti Teşkilatı, askeri birliklerle işbirliği için, gerekli tedbirleri alacak. Ve istenilen malzeme ve işe ihtiyacını hazır bulunduracaktır.
- Merkezi teşkilat ve mahalli Türkbüro'nun kararı ile, bir "Diktatörlük Yetkileri ve Fevkalade Komisyon" 2 ocak 1922'de kuruldu. Bu Komisyona, Buhara Hükümeti Nazırlarından, Nasır Hakimov, Alimcan Akçurin, Ahmet Kemalov, Rusen Bay Muradov, Zeynullah Zekeriyayev, yerli Üyeler olarak girdiler. Daha sonra 31 martta bu Komisyonun adı «Doğu Buhara Diktatörlük Komitesi» şeklini aldı.
- 13 martta Politbüro tekrar toplanarak vaziyeti görüştü. Teşkilat Bürosuna, Türkbüro'nun bütün üyelerine, Buhara ve Fergane'deki Basıncılık harekâtının kesin, nihai tasfiyesi hususunda yeni direktifler verdi.
- Politbüro, 20 nisan toplantısında Buhara'ya, Stalin'in Kafkasya'dan beri en yakın arkadaşı ve Güney Kafkas Cumhuriyetlerinin bir nevi hâkim veya kontrolörü olan Orjenikidze'yi, vaziyeti yerinde görmek, düzenlemek ve Politbüro'ya icabeden teklifleri yapmak üzere, karar aldı.
- Politbüro, 22 şubat 1922'de meseleyi tekrar ele aldı. Sovyetler Birliği Federasyonuna dahil Cumhuriyetlerden, Rus Sov-

(1) Bu kronoloji, M. İrkayev'in «Tacikistan'da Vatandaşlık Harpleri» isimli Rusça eserinden alınmıştır. Sayfa 309-378. Bu eserde kaynaklar çok geniş ölçüde verilmiştir.

yet Cumhuriyeti Hükümetine, Doğu Buhara'da askeri kuvvet ve harekâtı tanzim yetkisini verdi. Hedef, Basıncılık hareketinin tasfiyesiydi.

- Gene 20 nisanda ve o sırada Tiflis'te bulunan Orjenikidze'ye, Türkistan'daki temas ve tetkiklerin konuları hakkında 6 maddelik talimatını ulaştırdı.
- 28 nisanda, Türkbüro Başkanı Gusev'e, gene maddeler şeklinde talimat yollandı. Bu maddeler üzerinde durmuyoruz. Ancak bu arada, Ordu Kumandanı Kamenev (daha sonra Mareşal ve Stalin'in yaptığı tasfiyeler sırasında ve diğer mareşallar arasında, o da idam edildi) Türkistan cephesinde Genel Kumandanlığa fiilen başlamıştı. Ve 5 mayısta Moskova'da Parti Genel Merkezine, önemli bir rapor gönderdi.
- Gene Mayıs başında Orjenikidze, Türkistan'a geldi. Kendinden istenen bilgi ve vaziyetler hakkında raporunu, 12 mayısta, mahrem telgrafla Moskova'ya gönderdi.

Federasyonun, Rus Cumhuriyeti ile Merkezi Parti teşkilatı ve Ordu ile Bolşevik milisleri, artık işe el koymuş bulunuyorlardı. Yukarıda değindiğimiz fevkalade Diktatörlük Komisyonunun teşkili ile beraber, Türkistan ve Buhara'da, bütün mülki, idari ve diğer yetkiler, tamamen bu Komisyonun emrine girdi. Bu kararlar Buhara'daki Mahalli Hükümet, artık fiilen aksiyon dışı kalıyordu. Ve Buhara, bir Şûralar Cumhuriyeti haline geldi.

18 mayısta, Orjenikidze'nin de fiili kontrolü altında, karşı hareket başladı. Enver Paşa da resmen, İngilizlerin Ajansı olarak ilan ediliyordu ki, bunun gerçeğe ilgisi yoktu. Bu ilana dayanarak ve yayınlanan kararların B maddesinde "Türkistan, Buhara ve Hive'yi, Sovyet aleyhtarı Türk-Afgan elemanlarından temizlemek" hedefi yer alıyordu. Böylece, yalnız Doğu Buhara değil, bütün Orta Asya için tedbirler öngörülüyordu.

Kukarin, mevcut tümen ve elde bulunan birliklerle hareket edecekti. Para işi ve takviyeler karara bağlanıyordu. Bilhassa Hive için özel tedbirler alındı. Enver Paşaya ve (Doğu halklarının can düşmanı) olarak İngiltere'ye karşı, büyük propaganda kampanyası başladı.

Buhara işte bu genelcelerde artık "Buhara Sovyet Cumhuriyeti"

olarak adlandırıldı. Siyasi propaganda ve 18 mayıs tarihli bir kararla, Orta Asya'da Partinin rehberliği ön plana çıkarılıyordu. Kızılıordu, bunun öncüsü ve icracısı sayılıyordu. Cumhuriyetin Başkumandanı ilan edilen C. C. Kamenev, Enver Paşaya karşı genel askeri yönetimi ele aldı.

Burada; Kafkasya ve diğer Sovyet Cumhuriyetlerinden Orta Asya'ya Süvari Tümenleri celbine Troçki'nin karşı çıktığı yazılmakta ve ona rağmen, bu tümenlerin getirildiği kaydedilmektedir (Troçki o zaman Harbiye Komiseriydi).

Bu safahatı ve Enver Paşaya karşı harekete geçirilen birliklerle, bu birliklerin kumandanları hakkındaki kararları da fazla uzatmakta fayda görmüyoruz. Enver Paşaya karşı yöneltilen ve onu, hem İngiliz Ajanı, hem de, hedefinin Orta Asya'da İngiliz Emperyalizmini yerleştirmek olduğu yolunda yürütülen çok geniş propagandanın ise, gerçekle ilgili olmadığımızı tekrar etmeliyiz.

Mayıs sonunda karşı tarafın bütün askeri hazırlıkları artık tamamdı. Buhara'nın Şhrisebz taraflarında harekette olan Abdulkahhar'ın Basmacıları ise, fiilen tasfiye edilmişti.

**

NE KADAR BASMACI VARDI?

Şimdi, harekâtın gelişmelerine geçmeden önce ve Sovyet kaynaklarına göre ,Doğu Buhara'da Basmacı olarak kabul edilen gruplarla, bunlara başlık (Leşkerbaşılık) eden kimselerin listesini verelimiz:

«Kerki-Bassağa güneyinde 800 kişi, Surhan ve Yusuf Mirahur yönetiminde, Yeni Arık kuzeyinde 550-700 kişi. Baysun bölgesinde 2.000-4.500 kişi, Enver Paşa ve İbrahim Beyin etrafında Yurçi ve Delmay taraflarında 400-1.000 kişi, Hasan Tuhsaba yönetiminde, Güzar ve Derbent arasında 200 kişi, Danyal Bey yönetiminde Karşı şehrinin kuzeydoğusunda 100 kişi, Behram Baybaça yönetiminde Karşı şehri kuzeyinde 300 kişi, Hurata'da, Osman Bey yönetiminde 100 kişi, Katta Kurgan'ın kuzeyinde Payşanbe'de, Sultan Beyin yönetiminde 800 kişi, Karakulbey,

Nusratbey yönetiminde, Duşenbe etrafında 875-1.000 kişi, Fey zabad'da, İşan Sultan yönetiminde 200-500 kişi, Balcevan tarafında, Kayyum Tuhsaba yönetiminde 750-2.000 kişi, Kulâp-Balcevan arasında, Devletment Bey yönetiminde Kızılsu'da 100-300 kişi ve Tuğaysarı yönetiminde diğer bir kuvvet...»

Sovyet resmi kaynaklarının açıkladığı rakamlar bunlardır. Bunlar, bütün Doğu Buhara'daki Basmacı mevcudu olarak gösterilmektedir. Bu rakamlara göre bütün Doğu Buhara'da Basmacılar 12.400-7.465 arasında hesaplanmaktadır. Rakamların oynak oluşu tabiidir. Çünkü, hepsi de mahalli sergerdelerin kendi aşiret veya bölgelerinden topladıkları insanlardır. Muntazam askerler olmadıkları için bo-yuna değişmektedirler. Kaldı ki bu rakamlar da ciddi değer taşımaz. Mesela karşı tarafa göre Lakay İbrahim'le Enver Paşanın müşterek kuvveti olarak gösterilen yekûn, aslında bir kuvvet ifade etmez. Çünkü Lakay İbrahim, Enver Paşaya tek kişi vermediği gibi, elindeki adamlarını da yalnız yağmalara, soygunlara göndermiştir. Mümkün olan titizlikle derleyebildiğime göre, bu Basmacılar sayısı, çoğu ancak Baysun önünde toplanabilmek üzere, 4.000-6.000'i aşmamıştır. Bunlar da hepsi, kendi sergerdelerinin etrafında gayri muntazam yığınlar şeklinde yığılmıştı. Baysun'u savunan Ruslar, Enver Paşaya göre de ve en geniş tahminle 400 kişi kadar olmasına rağmen, bu yığınlar bu kasabayı, hem de Enver Paşanın tıpkı bir bölük kumandanı gibi gece-gündüz ön siperlerde çarpışmasına, bu arada hatta ceketini de kurşunla delindiği için, ölüm tehlikesi geçirmesine rağmen, işgal edememişlerdi.

Çünkü Enver Paşa mektuplarında, bu insanların tüfek kullanmak, ateş etmek, nişan almak bilmediklerini, sergerdelerin hiç bir yönetim gücü olmadığını, birkaç yerde tekrar eder. İşin en doğrusu da bu toplananların, niçin toplandıklarını, niçin öleceklerini, hedefin ne olduğunu zaten bilmemleridir. Çünkü farzedelim ki işler iyi gidip de Doğu Buhara kurtarılsa, buraya hemen Buhara Emiri gelip yerleşecekti. Çünkü derebeyleri ile kara cahil mollalar için Emir bekleniyordu. Ama halk için Emirlik nizamı, bir kara rüya idi. Fakat Emir, eldeki belgelere göre ve Baysun etrafında birtakım hareketler canlanınca, hemen bir yazı yazarak, Enver Paşaya:

«— *Vakit geldi mi, topraklarıma geleyim mi?*»

diye sormuştur. Enver Paşaya her Allahın günü:

«— *Sen, bizim Padişahımızsın...*»

diye yemin edip, “âmin” çağırınlar da, Enver Paşanın serbest bırakılması vakti yaklaşınca, ona:

«— *Şimdi sen yemin et, Emirimiz Buhara Emiridir, sen onun yerini almayacaksın,*»

diye directmişlerdir. Enver Paşa bu sahneyi, hazin bir ruh kırıklığı içinde yazar. İşte bunun üzerinedir ki:

«*Bu halka bir şeyler yapılacağına inanmak gafletine düşenlerin, akıbeti budur...*»

diyecektir. Şimdi olayları izleyelim...

*
*:

ENVER PAŞA SERBEST BIRAKILIYOR

Enver Paşanın Lakay İbrahim tarafından serbest bırakılışı, onun gene köyden köye dolaştırılışı sırasında olur. Bu defa vardıkları Rahatı köyünde Enver Paşa ve yanındaki birkaç kişi, uyandıkları zaman görürler ki, Lakay İbrahim “Allaha ismarladık, hoşça kalın, kusura bakmayın,” dahi demeden çekip gitmiştir. Ama silahları iade etmemiştir. Yalnız birkaç at bırakmıştır.

O sırada Vahş Suyu, henüz Ruslarla Basımacı bölgesi arasında sınır teşkil ediyordu. Karşılarda görünen Duşenbe, Rus işgali altındadır. Ve Kâfirnihan vadisindeki şehir ve kasabalar da, gene onların elindedir. Gerçi, buralarda asker kuvvetleri azdır. Yıl ise, açlık yılıdır. Sonra Tacikistan vadilerinin, mesela Kâfirnihan vadisinin yazın sıcak ve kuru havasına yerliler dayanır ama, Ruslar için sıcak, hastalık ve işe zorluğu çok ağır şartlar yaratır. Fakat Rus kuvvetlerinin bu şartlara rağmen artık harekete geçtiklerini kaydetmiştik.

Enver Paşaya gelince? O, Rahatı köyünde iki hafta kadar kalır. Hem dinlenir, hem yerli sergerdelerle bazı temaslar teminine çalışır. Her tarafı yazar, davetler yollar, gece gündüz didinir. Sonra İşan

Sultan'ın Muin kışlağına geçer. 4 nisanda Buhara Emirine bir mektup yazarak, onun adına bütün selahiyetleri kullanmak için yetki ister. O günkü notunda:

«Ya her şeyi İbrahim Beye bırakarak çıkar giderim. O İbrahim Bey ki, herkesi fesada veriyor...»

kaydı vardır.

Burada Enver Paşanın yazıları fasılaya uğrar. Kendisi, martta serbest bırakılmıştı. Arada Karargâhını, Duşenbe karşılarında Pul Hâkiyan kışlağında kurmuştu. Pul Hâkiyan ve mart-nisan tarihli mektupları dikkatî çekicidir. Bu arada en düşündürücü sahne, evlenmelerinin yıldönümüne ait olan 5 mart tarihli notlarıdır. Bunlar, hazin parçalardır. O sırada kızı Mahpeyker Berlin'dedir. 6 yaşındadır. Enver Paşa onu, Afganistan Veliahdı ile evlendirme hayalleri yaşar. Ve Buhara ile Afganistan arasında, Prusya ile Bavyera arasındaki gibi, iki tarafın da saltanatını koruyan bir birleşme tasavvur eder. Bu arada Naciye Sultanın Kabil'e geldiğini hayal eder. Ama Eşinden, 6-7 aydan beri haber alamamıştır. Eline varacağı şüpheli olsa da, kırlardan yollardan çiçekler toplayarak paket yapar ve bunları Afganistan üzerinden Naciye Sultan'a göndermeye çalışır.

6 martta Baysun istikametine hareket eder. 10 martta Hoşbulak kışlağındadır. Afganistan'dan hiç bir haber gelmemiştir.

«Doğrusu, çok tuhaf hal...»

diye yazar. Naciye Sultana ise,

«Sana parmaklarımla ve dişimle yaptığım bir iğneyi gönderiyorum...»

diye bildirir.

18 martta fevkalade bir şey olur. Buhara'dan gelen Abdülhâkim Bey, Enver Paşaya, hem Buhara'dan kendi emrine bir askeri müfrezenin gelmekte olduğunu (167 kişi) haber verir. Hem ona, Eşi Naciye Sultandan bir paket getirir. İçinde, kızı Mahpeyker'in, Almanca bir mektupçuğu da vardır. Enver Paşa için bu mektuplar, haklı olarak o kadar heyecan vericidir ki, Eşine cevabında:

«Naciye, çıldırmak işten bile değil, neredeyse her şeyden vazgeçip, döneceğim...»

diye yazacaktır.

Sonra Muin kışlağına geçer. Gösterilerle karşılaşır. İshan Sultan ona, emrinde olduğunu bildirir. Demek ki şimdi Enver Paşanın emrinde, Darvaz beyi ile, 200 kadar adamı vardır. Ruslar ise, erzak toplamak için köylere çıktıkça, şurada burada küçük çatışmalar olur. Ama Enver Paşa için iş, bu küçük çatışmalar değildir. O, kendini büyük bir misyonun içinde sayar. Bu sebeple artık, bütün mücahitlerin Kumandanıdır. Bir Beyanname ile ilan eder:

«Kâfirlerin barışmaz düşmanı olan ben, size, dinin ve vatanın muhafazası için mücadele eden gazilere selam ederim. Ondan sonra, bildiririm ki, bu anlan itibaren, Buhara-yı Şerif, Hive ve bütün Türkistan'ı istila eden Ruslardan temizlemek için, Ruslara karşı cihat ilanı ile, bütün İslam kuvvetlerinin kumandasını, Allahın izni ile üzerime aldım. Fergane ve Hive ve bütün Türkistan mücahitleri ile, bütün bu taraflardaki İslam alaylarına bildiririm ki, Buhara'daki bütün kuvvetlere ve sizlere, Muhammed'in Bayrağının Ruslara karşı zaferine çalışmak emrini verdim. Bu suretle size de malum olmak ve öz Müslüman kardeşler arasındaki muharebeye nihayet vermenizi emreder, emniyetli bir adamınızı, hemen bu kâğıdı alır almaz benim yanına göndermenizi isterim.»

Enver Paşa kasımında esir düşmüştü. Bu yazıların ocakta yazılmış olması lâzım gelir. Nitekim Ruslara karşı Duşenbe'de ilk harekâr, 28 ocak 1922'de başlar. Çatışmalar olur. Bu çatışmaların ikinci haftasında Ruslar, yahut Bolşevik müfrezeleri kasabayı, Seri Asya istikametine çekilerek terkederler. Bolşevik güçleri Baysun'a kadar çekilir.

Enver Paşa Duşenbe'de, Çar Rusyası'ndan kalan askeri hastahane binasında geçirdiği geceyi, Eşine anlatır. Artık kendini, kendi havasında bulur. Onun hatıra ve ayak izlerini Duşenbe'de araştırmak istedim. Fakat o zamanki bir iki bin nüfuslu Duşenbe, şimdi 400.000 nüfuslu bir şehirdi. Ama büyük otelin arkasında ve Sadrettin Aynî

Bulvarının hatısında, eski Duşenbe'den kalan ve bir taraftan yıkılması devanı eden, vinçler, buldozerlerle dolup taşan eski sokak ve mahalle kalıntısı, bizim bazı Çukurova köylerinin, sokaklarından sular akan, bahçeleri çalılarla, dikenlerle çevrili görüntüsünü veriyordu. Enver Paşa günlerinden kalan ihtiyarlar yoktu. Yalnız şantiye bekçisi acardı, uyanıktı. O da, Enver Paşayı duymuştu ama, hatırlamazdı. Çünkü o zaman henüz doğmamıştı. Fakat askeri hastahane binasını hatırlıyordu. O bina da artık yıkılmıştı. Yerine, sosyal tesisler gelmişti. Böylece, benim Duşenbe'de Enver Paşadan teneffüs ettiğim, sadece havada esen bir aks-i sadâ, bir yankı oldu...

Ertesi gün, Lakaylar bölgesini görmek istedim. Bölgenin uzak içlerine değil ama, bir Lakay kolhozuna gittik. Buralardaki bütün dağ Özbekleri gibi, tıknaz, esmer, alçakça boylu ve tıknaz yapılı Kolhozun Müdürü ile arkadaşları bizi karşıladılar. Önce Kültür Sarayını gezdik. Daha sonra okul ve sıhhi tesisleri gördük. Müdürlük binasındaki salonda ev sahibinin, Türkistan'da âdet olan taze meyvelerle, çörekler ve semaverle donatılmış büyük masası başında, uzunca konuştuk. Müdür de Enver Paşa zamanında henüz doğmamıştı. Ve bu Lakaylar, Enver Paşanın anlattığı Lakaylara benzemiyorlardı.

*
**

Şimdi Enver Paşa, artık yeni ümitler ve coşan duygular içindedir. Ama bu taşkın hisleri, mikroskopik yazılarla, elinde kalan son küçük kâğıtlara, hatta gelişigüzel kâğıt parçalarına, çay paketlerine şöylece sığdırmaya mecburdur. Çünkü "Turan ve İslam İhtilal Orduları Serdarı, İslam ve Buhara Leşkerlerinin (Askerlerinin) Emiri" Enver Paşanın elini kolunu bağlayan bir engel var. Şu satırları okuyalım:

«25 mart. Pul Hâkiyan:

Kâğıtsızlıktan sana bir şey yazamıyorum...

Ruslardan ilk ganimet olarak, bir top basma getirdiler. Bundan sana mendil, Mahpeyker'e yastık yüzü ve saire yapacağım...»

28 martta Buhara Emirinden cevap gelir. Ve Enver Paşa memnundur:

«Benim hakkımda, "Nazır-ı Külli-l Asâkir" tabirini kullanıyor.»

Yani, bütün askerlerin Nazırı, Başlı... Ama ne var ki Enver Paşanın bütün derdi, işte bu askerleri bulmaktır.

4 nisanda Eşinc, bir Buhara elbisesi içinde bir miktar para gönderir. Bunlar, Eşine varacak veya varmayacaktır.

«27 nisan:

Buhara Emirine son iltimatı gönderdim. Bunda, ya bitin selahiyeti Niyâhетен (Emir adına) icra etmemi yazdım. Yahut her şeyi İbrahim Beye bırakır, çıkar giderim! diye bildirdim...»

Ondan sonra yazılar ve mektuplarda bir fasıla başlar. Arada belki kaybolan notlar veya mektuplar olmuştur. Çünkü, 2 temmuzda Eşinc hitaben yazdığı mektupta:

«Sana, her gün yazıyorum»

kaydı vardır. Ne ise, 2 temmuzda yazılar yeniden başlar:

«2 temmuz. Sultan kışlağı:

Gerisin geriye, Duşenbe'ye gidiyorum. Zerger'den beri her gün çarpışma oluyor. Geri çekiliyoruz.»

«6 temmuz: Duşenbe'den yazmıştım. Ruslar, Çilligöl ve Kurgan-tûbe'yi işgal etmişler. 30 atlı ve 290 piyade ile ben, dağlar, kayalar arasında yatıyorum. Nehirler üzerinde, ancak 30 kilometre ötede köprü var. Bana iki sandık içinde Afganistan'dan para vesaire getiren iki Afganlı, Rusların eline düşmüşler. Bilmem bu yardımlar için Ruslar Afganistan'a harp açarlar mı? Ruslar, Karadağ'a da varmışlar. Duşenbe'den hareketten altı gün sonra, artık toprak haline gelmiş olan Duşenbe'ye tekrar geldim.»

Bu arada ve yukarıda işaret ettiğimiz gibi, elde not ve yazıların bulunmadığı günlerde olanlar şudur ki, Enver Paşa ve yanındakiler, 100-150 kişilik bir Rus kuvveti tarafından savunulan ve evvelce de kaydettiğimiz gibi, o zaman ilkel bir kasaba ve bir küçük garnizon olan Duşenbe'den çekilmişlerdir. Açlık ve Ruslara arkadan gelen kuvvetlerin, bu çekilmeye müessir olduğu anlaşılıyor. Artık askeri takip başlamış, çatışmalar sıklaşmıştır. Ama elinde asker yoktur. Ona iltihak eden sergerdeler, kendi aralarında anlaşamazlar. Onların getirdiği köy ve kışlak adamlarının da, askeri eğitimleri olmadığı ve

Enver Paşanın yazdığı gibi, silah kullanmayı bilmedikleri için, ınun-tazam savaşılara girişilemez. Rusların tazyiki ile, Afganistan da, gön-derdiği 150-200 kişilik yardım kuvvetin geri çekmek ister. Sınırı, En-ver Paşa ile temaslara kapar:

«13 temmuz. Senk-tûbe kışlağı:

Buralarda su acı ve tuzlu. Orta Asya çöllerinden bir parça. Ahali dağlara kaçmış. Afgan askerinin hali değişti.»

«14 temmuz. Gavur kışlağı:

Gelir gelmez evin önüne postu sererek uykuya vardım. Bu-raların Beylerinden İbrahim Devletmend, Molla Kemal İnaklar ve Abdurrahman kâğıt yazıp, Afgan ve Buhara Emirlerinden yar-dım istediler. Tabii yardım edemeyeceklerini biliyorlar. Fakat, hiç olmazsa, bizim, İngilizlerle müzakereye girmemize müsaade etmelerini rica ettim. Bilmem müsaade ederler mi?

Bu sefer de Afgan ordusu, Seraskerinden (Spehspalardan) bir kâğıt geldi. Afgan askerini geriye istiyorlar. Afgan siyaseti de değişti. Dua et Naciye, dua et!..»

21 temmuzda ve Satılmış kışlağından yazdığı yazılar, daha sı-kıntılıdır:

«Afganistan'dan şimdilik ümit kalmadı. Afgan Emiri de, Afganistan'ın Buhara, Türkistan işlerine karışmamasına ikna edilmiş. Oradan... Han, buradaki Eczayı tıbbiye, harut, fişek doldurma makinelerinin ve sairenin alıp götürülmesini yazmış. Hatta oradan gönderilen paranın da nerede olduğunu öğrenip, onun da geri istenmesi bildirilmiş...»

Perdenin kapanması artık yaklaşıyordu...

*
**

KARŞI SALDIRI

Biraz da karşı tarafın harekâtına göz atalım. Buhara'da teşek-kül eden ve Basmacılarla Enver Paşaya karşı hareketleri yönetecek olan Komitenin askeri hazırlığı, haziran 1922 içinde ilerlemiş ol-makla beraber, bu hazırlıklar asıl mayıs ayı içinde tamamlanmıştı.

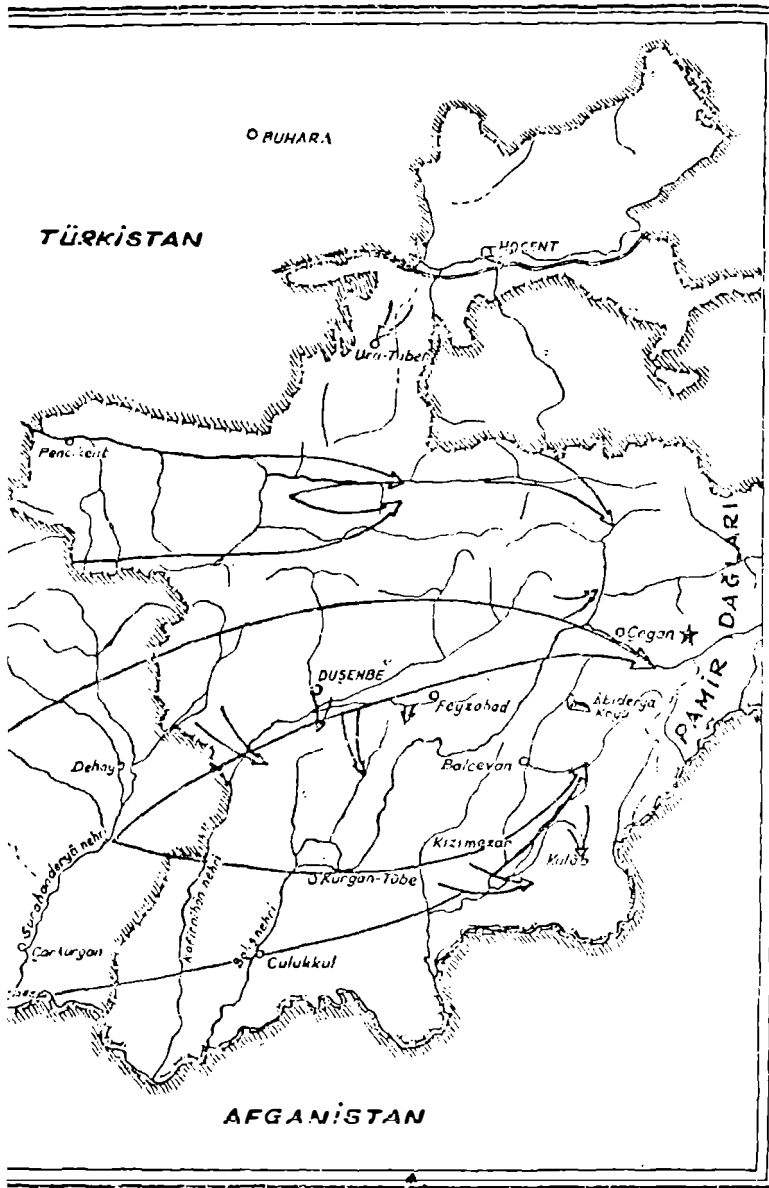

Ama büyük askeri birlikler toplamak, Tümenler, Kolordular harekete geçirmek, karşı taraf için de mümkün değildi. Evvela Polonya harbi Kızıldorduyu oldukça yıpratmıştı. İç muharebelerin bitişi de çok olmamıştı. Fakat asıl engel, Doğu Buhara'nın iklim ve iaşe şartlarıydı. Bu şartlar, çok sıcak iklim, Rusları sarsıyordu. Aynı zamanda o yıl, açlık ve kıtlık yılıydı. Hastalıklar ise, hele bu iklime alışık olmayanları yere seriyordu.

Basmacılar da, daha önce verdiğimiz rakamlarda açıklandığı gibi, büyük bir yekûn tutmuyordu. Enver Paşanın maiyetinde, ancak 5-6 Osmanlı subayı vardı. Bu sebeple Ruslar, sayıları Basmacılara göre üstün olmakla beraber, pek de ağır birlikler toplamaya gidemiyorlardı. Enver Paşa ve Basmacılara karşı, Türkistan Süvarî Tümeninin birinci kısmı veya alayı seçilmişti. Başkumandanın (sonradan, Mareşal) Kamenev olduğunu daha önce kaydetmiştik. Türkistan Revkomunca (İhtilal Komitesi) Kamenev'e yardımcı olmak üzere 15 nisanında V. İ. Şurin tayin olunmuştu. İki ayrı Grup Kumandanlıklarına da, aynı Komiteden N. E. Kakurin ve Baturin atanmışlardı.

Esas askeri birlikler, Türkistan Süvarî Tugayının birinci bölümü, 8. Süvarî Tugayı ve 3. Türkistan Avcı Tümeni olarak tertiplenmişti. Birinci bölüme Y. A. Melkumof kumanda ediyordu. Güney Kafkas Birliklerinden buraya bazı takviyeler verilmişti. 8. Tugayla, 7. ve 8. Avcı Alayları bunlardandı. Bunların Kumandanı Nikitin'di. Enver Paşa ve Basmacılara karşı iki istikamette hareket ediliyordu. Sol kanat birlikleri 1.000 kılıç ve 1.700 tüfek (Piyade) kuvvetinde ve Melkumov'un kumandasındaydı. Baysun istikametinden Dehay, Duşenbe, Kâfirnihan nehri ve Feyzabat üzerinden yürüyorlardı. 1.230 kılıç ve 2.800 Piyade ile ikinci grup ve Avcı Birlikleri, Nikitin'in kumandasında, Şirabat, Kokaytı ve Termez üçgeni istikametinde, Kabadyan, Kurgan-tûbe, Kulyab ve Balcevan'a yürümekteydiler. Bu plan tam tahakkuk ederse, Enver Paşanın Afganistan'a çekilmek imkânı kalmayacaktı. Kollar, 15 haziran 1922'de yürüyüşe geçmişlerdi.

İşte Enver Paşa, bu harekâtın gelişmesi sonucunda geri çekiliyordu. Çünkü, ne topu, ne makineli tüföğü, ne cephanesi, hatta ne yeterince tüföğü ve bu tüfekleri kullanacak askeri vardı. Çekiliş gibi, son yenilgi de kaçınılmaz görünüyordu...

Doğu Buhara harekât sahası ve Pamir eteklerinde mezar: Âbiderya.

Bu harekâtın tafsilatına girmesek de olur. Çünkü aslında, iki taraf arasında silahlı çatışmalar olmakla beraber, büyük savaşlar, yani büyük sayıda muntazam birliklerin katıldıkları, kader tayin edici meydan savaşları olamıyordu. Çünkü Enver Paşa cephesinde muntazam birlikler yoktu. Diğer taraf da, sıcaktan, hastalıktan ve işe zorluğundan döküntü vermekteydi. Bu sebeple biz, Doğu Buhara harekâtına aslında, bir Takip Hareketi diyebiliriz. Bu takip hareketi, Enver Paşanın daha önce verdiğimiz yazısında, «Çekiliyoruz...» şeklinde ifade ettiği gibi, dağılmalarla beraber yürüyen bir Güneye doğru iniş hareketi olarak gelişti. Bütün bu harekât da, Enver Paşanın, bir Tabur veya Bölük Kumandanı gibi siperlerde, Baysun kasabası karşısında bir süre gece-gündüz yürüttüğü, ama kasabayı işgal edemediği Baysun çarpışmaları istisna edilirse, devamlıca bir hareket veya direniş şeklini alamadı. Fakat sonunda Türkistan'dan karşı tarafın saldırısı başlayınca, Enver Paşa Baysun karşısından ve Kafrûn karargâhından da çekilmek zorunda kaldı. Bu netice, daha 15 haziranda tahakkuk etmiş bulunuyordu ve Genel Kumandan S. S. Kamenev, başarılarını, uzun bir telgrafla Moskova'ya bildiriyordu. Eldeki kaynaklarda bu harekâtın günü gününe tafsilatı verilir.

*
**

SON MEKTUP

Enver Paşanın «Çekiliyoruz» diye kaydettiği hareket, hızla gelişti:

«24 temmuz 1922:

Ruslar, Kâfirnihan suyunu geçtiler. Duşenbe, Ruslar eline geçti.»

«25 temmuz. Satılmış kışlağı:

Pek sıkıntılı bir hava. Tuhaf bir sis. Güneş görünmüyor. Düşmanda hareket yok. Henüz sabah. Hastalarımı geri gönderdim. Şgan Emirine, askerinin ve muavenetinin çekilmesinin iyi olmadığını ve Bolşeviklere emniyet caiz bulunmadığını bildirdim. İliç olmazsa eczayı tıbbiye ve diğer malzemenin iadesini istedim. Bakalım ne olacak? Afganistan şimdi, Hacı Sami ve

diğer arkadaşların da bu tarafa geçmelerine müsaade etmiyor. Bu müsaadeyi de rica ettim.

İşte efendiciğim, şu son satırlarımı yazarak mektubumu kapıyorum. İçine, buranın her gün sana yolladığım yabancı çiçeklerinden maada, kaç gecedir altında yattığım karaağaçtan kopardığım ufak bir dalı da gönderiyorum.

(.....) Seni Huda'nın birliğine yavrularımla beraber emanet ederim, ruhum efendiciğim...

Karağaca, çakımla ismini yazdım...»

Enver'in

*
**

Enver Paşadan elde bulunan son mektup budur. Mektup, Satılmış kışlağından yazılır. Bu kışlak, eski Doğu Buhara ve bugünkü Tacikistan'ın güncyinde, Afganistan sınırından 80 kilometre kadar kuzeyde ve fakat Afganistan'a inen ana vadi ile ana yollardan doğuya, Pamir etekleri istikametine düşen Balcevan sahasındadır. Ama artık, Balcevan da dahil olduğu halde, bütün Doğu Buhara şehir veya kasabaları, karşı kuvvetler tarafından işgal edilmiştir. Enver Paşanın bu vaziyette ve mantıki bir netice olarak Afganistan'a sığınmayıp, yolunu Doğunun sapa ve çıkmaz vadilerine çevirmesi, ya kendini feda ediş kararı, ya Afganistan'ın son aldığı tutumla ilgili olabilir.

Fakat dağılış da devam etmektedir. Ona en sadık sergerdelerden ve bir süre onun bir nevi Veziri gibi sayılan İşan Sultan da, Paşanın iznini alır ve ülkenin hatısına düşen topraklarına çekilir. Diğer ayrılanlar, dağılanlar da vardır. Paşanın Balcevan etrafına kazdırdığı siperler, eldeki insanların siper muharebelerini bilmemeleri ve zaten moral düşüklüğü dolayısıyla kullanılamaz. Nihayet Enver Paşa, Pamir'in aşılmaç dağları istikametinde ve Âbıderya Suyu vadisine geçerek, Karargâhını Âbıderya köyünde kurar. Ama fiiliyatta artık, savaş kaybedilmiştir. Perde kapanmak üzeredir...

*
**

CEMAL PAŞA VURULUYOR

Fakat bu kapanışı vermeden, İttihat ve Terakki devrinin üç büyüklerinden diğeri birinin sonunu da verelim. İmparatorluğun son devrinin önde gelen üç şahsiyetinden Talât Paşanın Berlin'de öldürülüşünü, bu cildin ilgili bahsinde kaydetmiştik. Aynı suretle Almanya'da Dr. Bahaettin Şakir, Cemal Azmi Beylerle, son Sadrazamlardan Mısırlı Sait Halim Paşa Roma'da Ermeni komitecileri tarafından öldürülmüşlerdi. Cemal Paşaya gelince? Gene bildiğimiz gibi o, bir aralık Afganistan'a gelmiş, Hint İhtilali, İran İhtilali diye bir şeyler tasavvur etmiş, fakat kendini asıl Afgan Emirinin hizmetine vererek, Afganistan ordusunun ıslahı, Rusya ve Avrupa'dan Afganistan hesabına silah ve malzeme tedariki işleri için, Moskova'ya ve oradan Avrupa'ya gitmişti. Onun Avrupa'daki hayat ve temaslarına ait bazı belgeler vermiştik. Netice şu oldu ki, bütün bu teşebbüslerden, tek bir verimli sonuç alınamadı.

Enver Paşanın isyanı üzerine, Cemal Paşaya ve teşebbüslerine, zaten Rusya yolu kapandı. Avrupa'dan silah vesaire sevki için ise, İran ve Hindistan yolları da tabii İngilizlerin kontrolündeydi. Hülâsa Cemal Paşanın Afganistan'dan ayrıldıktan sonra, Avrupa'da geçirdiği yedi ayın, tamamen verimsiz geçtiği anlaşılıyor. Çünkü Afgan Emirine hiç bir bilgi de vermediği bu yedi aydan sonra Emire yazdığı çok uzun bir mektup eldedir. Bu mektupta biraz da mahcubiyet ve hesap verememek gibi bir hava vardır. Bu belgenin birinci sayfasını burada veriyoruz. Ama gidecek yer ve yapacak bir şey kalmamıştır. Cemal Paşa, Moskova'ya döner. Niyeti, Kars yolu ile İran üzerinden Afganistan'a geçmek gibi görünür. Ama buna, ne İran'daki vaziyet, ne Afganistan'daki son durum müsaittir. Bu sebeple asıl gayreti, bir müsaade alıp Türkiye'ye geçmek ve orada bir köşede yaşamaktır. Mustafa Kemal, Cemal Paşaya karşı ,galiba Suriye cephesindeki yakınlıklarından gelen bir sempati taşır.

Cemal Paşanın yanında Süreyya ve Nusret isimlerinde iki Ya- veri daima beraberdirler. Nihayet Moskova'dan Gürcistan'da Tiflis'e gelinir. Türk Sefarethanesi ile temaslar yapılır. Kars'a hareket edeceklerdir. Ama Tiflis, Ermeni Komitecilerinin kaynadığı bir yer olduğu gibi, orada belki başka gizli kuvvetler de şüpheli teşebbüsler

içindedirler. Kendileri ise nasıl bir tehlike içinde yaşadıklarını bilirler. Nitekim Yaverlerden Nusret Beyin Tiflis'teki son günlerinde, Cemal Paşanın Eşine yazdığı ve burada hem aslını, hem fotokopisini ve receğimiz bir mektupta, âdeta ölümün bir önsezisi dile gelir. Şu satırları okuyalım:

15 temmuz 1922
Tiflis

«Hanım Efendiciğim,

Tiflis'e geleli altı gün oldu. Ev aramak, otelin müstekreh ve mülevves (yani, gayet pis ve ikrah verici) odalarından çıkarak biraz istirahat etmek için bir yer bulmak derdi ile uğraşıyoruz. İsmet Bey hareket edeli (Ankara'ya hareket ediyor) beş gün oldu. Batum'dan kendisinden bir haber alamadık. O halde Ankara'nın yolunu tutmuş olacak. İnşallah muvaffakiyetli işler görür. Bizler hamdolsun sıhhatteyiz. Burada müthiş bir Ermeni ekseriyeti var!.. Fakat, evvela Cenab-ı Hakkın inayetine (Allah'ın yardımına) sığınıyor ve sonra bizim için pek kıymetli babamızı (Cemal Paşayı) göz bebeğimiz gibi muhafazaya çalışıyoruz. Süreyya ile ben olmaksızın, hatta odasından bile çıkardığımız yok. O da bir çocuk tevekkül ve muvafakatı ile, güzel güzel sözlerimizi tutuyor. Siz de dua ediniz...

Size buradan yazacak havadisim yok. Bir dakika bile boş vaktim yok. Çünkü ya tavla, ya iskambil oyunu ile, bir dakika bile boş durmak istemeyen babamızı eğlendirmeye çalışıyorum. Nebiye ne ülemde? Benden mektup aldıkça sıhhatimden kendisine ve Prina'ya lütfen malumat veriniz. Leylâ Hanımefendiye vaadettiğim mektubu bir türlü yazmak mümkün olmuyor. Kabahat vallahi babamda! Gelsin iskambil, gitsin tavla! Kusuruma bakmasınlar. Her dakika kalbimde hürmetle yâdolunuyorlar. Büyüüklerin ellerinden, küçüklerin gözlerinden öperim.

Ellerinizi öperek, afiyetinizin devamına dualar ederim.

Güller açıldıkça bu fakiri de hatırlarsanız, ruhum şâd olur efendiciğim...»

Nusret

۱۵ خرداد ۱۳۰۰
تفلیس

مکتوب

مهم آید

تغلبه مدهی آن که اودی او از من - او نیک شده و کونانی را بداند
 بیقراره بر - استراحت یافته ایون بر برهنه در درجه او را میبویز
 عفت به قوت آمده به کوه اردی با طهره کفیه بر خرا بر مارد
 ارسله الله بر من طهره ارسله استانه موقوفه آید کورد
 بز در کورد - همه این بوده که بر اینا التی وار فقط او را
 هاب هفت خاتمه صیو - و صوره بنم ایون بد قضا با ماری کور
 سر کی محافظه میسرند قریا به به انقبیه حفاظت
 چه حقا و کور بود اوده به هیچکس نکل و موقوفه کوزل کورل
 سوزنی طهاره دره دی آید

به برادر یا همه هوارتم بود رد قیده به به و قور
 هینه یا ظارو و یا استایل اودی ایم به رلو ناسه طهره استه بیان
 ما ماری اصله بر من چلیبوم بنیه عالمه ! همه کتون آلدقه
 صوته لطف کونیه در میان مملوقه در سید لیلای هم ایچ و عدایتم
 مضمون متوفی به رلو یازم که ایچ مایو - قباصه و ایچ ما یازم
 صوره اقبالی کیتونه مایو و صوره باقیه کورد قیده
 رفته یاد اهل کورد یک کور اوده کور کور کور کور کور
 اندیشه اوردن عاقبت روزی در ایچ .. قصد اصله کورد بود
 خاطر لا ستر و هم ستر اوردن ایچ

مکتوب

Evvet, Tiflis'te günler böyle geçer. Şimdi bütün beklenen, Ankara'ya gönderilen İsmet Beyin, Mustafa Kemal'den getireceği haberdur. Zaten Cemal Paşanın Ankara ile yazışma ve temaslarına hep İsmet Bey memurdur. Bu mektupların da galiba hepsinin fotokopileri eldedir. Evvet, artık Hindistan, Afganistan, İran, Turan ihtilalleri hikâyeleri artık maziye karışmıştır. Ama Cemal Paşa, son beklediği mektuba cevap alamayacaktır. Ve Nusret Beyin burada verdiğimiz mektubundan anlaşıldığı gibi, iki sadık Yaverinin, Babalarını adım adım muhafazalarına rağmen, Tiflis'te hepsi de, birtakım hain kurşunlarla öleceklerdir. Nusret Beyin, sanki yaklaşan ölümün bir önsezisi gibi, mektubunun sonuna yazdığı:

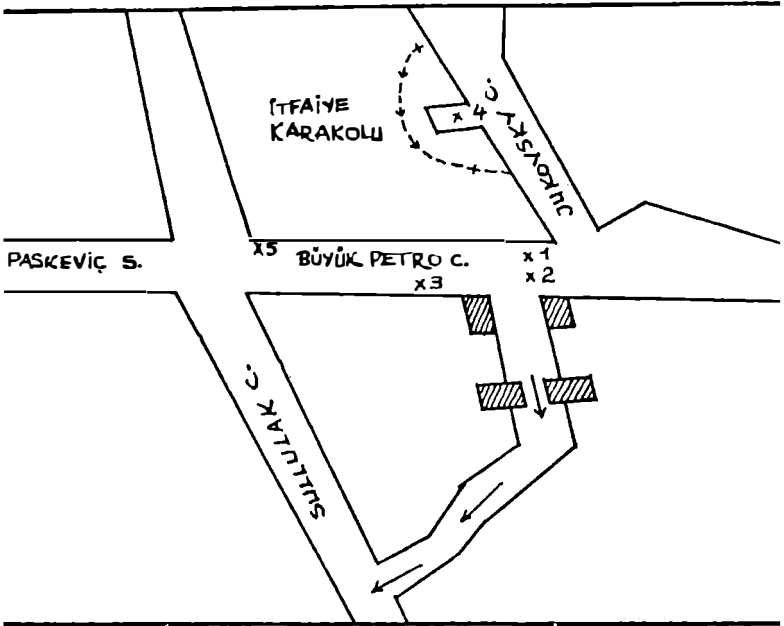
«Güller açıldıkça bu fukiri de hatırlarsanız, ruhum şâd olur.»

sözleri, bir temenni olmaktan çıkarak bir vasiyet haline gelecektir.

Nusret Beyin mektubu 21 temmuz 1922 tarihini taşır. Cemal Paşa ile Yaverleri Nusret ve Süreyya Beyler, 21 temmuz tarihinde vuruldular. Olayı özetleyelim:

«21 temmuz akşamı, saat 10 sıralarında, Tiflis'in en büyük sokaklarından Biiyüyük Petro sokağında ve Cemal Paşa, Yaveri Nusret Beyin koltuğuna girmiş olarak dolaşırlarken, Yaver Süreyya Bey, birkaç adım ileride yürüyordu. Bunlar, İukovski sokağının köşesine vardıkları zaman, kimlikleri bilinmeyen kimşelerin taarruzuna uğradılar. Cemal Paşa ile Nusret Bey, atılan kurşunlarla derhal öldüler. Süreyya Bey, Biiyüyük Petro sokağından, Sululak sokağına doğru koşmaya başladı. Fakat, arkadaki katiller tarafından, 50 metreden atılan kurşunlarla düştü, öldü. Katiller kaçarlarken, itfaiye alayından Karakin Dilanyan adında bir Ermeni, katillerden birini yakalamak istedi. Fakat diğer bir katil, tabancası ile Karakin'i de öldürdü ve arkadaşını kurtardı. Bu arada, meçhul bir kadın da isabet eden kaza kurşunu ile düştü.»

Cemal Paşanın ensesine ve beline üç kurşun isabet etmişti. Nusret Beye beş kurşun, Süreyya Beye, yalnız bir kurşun isabet etmişti. Katiller, Biiyüyük Petro caddesinde bir evin bahçesinde, Sululak sokağına geçerek, kayboldular.

Cemal Paşa ve yaverlerinin Tiflis'te vuruldukları noktalar

(Tiflis, 21 Temmuz 1922)

1. Cemal Paşanın düştüğü nokta
2. Yaver Nusret Beyin düştüğü nokta
3. Yaver Süreyya Beyin düştüğü nokta
4. Karakin Dilanyan'ın düştüğü nokta
5. Meçhul kadının düştüğü nokta

(Ok işaretleri, katillerin kaçtıkları istikameti gösterir)

Rus resmi makamları, bu cinayetleri, Ermeni Taşnak komitelerine atfederek, pek çok tevkiyat yaptı. Ama katillerin kesin olarak tespit ve teşhis edildiğine dair resmi bir açıklama mümkün olmadı. Bu sayfalarda, cinayet sahasının ve vurulanların düştükleri yerlerin planı verilmiştir.» (1).

Cinayet yerine tabii evvela Türk Sefareti mensupları koştular. 28 temmuzda Cemal Paşanın kardeşi Yüzbaşı Kemal Bey, Moskova'dan Tiflis'e vardı. Cenazeler hazırlanmıştı. Onları özel bir trenle alarak Erzurum'a getirdi. Ve kurbanlar burada, Sarıkamış muharebesine katılan ve bu muharebeden kısa bir süre sonra hastalıktan ölen Hafız İsmail Hakkı Paşanın mezarının bulunduğu sahaya, törenle gömüldüler. Cemal Paşanın ve arkadaşlarının ölümlerinden 14 gün sonra da, Pamir eteklerinde Enver Paşa şehit olacak ve bu suretle İttihat ve Terakki'nin en güçlü üç şahsiyetinin hayatları, hepsi de kanlı sahnelerle sona ermiş bulunacaktır. Şimdi de Doğu Buhara'da Pamir eteklerine dönelim...

*
**

ENVER PAŞA DRAMININ SON PERDESİ KAPANIYOR

1922 temmuzunun sonunda, Doğu Buhara hareketlerinin neticesi, artık belli olmuştu. Doğu Buhara, daha önce de kaydettiğimiz gibi, artık fiilen işgal edilmişti. Duşenbe ve Baysun üzerlerinden güneye ve yanında kalan son maiyetiyle çekilen Enver Paşanın, Buhara-Afgan sınırını teşkil eden Penç nehrini bir noktada aşarak Afganistan'a geçememesi, Külap, Balcevan istikametinde Pamir dağlarına doğru doğruya dalışı, onların kurtulma imkânlarını da karartıyordu. Zaten karşı kuvvetlerin, daha ilk günlerden aldıkları emir, Enver Paşanın, yabancı bir ülkeye kaçmasını önlemektir. Bu suretle karşı ta-

---

(1) Bu plan, o zaman İstanbul'da Ermenice olarak yayınlanan Ermenice gazetelerin, Tiflis muhabirlerinden aldıkları materyale göre, Joğorti Cavn muhabirinden alınmıştır.

rafın bu hedefini, Enver Paşa, kendi hareketiyle, bir nevi kolaylaştırmış oluyordu (1).

Artık çarpışmalar da fiilen kesilmişti. Enver Paşa, Âbıderya köyünde, son karargâhını kurmuştu. Temmuz ayı bu sırada sona erdi.

*
**

Şimdi, 4 ağustos 1922 tarihindeyiz. Kurban Bayramının birinci günüdür. Gerçi köyde bayram namazı, bir tarih yanlışlığı ile bir gün önce kılınmıştı. Ama Kurban Bayramının ikinci günü de, hazin, ümitsiz, fakat duygulu kutlamalara sahne olur. Enver Paşa, maiyetinde kalanların, evin önüne toplanmasını ve onların bayramını kutlayacağını söyler. Toplanılır. Kalan askerlerine dualarını, tebriklerini bildirecek ve kendilerine birer miktar para verecektir. Asker başlarına ise, kendilerinin de bildikleri gibi, onlara sunacak bir şeyi olmadığını söyleyecek ve bu müşterek mücadelelerin hatırası olarak kendilerine, kendi mühür ve imzasıyla birer belge, hatta rütbelere verecektir.

Balcevan Beyi Devletment Bey de Enver Paşaya, altın ve gümüş işlemeli bir çapan, yahut ipekli cübbe ile bir sarık hediye etmiştir. Hulâsa herkes bu hüzünlü Kurban Bayramının havası içindedir. Çünkü bilinir ki bu günler, artık son beraberlik günleridir. Arkadan ve çevreden ise düşman ilcerler. Doğudaki Pamirler yol vermez karlı dağlardır. Bir gün önce kesilen kurbanların toprağa akan kanları, hâlâ tazedir.

İşte tam bu tören sırasında ki doğuda, vadinin Dere-i Hâkiyan kısmı ile Çegan tepesi istikametinden silah sesleri gelir. Bu bir baskındır ve tören yerindeki kalabalık, baskıncıların makineli tüfek atışları altında eriyebilir.

İşte o anda Enver Paşa, hemen atına atlar. Dört beşi Osmanlı Türklerinden olmak üzere 25 kadar atlı, hemen onu takip ederler. Doğu Çegan tepesine yönelinir. Çegan, Âbıderya Suyunun kuzey sırt-

---

(1) Gerçi Peñç nehrini aşmak da kolay değildi. Nitekim, Türkistan'da ve Doğu Buhara'da bulunanlardan Azerbaycanlı Aziz Bey, her şey bittikten sonra Afganistan'a dönebilenlerle beraber bu nehri geçmeye çalışırken, nehrin sularına kapıldı ve boğuldu. Daha önceden ve Balcevan yönüne sapmadan Güneye, Afgan sınırına dayanmak elbette ki kabildi. Oradan geçiş çok daha kolay olurdu. Fakat Enver Paşa, bu yola gitmemişti.

lanına düşer. Altta, Dere-i Hâkiyan vadisi uzanır. Çegan, Balcıvan'a (yahut Belh-i Cevan) 15 kilometre kadar doğudadır. Tepede mevzilenmiş ve makineli tüfekleri bulunan bir düşman müfrezesine karşı aşağıdan, vadiden ve ancak atlar üstünde çekilmiş kılıçlarla, azlık bir nevi fedai süvari grubunun saldırıya geçişinin sonu bellidir. Ama Enver Paşa en öndedir. Atını yıldırım gibi sürer. Kılıcıyla havayı yararak koşar. Yanındakiler de ondan geri kalmazlar.

Bir Kumandanın, bir Başkumandanın, bir baskın müfrezesine karşı en önde ve atla, kılıçla karşı çıkışı, askeri savaş usullerine sığmaz. Ama burada artık askerlik değil, yolun sonu, son hamle ve beklenen sonu arayış konuşacaktır. Bu son ise, ölüm ve şehadettir...

Onun içindir ki bu saldırıda hesap, mantık ve nefsinin koruma endişesi yoktur. Burada dile gelen, 1908 haziranında Selâniğin Vardar kıyısından tek başına Makedonya dağlarına çıkarken:

«— Bir gün bana da bir kurşun isabet edecek ve cesedim, bir çukura atılacaktır.»

diye bilen adamın, kaderiyle son ve toptan hesaplaşmasıdır. 1908 haziranında açılan defterin, artık dürülüştür...

Çünkü şimdi, bütün yollar kapalıdır ve 1908'de Makedonya dağlarında başlayan serüven, artık Himalaya dağlarının kuzey silsilelerini teşkil eden Pamir eteklerinde, yığıtçe sona erecektir.

Öyle de olur. Çegan tepesinde ve Kulikov kumandasında ateş saçan mitralyözlerin üzerine, yalın kılıçlarla hücum eden bu 25 kadar süvarinin akıl almaz saldırısı, karşı tarafta, hatta şaşkınlık da yaratır. Bu kılıçların altında yaralananlar, teslim olanlar bile olur. Öndeki mitralyöz susturulmuştur bile. Ama ateş kesilmez ki. Daha arkadaki ikinci mitralyöz, ateşini, huzmesini en önde ilerleyenlerin üzerinde yoğunlaştırır. Bunların en önünde de, Enver Paşa vardır. Böylece, çağdaş Mitralyöz, Ortaçağın ünlü silahı olan Kılıcı yener. Enver Paşa vurulur. Atından düşer. Onunla beraber diğerleri de yerlere serilirler. Paşanın kır atı Derviş, bütün bu tür sahnelerde olduğu gibi, efendisinin baş ucundadır. Ama mitralyözün şeritleri ateşlerini kismeye devam ederler. Derviş de önce ön iki ayağı üzerine çöker. Sonra yana devrilir. O da nefesini vermiştir.

Çegan tepesine arkadan kalabalık yardımcıları gelemez. Âbıder-

ya panik içindedir. Ama Doğu Buhara Beylerinin en vasıflısı, en sadık olanı ve en yiğidi olan Balcevan Beyi Devletment, köye biraz geç yetişmiştir. Paşasının Çegan'a saldırdığını öğrenince, hemen atına atlar. Son sahneye yetişir. Ve Devletment Beyin de cesedi, bu tepede, Paşasının biraz berisinde toprağa serilir.

Başlangıcını kim bilir hangi günlerden ve belki de tâ Makedonya dağlarından aldığımız Enver Paşa Dramının son perdesi, işte böyle kapanır.

Çağı, çağın akımlarını, realiteler ve şartlarla imkânlar arasındaki bağıntıları, hiç şüphe yok ki, gereği gibi değerlendirememiştir. Formasyonu, bu ölçülere göre değildi. Ders kitapları dışında kitaplar okumanın yasak olduğu, harp ve kurmay okullarından çıkmış, ayağını ordu saflarına atar atmaz da kendini, Makedonya'nın çete savaşları içinde bulmuştu. Ondan sonra okumaya, genel dünya görüşlerini tamamlamaya, elbette ki fırsat bulamadı.

1908 ihtilalinde yıldızlaşınca kendini, askerlikle beraber siyaset işlerine de verdi. Harpler, harpleri kovaladı. Daha 34 yaşındayken, bir Dünya Harbine karışan İmparatorluğun Tek Adam'ı, en ağır sorumlusu ve İmparatorluğun, kader tayin edici son mücadelesinin Baş ve İdarecisiydi.

Makedonya dağlarında scriüveni, yiğitçe başlamıştı. Orta Asya'nın Pamir dağları eteklerinde de, yiğitçe bitti. Başka türlü bir ülkenin, başka türlü bir neslin, başka türlü bir insanıydı. Talihine ve nefesine ölçüsüz inanışını, onun neslinin ve kendine benzer isanların, ruh vasıflarına vermelidir.

Enver Paşayı ve serüvenini, akıl ve mantık kriterleri ile değil, bu ruh vasıflarının ve kendilerini yetiştiren şartlarla, kendilerini verdikleri hayal ve ümitlerin ölçüleri ile muhakeme etmek, şüphe yok ki en doğrusudur.

*
**

PAMİR ETEKLERİNDEKİ MEZAR

Çegan tepesindeki Kızılordu baskıncıları, geniş bir hareket için hazırlıklı değildiler. Atlarına atlayıp onlara kılıçları ile saldıran Enver Paşa ve 25 kadar süvarisi için de bu saldırı, bir zafer vaat edemezdi.

Nitckim, karşı taraf mitralyözlerini işletince, mühacimler hızla eridi. Geriye dönebilen bir veya birkaç kişiden karargâha, ancak Paşanın ve arkadaşlarının şhadeti haberi geldi.

Ama Karargâh da panik içindeydi. Bayram töreni için gelenlerin her biri bir tarafa dağılmıştı. Bu sebeple, Çegan tepesine doğru takibe geçilemedi. İşin bir talihsizliği de, orada şehit olanların cesetlerinin, düşman elinde kalmasıydı. Bu büyük teessür yarattı. Ama ne Çegan altındaki Dere-i Hâkiyan vadisine, ne de Çegan tepesine gidilemedi. Derin bir matem havası, Âbıderya karargâhı ile çevreleri sardı.

Karşı tarafa gelince? Onlar, kendilerine kalan baskın sahasını dolaştılar. Ölümler yerlere serilmişlerdi. Ama bunların içinde biri, kıyafeti ile dikkati çekiyordu. Ayaklarında, bağlı Alman botları vardı. Külotu yerliler gibi değildi. Göğsünde dürbünü, başında yerlileri andırmayan kalpağı, Osmanlı Subaylarınınkini andıran göğüsten ilikli hâki ceketi onları şüphelendirdi. Göğsünden bir Kur'ân çıkmıştı. Kılıcı başka türlüydü ve cebinde, henüz tamamlanmamış bir mektupla, bazı evrak vardı.

O zaman müfreze Kumandanı Kulikof, bu eşyanın alınmasını emretti. Bunları muayene için Taşkent'e gönderecekti. Meçhul süvari, yedi yara almıştı. Atından düşünce, hafif sağa doğru yatmıştı. 40 yaşlarında kadardı ve yerlilere benzemiyordu.

Enver Paşanın cesedi soyuldu .Ama kanlı çamaşırları üstünde bırakıldı. Ve cesetlerle savaş alanı olduğu gibi terkedildi. Bolşevik müfrezesi çekildi. Böylece Enver Paşanın cesedi, iki gün, Dere-i Hâkiyan üzerinde, Çegan topraklarında kaldı. Fakat iki gün sonra, dağlardan inen bir köy imamı, Enver Paşanın cesedini tanıdı. Koşarak Âbıderya'dakilere haber verdi. Enver Paşanın cesedinin bulunuşu ve düşman elinde kalıp götürülmeşi de, çevrede bir nevi teselli uyardırdı. Hemen bir süvari grubu, oralara koştular, Enver Paşanın, Devletment Beyin ve diğer şehitlerin naşları Karargâha getirildi.

Paşanın naşının bulunuşu etrafa yayılınca, Âbıderya karargâhı ve köyü, binlerce insanın akınına uğradı. Kurban Bayramını oradaki yanlışlık dolayısıyla dördüncü ve gerçekte üçüncü günüydü.

Enver Paşayı ve şehitleri, Âbıderya Suyu kenarında ve vadisin-

deki Âbıderya köyünde, bir pınarın başındaki ceviz ağacının altına gömdüler. Enver Paşa artık toprağa verilmişti. Makedonya dağlarında Hürriyet Kahramanı Enver Beyle açılan perde, Orta Asya'nın, Pamir eteklerindeki Âbıderya köyünde kapanmış ve dram bitmişti...

Taşkent'e gönderilen eşya incelenince, bunların Enver Paşaya ait olduğu, tabii kolaylıkla tespit edildi. Şimdi onun botfarı, elbisesi, kılıcı, Kur'ân'ı ve dürbünü ile diğer parçalar, Moskova'da, Askeri Müze'de, bir vitrin işgal ederler...

Paşanın arkadaşlarından Miralay (Albay) Ali Rıza Bey, Enver Paşanın Naibi (Vekili) olarak son vazifeleri tamamladı. Bu arada ilk ve en önemli vazife, tabii, bir Ölüm veya Şhadet Protokolü ile olayı tespit etmek, tarihe mal etmektir. Burada biz, bu Şhadet Protokolünün fotokopisini de veriyoruz (1).

*
**

SON SÖZ

Enver Paşa, yalnız bir İhtiras Adamı mıydı? Bir Hayalperest miydi? Bir cezbeli mümin miydi? Falcıların, rüya yorumcularının kehanetleri ile bahtını, kaderini arayan, başı dumanlı, büyümlü bir Emel Yolcusu muydu? Yoksa, Napolyon gibi, zamanın kendisine tahtlar, taçlar hazırladığına inanan bir zaferler takipçisi miydi? Bütün bu soruların hiç birine cevap vermemek en doğrusudur. Çünkü ruh yapısında bunların, hepsinden bir şeyler açığa vuran işaretler vardır.

Ama muhakkak ki, bir aksiyon adamıydı. Ve tarih içinde bir büyük misyonu olduğuna inanıyordu. Ama çağı, çağın şartlarını ve akımlarını, Jeopolitik denilen tarihi-coğrafi şartlar kombinezonlarını değerlendirmekte, muhakkak ki yetersizdi. Kumandan olmaktan ziyade teşkilatçı, ama güçlü bir disiplin adamıydı. Fakat İmparatorluk yıkıldıktan sonra, seçtiği yollarda ve yaşadığı serüvenlerde, ölçsüz ve ataktı. Onu Pamir eteklerindeki gelişmelerde, karşı tarafın silahlarından ziyade, Jeopolitik şartlarla, çağın gelişmeleri ve hiç tanımadığı bir ülkenin sosyal çarkları yendi...

(1) Bu Protokolün bir sureti, Enver Paşanın Yeğeni Faruk Kocç tarafından. Türk Tarih Kurumu'na armağan edilmiştir.

Ama bütün bunlar yadırganabilir mi? Hayır! Orta Asya, Makedonyalı İskender'in bile bir şeyler aradığı uçsuz bucaksız talih deneme sahasıdır. Tarihe nice cihangirler vermiştir. Fakat Enver Paşa bu topraklarda talihini teraziye koyduğu zaman, Orta Asya'nın Fatih yetiştirme kudreti, artık sona ermişti.

Ama ne var ki, milletlerin, halkların kaderlerine müdahale etmek isteyen ve bu müdahalelerinin kendilerine, Tanrı tarafından takdir edilmiş bir tarihi misyon olduğuna inanan insanlar için, hayatlarını bütünüyle kaderin terazisine atmak da, tarihin bir Kanunudur. Hecle bu, bütün Asya adsızlarının ve fatihlerinin, değişmez alın yazısıdır. O halde onun scrüvenini de, ne övgü, ne de yergi denilen küçük ölçülerle ölçmeden, olduğu gibi vermek, en doğrusudur. Biz de elden geldiği kadar öyle yapmaya çalıştık...

Bu sebeple, "*Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*" hem bir tarih, hem bir efsane, hem bir dramdır. Bütün doğru ve yanlışlarıyla. Denebilir ki, bu türlü büyük kader savaşmalarında, doğru ve yanlış bile, tam ölçüler değildirler. Enver Paşa da, hayatının muhasebesini, Orta Asya'nın Pamir eteklerinde, Çegan tepesinde toprağa akan kanlarıyla ve dileğince yazdı. Şimdi gök kubbe altında ondan kalan sada, işte bu kanlı son savaşın, hâlâ o dağlarda yaşayan yanıkısıdır.

S O N

«ŞEHİD-İ MUHTEREM
ENVER PAŞA
HAZRETLERİ»

Pek mukaddes ve âli bir maksat peşinde Buhara-yi Şcrifin “Belh-i Cevan” vilayetinin “Çegan” nam mahal-
de Milâdî 4 ağustos 1922 ve Rumî
21 Temmuz 1338 ve Kamerî 11 Zil-
hicce 1340 senelerinin Kurban bayra-
mının ikinci Cuma günü gündüz öğ-
le vaktine karip bir zamanda hun-i
pakini mahall-i mezkûr toprakları üs-
tüne akıta akıta kahramanane ve mer-
dane bir surette rütbe-i şhadetç nail
olmuştur.

(Mühür ve imza)

Turan İhtilal Ordusu
Türkistan Cephesi Kumandanı
ve Emir-i Leşker-i İslam-ı Buhara
Enver Paşanın Naibi Miralay
ALİ RIZA

ENVER PAŞANIN RESMİ SİCİL ÖZETİ

<p>BABASI DOĞUM YERİ DOĞUM TARİHİ SINIFI DUHULÜ YÜZBAŞI NASBI KOLAĞASI NASBI BİNBAŞI NASBI KAYMAKAM NASBI MİRALAY NASBI MİRLİVA NASBI FERİK NASBI BİRİNCİ FERİK NASBI</p>	<p><i>Abmet</i> <i>İstanbul</i> <i>1295 (1880)</i> <i>Piyade</i> <i>2 mart 1313</i> <i>23 teşrinisani 1318</i> <i>24 şubat 1320</i> <i>30 Ağustos 1322</i> <i>28 mayıs 1328</i> <i>2 kasımuevvel 1329</i> <i>21 kanunuevvel 1329</i> <i>19 Ağustos 1331</i> <i>22 teşrinievvvel 1333</i></p>
<p>3 <i>kanunuevvel 1318</i> 23 <i>kasımuevvel 1318</i> 16 <i>eylül 1319</i> 1 <i>kasımuevvel 1323</i> 10 <i>ağustos 1324</i> 20 <i>şubat 1324</i> 12 <i>ağustos 1325</i> 29 <i>eylül 1326</i> 17 <i>temmuz 1327</i> 11 <i>kanunısani 1327</i> 4 <i>mart 1328</i> 28 <i>mayıs 1328</i> 19 <i>kasımuevvel 1328</i> 2 <i>kasımuevvel 1329</i> 21 <i>kanımuevvel 1329</i> 26 <i>kanunuevvel 1329</i> 12 <i>temmuz 1330</i> 12 <i>teşrinisani 1330</i> 13 <i>nisan 1331</i></p>	<p>Sekiz ay sunuf-ı selâsede, bölük idare ve kumanda etmek üzere, 2 sene müddetle, Üçüncü Orduya tayin edildi. 13. Topçu alayının birinci bölüğüne memur edildi. Üsküp'te nizamiye 14. alayın birinci taburuna, Manastır mıntukasında, ipkaen istihdamı, 8 ağustos 1322'de iradeye iktiran etti. Rumeli'de eşkiya takip heyetine, 500 kuruş maaş zammıyla, tayin olundu. Rumeli vilayetleri müfettişliği refakatine verildi. 5.000 kuruş maaşla, Berlin ataşemiliterliğine verildi. Almanya'da yapılan manevralarda bulundu Birinci ve İkinci Ordu manevralarında, hakem olarak bulunmak üzere İstanbul'a geldi. Muvakkaten İşkodra karargâhına memur edildi. Umum Bingazi mıntokası kumandanı tayin edildi. Umum Bingazi mıntokası kumandanlığına ilaveten, Bingazi mutasarrıfı tayin edildi. Bingazi'deki hizmetine devam etmek üzere, kaymakam oldu. X. Kolordu erkânıharbiye riyasetine tayin edildi .Bu kolordu, 31. ve 32. nizamiye fırkalarıyla, Mamuretülaziz redif fırkasından mürekkepti. Miralay oldu. Mirliva (tuğgeneral) ve Ahmet İzzet Paşanın yerine Harbiye Nazırı oldu. Erkân-ı harbiye-i umumiye reisi oldu. Başkumandan vekili oldu. Bahriye Nazırı vekili oldu. Yaver-i Has-ı Padişahı oldu.</p>

- 19 ağustos 1331 Ferik (Tümgeneral) oldu.
- 23 kanunuevvel 1332 Harbiye Nazırlığı ve Başkumandanlık vekâletinde ipka edildi.
- 26 kanunusani 1332 Bahriye Nazır vekili oldu.
- 19 nisan 1333 Sadrazam vekili oldu.
- 22 teşrinievvvel 1333 Maliye Nazır vekili oldu.
- 29 kanunuevvel 1333 Birinci Ferik oldu (o zaman korgenerallik yoktu. Bu rütbe son rütbesidir. Korgeneralliğe ve orgeneralliğe tekabül eder).
- 8 temmuz 1334 Bahriye Nazır vekili oldu.
- 10 ağustos 1334 İpkaen Bahriye Nazır vekili ve ipkaen Başkumandan vekili oldu.
- 8 eylül 1334 Başkumandanlık vekilliği, Başkumandanlık erkân-ı harbiye-i umumiye reisliğine çevrildi.
- 1/2 teşrinisani 1334 Sadrazam vekili oldu (son vazife).
- 1 kanunusani 1335 Gecesi evinden kayboldu (resmi kayıt budur).
- 1 kanunusani 1335 İzinsiz mevkiinden tebaüt (uzaklaşmak) ve izinsiz Memalik-i Osmaniye hududunu tecavüz etmekle maznunüaleyh (sanık) müşarünileyhin, seferberlik esnasında, bir gûna salâhiyet ve mezuniyet-i resmîyeye mebni olmayarak, Memalik-i Osmaniye hududunu tecavüz eylediğine binaen, fiil ve harekâtına tevafuk eden, kanun-ı cezanın (askeri) 132'nci maddesinin fıkra-i ahiresine tevfikân, silk-i askeriyeden tardı ile beraber, bir sene müddetle kalebent edilmesine ve kanun-ı umumi-i cezanın 32'nci maddesi mucibince, hukuk-ı medeniyeden iskatına ve usul-i muhakemat-ı cezaiye kanununun 371'inci ve müteakip maddeleri iktizasınca emvalinin haczine ve usulü dairesinde idare ettirilmesine dair, Erkân-ı Divan-ı Harb-i mahsusundan verilen karar, ele geçtiğinde tekrar muhakeme edilmek üzere tasdik-i mahsusuna, 1 kanunusani 1335'te irade-i seniye şerefsâdir olmuştur.

CEMAL PAŞANIN RESMÎ SİCİL ÖZETİ

- 1288 Doğuşu (İstanbul)
- 1306 Harbiyeye girdi.
- 1311 Erkânıhar yüzbaşı oldu. Erkânıharbiye I. şubesine tayin edildi.
- 1313 Kolağası oldu.
- 1321 Binbaşılığa terfi etti.
- 1324 Kaymakamı oldu.
- 1328 Miralaylığa yükseltildi.
- 1329 Mirliva oldu.
- 1331 Ferikliğe terfi etti.
- 1333 Birinci Ferik oldu. Kırklareli'nde İkinci Ordu emrinde çalıştı. Sonra Üçüncü Orduya nakledildi. Daha sonra orada, Selânik havalisi askeri yollarının inşasını hızlaştırmaya memur edildi.
- 1325 Selânik Erkânıharbiyesinde istihdamı, Üçüncü Ordu müşirliğinin emriyle tensip edilmiş, daha sonra da Anadolu'da bazı vilâyetlerde, asayiş iadeye memur heyetle beraber Anadolu'ya gitmiştir. Selâniğe avdetinde, Hareket Ordusu ile İstanbul'a gitmiştir.
- 1325 Birinci Divan-ı Harb-i Örfi azalığına ve buradan Üsküdar mutasarrıflığına tayin edilmiştir. Bir müddet orada çalıştıktan sonra, Adana valiliğine tayin olunmuş ve Adana Kuvve-i Mürettebe Kumandanı Mehmet Ali Beyin İstanbul'a celbi üzerine, mezkûr kuvvet kumandanlığını da üstüne vermişlerdir. Adana'dan sonra Bağdat vilâyetine tayin edilmiştir.
- 1328 Konya Redif Fırkası kumandanlığına ve sonra İstanbul Menzil müfettişliğine ve Ordu İdare riyasetine tayin ve ilâve-i memuriyet olarak, İstanbul Muhafızlığı vekâleti de uhdesine tefviz olunmuş ve aynı sene zarfında İstanbul Muhafızlığına asaleten tayini iradeye iktiran etmiştir.
- 1329 Bulgar delegeleriyle sulh müzakerelerine memur heyete askeri murahhas seçilmiş ve İstanbul Muhafızlığının lağvı üzerine, I. Kolordu kumandanlığı ve killiğine tayin edilmiştir.
- Nazırlık:*
- Bu arada Nafia Nezareti vekâletine de tayin edilmiş, Balkan harbindeki hizmetine mecburi kıdemine 3 sene zam icra edilerek, hizmeti hadd-i asgariye iblağ ediliğinden mirlivalığa terfi ve Nafia Nezareti vekâleti asalete tahvil suretiyle irade çıkarılmıştır. Bir müddet Nafia Nezareti işlerini idare ettikten sonra Bahriye Nezaretine tayin edilmiş ve bu esnada Fransa Hükümeti tarafından vaki davet üzerine Fransa'ya giderek, bahri manevralarda hazır bulunmuştur.
- 1330 Osmanlı Ordusunun seferber hale getirilmesi üzerine, İkinci ve bilahare Dördüncü Ordu kumandanlıklarına tayin ve rûhesi Ferikliğe terfi ettirilmiştir.
- Harb-i Umumide:*
- 1332 Bahriye Nezaretine ipkaen tayini iradeye iktiran etmiştir.
- 1333 Harbiye Nazırı Enver Paşanın gıyabında, Harbiye Nezaretine vekâlet etmiştir.
- 1333 Dördüncü Ordunun lağvı üzerine, Suriye, Filistin, Hicaz, Yemen, Asir'deki

1334 kıtaatın kumandanlığı «Suriye ve Garbi Arabistan Ordu Grubu Kumandanlığı» namıyla uhdesine verilmiş ve rütbesi, Birinci Ferikliğe yükseltilmiştir. Durada işlerinin çokluğu ve Suriye'deki vazifelerinin «Yıldırım Orduları Grubu Kumandanı» Müşir Falkenhayn tarafından deruhte edilmesine mebni, Suriye ve Garbi Arabistan umumi kumandanlığından affedilmiştir.

Mütarekeden sonra:

Mütareke ilanı üzerine, bir gece hanesinden gaybubet ettiği ve icra edilen tahkikat sonunda, Odesa'ya gitmek üzere olduğu, İstanbul Muhafızlığının evrakından anlaşılmıştır. Bunun üzerine evrakı Divan-ı Harbe verilmiş, «bilâ ruhsat tebaüt ve seferberlik esnasında izinsiz olarak Osmanlı hükümeti sınırları dışına çıkmasından dolayı» Askeri Ceza Kanununun 132'nci maddesi fıkra-i ahiresi mucibince, askerlikten tardına, bir sene müddetle kalebentliğe mahkûmiyetine ve Ceza Kanununun 32'nci maddesine göre, medeni hukuktan düşürülmesine ve emvaline haciz konulmasına gıyaben karar verilerek, bu karar 1338 senesinde irade-i seniyye iktiran etmiştir.

VİLAYETLER VE SANCAKLAR (Yüzölçümü ve nüfusu)

<i>Vilâyetler ve sancaklar</i>	<i>Mesabai sathiyesi km²</i>	<i>Genel nüfus</i>	<i>Vilâyetler ve sancaklar</i>	<i>Mesabai sathiyesi km²</i>	<i>Genel nüfus</i>
Istanbul vilayeti	3.248	1.072.799	Yemen v.	—	—
Edirne v.	19.289	554.147	Zor sancağı	78.000	79.362
Hüdavendigâr v. (Bursa)	18.302	579.237	Asir s.	—	—
Ankara v.	60.211	818.340	Çatalca s.	1.190	65.500
Kastamonu v.	35.000	732.093	İzmit s.	7.616	331.116
Aydın v.	44.224	1.575.506	Çanakkale s.	7.500	163.754
Konya v.	44.000	804.371	Karesi s.	13.290	479.133
Adana v.	26.894	342.119	Kütahya s.	17.135	312.821
Suriye v.	95.900	1.007.465	Afyon s.	17.850	270.000
Halep v.	42.020	661.626	Bolu s.	30.000	400.000
Beyrut v.	16.000	811.769	Kayseri s.	13.300	205.566
Lübnan v.	3.100	427.413	Eskişehir s.	14.500	153.674
Trabzon v.	30.700	1.047.700	Menteşe s.	16.785	209.766
Erzurum v.	51.000	579.000	Niğde s.	18.000	261.287
Van v.	40.200	430.000	Canik s.	9.854	375.327
Bitlis v.	28.000	460.000	Teke s.	25.463	252.729
Elaziz v.	27.370	493.177	Silifke s.	14.000	136.779
Diyarbakir v.	49.943	501.942	Urfa s.	35.100	162.001
Sivas v.	83.700	992.176	Kudüs s.	17.100	445.109
Musul v.	118.611	1.035.460	Maraş s.	9.480	168.318
Bağdat v.	271.014	1.178.270	YEKÜN	17.462.042	14.569.699

İÇİNDEKİLER

Önsöz

5

BİRİNCİ KISIM

I. Tükenmiş Bir İmparatorluk	13
II. Ateş Çemberi Hazırlanıyor	43
III. Devler Savaşında Vuruşanlar ve Osmanlı İmparatorluğu	75
IV. Allahuekber Dağları Ateşler İçinde	91
V. Geriye Dönüş Kabil Değildir	149
VI. Cepheler Açılıyor! Yemen'den Kafkasya'ya, Irak'tan Galiçya'ya kadar!..	171
VII. Devler Ülkesinde Devler Savaşı	199
VIII. Büyüdükçe Zayıflayan Ordu	251

İKİNCİ KISIM

XI. Rusya'da İhtilal ve Ötesi	341
X. Umduğumuz Dağlara Kar Yağıyor	355

ÜÇÜNCÜ KISIM

XI. Dönüşü Olmayan Yolculuk	447
XII. Pamir Eteklerindeki Mezar	587

Ekler

657

Şevket Süreyya Aydemir, (1897-1976). Tuna'lı bir göçmen ailesinin oğludur. Babası, hayatı boyunca topraksız bir kövül olarak başkalarının toprağında ve hizmetinde çalışmıştır. Edirne'de doğan Aydemir ilk ve orta öğrenimini orada yaptı. Edirne Öğretmen Okulunu bitirdi. I. Dünya Savaşında yedek subay olarak Kafkas cephesindeki çarpışmalara katıldı. Subay olan ağabeyleri I. Dünya Savaşında şehit oldu. **Aydemir** de Sarıkamış savaşında yaralandı. Neslinin büyük çoğunluğu gibi o da Turancılık akımının ateşli bir taraftarıydı. Osmanlı İmparatorluğu çöküp Edirne işgal edilince, Turan'a koştu, öğretmenlik yaptı, gönüllü birlikler kurup savaşlara katıldı. Bütün bu savaşlar ve ihtilâller içinde kültür yetersizliğini kavradı. Moskova'ya ekonomi öğrenimine gitti. Türkiye'ye dönünce önce Ankara'da ekonomi öğretmenliği yaptı, sonra da devlet sektöründe yüksek görevler aldı. **Atatürk**'ün eşsiz takdirlerini kazandı, kendisini devrime adadı.

Şevket Süreyya Aydemir, hayat hikâyesini **Suyu Arayan Adam** adlı güçlü eserinde anlatır. Bu eserinde yazar, hayat hikâyesini vermekle yetinmemiş, ayrıca neslini; o yılların şartlarını, olaylarını ve atmosferini canlandırmış; ruh ve fikir oluşlarına ışık tutmuştur.